

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Κωνσταντίνος Τακιτάκογλου

«Η Αρμενία το β' μισό του 9ου αιώνα και των αρχών του 10ου
αιώνα μεταξύ Βυζαντινών και Αράβων»

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2017

Μέλη Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής

Επιβλέπων

Μιχαήλ Κορδώσης, Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Παν/μίου Ιωαννίνων

Μέλη

Παναγιώτης Αντωνόπουλος, Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Παν/μίου Ιωαννίνων,

Ελένη Κονδύλη, Αν. Καθηγήτρια του Τμήματος Τουρκικών Σπουδών ΕΚΠΑ.

Ορισμός Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής: Γ.Σ. 389/15.03.2017

Μέλη Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής

Μιχαήλ Κορδώσης, τ. Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Παν/μίου Ιωαννίνων

Παναγιώτης Αντωνόπουλος, Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Παν/μίου Ιωαννίνων,

Ελένη Κονδύλη, Αν. Καθηγήτρια του Τμήματος Τουρκικών Σπουδών ΕΚΠΑ.

Χρήστος Σταυράκος, Αν. Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας,
Παν/μίου Ιωαννίνων.

Αλέξανδρος Αλεξάκης, Καθηγητής του Τμήματος Φιλολογίας, Παν/μίου
Ιωαννίνων.

Ανδρέας Γκουτζιουκώστας, Επ. Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και
Αρχαιολογίας ΑΠΘ.

Κωνσταντίνος Μουστάκας, Επ. Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και
Αρχαιολογίας, Παν/μίου Κρήτης.

Ημερομηνία προφορικής εξέτασης: 03.04.2017 Βαθμός «10»

«Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων δεν υποδηλώνει αποδοχή των γνώμών του συγγραφέα (N.5343/32 αρθρ. 202 παρ. 2).

Στη μητέρα των αρετών μου,

Βασιλική Ταμπάκη

Περιεχόμενα

Πρόλογος.....	1
Εισαγωγή.....	3
Οι Πηγές και οι Μελέτες	10
Κεφάλαιο 1.....	25
Ο ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΣ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ ΚΑΙ ΧΑΛΙΦΑΤΟΥ ΓΙΑ ΤΗ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΑΡΜΕΝΙΑΣ	25
Κεφάλαιο 2.....	49
Η ΑΡΜΕΝΙΑ ΜΕΧΡΙ ΤΗΝ ΑΝΟΔΟ ΤΟΥ ΑΣΗΟΤ Α΄.....	49
α΄) Η Αρμενία στην προϊσλαμική περίοδο. Η σημασία της στις βυζαντινό- ιρανικές συγκρούσεις.....	49
β΄) Η αραβική κατάκτηση της Αρμενίας.....	53
γ΄) Η αραβική κυριαρχία στην Αρμενία μέχρι το 855	72
Κεφάλαιο 3.....	145
ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΤΡΙΩΝ ΠΡΩΤΩΝ ΒΑΓΡΑΤΟΥΝΙ ΒΑΣΙΛΕΩΝ	145
α΄) Η ενδυνάμωση του οίκου των Bagratuni μετά την εκστρατεία του Bughā.....	145
β΄) Η ανάδειξη του Ashot σε βασιλέα.....	158
γ΄) Ο Ashot ως βασιλέας.....	165
δ΄) Η φιλοαραβική πολιτική του Ashot Α΄	173
ε΄) Smbat Α΄ και Sajids.....	178
στ΄) Προσέγγιση Smbat με το Βυζάντιο.....	183
ζ΄) Αντιδράσεις εμίρηδων και Sajids.....	187
η΄) Πόλεμος με Kaysites και η τελική αντεπίθεση των Sājids	198
θ΄) Η Κατάσταση της Αρμενίας μετά τη δολοφονία του Smbat	219
ι΄) Αρμενο-Βυζαντινή Συμμαχία.....	224

ια') Ισχυροποίηση Ashot Β'	233
ιβ') Προσέγγιση με Άραβες.	240
ιγ') Η τελευταία περίοδος ηγεμονίας του Ashot Β'	254
ιδ') Αποτίμηση του έργου των πρώιμων Bagratuni	265
Κεφάλαιο 4.	268
Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΗΝ ΑΡΜΕΝΙΑ	268
α') Οι στοχεύσεις.....	268
β') Διπλωματικά Μέσα.	275
γ') Εκκλησιαστική Διπλωματία.	300
δ') Χρήση Στρατιωτικής Ισχύος.....	333
ε') Αποτίμηση της βυζαντινής εξωτερικής πολιτικής στον τομέα της Αρμενίας	347
Κεφάλαιο 5.	356
Η ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΑΡΑΒΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΣΤΗΝ ΑΡΜΕΝΙΑ.	356
α') Χαλιφικές πολιτικές απέναντι στην αραβοκρατούμενη Αρμενία: Η μεγάλη αποτυχία.....	356
β') Χαλιφικές πολιτικές απέναντι στο βασίλειο των Bagratuni.....	390
Συμπερασματα.....	409
Βιβλιογραφία	417
Χάρτης.....	449

Πρόλογος

Το θέμα της παρούσας εργασίας είναι η ιστορία της Αρμενίας την περίοδο 850-929 και ιδιαίτερα οι σχέσεις της με τις δύο υπερδυνάμεις της εποχής: τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία και το Αββασιδικό Χαλιφάτο. Επιχειρούμε, με λίγα λόγια, να εντάξουμε τη μελέτη της δημιουργίας του βασιλείου των Bagratuni καθώς και σχεδόν τον πρώτο μισό αιώνα του βίου του στην έρευνα του αραβο-βυζαντινού στρατιωτικού και πολιτικού ανταγωνισμού. Όπως είναι λογικό, η θέση της Αρμενίας ανάμεσα σε αυτές τις δυνάμεις καθιστά τη μελέτη της ιστορίας της, αν όχι απαραίτητη, τουλάχιστον, μεγάλης σημασίας για την εξέταση του στρατηγικού ανταγωνισμού των δύο αντιπάλων.

Η ολοκλήρωση της μελέτης δε θα ήταν δυνατή χωρίς τον επιβλέποντα καθηγητή μου Μιχαήλ Σ. Κορδώση, τον οποίο είμαι υποχρεωμένος να ευχαριστήσω εκ βάθους καρδιάς τόσο για τις πολύτιμες συμβουλές του όσο και για τη συνεχή του στήριξη. Για τις συμβουλές, τις διορθώσεις, καθώς και την εμπιστοσύνη που μου έδειξαν ευχαριστώ και τα άλλα δύο μέλη της επιτροπής μου: τον Παναγιώτη Αντωνόπουλου και την Ελένη Κονδύλη.

Ανεκτίμητη, επίσης, ήταν η συμβολή μιας πλειάδας ανθρώπων, τους οποίους ανάγκασα, πολλές φορές με φορτικό αλήθεια τρόπο, να αναζητήσουν σε περιοχές που δεν είχα πρόσβαση κάποιο βιβλίο ή άρθρο. Οι: Στυλιανή Βασιλειάδου (Λονδίνο), Ευριπίδης Γκάρλας (Θεσσαλονίκη), Αθηνά Ψευτούδη (Θεσσαλονίκη), Zehra Saldiran (Κωνσταντινούπολη) και Ayse Saldiran (Βερολίνο) έχουν τις ευχαριστίες μου για την ανοχή τους. Ιδιαίτερες ευχαριστίες πρέπει να δώσω για τον ίδιο λόγο στη Σταματία Βλάχκα. Υποχρεωμένος, επίσης, νιώθω στους Κωνσταντίνο Αγγέλη (Αθήνα) και Δημήτριο Σιδηρόπουλο (Θεσσαλονίκη), των οποίων τις πλούσιες ψηφιακές βιβλιοθήκες συχνά χρησιμοποίησα. Είναι, επίσης, αναγκαία η αναφορά στην υπεύθυνη του τομέα διαδανεισμού της πανεπιστημιακής βιβλιοθήκης στα Ιωάννινα, κυρίας Φωτεινής Καραμήτσου, η οποία υπήρξε καθοριστικός παράγοντας στη συλλογή της βιβλιογραφίας.

Ευχαριστίες οφείλω και στη θεολόγο Mari Mamyan για τις χρησιμότερες υποδείξεις της περί ορισμένων νέων αρμενικών εκδόσεων που σχετίζονται με τη θεματική μας.

Με ευγνωμοσύνη επιθυμώ να ευχαριστήσω το Τμήμα Αρμενικών Κοινοτήτων του Ιδρύματος Calouste Gulbenkian (Λισαβόνα, Πορτογαλία) και ιδιαίτερα τη Vera R. Cunha, η οποία μετά από παράκλησή μου, μου απέστειλε αφιλοκερδώς ορισμένες σπουδαίες εκδόσεις του ιδρύματος, εξαιρετικά δυσεύρετες.

Θερμότατα ευχαριστώ, επίσης, τους συναδέλφους και καλούς φίλους Πολύδωρο Γκοράνη και Ηλία Μαλεβίτη, των οποίων οι συμβουλές με γλύτωσαν από πολλά λάθη.

Ιδιαίτερο ρόλο έπαιξε σε όλη τη διάρκεια της συγγραφής της διατριβής ο αγαπημένος μου ξάδελφος, Στέλιος Σφουγγάρης (Καβάλα/Wageningen). Η ειδίκευση του στην πληροφορική στάθηκε αμέτρητες φορές χρήσιμη, ενώ δική του δουλειά αποτελεί ο χάρτης της Αρμενίας που βρίσκεται σε αυτές τις σελίδες.

Θερμά οφείλω να ευχαριστήσω όλα τα μέλη της οικογένειάς μου, τα οποία με στήριξαν με κάθε τρόπο καθ' όλη τη διάρκεια της έρευνας και συγγραφής. Με ευγνωμοσύνη και αγάπη ευχαριστώ ιδιαίτερα τη μητέρα μου Βασιλική Ταμπάκη και την αδερφή μου Ουρανία Τακιρτάκογλου. Τέλος, οφείλω να ευχαριστήσω την πιο αφοσιωμένη αναγνώστριά μου, τη σύντροφό μου Φεβρωνία, τόσο για τη διαρκή υποστήριξή της όσο και για την ακλόνητη πίστη της στην ικανότητά μου να φέρω εις πέρας αυτό το έργο.

Καβάλα,

Νοέμβριος 2016

Εισαγωγή

Παρά τον χρόνο που πέρασε από την συγγραφή του, όλοι οι μεσαιωνολόγοι ακόμη και σήμερα, δικαιολογημένα, θεωρούν το σπουδαιότερο έργο στο πεδίο των αραβο-βυζαντινών σχέσεων το αξεπέραστο *Byzance et les Arabes* του Vasiliev. Στον δεύτερο τόμο του έργου του, ο οποίος αφορά στις σχέσεις Βυζαντίου και Αράβων κατά την πρώιμη μακεδονική περίοδο, στην πρώτη κιόλας σελίδα, ο αναγνώστης διαβάζει για την ανεξαρτητοποίηση της Αρμενίας υπό την ηγεσία του Ashot Α'. Η αναφορά αυτή είναι ενδεικτική της σημασίας που οι ιστορικοί θεωρούν ότι είχε η δημιουργία του αρμενικού βασιλείου στην ιστορία τόσο του Βυζαντίου όσο και του αραβικού Χαλιφάτου.

Ωστόσο, η ερευνητική κοινότητα δεν έχει στρέψει ακόμη το βλέμμα της σε αυτή την τόσο ενδιαφέρουσα περίοδο, προσπαθώντας να αναλύσει αυτές τις εξελίξεις υπό το πρίσμα μιας μελέτης που θα αφορά όχι μόνο την αρμενική ιστορία, αλλά και τον ανταγωνισμό Βυζαντινών και Αράβων στην περιοχή. Οι αιτίες είναι, νομίζουμε, προφανείς: από τη μία, οι Βυζαντινολόγοι θεωρούν ότι το Βυζάντιο είχε μικρή συμμετοχή στις εξελίξεις μέχρι την οριστική επικράτηση εναντίον των Βουλγάρων και την έναρξη της επίθεσης του Ρωμανού Α' στο ανατολικό μέτωπο. Από την άλλη, για τους ισλαμολόγους αυτή η περίοδος παρακμής του αββασιδικού Χαλιφάτου και της πολυδιάσπασής του σε πολλά διάδοχα κράτη προσφέρει ένα τόσο ευρύ πεδίο μελετών που η ιστορία της χριστιανικής Αρμενίας έρχεται φυσικά σε δεύτερη μοίρα. Όμως, τα παραπάνω δε σημαίνουν ότι από την εγκαθίδρυση του αρμενικού βασιλείου μέχρι και την έναρξη της βυζαντινής αντεπίθεσης είχε κοπάσει ο ανταγωνισμός των δύο δυνάμεων για την κυριαρχία επί της Αρμενίας. Η μελέτη της περιόδου 885-929 στον χώρο της Αρμενίας, νομίζουμε, μπορεί να βοηθήσει στην εξαγωγή μερικών πολύτιμων συμπερασμάτων για την εξωτερική πολιτική των δύο μεγάλων δυνάμεων του Μεσαίωνα. Αναλαμβάνουμε αυτό το βήμα, με φιλοδοξία να αποτελέσει μία αφετηρία για περαιτέρω μελέτη του θέματος.

Πριν προχωρήσουμε, νομίζουμε, είναι απαραίτητο να αναφερθούμε στη μεθοδολογία που έχουμε ακολουθήσει κατά τη συγγραφή της μελέτης. Αρχικά, πρέπει να τονίσουμε ότι εφόσον η μελέτη μας σχετίζεται με διακρατικές σχέσεις, αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση η χρήση μεθοδολογικών εργαλείων της επιστήμης των Διεθνών Σχέσεων. Παρότι πολλοί, λανθασμένα, θεωρούν ότι αυτή είναι μία επιστήμη της οποίας η χρησιμότητα περιορίζεται στη μελέτη του σύγχρονου κόσμου, ωστόσο νομίζουμε ότι η χρονική μετατόπιση της έρευνας σε διαφορετικές περιόδους αποτελεί μία εξάισια δοκιμασία της ορθότητας των σχολών που κυριαρχούν σε αυτό το επιστημονικό πεδίο. Άλλωστε κανείς δε μπορεί, δυστυχώς, να ισχυριστεί ότι με το πέρασμα των χρόνων ο άνθρωπος εξευγενίστηκε σε τέτοιο βαθμό που να καθιστά σήμερα διαφορετικές τις δράσεις του στο διεθνές πεδίο από ότι στον μεσαίωνα. Όπως τότε η Δύση ξεκίνησε έναν πόλεμο για την «προστασία» των ιερών τόπων, σήμερα η Δύση πολεμά «για τη δημοκρατία». Και όπως ακριβώς υπήρχαν άνθρωποι που πίστευαν τον πρώτο ισχυρισμό τότε, έτσι υπάρχουν συμπολίτες μας που πιστεύουν τον δεύτερο ισχυρισμό σήμερα.

Η τακτική αυτή δεν είναι τυχαία. Όπως αναφέρει ένας διεθνολόγος: *«Όποιες και αν είναι οι αρετές του ρεαλισμού ως εργαλείου εξήγησης της πολιτικής στον πραγματικό κόσμο... δεν αποτελεί δημοφιλή σχολή σκέψης στη Δύση. Το κεντρικό μήνυμα του ρεαλισμού -ότι είναι πολύ λογικό για τα κράτη να επιδιώκουν εγωιστικά την ισχύ-δεν έχει ευρεία δημοτικότητα. Είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς ένα σύγχρονο πολιτικό ηγέτη να ζητά ανοιχτά τον λαό να πολεμήσει και να πεθάνει προκειμένου να βελτιωθεί η ισορροπία ισχύος...Οι περισσότεροι άνθρωποι προτιμούν να θεωρούν τις διαμάχες μεταξύ του δικού τους κράτους και άλλων κρατών ως συγκρούσεις μεταξύ καλού και κακού, στις οποίες εκείνοι βρίσκονται στη μεριά των αγγέλων και οι αντίπαλοί τους συμμαχούν με τον διάβολο»¹.*

Η αναφορά στον Mearsheimer δεν είναι τυχαία, αφού αποτελεί έναν κορυφαίο εκπρόσωπο της σχολής σκέψης των διεθνών σχέσεων, της οποίας τα

¹ J. MEARSHEIMER, 2006, σ.65.

μεθοδολογικά εργαλεία ανάλυσης χρησιμοποιούμε και εμείς: της νεορεαλιστικής σχολής του επιθετικού ρεαλισμού. Σύμφωνα με αυτήν:

- «Κάθε κράτος επιζητά την αύξηση της ισχύος του. Ιδιαίτερα οι μεγάλες δυνάμεις κινούνται στο διεθνές σκηνικό με σκοπό την αλλαγή της δεδομένης ισορροπίας ισχύος προς όφελός τους.
- Προκειμένου να το πετύχουν αυτό, τα κράτη χρησιμοποιούν μία σειρά μέσων- οικονομικών, διπλωματικών και στρατιωτικών.
- Μία μεγάλη δύναμη, η οποία διαθέτει σαφές πλεονέκτημα έναντι των αντιπάλων της, αναμένεται να συμπεριφερθεί πιο επιθετικά, επειδή όχι μόνο έχει το κίνητρο, αλλά και την ικανότητα να το πράξει.
- Ωστόσο, αυτό δε σημαίνει ότι οι μεγάλες δυνάμεις είναι ανεγκέφαλοι επιτιθέμενοι που νιώθουν τόσο πολύ αποφασισμένοι να αποκτήσουν ισχύ, ώστε να ορμούν απερίσκεπτα σε χαμένους πολέμους ή να επιδιώκουν πύρρειους νίκες. Αντίθετα, πριν την ανάληψη των επιθέσεων υπάρχει πάντα το ζύγισμα του κόστους και του ρίσκου της επίθεσης σε αντιστοιχία με τα αναμενόμενα οφέλη.
- Η ισχύς μετράται με βάση το διαχωρισμό της σε πραγματική και δυνητική. Η πρώτη είναι ουσιαστικά οι στρατιωτικές δυνάμεις ενός κράτους, ενώ η δεύτερη οι παράγοντες που μπορούν να αποτελέσουν πηγή για τη δημιουργία τους: κυρίως ο πλούτος και ο πληθυσμός ενός κράτους.»².

Τα παραπάνω αξιώματα αποτέλεσαν για μας ερευνητικά εργαλεία, χωρίς πάντως οποιαδήποτε εμμονή να αποδείξουμε κάποια καθολική αλήθεια που εκφράζει αυτή η σχολή σκέψης, κάτι που θα οδηγούσε στο γεγονός από ερευνητικά γυαλιά να μετατραπούν σε φακούς παραποίησης της ιστορίας.

Η εκτενής παράθεση πηγών αποτέλεσε συνειδητή επιλογή μας, αφού θεωρούμε ότι βοηθούν τον αναγνώστη τόσο να δει τον «οδικό χάρτη» των συμπερασμάτων μας όσο και να κρίνει την ορθότητά τους.

Οφείλουμε, τώρα, να εξηγήσουμε γιατί επιλέξαμε ως τέλος της έρευνάς μας το 929, τον θάνατο, δηλαδή, του Ashot Β'. Γιατί, δηλαδή, δεν συμπεριλάβαμε

² J. MEARSHEIMER, 2006, σ.74-75, 87, 91-94, 105.

τον Abas ή γιατί δεν περιοριστήκαμε στους Ashot A' και Smbat A'; Τι με άλλα λόγια κάνει διακριτή την περίοδο 884-929 από την υπόλοιπη περίοδο των Bagratuni και γιατί αυτή θεωρήσαμε ότι πρέπει να αποτελέσει θέμα μιας ειδικής μελέτης; Τρεις είναι οι σημαντικότεροι λόγοι:

α) Ο πρώτος λόγος αποτελεί την ειδοποιό διαφορά του βαγρατιδικού κράτους μετά το 929. Συγκεκριμένα, οι πρώτοι τρεις Αρμένιοι βασιλείς (*t'aganor*) παρότι στην ουσία ανεξάρτητοι ηγεμόνες της Αρμενίας, ωστόσο δεν έπαψαν να είναι, έστω και τυπικά, υποτελείς του αββασιδικού Χαλιφάτου. Άλλωστε, αυτό επιβεβαιώνεται και από το γεγονός ότι και οι τρεις πρώτοι Bagratuni έλαβαν τα σύμβολα εξουσίας τους από τη Βαγδάτη. Η πρακτική αυτή τερατιάστηκε με τη διαδοχή του τέταρτου στη σειρά Bagratuni βασιλιά, Abas A', και επομένως μόνο τότε μπορούμε να μιλάμε για ένα πραγματικά ανεξάρτητο κράτος. Σαφώς και θεωρούμε ότι αυτή η διαφορά πρέπει να ληφθεί υπόψη από όλους όσοι επιθυμούν να μελετήσουν την εξωτερική πολιτική της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας

β) Κατά το έτος 929 επιχειρήθηκε ένα ακόμα πραξικόπημα στη Βαγδάτη εναντίον του χαλίφη al-Muqtadir, παρότι ο al-Muqtadir κατάφερε να επανέλθει στην εξουσία για άλλα τέσσερα χρόνια μέχρι να δολοφονηθεί. Αξιοσημείωτο είναι ότι ο ίδιος ήταν ο τελευταίος Χαλίφης της Βαγδάτης που είχε κάποια πραγματική δύναμη. Όπως θα δούμε παρακάτω, μεγάλο μέρος της ευθύνης ανήκει βέβαια στον ίδιο, ωστόσο μετά τον al-Muqtadir οι Αββασίδες δεν είχαν καμιά ανάμειξη στους αραβο-βυζαντινούς αγώνες. Το βάρος των αγώνων εναντίον των Βυζαντινών ανέλαβαν ανεξάρτητοι εμίρηδες με προεξέχοντα τον Sayf al-Dawla. Σε αυτούς του αγώνες οι Αββασίδες δεν είχαν, όπως προαναφέραμε, καμιά απολύτως ανάμειξη, αφού είναι αμφίβολο εάν οι διαταγές τους είχαν κάποια ισχύ έξω από το παλάτι τους³. Είναι ευνόητη η σημασία του παραπάνω, όπως και το γιατί θα πρέπει να αποτελέσει τομή για τη μελέτη της βυζαντινής δραστηριότητας στην Ανατολή.

γ) Μία τελευταία διαφορά στους Bagratuni βασιλείς προ και μετά το 929 είναι ότι ενώ στους πρώτους τρεις αναγνωρίζονταν από το Βυζάντιο τα πρωτεία

³ Το 929 τοποθετεί ως το τέλος της επέμβασης των Αββασιδών στα thughūr και ο Whittow, βλ. M. WHITTOW, 1996, σ.318.

τους ανάμεσα στους υπόλοιπους αριστοκράτες της χώρας, ωστόσο μετά τον θάνατο του Ashot Β', οι Βυζαντινοί μετέφεραν το αξίωμα του άρχοντα των αρχόντων στον οίκο των Artsruni. Πιστεύουμε δικαιολογήσαμε, επαρκώς, το γιατί η περίοδος 885-929 πρέπει να αποτελεί μια διακριτή περίοδο στη μελέτη των σχέσεων Βυζαντίου-Αρμενίας, αλλά συγχρόνως και των σχέσεων της Αρμενίας με τους Άραβες.

Η μελέτη μας, επομένως, αφορά στην περίοδο 885-929, όπου επιχειρείται να απαντήσουμε σε μία σειρά από ερωτήματα, τα οποία μπορούν να συνοψιστούν στα εξής: Ποιες ήταν οι στρατηγικές στοχεύσεις της εξωτερικής πολιτικής του καθενός από τους ηγεμόνες που σχημάτιζαν το τρίγωνο Βυζάντιο-Αρμενία-Χαλιφάτο; Ποιες ήταν οι τακτικές που ακολούθησαν οι διαμορφωτές της εξωτερικής πολιτικής αυτών των δυνάμεων για την επίτευξη αυτών των στόχων; Ποιος ήταν ο βαθμός επιτυχίας τους;

Για την απάντησή αυτών των ερωτημάτων θεωρήσαμε αναγκαίο να ξεκινήσουμε με μία σύντομη ανασκόπηση του διεθνούς ανταγωνισμού Βυζαντινών και Αράβων μελετώντας τον χώρο που αυτός έλαβε χώρα (κεφ. 1.). Στο ίδιο σημείο, επιχειρείται ένας υπολογισμός της ισορροπίας ισχύος των δύο δυνάμεων σύμφωνα με τα μεθοδολογικά εργαλεία του επιθετικού ρεαλισμού, καθώς και μία χρονική επισκόπηση των αραβο-βυζαντινών σχέσεων.

Στο επόμενο κεφάλαιο στρέφουμε το βλέμμα μας στην ιστορία της Αρμενίας την προϊσλαμική εποχή, όταν η Αρμενία αποτελούσε το μήλο της έριδος μεταξύ Βυζαντινών και Σασσανιδών (κεφ. 2.1). Η αραβική κατάκτηση της χώρας αναφέρεται συνοπτικά (κεφ. 2.2), ενώ αρκετά πιο αναλυτικά παρουσιάζεται η αρμενική ιστορία της εποχής της αραβοκρατίας (κεφ. 2.2), γεγονός απαραίτητο εφόσον μόνο με αυτό το υπόβαθρο μπορεί ο αναγνώστης να συνειδητοποιήσει τόσο την πρόωμη ιστορία του βαγρατιδικού βασιλείου της Αρμενίας, όσο και τις αραβικές πολιτικές απέναντί του.

Το τρίτο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο εξ ολοκλήρου στην ιστορία της Αρμενίας κατά την περίοδο που σε αυτήν βασιλεύαν οι τρεις πρώτοι Bagratuni βασιλείς. Χωρίς να παραβλέπουμε την εσωτερική ιστορία της χώρας, το ενδιαφέρον και εδώ είναι στραμμένο στις επιλογές εξωτερικής πολιτικής των

Bagratuni μοναρχών και στις σχέσεις τους με τις δύο γειτονικές δυνάμεις. Στο τέλος του κεφαλαίου επιχειρείται μία αποτίμηση των πολιτικών τους με κύριο γνώμονα την επιδίωξη των Bagratuni, η οποία δεν ήταν άλλη από τη διατήρηση της ανεξαρτησίας της χώρας τους.

Στη συνέχεια, δοκιμάζουμε να ερμηνεύσουμε τη βυζαντινή πολιτική απέναντι στην Αρμενία εξετάζοντας τους στόχους και τις επιδιώξεις της. Η στρατηγική αυτή προσεγγίζεται μέσω των τριών αξόνων που εκδηλώνονταν: μέσω, δηλαδή, της διπλωματίας (κεφ. 4.2), της εκκλησιαστικής πολιτικής (κεφ. 4.3), καθώς και της κατά περίπτωση χρήσης της στρατιωτικής ισχύος (κεφ. 4.4).

Στο τελευταίο κεφάλαιο προσπαθούμε να εμβαθύνουμε στις αραβικές πολιτικές απέναντι στη χώρα του Καυκάσου, τόσο στην περίοδο της αραβοκρατίας (κεφ. 5.1), όσο και στην περίοδο των πρώιμων Bagratuni (κεφ. 5.2), όταν και τερατιάστηκε η χαλιφική επικυριαρχία επί της Αρμενίας. Συγχρόνως, επιχειρούμε να απαντήσουμε στο κομβικό ερώτημα: γιατί τελικά οι δύο διάδοχες ισλαμικές δυναστείες απέτυχαν να ενσωματώσουν τη χώρα στο Χαλιφάτο;

Στο τέλος της εργασίας επιχειρείται η απάντηση των ερευνητικών ερωτημάτων που θέσαμε παραπάνω.

Για την έρευνα του θέματος ήταν απαραίτητο να συμβουλευτούμε έναν εξαιρετικά μεγάλο αριθμό ξενόγλωσσης βιβλιογραφίας. Δυστυχώς, η ελληνική βιβλιογραφία ακόμη και σήμερα στερείται μεταφράσεων των ανατολικών πηγών και συγκεκριμένα των αραβικών και αρμενικών που τόσα έχουν να προσφέρουν στον μελετητή της μεσαιωνικής ελληνικής ιστορίας. Το κενό αυτό καλύπτουν τις περισσότερες φορές, όχι όμως όλες, μεταφράσεις αυτών των έργων σε δυτικές γλώσσες. Προσωπικά, όπου ήταν δυνατόν, συνοδεύω κάθε παραπομπή σε μη βυζαντινή πηγή με το αντίστοιχο μεταφραστικό έργο. Ωστόσο, πρέπει να επισημανθεί ότι αρκετές φορές η δική μας μετάφραση δεν ταυτίζεται απόλυτα με αυτές · η αναφορά, πάντως, στη δυτική μετάφραση δεν παραλείπεται για δύο κυρίως λόγους: τόσο για τη βοήθεια του αναγνώστη που δεν κατέχει την αραβική ή αρμενική γλώσσα, όσο και διότι οι μετρίου επιπέδου γνώσεις μας σε αυτές τις δύο γλώσσες δε μας επιτρέπουν να παρακάμψουμε τα έργα σπουδαίων φιλολόγων/μεταφραστών, όπως λόγου χάρι του Thomson. Τέλος, σχετικά με τις

μεταφράσεις προσπαθήσαμε να ακολουθήσουμε τη μέση οδό στο αιώνιο πρόβλημα των μεταφραστών: πιστή απόδοση του κειμένου ή ελεύθερη απόδοση;

Στην παράθεση των πηγών θα γίνει αντιληπτό ότι έχουμε αποφύγει το μεταγραμματισμό των χωρίων που παραθέτουμε και αντίθετα παραθέτουμε το κείμενο στην πρωτότυπη γλώσσα συνοδευόμενο από τη μετάφρασή του. Αυτή η επιλογή μας έρχεται ως συνέπεια της κρίσης μας περί της χρησιμότητας της τεχνικής του μεταγραμματισμού στην επιστήμη της ιστορίας. Παρότι σίγουρα υπάρχουν επιστημονικοί κλάδοι (όπως π.χ. η γλωσσολογία) όπου ο μεταγραμματισμός είναι χρησιμότερος, ωστόσο πάντοτε αναρωτιόμασταν τη χρησιμότητα της πρακτικής στη μεταφορά ολόκληρων μεταγραμματισμένων χωρίων από πηγές στις ιστορικές μελέτες, λαμβάνοντας υπόψη ότι στο σύγχρονο κόσμο δεν υπάρχουν οποιοδήποτε τυπογραφικοί περιορισμοί. Ο αναγνώστης του κειμένου που δεν είναι κάτοχος της γλώσσας, εξακολουθεί να μην καταλαβαίνει το κείμενο ακόμη και αν το βλέπει γραμμένο στο δικό του αλφάβητο, ενώ για το γνώστη της γλώσσας του κειμένου η ανάγνωση τέτοιων αποσπασμάτων είναι κουραστική. Ακόμη πιο επίπονο, όμως, είναι το έργο του ερευνητή που αποφασίζει να μεταγράψει αυτά τα αποσπάσματα, τελικά χωρίς κανένα όφελος. Αν κάποιου πιστεύουμε ότι χρησιμεύει ο μεταγραμματισμός, είναι στη σχετικά ομοιόμορφη αναφορά σε ονόματα και όρους άλλων γλωσσών. Αυτός είναι και ο λόγος που ο αναγνώστης θα τα συναντήσει με αυτό τον τρόπο στο κυρίως κείμενο.

Οι Πηγές και οι Μελέτες

Η αλήθεια είναι ότι δε σκοπεύουμε να επαναλάβουμε τα βιογραφικά στοιχεία των κυριότερων ιστορικών του Μεσαίωνα, πληροφορίες που ο αναγνώστης είναι καλύτερα να αναζητά σε ειδικές μονογραφίες, παρά στις εισαγωγές ιστορικών μελετών. Από την άλλη, νομίζουμε, είναι επιβεβλημένο να αναφέρουμε χρονολογικά στοιχεία για τους κυριότερους ιστορικούς του μεσαίωνα που χρησιμοποιήσαμε, καθώς και ενδεικτικά, ορισμένα σημαντικά έργα για τη μεσαιωνική γραμματεία.

Οι κυριότεροι βυζαντινοί ιστορικοί, τα έργα των οποίων χρησιμοποιήσαμε για την εργασία μας, είναι οι ακόλουθοι:

- Θεοφάνης (8^{ος}-9^{ος} αι.). Βυζαντινός μοναχός, του οποίου η ακλόνητη εικονολατρία του στοίχισε μία περίοδο φυλάκισης, του χάρισε ωστόσο την ανακήρυξη σε Άγιο της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Η Χρονογραφία του, η οποία εκτείνεται από το 284 έως το 813 μ.Χ., είναι πολύτιμη, εξαιτίας κυρίως της έλλειψης άλλων σύγχρονων πηγών.
- Φώτιος (9^{ος}). Αναμφίβολα μία από τις πιο σημαντικές μορφές της βυζαντινής ιστορίας, με αρετές τις οποίες ακόμη και οι εχθροί του αναγκάστηκαν να παραδεχθούν. Εξαιρετικά μορφωμένος, με ικανότατη πέννα και πολυγραφότατος ο Φώτιος είχε την τύχη να αναλάβει την ηγεσία του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης σε μία περίοδο που το κράτος βρισκόταν σε ακμή. Η ανάμειξή του στην πολιτική, τόσο την εσωτερική όσο και την εξωτερική, της αυτοκρατορίας ήταν σημαντική. Μία σημαντική για εμάς πτυχή αυτής της δραστηριότητας αποτελεί το γεγονός ότι ο Βυζαντινός ιεράρχης πρωταγωνίστησε σε μία βυζαντινή απόπειρα επαναπροσέγγισης της Βυζαντινής Εκκλησίας με την αρμενική. Σε αυτό το πλαίσιο ο Φώτιος αντάλλαξε έναν αριθμό επιστολών με τις πολιτικές και τις εκκλησιαστικές κεφαλές των Αρμενίων, οι οποίες διαφωτίζουν σημαντικές πτυχές των αρμενο-βυζαντινών σχέσεων.
- Συνεχιστές Θεοφάνους (10^{ος}). Όνομα που συμβατικά χρησιμοποιείται για μία συλλογή τεσσάρων κειμένων που σώθηκαν σε ένα μόνο χειρόγραφο (Vat. Gr.167) και τα οποία καλύπτουν την ιστορία της περιόδου 813-961. Στο

πρώτο τμήμα (813-867) ο ανώνυμος συγγραφέας συνεχίζει τη διήγηση του Θεοφάνη, εγκαταλείποντας ωστόσο την αυστηρή χρονογραφική μορφή. Το δεύτερο τμήμα (867-886) περιλαμβάνει το *Vita Basilii*, στο οποίο θα αναφερθούμε στη συνέχεια. Το τρίτο είναι το έργο του (Ψευδό) Συμεών (886-948), ονομασία που οφείλεται στο γεγονός ότι το κείμενό του βρίσκεται πολύ κοντά με το χρονικό του Λογοθέτη. Το τελευταίο τμήμα ασχολείται με την ιστορία των ετών 948-961.

- Συμεών Μάγιστρος (πιθανότατα 10^{ος} αι.). Ο Συμεών, μεταφραστής, εκτός από συγγραφέας, ενός δεκάτομου μηνολογίου υπήρξε και συγγραφέας ενός χρονικού. Το χρονικό του, πυρήνα του οποίου αποτελεί η εξιστόρηση των ετών 842-948, θεωρείται από τους ειδικούς ότι είναι ιδιαίτερα εχθρικό απέναντι στη δεσπόζουσα δυναστεία της περιόδου, τη Μακεδονική.
- Νικόλαος Μυστικός (852-925). Συγγενής και μαθητής του Πατριάρχη Φωτίου, ο οποίος ανέλαβε το Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης το 901. Απομακρύνθηκε από τον πατριαρχικό θώκο της βασιλεύουσας το 907, επανήλθε όμως σε αυτόν το 912 από τον Αλέξανδρο. Μετά τον θάνατο του τελευταίου πρωταγωνίστησε για κάποιο διάστημα στην πολιτική σκηνή της Κωνσταντινούπολης ως επικεφαλής της αντιβασιλείας του ανήλικου Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου. Η έντονη ανάμειξη του ιεράρχη στα πολιτικά ζητήματα καθιστά πολύτιμη τη συλλογή των επιστολών του που έχουν φθάσει στις ημέρες μας. Ανάμεσα σε αυτές ξεχωρίζει για το δικό μας θέμα μία (ή κατά άλλους περισσότερες) επιστολή του προς τον Αρμένιο βασιλιά, Ashot B'.
- Αρέθας Καισαρείας (860-935). Ο μητροπολίτης της Καισαρείας ήταν ένας από τους επικεφαλής της «δεξιάς» αντιπολιτευτικής πτέρυγας του Πατριαρχείου. Είναι γνωστή η επιμονή του στο θέμα της τετραγαμίας του Λέοντα Στ'. Σημαντική είναι για εμάς η επιστολή του που αφορά στο ζήτημα της δογματικής ενώσεως μεταξύ της βυζαντινής και της αρμενικής εκκλησίας. Σε αυτήν, όπως και στην πραγματεία του Νικήτα Βυζάντιου, αποδεικνύεται ότι οι κινήσεις των Πατριαρχών Φωτίου και Νικολάου

Μυστικού προς αυτή την κατεύθυνση συνάντησαν την αντίδραση μερίδας του βυζαντινού κλήρου.

- Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος (905-959), ο λόγιος βυζαντινός αυτοκράτορας. Και τα τέσσερα έργα του είναι χρησιμότερα για την έρευνα του θέματός μας: *Vita Basilii*, *De Ceremoniis*, *De Thematibus* και το *De Administrando Imperio*. Στο πρώτο ο εγγονός του ιδρυτή της Μακεδονικής δυναστείας καταγράφει με εγκωμιαστικό τρόπο την ιστορία του Βασίλειου Α'. Το *De Ceremoniis* καταπιάνεται με το τελετουργικό της βυζαντινής αυλής, αλλά ακόμη σπουδαιότερη για εμάς είναι η αναφορά στα πρωτόκολλα των διπλωματικών επαφών της Αυτοκρατορίας με τους ξένους λαούς. Το *De Thematibus* αποτελεί μία ιστορική ανάλυση των θεμάτων της εποχής του Κωνσταντίνου. Το σπουδαιότερο όμως, για τη δική μας μελέτη, έργο του Πορφυρογέννητου είναι, αναμφίβολα, το *De Administrando Imperio* ή DAI, όπως συνηθίζεται να αναφέρεται. Το έργο αυτό αποτελεί έναν αναλυτικό διπλωματικό οδηγό που έγραψε ο Αυτοκράτορας για τον γιο και διάδοχό του, Ρωμανό Β'. Σε αυτό ο Κωνσταντίνος προχωρά σε μία ιστορικο-γεωγραφική ανάλυση των περιοχών, για τις οποίες η Αυτοκρατορία είχε προστριβές με τους γείτονές της και δίνονται συμβουλές για το είδος διπλωματίας που πρέπει να ασκήσει σε κάθε περίπτωση.
- Γενέσιος (10^{ος} αι). Όνομα, με το οποίο αναφερόμαστε στον ανώνυμο συγγραφέα ενός βυζαντινού χρονικού που καταπιάνεται με τη βυζαντινή ιστορία από το 814 έως το 886.
- Ιωάννης Σκυλίτζης (11^{ος} αι.). Υψηλόβαθμος αξιωματούχος του Βυζαντίου, του οποίου η *Σύνοψη Ιστοριών* καλύπτει τη βυζαντινή ιστορία της περιόδου 811-1057.
- Ιωάννης Ζωναράς (12^{ος} αι.). Πιθανότατα αξιωματούχος της βυζαντινής αυτοκρατορίας, ο οποίος κάποια στιγμή αναγκάστηκε να καρεί μοναχός. Η χρονογραφία του καλύπτει την ιστορία από κτήσεως κόσμου έως το 1118.

Σχετικά με τη βυζαντινή ιστοριογραφία ένα χρησιμότερο ελληνικό έργο είναι το τετράτομο *Βυζαντινοί Ιστορικοί και Χρονογράφοι* του Καρπόζηλου. Στην

ξενόγλωσση βιβλιογραφία κλασικά παραμένουν τα έργα του Beck και του Hunger¹, ενώ στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία μία πολύ καλή μονογραφία για τους Βυζαντινούς ιστορικούς της μέσης περιόδου έχει πρόσφατα εκδοθεί από τον Treadgold².

Η θεματική της εργασίας μας κατέστησε επιβεβλημένη τη χρήση των μεσαιωνικών αραβικών πηγών. Και εδώ θα περιοριστούμε να παραθέσουμε λιγοστά βιογραφικά στοιχεία για τους συγγραφείς των σημαντικότερων από αυτές, ενώ για πρόσθετες πληροφορίες προτείνουμε στον αναγνώστη να συμβουλευτεί ειδικές μονογραφίες. Ένα εξαιρετικό εγχειρίδιο για την ιστορία της ιστοριογραφίας στον ισλαμικό κόσμο αποτελεί το έργο του Rosenthal³. Το ίδιο χρήσιμο είναι το έργο του Robinson, *Islamic Historiography* (2003). Πολύτιμες πληροφορίες, επίσης, μπορούν να αναζητηθούν στα αντίστοιχα λήμματα της δεύτερης έκδοσης της Εγκυκλοπαίδειας του Ισλάμ.

Οι Άραβες ιστορικοί και γεωγράφοι, λοιπόν, στους οποίους παραπέμπουμε συχνότερα, είναι οι ακόλουθοι:

- Khalīfa b. Khayyat (777-854). Ένας από τους πρώτους Άραβες ιστορικούς με καταγωγή από τη Basra του Ιράκ και μαθητής των περίφημων Bukhari και Ahmad ibn Hanbal. Η ιστορία του φθάνει ως το έτος 232/846.
- Ibn Khurdādhbeh (περ. 820-921). Απόγονος εξισλαμισμένης ζωροαστρικής οικογένειας και αξιωματούχος στο Χαλιφάτο του al-Mu'tamid, που διετέλεσε αρχηγός της αντικατασκοπείας της επαρχίας Jibal. Το έργο του *Kitāb al Masālik w'al Mamālik* (Το βιβλίο των δρόμων και των βασιλείων) αποτελεί ένα από τα πρώτα έργα διοικητικής γεωγραφίας στον ισλαμικό κόσμο. Ιδιαίτερη αξία έχουν για εμάς οι αναφορές στην Αρμενία, αλλά και οι πληροφορίες σχετικά με τη διοίκηση και τον στρατό του Βυζαντίου.

¹ Τα οποία, ωστόσο, έχουν από καιρό μεταφραστεί στην ελληνική. Βλ. H.-G. BECK, *Ιστορία της βυζαντινής δημόσιας λογοτεχνίας*, μτφρ: Ν. ΕΙΔΕΝΕΙΕΡ, Αθήνα, 1988. Η. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, 3 τόμοι, μτφρ: Τ. ΚΟΛΙΑΣ κ.ά, Αθήνα 1987-1994.

² W. TREADGOLD, 2013.

³ F. ROSENTHAL, 1968.

- al-Ṭabarī (839-923). Ο Ηρόδοτος του ισλαμικού κόσμου. Ιρανικής καταγωγής από την επαρχία του Tabaristan, όπως υποδηλώνει και η *nisba*⁴ του. Παρότι κυρίως γνωστός στον δυτικό κόσμο για το κεφαλαιώδους σημασίας, για τη μελέτη του μεσαιωνικού ισλαμικού κόσμου, έργο του *Ta'rikh al-umam wa al-mulūk* ('Ιστορία των Εθνών και των βασιλείων'), ωστόσο ο πολυμαθής αυτός άνδρας ασχολήθηκε με πολλά άλλα επιστημονικά πεδία. Η επεξήγηση του Κορανίου που ο ίδιος έγραψε, γνωστή ως *Tafsir al-Tabari*, αποτελεί σημειοσταθμό στην ανάπτυξη της ισλαμικής θεολογίας. Η ιστορία του, πάλι, ξεκινά με την αποκάλυψη του Κορανίου και φθάνει ως το 915.
- Balādhurī (9^{ος} αι.). Ο κατεξοχήν ιστορικός της περιόδου των αραβικών κατακτήσεων. Ιρανικής καταγωγής με μεγάλη επιρροή στην αυλή του Χαλίφη al-Mutawakkil, γεγονός που καθιστά ιδιαίτερα πολύτιμες τις πληροφορίες του σχετικά με την εκστρατεία του Τούρκου στρατηγού Bughā εναντίον των Αρμενίων στα μέσα του ένατου αιώνα.
- Ya'qūbī (9^{ος} αι.). Επίσης γνωστός ως Ibn Wadīh, η ιστορία του Ya'qūbī αποτελεί πιθανότητα την πιο σημαντική αραβική πηγή για το δικό μας θέμα, αφού ο συγγραφέας της υπήρξε, για μεγάλο χρονικό διάστημα, κάτοικος της Αρμενίας και είχε προσωπική γνώση των πολιτικών εξελίξεων στη χώρα. Ο ίδιος έγραψε ένα βιβλίο γεωγραφίας υπό τον τίτλο *Kitāb al-Buldān* ('Βιβλίο των Χωρών').
- al-Muqaddasī (945/946-991). Γνωστός επίσης ως al-Maqrīsī. Με καταγωγή από την Παλαιστίνη ο al-Muqaddasī υπήρξε ένας από τους σημαντικότερους Άραβες γεωγράφους.
- Ibn Ḥaukal (10^{ος} αι.). Πιθανότατα ο πιο σημαντικός γεωγράφος του ισλαμικού κόσμου, γεγονός όχι τυχαίο, αν αναλογιστούμε ότι πέρασε τριάντα χρόνια ταξιδεύοντας σε Ασία και Αφρική. Το έργο του *Ṣūrat al-ard* αποτελεί μία αναθεώρηση του πρώιμου έργου του Istakhri.
- al-Kūfī (10^{ος} αι.). Σχεδόν τίποτα δεν είναι γνωστό για αυτόν. Το βιβλίο του έχει ως θέμα τους συντρόφους του τέταρτου Χαλίφη και ανιψιού του

⁴ Ως *nisba* στην αραβική αποκαλείται ένα επίθετο που προστίθεται στα ονόματα και υποδηλώνει την καταγωγή ενός ατόμου ή τη φυλή στην οποία ανήκει.

προφήτη, Αλί. Για εμάς ιδιαίτερη αξία έχουν οι σελίδες του έργου που αφορούν τις αραβικές επιθέσεις στην Αρμενία στον έβδομο αιώνα και στις αρχές του όγδοου.

- Miskawayh (932-1030). Φιλόσοφος και ιστορικός που υπήρξε αξιωματούχος του Χαλιφάτου την εποχή των Buyid. Το έργο του *Tajārib al-Umam* (Οι εμπειρίες των Εθνών) έχει αφετηρία τη δημιουργία του κόσμου και φθάνει ως τα χρόνια της ηγεμονίας του 'Aḍud al-Dawla (949-983).
- al-Hamadānī (1071-1127). Κάτοικος της Βαγδάτης. Συνέχισε τη διήγηση του al-Ṭabarī, κάτι που άλλωστε φαίνεται και από τον τίτλο του έργου του *Takmila Ta'riḫ al- Ṭabarī*.
- Ibn al-Athīr (12^{ος}-13^{ος} αι.). Ένας από τους σημαντικότερους ιστορικούς του ισλαμικού κόσμου, σύγχρονος των σταυροφορικών συγκρούσεων στη Μέση Ανατολή. Υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας της ανακατάληψης της Ιερουσαλήμ από τον Saladin. Η ιστορία του καλύπτει τα γεγονότα μέχρι το 1231.

Τέλος, και όπως είναι απολύτως λογικό, οι κύριες πηγές που ανατρέξαμε ήταν τα μεσαιωνικά αρμενικά ιστορικά έργα. Ακολουθούν ορισμένες επιγραμματικές πληροφορίες για τους συγγραφείς τους:

- Sebeos (7^{ος} αι.). Ο Sebeos ήταν επίσκοπος της αρμενικής εκκλησίας και πολλοί επιστήμονες αποδίδουν σε αυτόν το ιστορικό έργο, το οποίο περιέχει γεγονότα που φθάνουν μέχρι το 661. Για τους βυζαντινολόγους είναι γνωστός ως μία από τις κυριότερες πηγές για τις συγκρούσεις του Ηρακλείου με τους Σασσανίδες. Το έργο του, ωστόσο, είναι αναντικατάστατο και για τη μελέτη της περσικής κυριαρχίας στην Αρμενία, καθώς και για τις πρώτες αραβικές επιθέσεις σε αυτήν.
- Ghewond (8^{ος} αι.). Το έργο του βαρδαπέτη (μοναχός δάσκαλος) Ghewond εξιστορεί γεγονότα της περιόδου 640-788. Αποτελεί σημαντική πηγή, όχι μόνο για τις αραβικές επιθέσεις στην Αρμενία και την πρώιμη περίοδο της αραβοκρατίας, αλλά και για τη μελέτη των αραβο-βυζαντινών σχέσεων.
- Tonma Artsruni (9^{ος} αι.). Το έργο του ιστορικού επικεντρώνεται στα τεκταινόμενα στην περιοχή του Vaspurakan, όπου κυριαρχούσε ο οίκος του. Παρόλα αυτά δε λείπουν από αυτό σημαντικές λεπτομέρειες για την

ευρύτερη αρμενική ιστορία. Διάφοροι ανώνυμοι συγγραφείς συνεχίζουν το πρωτότυπο έργο που σταματά στις αρχές της βασιλείας του Gagik Artsruni, αφηγούμενοι γεγονότα που φθάνουν στον ύστερο 14^ο αιώνα.

- Yovhannes Drasxanakertc'i (10^{ος} αι.). Το ιστορικό έργο του Ιωάννη Καθολικού (γνωστός επίσης ως Ιωάννης Draskhanakertsi ή Ιωάννης Ε' ο Ιστορικός) αποτελεί, αναμφισβήτητα, την πιο χρήσιμη για τη μελέτη μας πηγή. Ο συγγραφέας της υπήρξε Καθολικός της Αρμενίας κατά τα ταραχώδη έτη 897-925, γεγονός που τον καθιστά όχι μόνο σύγχρονο των γεγονότων που μας αφορούν, αλλά και πρωταγωνιστή σε πολλά από αυτά.
- Movses Kaghankatvatsi (10^{ος} αι.). Το ιστορικό έργο του Movses είναι, πιθανότατα γραμμένο από δύο συγγραφείς, έναν του έβδομου αιώνα και έναν του δέκατου και επικεντρώνεται στην ιστορία της Αλβανίας του Καυκάσου καθώς και της Ανατολικής Αρμενίας.
- Asoghik (11^{ος} αι.). Ο Στέφανος Asoghik (Ստեփանու Ասոցիկ) ή όπως αλλιώς είναι γνωστός Στέφανος Ταρονέτσι (Ստեփանու Տարոնեցի), υπήρξε συγγραφέας ιστορικού έργου, το οποίο είναι χωρισμένο σε τρία βιβλία. Το πρώτο πραγματεύεται την παγκόσμια ιστορία από κτίσεως κόσμου έως τα τέλη του τρίτου αιώνα, το δεύτερο ξεκινά με τη βασιλεία του Τιριδάτη Δ' και φθάνει ως τη δημιουργία του βαγρατιδικού βασιλείου, ενώ στο τελευταίο μέρος αναλύεται η ιστορία της Αρμενίας μέχρι των αρχών του ενδέκατου αιώνα.
- Samouēl Aneci (12^{ος} αι.). Συγγραφέας αρμενικής χρονογραφίας που έρχεται να συμπληρώσει τα κύρια αρμενικά ιστορικά έργα, στα οποία είναι συνηθισμένη η έλλειψη χρονολόγησης των γεγονότων.
- Kirakos Gangzaketsi'i (13^{ος} αι.). Η ιστορία της Αρμενίας που έγραψε πραγματεύεται την ιστορία της χώρας από τον τέταρτο έως το δωδέκατο αιώνα, με τη διήγηση να γίνεται αναλυτικότερη όσο τα γεγονότα πλησιάζουν την περίοδο του συγγραφέα.
- Step'annos Orbēlean (13^{ος} αι.). Ο Step'annos ανήκε στο δυναστικό οίκο της Syunik Orbēlean, κάτι που καθιστά προφανή την επιλογή του να εξιστορήσει την ιστορία της περιοχής.

- Vardan (13^{ος} αι.). Γνωστός τόσο ως Vardan βαρδαπέτης όσο και ως Vardan ο Ανατολίτης (Վարդապետ Կրկեցի). Έχει την τύχη να του αποδίδονται δεκάδες έργα της μεσαιωνικής αρμενικής λογοτεχνίας. Το πιο σημαντικό, ωστόσο, είναι το έργο του *Hawak'umn Patmut'ean* που ξεκινά από τη βιβλική εποχή και φθάνει ως το 1267.

Αναμφίβολα ο κορυφαίος σύγχρονος ειδικός στη μεσαιωνική αρμενική ιστοριογραφία θεωρείται ο Thomson, ο οποίος όχι μόνο έχει μεταφράσει σημαντικές αρμενικές πηγές στην αγγλική, αλλά έχει μελετήσει σε βάθος τη μεσαιωνική αρμενική γραμματεία. Μία, εύκολα προσβάσιμη στους βυζαντινολόγους, συνοπτική μελέτη της αρμενικής ιστοριογραφίας μπορεί να βρεθεί στο άρθρο του «The concept of 'history' in medieval Armenian historians»⁵, ενώ ιδιαίτερα χρήσιμα για την εικόνα της ίδιας της βυζαντινής αυτοκρατορίας στα αρμενικά μεσαιωνικά έργα είναι τα σχετικά άρθρα της Arutjunova-Fidanjan και του Preiser-Kapeller⁶. Όμως, έχουμε την τύχη μία σημαντική εργασία πάνω σε αυτό το θέμα να έχει γραφτεί στην ελληνική · πρόκειται, σαφώς, για το έργο του Μπαρτικιάν «*Το Βυζάντιον εις τας αρμενικάς πηγάς*»⁷. Σε αυτή την εργασία ο Μπαρτικιάν έχει καταφέρει να συνοψίσει τις αναφορές αρμενικών πηγών περί της Αυτοκρατορίας από τον πέμπτο αιώνα έως την Άλωση.

⁵ R. THOMSON, 2001.

⁶ V. ARUTJUNOVA-FIDANJAN, 1996. J. PREISER-KAPELLER, 2009.

⁷ Χ. ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ, 1981.

Άρθρα-Μελέτες:¹

Πιθανότατα, το πιο γνωστό έργο που μπορεί να συμβουλευτεί σήμερα κάποιος μελετητής της πρώιμης αρμενικής μεσαιωνικής ιστορίας είναι το έργο του Laurent, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête Arabe jusqu'en 886*, το οποίο εκδόθηκε πρώτη φορά το 1919, αλλά το 1980 ο μεγάλος ιστορικός Canard επιμελήθηκε μία νέα έκδοση του έργου με εκτεταμένες διορθώσεις. Η θέση του στη σύγχρονη βιβλιογραφία είναι απολύτως δικαιολογημένη, αφού το έργο αποτελεί, ακόμη και σήμερα, μία από τις πιο εξαντλητικές και καλογραμμένες μονογραφίες για την αρμενική ιστορία. Η συμβολή του Canard είναι επίσης σημαντική. Με δική του φροντίδα ο αναγνώστης μπορεί να διαβάσει σε γαλλική μετάφραση χωρία αραβικών πηγών που αφορούν στην ιστορία της Αρμενίας. Ωστόσο, το έργο έχει ορισμένες ατέλειες, πολλές από τις οποίες είναι, αναμφίβολα, προϊόν της ταυτότητάς του ως γενικό έργο αναφοράς. Ο Γάλλος ιστορικός των αρχών του 20^{ου} αιώνα αναπαρήγαγε μία σειρά από θέσεις που, παρότι ακόμη και σήμερα είναι διαδεδομένες στην επιστημονική κοινότητα, ο ίδιος τις αποδέχεται χωρίς κάποια προσπάθεια κριτικής τους. Ο αναγνώστης θα διαβάσει σε πολλά σημεία, για παράδειγμα, για το μίσος που χαρακτήριζε τις σχέσεις Ελλήνων και Αρμενίων αυτή την περίοδο, για την καθολική απόρριψη εκ μέρους των Αρμενίων της Συνόδου της Χαλκηδόνας ή ακόμη και για τις επίμονες προσπάθειες των Βυζαντινών να αποσταθεροποιήσουν την αρμενική εξουσία. Μάταια, ωστόσο, θα αναζητήσει τις πηγές στις οποίες στηρίζονται αυτές οι θέσεις. Παρότι αυτές οι ιδέες δεν επινοήθηκαν από τον Laurent ή τον Canard, το γεγονός ότι βρήκαν θέση στο πιο σημαντικό και διαδεδομένο, για την ιστορία του θέματος, έργο, τις κατέστησε ισοδύναμες με αξιώματα.

Κατά την άποψή μας, στη διάλυση πολλών από αυτά τα στερεότυπα, καθώς και στην άψογη κάλυψη του θέματος το σημαντικότερο έργο πάνω στη μελέτη των διακρατικών σχέσεων της βαγρατιδικής Αρμενίας με το Βυζάντιο είναι, η γραμμένη στα ρωσικά, μελέτη του Yuzbashyan *Армянские государства эпохи*

¹ Στο παρόν υποκεφάλαιο αποφεύγουμε συνειδητά την εκτεταμένη αναφορά της βιβλιογραφίας στις υποσημειώσεις. Ο αναγνώστης έχει τη δυνατότητα να εντοπίσει πλήρη βιβλιογραφικά στοιχεία των συγγραφέων που αναφέρουμε στο τέλος της εργασίας.

Багратидов и Византия в IX–XI вв., ('Το αρμενικό κράτος την περίοδο των *Bagratuni* και το Βυζάντιο, 9^{ος}-11^{ος} αι'). Στο δυστυχές γεγονός ότι το έργο αυτό δεν έχει μεταφραστεί σε κάποια δυτική γλώσσα μπορούμε να αποδώσουμε την επανάληψη ορισμένων θέσεων, όπως αυτές που προαναφέραμε, και σε σύγχρονα ιστορικά έργα. Το έργο του Yuzbashyan, όμως, δεν είναι χρήσιμο μόνο για τη μελέτη των σχέσεων των *Bagratuni* με το Βυζάντιο, αλλά και για την ανάλυση των διοικητικών θεσμών του κράτους των *Bagratuni*.

Κεφαλαιώδους σημασίας για την ιστορία της αραβοκρατούμενης Αρμενίας, αλλά και τις σχέσεις των Αρμενίων βασιλιάδων με τους Άραβες γείτονές τους, είναι οι μελέτες και τα άρθρα του Aram Ter-Ghewondyan. Στα δύο του κύρια εγχειρίδια, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia* και στο *Армения и арабский халифат* ('Η Αρμενία και το αραβικό χαλιφάτο'), αλλά και στην εκτεταμένη αρθρογραφία του, ο Αρμένιος ιστορικός ανέλυσε με άριστο τρόπο τις αρμενο-αραβικές σχέσεις, ενώ πολύτιμη είναι η συμβολή του στην έρευνα γύρω από την ιστορία των αραβικών εμιράτων που είχαν αναπτυχθεί στο γεωγραφικό χώρο της Μεγάλης Αρμενίας. Εξαιρετικά χρήσιμη για τη μελέτη της περιόδου είναι και μία επίτομη συλλογή χωρίων σχετικών με την Αρμενία των αραβικών πηγών του ένατου και του δέκατου αιώνα, που μετέφρασε ο Ghewondyan στην αρμενική. Το έργο μπορεί να συγκριθεί επάξια με το περίφημο *Byzance et les Arabes*. Εφάμιλλης αξίας έργο του ερευνητή είναι η αποσπασματική μετάφραση του έργου του Ibn al-Athīr. Παρότι ο τίτλος του έργου μπορεί -δικαιολογημένα- να αφήνει την εντύπωση ότι ο Ghewondyan μετέφρασε μόνο όσα αποσπάσματα αναφέρονται στις αρμενο-αραβικές σχέσεις, ωστόσο αποτελεί γεγονός ότι ο συγγραφέας φροντίζει να μεταφράσει και τα αποσπάσματα που αφορούν σημαντικά περιστατικά των αραβο-βυζαντινών συγκρούσεων, υποδεικνύοντας με τον τρόπο αυτό, ότι είναι αδύνατο να διερευνήσει κανείς τις αρμενο-αραβικές σχέσεις, εάν δεν συμπεριλάβει τη σημαντική θέση του Βυζαντίου.

Χρήσιμο είναι, επίσης, για την περίοδο των αραβικών επιθέσεων και την πρώιμη περίοδο της αραβοκρατίας στην Αρμενία, το βιβλίο του Iskanyan *Hay-byzandakan haraberut'yun IV-VII darerum* ('Αρμενο-βυζαντινές σχέσεις τους ΙΔ'-Ζ' αι'. Παρά την, πολλές φορές, αναχρονιστική, εθνικιστική ρητορική του (φαινόμενο

που, άνθισε στη σοβιετική Αρμενία) ο συγγραφέας αναφέρεται εκτενώς στην πορεία των σχέσεων Βυζαντινών και Αρμενίων μέχρι και την οριστική κατάκτηση της χώρας από τους Άραβες. Ο συγγραφέας βασίζεται σχεδόν αποκλειστικά σε αρμενικές πηγές, ενώ για την ιστορία Αράβων και Βυζαντινών χρησιμοποιείται δευτερογενής βιβλιογραφία, κυρίως Ρώσων ιστορικών. Παρόλο που η ερμηνευτική του συγγραφέα βασίζεται σχεδόν πάντα στο δίπολο αρμενικών πατριωτικών δυνάμεων-ξένων δυνάμεων που εποφθαλμιούν τη χώρα, ωστόσο αυτό δεν ακυρώνει τη συμβολή της μελέτης.

Για το διοικητικό σύστημα, πάλι, του βαγρατιδικού βασιλείου σημαντική είναι συμβολή του Αρμένιου ιστορικού Mat'evosyan, ενώ στον τομέα της ιστορικής γεωγραφίας της Αρμενίας αυθεντία θεωρείται ο Hewsen. Για την αρμενική φεουδαρχία μελέτες αναφοράς είναι οι εργασίες του Toumanoff και του Mat'evosyan. Κλασικά παραμένουν για την ιστορία της Αρμενίας της περιόδου τα έργα του Adontz και ιδιαίτερα το «Ašot Erkat' ou de fer, roi d'Arménie de 915 à 929». Στη σύγχρονη αρμενική ιστοριογραφία χρησιμότετες είναι οι εργασίες του αρμενολόγου Yeghiazaryan, ο οποίος με μία σειρά βιβλίων και άρθρων προσπαθεί με επιμονή να ξεδιαλύνει τις χρονολογικές ασάφειες της ιστορίας της περιόδου των Bagratuni. Με την αρμενική εκκλησία της περιόδου έχει, επισταμένως, ασχοληθεί ο Mahé.

Χρήσιμα είναι και τα γενικά εγχειρίδια της αρμενικής ιστορίας της συγκεκριμένης περιόδου. Το έργο του Harut'yunyan μελετά την ιστορία της Αρμενίας από τον ένατο έως τον ενδέκατο αιώνα από μαρξιστική σκοπιά, ενώ οι Vardanyan και Ut'mazyan ασχολούνται αντίστοιχα με τις περιοχές του Vaspurakan και της Syunik, με την ιστορία δηλαδή των άλλων δύο μεγάλων αρμενικών οίκων της περιόδου. Κλασικό παραμένει το *Histoire de l'Arménie des origines à 1071* του Grousset, ενώ εύκολα προσβάσιμο είναι στους Έλληνες αναγνώστες το βιβλίο της Redgate, *Οι Αρμένιοι*. Χρησιμότετο έργο είναι το πολύτομο *Hay Zoghovordi Patmut'yun* ('*Ιστορία του Αρμενικού Έθνους*'), για τη συγγραφή του οποίου είχαν συνεργαστεί οι κορυφαίοι Αρμένιοι ιστορικοί της δεκαετίας του '70. Τέλος, στη Δύση μία εξαιρετική εισαγωγή στην αρμενική ιστορία αποτελεί το δίτομο, *The*

Armenian People from Ancient to Modern Times, την έκδοση του οποίου έχει επιμεληθεί ο Hovannisian.

Περί των σχέσεων, από την άλλη, της Αρμενίας με την Αυτοκρατορία υπάρχουν οι σχετικές μελέτες των Μπαρτικιάν και Greenwood. Ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει στην εξαιρετική εργασία της Martin-Hisard, «Constantinople et les archontes caucasiens dans le Livre des Cérémonies, II, 48», στην οποία η συγγραφέας προσφέρει μία άριστη ανάλυση των σχέσεων των διάφορων αριστοκρατών του Καυκάσου με την Αυτοκρατορία. Στον τομέα των θρησκευτικών σχέσεων Αρμενίας-Βυζαντίου, περιορισμένες στα χρονικά όρια της μελέτης μας, σημαίνουσα αξία έχουν οι δουλειές του Greenwood, του Maksoudian, του Darrouzès και κυρίως του Dorfmann-Lazarev, οι οποίες πραγματεύονται τις επαφές του Φωτίου με την αρμενική πολιτική και εκκλησιαστική ηγεσία και την κατάληξή τους. Ειδικότερα, για το θέμα της μετανάστευσης Αρμενίων στην Αυτοκρατορία και τη συμβολή τους στην ιστορία της τελευταίας έχει επιτευχθεί τα τελευταία χρόνια σημαντική πρόοδος: οι Charanis, Cheynet, Garsoïan, Shirinian και Settipani έχουν μελετήσει επισταμένως το αντικείμενο αυτό.

Γενικότερα, για τη βυζαντινή ιστορία της περιόδου υπάρχει μία πληθώρα αξιόλογων μελετών. Πιθανότατα, το χρησιμότερο γενικό εγχειρίδιο βυζαντινής ιστορίας για τη δική μας μελέτη ήταν το επίτομο, *The making of Orthodox Byzantium, 600-1025* του Whittow. Για τη μελέτη της ισχύος, πραγματικής και δυνητικής, αξεπέραστες είναι οι μελέτες του Treadgold, ενώ τα έργα των Kaegi και Haldon μελετούν ενδελεχώς το βυζαντινό στράτευμα. Πολύτιμες, φυσικά, είναι ειδικές μονογραφίες που πραγματεύονται τις ηγεμονίες των αυτοκρατόρων της περιόδου. Για τον Βασίλειο Α΄ σημαντική είναι η συμβολή της ερευνήτριας Βασιλικής Βλυσίδου αλλά και η μονογραφία του Tobias, *Basil I founder of the Macedonian Dynasty*. Αντίστοιχα, για το διάδοχό του Λέοντα Στ΄, διαθέτουμε τα έργα των Tougher και Karlin-Hayter. Για την περίοδο του Ρωμανού Α΄ έχουμε την τύχη να έχει γράψει ένας από τους σημαντικότερους βυζαντινολόγους του 20^{ου} αιώνα, ο Runciman, ενώ χρήσιμο παραμένει για την εποχή του Πορφυρογέννητου το έργο του Toynebee. Για τη μελέτη της στρατηγικής απέναντι στην Αρμενία χρησιμότερο είναι σχετικό άρθρο του Shepard.

Όπως αναφέραμε και παραπάνω για τις σχέσεις Αρμενίων-Αράβων, εξαιρετικής σημασίας παραμένουν τα έργα του Ghewondyan, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπάρχουν άλλες αξιολογες μελέτες. Ξεχωριστή αναφορά αξίζει το τρίτομο έργο της αρμενικής καταγωγής καθηγήτριας του Αμερικανικού Πανεπιστημίου της Βηρυτού, Dadoyan, η οποία μελετά εξαντλητικά τις σχέσεις της Αρμενίας με τον ισλαμικό κόσμο. Για την αραβική κατάκτηση της χώρας ο αναγνώστης μπορεί να βρει σημαντικές πληροφορίες σε όλα τα έργα που πραγματεύονται την περίοδο των αραβικών κατακτήσεων (βλ. Donner, Kennedy και πρόσφατα Hoyland), ωστόσο θεωρούμε ότι την καλύτερη ανάλυση επί του θέματος προσφέρει το σχετικό κεφάλαιο στο έργο του Kaegi, *Byzantium and the Early Islamic Conquests*. Σημαντικό για το παραπάνω θέμα είναι, επίσης, το άρθρο του Manandyan, το οποίο έχει καταφέρει να ξεδιαλύνει σε μεγάλο βαθμό τις χρονολογικές ασάφειες των πηγών που αναφέρονται στις αραβικές επιθέσεις στη χώρα.

Γενικότερα, για την αραβική ιστορία ο αναγνώστης μπορεί να ανατρέξει στα έργα του Kennedy, ο οποίος έχει δώσει σημαντική ώθηση στη δυτική έρευνα επί του θέματος. Χρήσιμο παραμένει για την ιστορία της περιόδου το έργο *Histoire de la Dynastie des H'amdaniides de Jazīra et de Syrie*, του οποίου ο τίτλος αδικεί την ευρύτητά του. Για την αββασιδική περίοδο σημαντικές, αλλά δυστυχώς εξαιρετικά δυσεύρετες, είναι οι μελέτες του Ιάπωνα αραβολόγου Amabe. Οι μελέτες που πραγματεύονται τις αραβο-βυζαντινές σχέσεις είναι πολλές και αξιολογες. Ενδεικτικά, μπορούμε να αναφέρουμε τα έργα του Canard, του Vasiliev, του Wellhausen, του Haldon και του Kennedy. Σχετικές με το θέμα είναι και οι μελέτες του Bonner που πραγματεύονται την ισλαμική *jihād*. Τις σχέσεις των λαών των δύο αυτοκρατοριών στη μεθόριο μελετά το πρόσφατο έργο, *The islamic-byzantine frontier. Interaction and exchange among Muslim and Christian communities*, του Asa Eger, ενώ μία πιο κλασική προσέγγιση των *thughūr* (της αραβο-βυζαντινής μεθορίου) έχει γράψει η Jansūri.

Στην αραβόγλωσση δευτερογενή βιβλιογραφία η Αρμενία και οι σχέσεις της με τον ισλαμικό κόσμο είναι ένα θέμα που έχει απασχολήσει ελάχιστα την έρευνα. Οι δύο μελετητές που έχουν ασχοληθεί με το ζήτημα είναι οι Ṣābir

Muḥammad Diyāb και Adīb al-Sāīyed. Τα δύο έργα του πρώτου ερευνητή, του Αιγύπτιου Ṣābir Muḥammad Diyāb, είναι, 'Η Αρμενία από την ισλαμική κατάκτηση έως τις αρχές του πέμπτου αιώνα Εγίρας' (1978) και 'Οι Μουσουλμάνοι και ο αγώνας τους εναντίον των Βυζαντινών στην Αρμενία και τα *thughūr al-Jazarīyah* και *Shāmīyah* κατά τη διάρκεια του τέταρτου αιώνα Εγίρας' (1984). Η αλήθεια είναι ότι το έργο του Diyāb θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως άκριτη, πολλές φορές, συρραφή ξενόγλωσσης, ιδίως γαλλικής, βιβλιογραφίας. Ο αναγνώστης, χωρίς δυσκολία, θα παρατηρήσει ότι το δεύτερό του έργο αποτελεί ουσιαστικά μία μετάφραση και σύνοψη του έργου του Canard, *Histoire de la dynastie des Hamdanides de Jazīra et de Syrie*. Στο πρώτο του έργο που συμβουλεύεται ένα μεγαλύτερο εύρος βιβλιογραφίας, δυστυχώς, πολλές φορές, αυτό γίνεται τόσο μηχανικά και άκριτα που ένα γεγονός που χρονολογείται σε δύο διαφορετικές χρονολογίες από τους σύγχρονους ερευνητές, στο έργο αναφέρεται σε δύο σημεία κατάλληλα τοποθετημένα, ώστε να διατηρηθεί η χρονολογική ακολουθία. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα περί τούτου: όπως θα δούμε παρακάτω, υπάρχει διχογνωμία μεταξύ των σύγχρονων ιστορικών για το πότε ακριβώς επισκέφθηκε ο Ashot Β' την Κωνσταντινούπολη, με τις δύο επικρατέστερες ημερομηνίες να είναι το 914-915 ή το 922. Ο Άραβας ιστορικός, χωρίς να αναφέρει τίποτα για το ζήτημα της αμφίβολης χρονολόγησης, απλά εξιστορεί δύο επισκέψεις του Ashot στην Κωνσταντινούπολη στηρίζοντας την αναφορά του κάθε φορά όχι σε πρωτογενή πηγή, αλλά σε διαφορετικό έργο της δευτερογενούς βιβλιογραφίας!² Άλλα λάθη, όπως λανθασμένες χρονολογίες και υποσημειώσεις, δυστυχώς, μειώνουν περαιτέρω την αξία των έργων του. Στα θετικά των μελετών θα μπορούσαμε, πιθανότατα, να καταμετρήσουμε την εκτενή παράθεση ορισμένων χωρίων των αραβικών πηγών (που στη γαλλική βιβλιογραφία εμφανίζονται συνοπτικά στις υποσημειώσεις) και ορισμένες πρωτότυπες κρίσεις του ιστορικού. Ωστόσο, ακόμη και οι υποσημειώσεις που αφορούν στις αραβικές πηγές είναι, δυστυχώς, πολλές φορές λανθασμένες³. Ο

² Ṣ.M. DIYĀB, 1978, σ.186-188.

³ Ενδεικτικά μπορούμε να αναφέρουμε ένα παράδειγμα. Στο πρώτο του έργο, στη σελίδα 50, υπάρχει μία παράγραφος που αφιερώνεται στην κατάσταση της Αρμενίας επί της ηγεμονίας του Χαλίφη Ομάρ ('Umar) Β', όπου αναφέρεται επίσης η πρόσκληση των αραβικών αρχών στους Αρμένιους που είχαν καταφύγει στο Βυζάντιο να επιστρέψουν

έτερος Άραβας ιστορικός που ασχολήθηκε με τις σχέσεις της Αρμενίας με τον ισλαμικό κόσμο είναι ο Adīb al-Saīyed με το έργο του, *Η Αρμενία στην αραβική ιστορία* (1972). Το έργο, σε γενικές γραμμές, αγνοεί ακόμη και τα σημαντικότερα έργα της βιβλιογραφίας, ενώ επιπλέον ο συγγραφέας βασίζεται σχεδόν εξ ολοκλήρου σε αραβικές μεσαιωνικές πηγές. Παρότι, λοιπόν, το έργο αποτελεί μία πολύ καλή σύνοψη των πληροφοριών των Αράβων ιστορικών σχετικά με την Αρμενία, ο συγγραφέας δεν προσπαθεί να τις ερμηνεύσει και να τις ελέγξει, χρησιμοποιώντας αρμενικές ή βυζαντινές πηγές. Έτσι, καταλήγει να παραλείπει ορισμένα πολύ σημαντικά γεγονότα για την ιστορία της περιοχής.

στην πατρίδα τους. Στη μοναδική υποσημείωση της παραγράφου αναφέρεται ο Ghewond, ο Grousset και τέσσερις Άραβες ιστορικοί, εκ των οποίων ένας είναι ο al-Ya'qūbī. Ο αναγνώστης θα υποθέσει λοιπόν, ότι αν ανατρέξει στην αναφερόμενη σελίδα της ιστορίας του Ya'qūbī (τόμος 2 σ.375), θα βρει πληροφορίες είτε για την πρόσκληση αυτή ειδικά είτε για την ηγεμονία του Όμαρ γενικά. Δεν ισχύει, όμως, τίποτα από τα δύο, αφού η συγκεκριμένη σελίδα περιέχει πληροφορίες για γεγονότα που έλαβαν χώρα στη διάρκεια της ηγεμονίας του Yazid.

Κεφάλαιο 1

Ο ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΣ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ ΚΑΙ ΧΑΛΙΦΑΤΟΥ ΓΙΑ ΤΗ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΑΡΜΕΝΙΑΣ

Μετά τη σαρωτική προέλαση των Αράβων και τη γρήγορη κατάκτηση της Συρίας, της Παλαιστίνης, της Αιγύπτου και της Μεσοποταμίας¹, ως σύνορο των δύο κρατών αναδείχθηκε η οροσειρά του Ταύρου. Μία ακαθόριστη γραμμή οχυρών, που εκτεινόταν από τη Μαύρη Θάλασσα έως τις ακτές της Κιλικίας, θα αποτελούσε το σύνορο των δύο δυνάμεων. Οι σημαντικές οχυρές πόλεις της μεθορίου (*al-thughūr*) ήταν αυτές που ήλεγχαν τα λιγοστά περάσματα του Ταύρου και του Αντιταύρου, τις διαβάσεις ουσιαστικά των αραβικών επιθετικών ενεργειών².

Οι αραβικές πηγές χωρίζουν τη μεθόριο σε δύο τμήματα: τη συριακή μεθόριο (*thughūr al-shāmīya*) και τη μεθόριο της άνω Μεσοποταμίας (*thughūr al-jazarīya*), με τη διαίρεση αυτή να οφείλεται περισσότερο σε στρατιωτικούς (τις επιθέσεις από τον αριστερό ή δεξιό άξονα³), παρά σε γεωγραφικούς λόγους. Τα *thughūr* της Συρίας⁴ καλύπτανε μια περιοχή που περίπου αναλογούσε στην

¹ Για τους λόγους που έκαναν δυνατό αυτό το καταπληκτικό επίτευγμα των Αράβων, βλ. M.CANARD, 1965, σ.52-53. R. HOYLAND, 2015, σ.61-65.

²P. HITTI, 1970, σ.200. Για μια ετυμολογική ανάλυση της λέξης *thughūr*, βλ. A. ASA EGER, 2015, σ.8. Για τις διαβάσεις αυτές βλ., LAURENT-CANARD, 1980,σ.287. A. TER-GHEWONDYAN, 1981, σ.143-144. W. KAEGI, 2000, σ.240-242. N.TOBIAS, 2007, σ.90-91. B. MARTIN-HISARD, 2011, σ.560-561.

³ Συγκεκριμένα οι επιθέσεις από τη δεξιά πλευρά (*al-ṣā'ifa al-yumnā*) ξεκινούσαν από τα *thughūr al-jazarīya*, συνήθως από τη Μαλάτεια, ενώ αντίθετα οι επιθέσεις από την αριστερή πλευρά (*al-ṣā'ifa al-yusrā*) από την Κιλικία. Με αυτόν τον τρόπο γίνονται κατανοητά εδάφια των αραβικών πηγών, όπως το παρακάτω: «**Και αυτό το έτος (108/726-727) την καλοκαιρινή επίθεση (εναντίον των Βυζαντινών) από τη δεξιά πλευρά διεξήγαγε ο Maslama bn 'Abd al-Malik και από την αριστερή ο 'Aṣim bn 'Abd Allah bn Yazid al-Hilālī**», βλ. Khalīfa, σ.338 (A. TER-GHEWONDYAN, 2005, σ.161):

"وفيها غزا مسلمة بن عبد الملك الصائفة اليمنى ، وعاصم بن عبد الله بن يزيد الهلالي الصائفة اليسرى".

Βλ. επίσης: Ibn al-Athīr, τ.4, σ.391 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.78-79): «**Και αυτό το έτος (111/729-730) την καλοκαιρινή επίθεση από την αριστερή πλευρά διεξήγαγε ο Mu'āwīa bn Hishām και από τη δεξιά πλευρά ο Sa'īd bn Hishām, ο οποίος έφθασε μέχρι την Καισάρεια...**».

"في هذه السنة غزا معاوية بن هشام الصائفة اليسرى، وغزا سعيد بن هشام الصائفة اليمنى حتى أتى قيسارية".

⁴ Βλ. αναλυτικά 'A. JANSŪRI, 1979, σ.29-74.

Κιλικία, το επιχειρησιακό κέντρο της οποίας ήταν η Ταρσός⁵, ενώ το αραβικό δίκτυο φρουρίων συμπλήρωναν τα Άδανα(αρ. Adhana), η Μοψουεστία (αρ. al-Maṣṣīṣa), η Ανάζαρβος(αρ. ‘Ayn-Zarba) και η Γερμανικεία (Mar‘āsh)⁶. Από την άλλη, στα thughūr της Jazira κύριο αραβικό κέντρο ήταν η πόλη της Μαλάτειας/Μελιτηνής (Malatya). Στην ίδια γραμμή άμυνας άνηκαν η Σωζόπετρα (αρ. Zibatra), τα Σαμόσατα (αρ. Sumaisat) , το Ḥiṣn Mansūr (η σημερινή Adiyaman στη Ν.Α Τουρκία) και τα Άδατα (αρ. Al-Ḥadath). Στενά συνδεδεμένη με τα thughūr al-jazarīya ήταν και η μεθοριακή ζώνη της Αρμενίας, αφού στα βόρεια των thughūr al-jazarīya βρίσκονταν οι δυτικές αρμενικές περιοχές (εδάφη της πρωτύρης Αρμενίας IV) Degik’ και Hanzīt. Σε αυτή την περιοχή σημαντικότερο φρούριο για τους εμπόλεμους ήταν η πόλη της Kāmakha, η οποία εναλλασσόταν συχνά μεταξύ Αράβων και Βυζαντινών. Άλλες δύο αρμενικές πόλεις που διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στον αγώνα εναντίον των Βυζαντινών, ήταν στα βόρεια η Karin (αραβ. Kālīkālā, ελ. Θεοδοσιούπολη), η οποία προστάτευε το Χαλιφάτο από επιθέσεις των Βυζαντινών στην πεδιάδα του ποταμού Αράξη, ενώ αντίστοιχα στα νότια τα Arsamosata έφραζαν το δρόμο προς την πεδιάδα του ποταμού Αρσανία⁷.

Αναλογιζόμενος κάποιος την εγγύτητα αυτών των αρμενικών περιοχών στη βυζαντινή μεθόριο, καθώς και τη σημασία τους στις αραβο-βυζαντινές συγκρούσεις (η οποία διαφαίνεται ακόμη και από μία απλή ανάγνωση των πηγών), δεν θα βρει περίεργη την άποψη πολλών Αράβων ιστορικών να δώσουν μία ιδιαίτερη ονομασία για αυτές, που τις διαχώρισε από την κυρίως Αρμενία. Η ονομασία *bilād Al-Arman* (=χώρα των Αρμενίων), ουσιαστικά, χαρακτήριζε τις

⁵ Για τη σπουδαιότητα της Ταρσού στους αραβο-βυζαντινούς αγώνες, βλ. E. BOSWORTH, 1992.

⁶ A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.153. HALDON-KENNEDY, 1980, σ.107-108. Ş.M. DIYĀB, 1984, σ.31-34. Σχετικά με τη Γερμανικεία αξίζει να αναφερθεί ότι αυτή αποτελούσε το κέντρο της διαίρεσης μεταξύ των δύο τμημάτων των thughūr, βλ. A. ASA EGER, 2015, σ.66. Επομένως, είναι λογική η διχογνωμία που παρατηρείται στις σύγχρονες μελέτες, σχετικά με τη θέση της στην αραβική γραμμή άμυνας. Ενδεικτικά ας αναφέρουμε ότι η al-Jansūri σε μονογραφία της αφιερωμένη στα αραβικά thughūr, εντάσσει τη Γερμανικεία στα thughūr al-jazarīya, βλ. ‘A. JANSŪRI, 1979, σ.75-88. Αντίθετα, δεν συναντάται συχνά η επιλογή του Tobias να κατατάξει την Ayn Zarba στα thughūr al-jazarīya, βλ. N.TOBIAS, 2007, σ.81-82. Για τη θέση της Ανάζαρβου στα thughūr al-shāmīya, βλ. ενδεικτικά Qudāma, σ.253 (A. TER-GHEWONDYAN, 2005, σ.554).

⁷ Ενδεικτικά για τα thughūr, βλ. G. LE STRANGE, 1905, σ.115-123,130-139. M. CANARD, 1953, σ.241-286. ‘A. JANSŪRI, 1979.

αρμενικές περιοχές που βρισκόντουσαν στα thughūr και ήταν κυρίως αυτές που συγκροτούσαν την Αρμενία IV: η Karin, τα Σαμοσάτα, η Arches και η Arahuniq⁸. Οι περιοχές αυτές αποτελούσαν ουσιαστικά τη βόρεια προέκταση της γραμμής άμυνας των thughūr⁹. Η διαφορά μεταξύ bilād al-arman και Αρμενίας γίνεται καλύτερα αισθητή, όταν οι Άραβες τοποθετούν τη μία ως το σύνορο της άλλης: ο Munejjim Bashī γράφει: «**Τα σύνορα (της Armīnya) προς τη δυτική μεριά φθάνουν τη χώρα των Αρμενίων**»¹⁰. Οι δύο μάλιστα περιοχές παρήγαγαν διακριτική nisba, με την Αρμενία να «δίνει» το al-Armanī ενώ η bilād Al-Arman, το al-Armīnī¹¹.

Τα δυτικά thughūr θωράκισαν αμυντικά οι πρώιμοι Αββασίδες, και ιδίως ο Hārūn Al-Rashīd, ο οποίος προχώρησε σε μια πλήρη αναδιοργάνωσή τους και στην παράλληλη ίδρυση μιας δεύτερης γραμμής άμυνας, των al-ʿAwāsim¹². Το διοικητικό κέντρο των al-ʿAwāsim ήταν η πόλη της Αντιόχειας, ενώ σε αυτά ανήκαν, μεταξύ άλλων, η Manbij, Bālis, al-Jūma και Ruṣāfa. Διοικητικά τα al-ʿAwāsim πολλές φορές μεταχειριζόνταν από την αραβική ηγεσία σαν συμπλήρωμα των thughūr, ενώ άλλες φορές θεωρούνταν ενιαία περιφέρεια με την Qinasrin (βόρεια Συρία)¹³.

⁸ A. TER-GHEWONDYAN, 1981, σ.143.

⁹ Βλέπε A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.154,169. N.TOBIAS, 2007, σ.81.

¹⁰ Munejjim Bashī, σ.2*(MINORSKY, 1953, σ.7): «يحدّها من جهة الغرب بلاد الارمنى». Όπως επισημαίνει ο Ghewondyan για τους Άραβες γεωγράφους, ουσιαστικά η Armīniyā ήταν η Περσαρμενία, ενώ η βυζαντινή Αρμενία αποκαλούνταν ως bilād al-arman, βλ. A. TER-GHEWONDYAN, 1961, σ.65.

¹¹ A. VACCA, 2015, σ.530.

¹² al-Ṭabarī, τ.8 σ.236 (BOSWORTH, 1989, σ.99). Qudāma, σ.253 (A. TER-GHEWONDYAN, 2005, σ.554). Ο Hārūn Al-Rashīd υπήρξε διάσημος, όχι μόνο για την ενεργό συμμετοχή του στις πολεμικές επιχειρήσεις εναντίον των Βυζαντινών, αλλά και για την ισχυροποίηση των al-thughūr. Για παράδειγμα, αναφέρει ο Balādhurī, σ.163 (P. HITT, 1916, σ.252): «**Ο Muʿawiya ibn-ʿAmr ανέφερε: «Έχουμε δει τις προσπάθειες που κατέβαλε με μεγάλο ζήλο ο Εμίρης των Πιστών Hārūn στις επιθέσεις και στη διεξαγωγή της jihād. Αυτός οικοδόμησε ό, τι δεν είχε γίνει ποτέ πριν από αυτόν και μοίρασε πλούτη στα al-thughūr και τις παράκτιες πόλεις. Αυτός προκάλεσε ανησυχία στους Βυζαντινούς και τους ταπεινώσε».**

"قال معاوية بن عمر ، وقد رأيا من اجتهاد أمير المؤمنين هارون في الغزو ، ونفاذ بصيرته في الجهاد امرا عظيما اقام من الصناعة ما لم يقم قبله ، وقسم الاموال في الثغور والسواحل واشجى الروم وقمعهم."

¹³ O Shaban υποστηρίζει ότι τα al-ʿAwāsim δημιουργήθηκαν αρχικά για να αντικαταστήσουν τα al-thughūr και μόνο αργότερα εντάχθηκαν σε ένα κοινό σύστημα με τα al-ʿAwāsim, βλ. M.A. SHABAN, 2001b, σ.78, 83. Αντίθετα ο Amabe θεωρεί ότι τα ʿAwāsim ήταν στην πραγματικότητα η αραβική μεθοριακή γραμμή των Αράβων μέχρι την πρώιμη αββασιδική εποχή, όταν και οι Χαλίφες δημιούργησαν τη γραμμή των thughūr, βλ.

Απέναντι από τα αραβικά *thughūr* οι Βυζαντινοί είχαν αναπτύξει τη δική τους γραμμή άμυνας, που αποτελούνταν από τα στρατιωτικά θέματα¹⁴. Τα θέματα της Χαλδίας, της Μεσοποταμίας, αλλά και το μετέπειτα θέμα της Λυκανδού ήταν περιοχές ο θεματικός στρατός των οποίων ήταν επιφορτισμένος με την αντιμετώπιση των αραβικών εισβολών. Συγκεκριμένα θα μπορούσαμε να πούμε ότι τα θέματα Αρμενιακών και Χαλδίας ήταν υπεύθυνα για την άμυνα απέναντι σε αραβικές επιθέσεις που ξεκινούσαν από το βόρειο τομέα. Αντίστοιχες εισβολές από τα *thughūr al-jazaīya* αντιμετώπιζονταν από τους στρατηγούς της Σεβάστειας και Χαρσιανού, ενώ οι στρατοί του θέματος Καππαδοκίας και της κλεισούρας της Σελεύκειας προορίζονταν για την άμυνα απέναντι στις αραβικές εκστρατείες που αναχωρούσαν από τα *thughūr al-shāmīya*¹⁵.

Στα ακριτικά θέματα η βυζαντινή κυβέρνηση είχε εγκαταστήσει στρατιώτες, τους επονομαζόμενους ακρίτες, στους οποίους χορηγούσε γαίες προς καλλιέργεια, ειδικές φόρο-ελαφρύνσεις και ακόμη καθεστώς ημιαυτονομίας¹⁶, δημιουργώντας έτσι μία πολεμική κοινωνία η οποία βρισκόταν πάντα σε ετοιμότητα να αντιμετωπίσει τις αραβικές επιθέσεις και με τις ιδιαίτερες αρχές και αξίες που συναντά ο αναγνώστης στο έπος του Διγενή Ακρίτα. Η βυζαντινή μεθόριος, λόγω των εκτεταμένων καταστροφών των συνεχών αραβικών επιθέσεων, σύντομα απέκτησε ιδιαίτερα χαρακτηριστικά: τα αστικά κέντρα της περιοχής παρήκμασαν και έδωσαν τη θέση τους σε πολύ μικρότερα φρούρια, σε απόμακρες τοποθεσίες που θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ως καταφύγιο των κατοίκων σε περιπτώσεις τέτοιων επιθέσεων. Αυτές οι εξελίξεις -η συγκέντρωση

F.AMABE, 2005, σ.162-163. Και τα ευρήματα των αρχαιολόγων συνηγορούν στην ακμή των πόλεων των *thughūr* κατά την πρώιμη αββασιδική εποχή, βλ. A. ASA EGER, 2015, σ.232. Μια τρίτη άποψη θέλει *awāsim* και *thughūr* να αποτελούσαν, τουλάχιστον σε αυτή την πρώιμη εποχή, την ίδια περιοχή, βλ. M. BONNER, 1996, σ.86-87, 147. Για τα κέντρα των *al-Awāsim*, βλ. M. CANARD, 1953, σ.226-235. A. ASA EGER, 2015, σ.96-97. Αξίζει να αναφερθεί ότι σύμφωνα με τον Ibn al-Athīr, ο Hārūn ξεκίνησε τη διοικητική αναδιοργάνωση της μεθορίου το έτος 170/786-787 από το πρώτο έτος δηλαδή της ηγεμονίας του, βλ. Ibn al-Athīr, τ.5, σ.279 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.110).

¹⁴Για την εξέλιξη και τη σημασία του θεματικού συστήματος κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο, βλ. ενδεικτικά: A. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, 1990, σ.131-135. W. TREAGOLD, 1995, σ.23-24. J. KODER, 2005, σ.123-131.

¹⁵ Βλ. N.TOBIAS, 2007, σ.81-82.

¹⁶ Η αυτονομία χαρακτηριζε, στο μεγαλύτερο μέρος της ιστορίας τους, και τα αραβικά *thughūr*, βλ. F.AMABE, 2005, σ.179-180.

των πληθυσμών σε ορεινές και οχυρές τοποθεσίες, η εξαφάνιση των μεγάλων αστικών κέντρων της περιοχής και η στρατικοποίηση του πληθυσμού- έμελλε να παίξουν καθοριστικό ρόλο στην αποτυχία των αραβικών επιθέσεων, αφού καθιστούσαν την παρατεταμένη παραμονή μεγάλου αριθμού εχθρών σε αυτή τη ζώνη σχεδόν αδύνατη¹⁷.

Ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό που έχει επισημανθεί από ορισμένους μελετητές, αφορά τον πολιτισμικό συγκρητισμό που κυριαρχούσε στην παραμεθόριο των δύο αυτοκρατοριών. Οι κάτοικοι αυτών των περιοχών, Βυζαντινοί, Άραβες, Αρμένιοι, ημι-αυτόνομοι πολέμαρχοι και ομάδες αιρετικών, μοιράζονταν ένα παρόμοιο σύστημα ηθικών αξιών και πολλές φορές είχαν περισσότερα κοινά μεταξύ τους από ότι είχαν με τους κατοίκους των μετόπισθόν τους, είτε επρόκειτο για την Κωνσταντινούπολη είτε για τη Βαγδάτη. Οι ομοιότητες, άλλωστε, στους επικούς κύκλους Αράβων και Βυζαντινών είναι χαρακτηριστικές¹⁸.

Είναι αναγκαίο για τη μελέτη των σχέσεων μεταξύ δύο υπερδυνάμεων κάθε εποχής, να υπάρξει πρώτα μια σαφής ανάλυση της ισχύος των δύο κρατών. Διαιρώντας, σύμφωνα με τη ρεαλιστική θεώρηση των διεθνών σχέσεων¹⁹, την ισχύ σε πραγματική (η στρατιωτική δύναμη) και σε δυνητική (πληθυσμός και πλούτος) πολύ εύκολα κάποιος θα διακρίνει την ανισότητα ισχύος μεταξύ Χαλιφάτου και Αυτοκρατορίας. Με αυτόν τον τρόπο καθιστάται απόλυτα κατανοητό γιατί οι Βυζαντινοί ήταν για το μεγαλύτερο διάστημα στην άμυνα και κατόρθωσαν να περάσουν στην αντεπίθεση μοναχά όταν η εσωτερική κρίση στο αββασιδικό κράτος οδήγησε σε καταρράκωση της ισχύος του²⁰.

Η δυνητική ή λανθάνουσα ισχύ είναι ο παράγων που έχει τη δυνατότητα να οδηγήσει στη δημιουργία στρατιωτικής ισχύος, με κυριότερες συνισταμένες φυσικά τον πληθυσμό και τους οικονομικούς πόρους μιας χώρας. Η αραβική

¹⁷ Για τις εξελίξεις αυτές, καθώς και τον αντίκτυπό τους στις συγκρούσεις Βυζαντινών-Αράβων, βλ. HALDON-KENNEDY, 1980, σ.96-98 και 105-106.

¹⁸ Βλ. ενδεικτικά S. DADOYAN, 2011, σ.83-84.

¹⁹ Βλ. για αυτή τη διάκριση, J. MEARSHEIMER, 2006, σ.74-75.

²⁰ Πιθανότατα μια από τις καλύτερες αναλύσεις για τη διαφορά ισχύος ανάμεσα στα δύο κράτη βρίσκεται συμπυκνωμένη σε έναν συγκριτικό πίνακα στο έργο του Treadgold, βλ. W. TREADGOLD, 1988, σ.453 νπ.460.

προέλαση σήμαινε για το Βυζάντιο μια σημαντική μείωση και στα δύο αυτά μεγέθη: ο πληθυσμός, σύμφωνα με έναν σχετικό υπολογισμό, μειώθηκε από τα 17 εκατομμύρια των αρχών του 7^{ου} αιώνα σε 7 εκατομμύρια²¹, ενώ οι αραβικές κατακτήσεις είχαν δραματικές συνέπειες στην οικονομική ισχύ της Αυτοκρατορίας. Σύμφωνα με εκτιμήσεις του Treadgold, η επικράτεια του Χαλιφάτου ήταν 6 φορές μεγαλύτερη από αυτή της Αυτοκρατορίας, ενώ ο πληθυσμός του ξεπερνούσε αυτόν του Βυζαντίου κατά 2,5 φορές²². Φυσικά ο μεγαλύτερος πληθυσμός του Χαλιφάτου σήμαινε ότι μπορούσε να στρατολογήσει περισσότερους άνδρες, καθώς και να αναπληρώσει πιο εύκολα τις τυχόν απώλειες. Όπως είναι φυσικό, το Χαλιφάτο διέθετε επίσης μεγαλύτερη οικονομική δύναμη, γεγονός που δεν οφείλονταν μόνο στη μεγαλύτερη έκταση της επικράτειάς του, αλλά και στο ότι είχε καταφέρει να κυριεύσει τις ευφορότερες περιοχές από την Αυτοκρατορία κατά τον έβδομο αιώνα. Επομένως, παρότι οι αριθμοί που αναφέρονται στο έργο του al-Muqaddasī είναι σίγουρα λανθασμένοι, ωστόσο δεν έχουμε λόγους να αμφιβάλλουμε ότι ο al-Mu'tasim μπορούσε να περιπαίξει τον ηγεμόνα της Κωνσταντινούπολης λέγοντάς του ότι: **«Οι πιο ευτελείς περιοχές που τις κυβερνούν οι ευτελέστεροι σκλάβοι μου δίνουν περισσότερο φόρο από ότι ο φόρος (όλης) της επικράτειάς σου»**²³. Ο Treadgold έχει υπολογίσει ότι τα ετήσια έσοδα του βυζαντινού κράτους ήταν 3.300.000 εκατομμύρια νομίσματα με το Χαλιφάτο να ξεπερνά κατά πολύ αυτόν τον αριθμό αγγίζοντας τα 23 εκατομμύρια²⁴.

²¹ Στη δραματική μείωση του βυζαντινού πληθυσμού δεν θα πρέπει να αγνοούνται οι επιδράσεις του Μεγάλου βυζαντινό-περσικού πολέμου και κυριότερα της εμφάνισης της βουβωνικής πανώλης τον έκτο αιώνα. βλ. H. KENNEDY, 2004, σ.2-3. Βλ. επίσης W. KAEGI, 2000, σ.30. Πρβλ. J. KODER, 2005, σ.202-208.

²² W.TREADGOLD, 1982, σ.65. Σε άλλο του έργο, ο ίδιος ιστορικός σχετικά με τα τέλη του όγδοου αιώνα αναφέρει τους εξής αριθμούς: η έκταση του Χαλιφάτου υπολογίζεται στα 7 εκατομμύρια τετραγωνικά χιλιόμετρα (εξαιρούμενων των ερήμων) και ο πληθυσμός στα 30 εκατομμύρια κατοίκους. Σε αντίθεση, το Βυζάντιο διέθετε μόλις 7 εκατομμύρια κατοίκους, ενώ η επικράτειά του δεν ξεπερνούσε τα 700.000 τετραγωνικά χιλιόμετρα, βλ. W. TREADGOLD, 1988, σ.18. Για μια σύνοψη των κυριότερων εκτιμήσεων σε σχέση με τον πληθυσμό της αυτοκρατορίας βλ. J. LEFORT, 2011, σ.337.

²³ al- Muqaddasī, σ.64 (B. COLLINS, 2001, σ.60):

"فكتب الى ملك الروم ان احسن ناحية عليها احسن عبيدى خراجها اكثر من خراج ارضك".

²⁴ W.TREADGOLD, 1982, σ.58-61.

Η δυνητική, όμως, ισχύς ποτέ δεν έκρινε την έκβαση ενός πολέμου. Για παράδειγμα μπορούμε να εξετάσουμε τις πρώτες αραβο-βυζαντινές συγκρούσεις. Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι ο Ηράκλειος είχε στη διάθεσή του ασύγκριτα μεγαλύτερους οικονομικούς και έμψυχους πόρους από ότι οι Άραβες. Η Αυτοκρατορία, ωστόσο, υπέστη συντριπτική ήττα στα πεδία των μαχών. Και αυτό γιατί η μετατροπή της δυνητικής σε πραγματική (στρατιωτική) ισχύ δεν είναι αυτονόητη, χρειάζεται μια ικανή πολιτική ηγεσία. Γίνεται λοιπόν φανερό, για ποιο λόγο η μελέτη της στρατιωτικής δύναμης κάθε χώρας, είναι αναγκαία και για τη μελέτη των σχέσεων μεταξύ κρατών, και δεν πρέπει να περιορίζεται σε μονογραφίες που αφορούν τη στρατιωτική ιστορία.

Το πρώιμο αββασιδικό χαλιφάτο είχε έναν στρατό²⁵ που αποτελούνταν από περίπου 100.000 αμειβόμενους στρατιώτες, το ένα τέταρτο των οποίων βρισκόταν στη βυζαντινή μεθόριο²⁶. Σε αυτούς θα πρέπει να προστεθεί και η πληθώρα των εθελοντών *muḥṭawī'a*, οι οποίοι συνέρεαν στη βυζαντινή μεθόριο επιθυμώντας να λάβουν μέρος στην *jihād* εναντίον των απίστων Ρωμιών (*al-Rūm*). Οι δυνάμεις του Βυζαντίου, από την άλλη, ήταν σαφώς μικρότερες. Μπορεί Άραβες γεωγράφοι να υποστήριζαν ότι το σύνολο του βυζαντινού στρατεύματος έφθανε στους 120.000 άνδρες²⁷ (υπολογίζοντας κατά μέσο όρο 10.000 στρατιώτες ανά θέμα συν 24 χιλιάδες στρατιώτες των ταγμάτων²⁸), ωστόσο στο *Περί Παραδρομής* ο συγγραφέας

²⁵ Γενικότερα για το στρατό του πρώιμου αββασιδικού Χαλιφάτου, βλ. F. AMABE, 1995, σ.51-84.

²⁶ H. KENNEDY, 2001, σ.98.

²⁷ Ibn Khurdādhbeh, σ.111 (TER-GHEWONDYAN, 2005, σ.445): «**Και στους** (στρατιωτικούς) **καταλόγους είναι εγγεγραμμένοι εκατόν είκοσι χιλιάδες άνδρες**»

"وديوانه مرسوم على مائة الف وعشرين الف رجل".

Τους αριθμούς αυτούς αποδέχεται ο Treadgold, βλ. W. TREAGOLD, 1995, σ.64-75. Για να γίνει ακόμη σαφέστερη η διαφορά στρατιωτικής ισχύος μεταξύ Βυζαντίου και Χαλιφάτου είναι αξιοσημείωτο να συγκρίνουμε αυτό το σαφέστατα υπερβολικό αριθμό των 120.000 ανδρών με μια άλλη ακραία εκτίμηση: ο Άραβας γεωγράφος Ibn Hauḳal αναφέρει ότι μόνο στην Ταρσό υπήρχαν 100.000 άνδρες. βλ. Ibn Hauḳal, σ.183.

²⁸ Qudāma, σ.255-256 (A. TER-GHEWONDYAN, 2005, σ.557): «**Ο πατρίκιος** (:στρατηγός θέματος) **ηγείτο δέκα χιλιάδων ανδρών. Και με κάθε πατρικίο υπήρχαν και δύο τουρμαρχες...και στην Κωνσταντινούπολη, η οποία είναι η πρωτεύουσα του βασιλείου, βρίσκονται δεκατέσσερις χιλιάδες πολεμιστές από τους οποίους οι ιππείς είναι δεκαέξι χιλιάδες και οι πεζοί οχτώ χιλιάδες. Και διαιρούνται οι ιππείς σε τέσσερα τμήματα από τα όποια ένα είναι οι Σχολές με ηγέτη το μεγάλο Δομέστικο...**»

δεν διστάζει να θεωρήσει μια θεματική δύναμη 3.000 ανδρών μεγάλη, ενώ χαρακτηριστικά αναφέρει: «**Ὁ δὲ τοῦ ὄλου στρατεύματος ἀρχηγὸς ἕξ ἢ πέντε χιλιάδας ἰππέων ἔχων πολεμιστὰς καὶ τὴν τοῦ Θεοῦ βοήθειαν, οὐ πλειόνων ἐν χρεία γενήσεται**»²⁹. Είναι πιθανότατα πιο κοντά στην πραγματικότητα οι αριθμοί που αναφέρει ο Ya'qūbī για τα μέσα του 9^{ου} αιώνα: «**Και το σύνολο του στρατού του Βυζαντίου είναι σαράντα χιλιάδες ιππείς, (άνδρες) των αγρών και των χωριών**»³⁰. Φυσικά αυτό το σύνολο των 40.000 ανδρών θα πρέπει να ακολούθησε αυξητική πορεία, όταν μετά τα μέσα του 9^{ου} αι. η ανανεωμένη επιθετικότητα του Βυζαντίου, απαίτησε η προσοχή να δοθεί στα κεντρικά στρατεύματα, τα τάγματα³¹. Όμως, όπως σωστά έχει επισημάνει ο Cheynet: «*Ενώ είναι δύσκολο να προσδιορίσουμε το σύνολο των ενόπλων δυνάμεων για μια δεδομένη περίοδο, το μέγεθος των εκστρατευτικών σωμάτων είναι ευκολότερο να εκτιμηθεί με βάση τις αφηγηματικές πηγές και τις στρατιωτικές πραγματείες*»³². Εμείς με τη σειρά μας θα μπορούσαμε να προσθέσουμε ότι όχι μόνο είναι ευκολότερο, αλλά και ο πιο ασφαλής τρόπος να συγκρίνεις τις πραγματικές δυνάμεις δύο εμπόλεμων. Άλλωστε, είτε λόγω της αφερεγγυότητας των στρατιωτικών καταλόγων είτε για λόγους επιμελητείας, ένας στρατιώτης που δεν λάμβανε μέρος στους πολέμους δεν διέφερε σε τίποτα από έναν πολίτη³³. Στρέφοντας έτσι το βλέμμα μας στο μέγεθος των εκστρατευτικών δυνάμεων του Βυζαντίου και του Χαλιφάτου, μπορεί κάποιος να παρατηρήσει ότι μέχρι τα τέλη του ένατου αιώνα οι Άραβες είχαν τη δυνατότητα να παρατάξουν μεγαλύτερο αριθμό πολεμιστών από ότι οι αντίπαλοί τους³⁴.

"البطريق يكون رئيسا على عشرة آلاف مع كل بطريق طومرخان... فمنها بقسطنطينية وهي حضرة الملك اربعة وعشرون الف منهم الفرسان ستة عشر الفا والرجال ثمانية آلاف فينقسم الفرسان اربعة اقسام اولها الاسخارية وصاحبهم الدمستق الكبير".

Βλ. επίσης, Ibn Khurdādhbeh, σ.109,111 (TER-GHEWONDYAN, 2005, σ.443-444,445)

²⁹ Περὶ Παραδρομῆς, σ.204. Βλ. επίσης HALDON-KENNEDY, 1980, σ.102 νπ. 81.

³⁰ Ya'qūbī, Kitāb al-Buldān, σ.323:

"فجميع جيش بلاد الروم من الجند الموظف على الرساتيق و القرى اربعون الف فارس".

βλ. επίσης HALDON-KENNEDY, 1980, σ.102. Ş.M. DİYĀB, 1984, σ.19.

³¹ J.HALDON, 2007, σ.142.

³² J-C. CHEYNET, 2011c, σ.272.

³³ Βλ. επίσης W. TREAGOLD, 1995, σ.44.

³⁴ Για το μέγεθος των μεγαλύτερων εκστρατευτικών στρατών της εποχής Αράβων και Βυζαντινών, όπως εμφανίζονται στις πηγές, βλ. W.TREADGOLD, 1982, σ.92.

Όπως και να έχει, μέχρι το 861 η αραβική αριθμητική υπεροχή στην αραβο-βυζαντινή μεθόριο πρέπει να θεωρείται δεδομένη. Αργότερα η πλάστιγγα έγρειρε υπέρ των Βυζαντινών, όχι τόσο λόγω κάποιας δραματικής αύξησης των στρατευμένων, αλλά λόγω της σοβαρής πολιτικής κρίσης που έπληξε το Χαλιφάτο εκείνη την περίοδο, κρίση που φυσικά είχε αντίκτυπο στις πολεμικές του δυνάμεις. Συμπληρωματικά, η αναφορά στους αριθμούς των δυνάμεων των δύο εχθρών σε μεσαιωνικές πηγές θα πρέπει να οδηγήσει σε δυσπιστία για τους πραγματικά τεράστιους στρατούς: δικαιολογημένα έχει υποστηριχθεί ότι οι συνηθισμένοι στρατοί που λάμβαναν μέρος στις μάχες πολύ δύσκολα ξεπερνούσαν τους 10.000 άνδρες³⁵. Είναι χαρακτηριστικό ότι για τον Λέοντα Στ' η ανώτερη δύναμη που μπορούσε να διατεθεί σε κάποιον στρατηγό αποτελούνταν από 18.000 άνδρες και μάλιστα προειδοποιούσε ότι έπρεπε να αποφεύγεται σχηματισμός μεγαλύτερης δύναμης, καθότι θα ήταν δύσκολος ο αποτελεσματικός έλεγχός του³⁶. Ένας σύγχρονος ιστορικός, μελετώντας την εποχή των αραβικών κατακτήσεων, εύστοχα επισημαίνει ότι: «Ένας στρατός 5.000-10.000 άνδρες είναι ήδη αξιοσημείωτος και 30.000-40.000 στα όρια του τι ήταν δυνατόν να συντηρηθεί, ιδίως σε λιγότερο εύφορες περιοχές»³⁷, παρατήρηση που συχνά αγνοούν μελετητές της ιστορίας αποδεχόμενοι άκριτα τους αριθμούς των πηγών.

Βέβαια οι αριθμοί από μόνοι τους δεν λένε όλη την αλήθεια. Για τη διαπίστωση του μεγέθους της πραγματικής ισχύος είναι ζωτικό να συνυπολογίσει κάποιος και τη μαχητική αξία, τη στρατιωτική εκπαίδευση, το ηθικό, τον εξοπλισμό, την στρατηγική και τις τακτικές των συγκρινόμενων στρατών³⁸. Και μόνο το γεγονός ότι ο αραβικός στρατός ήταν στην πλειονότητά του

³⁵ HALDON-KENNEDY, 1980, σ.114.

³⁶ Τακτικά, τ. Α', σ.69-71: «Ταῦτα δὲ μέρη τρία συστήναι, ἐφ' οἷς καὶ τρεῖς ἐπιστήσονται τουρμάρχει, εἷς ἕκαστος ἰδίου μέρους ἄρχων, ὥστε εἶναι τοῦ παντός στρατοῦ τὴν ἀνωτάτην τομὴν τρία ἰσάριθμα μέρη ἤγουν τούρμας... ταῦτα δὲ ποιεῖ τὴν πᾶσαν τάξιν τὴν ὑπὸ τῷ στρατηγῷ τεταγμένην. Χρῆ δὲ εἶρηται... μῆτε τούρμον πλέον τῶν ἑξακισχιλίων...ἵνα μὴ ὡς μεγάλα καὶ ἐπιπολὺ ἐκτεινόμενα ἀπειθῆ πρὸς τὰ παραγγέλματα, καὶ συγκεχυμένα εὐρεθῶσιν». Σε άλλο σημείο του έργου ο Λέοντας υπολογίζει ότι ανάλογα με τη δύναμη του εχθρού οι Βυζαντινοί στρατηγοί έπρεπε να συγκεντρῶσουν 4.000, 8.000 ή 12.000 άνδρες, βλ. *Tactica*, στ. 988-999.

³⁷ R. HOYLAND, 2015, σ.42.

³⁸ Κριτήρια που ο Luttwak ονομάζει ως «μη ψηλαφητούς παράγοντες ισχύος», βλ. E. LUTTWAK, 2009, σ.32.

επαγγελματικός³⁹ -σε αντίθεση με τον βυζαντινό, όπου η πλειονότητα των ανδρών του στρατεύματος υπηρετούσε μόνο για συγκεκριμένες εκστρατείες ή όταν πλησίαζε ο εχθρικός στρατός και ο μισθός του ήταν μοναχά ένα συμπλήρωμα στα έσοδά τους από τις γεωργικές τους ασχολίες⁴⁰- προσφέρει στο μελετητή στοιχεία που συνηγορούν για τη μεγαλύτερη μαχητική αξία του αραβικού στρατού⁴¹. Ωστόσο, αυτό που επέφερε δραματική αύξηση της πραγματικής ισχύος του αββασιδικού στρατού έναντι του βυζαντινού, ήταν η εισαγωγή των Τούρκων⁴² πολεμιστών στον αραβικό στρατό από τον Χαλίφη al-Mu'tasim⁴³. Η δημιουργία αυτού του πρώτου μαμελούκικου στρατού έχει μελετηθεί επισταμένα από διάφορους ισλαμολόγους, και παρά τις όποιες διαφωνίες⁴⁴, υπάρχει ομοφωνία σχετικά με τη μαχητική αξία αυτών των νομάδων, το μέγεθος των οποίων δεν

³⁹ Ακόμη και οι εθελοντές της jihād, παρότι δεν λάμβαναν μισθούς από το κράτος, ωστόσο, τουλάχιστον στην περίπτωση της Ταρσού, τους χορηγούνταν οικίες, τα έξοδα των οποίων καλύπτονταν από προορισμένα για αυτό το σκοπό waqfs, βλ. Ibn Haukal, σ.183-184. Βλ. επίσης HALDON-KENNEDY, 1980, σ.110.

⁴⁰ HALDON-KENNEDY, 1980, σ.105. W.TREADGOLD, 1982, σ.13. W. TREADGOLD, 1988, σ.26-27. M. WHITTOW, 1996, σ.187-188.

⁴¹ Για να γίνει σαφής η μεγάλη μισθολογική διαφορά ανάμεσα σε έναν Βυζαντινό στρατιώτη και έναν Άραβα συνάδελφό του, αξίζει να αναφέρουμε ότι σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Treadgold, ενώ ένας στρατιώτης του Χαλίφη πληρωνόταν ετησίως με 64 νομίσματα, ο μισθός ενός Βυζαντινού στρατιώτη δεν ξεπερνούσε τα 9 νομίσματα το έτος, βλ. W. TREADGOLD, 1982, σ.64. Ο Οικονομίδης, μάλιστα, πιστεύει ότι οι Βυζαντινοί στρατιώτες των θεμάτων πληρωνόντουσαν μόνο σε περιπτώσεις που λάμβαναν μέρος σε εκστρατείες μακριά από την επικράτεια των θεμάτων τους, βλ. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, 1988, σ.127-128.

⁴² Ο όρος Τούρκος χρησιμοποιείται εδώ συμβατικά. Η ονομασία Τούρκος δεν δήλωνε αποκλειστικά άτομα τουρκικής φυλετικής καταγωγής, αλλά οποιοδήποτε ανατολικό λαό των στεπών που δεν αποτελούσε υπήκοο της Σασσανιδικής Αυτοκρατορίας βλ. Ο. ISMAIL, 1966, σ.13-15,18. F. AMABE, 1995, σ.147-151. M.A. SHABAN, 2001b, σ.140-141. Σ. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, 2012, σ.35-36. Βλ. επίσης για την καταγωγή αυτών των πολεμιστών Μ. GORDON, 2001, σ.21-23.

⁴³ Ο Gordon έχει καταδείξει ότι οι κινήσεις αυτές του al-Mu'tasim είχαν την πλήρη στήριξη του al-Ma'mūn και ότι πιθανότατα σε αυτόν πρέπει να αναζητήσουμε τον επινοητή της πρακτικής, βλ. Μ. GORDON, 2001, σ.44-45. Βλ. επίσης F. AMABE, 1995, σ.135-139. Βέβαια δεν ήταν η πρώτη φορά που τέτοιοι στρατοί «σκλάβων» χρησιμοποιήθηκαν στον ισλαμικό κόσμο. Για προγενέστερα παραδείγματα, βλ. Ο. ISMAIL, 1966, σ.15. P. CRONE, 1980, σ.75. Μ. GORDON, 2001, σ.151-156. P. GOLDEN, 2004, σ.297 κ.εξ.

⁴⁴ Αυτές σχετίζονται ιδιαίτερα με το θέμα της νομικής κατάστασης αυτών των ανδρών (σκλάβοι, απελεύθεροι ή μισθοφόροι), βλ. Ο. ISMAIL, 1966, σ.16-17. P. CRONE, 1980, σ.78κ.εξ. Η. KENNEDY, 2004, σ.157.

ξεπέρασε ποτέ τους 15.000 άνδρες⁴⁵. Η τρομερή τους δεινότητα στην έφιππη τοξοβολία τούς καθιστούσε φοβερό αντίπαλο οποιουδήποτε μεσαιωνικού στρατού⁴⁶. Το παραπάνω γεγονός ήταν γνωστό στους Άραβες: σε επιστολή του προς αξιωματούχο της αββασιδικής αυλής ο al-Jahiz περιέγραφε ως εξής τις ικανότητες ενός Τούρκου πολεμιστή: **«Και ενώ αυτός τοξεύει, το άλογο του ξεχύνεται προς τα πίσω ή προς τα εμπρός, δεξιά ή αριστερά, πάνω ή κάτω. Και ρίχνει δέκα βέλη πριν ένας Χαριτζίτης ετοιμάσει το πρώτο...Ο Τούρκος έχει τα μάτια του τέσσερα, δύο μπροστά και δύο πίσω...Και ο Τούρκος δεν οπισθοχωρεί σαν το Χορασανίτη, η δική του οπισθοχώρηση είναι σαν θανατηφόρο δηλητήριο και σαν αιφνίδιος θάνατος, επειδή χτυπάει με τα βέλη του οπισθοχωρώντας όπως και όταν προελαύνει...Και αν παρέλθει η ζωή του Τούρκου και υπολογιστούν οι ημέρες που πέρασε καθισμένος πάνω στο υποζύγιό του θα είναι περισσότερες από αυτές πάνω στη γη»⁴⁷. Οι Βυζαντινοί σύντομα το ανακαλύψανε στα πεδία των μαχών: κατά τη διάρκεια της εκστρατείας του Αμορίου, ο ίδιος ο Θεόφιλος ηττήθηκε από μια αραβική δύναμη με επικεφαλής τον Afshīn, χάρη στην καθοριστική παρέμβαση των Τούρκων ιπποτοξοτών⁴⁸. Την**

⁴⁵ H. KENNEDY, 2001, σ.127. Ο τυπικός τουρκικός στρατός της περιόδου αποτελούνταν από 2.000 έως 5.000 ιππείς, βλ. H. KENNEDY, 2004, σ.158. Ο περίφημος τουρκικός στρατός του al-Mu'tasim δεν ξεπερνούσε τους 4.000 άνδρες, βλ. O. ISMAIL, 1966, σ.17,20. P. HITTI, 1970, σ.466. Βέβαια αργότερα οι αριθμοί αυξήθηκαν και υπάρχουν εκτιμήσεις για δυνάμεις που έφθαναν μέχρι και τις 100.000 άνδρες, βλ. M. GORDON, 2001, σ.72-74.

⁴⁶ H. KENNEDY, 2001, σ.141. M. GORDON, 2001, σ.23-25. H. KENNEDY, 2004, σ.158.

⁴⁷ al-Jahiz, σ.28-29 (HARLEY WALKER, σ.666-667):

"ویرمی وقد ملاً فروج دابته مدبرا و مقبلا ویمنة ویسرة وصددا وسفلا ویرمی بعشرة أسهم قبل أن یقوق الخارجي سهما واحدا. و للتركي أربعة أعین عینان فی وجهه و عینان قفاه... والتركي لیست له جولة الخرساني وإذا أدبر فهو السم النافع والحتف القاضي لانه یصیب بسهمه وهو مدبر كما یصیب به وهو مقبل... ولو حصلت مدة عمر التركي وحسبت أيامه لوجدت جلوسه على ظهر دابته أكثر من جلوسه على ظهر الأرض".

⁴⁸Είναι χαρακτηριστική η αφήγηση του Γενέσιου, ο οποίος μνημονεύει ότι οι Βυζαντινοί ήταν πολύ κοντά στην πλήρη επικράτηση στη μάχη της Ανζής, μέχρι την καθοριστική παρέμβαση των δέκα χιλιάδων Τούρκων: **«κατὰ γούν τὸ πρὸς αὖριον γεγονυίας προσβολῆς οἱ Ἰσμαηλίται τροπῇ συνεσχέθησαν, ὅθεν οἱ Τούρκοι ἐπιμόνως τοξεία χρησάμενοι τοὺς Ἰσμαηλίτας θαρσαλεότητος καὶ ἰσχύος ἐπλήρωσαν, τοὺς δὲ Ῥωμαίους πρὸς φυγαδεῖαν ἐτρέψαντο»**, Γενέσιος σ.48. Βλ. επίσης Συνέχεια Θεοφάνη, σ.184. Ιωάννης Σκυλίτζης, σ.76. Τη βυζαντινή περιγραφή της μάχης (αρχική επιτυχία των βυζαντινών δυνάμεων και επακόλουθη αντεπίθεση του εχθρικού ιππικού) επιβεβαιώνει και ο Miskawayh, βλ. Miskawayh, τ.4, σ.43. Βλ. επίσης W. KAEGI, 1964, σ.99-100. Αυτές οι πρώτες επαφές των Βυζαντινών με αυτούς τους πολεμιστές θα πρέπει οπωσδήποτε να έπαιξαν καταλυτικό ρόλο στη δημιουργία, κατά την επόμενη δεκαετία, της Εταιρείας, την οποία αποτελούσαν κυρίως Χαζάροι και Φαργάνοι, λαοί που γνωρίζουμε ότι υπήρξαν

επίλεκτη θέση αυτών των ανδρών στο αραβικό στράτευμα επιβεβαιώνει παράλληλα και ο Αρμένιος Tonma Artsruni ο οποίος κάνει λόγο για «**πανίσχυρους τοξότες και επίλεκτο ιππικό**»⁴⁹, ενώ ο Λέων στα *Τακτικά* του συμβουλεύει τους Βυζαντινούς στρατιωτικούς να δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στον επαρκή εξοπλισμό των ανδρών τους με βέλη, ιδιαίτερα «**καὶ μάλιστα κατὰ τῶν Σαρακηνικῶν ἔθνῶν καὶ Τούρκων, οἷς τὸ πᾶν τῆς νίκης ἐν ἐλπίδι τῆς παρ’ αὐτῶν τοξείας κείται**»⁵⁰.

Οι λόγοι της δημιουργίας της τουρκικής πραιτοριανής φρουράς από τον al-Mu'tasim είναι γνωστοί: μια ομάδα αλλοδαπών, γνωστών για τις πολεμικές τους αρετές και συγχρόνως ολότελα ξένη από την κοινωνία⁵¹, όφειλε πίστη μόνο στον Χαλίφη και σε αυτόν μόνο μπορούσε να στηρίζεται για τη διαβίωσή της⁵². Πιθανότατα να αποτέλεσαν μια επιλογή ανάγκης, όπως έχει υποστηριχθεί, με σκοπό την απαγκίστρωση του Χαλιφάτου από τον ασφυκτικό εναγκαλισμό των Χορασανιτών⁵³. Όμως ο αποκλεισμός τους από την υπόλοιπη κοινωνία, που συμβολίζεται από τη δημιουργία μιας νέας αραβικής πρωτεύουσας της Sāmarrā⁵⁴,

δεξαμενή και για τον χαλιφικό στρατό «των Τούρκων», βλέπε αναλυτικά P. GOLDEN, 2004, σ.283-284.

⁴⁹ Tonma Artsruni, σ.131(VARDANYAN, 1978, σ.147.THOMSON,1985, σ.198): «ἔι κληρηπῆῃ ἠητηῆῃῃηρηγῆ ἔηῃῃηρηγῆ ἡ ῃῃῃῃηρη ἡῃῃῃηρη». Για παρόμοιες παρατηρήσεις από τον ίδιο ιστορικό, βλ. Tonma Artsruni, σ.123,126(VARDANYAN, 1978, σ.140,142.THOMSON,1985, σ.190,193). Πρβλ. THOMSON,1985, σ.193 σημ. 1.

⁵⁰ *Tactica*, στ. 952.

⁵¹ Αξίζει να αναφέρουμε ένα εύστοχο παράδειγμα για αυτό που μας δίνουν οι αραβικές πηγές. Όταν στο Χαλιφάτο ξέσπασαν ταραχές, λόγω μιας ιδιότυπης «ιεράς εξέτασης» σχετικά με το θέμα της δημιουργίας του Κορανίου, ο Bughā al-Kabīr, ο οποίος θα μας απασχολήσει πολύ στη συνέχεια, ρωτούσε απορημένος να μάθει το τι αφορά όλη αυτή η ταραχή, ομολογώντας ότι αυτός δεν γνώριζε για το Ισλάμ τίποτα άλλο εκτός από τη shahāda (τη διακήρυξη πίστης), τους πυλώνες της πίστης και το γεγονός ότι ο Χαλίφης ήταν συγγενής του Προφήτη. Βλέπε O. ISMAIL, 1966, σ.19. Αντίθετα, πάντως ο Gordon, βλέπει σε αυτό το εδάφιο τη σύνδεση του Τούρκου στρατηγού με το ορθόδοξο Ισλάμ, ενταγμένη και αυτή στην ευνοϊκή εικόνα του στις αραβικές πηγές, που θέλει τον ήρωα πρότυπο ηρωισμού και αφοσίωσης στο Χαλιφάτο σε αντίθεση με τους υπόλοιπους Τούρκους στρατιωτικούς, βλ. M. GORDON, 2001, σ.136-138.

⁵² H. KENNEDY, 2001, σ.197. H.KENNEDY, 2007, σ.383. A. BENNISON, 2009, σ.37. Το ίδιο παρατηρεί και ο Mark Whittow μελετώντας την αυξημένη ζήτηση ξένων στρατευμάτων από τους Βυζαντινούς Αυτοκράτορες, βλ. M. WHITTOW, 1996, σ.170.

⁵³ R. MOTTAHEDEH, 1999, σ.86-87.

⁵⁴ Χαρακτηριστικά γράφει ο Ismail: «*Baghdād thus came to the conclusion that it was better off without Mu'tasim and his Turks*», βλ. O. ISMAIL, 1968, σ.4. Για τη Sāmarrā, βλ. al- Muqaddasī, σ.122-123(B. COLLINS, 2001, σ.102). Η μεταφορά της πρωτεύουσας του Χαλιφάτου στη

και η οικονομική τους εξάρτηση από την κεντρική εξουσία απαιτούσε ένα κράτος που θα είχε την οικονομική δυνατότητα να τους πληρώνει. Για όσο διάστημα οι Χαλίφες μπορούσαν να ανταπεξέλθουν σε αυτό, ο νέος τουρκικός στρατός προσέφερε μερικές⁵⁵ περίφημες νίκες: μέσα σε αυτές η νίκη εναντίον των Βυζαντινών το 838, η καταστολή της εξέγερσης του Bābak αλλά και η μεγάλη εκστρατεία του Bughā στην Αρμενία. Όταν όμως η κρίση συντάραξε το χαλιφάτο μετά τη δολοφονία του al-Mutawakkil, με την οικονομία να καταρρέει, ο τουρκικός στρατός αποσύρθηκε από τα πεδία των μαχών. Έκτοτε, κύρια απασχόληση των Τούρκων πολεμιστών αποτέλεσε ο αγώνας για να εξασφαλίσουν τις πληρωμές τους⁵⁶. Με λίγα λόγια, όταν η δυνητική ισχύς των Αββασιδών δεν μπόρεσε να στηρίξει την πραγματική, ολόκληρο το οικοδόμημα κατέρρευσε⁵⁷. Αυτό παρατήρησε και ο Άραβας ιστορικός al-Tabarī λέγοντας ότι τα χρήματα που απαιτούνταν για την ετήσια μισθοδοσία του στρατού των Αββασιδών την εποχή της Sāmarrā ισοδυναμούσαν με τα φορολογικά έσοδα δύο ετών⁵⁸. Το παραπάνω

Sāmarrā το 836 έγινε και λόγω των συγκρούσεων μεταξύ των ντόπιων Αράβων και των Τούρκων πολεμιστών αλλά και για να αποτρέψει τους τελευταίους από τη δημιουργία δεσμών με το αραβικό στοιχείο, γεγονός που φάνταζε επικίνδυνο στα μάτια των Χαλιφών, βλ. al-Tabarī, τ.9 σ.167-168 (BOSWORTH, 1991, σ.27-28). Miskawayh, τ.4, σ.11. Βλ. επίσης M. GORDON, 2001, σ.50-60. Χ. ΜΠΙΑΝΤΑΟΥΗ, 2003, σ.256.

⁵⁵Ο μελετητής της περιόδου της Sāmarrā, Gordon, σημειώνει σχετικά με την περιορισμένη χρήση αυτών των στρατευμάτων: «*The Turks were there to defend the caliph and his new settlement while others were to defend the empire*». βλ. M. GORDON, 2001, σ.70.

⁵⁶ Βλ. W. KAEGLI, 1964, σ.101. H. KENNEDY, 2001, σ.130. Έτσι, μόνο έχοντας αυτά τα δεδομένα κατά νου μπορούμε να αποδεχτούμε την άποψη του Canard ότι ο al-Mu'tašim «*made the fatal mistake of creating an army composed almost entirely of Turkish mercenaries*», βλ. M. CANARD, 1966, 701. Την ίδια έκφραση με τον Canard επαναλαμβάνει και ο Tobias, βλ. N. TOBIAS, 2007, σ.83.

⁵⁷ Ο μελετητής της jihād, M. Bonner έχει μάλιστα σημειώσει ότι η προώθηση της jihād από τον Hārūn ήταν ένας τρόπος να μειωθεί ο τεράστιος και ακριβός επαγγελματικός στρατός, βλ. M. BONNER, 2006, σ.130.

⁵⁸al-Tabarī, τ.10, σ.21 (SALIBA, 1985, σ.143). Βλ. επίσης Miskawayh, τ.4, σ.200. H. KENNEDY, 2001, σ.139. Ενώ στις αρχές του 10^{ου} αι. ο Άραβας γεωγράφος Qudāma εξηγούσε ότι τα φορολογικά έσοδα Συρίας και Jazīras αναλογούσαν στο μισό του ποσού που απαιτούνταν για τις αμυντικές δαπάνες και τις μισθοδοσίες των ανδρών των εκεί thughūr, βλ. Qudāma, σ.254-255 (A. TER-GHEWONDYAN, 2005, σ.554-555). Βλ. επίσης HALDON-KENNEDY, 1980, σ.113. Από μία άλλη αραβική πηγή, τον Hilāl, προκύπτει ότι τα έξοδα που απαιτούνταν για την πληρωμή του στρατού του al-Mu'tadid αναλογούσαν στο 80% των συνολικών εξόδων της κυβέρνησης της Βαγδάτης, βλ. αναλυτικά, Hilāl Aṣ-Ṣābī, σ.11-22. Βλ. επίσης, H. KENNEDY, 2002, σ.159-160.

ιστορικό παράδειγμα κάνει ακόμη πιο διαυγή το πόσο συνετέλεσε ο θεματικός στρατός στην επιβίωση του βυζαντινού κράτους απέναντι στον αραβικό κίνδυνο⁵⁹.

Απέναντι από τις στρατιωτικές δυνάμεις των χαλιφών η αυτοκρατορία είχε να αντιτάξει μια ιδιαίτερη και συνεχώς εξελισσόμενη στρατιωτική οργάνωση⁶⁰, της οποίας το κύριο χαρακτηριστικό ήταν ο σαφής διαχωρισμός αμυντικών και επιθετικών δυνάμεων. Τις πρώτες αποτελούσαν τα θεματικά στρατεύματα, οι μερικής-απασχόλησης στρατιώτες, οι οποίοι καλούνταν στα όπλα μόνο σε περιπτώσεις έκτακτης ανάγκης. Ορισμένες φορές πάντως, οι στρατιώτες των θεμάτων καλούνταν σε εκστρατείες μακριά από τις εστίες τους, αν και υπάρχουν ενδείξεις ότι αυτό γινόταν σε εθελοντική βάση. Ωστόσο, την αιχμή του δόρατος για την Αυτοκρατορία αποτελούσαν σώματα τακτικού στρατού, τα τάγματα, τα οποία ήταν εγκατεστημένα στην πρωτεύουσα και προορίζονταν γενικά για μεγάλες εκστρατείες εναντίον των εχθρών⁶¹. Σταδιακά, όσο η αυτοκρατορία περνούσε στην αντεπίθεση ο αριθμός των ταγμάτων και η σημασία τους αυξήθηκε⁶², κάτι που πάντως οδήγησε μακροπρόθεσμα στο μοιραίο λάθος της αυτοκρατορικής παραμέλησης των θεματικών μονάδων.

⁵⁹ Εδώ αξίζει να αναφέρουμε ορισμένα στοιχεία: το 927/317 ο Mu'nis είχε υπό τη διοίκησή του 9.000 άνδρες για την πληρωμή των οποίων απαιτούνταν 600.000 δηνάρια (περίπου 9 εκ. dirham) ετησίως, βλ. H. KENNEDY, 2004, σ.188. Αντίθετα στο Βυζάντιο, την εποχή του Θεόφιλου, για την πληρωμή ολόκληρου του στρατεύματος απαιτούνταν 1,4 εκατομμύρια νομίσματα, βλ. W. TREAGOLD, 1995, σ.119-135. Αν και σίγουρα στις αρχές του δέκατου αιώνα αυτό το ποσό αυξήθηκε, ο ειδικός Treadgold σημειώνει: «*none of these represented a really important increase*», βλ. W. TREAGOLD, 1995, σ.137. Με αυτά τα δεδομένα γίνεται κατανοητός ο έμμεσος θαυμασμός που διέπει την παρατήρηση του al- Yaqubi ότι στον Βυζαντινό στρατό δεν υπάρχουν μισθοφόροι, βλ. Ya'qūbī, Kitāb al-Buldān, σ.323: «**Και δεν υπάρχουν ανάμεσα σε αυτούς (τους Βυζαντινούς στρατιώτες) μισθοφόροι**»,

"وليس فيهم مرتزق"

Γενικότερα, θεωρούμε ότι ακόμη και πριν τη συστηματική ένταξη των Τούρκων μισθοφόρων οι πηγές δεν δικαιώνουν τον Canard όταν ισχυρίζεται ότι τόσο οι στρατοί του Χαλιφάτου όσο και η διεξαγωγή του πολέμου ήταν πιο φθηνά για τους Άραβες από ότι για τους Βυζαντινούς, βλ. M. CANARD, 1966, 732.

⁶⁰ Για τον βυζαντινό στρατό η βιβλιογραφία είναι τεράστια. Βλ. ενδεικτικά W. TREAGOLD, 1995. N.TOBIAS, 2007, σ.91-95. Εκτός από την επιστημονική βιβλιογραφία, εξαιρετικά χρήσιμες, παρότι σπάνια αναφέρονται, είναι ορισμένες «εκλαϊκευτικές» εργασίες πάνω στη στρατιωτική ιστορία του Βυζαντίου, όπως αυτές του Ian Heath και του David Nicolle.

⁶¹ Για τη δημιουργία των ταγμάτων, βλ. ενδεικτικά W. TREAGOLD, 1995, σ.28.

⁶² J. HALDON, 1992, σ.145-146. Αρκεί να αναφέρουμε ότι από τον δέκατο αιώνα αρχιστράτηγος της αυτοκρατορίας θεωρείτο ο στρατιωτικός διοικητής του τάγματος των Σχολών, ο Δομέστικος των Σχολών. Βλ. N.TOBIAS, 2007, σ.89.

Γίνεται, πιστεύουμε, εύκολα κατανοητή η μεγάλη διαφορά ισχύος ανάμεσα στην Αυτοκρατορία και το Χαλιφάτο, διαφορά που εξηγεί κατά μεγάλο μέρος τις στρατηγικές που επέλεξαν να ακολουθήσουν οι δύο δυνάμεις. Όμως πέρα από τους αριθμούς, η υπέρτερη ισχύς του Χαλιφάτου συνήθως αποτυπωνόταν ακόμη πιο ξεκάθαρα στα πεδία των μαχών: ένα από παράδειγμα της αραβικής υπεροχής έναντι του Βυζαντίου υπήρξε ο κεφαλικός φόρος που αναγκάστηκε να πληρώσει ο αυτοκράτορας Νικηφόρος, για τον ίδιο και το διάδοχό του, στον Χαλίφη Hārūn Al-Rashīd το 806⁶³.

Μέχρι τη συμβολική ημερομηνία του 863 και μετά τις πρώτες αραβικές επιτυχίες του έβδομου αιώνα τα σύνορα των δύο δυνάμεων δεν άλλαξαν δραματικά. Η μεγάλη διαφορά ισχύος των δύο κρατών⁶⁴ είχε ως αποτέλεσμα το ρόλο του επιτιθέμενου να έχει αναλάβει το Χαλιφάτο. Θα πρέπει, όμως, να παρατηρήσουμε ότι αυτή η αναθεωρητική αραβική πολιτική διακρίνεται σε δύο κύριες φάσεις. Μέχρι την τρίτη δεκαετία του όγδοου αιώνα η αραβική στρατηγική απέναντι στο Βυζάντιο μπορεί να χαρακτηριστεί ως μία άκρως επιθετική-αναθεωρητική στρατηγική⁶⁵. Μετά την κατάκτηση της Συρίας, η αραβική προέλαση συνεχίστηκε στην Κιλικία και στις περιοχές του Ευφράτη. Φυσικά κορύφωση της αραβικής επίθεσης υπήρξε η απόπειρα κατάληψης της ίδιας της Κωνσταντινούπολης από τον Muawiyah. Παρότι η αραβική δραστηριότητα αναστάλθηκε για λίγο με τους εμφύλιους των τελών του έβδομου αιώνα, η

⁶³ Θεοφάνης, σ.748-749. Miskawayh, τ.3, σ.253. Khalīfa, σ.459 (A. TER-GHEWONDYAN, 2005, σ.188). Ibn al-Athīr, τ.5, σ.324 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.117).

⁶⁴Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Cheynet υποστηρίζει ότι ακόμη και την περίοδο της αναγέννησης των Ισαύρων το Χαλιφάτο ήταν η «μόνη πραγματική παγκόσμια δύναμη», ενώ οι Haldon και Kennedy παρατηρούν ότι κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου το βυζαντινό αμυντικό σύστημα είχε φθάσει σε ένα οριακό σημείο πριν την ολική κατάρρευση βλ. HALDON-KENNEDY, 1980, σ.82. J-C. CHEYNET, 2011, σ.99.

⁶⁵Η χρονολογική αυτή διαίρεση φυσικά δέχεται υποδιαίρεσεις, ενώ βέβαια έχουν προταθεί και άλλες διαιρέσεις. Για παράδειγμα κατά την πρώτη περίοδο, μπορούμε να πούμε ότι μετά το 693 οι Άραβες αποφάσισαν να επικεντρώσουν τις επιθέσεις τους στις παραμεθόριες περιοχές, με στόχο να αποδυναμώσουν τη βυζαντινή άμυνα στο βαθμό που απαιτούνταν, ώστε η δεύτερη εκστρατεία εναντίον της Κωνσταντινούπολης να είναι επιτυχής, βλ. HALDON-KENNEDY, 1980, σ.82. Το παλιό άρθρο του Brooks, παραμένει ακόμη και σήμερα χρήσιμο για μια συνοπτική επισκόπηση των αραβικών επιθέσεων της περιόδου, βλ. E. BROOKS, 1898.

σταθεροποίηση και η ενίσχυση του κράτους από τον 'Abd al-Malik⁶⁶ επέτρεψε την επανέναρξή τους. Υπό την ηγεμονία του al-Walīd, ο αδερφός του Maslama ibn 'Abd al-Malik προσπάθησε εκ νέου να θέσει τη Βασιλεύουσα υπό την αραβική κυριαρχία. Αυτή την φορά η σωτηρία για τους Βυζαντινούς ήρθε από τον Λέοντα Γ'⁶⁷. Γενικότερα ο στρατηγικός στόχος των Αράβων αυτή την περίοδο ήταν η κατάληψη της βυζαντινής πρωτεύουσας, η οποία πίστευαν ότι θα έφερνε την άμεση διάλυση της αυτοκρατορίας. Ο Amabe σωστά έχει παρατηρήσει ότι εξαιτίας αυτής της πεποίθησης οι Άραβες δεν ενδιαφέρθηκαν, αυτήν την περίοδο, για τη δημιουργία πόλεων, ή τουλάχιστον σταθμών ανεφοδιασμού, μεταξύ της Συρίας και της Κωνσταντινούπολης⁶⁸.

Απέναντι στην αραβική επιθετικότητα το Βυζάντιο ανέπτυξε μια ιδιοφυή στρατηγική άμυνας, που κύριες στοχεύσεις είχε την αποφυγή της κατατριβής των ένοπλων δυνάμεων και την άμυνα σε βάθος. Σύγχρονοι ιστορικοί έχουν ονοματίσει με χαρακτηριστικούς τίτλους αυτήν τη στρατηγική, όπως στρατηγική «περιορισμένης στοχεύσεως»⁶⁹ ή «ελαστικής άμυνας»⁷⁰. Κύρια επιδίωξη των Βυζαντινών ήταν να διατηρήσουν αλώβητες τις δυνάμεις τους αποφεύγοντας τις μάχες εκ παρατάξεως, και να επιτίθενται στον εχθρό μόνο όταν υπήρχαν ευνοϊκές συνθήκες. Μια τέτοια τακτική απέκλειε εξ ορισμού την στατική άμυνα, ωστόσο από την άλλη προϋπέθετε την ύπαρξη στρατηγικά τοποθετημένων φρουριών, στην ασφάλεια των οποίων θα μπορούσαν να καταφύγουν οι θεματικές δυνάμεις μπροστά σε αριθμητικά υπέρτερους εχθρούς⁷¹. Παρά την τεράστια διαφορά ισχύος μεταξύ των δύο δυνάμεων το Βυζάντιο κατάφερε με την συνετή χρήση των δυνάμεών του, με την αποφυγή αποφασιστικών μαχών και γενικότερα με μια στρατηγική που με σημερινούς όρους θα μπορούσαμε να ονομάσουμε «στρατηγική ανταρτοπόλεμου» να αμυνθεί επιτυχώς των αραβικών επιθέσεων και να

⁶⁶ Για το μεταρρυθμιστικό έργο του 'Abd al-Malik, βλ. H. KENNEDY, 2004, σ.98-99.

⁶⁷ Για την πολιορκία της Κωνσταντινούπολης του 717-718, βλ. al-Tabarī, τ.6, σ.396-397 (POWERS, 1989, σ.39-42).

⁶⁸ F. AMABE, 2005, σ.157.

⁶⁹ N.TOBIAS, 2007, σ.84 κ. εξ.

⁷⁰ E. LUTTWAK, 2009, σ.468 κ.εξ.

⁷¹ N.TOBIAS, 2007, σ.86-88.

αποτρέψει περαιτέρω αραβικές κατακτήσεις⁷². Βέβαια όπως ορθώς έχει παρατηρήσει ο Whittow αυτή η στρατηγική είχε ορισμένα προφανή μειονεκτήματα: όλες οι συγκρούσεις διεξάγονταν σε βυζαντινό έδαφος, ενώ συγχρόνως οι παραγωγικές δυνάμεις των ακριτικών περιοχών της αυτοκρατορίας είχαν ουσιαστικά καταστραφεί⁷³.

Όπως είναι φυσικό μια τέτοια στρατηγική είχε συνέπειες όχι μόνο στον αμυντικό τομέα, αλλά καθόριζε σε μεγάλο βαθμό και τους στόχους των βυζαντινών επιθέσεων απέναντι στο Χαλιφάτο. Για παράδειγμα σε αντίθεση με τους Άραβες, οι οποίοι τις μεθοριακές πόλεις που καταλαμβάνανε φρόντιζαν να τις ανοικοδομήσουν και να τις οχυρώσουν, οι βυζαντινές επιθέσεις είχαν ως κύριο στόχο την καταστροφή των οχυρών θέσεων του αντιπάλου. Είναι χαρακτηριστική η προτροπή του Λέοντα Στ' προς τους στρατηγούς του: «**Ὅτ' ἂν δὲ ἐν τῇ πολεμίᾳ τὴν ὁδοιπορίαν ἐπάγῃς τοῦ στρατοῦ, χρὴ σε ταύτην φθειρῆν καὶ καίειν καὶ κατατέμνειν. ζῆμιά γὰρ χρημάτων καὶ καρπῶν ἔνδεια ἐλάττονας ποιεῖ τοὺς πολεμίους καὶ τὸν πόλεμον ἀσθενέστερον, ὥσπερ ἢ τούτων περιουσία μᾶλλον τρέφει τοῦτον καὶ αὐξάνει.**»⁷⁴. Παράλληλα μεγάλο μέρος αυτών των επιθέσεων αποτελούσαν στην πραγματικότητα απλά ληστρικές επιδρομές των βυζαντινών ακριτικών πληθυσμών για την απόκτηση αιχμαλώτων, κοπαδιών και άλλων λαφύρων⁷⁵. Οι ιθύνοντες της βυζαντινής εξωτερικής πολιτικής γνώριζαν ότι οποιαδήποτε κατάκτηση έξω από την γραμμή του Ταύρου δεν θα μπορούσε να διατηρηθεί μακροχρόνια και θα είχε ως αποτέλεσμα άσκοπη σπατάλη ανθρώπινου δυναμικού. Γενικότερα, ο στόχος των Βυζαντινών ήταν να δημιουργήσουν μια ουδέτερη ζώνη, η οποία θα τους προστάτευε από τους επικίνδυνους εχθρούς τους. Ακόμη και ο Κωνσταντίνος Ε' Κοπρώνυμος εκμεταλλευόμενος την εσωτερική κρίση του Χαλιφάτου, απόρροια της επανάστασης των Αββασιδών, δεν επιχείρησε να προβεί σε μόνιμες κατακτήσεις,

⁷² M. CANARD, 1966, 697. HALDON-KENNEDY, 1980, σ.80. W. KAEGI, 2000, σ.58.

⁷³ M. WHITTOW, 1996, σ.178-179. Βλ. επίσης P. KARLIN-HAYTER, 1967, σ.19. W. KAEGI, 2008, σ.370. Για τους τρόπους μετρίασης αυτών των συνεπειών, βλ. E. LUTTWAK, 2009, σ.518-519.

⁷⁴ Τακτικά, τ. Α', σ.222.

⁷⁵ A. ASA EGER, 2015, σ.261.

αλλά αντίθετα στόχευε στην καταστροφή των αραβικών οχυρών θέσεων της μεθορίου και συγκεκριμένα των Mar'ash, Malatya και Karin⁷⁶.

Έτσι η σθεναρή άμυνα των Βυζαντινών σε συνδυασμό με την εναλλαγή δυναστείας στο Χαλιφάτο, την συνεπαγόμενη μεταφορά του κέντρου της ισλαμικής αυτοκρατορίας ανατολικότερα, στη Βαγδάτη⁷⁷, και την αραβική διαπίστωση ότι η Κωνσταντινούπολη δεν θα κυριευόταν εύκολα⁷⁸, χαλάρωσε την αραβική πίεση στο δυτικό μέτωπο. Για τον επόμενο αιώνα (720⁷⁹-μέσα 9^{ου} αι.) η αραβική στρατηγική απέναντι στην Αυτοκρατορία περνάει σε μια νέα φάση, αυτή της περιορισμένης επιθετικότητας, κατά την οποία εγκαθιδρύεται μια ισορροπία δυνάμεων μεταξύ των δύο δυνάμεων⁸⁰. Σε αυτήν την περίοδο παρότι οι αραβικές επιθέσεις πήραν έναν εθιμοτυπικό ρόλο, με τις *ṣā'ifa*⁸¹ να γίνονται εθιμικό ετήσιο γεγονός -ανάλογης σημασίας με την οδήγηση του προσκυνήματος στη Μέκκα και οι μόνες στρατιωτικές επιχειρήσεις που οδηγήθηκαν προσωπικά από Χαλίφες⁸²- ωστόσο αυτές οι επιθέσεις είχαν ως κύριο στόχο τη λεηλασία και την κάμψη του ηθικού του αντιπάλου και, με ελάχιστες εξαιρέσεις, όχι την κατάκτηση εδαφών⁸³. Η μεγαλύτερη εθιμική σημασία των επιθέσεων εναντίον των Βυζαντινών επί

⁷⁶ M. CANARD, 1966, 703.

⁷⁷ Η οποία αξίζει να αναφερθεί ότι σύμφωνα με την αρμενική λαϊκή παράδοση είχε οικοδομηθεί από τον ίδιο τον προφήτη Muhammad, βλ. Pseudo-Sapuh, σ.184.

⁷⁸ M. CANARD, 1966, 697.

⁷⁹ H. KENNEDY, 2004, σ.110.

⁸⁰ HALDON-KENNEDY, 1980, σ.82. Ο Canard διαχωρίζει αυτή τη δεύτερη περίοδο, την οποία ωστόσο τοποθετεί σε ελαφρώς διαφορετικά πλαίσια, σε τέσσερις υποπεριόδους: α)657-775, β)775-809, γ)809-842 και δ)842-863. Βλέπε αναλυτικά M. CANARD, 1966, 704.

⁸¹ Εκτός από την καθιερωμένη καλοκαιρινή επίθεση, σπανιότερα πραγματοποιούνταν, επίσης, μία χειμωνιάτικη (*sātiya*) και μια ανοιξιάτικη. Οι αραβικές πηγές μας πληροφορούν μάλιστα και για τις ημερολογιακές περιόδους αυτών των εκστρατειών, βλ. Qudāma, σ.259 (A. TER-GHEWONDYAN, 2005, σ.559). Βλέπε επίσης M. CANARD, 1966, σ.697. A. TER-GHEWONDYAN, 1981, σ.145. A. al-SALWĀDĪ, 2007. N.TOBIAS, 2007, σ.90. A. ASA EGER, 2015, σ.280-281. Πάντως αυτές οι επιθέσεις ήταν και λιγότερο συχνές και μικρότερης σημασίας, βλ. HALDON-KENNEDY, 1980, σ.113 υπ.154. Ο Βυζαντινός αυτοκράτορας Λέοντας Στ' εξηγεί ότι οι καλοκαιρινές επιθέσεις είναι μεγαλύτερες από τις υπόλοιπες, επειδή στις πρώτες συμμετέχουν και Άραβες εθελοντές, ενώ η διενέργεια των χειμερινών επιθέσεων αποτελεί έργο που πραγματοποιείται αποκλειστικά από τους κατοίκους της μεθορίου, βλ. *Tactica*, στ. 976. Τέλος, νομίζω, αξίζει να σημειωθεί ότι σύμφωνα με την ισλαμική παράδοση, τις *shawā'if* και τις *sawā'if*, κανονικοποίησε ο χαλίφης 'Umar (634-644), βλ. al-Ṭabarī, τ.4, σ.45 (JUYNBOLL, 1989, σ.102):

"قسم عمر الأرزاق ، و سَمَى الشواتي و الصوائف".

⁸² H. KENNEDY, 2001, σ.106. H. KENNEDY, 2004, σ.144.

⁸³ N.TOBIAS, 2007, σ.91. W. KAEGI, 2008, σ.385,387.

Αββασιδών με τη μείωση της έντασής τους μπορεί να φανεί και ως παράδοξο. Εντούτοις, η αλήθεια είναι ότι η προβολή του Χαλίφη ως πρωτοστάτη της jihād ήταν προορισμένη να τονώσει την εξουσία των χαλιφών στο εσωτερικό του χαλιφάτου⁸⁴ και δεν σηματοδοτούσε κάποια σημαντική αύξηση της αραβικής δραστηριότητας στη βυζαντινή μεθόριο. Αντίθετα μάλιστα, κατά έναν περιεργό τρόπο, οδήγησαν σε μείωση της αραβικής ισχύος: οι τεράστιες αραβικές εκστρατείες των πρώιμων Αββασιδών το μόνο που χάρισαν ήταν μερικές σελίδες κατορθωμάτων στα αραβικά ιστοριογραφικά έργα χωρίς, όμως, να αποφέρουν κατακτήσεις εδαφών, ενώ είχαν ως αποτέλεσμα τη δαπάνη τεράστιων ποσών⁸⁵. Πάντως δεν θα πρέπει να αγνοηθεί ότι ακριβώς το γεγονός ότι το Βυζάντιο ήταν ο μόνος εχθρός εναντίον του οποίου εκστράτευαν προσωπικά οι Χαλίφες · αυτό φανερώνει τη θέση του ως τον κυριότερο εχθρό του χαλιφάτου, του μόνου που μπορούσε να θεωρηθεί ισάξιος της ισλαμικής αυτοκρατορίας⁸⁶. Η παύση της αραβικής επέκτασης εις βάρος του Βυζαντίου διαφαίνεται επίσης και από την

⁸⁴ M. HUDGSON, 1974, σ.292-294. H. KENNEDY, 2001, σ.106. F.AMABE, 2005, σ.161.

⁸⁵ HALDON-KENNEDY, 1980, σ.114-115. W. TREADGOLD, 1988, σ.278. Θεωρούμε ότι ένα από τα χαρακτηριστικότερα αποσπάσματα μεσαιωνικής πηγής που φανερώνει το ασύμφορο αυτών των μεγάλων αραβικών επιθέσεων είναι το ακόλουθο: «οὗς (ο Θεόφιλος) πάλιν ἐκείνος πρὸς τὸν ἀμερμουμνῆν (Μουτάσιμ) ἐξαπέστειλεν, ἀποδοθῆναι οἱ ζητῶν τοὺς τε ληφθέντας διαφανεῖς ἄνδρας ἐν τῇ πολιορκίᾳ (του Αμορίου) καὶ τοὺς κατὰ γένους αὐτῶ προσήκοντας καὶ τοὺς λοιποὺς αἰχμαλώτους, εἴκοσιν ἐπι τέσσαρσι κεντηνάρια δώσειν ὑπισχνούμενος ὑπὲρ λύτρων αὐτῶν. ὁ δὲ τὴν πρεσβείαν δεξάμενος πάλιν μεθ' ὕβρεων τοὺς πρέσβεις ἀπέπεμψεν, ἀνόητος ἂν εἶναι εἰπὼν, εἰ χίλια καταναλώσας κεντηνάρια ἐπὶ συλλογῇ τοῦ οἰκείου στρατοῦ τοσοῦτων ἀποδώσει τοὺς ἡλωκότας κεντηναρίων.», βλ. Ιωάννης Σκυλίτζης, σ.78-79. Βλ. επίσης Ιωάννης Ζωναράς, σ.379. Πάντως σε αυτό το σημείο οφείλουμε να σημειώσουμε ότι τα οφέλη από τέτοιες εκστρατείες δεν προσμετρούνται μόνο με βάση τα υλικά κέρδη αλλά και το μέγεθος της ζημιάς που προκαλείται στη δυνητική ή πραγματική ισχύ του εχθρού, πάντα βέβαια σε αναλογία με τις ανάλογες απώλειες του επιτιθέμενου.

Για παράδειγμα για την άκαρπη και άστοχη επιθετικότητα του Hārūn, βλ. M.A. SHABAN, 2001b, σ.97. H.KENNEDY, 2007, σ.128-130. Πρβλ. M. CANARD, 1966, σ.706. Ωστόσο, οι ζημιογόνες επιθέσεις του Hārūn ήταν απαραίτητες, ώστε να πείσει τον ισλαμικό κόσμο για το ζήλο του για την jihād. Ουσιαστικά ο μόνος Αββασίδης που κατάφερε για σύντομο διάστημα να σπρώξει τη μεθόριο δυτικά ήταν ο al-Ma'mūn, όταν εγκατέστησε ένα ισχυρό φρούριο στα Τυάνα και φαίνεται ότι είχε κάποιον σχεδιασμό για μόνιμη εγκατάσταση στην Καππαδοκία, βλ. F.AMABE, 2005, σ.169-171. Ο διάδοχός του Al-Mu'tasim όμως, συνειδητοποιώντας τις δυσκολίες των επιχειρήσεων πέρα του Ταύρου, διέταξε την κατεδάφιση του νέου οχυρού, βλ. Miskawayh, τ.4, σ.3. Μιχαήλ ο Σύρος, τ.3, σ.84.

⁸⁶ HALDON-KENNEDY, 1980, σ.106.

μέριμνα των πρώτων Αββασιδών, όπως προαναφέραμε, να οργανώσουν και να θωρακίσουν τα βυζαντινά *thughūr*⁸⁷.

Η βυζαντινή στρατηγική απάντηση δεν διέφερε ουσιαστικά από αυτήν της προηγούμενης περιόδου. Κύριο μέλημα των Βυζαντινών εξακολουθούσε να είναι η δημιουργία μιας νεκρής ζώνης (*buffer zone*) ανάμεσα στα δύο κράτη. Στα πλαίσια αυτής της στρατηγικής πρέπει να δούμε και τις μαζικές μετατοπίσεις πληθυσμών, στις οποίες προχώρησαν οι Βυζαντινοί Αυτοκράτορες⁸⁸. Από την άλλη, οι Βυζαντινοί είχαν πραγματικά μετατραπεί, λόγω ανάγκης, σε αληθινούς αριστοτέχνες στον ανταρτοπόλεμο. Οι βασικές αρχές της μεθόδου και της οργάνωσης αυτού του είδους των πολεμικών επιχειρήσεων αναλύεται στο έργο *Περὶ Παραδρομῆς τοῦ κυροῦ Νικηφόρου τοῦ βασιλέως*. Το έργο αυτό παρότι αποδίδεται στον σπουδαίο στρατηγό-αυτοκράτορα του δέκατου αιώνα Νικηφόρου Φωκά, ωστόσο ορθά θεωρείται ως η συσσώρευση δύο αιώνων βυζαντινής εμπειρίας πάνω στην εκτέλεση τέτοιου είδους τακτικών. Ανάλογες συμβουλές έδινε σχεδόν μισό αιώνα νωρίτερα και ο Λέοντας Στ', για τον οποίο μάλιστα η ίδια ακριβώς τακτική προσέγγιση απαιτούνταν και για τον θαλάσσιο αγώνα⁸⁹.

Η περίοδος της χαλιφικής δράσης εναντίον του Βυζαντίου, έστω και στη δεύτερη περιορισμένη της έκταση, κλείνει με μια μεγάλη, τουλάχιστον σύμφωνα με την αραβική προπαγάνδα της εποχής⁹⁰, επιτυχία: την εκστρατεία του al-Mu'tasim το 838 και την καταστροφή του Αμορίου. Η εκστρατεία αυτή οδηγήθηκε

⁸⁷ Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Amabe: «*It is important to notice that the Muslims did not establish frontiers in any region until they were forced to admit that Islamic expansion there was coming to a halt*», βλ. F.AMABE, 2005, σ.160-161. Βλ. επίσης B.MARTIN-HISARD, 2011, σ.557.

⁸⁸ HALDON-KENNEDY, 1980, σ.83.

⁸⁹ Βλέπε *Tactica*, στ. 932-933: «*Ἐὰν δὲ πολέμιοι εἰς τὴν ἡμετέραν χώραν εἰσβάλλωσιν, σκοπός σοι ἔστω, ὧ στρατηγέ, μὴ φανερώς, καὶ ἐκ παρατάξεως αὐτοῖς πολεμῖν, καὶ μάλιστα ἐν τῇ εἰσόδῳ αὐτῶν, ἐὰν ὑπερέχη ἢ καὶ ἰσόμοιρός ἐστιν ἡ δύναμις τοῦ ἐχθροῦ, ἀλλὰ ἐνεδρεῦν μᾶλλον δι' ἐγκρουμάτων καὶ ἄλλων ἐπιτηδεύσεων, ἢ ἐν ἡμέρᾳ, ἢ ἐν νυκτὶ ἀσφαλῶς καὶ τὰς ὁδοὺς ἐμφράσσειν, καὶ προκαταλαμβάνειν ὄχυράματα ἢ διὰ πεζῶν, ἢ διὰ καβαλαρίων, ἢ δι' ἀμφοτέρων, καὶ ἀφανίζειν δαπάνας προκειμένας τῶν ἐχθρῶν. Εἰ δὲ βουληθῆς συμβαλεῖν τῷ πολεμίῳ ὅταν μᾶλλον ἐπανερχῆται ἀπὸ τῆς πραιίδας, ἢ ἐξέρχῆται τῆς χώρας ἴ τότε γὰρ καὶ εἰς τὴν πραιίδα περισπᾶται καὶ κοπωμένος ἐστίν, μάλιστα ἐὰν καὶ τοῖς ἰδίοις ἐγγίξη ἴ τότε οὖν σύμβαλλε αὐτῷ, εἰ ἄρα βούλη συμβάλλειν*». Για τις συμβουλές σχετικά με το ναυτικό αγώνα, βλ. *Tactica*, στ. 1001.

⁹⁰ H. KENNEDY, 2004, σ.164.

προσωπικά από τον Χαλίφη al-Mu'tasim ως αντίποινα για την καταστροφή της Σωζόπετρας από τις βυζαντινές δυνάμεις⁹¹. Ουσιαστικά αυτή η επιχείρηση ήταν η τελευταία μεγάλης κλίμακας αραβική επίθεση στο Βυζάντιο και μια προσεκτική μελέτη της ίδιας της εκστρατείας παρέχει στον ιστορικό μια από τις σημαντικότερες αιτίες για την κατάρρευση της αββασιδικής δύναμης: τα τουρκικά μισθοφορικά σώματα και το ρόλο τους στην πολιτική ζωή του Χαλιφάτου.

Με την κατάρρευση της αραβικής ισχύος ξεκινά από τα μέσα του ένατου αιώνα η τελευταία φάση των βυζαντινο-αββασιδικών σχέσεων: είναι η φάση της βυζαντινής αντεπίθεσης, με το Βυζάντιο πλέον πιο ισχυρό από τους Άραβες να αναλαμβάνει τον ρόλο της αναθεωρητικής δύναμης. Σωστά έχει τονισθεί από τον Canard ότι ενώ σταδιακά το Χαλιφάτο έχασε τις φιλοδοξίες του για εδαφική επέκταση, το Βυζάντιο από την άλλη, δεν σταμάτησε να βελτιώνει τη στρατηγική του και οργάνωσή του⁹². Ήταν επομένως, απόλυτα λογικό κάποια στιγμή να αντιστραφούν οι ρόλοι και στη θέση του επιτιθέμενου να περάσουν οι Βυζαντινοί. Έτος ορόσημο για τη βυζαντινή αντεπίθεση το έτος 863, όταν ο Πετρωνάς κατέστρεψε τον στρατό του εμίρη της Malatya, ενώ το ίδιο έτος επιτεύχθηκε ακόμη μια σημαντική νίκη εναντίον ενός μουσουλμάνου της Αρμενίας που είχε πρωτοστατήσει για πολλά χρόνια στον αγώνα εναντίον της Αυτοκρατορίας, ως

⁹¹ Για την εκστρατεία στο Αμόριο γράφει ο Balādhurī, σ.192 (μτφρ. P. HITT, 1916, σ.299): «**Επειτα επιτέθηκαν οι Βυζαντινοί στη Σωζόπετρα επί της ηγεμονίας του al-Mu'tasim bn-Allah Abu Ishaq bn Rashid και σκότωσαν τους άνδρες, αιχμαλώτισαν τις γυναίκες και καταστρέψανε την πόλη. Αυτό εξαγριώσε τον al-Mu'tasim, ο οποίος κατευθύνθηκε στο Αμόριο, καταστρέφοντας στην πορεία του πολλά φρούρια. Την πολιορκήσε μέχρι που την κυριεύσε σκοτώνοντας τους υπερασπιστές της και αιχμαλωτίζοντας τις γυναίκες... και διέταξε την ανοικοδόμηση της Σωζόπετρας**».

"ثم خرجت الروم الى زبطرة في خلافة المعتصم بالله ابى اسحق بن الرشيد فقتلوا الرجال وسبوا النساء واخربوها فاحفظه ذلك واغضبه فغزاهم حتى بلغ عمورية وقد اخرب قبلها حصونا فاناخ عليها حتى قتلها مقاتلة وسبى النساء ... وامر ببناء زبطرة".

Πληροφορίες για τη βυζαντινή κατάληψη της Σωζόπετρας και την εκστρατεία εκδίκησης εναντίον του Αμορίου, προσφέρουν επίσης οι: Γενέσιος, σ.44-50: «**ο βασιλεύς γενναΐζειν κατά πολεμίων πολλήν έπεποίητο μέριμναν...ήτις Σωζόπετρα προσηγόρευται, και ταύτην πολιορκήσαι προς ύβριν αυτού... Ουκ ήρεμειν δέ ο βασιλεύς έκεκρίκει επί τή τοῦ Αμορίου καταστροφή χαλεπῶς ανιώμενος**». Βλ. επίσης al-Tabarī, τ.9 σ.192-202 (BOSWORTH, 1991, σ.94-121), Ibn al-Athīr, τ.6, σ.39-45. Συνέχεια Θεοφάνη, σ.178-190. Συμεών Μάγιστρος, σ.223,226-227.Ιωάννης Σκυλίτζης, σ.73-79. Ιωάννης Ζωναράς, σ.376-379. Vardan, σ.79-80 (THOMSON, 1989, σ.183). Μιχάηλ ο Σύρος τ.3 , 88-90,94-95. Ya'qūbī, τ.2, σ.580-581. Bar Hebraeus, σ.148-151. Μια πολύ καλή κριτική ανάλυση όλων των πηγών σχετικά με αυτές τις δύο εκστρατείες, στον J. CODONER, 2014, σ.261-312.

⁹² M. CANARD, 1966, 732.

διοικητής της Ταρσού, του 'Alī ibn Yahyā al-Armanī⁹³. Ακόμη ένα γεγονός που δήλωνε ξεκάθαρα την αλλαγή στην ισορροπία ισχύος ήταν το κατόρθωμα των Βυζαντινών να διαλύσουν το στρατιωτικό κράτος των Παυλικιανών⁹⁴. Έως τότε η αυτή η σέκτα των αιρετικών έβρισκε καταφύγιο στη μεθόριο των δύο δυνάμεων (πότε από την πλευρά των Αράβων και πότε από τη βυζαντινή), εκμεταλλεζόμενη το γεγονός ότι ούτε Άραβες ούτε Βυζαντινοί είχαν τη δύναμη να επιβάλλουν την απόλυτη εξουσία τους στην περιοχή⁹⁵. Το γεγονός, λοιπόν, ότι οι Βυζαντινοί ήταν τελικά η δύναμη που κατάφερε να το επιτελέσει, φανερώσει πολλά. Η αλλαγή που επήλθε στην ισορροπία ισχύος αυτή την εποχή αποτυπώνεται και από τις ανταλλαγές αιχμαλώτων, όπου σταδιακά οι Βυζαντινοί πέτυχαν κάποιο «ισοζύγιο» στις αιχμαλωτίσεις⁹⁶, ενώ αργότερα η νόρμα ήταν η Κωνσταντινούπολη να διαθέτει περισσότερους αιχμαλώτους από ότι οι Άραβες⁹⁷.

Παρότι, πολλοί σύγχρονοι ιστορικοί αρέσκονται να αποδίδουν τα εύσημα για αυτήν την αλλαγή στη μακεδονική δυναστεία, η αλήθεια είναι ότι η αλλαγή της ισορροπίας ισχύος άρχισε να σημειώνεται ήδη από την εποχή της δυναστείας του Αμορίου. Η ηγεμονία του Θεόφιλου, παρά τις σοβαρές αποτυχίες, βρήκε τους

⁹³ Για τη βυζαντινή επικράτηση επί του εμίρη της Malatya και 'Alī ibn Yahyā al-Armanī, βλ. Γενέσιος, σ.67-69. Συνέχεια Θεοφάνη, σ.238,254-260. Ιωάννης Σκυλίτζης, σ.99-101. Συμεών Μάγιστρος, σ.243-244. Ιωάννης Ζωναράς, σ.396-397. al-Ṭabarī, τ.9 σ.330 (SALIBA, 1985, σ.9-10). Miskawayh, τ.4, σ.149. Ya'qūbī, τ.2, σ.606. Ibn al-Athīr, τ.6, σ.153 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.162). Bar Hebraeus, σ.160.

Για τη χρήση του όρου *armanī* από τις αραβικές πηγές, βλ. S. DADOYAN, 2011, σ.46,150 και ιδίως A. VACCA, 2015, σ.528 κ.εξ.

⁹⁴ Για τις συγκρούσεις των Παυλικιανών με τον Βασίλειο Α' και την εξάλειψη του κρατιδίου τους, βλ. A. VASILIEV, 1968, σ.32-42. Για την ιστορία των Παυλικιανών βλ. N.GARSOÏAN, 1967.

⁹⁵ Για την τακτική των Παυλικιανών να συγκεντρώνονται στη μεθόριο εκμεταλλεζόμενοι την σχετική αδυναμία των δύο δυνάμεων να επιβάλλουν την εξουσία τους στην περιοχή, βλ. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.217. Βέβαια, αυτή την περίοδο οι Παυλικιανοί υπήρξαν στενοί σύμμαχοι των Αράβων, συμμετέχοντας σε εκστρατείες των τελευταίων εναντίον της βυζαντινής επικράτειας, βλ. Συνέχεια Θεοφάνη, σ.236: «ἀφ' ὧν ὁρμῶντες καὶ κατ' αὐτὸ γινόμενοι, ὃ τε τῆς Μελιτηνῆς Ἄμερ, ὃν οὕτω πως συμθεύροντες τὰ στοιχεῖα Ἄμβρον ἐκάλεσαν οἱ πολλοί, καὶ ὃ τῆς Ταρσοῦ Ἀλῆς καὶ αὐτὸς οὗτος Καρβέας ὁ δέιλαιος, οὐκ ἔληγον αὐθαδῶς τῆ τῶν Ῥωμαίων λυμαινόμενοι». Βλ. επίσης Ιωάννης Σκυλίτζης, σ.92-93.

⁹⁶ H. KENNEDY, 2004b, σ.85-86.

⁹⁷ Βλ. ενδεικτικά, Κ. ΤΑΚΙΡΤΑΚΟΓΛΟΥ, 2015, σ.101-102.

Βυζαντινούς πολλές φορές στην επίθεση⁹⁸, ενώ ήταν το διοικητικό και στρατιωτικό έργο των θείων του Μιχαήλ Γ', Βάρδα και Πετρωνά, που χάρισε στην Αυτοκρατορία σημαντικές νίκες στο Ανατολικό Μέτωπο⁹⁹. Εδώ, όμως, πρέπει να επιστήσουμε την προσοχή: ο κυριότερος λόγος της βυζαντινής αντεπίθεσης δεν ήταν η πολιτική κάποιας δυναστείας, αλλά η απότομη κατάρρευση της αββασιδικής ισχύος. Αυτό ήταν το κυριότερο γεγονός που επέτρεψε στους Βυζαντινούς να ακολουθήσουν μια αναθεωρητική πολιτική¹⁰⁰. Οι εχθροί του Βυζαντίου στην Ανατολή ήταν πλέον αυτόνομοι -στην ουσία ανεξάρτητοι- εμίρηδες της μεθορίου¹⁰¹, των οποίων βέβαια οι δυνάμεις ήταν συντριπτικά μικρότερες από αυτές του Βυζαντίου¹⁰², διαφορά που δεν μπορούσαν να αναπληρώσουν οι απειροπόλεμοι εθελοντές της τζιχάντ¹⁰³. Πάντως ακόμη και έτσι

⁹⁸ Αναλυτικά για τις συγκρούσεις του Θεόφιλου με τους Άραβες, βλ. J. CODONER, 2014, σ.215-316. Όπως άλλωστε έχει επισημάνει ο Treadgold: «*the expansionist spirit that many historians have dated to the beginning of the reign of Michael III was mostly the legacy of Theophilus*», βλ. W. TREADGOLD, 1988, σ.329. Πρβλ. N.TOBIAS, 2007, σ.79.

⁹⁹H. GREGOIRE, 1966, σ.109-111. N.TOBIAS, 2007, σ.67,83. S. TOUGHER, 2008, σ.297. J-C. CHEYNET, 2011, σ.106. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο ηγετικός ρόλος του Βάρδα στη διοίκηση της αυτοκρατορίας επί του Μιχαήλ Γ' δεν ήταν άγνωστος για τους Άραβες. Βλέπε την αναφορά του Naṣr b. al-Azhar al-Shī'ī, την οποία παραθέτει ο al-Ṭabarī, βλ. al-Ṭabarī, τ.9 σ.303-304 (KRAEMER, 1989, σ.168-169). Ακόμη και ο βιογράφος του Ιγνάτιου δεν μπορεί να κρύψει ότι ο Βάρδας: «**ὄν σπουδαῖον μὲν εἶναι καὶ δραστήριον περὶ τὴν τῶν πολιτικῶν πραγμάτων μεταχειρίσιν...**», βλ. Vita Ignatii, σ.24. Για το ενδεχόμενο ο ρόλος του Μιχαήλ στις νίκες του 863 να ήταν σημαντικότερος από την απλή επιλογή του στρατηγού, βλ. G. HUXLEY, 1975.

¹⁰⁰ Για το β' μισό του 10^{ου} αιώνα, όπου και κορυφώθηκε η βυζαντινή αντεπίθεση ο al-Muqaddasī σημειώνει για τους Αββασίδες: «**Και ήταν παλαιότερα ο λόγος τους (των Αββασιδών) νόμος μέχρι που αποδυναμώθηκαν και κυριάρχησαν πάνω τους οι Δαυλαμίτες. Τώρα κανείς δεν τους υπολογίζει και κανείς δεν ενδιαφέρεται για την άποψή τους**», βλ. al-Muqaddasī, σ.136(B. COLLINS, 2001, σ.110):

"وكان ابدا الامر امرهم حتى ضعفوا و غلب عليهم الديلم والآن لا يرون ولا يلتفت الى رأيهم".

¹⁰¹G. LE STRANGE, 1905, σ.139. LAURENT-CANARD, 1980,σ.281.J-C. CHEYNET, 2011, σ.104. B. MARTIN-HISARD, 2011, σ.562.

¹⁰² Όπως πολύ σωστά παρατηρεί ο Diyāb, δεν θα πρέπει να κάνουμε το λάθος να βλέπουμε όλους αυτούς τους εμίρηδες σαν τον Sayf al-Dawla, βλ. S.M. DIYĀB, 1984, σ.34. Είναι, επίσης, απόλυτα σωστή η παρατήρηση του Toynbee ότι: «*After the break-up of the 'Abbasid Caliphate de facto, its successor states at Tarsos and Malatayah were bound to succumb to the East Roman Empire sooner or later. They were too small, and their situation was too dangerously exposed, to allow them to hold their own permanently.*», βλ. A. TOYNBEE, 1973, σ.379.

¹⁰³ Στην παρακμή της ισλαμικής δύναμης και την έλλειψη ενότητας των μουσουλμάνων απέναντι στο βυζαντινό κίνδυνο αποδίδει τις βυζαντινές επιτυχίες στην Ανατολή και ο γεωγράφος του δέκατου αιώνα Ibn Hauḳal, βλ. Ibn Hauḳal, σ.201. Βλ. επίσης M. CANARD,

δεν θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι η βυζαντινή επικράτηση εναντίον αυτών των ημι-αυτόνομων πόλεων των thughūr ήταν εύκολο έργο¹⁰⁴. Αυτό άλλωστε απέδειξαν οι συνεχείς αποτυχίες του Βασιλείου Α΄ στις επιχειρήσεις του εναντίον αυτών των θέσεων¹⁰⁵, αλλά ακόμη περισσότερο το γεγονός ότι η πιο σημαντική πόλη των thughūr, η Ταρσός, κατακτήθηκε μόλις το 965.

Έτσι αυτή η διαδικασία είχε την αντίστροφη φορά με την αραβική επιθετική πολιτική: αρχικά, οι στοχεύσεις ήταν περιορισμένες και μόνο αργότερα οι βυζαντινές επιθέσεις είχαν ως αποτέλεσμα μόνιμες κατακτήσεις εδαφών¹⁰⁶. Αυτή την αργοπορία της βυζαντινής προέλασης έχει παρατηρήσει σε σχετικό του άρθρο και ο βυζαντινολόγος Shepard¹⁰⁷, θεωρώντας ότι μόνο μετά τα μέσα της τρίτης δεκαετίας του δέκατου αιώνα μπορούμε να μιλάμε για επιθυμία των Βυζαντινών να κατακτήσουν εδάφη. Αξίζει να επισημανθεί σε αυτό το σημείο ότι δεν θα πρέπει να κρίνουμε αυστηρά τους αυτοκράτορες της περιόδου για αυτήν την εξαιρετικά αργή προέλαση στην Ανατολή παρά την κατάρρευση της αββασιδικής ισχύος: τις περισσότερες φορές αυτοί ήταν απασχολημένοι και σε άλλα μέτωπα, ενώ μέχρι τα χρόνια του Ρωμανού Α΄, τουλάχιστον, οι ίδιοι οι Βυζαντινοί δεν θα μπορούσαν να είναι σίγουροι ότι η κρίση στο Χαλιφάτο θα οδηγούσε σε οριστική κατάλυση της δύναμής του¹⁰⁸. Στην υποθετική περίπτωση που η χαλιφική εξουσία ορθοποδούσε, αυτό θα σήμαινε ότι όποιες κατακτήσεις ήταν πέρα του Ταύρου, θα έμεναν έκθετες στους Άραβες.

1942-7, σ.190-191. Γενικότερα για τον τρόπο που αποτυπώθηκε στην μεσαιωνική αραβική γραμματεία η βυζαντινή αντεπίθεση, βλ. A. SHBOUL, 2004, σ.246.

¹⁰⁴ Βλέπε για παράδειγμα τα προβλήματα που αντιμετώπισε η αυτοκρατορία αυτή τη μεταγενέστερη περίοδο από τους Άραβες νομάδες, στον A. CAPPEL, 1994 ή τις δυσκολίες που συνάντησε η κυβέρνηση του Λέοντα Στ΄ από τους εθελοντές της jihād και τους αυτόνομους πειρατές, βλ. J. SHEPARD, 2008, σ.496.

¹⁰⁵ Για τις συγκρούσεις Βυζαντινών και Αράβων στην Ανατολή την περίοδο του Βασιλείου Α΄, βλ. LAURENT-CANARD, 1980, σ.296-299. N. TOBIAS, 2007, σ.115-141.

¹⁰⁶ A. ASA EGER, 2015, σ.248.

¹⁰⁷ Το ίδιο ακριβώς έχει παρατηρήσει με εύστοχο τρόπο και ο Whittow, βλ. M. WHITTOW, 1996, σ.334.

¹⁰⁸ J. SHEPARD, 1998, σ.175.

Κεφάλαιο 2.

Η ARMENIA ΜΕΧΡΙ ΤΗΝ ΑΝΟΔΟ ΤΟΥ ASHOT Α΄.

α΄) Η Αρμενία στην προϊσλαμική περίοδο. Η σημασία της στις βυζαντινό-ιρανικές συγκρούσεις.

Τον πρώτο αιώνα μ.Χ, οι δύο μεγάλες δυνάμεις της εποχής η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και το βασίλειο των Πάρθων βρήκαν έναν τρόπο να ελαττώσουν τις μεταξύ τους διενέξεις, πολλές από τις οποίες γεννούσε ο ανταγωνισμός τους για την κατοχή της στρατηγικά τοποθετημένης¹ ανάμεσά τους χώρας, της Αρμενίας. Σύμφωνα, λοιπόν, με αυτή τη συμφωνία την Αρμενία θα την κυβερνούσε ένας γόνος του βασιλικού οίκου της Περσίας των Αρσακιδών, ο οποίος, όμως, ταυτόχρονα θα ήταν υποτελής απέναντι στον αυτοκράτορα της Ρώμης². Ο πρώτος αυτός βασιλιάς, γνωστός ως Τιριδάτης Α΄, υπήρξε ο ιδρυτής και θεμελιωτής του αρσακιδικού βασιλείου της Αρμενίας³. Ο διακανονισμός αυτός, ωστόσο, δεν σήμαινε και το τέλος των συγκρούσεων των δύο αυτοκρατοριών⁴. Η Αρμενία, τη στρατηγική σημασία της οποίας αναγνώριζαν οι ισχυροί της γείτονες, αποτέλεσε πολλάκις την αιτία ή την αφορμή για τις συγκεκριμένες συγκρούσεις. Άλλωστε, εκτός από τη γεωστρατηγική σημασία της Αρμενίας, σωστά έχει επισημανθεί, ότι το ενδιαφέρον των μεγάλων δυνάμεων για την κατοχή της χώρας, οφειλόταν εν μέρει και στα πλούσια κοιτάσματα χρυσού και ασημιού που υπήρχαν σε

¹ DIGNAS-WINTER, 2007, σ.174.

² C. TOUMANOFF, 1966, σ.594. A. TOYNBEE, 1973, σ.397. N. GARSOÏAN, 2004, σ.67.

³ Βλ. A.E. REDGATE, 2006, σ.145.

⁴ Θεωρούμε ότι έχει απόλυτο δίκιο ο Luttwak στην παρατήρησή του ότι: «Μολονότι τα ανεξάρτητα αρμενικά κρατίδια συχνά περιγράφονται από τους σύγχρονους ιστορικούς ως «κράτη αναχώματα», που χρησιμεύουν δηλαδή ως ζώνες εκτόνωσης συγκρούσεων, οι ιστορικές μαρτυρίες δείχνουν ότι η αυτόνομη ύπαρξή τους μεταξύ των δύο αυτοκρατοριών δημιουργούσε περισσότερες αφορμές για συγκρούσεις παρά για απορρόφηση των εντάσεων, καθώς και οι δύο πλευρές ανταγωνίζονταν για επιρροή επί των αριστοκρατικών οίκων (*nakhharar*)...», βλ. E. LUTTWAK, 2009, σ.89. Την παραπάνω διατύπωση δικαιώνει άλλωστε το γεγονός ότι το θέμα της Αρμενίας αποτελούσε το επίκεντρο των συγκρούσεων Βυζαντινών και Περσών κατά τον 3^ο και 4^ο αιώνα, βλ. Z. RUBIN, 2008, σ.133.

είναι λάθος να ταυτίζουμε την αρμενική φεουδαρχία με τη μεταγενέστερη δυτική, αφού στην περίπτωση της Αρμενίας υπήρχε, σύμφωνα με τον Toumanoff, μια πλήρης συμβίωση φεουδαλισμού και δυναστισμού¹², ωστόσο η έλλειψη απόλυτης εξουσίας στο εσωτερικό της χώρας σε συνδυασμό με τις συνεχείς εξωτερικές επεμβάσεις έκανε το έργο των Αρμενίων μοναρχών δυσχερές. Στα τέλη, μάλιστα, του τέταρτου αιώνα μια συμφωνία μεταξύ Βυζαντινών και Σασσανιδών που έλαβε χώρα, πιθανότατα, το 389 όριζε τη διχοτόμηση της Αρμενίας μεταξύ των δύο δυνάμεων¹³. Το οριστικό χτύπημα δεν άργησε να έρθει: το 428 οι Σασσανίδες, ύστερα από αίτημα των Αρμενίων αριστοκρατών, καθαίρεσαν τον τελευταίο Αρσακίδα μονάρχη¹⁴.

Η εξάλειψη των Αρσακιδών, η σχετική αδυναμία του Βυζαντίου να στρέψει την προσοχή του στην Ανατολή τον πέμπτο αιώνα, καθώς και η επεκτατική πολιτική των Σασσανιδών είχε ως συνέπεια να σημειωθούν προσπάθειες εκ μέρους των τελευταίων να επιβάλουν τον Ζωροαστρισμό στη χώρα. Αυτές, ωστόσο, συνάντησαν τη σθεναρή αντίδραση των Αρμενίων που συχνά κατέληγε σε ένοπλες εξεγέρσεις και επαναστάσεις¹⁵. Ανεξάρτητα από τις παροδικές συγκρούσεις των δύο αντιπάλων ο πέμπτος αιώνας ήταν μια ειρηνική περίοδος για τις βυζαντινο-σασσανιδικές σχέσεις, κάτι που η συνεχώς αυξανόμενη επιθετικότητα των Ιρανών θα διακόψει τον επόμενο αιώνα.

Η επικράτηση, ωστόσο, των Βυζαντινών στον πόλεμο του 572-591 τους επέτρεψε να γίνουν κύριοι της μεγαλύτερης επικράτειας της Αρμενίας (σχεδόν τα 2/3 της χώρας)¹⁶. Ο νικητής αυτής της σύγκρουσης, αυτοκράτορας Μαυρίκιος,

au cours de la période arabe de leur histoire, sans pouvoir arriver à l'unité politique», βλ. M. CANARD, 1953, σ.181.

¹² Βλ. συνοπτικά, C. TOUMANOFF, 1966, σ.603. Αναλυτικότερα, C. TOUMANOFF, 1963, σ.34-40. N. ADONTZ, 1970, σ.303-371. Ο Runciman συγκρίνει την εξουσία του Αρμενίου βασιλιά με αυτή του αυτοκράτορα της μεσαιωνικής Γερμανίας, βλ. S. RUNCIMAN, 1929, σ.157.

¹³ M. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, 2002, σ.75-76. N. GARSOÏAN, 2004, σ.92. A.E. REDGATE, 2006, σ.214-215. DIGNAS-WINTER, 2007, σ.185. S. DADOYAN, 2011, σ.17.

¹⁴ C. TOUMANOFF, 1966, σ.598. S. NERSESSIAN, 1973, σ.292. K. YUZBASHYAN, 1988, σ.10. N. GARSOÏAN, 2004, σ.93. A.E. REDGATE, 2006, σ.215.

¹⁵ Βλ. για αυτή τη περίοδο, N. GARSOÏAN, 2004b, σ.96-102. A.E. REDGATE, 2006, σ.221-227.

¹⁶ M. GHAZARIAN, 1903, σ.10. S. NERSESSIAN, 1973, σ.296. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.18. V. ISKANYAN, 1991, σ.439. M. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, 2002, σ.85-86. A.E. REDGATE, 2006, σ.242-243. R. THOMSON, 2008, σ.169. A. YEGHIAZARYAN, 2010, σ.18-19.

προσπάθησε με συγκεκριμένες πολιτικές, που ομοιάζαν με αυτές του Ιουστινιανού Α', να ενσωματώσει πλήρως την Αρμενία στην αυτοκρατορία γεφυρώνοντας το δογματικό χάσμα, αλλά και επιχειρώντας να μειώσει τη δύναμη των φεουδαρχών προωθώντας τη συγκεντρωτική διοίκηση¹⁷. Ενδεικτικό γεγονός αποτελεί το ότι η ηγεμονία του Μαυρικού πέρασε στην αρμενική λαϊκή μνήμη ως η «εποχή όπου κάποιος ζούσε χωρίς προβλήματα»¹⁸. Ωστόσο, η δολοφονία του αυτοκράτορα και ο επακόλουθος «Μεγάλος Πόλεμος» μεταξύ Βυζαντίου και Περσίας δεν επέτρεψε στις προσπάθειες αυτές να καρποφορήσουν. Παρότι οι Βυζαντινοί έχασαν κατά τη διάρκεια αυτής της σύγκρουσης σχεδόν το σύνολο των ανατολικών τους κτήσεις, ωστόσο τελικά ο αυτοκράτορας Ηράκλειος κατάφερε να επικρατήσει και ανάγκασε τον υιό και διάδοχο του Χοσρόη Β' να υπογράψει συνθήκη ειρήνης. Χαρακτηριστικό της πολιτικής ευφυΐας¹⁹ του Ηρακλείου ήταν ότι δεν απαίτησε περισσότερα από τα *status quo ante bellum*: τα σύνορα των δύο κρατών επέστρεψαν στα όρια του 591, με το Ιράν να εξακολουθεί να κατέχει όλη την Ανατολική Αρμενία (δηλαδή τις περιοχές Vaspurakan, Moks, Syunik, Ostan μαζί με τη σπουδαιότερη πόλη της χώρας, το Dwin). Η συνεισφορά των Αρμενίων στη βυζαντινή νίκη οδήγησε τον Ηράκλειο στην απόφαση να ακυρώσει τις πολιτικές του Μαυρικού. Επιθυμώντας τη διατήρηση καλών σχέσεων με τους nakharar (Αρμένιοι αριστοκράτες) όρισε έναν Βυζαντινό διοικητή στη χώρα, αλλά και τον Mjej Gnuni ως ishkhani Hayots' (Άρχοντα της Αρμενίας). Ήταν τέτοια η επιμονή του Ηρακλείου να μην διαταράξει τις σχέσεις με τις κεφαλές της αρμενικής αριστοκρατίας (ishkhani) που όταν ο εκλεκτός του Αρμένιος δολοφονήθηκε από εξέγερση του Dawit' Saharuni, ο ίδιος έδωσε τη συγκατάθεσή του να τον διαδεχθεί στο αξίωμα ο δολοφόνος του²⁰. Συγχρόνως, στην Περσαρμενία οι Σασσανίδες επέλεξαν ως διοικητή (*marzban*) τον Varaz-Tiroc²¹, του φιλο-ιρανικού οίκου των

¹⁷ A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.19. Για τις διοικητικές μεταρρυθμίσεις του Ιουστινιανού Α' στην Αρμενία, βλ. N. ADONTZ, 1970, σ.127-142.

¹⁸ Pseudo-Sapuh, σ.185.

¹⁹ Η έμφαση δική μας.

²⁰ Sebeos, σ.133 (THOMSON, 1999, σ.93-94). Vardan, σ.62 (THOMSON, 1989, σ.174). Βλ. επίσης, V. ISKANYAN, 1991, σ.453,456. J. PREISER-KAPPELLER, 2010, σ.172-173.

²¹ A.E. REDGATE, 2006, σ.244. Ο Varaz-Tiroc', σύμφωνα με τον Μιχαήλ Σύρο, επιτέθηκε με τους άνδρες του στην επαρχία της Μεσοποταμίας, προκαλώντας περισσότερες ζημιές στον

Bagratuni και ως διοικητή των στρατευμάτων της (sparapet), το Θεόδωρο Rshtuni. Σύντομα, πάντως, και εκεί εκδηλώθηκαν ανωμαλίες, με τον Varaz-Tiroc' να αναγκάζεται να καταφύγει στο δυτικό τμήμα της Αρμενίας²², ενώ την εξουσία ανέλαβε ολοκληρωτικά ο Αρμένιος αρχιστράτηγος (sparapet)²³.

β') Η αραβική κατάκτηση της Αρμενίας

Οι Αρμένιοι ήρθαν αντιμέτωποι με την ισλαμική προέλαση τον έβδομο αιώνα, πριν οι Άραβες επιχειρήσουν εναντίον της χώρας τους, αφού το αρμενικό στοιχείο ήταν ισχυρό τόσο στις βυζαντινές²⁴ όσο και στις σασσανιδικές στρατιές²⁵ που κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν τις πρώτες αραβικές στρατιές. Παλαιότερα θεωρήθηκαν αληθείς οι αναφορές για καιρία ευθύνη των Αρμενίων για την ήττα στο Yarmuk, με μια εξέγερση που έπληξε το ηθικό, αλλά και την οργάνωση των βυζαντινών δυνάμεων²⁶, αλλά ο Kaegi παρατηρεί ότι ίσως πρόκειται απλά για μια προσπάθεια να μην σπιλωθεί η δυναστεία του Ηρακλείου εξαιτίας της συγκεκριμένης ήττας²⁷.

Όπως ήταν φυσικό οι αραβικές νίκες που έφεραν τη γρήγορη κατάκτηση της Παλαιστίνης και της Συρίας²⁸, ανάγκασαν τους Βυζαντινούς σε στρατηγική αναδίπλωση, γεγονός που άφησε εκτεθειμένη την περιοχή της Μεσοποταμίας. Οι πρώτες αραβικές επιχειρήσεις εναντίον της τελευταίας ξεκίνησαν το 18 μ.Ε. (639), υπό την αρχηγεία του γνωστού Άραβα στρατηγού 'Iyād b. Ghanm και οι Άραβες, με

τοπικό πληθυσμό παρά στους Άραβες. Πάντως, ο ίδιος ο ιστορικός αναφέρει ότι αυτός έπεσε νεκρός από τον στρατό του 'Iyād, βλ. Μιχάηλ ο Σύρος, τ.2, σ.443-444.

²² V. ISKANYAN, 1991, σ.440-441.

²³ A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.20.

²⁴ Για τον ρόλο των Αρμενίων στο στρατό του Ηρακλείου, κατά τις επιχειρήσεις του εναντίον των Αράβων, μαρτυρούν και οι αραβικές πηγές. Βλ. ενδεικτικά al-Ṭabarī, τ.3, σ.355 (FRIEDMANN, 1992, σ.132).

²⁵ Sebeos, σ.137 (THOMSON, 1999, σ.98). Βλ. επίσης, R. GROUSSET, 1973, σ.296. V. ISKANYAN, 1991, σ.461. H. KENNEDY, 2007b, σ.107,109. Και οι Αλβανοί συνέδραμαν στην περσική αντίσταση, βλ. Movses Kaghankatvatsi, σ.227-232 (R. BEDROSIAN, 2010, σ.80-81.)

²⁶ Θεοφάνης, σ.518. Γενικότερα τη διάσταση Αρμενίων και Βυζαντινών στις τάξεις του βυζαντινού στρατεύματος θεωρεί ο Canard καθοριστικό παράγοντα της γρήγορης απώλειας της Συρίας, βλ. M.CANARD, 1965, σ.54. Βλ. επίσης A. ΣΑΒΒΙΑΔΗΣ, 1990, σ.109. H. KENNEDY, 2007b, σ.82.

²⁷ W. KAEGI, 2000, σ.120. Βλ. επίσης V. ISKANYAN, 1991, σ.459-460.

²⁸ Για την κατάκτηση της Συρίας, βλ. F. DONNER, 1981, σ.91-156. R. HOYLAND, 2015, σ.39-49.

σχετική ευκολία, δεν άργησαν να γίνουν κύριοι της. Με την κατάκτηση της Jazīra οι Άραβες²⁹ βρεθήκαν να γειτνιάζουν με τη χώρα του Καυκάσου και υπήρχαν στρατηγικοί λόγοι που έκαναν επιτακτική την ανάγκη να μην την αφήσουν στα χέρια των Βυζαντινών. Αρχικά, η κατάκτησή της επιβαλλόταν λόγω της σημαντικής στρατηγικής της θέσης³⁰, ενώ παράλληλα θα στερούσε από τον Ηράκλειο μια πλούσια πηγή στρατολόγησης ανδρών³¹, που τόσα είχε προσφέρει στο μεγάλο πόλεμο με τους Πέρσες. Σημαντικότερο ήταν ότι με τη Συρία και τη Μεσοποταμία σε αραβικά χέρια, η Αρμενία αποτελούσε μια μόνιμη απειλή στην ασφάλεια τους³². Ήταν, επομένως, αναπόφευκτο οι Άραβες να μεταφέρουν τον πόλεμο σε αρμενικά εδάφη, ενώ οι ίδιοι ακριβώς λόγοι καθιστούσαν την προστασία της Αρμενίας πρωταρχικό μέλημα της Κωνσταντινούπολης³³.

Δεν είναι, λοιπόν, τυχαίο ότι η πρώτη αραβική επιχείρηση εναντίον της Αρμενίας έλαβε χώρα αμέσως μετά την κατάκτηση της Μεσοποταμίας, το 640³⁴ με ηγέτη τον ίδιο τον 'Iyād³⁵. Οι αρμενικές πηγές αναφέρουν ότι αυτή η αραβική

²⁹ Για την κατάκτηση της Jazīra, βλ. al-Ṭabarī, τ.4, σ.37-40 (JUYNBOLL, 1989, σ.86-92). Khalīfa, σ.138-139 (A. TER-GHEWONDYAN, 2005, σ.138-139). Μιχαήλ ο Σύρος, τ.2, σ.426. Ibn al-Athīr, τ.2, σ.377-379 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.45-46). H. KENNEDY, 2004, σ.62-63. H. KENNEDY, 2007b, σ.94-95.

³⁰ Για τη στρατηγική θέση της Αρμενίας είναι χαρακτηριστικά όσα γράφει ο Hewsen: «*Before the coming of mechanized warfare and aircraft, whatever power dominated the Armenian plateau was in a position to dominate the Middle East*», βλ. R. HEWSEN, 2004, σ.6. Βλ. επίσης, M. WHITTON, 1996, σ.199.

³¹ W. KAEGI, 2000, σ.157.

³² W. KAEGI, 2000, σ.194. N.TOBIAS, 2007, σ.202. Όπως, εύστοχα, τονίζει ο Άραβας ισλαμολόγος Diyāb η κατάκτηση της Αρμενίας ήταν για τους Άραβες απαραίτητη για την προστασία της νεοαποκτηθείσας αυτοκρατορίας τους, βλ. Ş.M. DIYĀB, 1984, σ.34 : «*Και αποζητούσαν οι μουσουλμάνοι -και αυτό είναι φυσικό- να εξασφαλίσουν, με τρόπο ικανοποιητικό, τα σύνορα του κράτους τους και για αυτό στράφηκαν στην κατάκτηση των περιοχών της Jazīra και της Αρμενίας, αφού ολοκλήρωσαν την κατάκτηση της Συρίας*».

"وقد حرص المسلمون - و هذا أمر طبيعي- أن تحقق الحدود لدولتهم تأميناً كافياً، لذلك اتجهوا لفتح إقليم الجزيرة و أرمينية ، بعد أن أتموا فتح الشام".

³³ J.-C. CHEYNET, 2011, σ.85.

³⁴ Ο Yeghiazaryan τοποθετεί αυτή την επίθεση στο 641, βλ. A. YEGHIAZARYAN, 2010, σ.20.

³⁵ Για το ζήτημα της χρονολόγησης αυτής της επίθεσης, βλ. H.MANANDYAN, 1932a, σ.23-28 (H. MANANDYAN, 1948, σ.163-167). A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.25-26. Πρβλ. S. DADOYAN, 2011, σ.53. Ο al-Ṭabarī τοποθετεί, ωστόσο, αρχηγό της πρώτης αραβικής εκστρατείας, εναντίον της τέταρτης Αρμενίας, το 638, τον 'Uthmān b. Abī al-'Ās, βλ. al-Ṭabarī, τ.4, σ.37-38 (JUYNBOLL, 1989, σ.86-87). Βλ. επίσης Ibn al-Athīr, τ.2, σ.378 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.45). Με τις αντικρουόμενες πληροφορίες των αραβικών πηγών σχετικά με αυτήν την πρώτη επίθεση ασχολείται σε σχετικό του άρθρο και ο Danielyan, ο

επίθεση έφθασε μέχρι το Dwin³⁶, το οποίο κυριεύθηκε και λεηλατήθηκε στις 6 Οκτωβρίου του 640, υπόθεση που αποδέχεται μεταξύ άλλων και ο Manandyan³⁷, αλλά άλλοι ιστορικοί, όπως ο Kaegi, θεωρούν ότι ίσως να μην έφθασε μακρύτερα από την Bitlis (Bales) και την Khilat³⁸. Το γεγονός ότι η επίθεση αυτή πραγματοποιήθηκε τον Οκτώβριο επιβεβαιώνει και ο Μιχαήλ Σύρος, ο οποίος μάλιστα τονίζει ότι αυτή η επιδρομή λεηλασίας -με ηγέτη «**κάποιον Habib, έναν Σύρο κακούργο**»- βρήκε απροετοίμαστους τους Αρμένιους καθότι πραγματοποιήθηκε τον χειμώνα, όταν η χώρα ήταν γεμάτη χιόνι³⁹. Όπως και να συνέβη, γεγονός είναι ότι αυτές οι πρώτες επιθέσεις δεν μπορούν να θεωρηθούν επιχειρήσεις κατάκτησης της χώρας, αλλά αναγνωριστικές επιχειρήσεις και επιδρομές λεηλασίας⁴⁰. Ο Κώνστας τοποθέτησε τον στρατηγό Προκόπιο υπεύθυνο

ο οποίος θεωρεί ότι ορθό είναι να μιλάμε για τέσσερις διαφορετικές αραβικές επιθέσεις κατά τη διετία 640-641, βλ. E. DANIELYAN, 1987, σ.64, 71.

³⁶Sebeos, σ.138 (THOMSON, 1999, σ.100-101). Yovhannes Draxanakertc'i, σ.407-408 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.101). Για τον Ghewond πάντως η πρώτη αραβική κατάληψη του Dwin έγινε το δεύτερο έτος της ηγεμονίας του Κώνστα Β', δηλαδή το 642. Βλ. Ghewond, σ.26-27 (ARZOUNMANIAN, 2007, σ.51). Αυτήν τη χρονολογία αποδέχεται και ο Grousset, βλ. R. GROUSSET, 1973, σ.297. Το γεγονός ότι οι Άραβες κατά τη διάρκεια της πρώτης τους επίθεσης έφθασαν στο Dwin αναφέρει και ο Vardan, βλ. Vardan, σ.67 (THOMSON, 1989, σ.176-177): «**Και αυτοί που ήρθαν στην Αρμενία, μέσω της Συρίας, έφθασαν στο Dwin, το κατέλαβαν και σκότωσαν αναρίθμητους**» («*և որք էրիւ ի Հայս ընդ Սարքուսան, և հասաւ ի Դնիւ արիւ զնա, և սպանիւ աւրբիւ*»). Βλ. επίσης, Samouël Aneci, σ.80-81 (M. BROSSET, 1876, σ.401-403).

³⁷H.MANANDYAN, 1932a, σ.28-40 (H. MANANDYAN, 1948, σ.167-177). Βλ. επίσης, M. GHAZARIAN, 1903, σ.36. P. PEETERS, 1933, σ.409. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.25. K. YUZBASHYAN, 1988, σ.36. V. ISKANYAN, 1991, σ.463. M. JINBASHIAN, 2000, σ.53-54. N. GARSOÏAN, 2004c, σ.120. A.E. REDGATE, 2006, σ.255. N.TOBIAS, 2007, σ.203. A. YEGHIAZARYAN, 2010, σ.21. J-C. CHEYNET, 2011, σ.86. R. HOYLAND, 2015, σ.89.

³⁸A. al-SAIYED, 1972, σ.53-54. M. CANARD, 1986, σ.635. W. KAEGI, 2000, σ.192. Ο Danielyan από την άλλη πιστεύει, ότι πρέπει να τοποθετήσουμε την πτώση του Dwin, όχι κατά τη διάρκεια αυτής της πρώτης επίθεσης αλλά, το 641, οπότε διενεργήθηκε ακόμη μία επιχείρηση εναντίον των Αρμενίων, βλ. E. DANIELYAN, 1987, σ.66-71. Γενικότερα η δυσπιστία των ιστορικών περί της άλωσης του Dwin σε αυτό το πρώιμο στάδιο οφείλεται στην έλλειψη επιβεβαίωσης του Σέβου από κάποια αραβική πηγή, ενώ αντιθέτως ο Ibn al-Athīr βεβαιώνει ότι μετά την παράδοση της Khilat ο 'Iyād «**τέλειωσε την πορεία του στην Αρμενία στην al-'aīn al-Hāmiḍa και επέστρεψε στη Ράκα**», βλ. Ibn al-Athīr, τ.2, σ.380 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.46):

"وانتهى إلى العين الحامضة من ارمينية ثم عاد إلى الرقة".

³⁹ Μιχαήλ ο Σύρος, τ.2, σ.441. Βλ. επίσης Bar Hebraeus, σ.104.

⁴⁰H.MANANDYAN, 1932a, σ.57 (H. MANANDYAN, 1948, σ.190). W. KAEGI, 2000, σ.193. N. GARSOÏAN, 2004c, σ.120.

για την άμυνα της χώρας (αργότερα αυτός αντικαταστήθηκε με έναν Θεόδωρο⁴¹), ενώ η αρχηγεία των αρμενικών δυνάμεων δόθηκε στον Θεόδωρο Rshtuni⁴². Δεν θα πρέπει να θεωρηθεί ως ριψοκίνδυνη η απόφαση του Κώνστα να αναγνωρίσει τον sparapet της Περσαρμενίας Rshtuni ως ηγέτη των Αρμενίων nakharar (Ishkhan Hayots'): στην πραγματικότητα οι Βυζαντινοί απλά ακολουθούσαν ανήμποροι τις εξελίξεις, αφού το 639 εξέγερση των nakharar είχε εξορίσει το διορισμένο από την Κωνσταντινούπολη Dawit' Saharuni, γεγονός που έσπευσε να επωφεληθεί ο Rshtuni για να ενοποιήσει τις δύο Αρμενίες υπό την ηγεσία του⁴³. Αναμφίβολα, οι Βυζαντινοί ήλπιζαν ότι η αναγνώριση της εξουσίας του Rshtuni, σε συνδυασμό με τις ήττες που γνώρισαν οι Ιρανοί από τους Άραβες (al-Qādisiyyah, Jalula)⁴⁴ θα τον έπειθαν ότι η συμμαχία με την Αυτοκρατορία αποτελούσε μονόδρομο και για τον ίδιο. Ωστόσο, οι σχέσεις μεταξύ του τελευταίου και των Βυζαντινών δεν ήταν σταθερές- αρκεί μόνο να αναφέρουμε, ότι σύμφωνα με τον Σέβεο, ο Θεόδωρος Rshtuni στάλθηκε γύρω στο 646 σιδηροδέσμιος στην Κωνσταντινούπολη⁴⁵-γεγονός που θα είχε μοιραίες συνέπειες στο έργο της υπεράσπισης της χώρας. Πάντως αν

⁴¹Για τη διάκριση μεταξύ του Θεόδωρου Rshtuni και του συνονόματου του Βυζαντινό στρατηγού, βλ. H.MANANDYAN,1932a, σ.58-61(H. MANANDYAN,1948, σ.190-192). V. ISKANYAN, 1991, σ.467, σ.1.Για τον διορισμό του στρατηγού Θεόδωρου, βλ. Sebeos, σ.143 (THOMSON, 1999, σ.106-107). Vardan, σ.67 (THOMSON, 1989, σ.177).

⁴²Sebeos, σ.139 (THOMSON, 1999, σ.101): «**Ἐφθασε διαταγή του αυτοκράτορα (διορίζοντας) τον Θεόδωρο, κύριο του R̄shtunik', στην αρχηγεία του στρατού, παραχωρώντας του τον τίτλο του πατρικίου**» («ի Լյայսերէ հրաւիւն հասեալ զաւրախարհեանի Թէրհրնի Ռշտունեաց սեանն՝ հաւիւերձ պատրիարքեան պատուով:»): Ο Samouël Aneci τοποθετεί την πρώτη αραβική επίθεση στην Αρμενία καθώς και την ανάληψη της εξουσίας από τον Rshtuni στο ίδιο έτος, το 642: «**642: Κατέφθασαν οι Άραβες στην Αρμενία και ο Θεόδωρος έγινε ishkhan Hayots'**» («ՈւՄԲ:Ելն Տաճկաց ի Հայս և Թէրհրնս Հայոց իշխանն Կոստան:»), βλ. Samouël Aneci, σ.80 (M. BROSSET, 1876, σ.401). Ο Manandyan υπολογίζει την αναγόρευση του Rshtuni στο 641, βλ. H.MANANDYAN,1932a, σ.40(H. MANANDYAN,1948, σ.177). Βλ. επίσης V. ISKANYAN, 1991, σ.463. A. YEGHIAZARYAN, 2010, σ.21.

⁴³Όπως απλά το θέτει ο Jinbashian: «*This was a political maneuver, the Emperor giving a de jure recognition to what was de facto the case...*», βλ. M. JINBASHIAN, 2000, σ.60. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.23.Προσωπογραφικά στοιχεία για τους Dawit' Saharuni και Θεόδωρο Rshtuni στο K. YUZBASHYAN, 1988, σ.30-31.

⁴⁴ Βλ. αναλυτικά για την αραβική κατάκτηση του Ιράν στον P. POURSHARIATI, 2008, σ.161-285.

⁴⁵ Κατηγορούμενος για προδοσία από τους Βυζαντινούς για τον ρόλο του στην ήττα της βυζαντινής δύναμης στην εκστρατεία του 642-643. Ωστόσο, ο αυτοκράτορας απελευθέρωσε τον Αρμένιο στρατηγό, τον επανατοποθέτησε στο αξίωμα του και αυτός επέστρεψε στην Αρμενία. Βλ. αναλυτικά Sebeos, σ.143 (THOMSON, 1999, σ.107-108).

και οι επόμενες δύο αραβικές εκστρατείες (642-3⁴⁶ και 650⁴⁷) δεν απέφεραν μόνιμα αποτελέσματα για τους επιτιθέμενους -χάρη κυρίως στο έργο του Rshtuni ο οποίος κατανίκησε το 643 μια σημαντική αραβική δύναμη⁴⁸-ωστόσο οι αραβικές επιτυχίες στην ευρύτερη περιοχή είχαν, ουσιαστικά, ως αποτέλεσμα τη στρατηγική περικύκλωση της χώρας. Είναι χαρακτηριστική η περιγραφή των αραβικών κινήσεων που παραθέτει ο Άραβας ιστορικός al-Ṭabarī, έπειτα από την εξιστόρηση των επιθέσεων εναντίον του Αζερμπαϊτζάν: **«Και κατεύθυνε ο Surāqa (ο Άραβας κατακτητής της Derbent) έπειτα από τους Bukaīr bin ‘Abdallāh, Ḥabīb bin Maslama, Hudhaīfa bin Asīd και Salmān bin Rabī‘a εναντίον των κατοίκων εκείνων των βουνών που περικύκλωναν την Αρμενία. Έτσι στάλθηκε ο Bukaīr**

⁴⁶Για την εκστρατεία αυτή, βλ. Ghewond, σ.26-28 (ARZUMANIAN,2007, σ.51-52).Στη δευτερογενή βιβλιογραφία βλ. ενδεικτικά H.MANANDYAN,1932a, σ.40-47(H. MANANDYAN,1948, σ.177-183). S.M. DIYĀB, 1978, σ.24. V. ISKANYAN, 1991, σ.472 κ. εξ. M. JINBASHIAN, 2000, σ.54-56.

⁴⁷Στις αραβικές πηγές για αυτές τις αραβικές εκστρατείες που ακολούθησαν την επίθεση του 640 συναντούνται χρονολογικές ασάφειες και επαναλήψεις γεγονότων σε διαφορετικές χρονολογίες. Το γεγονός αυτό οφείλεται σε δύο κύριους λόγους: α) στις δύο αυτές αραβικές επιχειρήσεις τον ρόλο του Άραβα διοικητή είχε το ίδιο πρόσωπο ο Ḥabīb bin Maslama και β) σε αντίθεση με τις αραβικές, οι αρμενικές πηγές δεν θεώρησαν απαραίτητη τη λεπτομερή αφήγηση των επιθέσεων στην Αρμενία IV, τμήμα που δεν υπαγόταν στην εξουσία του Θεόδωρου Rshtuni, βλ. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.27-30. Για την εκστρατεία του 650, βλ. H.MANANDYAN,1932a, σ.47-56(H. MANANDYAN,1948, σ.183-189).

⁴⁸Sebeos, σ.146 (THOMSON, 1999, σ.111): **«Το επόμενο πρωί ο στρατηγός της Αρμενίας, Θεόδωρος, τους επιτέθηκε (στους Άραβες) με το στρατό του προξενόντας τους ατέλειωτη σφαγή»** («Եւ եղի ի վնդիւնս արաբացիս եկն եհաւ ի վերայ նոցա զարաբարն շարց Թէոդորոս զարաբի իրոն ի յարձակեցաւ ի վերայ նոցա և եհար զնոսա սննուն իրարարանս»)». Σε διαφορετικό χρονικό σημείο τοποθετεί τη νίκη του Rshtuni ο Ghewond, βλ. Ghewond, σ.29 (ARZUMANIAN,2007, σ.52). Ωστόσο, θεωρούμε ότι πρέπει να τοποθετηθεί κατά τη διάρκεια αυτής της δεύτερης εκστρατείας, αφού εξηγεί και την ξαφνική αντικατάσταση του Ḥabīb από δύο άλλους διοικητές, την οποία αναφέρει ο Khalīfa για το έτος 23/643-644: **«Και τοποθέτησε (ο Χαλίφης ‘Umar) τον Ḥabīb b. Maslama al-Fihri υπεύθυνο (για την κατάκτηση) της Αρμενίας και του Αζερμπαϊτζάν, μετά τον απομάκρυνε και διόρισε τους ‘Umaīr bn Sa’id al-Anṣārī και τον Sa’id bn. ‘Amīr bn. Hidhyam»**, βλ. Khalīfa, σ.155-156 (A. TER-GHEWONDYAN, 2005, σ.142):

"وولى حبيب بن مسلمة الفهري وضمّ إليه أرمينية وأذربيجان، ثم عزله وولى عمير بن سعد الأنصاري وسعيد بن عامر بن حذيم". Στο 643 τοποθετεί τη νίκη του Rshtuni και ο Hoyland, βλ. R. HOYLAND, 2015, σ.89-90. Πάντως, είναι ορθή η παρατήρηση του Iskanyan ότι η ανεξάρτητη, από τις βυζαντινές δυνάμεις, δράση του Rshtuni φανερώνει την άσχημη κατάσταση των σχέσεων του Αρμένιου στρατηγού με τον Προκόπιο, βλ. V. ISKANYAN, 1991, σ.477. Για τις αλλαγές στην ηγεσία των επιχειρήσεων εναντίον της Αρμενίας επί της ηγεμονίας του ‘Umar επιπρόσθετες πληροφορίες παρέχει ο al-Kūfī, βλ. al-Kūfī, τ.1, σ.346.

στη Mūqān, ο Ḥabīb στην Τιφλίδα, ο Hudhaīfa bin Asīd εναντίον όσων βρισκόντουσαν στα όρη των Αλανών...»⁴⁹.

Πάντως κατά τη διάρκεια της επίθεσης του 650 επιτεύχθηκε σύναψη ανακωχής μεταξύ Βυζαντινών και Αράβων⁵⁰. Τρία χρόνια αργότερα, ωστόσο, αποτέλεσμα των επιδεινούμενων σχέσεων Βυζαντινών και Αρμενίων nakharar, οι οποίες εκδηλώθηκαν με σαφέστατο τρόπο από την απόφαση Συνόδου του Dwin του 648/649 να αρνηθεί πεισματικά τις προσκλήσεις της Βυζαντινής Εκκλησίας για γεφύρωση των δογματικών διαφορών⁵¹, ο Θεόδωρος Rshtuni αποφάσισε, μπροστά σε μια νέα αραβική επίθεση, να δηλώσει την υποταγή του στον Muawiyah, διοικητή τότε της Συρίας⁵². Η συμφωνία του 653⁵³ μεταξύ του Rshtuni και του Muawiyah, είναι σημαντικότερη για τις αραβό-αρμενικές σχέσεις και τις ρύθμιζε για σχεδόν μισό αιώνα. Σύμφωνα με τον Αρμένιο ιστορικό Σέβεο αυτό ήταν το κείμενο της συνθήκης: «Αυτή είναι η συνθήκη που συνήφθη ανάμεσα σε μένα (δλδ. τον Muawiyah) και σένα και ας ισχύει για όσα χρόνια εσείς το επιθυμείτε. Και δεν θα παραλάβω από εσάς φόρους τα επόμενα τρία χρόνια. Μετά θα πληρώνετε όσα εσείς επιθυμείτε. Θα διατηρείτε στη χώρα σας 15 χιλιάδες ιππείς, και θα τους παρέχετε εφόδια από τη χώρα σας, και θα τα λογαριάζω (τα έξοδα για τα εφόδια) στο βασιλικό φόρο. Το ιππικό δεν θα το ζητήσω για τη Συρία, αλλά οπουδήποτε αλλού διατάξω, θα πρέπει να είναι έτοιμοι να επέμβουν. Δεν θα αποστείλω στα κάστρα σας εμίρηδες και ούτε αραβικό στρατό (στρατό των Tačik⁵⁴) ούτε πλήθος ούτε ακόμη και έναν ιππέα. Εχθρός να

⁴⁹ al-Ṭabarī, τ.4, σ.196 (SMITH, 1994, σ.37):

"ووجّه سُرَاقَة بعد ذلك بُكَيْر بن عبد الله وحبیب بن مسلمة وخذيفة بن أسيد وسلمان بن ربيعة، إلى أهل تلك الجبال المحيطة بأرمينية، فوجّه بُكَيْراً إلى موقان، ووجّه حبیباً إلى تفلّيس، وخذيفة بن أسيد إلى من بجبال اللان...".

Βλ. επίσης Miskawayh, τ.1, σ.256. Khalifa, σ.163 (A. TER-GHEWONDYAN, 2005, σ.143). Ya'qūbī, τ.2, σ.194. Ibn al-Athīr, τ.2, σ.430 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.49).

⁵⁰ Sebeos, σ.147 (THOMSON, 1999, σ.112). Θεοφάνης, σ.527.

⁵¹ A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.31. V. ISKANYAN, 1991, σ.488-489. A.E. REDGATE, 2006, σ.256.

⁵² Ο Hoyland υποθέτει ότι κάποιο ρόλο στην απόφαση του Rshtuni πρέπει να έπαιξε και η πληροφοροφόρηση του για τον θάνατο του Ισδιγέρδη Γ', βλ. R. HOYLAND, 2015, σ.90.

⁵³ Ο Yuzbashyan τοποθετεί τη σύναψη αυτής της συνθήκης το 652, βλ. K. YUZBASHYAN, 1988, σ.30. Βλ. επίσης V. ISKANYAN, 1991, σ.490.

⁵⁴ Η κύρια ονομασία των Αράβων, αλλά και των μουσουλμάνων, στις μεσαιωνικές αρμενικές πηγές ήταν αυτή του Tačik χωρίς, ωστόσο, να λείπουν και οι ονομασίες Αραβες,

μην μπει στην Αρμενία. Και αν σας επιτεθούν οι Βυζαντινοί θα στείλω σε εσάς στρατό για βοήθεια, όσους επιθυμείτε. Ορκίζομαι στον Ύψιστο Θεό ότι δεν ψεύδομαι»⁵⁵.

Βλέπουμε ότι οι όροι της συνθήκης ήταν ιδιαίτερα επιεικείς για την Αρμενία, και δικαιολογημένα η συμφωνία θα μπορούσε να ερμηνευθεί περισσότερο σαν διακήρυξη αυτονομίας της χώρας υπό την αραβική αιγίδα⁵⁶. Για την ώρα ήταν αρκετό για τους Άραβες να εμποδίσουν την είσοδο βυζαντινών στρατευμάτων στην χώρα, ενώ ακόμη μεγαλύτερη σημασία, τη δεδομένη χρονική στιγμή για τον Muawiyah, είχε η προσθήκη 15.000 αξιόμαχων Αρμενίων ανδρών στις στρατιές που προστάτευαν τη μεθόριο από τους Βυζαντινούς. Το παραπάνω γεγονός, πάντως, αρνείται ο μελετητής Ghewondyan, θεωρώντας ότι η ρήτρα μη εμπλοκής των αρμενικών στρατευμάτων στη Συρία πρέπει να εκληφθεί ως υπόσχεση για τη μη συμμετοχή των ιππέων στις αραβικές διενέξεις με τους Βυζαντινούς⁵⁷. Ωστόσο, κατά την άποψή μας θα πρέπει να ερμηνευτεί ως υπόσχεση για τη μη συμμετοχή των Αρμενίων πολεμιστών σε αγώνες πέραν των δυτικών thughūr (όπως π.χ. σε αραβικές εμφύλιες διαμάχες). Η άποψη αυτή ενισχύεται από την φράση «**αλλά οπουδήποτε αλλού διατάξω, θα πρέπει να είναι έτοιμοι να επέμβουν**»⁵⁸. Για τη συμφωνία αυτή, εκτός των αρμενικών πηγών, γράφει και ο Βυζαντινός χρονογράφος Θεοφάνης: «**Τούτω τῷ ἔτει ἔστασίασεν**

Ισμαηλίτες, Αγαρηνοί και Σαρακηνοί. Γενικότερα για τον τρόπο που οι Αρμένιοι ονόμαζαν τους γείτονες τους κατά το μεσαιώνα, βλ. Χ. ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ, 1993.

⁵⁵ Sebeos, σ.164 (THOMSON, 1999, σ.136): «Այս լիցի ուխտ հաշտութեան իմն ընդ իս ձեզ՝ որչափ ամաց և որիք կամիջիք. և ոչ անկում ի ձեզ սակ զերեան մի. ապա յայնժամ տաջիք երդմամբ, որչափ և որիք կամիջիք: Եւ հեծեալ կալէք յաշխարհիդ ժԵ հազար, և հաց յաշխարհէն տուք, և ես ի սակն արքունի անգարեմ. և զհեծեալսն յԱսորիս ոչ խնդրեմ. բայց այլ ուր և հրամայեմ՝ պատրաստ լիցին ի գործ. և ոչ արձակեմ ի բերդորայն ամիրայս, և ոչ տաճիկ սպայ՝ ի բազմաց մինչև ցմի հեծեալ: Թշնամի մի՝ մտցէ ի Հայս. և եթէ գայ Հռոմս ի վերայ ձեր՝ արձակեմ ձեզ զաւրս յազնականութիւն՝ որչափ և որիք կամիջիք: Եւ երդնում ի Աստուած՝ եթէ ու ստեմ».

⁵⁶A. TOYNBEE, 1973, σ.398. LAURENT-CANARD, 1980, σ.55. Με τα λόγια του Ghewondyan: «*Le traité conclu entre l'isxan d'Arménie, T'éodoros Rštuni et le puissant gouverneur de Syrie Mu'āwīya (plus tard calife) transformait l' Arménie en un état semi-indépendant, ne payant qu'un tribut annuel infime, fixé par les Arméniens eux-mêmes*», βλ. A. TER-GHEWONDYAN, 1986, σ.774.

⁵⁷ A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.35-36.

⁵⁸Το ίδιο υποστηρίζει και ο Jinbashian, βλ. M. JINBASHIAN, 2000, σ.74. Θεωρούμε, έτσι, ότι έχει δίκιο ο Iskanyan να βλέπει πίσω από αυτό το «οπουδήποτε αλλού» κατά κύριο λόγο το Βυζάντιο, βλ. V. ISKANYAN, 1991, σ.493.

Πασαγνάθης ὁ τῶν Ἀρμενίων πατρίκιος τῶ βασιλεῖ καὶ σπονδὰς μετὰ Μαυῖου πεποίκεν, δεδωκῶς αὐτῶ καὶ ἴδιον υἷόν»⁵⁹.

Ωστόσο, η επιμονή του Κώνστα να μη διαγράψει την Αρμενία ενισχυμένη και από το γεγονός ότι η πλειονότητα των nakharar της Δυτικής Αρμενίας δεν αναγνώριζε τη συμφωνία του Rshtuni⁶⁰, είχε ως αποτέλεσμα μία βυζαντινή απόπειρα ανακατάληψης της Αρμενίας το 653. Ο αυτοκράτορας συνοδευόμενος από ένα μεγάλο⁶¹ στράτευμα και από όλους εκείνους τους Αρμένιους αριστοκράτες, οι οποίοι ήταν εχθρικοί απέναντι στη φιλό-αραβική πολιτική του Rshtuni⁶², αφού κατέλαβε την Karin κατευθύνθηκε στο Dwin⁶³. Εκεί ονόμασε

⁵⁹Θεοφάνης, σ.527. Για τη λανθασμένη χρονολόγηση του γεγονότος από τον Βυζαντινό ιστορικό καθώς και την ταύτιση του Πασαγνάθη με τον Rshtuni, βλ. P. PEETERS, 1933, σ.417 κ.εξ.

⁶⁰ Είναι χαρακτηριστικά τα λόγια με τα οποία περιγράφει ο Sebeos τη συμφωνία «**Ο Θεόδωρος, κύριος του Ῥshtunik', μαζί με όλους τους Αρμένιους ishkhan, έκαναν συμφωνία με τον θάνατό και συμμαχία με την κόλαση.**» («եղիւ յիմս ըիւ միւսի, ի ըիւ ղիւսիս ղիւսիս ղիւսիս Թէրղրու Ռշտունիցս սեր աւելայի իշխանաւրս Հայոց»), βλ. Sebeos, σ.164 (THOMSON, 1999, σ.136). Ο Sebeos εξέφραζε την άποψη της Αρμενικής Εκκλησίας και ιδιαίτερα του Καθολικού Νερσή Γ', στάση που άλλη μια φορά κάνει ξεκάθαρο το λάθος της θέσης που θέλει την ύπαρξη δογματικών διαφορών να οδηγούσε με μαθηματική ακρίβεια στην αγκαλιά των εχθρών της Αυτοκρατορίας.

⁶¹ Σε 100.000 άνδρες υπολογίζει τη βυζαντινή δύναμη ο Sebeos, βλ. Sebeos, σ.165 (THOMSON, 1999, σ.137): «**ի գնաց ի Հայս ճ հազարս**». Ότι ο, εξωπραγματικός αυτός, αριθμός είναι λανθασμένος φανερώνει ο ίδιος ο συγγραφέας όταν, στην επόμενη σελίδα, αναφέρει ότι όταν έφθασε ο Κώνστας στο Dwin είχε μαζί του 20.000 άνδρες, βλ. Sebeos, σ.166 (THOMSON, 1999, σ.139): «**ի ինքն գնաց յԱրարսս Ի հազարս**». Πρβλ. P. PEETERS, 1933, σ.414-415. Η εξήγηση του Iskanyan ότι ο Κώνστας όντως μάζεψε 100.000 άνδρες και με αυτούς έφθασε στην Καρίν, αλλά έπειτα αποφάσισε ότι ήταν προτιμότερο λόγω οικονομίας πόρων και δυνάμεων να πορευθεί με μόνο 20 χιλιάδες άνδρες δεν νομίζουμε ότι ευσταθεί, βλ. V. ISKANYAN, 1991, σ.497.

⁶² Ο Jinbashian σημειώνει δύο λόγους για να ερμηνεύσει τις κινήσεις αυτών των αριστοκρατών. Ο πρώτος που έχει να κάνει με το γεγονός ότι ήταν στην πλειονότητα τους κάτοχοι εδαφών στη δυτική Αρμενία, δηλαδή υπό άμεση απειλή από τον αυτοκράτορα, μπορεί πιθανότατα να είχε κάποια επίδραση στις αποφάσεις μερικών Αρμένιων αριστοκρατών. Ωστόσο, η δεύτερη αιτία που σημειώνει και που είναι η *υποτιθέμενη* γνώση εκ μέρους αυτών των αριστοκρατών για τη δυναμική της αντιπολίτευσης απέναντι στον Χαλίφη Οθμάν και την αποδυνάμωση της αραβικής θέσης που έφεραν αυτές οι πολιτικές εξελίξεις στη Μέκκα, δεν θεωρούμε ότι μπορεί να γίνει αποδεκτή. Άλλωστε, ακόμη και αν δεχτούμε ότι υπήρχε το ενδιαφέρον αυτών των αριστοκρατών για πληροφόρηση των πολιτικών εξελίξεων που λάμβαναν χώρα στο Χαλιφάτο, ο μόνος δίαυλος για αυτήν την ενημέρωση ήταν η Συρία του Muawiyah, ο οποίος πιθανότατα θα ήταν ο τελευταίος άνδρας στο Χαλιφάτο που θα στρεφόταν εναντίον του Οθμάν, αποδεχόμενος ή διαδίδοντας τις κατηγορίες εναντίον της κυβέρνησής του. Βλ. αναλυτικά για τα επιχειρήματα του ιστορικού M. JINBASHIAN, 2000, σ.78-79. Για τη φυλετική συγγένεια του

sparapet τον Μουσέλ Mamikonean, ενώ αργότερα τοποθέτησε αρχηγό των βυζαντινών στρατευμάτων της Αρμενίας τον Μαριανό (Μοριανός στον Σέβεο⁶⁴). Ο Rshtuni και όσοι nakharar βρισκόταν στο πλευρό του, οχυρώθηκαν στα φρούρια των περιοχών τους⁶⁵. Ουσιαστικά, αυτό που είχε επιτύχει ο Κώνστας ήταν να οργανώσει το φιλοβυζαντινό μπλοκ των nakharar και να συγκροτήσει ένα δίκτυο υποστηρικτών για τις μελλοντικές επιχειρήσεις του Μαριανού στην περιοχή. Οι κινήσεις αυτές κατέδειξαν την αποφασιστικότητα των Βυζαντινών να προστατέψουν την Αρμενία και κατάφεραν να συσπειρώσουν τις αντι-αραβικές δυνάμεις της χώρας παρατείνοντας την οριστική της κατάκτηση για σχεδόν μισό αιώνα⁶⁶. Ο Dyab υποστηρίζει ότι η επιμονή των Βυζαντινών οφειλόταν στην

Muawiyah με τον Οθμάν και την πολιτική της σημασία της, βλ. Χ. ΜΠΑΝΤΑΟΥΗ, 2003, σ.171. R. HUMPHREYS, 2006, σ.31-36,47-49.

⁶³Sebeos, σ.165-166 (THOMSON, 1999, σ.137-139). Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.410 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.103).

⁶⁴ Sebeos, σ.168 (THOMSON, 1999, σ.142).

⁶⁵ Sebeos, σ.166 (THOMSON, 1999, σ.138).

⁶⁶ Υπό αυτό το πρίσμα θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε ατυχή το χαρακτηρισμό αυτής της εκστρατείας από τον Kaegi ως «an unsuccessful attempt to restore his claim to authority», βλ. W. KAEGI, 2008, σ.374. Ως αποτυχημένη είδε την εκστρατεία του Κώνστα και ο Peeters, της οποίας το αποτέλεσμα συνοψίζει ως εξής: «Ni promesses ni intimidation ne parvinrent à les (τους Αρμένιους) ramener», βλ. P. PEETERS, 1933, σ.414. Τέλος, ο Yeghiazaryan θεωρεί ότι η εκστρατεία του Κώνστα είχε αποτύχει ήδη πριν από την επίθεση του 654, την οποία συνδέει μόνο με την αδυναμία του Rshtuni να συνεχίσει στο αξίωμα του λόγω ασθένειας. Έτσι, σύμφωνα με τον ιστορικό, οι Άραβες αποφάσισαν ότι με την απώλεια του έμπιστου τους ishkhan η χώρα έπρεπε να κατακτηθεί ολοκληρωτικά, βλ. A. YEGHIAZARYAN, 2010, σ.24. Για να γίνει κατανοητή η υπερβολή αυτής της θέσης, αρκεί να αναφέρουμε ότι σύμφωνα με μια άλλη εκδοχή, την οποία αναφέρει ο Amabe, η διαμονή του Rshtuni στη Δαμασκό ήταν ουσιαστικά περίοδος φυλάκισής του, βλ. F. AMABE, 1995, σ.113. Σχετικά με τον Rshtuni θεωρούμε ότι πιο κοντά στην πραγματικότητα είναι η θεώρηση του Grousset, που θέλει τους Άραβες μετά την επιχείρηση του Habīb, να περιορίζουν τον Rshtuni στη Δαμασκό, βλ. R. GROUSSET, 1973, σ.304. Βλ. επίσης M. JINBASHIAN, 2000, σ.81.

Το γεγονός, πάντως, ότι η εκστρατεία του Κώνστα δημιούργησε τις συνθήκες για τις μετέπειτα επιχειρήσεις του Μαριανού, θεωρούμε, ότι είναι αρκετό για να απορρίψουμε τέτοιες υπερβολικές εκτιμήσεις. Δεν απέχει καθόλου από την πραγματικότητα η κρίση του Iskanyan: «Η αυτοκρατορική επίθεση άλλαξε έξαφνα την ισορροπία ισχύος στην Αρμενία προς όφελος των Βυζαντινών», βλ. V. ISKANYAN, 1991, σ.495. Άλλωστε, ήταν αυτές οι επιχειρήσεις που επέτρεψαν στον Βυζαντινό αυτοκράτορα στην επίθεση που εξαπέλυσε εναντίον του Χαλιφάτου το 659, να έχει τη συνδρομή του ishkhan της Αλβανίας Juanshir, βλ. Movses Kaghankatvatsi, σ.239-240 (R. BEDROSIAN, 2010, σ.85.). Είναι νομίζουμε χαρακτηριστική η περιγραφή του Καθολικού της Αλβανίας, Uhtanis, για τον Κώνστα, την οποία μας παραδίδει ο Μωυσής: «Ορίστε μας έστειλε ο Κύριος από τη Σιών ένα δυνατό σκεύος μέσω του οποίου θα θριαμβεύσουμε επί των εχθρών μας» («Միւ պարբերակի մէջ

καιροσκοπική τους πίστη ότι η σθεναρή αντίσταση των Αρμενίων απέναντι στις ισλαμικές στρατιές θα σήμαινε την ελάφρυνση της πίεσης που δέχονταν τα βυζαντινά στρατεύματα⁶⁷. Μια τέτοια ερμηνεία είναι προφανώς λανθασμένη: για τους Βυζαντινούς η Αρμενία αποτελούσε ζωτικό μέρος της αυτοκρατορίας, και οι ίδιοι διοχέτευσαν σε αυτήν σημαντικούς πόρους για την προάσπισή της. Όπως σωστά έχει παρατηρηθεί και μόνο το γεγονός ότι ο αυτοκράτορας αποφάσισε να περάσει ολόκληρο το χειμώνα μακριά από την πρωτεύουσά του, αρκεί για να καταδείξει τη σημασία που αυτός απέδιδε στην αρμενική του εκστρατεία⁶⁸.

Η κίνηση του Κώνστα είχε σημαντικές συνέπειες. Ο Rshtuni, όντας ανίκανος να εκδιώξει τα βυζαντινά στρατεύματα, ζήτησε και έλαβε από τον Muawiyah στρατιωτική βοήθεια, αποτελούμενη από 7.000 ιππείς⁶⁹. Μετά από κάποιες νίκες ο ishkan επισκέφτηκε τη Δαμασκό, όπου ο Άραβας διοικητής του αναγνώρισε την επικυριαρχία του στη χώρα, ως υποτελής, βέβαια, του Χαλιφάτου⁷⁰. Η μερίδα, όμως, των φιλοβυζαντινών nakharar οργανωμένη γύρω από τους Mamikonean ήταν αποφασισμένη να αποτρέψει την αραβική κατάκτηση της χώρας. Η δυναμική τους ήταν τέτοια, που ο άρρωστος Rshtuni βρήκε σοφότερο να παραμείνει για κάποιο διάστημα στη Δαμασκό⁷¹, ενώ πλέον τη χώρα διοικούσε

Տըր ի Միւսիւն գաւազան գաւրնիթեան, եւ սիլիւ սիւրեպոյր վերոց թշնամեաց»), βλ. Movses Kaghankatvatsi, σ.240 (R. BEDROSIAN, 2010, σ.85.)

⁶⁷ Տ.Մ. ԴԻՂՅԱԲ, 1978, σ.32.

⁶⁸ A. al-SAIYED, 1972, σ.70-71.

⁶⁹ Sebeos, σ.169 (THOMSON, 1999, σ.142).

⁷⁰ Sebeos, σ.169 (THOMSON, 1999, σ.143): «**Μετά από αυτό ο Θεόδωρος, ο κύριος του R̄shtunik', πήγε στον Muawiyah, τον Ισμαηλίτη πρίγκιπα, στη Δαμασκό...Αυτός του έδωσε το αξίωμα του Ishkhan της Αρμενίας, της Ιβηρίας, της Αλβανίας, της Syunik, μέχρι τα βουνά του Καυκάσου και το Πέρασμα του Chor (Darband)**» («Յետ այսորիկ գնաց Թէոդորոս Ռշտունեաց սերնւ սոս Մոււիսսս իշխանն Բաւարեի ի Դամասկոն... Եւ իշխանիթիւն ետ նսն գշարս եւ գ՛հրս եւ գԱրիւսն եւ գՄիւնիս, մինչև ցԳաւաղնի եւ ցՊաղակն ճորս, եւ արձալեաց գնա պատուով»).

⁷¹ LAURENT-CANARD, 1980,σ.242. Σε αυτό το σημείο πρέπει να αναφέρουμε ότι υπάρχει μια τελείως διαφορετική αφήγηση των γεγονότων σε έργα της δευτερογενούς βιβλιογραφίας σύμφωνα με την οποία ο Rshtuni κατανίκησε τις δυνάμεις των Βυζαντινών και επανέφερε την Αρμενία στην επικυριαρχία του Χαλιφάτου, βλ. ενδεικτικά V. ISKANYAN, 1991, σ.501-503 Η αφήγηση αυτή βασίζεται σε χωρίο του Σέβεου που μιλάει για νίκη των Αρμενίων επί των Βυζαντινών και καταδίωξή τους μέχρι την Τραπεζούντα. Ωστόσο σε αυτήν, χωρίς να επεκταθούμε περαιτέρω, εμείς θεωρούμε ότι διαφαίνεται η συνεργασία των δυνάμεων του Rshtuni με τις αραβικές δυνάμεις που εξαπέλυσαν την

ο φιλοβυζαντινός *de facto* ishkhan Hayots' Hamazasp Mamikonean⁷². Η αραβική απάντηση στα τεκταινόμενα ήρθε με μία μεγάλη αραβική εκστρατεία το 654⁷³, κατά την οποία ο Άραβας διοικητής Ḥabīb b. Maslama, προσωπική επιλογή του Mw'awiya⁷⁴, κυριέυσε μεταξύ των άλλων το Dwin ενώ κατανίκησε και τις δυνάμεις του Μαριανού⁷⁵. Παράλληλα, ένας άλλος Άραβας στρατηγός, ο Salmān al-Bāhili είχε αναλάβει την κατάληψη των ανατολικών περιοχών του Καυκάσου, ο οποίος

επίθεση του 654 και όχι μια αυτόνομη επιχείρηση του Αρμένιου στρατηγού. Άλλωστε σε αντίθετη περίπτωση θα ήταν δυσνόητη η νέα επιχείρηση των Αράβων.

Με αυτό το τρόπο μπορεί να ερμηνευθεί η ανασύσταση των γεγονότων που επιχειρεί ο Hoyland, σύμφωνα με τον οποίο έχουμε: εκστρατεία Κώνστα- επιστροφή του Αυτοκράτορα στην Κωνσταντινούπολη, λόγω επικείμενης αραβικής επίθεσης-διορισμός Μαριανού-νίκη του Rshtuni επί του Μαριανού και καταδίωξή του ως την Τραπεζούντα- αραβική ήττα το 654 μπροστά στην Κωνσταντινούπολη- νέα επίθεση του Μαριανού εναντίον του Dwin- προσωρινή υποχώρηση του Ḥabīb από την Αρμενία- νέα επίθεση του Ḥabīb (655)- νίκη του επί του Μαριανού- κατάκτηση της Αρμενίας, βλ. R. HOYLAND, 2015, σ.111-114.

Η διστακτικότητά μας να δεχθούμε αυτήν την εκδοχή πηγάζει από συγκεκριμένα προβλήματα που γεννά η αποδοχή της. Συγκεκριμένα πώς ο Rshtuni, έστω και αν του δόθηκαν αραβικές ενισχύσεις, βρήκε τις απαραίτητες αριθμητικά δυνάμεις να νικήσει τους 20.000 άνδρες του Μαυριανού, καταδιώκοντάς τους, μάλιστα, μέχρι τα ενδότερα της βυζαντινής επικράτειας; Δεύτερον, μια τέτοια νίκη του Rshtuni θα σήμαινε ότι προήλθε από κάποια μάχη εκ παρατάξεως μεταξύ αρμενικών και βυζαντινών δυνάμεων, μάχη για την οποία δεν υπάρχει αναφορά σε καμία πηγή. Τρίτον, αν όντως ο Μαριανός είχε υποστεί μια τόσο μεγάλη ήττα, πώς μπορεί να εξηγηθεί ότι ηγήθηκε το επόμενο έτος μίας εκστρατείας εναντίον της Αρμενίας; Νομίζουμε ότι ο Κώνστας, αν όντως ο στρατηγός του είχε ηττηθεί, θα φρόντιζε να τοποθετήσει έναν νέο στρατηγό επικεφαλής της εκστρατείας.

⁷² Sebeos, σ.174 (THOMSON, 1999, σ.150-151,153). Asoghik, σ.100 (GELZER- BURCKHARDT, 1907, σ.70).

⁷³ Ο al-Ṭabarī τοποθετεί, λανθασμένα, αυτήν την εκστρατεία στο έτος 24 (644-645), βλ. αναλυτικά M. GHAZARIAN, 1903, σ.19-37, ιδίως σ.33-36. H. MANANDYAN, 1932a, σ.35-38 (H. MANANDYAN, 1948, σ.174-177). M. CANARD, 1986, σ.636. Ο Ya'qūbī από την άλλη μιλάει για το έτος 31 (651-652), βλ. Ya'qūbī, τ.2, σ.194. Ο Ibn al-Athīr ακολουθώντας τον Ṭabarī τοποθετεί την εκστρατεία στο έτος 25 (645-646), βλ. Ibn al-Athīr, τ.2, σ.478-479 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.54-55). Ωστόσο ο ίδιος ιστορικός στο έτος 31 (651-652) αναφέρει: «Και λέγεται ότι αυτό το έτος κατακτήθηκε η Αρμενία από τον Ḥabīb b. Maslama, ωστόσο εμείς ήδη έχουμε αναφερθεί σε αυτό», βλ. Ibn al-Athīr, τ.3, σ.14 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.57):

"وقيل: في هذه السنة فتحت أرمينية على يد حبيب بن مسلمة وقد تقدم ذكر ذلك".

Στην εποχή του 'Umar τοποθετεί την εκστρατεία και ο al-Kūfī, βλ. al-Kūfī, τ.1, σ.341 κ.εξ.

⁷⁴ Για τις σχέσεις μεταξύ του Ḥabīb και του Muawiyah, βλ. R. HUMPHREYS, 2006, σ.59,107.

⁷⁵ Στη νίκη του Ḥabīb εναντίον του βυζαντινού διοικητή Μαριανού αναφέρονται οι βυζαντινές, αραβικές και αρμενικές πηγές. Βλ. Balādhurī, σ.199 (μτφρ. P. HITTI, 1916, σ.312). al-Kūfī, τ.1, σ.342. al-Ṭabarī, τ.4, σ.167 (HUMPHREYS, 1990, σ.101). Sebeos, σ.174 (THOMSON, 1999, σ.150). Θεοφάνης, σ.528.

πάντως έχασε τη ζωή του μετά από συγκρούσεις με τους Χαζάρους⁷⁶. Ο Balādhurī αναφέρεται εκτενώς σε αυτήν την εκστρατεία⁷⁷ και παραδίδει τις πολύ σημαντικές συμφωνίες με την οποία παραδίδονταν οι nakharar των αρμενικών πόλεων στους Άραβες: «Πολιορκήσε ο Ḥabīb ibn Maslama τους κατοίκους του Dwin και στρατοπέδευσε εναντίον της πόλης. Έπειτα ο Μαριανός ο Ρούμι (ο Βυζαντινός) κατευθύνθηκε εναντίον του, αλλά του επιτέθηκε τη νύχτα, το δολοφόνησε και ληλάτησε οτιδήποτε υπήρχε στο στρατόπεδο του...και όταν κατέκτησε ο Ḥabīb την πόλη Kālīkalā κινήθηκε προς τη Mirbala, όπου τον συνάντησε ο πατριόκιος της Khlat και του έφερε έγγραφο του 'Iyād b. Ghanm, σύμφωνα με το οποίο ο 'Iyād εγγυόταν τη ζωή του, την παρουσία του και την κυριότητα της πόλης με αντάλλαγμα την πληρωμή φόρου...έπειτα βάδισε από εκεί προς την Aṣ-Ṣabah, όπου τον συνάντησε ο κύριος (ishkhan) της Moks,

⁷⁶al-Kūfī, τ.2, σ.343-345. Ya'qūbī, τ.2, σ.194. Φαίνεται ότι το δυτικό πλευρό της αραβικής επίθεσης πλαισίωναν στρατεύματα από την Συρία, ενώ το αριστερό πολεμιστές από την Κούφα, βλ. al-Ṭabaṭī, τ.4, σ.167 (HUMPHREYS, 1990, σ.101): «Και αρχηγός του στρατού των Συρίων ήταν ο Ḥabīb b. Maslama b. Khālīd al-Fihri, και του στρατού της Κούφας ο Salmān b. Rabī'a al-Bāhili»

"و على جند أهل الشام حبيب بن مسلمة بن خالد الفهري وعلى جند أهل الكوفة سلمان بن ربيعة الباهلي".

Βλ. επίσης Ibn al-Athīr, τ.2, σ.478 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.54).

Παρόμοια διάκριση στις τάξεις του αραβικού στρατού γινόταν και κατά τη διάρκεια των προηγούμενων εκστρατειών. Ο Khalīfa αναφερόμενος στις επιχειρήσεις εναντίον του Αζερμπαϊτζάν το 22/642-643 αναφέρει: «Και το κατέκτησε με τη βία ο Ḥabīb b. Maslama al-Fihri με τους Σύρους και μαζί τους ήταν άνδρες από την Κούφα». Βλ. Khalīfa, σ.151 (TER-GHEWONDYAN, 2005, σ.141):

"افتتحها حبيب بن مسلمة الفهري بأهل الشام عنوة ومعهم أهل الكوفة".

Παρόμοια πληροφορία στο ίδιο χρονικό σημείο αναφέρει και ο Ya'qūbī, με τη διαφορά ότι σύμφωνα με αυτόν ο Salmān έφθασε ως εφεδρεία στο κύριο εκστρατευτικό σώμα που βρισκόταν υπό την ηγεσία του Ḥabīb, βλ. Ya'qūbī, τ.2, σ.180. Ο Ibn al-Athīr, επίσης, μιλάει για την έλευση των εφεδρειών (συνολικά 6.000 άνδρες) υπό την αρχηγεία του Salmān, λίγο πριν την μάχη του Ḥabīb με το Μαριανό, βλ. Ibn al-Athīr, τ.2, σ.478 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.55). Σε άλλο σημείο του έργου, ο ιστορικός επαναλαμβάνει την ίδια μαρτυρία προσθέτοντας ότι οι σχέσεις των δύο ανδρών ήταν άκρως ανταγωνιστικές, βλ. Ya'qūbī, τ.2, σ.194.

Όπως αποκαλύπτει η μαρτυρία του al-Kūfī η κύρια πηγή που προκαλούσε προβλήματα στην συνεργασία των Σύρων με τους άνδρες από την Κούφα ήταν η μοιρασιά των λαφύρων, βλ. al-Kūfī, τ.1, σ.342-343.

⁷⁷ Παρότι, όπως σωστά σημειώνει ο Manandyan, ο Άραβας ιστορικός συγχέει αυτή την εκστρατεία με τις προγενέστερες, αποτέλεσμα της χρονικής απόστασής του από τα τεκταινόμενα αλλά και του γεγονότος ότι βασίστηκε κυρίως στη προφορική παράδοση. Έτσι πρέπει να είμαστε προσεκτικοί στη χρονολόγηση τόσο του Balādhurī όσο και των άλλων αραβικών πηγών που βασίζονται σε αυτόν, βλ. H.MANANDYAN, 1932a, σ.36-37 (H. MANANDYAN, 1948, σ.174-175). Βλ. επίσης S. DADOYAN, 2011, σ.46.

περιοχής του Vaspurakan, και του παραχώρησε ο Ḥabīb την κυριότητα της πόλης έναντι φόρου... και κατευθύνθηκε στην Marj Dabil, αποστέλλοντας εναντίον του Dwin το ιππικό του, ενώ στη συνέχεια στρατοπέδευσε και ο ίδιος έξω από τις πύλες της πόλης. Οι κάτοικοί της αμύνθηκαν και εκσφενδόνισαν βλήματα εναντίον του. Ο Ḥabīb τοποθέτησε εναντίον τους μάγγανα και τους έπληττε, μέχρι που αυτοί ζήτησαν ειρήνη και amān...και η συνθήκη με το Dwin είχε ως εξής: «Στο όνομα του φιλεύσπλαχνου και ελεήμονος Θεού. Αυτή είναι η συνθήκη του Ḥabīb ibn Maslama προς τους χριστιανούς, ζωροαστριιστές και εβραίους κατοίκους του Dwin, παρόντες και απόντες. Παραχωρώ σε εσάς εγγύηση για την ασφάλεια της ζωής σας, της περιουσίας σας, των εκκλησιών σας, των ναών σας και των τειχών της πόλης. Είστε ασφαλείς και υποχρεούμαστε να τηρούμε τα συμφωνηθέντα όσο και εσείς εκπληρώνετε τις υποχρεώσεις σας και πληρώνετε την jizya και το χαράτσι. Μάρτυρας ο Θεός και αρκεί η δική του μαρτυρία. Υπογεγραμμένο από τον Ḥabīb ibn Maslama»⁷⁸.

Αυτή είναι η εκστρατεία που περιγράφεται αναλυτικά από τις αραβικές πηγές και οι Άραβες ιστορικοί θεωρούσαν ότι από αυτή την ημερομηνία η χώρα αποτελούσε μέρος του Χαλιφάτου, αλλά η αλήθεια είναι ότι αυτή μέχρι τα τέλη του έβδομου αιώνα διατήρησε σε μεγάλο βαθμό την ανεξαρτησία της⁷⁹. Προς επίρρωση του μη οριστικού της αραβικής κατάκτησης της Αρμενίας το 654⁸⁰, αρκεί να αναφέρουμε ότι κατά τη διάρκεια του πρώτου αραβικού εμφυλίου μεταξύ Αλί

⁷⁸ Balādhurī, σ.199-200 (P. HITT, 1916, σ.312-314):

"حاصر حبيب بن مسلمة اهل ديبيل فاقام عليها فلقية الموريان الرومي فيبيته وقتله وغتم ما كان في عسكره ... وكما فتح حبيب مدينة قالقلا سار حتى نزل مربلا فاتاه بطريق خلاط بكتاب عياض بن غنم وكان عياض قد امنه على نفسه وماله وبلاده وقاطعه على اتاه... ثم سار منها إلى الصسابه فلقية بها صاحب مكس وهي ناحية من نواحي البسفرجان فقاطعه على بلاده... ونزل مرج ديبيل فسرب الخيول اليها ثم زحف حتى نزل على بابها فتحصن اهلها ورموه فوضع عليها منجنيقا ورماهم حتى طلبوا الامان والصلح ... وكان كتاب صلح ديبيل ببسم الله الرحمن الرحيم هذا كتاب من حبيب بن مسلمة لنصاري اهل ديبيل ومجوسها ويهودها شاهدهم وغائبهم اتي امنتمكم على انفسكم واموالكم وكنائسكم وبيعكم وسور مدينتكم فانتم امنون وعلينا الوفاء لكم بالعهد ما وقيتم واديتم الجزية والخراج شهد الله وكفى به شهيدا وختم حبيب بن مسلمة".

Βλ. επίσης Ibn al-Athīr, τ.2, σ.479-480 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.55-56).

⁷⁹A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.20. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.44. K. YUZBASHYAN, 1988, σ.37. Πρβλ. P. HITT, 1970, σ.157-158.

⁸⁰ Οι παραπλανητικές πληροφορίες των αραβικών πηγών σχετικά με την κατάκτηση της Αρμενίας, πιθανότατα πήγαζαν από το γεγονός ότι η «Islamic historical tradition had difficulty accommodating the political autonomy of pre-Marwanid Armenia», βλ. C. ROBINSON, 2000, σ.39-40.

και Muawiya⁸¹ ο, αναγνωρισμένος από τους Άραβες, διοικητής της Αρμενίας Hamazasp Mamikonean, θα εξεγερωθεί εναντίον της ισλαμικής αρχής και θα σταματήσει την πληρωμή του φόρου. Στην κίνησή του αυτή ο Hamazasp είχε φυσικά και τις ευλογίες των Βυζαντινών, οι οποίες εκφράστηκαν με την παραχώρηση του τίτλου του Κουροπαλάτη⁸².

Κατά τη διάρκεια αυτών των χρόνων η Αρμενία είχε επανέλθει ουσιαστικά στην επικυριαρχία της Αυτοκρατορίας, ενώ το ίδιο διάστημα η Αλβανία πλήρωνε φόρο υποτέλειας τόσο στο Χαλιφάτο όσο και στην Αυτοκρατορία⁸³. Μόνο μετά την επικράτησή του στον εμφύλιο εναντίον του Αλί θα μπορέσει να στρέψει ο Muawiya το ενδιαφέρον του στην Αρμενία, όπου θα αρχίσουν οι συγκρούσεις Βυζαντινών και Αράβων με το αρμενικό ιππικό να πολέμα δίπλα στους ομόθρησκούς του. Όμως, η ήττα των δυνάμεων της αυτοκρατορίας θα οδηγήσει σε επαναφορά της χώρας στην αραβική επικυριαρχία⁸⁴, ενώ με τον θάνατο του Hamazasp ο Ομεΐάδης Χαλίφης θα ορίσει ως διάδοχο ishkhani Hayots' τον Γρηγόριο Mamikonean (661)⁸⁵. Ήταν ο Γρηγόριος που εκμεταλλευόμενος τον θάνατο του Muawiya το 680 θα αρχίσει να διοικεί την Αρμενία, ανεξάρτητος τόσο από Άραβες όσο και από Βυζαντινούς⁸⁶. Με τα λόγια αυτά περιγράφει ο Ghewond τη διακυβέρνησή του: **«Κατά τη διάρκεια της ηγεμονίας του ο ishkhani Hayots' Γρηγόριος, κυβέρνησε τη γη των Αρμενίων ειρηνικά και την κράτησε ασφαλή από επιδρομές και επιθέσεις»**⁸⁷. Την πολιτική αυτή ανεξαρτησία πολέμησε με νύχια και δόντια να

⁸¹ Βλ. R. HUMPHREYS, 2006, σ.65-84.

⁸² Asoghik, σ.100 (GELZER- BURCKHARDT, 1907, σ.70). Βλ. επίσης C. TOUMANOFF, 1966, σ.606. R. GROUSSET, 1973, σ.304. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.46. LAURENT-CANARD, 1980, σ.126-127,242.

⁸³ Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.412 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.104. Movses Kaghankatvatsi, σ.386 (R. BEDROSIAN, 2010, σ.128).

⁸⁴ Ghewond, σ.32-33 (ARZOUMANIAN, 2007, σ.53). Vardan, σ.68 (THOMSON, 1989, σ.177). Βλ. επίσης A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.48. V. ISKANYAN, 1991, σ.505-506. W. KAEGI, 2000, σ.185.

⁸⁵ Ghewond, σ.34 (ARZOUMANIAN, 2007, σ.54). Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.412 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.105). Vardan, σ.68 (THOMSON, 1989, σ.177).

⁸⁶ A. TER-GHEWONDYAN, 1984, σ.200.

⁸⁷ Ghewond, σ.34 (ARZOUMANIAN, 2007, σ.54): «Իսկ Գրիգոր իշխանն Հայոց յաւիրս իրոյ իշխսն ինքեանն իսիսիսոյն զաշխարհս Հայոց յաւե նսցն հիմից եւ յարձաւմանց». Δικαιολογημένα, πάντως, η Garsoïan αμφιβάλλει για το κατά πόσο μπορούμε να χαρακτηρίσουμε την ηγεμονία του Γρηγόριου ως μια ειρηνική περίοδο, βλ. N. GARSOÏAN,

διατηρήσει ο διάδοχος του Γρηγορίου, ishkhani Hayots' Ashot Bagratuni (685-688), ο οποίος αντιμετώπισε βυζαντινές⁸⁸ και αραβικές επιθέσεις⁸⁹. Τελικά ο Ashot έχασε τη ζωή του μαχόμενος εναντίον των Αράβων⁹⁰, γεγονός που ακολούθησε μια νέα εισβολή Βυζαντινού Αυτοκράτορα -αυτή τη φορά του Ιουστινιανού Β'- στη χώρα και ο διορισμός από αυτόν του Narses Kamsarakan ως νέου ishkhani Hayots' ⁹¹.

Είναι σημαντικό να δούμε τις αιτίες της εύκολης, έστω και προσωρινής, κατάκτησης της Αρμενίας, επειδή αυτή προσέφερε τις ιδανικές συνθήκες, για να δυσκολέψει το έργο των Αράβων στρατιωτικών. Για παράδειγμα ο πληθυσμός της χώρας ήταν οπλισμένος⁹², ενώ το ορεινό ανάγλυφο της χώρας πολλαπλασίαζε τη μαχητική του αξία⁹³. Θα μπορούσαμε να συμφωνήσουμε με την άποψη ότι τελικά η Αρμενία ήταν το καλύτερο παράδειγμα περιοχής που απώλεσε η Αυτοκρατορία, λόγω των εθνικών, πολιτικών, πολιτιστικών και θρησκευτικών διαφορών⁹⁴ με το

2004c, σ.123. Πρβλ. A. TER-GHEWONDYAN, 1986, σ.775. Για τον θάνατο του Γρηγορίου σε μάχη εναντίον των Χαζάρων, βλ. Samouël Aneci, σ.84 (M. BROSSET, 1876, σ.409).

⁸⁸ Για τη βυζαντινή επίθεση εναντίον της Αρμενίας του Ashot Bagratuni το 686-687 έχει γράψει ο Θεοφάνης, βλ. Θεοφάνης, σ.556.

⁸⁹A. TER-GHEWONDYAN, 1964, σ.122 (A. TER-GHEWONDYAN, 1966, σ.186). A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.51-52. S.M. DIYĀB, 1978, σ.44.

⁹⁰ Ghewond, σ.38-39 (ARZUMANIAN, 2007, σ.56). Asoghik, σ.102 (GELZER- BURCKHARDT, 1907, σ.72). Samouël Aneci, σ.84 (M. BROSSET, 1876, σ.409).

⁹¹ Σε αυτήν την επίθεση, σύμφωνα με τις πληροφορίες του Asoghik, ο Ιουστινιανός προσπάθησε να διασφαλίσει τη συνεργασία του με τους Αρμένιους κρατώντας ως ομήρους τέκνα των αριστοκρατών αλλά και τον ίδιο τον Αρμένιο Καθολικό, βλ. Asoghik, σ.102 (GELZER- BURCKHARDT, 1907, σ.72).

⁹² Σε αντίθεση μάλιστα με τις υπόλοιπες περιοχές της αυτοκρατορίας που γενικά ο πληθυσμός δεν ήταν οπλισμένος. Μάλιστα ο Kaegi δεν διστάζει να θεωρήσει το παραπάνω γεγονός ως μια από τις αιτίες της εύκολης επικράτησης των Αράβων εναντίον των Βυζαντινών, βλ. W. KAEGI, 2000, σ.260. Είναι χαρακτηριστική η δήλωση ότι ακόμη και την περίοδο της αραβοκρατίας: «*Lés Arméniens vivaient constamment sous les armes*», βλ. LAURENT-CANARD, 1980, σ.91. Για το πώς επηρέασε τη μεταγενέστερη αραβική πολιτική απέναντι στην Αρμενία το γεγονός ότι οι κάτοικοί της ήταν «*heavily armed*», βλ. K. BLANKINSHIP, 1994, σ.107.

⁹³S.M. DIYĀB, 1984, σ.48. W. KAEGI, 2000, σ.183-4. Πάντως η παρατήρηση του Luttwak σχετικά με τα μειονεκτήματα της τέλει αμυντικής αγώνα σε ορεινό έδαφος είναι καιρία. Η εκτεταμένη ανάλυση του μελετητή της στρατηγικής μπορεί να συνοψιστεί στην ακόλουθη πρόταση: «*Αλλά αν ο στρατός είναι κατακερματισμένος από το ορεινό έδαφος σε πολλές διακριτές μονάδες ανάσχεσης και ενεδρεύουσες ομάδες, ακόμη και αν καθεμία από αυτές είναι από τακτική άποψη πολύ ισχυρή, η συνολική άμυνα αναγκαστικά θα είναι πολύ υποτονική απέναντι σε εχθρικές δυνάμεις, οι οποίες παραμένουν συγκεντρωμένες σε ένα ή δύο άξονες προέλασης*», βλ. E. LUTTWAK, 2009, σ.287.

⁹⁴ A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.226.

ελληνόφωνο κέντρο από ότι οι πιο συχνά αναφερόμενες περιπτώσεις Συρίας και Αιγύπτου⁹⁵. Όμως έτσι θα παραβλέπαμε τη σημασία των πολιτικών διαιρέσεων και ανταγωνισμών των ίδιων των Αρμενίων *nakharar*⁹⁶ και των σημαντικών λαθών της βυζαντινής πολιτικής⁹⁷.

Όμως, ακόμη πιο σημαντικό είναι το γεγονός ότι η απώλεια της Αρμενίας για τους Βυζαντινούς ήταν φυσικό παρελκόμενο της υποχώρησής τους πίσω από τις οροσειρές του Ταύρου⁹⁸. Και αν στα νότια της Αρμενίας η χώρα προστατευόταν, από την πλευρά της Συρίας και της Μεσοποταμίας, με ορεινό έδαφος που θα καθιστούσε εύκολη την υπεράσπισή της, ωστόσο ας μην ξεχνάμε ότι και το

⁹⁵ W. KAEGI, 2000, σ.198. Ο οποίος ωστόσο, σωστά, τονίζει ότι δεν θα πρέπει να υποπέσουμε στο λάθος, που συχνά παρατηρήθηκε στο παρελθόν, με το να υπερτονίζουμε τις συνέπειες των δογματικών διαφορών στην αραβική κατάκτηση, W. KAEGI, 2000, σ.173.

Προς επίρρωση τούτου πρέπει να αναφερθεί ότι οι αραβικές πηγές, στις οποίες εν πολλοίς στηρίζονται οι θιασώτες αυτής της θεωρίας, αναφέρουν όχι μόνο πόλεις που επέλεξαν να παραδοθούν οικειοθελώς στους Άραβες μαχητές, αλλά και περιπτώσεις στις οποίες ο τοπικός πληθυσμός των περιοχών προέβαλε σθεναρή αντίσταση εναντίον τους. Για παράδειγμα αναφέρει ο Baladhuri την περίπτωση της Αντιόχειας, οι κάτοικοι της οποίας παρότι συμφώνησαν αρχικά με τις προτάσεις των Αράβων, ωστόσο επαναστάτησαν μόλις απομακρύνθηκαν τα στρατεύματά τους, βλ. Balādhuri, σ.147 (μτφρ. P. HITT, 1916, σ.226-227).

Επιπρόσθετα θα πρέπει να αναφερθεί ότι πολλοί από τους κατοίκους αυτών των μονοφυσιτικών περιοχών, μετά την αραβική κατάκτηση, μετανάστευσαν στα ελεύθερα εδάφη των Βυζαντινών, βλ. Balādhuri, σ.150 (μτφρ. P. HITT, 1916, σ.231-232), όπου ο Baladhuri μιλώντας για την κατάκτηση των πόλεων Bales και Qinnasrin, σημειώνει ότι παρότι οι κάτοικοι των πόλεων προχώρησαν σε συμφωνία με τους κατακτητές, ωστόσο η πλειονότητά τους εγκατέλειψε τις εστίες τους και κατέφυγε στην Αυτοκρατορία.

Ο Kennedy, επίσης, προειδοποιεί για τον κίνδυνο να υπερβάλλουμε για το ρόλο των δογματικών διαφορών, υποστηρίζοντας ότι το περισσότερο που θα μπορούσε να λεχθεί για τις μονοφυσιτικές κοινότητες της Ανατολής, είναι ότι «*they felt little enthusiasm for the Byzantine cause*», βλ. H. KENNEDY, 2004, σ.4-5. Βλ. επίσης W.FREND, 1979, σ.66. A.E. REDGATE, 2006, σ.256.

Πάντως η πεποίθηση ότι οι δογματικές διαφορές Βυζαντινών και Αρμενίων έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην αραβική κατάκτηση της χώρας του Καυκάσου, είναι ακόμη ιδιαίτερη ισχυρή στη δευτερογενή βιβλιογραφία, βλ. ενδεικτικά LAURENT-CANARD, 1980, σ.241. E. LUTTWAK, 2009, σ.320-321.

⁹⁶ Χαρακτηριστική περι τούτου είναι η αναφορά του Ιωάννη Καθολικού, ότι «**Επειτα ο μοχθηρός ανταγωνισμός των *nakharar* και η μάταια ζήλεια τους κατέστρεψαν ολοκληρωτικά την Αρμενία**», βλ. Yovhannes Draxanakert'ci, σ.407(MAKSOUDIAN, 1987, σ.101): «Ե յայնմ հետէ արաբ ի շար հալաքալիքիւնէ նախարարացն եւ ի նանիր նախանձնէ րրիւալ ևրծանէցին սարա սարև զշախսսանէախսս». Βλ. επίσης M.CANARD, 1965, σ.53.

⁹⁷ W. KAEGI, 2000, σ.200.

⁹⁸ N. GARSOÏAN, 2004c, σ.117.

Αζερμπαϊτζάν βρισκόταν σε αραβικά χέρια⁹⁹. Από εκεί δεν υπήρχαν φυσικά εμπόδια στο δρόμο για την Αρμενία, δεν είναι τυχαίο ότι από εκεί ξεκίνησε η νικηφόρα εκστρατεία του Ḥabīb ibn Maslama. Επομένως, θεωρούμε, ότι είναι ορθότερο να ερμηνεύσουμε την απόφαση μερίδας της αρμενικής αριστοκρατίας να υποταχθεί στους Άραβες, έχοντας υπόψη ότι αυτοί έβλεπαν ρεαλιστικά ότι μακροπρόθεσμα δεν θα μπορούσαν να αποκρούσουν τους αραβικούς στρατούς, ιδίως μία εποχή που η Αυτοκρατορία αδυνατούσε να παρέχει τους απαραίτητους πόρους για την άμυνα της χώρας. Δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι ο Μιχαήλ ο Σύρος αμέσως μετά την αναφορά των πρώτων νικών των Αράβων εναντίον των Βυζαντινών διαβεβαιώνει ότι τρόμος κατέλαβε **«τους βασιλιάδες και τους στρατούς τους»**¹⁰⁰. Αν το Βυζάντιο δεν μπορούσε να ανακόψει την επιθετική προέλαση των Αράβων ποιος ηγεμόνας της περιοχής θα μπορούσε; Με λίγα λόγια η αρμενική πολιτική ηγεσία επέλεξε μπροστά στην τεράστια ισχύ των εισβολέων, τη στρατηγική της πρόσδεσης στο άρμα του αντιπάλου¹⁰¹. Σε αυτό ακριβώς το συμπέρασμα πρέπει να είχε καταλήξει και ο Ιωάννης Καθολικός όταν έγραφε: **«Βλέποντας αυτό (τις νίκες των Αράβων) ο Θεόδωρος και οι άλλοι nakharar και όντες τρομοκρατημένοι από την προέλαση των επιδρομέων, υποτάχθηκαν στους Αγαρηνούς, ζητώντας συνθήκη αντί του θανάτου και συνάπτοντας μια συμμαχία αντί για την κόλαση»**¹⁰². Με παρόμοια λόγια περιγράφει την κατάσταση ο Asoghik: **«Αυτόν τον καιρό ο ηγεμόνας των Αράβων εξήλθε με αμέτρητο στρατό από την έρημο... προς την Sind, την Περσία, το Sagastan, το Srman (Kerman) και την Ινδία. Και αιχμαλώτισε και καθυπέταξε όλα τα βασίλεια των εθνών εκτός από τους Βυζαντινούς. Βλέποντας αυτό ο Θεόδωρος**

⁹⁹ Δεν είναι καθόλου τυχαίο, άλλωστε, ότι μετά την πρώτη στρατιωτική επιχείρηση των Αράβων εναντίον της Αρμενίας το 640, οι επόμενες πραγματοποιήθηκαν από τη πλευρά του Αζερμπαϊτζάν και όχι από την Jazira, βλ. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.26-27. Για την κατάκτηση του Αζερμπαϊτζάν από τους Άραβες, βλ. al-Ṭabarī, τ.4, σ.104-108. Ya'qūbī, Kitāb al-Buldān, σ.272.

¹⁰⁰ Μιχαήλ ο Σύρος, τ.2, σ.414.

¹⁰¹ Για ανάλυση της «στρατηγικής της πρόσδεσης στο άρμα του αντιπάλου», βλ. J. MEARSHEIMER, 2006, σ.339-341.

¹⁰² Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.410 (MAKSODIAN, 1987, σ.103): «գոր սխեւալ Թէոդորոսի եւ այլոցն եւս նախարարաց եւ պալուցեալք յահէ հիւնցն եկելոց՝ հնազանդեցան ի ծառայութիւն Հազարացւոյն, զիւրով ուխտ ընդ մահու եւ կռելով դաշինս ընդ դժբոց՝».

Rshuni, ο οποίος ήταν στρατηγός της Αρμενίας, και οι ακόλουθοί του εγκατάλειψαν τον Αυτοκράτορα και υποταχθήκαν στους Άραβες»¹⁰³. Ουσιαστικά η απόφαση αυτή ήταν μονόδρομος για τους Αρμένιους, αφού η μοναδική δύναμη που θα μπορούσε να εξισορροπήσει την αραβική απειλή, η Βυζαντινή Αυτοκρατορία, όχι μόνο ήταν ανίκανη να το πράξει αλλά είχε απολέσει και η ίδια μεγάλο μέρος της ισχύος της. Συν τοις άλλοις μεγάλη επίδραση στη σχετικά εύκολη παράδοση της Αρμενίας, όπως και άλλων περιοχών, πρέπει να είχε η διαδεδομένη αντίληψη μεταξύ των χριστιανών του έβδομου αιώνα, ότι η αραβική κατάκτηση αποτελούσε μια παροδική πραγματικότητα, μια υπενθύμιση του Θεού στην Εκκλησία Του ότι η παρέκκλιση από τον ορθό δρόμο επέφερε σκληρές τιμωρίες¹⁰⁴.

Η κατασπατάληση πόρων εκ μέρους της Αυτοκρατορίας για την υπεράσπιση της Αρμενίας, ακόμη και στην κατάσταση αναρχίας που είχε περιέλθει η βυζαντινή στρατιωτική διοίκηση μετά την υποχώρηση από τη Συρία, μαρτυρεί τη στρατηγική σημασία που απέδιδαν σε αυτήν οι Βυζαντινοί¹⁰⁵. Όμως, αυτή την επιμονή των Βυζαντινών¹⁰⁶ μόνο ως λανθασμένη και καταστροφική μπορούμε να την κρίνουμε. Για να γίνει αυτό κατανοητό ας υποθέσουμε ότι είτε ο Προκόπιος είτε ο Μαριανός κατάφεραν να επικρατήσουν στις αντίστοιχες συρράξεις με τους Άραβες επιδρομείς. Το βυζαντινά στρατεύματα θα έπρεπε να διατηρηθούν

¹⁰³ Asoghik, σ.90 (GELZER- BURCKHARDT, 1907, σ.63): «Յայսմ ժամանակի ամիրապետն Տաճկաց ելիւին անապատէն գորն ծանու...ի Մինի, ի Պարս, ի Սագաստան և ի Մրման և ի Հնդկա. և տեսելալ ապա Թէրդորոսի Ռշտունեաց (միարանութեամբ) ի բաց կացելալ ի կաւետրէ հնազանդին Տաճկաց».

¹⁰⁴ A.E. REDGATE, 2006, σ.257.

¹⁰⁵ Για παράδειγμα ο Ghewond αναφέρει ότι κατά τη διάρκεια της αραβικής επίθεσης του 642-3, ο Βυζαντινός διοικητής Προκόπιος αντιστάθηκε, ανεπιτυχώς, στον αραβικό στρατό, ηγούμενος 60.000! (αριθμός προφανώς υπερβολικός) άνδρες, βλ. Ghewond, σ.25 (ARZOU MANIAN, 2007, σ.50): «Եւ աւել լինել զթի գորացն Յունաց ակելի քան զվեց բիր արանց, եւ գիւնայելացիսն նուազան րբիր մի արանց»: Συγχρόνως οι αρχαιολόγοι έχουν αποδείξει ότι αυτή την περίοδο υπήρξε στη χώρα μεγάλη εισροή βυζαντινού χρήματος, την οποία ο Greenwood συνδέει με τη στρατηγική ανάγκη των Βυζαντινών να κρατήσουν στο πλευρό τους την αρμενική αριστοκρατία, βλ. T. GREENWOOD, 2008, σ.341.

¹⁰⁶ Πρβλ. V. ISKANYAN, 1991, σ.482, ο οποίος θεωρεί ότι αυτήν την εποχή ο αυτοκράτορας είχε ουσιαστικά εγκαταλείψει τις ανατολικές του επαρχίες και περιέμενε από τους Αρμένιους να σηκώσουν όλο το βάρος του αγώνα εναντίον των Αράβων. Αντίθετα ορθότερη είναι η παρατήρηση του Jinbashian ότι: «He (Constans II) had given up hope of recovering Egypt and Syria but he was not yet ready to write off Armenia from his balance sheet», βλ. M. JINBASHIAN, 2000, σ.46.

στις θέσεις τους επί μακρόν εφόσον νέες αραβικές επιθέσεις θα ήταν δεδομένες. Όμως, για πόσο θα μπορούσαν να διατηρηθούν εκεί τα στρατεύματα είναι άλλο ζήτημα: οι γραμμές ανεφοδιασμού τους ήταν πάντα σε κίνδυνο να κοπούν (με τις αραβικές επιθέσεις στις περιοχές του Άνω Ευφράτη), ενώ η συνεργασία τους με το ντόπιο πληθυσμό-όπως φανερώνουν και οι σχέσεις βυζαντινών διοικητών με τον Rshuni- καθιστούσε ανέφικτη τη διαβίωση των πολεμιστών με τοπικούς πόρους¹⁰⁷. Ακόμα και αν πιστέψουμε ότι όντως θα μπορούσε ένας στρατός της τάξης των 20-30 χιλιάδων ανδρών να αποκρούσει επαναλαμβανόμενες αραβικές επιθέσεις το όφελος θα ήταν μικρό για την Αυτοκρατορία, διότι ήταν αναμφισβήτητη η υπεροχή της αραβικής ισχύος. Οι Βυζαντινοί θα έπρεπε από την μία να αποσπάσουν αυτόν τον τεράστιο αριθμό ανδρών από την άμυνα της περιοχής του Ταύρου και από την άλλη να επεκτείνουν την επιχειρησιακή ζώνη που όφειλαν να αμυνθούν τα αυτοκρατορικά στρατεύματα. Και ακόμη και σε αυτή την περίπτωση η διατήρηση της Αρμενίας σε βυζαντινά χέρια θα ήταν δυνατή μόνο εάν το Αζερμπαϊτζάν δεν είχε περιέλθει σε αραβική κυριαρχία. Οι δρόμοι από αυτό προς τις πεδιάδες του Ostan και της Siunik' δεν έχουν την χαρακτηριστική ορεινή μορφολογία των περιοχών της Taron και του Vaspurakan¹⁰⁸, γεγονός που ασφαλώς λειτουργούσε εις βάρος των αμυνόμενων.

Βέβαια τα παραπάνω δεν σημαίνουν ότι η κατοχή της Αρμενίας από την Αυτοκρατορία ήταν *a priori* γεγονός μικρής ωφέλειας για αυτήν. Η παρουσία μεγάλου βυζαντινού στρατιωτικού σώματος στην Αρμενία θα είχε τεράστια στρατηγική, αλλά και τακτική σημασία στην περίπτωση εκδήλωσης μιας μαζικής βυζαντινής αντεπίθεσης στη Συρία και την Παλαιστίνη. Το παραπάνω φαίνεται ότι είχε συνειδητοποιήσει πρώτος ο Ιουστινιανός Β', όταν και την απόφασή του για επανέναρξη του αραβο-βυζαντινού πολέμου τη συνδύασε με την απόπειρά του να εισβάλει με τα στρατεύματά του στην Αρμενία. Όσο, όμως, το Βυζάντιο ήταν ανίσχυρο για μια τέτοια κίνηση, η κατοχή της Αρμενίας ήταν αδύνατη και

¹⁰⁷.A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.32-33.

¹⁰⁸ Τη δυσκολία της εισόδου στην περιοχή σημειώνει και ο Άραβας γεωγράφος al-Muqaddasi, βλ. al- Muqaddasi, σ.374(B. COLLINS, 2001, σ.303. A. TER-GHEWONDYAN,2005,σ.651): «οι δρόμοι προς αυτήν είναι δύσκολοι»

"والطرق اليها صعبة."

πιθανότατα επικίνδυνη. Προφανώς αυτός ήταν και ο λόγος που ο Θεοφάνης αντιμετώπισε με επικριτικό τρόπο την εκστρατεία του Ιουστινιανού Β΄ στην Αρμενία¹⁰⁹. Τα στοιχεία αυτά δεν θα πρέπει να παραβλέπονται από τους ιστορικούς που μελετούν τις αιτίες της γρήγορης αραβικής εξάπλωσης στα ανατολικά εδάφη της Αυτοκρατορίας, διότι τότε παρατηρείται υπερβολική έμφαση σε δευτερεύοντες παράγοντες.

γ') Η αραβική κυριαρχία στην Αρμενία μέχρι το 855

Τον έβδομο αιώνα όταν η Αρμενία αποτελούσε μέρος του Χαλιφάτου, η διοίκηση της χώρας βασιζόταν στη συνθήκη που είχε συναφθεί μεταξύ του Θεόδωρου Rshtuni και του Muawiya. Πάντως, μεγάλο μέρος του β' μισού του έβδομου αιώνα η χώρα, επωφελούμενη από την ανικανότητα μιας από τις δύο μεγάλες δυνάμεις να επικρατήσει εναντίον του αντιπάλου της και τη σθεναρή ηγεσία ικανών ishkhan, κατάφερε να διατηρήσει σε μεγάλο βαθμό την ανεξαρτησία της¹¹⁰.

Ωστόσο, αυτός που έμελλε να τερματίσει την περίοδο χαλαρής υποτέλειας της χώρας και να την καταστήσει ολοκληρωτικά τμήμα του Χαλιφάτου ήταν ο Ομεϋάδης χαλίφης 'Abd al-Malik. Ο 'Abd al-Malik την πρώτη περίοδο της διακυβέρνησής του είχε να αντιμετωπίσει τις επικίνδυνες επαναστάσεις των 'Abd-Allāh b. al-Zubayr και al-Mukhtar¹¹¹. Η ενασχόληση της κεντρικής κυβέρνησης με

¹⁰⁹Θεοφάνης, σ.556: «**Ιουστινιανός δὲ νεώτερος ὢν, ὡς ἰς' χρόνων, καὶ ἀβούλως τὰ κατ' αὐτὸν διοικῶν, ἀποστέλλει Λεόντιον τὸν στρατηγὸν ἐπὶ τὴν Ἀρμενίαν μετὰ Ῥωμαϊκῆς δυνάμεως, καὶ τοὺς ἐκεῖσε Σαρακηνοὺς κτείνας, ὑποτάσσει Ῥωμαίοις ὡσαύτως καὶ Ἰβηρίαν καὶ Ἀλβανίαν, Βουλκακίαν τε καὶ Μηδίαν. καὶ φορολογήσας τὰς χώρας, πάμπολλα χρήματα τῷ βασιλεῖ ἀπέστειλεν**».

¹¹⁰ A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.71. N. GARSOÏAN, 2004c, σ.123.

¹¹¹A. al-SAIYED, 1972, σ.79. A. TER-GHEWONDYAN, 1982, σ.33 (μτφρ: A.TER-GHEWONDYAN, 2008, σ.405).H. KENNEDY, 2004, σ.93-98. M.A. SHABAN, 2001a, σ.177-188. Η επανάσταση μάλιστα του δευτέρου είχε εξαπλωθεί και στην Αρμενία, βλ. al-Tabarī, τ.6, σ.53 (HAWTING, 1989, σ.219). al-Kūfī, τ.3, σ.241. Ibn al-Athīr, τ.4, σ.37 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.60). Για την επανάσταση του al-Mukhtar γράφει και ο χρονογράφος Θεοφάνης: «**Τούτῳ τῷ ἔτει (Α.Μ. 6174) Μουχτάρ ὁ ψεύστης τυραννήσας ἐπικρατῆς γέγονε τῆς Περσίδος, ἀπεκάλει δὲ ἑαυτὸν προφήτην καὶ ἐταράχθησαν οἱ Ἄραβες**», βλ. Θεοφάνης, σ.551. Βλέπε επίσης Μιχαήλ ο Σύρος, τ.2, σ.468-469. Bar Hebraeus, σ.110. Στο ίδιο έργο υπάρχει αναφορά και στην καταστολή της εξέγερσης του Ibn al-Zubayr, βλ. Θεοφάνης, σ.558.

αυτές τις εσωτερικές απειλές, ανάγκασε τον Χαλίφη να κλείσει μια επονείδιστη ειρήνη με τους Βυζαντινούς το 689¹¹². Σύντομα όμως ο Ιουστινιανός Β΄ αποφάσισε να εκμεταλλευθεί το χάος στον ισλαμικό κόσμο, με μία κατά μέτωπο επίθεση, στόχος της οποίας -όπως φανερώνουν οι επιχειρήσεις- ήταν η επαναφορά της Αρμενίας στην αυτοκρατορική επικυριαρχία¹¹³. Μπορεί, πάντως, τα σχέδια του Ιουστινιανού να ναυάγησαν τελικά στο πεδίο μάχης της Σεβαστούπολης το 692¹¹⁴, όμως η κρίση στο χαλιφάτο μαζί με την ανανέωση των βυζαντινών επιχειρήσεων είχαν δημιουργήσει μία επαναστατική ευφορία στην Αρμενία. Ήταν η περίοδος κατά την οποία κυβερνούσε ο διορισμένος από τους Βυζαντινούς Narses Kamsarakan¹¹⁵ ως διάδοχος του πρίγκιπα Ashot Bagratuni, που είχε χάσει τη ζωή του πολεμώντας τους Άραβες. Οι συγκεκριμένες πολιτικές συνθήκες συνοδεύτηκαν από μία αξιόλογη οικονομική ανάπτυξη της Αρμενίας, οφειλόμενη

¹¹² A. TER-GHEWONDYAN, 1982, σ.33 (μτφρ: A.TER-GHEWONDYAN, 2008, σ.405). V. ISKANYAN, 1991, σ.511. K. BLANKINSHIP, 1994, σ.27. J. WELLHAUSEN, 2004, σ.46. Αξίζει να σημειωθεί ότι ένας από τους όρους της συνθήκης του 689 ήταν ο διαμοιρασμός των φορολογικών εσόδων της Αρμενίας ανάμεσα στο Χαλιφάτο και την Αυτοκρατορία. Το παραπάνω επιβεβαιώνει και η μαρτυρία του Θεοφάνη: «**καὶ ἵνα ἔχωσιν κοινῶς κατὰ τὸ ἴσον τοὺς φόρους τῆς Κύπρου καὶ Ἀρμενίας καὶ Ἰβηρίας...**», βλ. Θεοφάνης, σ.555. Επίσης βλ. DAI, σ.94. Φυσικά η πληροφορία αυτή μπορεί να προστεθεί στις ενδείξεις που φανερώνουν ότι η αραβική κυριαρχία δεν είχε παγιωθεί στην Αρμενία μετά την εκστρατεία του Habīb bin Maslama, όπως αφήνουν να εννοηθεί οι αραβικές πηγές που προαναφέραμε σε προηγούμενο κεφάλαιο. Αντίθετα με τις παραπάνω μαρτυρίες, ο Μιχαήλ Σύρος παραδίδει ότι βάσει αυτής της συμφωνίας ολόκληρη η Αρμενία πέρασε σε βυζαντινά χέρια, βλ. Μιχαήλ ο Σύρος, τ.2, σ.469. Βλ. επίσης Bar Hebraeus, σ.111. Αυτές οι αναφορές πρέπει να ληφθούν σοβαρά υπόψη, επειδή όπως, σωστά, γράφει ο Jinbashian: «*The question of dividing the tribute of Armenia between Byzantium and the Caliphate could not in fact have arisen because Armenia had already ceased from paying tribute to the Caliphate*», βλ. M. JINBASHIAN, 2000, σ.105.

Η Redgate θεωρεί ότι ο Ιουστινιανός Β΄ το 689 αφέθηκε να εξαγοραστεί αντί να επιδιώξει μια αποφασιστική νίκη εναντίον των Αράβων, και έτσι του καταλογίζει ένα «μέγα σφάλμα τακτικής», βλ. A.E. REDGATE, 2006, σ.259. Όπως, όμως, αναφέραμε και παραπάνω μια στρατιωτική επιχείρηση για την επανάκτηση των χαμένων εδαφών εκείνη την περίοδο όχι μόνο δεν θα ήταν επιτυχής, αλλά το πιθανότερο ήταν ότι θα στοίχιζε περαιτέρω εδαφικές απώλειες για την αυτοκρατορία. Τα παραπάνω, άλλωστε, αποδεικνύει η βυζαντινή επίθεση του 692.

¹¹³ R. GROUSSET, 1973, σ.307-308. V. ISKANYAN, 1991, σ.514.

¹¹⁴ Για τη μάχη της Σεβαστούπολης, βλ. Θεοφάνης, σ.559-561.

¹¹⁵ A. TER-GHEWONDYAN, 1982, σ.33 (μτφρ: A.TER-GHEWONDYAN, 2008, σ.405). V. ISKANYAN, 1991, σ.515. A.E. REDGATE, 2006, σ.259. Σημαντική είναι η σημείωση του Jinbashian ότι πιθανότατα ο Narses ήταν Ορθόδοξος/Χαλκηδόνιος, βλ. M. JINBASHIAN, 2000, σ.109.

στο γεγονός ότι οι εμφύλιες συρράξεις των Αράβων στη βόρεια Μεσοποταμία έστρεψαν το διεθνές εμπόριο βορειότερα¹¹⁶.

Ωστόσο, η ήττα της Σεβαστούπολης, η πτώση του Ιουστινιανού καθώς και η λήξη του αραβικού εμφυλίου επισφράγισαν τη μοίρα της Αρμενίας. Ο νέος πρίγκιπας της Αρμενίας Smbat Bagratuni, προσπαθώντας να διατηρήσει την ανεξαρτησία της χώρας του, συγκρούστηκε τόσο με Βυζαντινούς όσο αργότερα και με Άραβες με αποτέλεσμα να αναγκαστεί να συνθηκολογήσει με την ανανεωμένη αραβική δύναμη¹¹⁷. Οι βυζαντινές θέσεις, πάντως, στη νοτιοδυτική Αρμενία παρέμειναν ισχυρές, κάτι που ενέτεινε τις αραβικές επιθέσεις στην περιοχή, με σκοπό την ενσωμάτωσή της στο Χαλιφάτο¹¹⁸. Ο Τιβέριος Γ΄ κινήθηκε εναντίον Αράβων και Αρμενίων¹¹⁹, όμως, απέναντί του είχε τον νέο περιφερειάρχη του βορρά, τον αδελφό του χαλίφη, Muḥammad b. Marwān, τον οποίο ο Ghewond χαρακτηρίζει «**αιμοδιψή και δαιμονισμένο**»¹²⁰. Ο Muḥammad θα καταφέρει να επαναφέρει την Αρμενία στην τάξη, με την εκστρατεία του 700/1¹²¹, χωρίς πάντως η

¹¹⁶ A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.63-67. A. TER-GHEWONDYAN, 1984, σ.200-202. Χ. ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ, 1983, σ.451. Πρβλ. Η. ΜΑΝΑΝΔΙΑΝ, 1965, σ.129-130,132.

¹¹⁷ Θεοφάνης, σ.561.

¹¹⁸ Θεοφάνης, σ.563. Οι αραβικές επιθέσεις στην περιοχή συνεχίστηκαν και σε μεταγενέστερη εποχή, βλ. ενδεικτικά E. BROOKS, 1898, σ.197. J. WELLHAUSEN, 2004, σ.63.

¹¹⁹ Για τη νικηφόρα σύγκρουση των Βυζαντινών του Τιβέριου Γ΄ με τον Smbat Βαγρατιδίδη, γράφει ο Ghewond, βλ. Ghewond, σ39-40 (ARZOUMANIAN,2007, σ.56). Ο Θεοφάνης, πάλι, αναφέρει μεγάλη νίκη του Τιβέριου Γ΄ εναντίον των Αράβων, βλ. Θεοφάνης, σ.569. Βλ. επίσης R. GROUSSET, 1973, σ.309. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.73. LAURENT-CANARD, 1980, σ.243. A. TER-GHEWONDYAN, 1982, σ.34 (μτφρ: A.TER-GHEWONDYAN, 2008, σ.406). V. ISKANYAN, 1991, σ.518. N. GARSOÏAN, 2004c, σ.126.

¹²⁰ Ghewond, σ.40 (ARZOUMANIAN,2007, σ.57): «գորազրուիլի էր արեւաւարքունի եւ այսպիսիւրի».

¹²¹ Khalifa, σ.288 (A. TER-GHEWONDYAN, 2005, σ.147): «**Αυτό το έτος (81/700-701) απέστειλε ο 'Abd al-Malik τον αδελφό του Muḥammad στην Αρμενία, και τον αντιμετώπισαν οι κάτοικοί της και τους κατανίκησε. Έπειτα του ζήτησαν τη σύναψη συνθήκης και αυτός συμφώνησε και όρισε ως κυβερνήτη τους τον Nabīh bn 'Abdullah al-'Anzī**».

"وفيهما بعث عبد الملك أخاه محمدا إلى أرمينية ، فلقية أهلها فهزمهم ثم سألوه الصلح فصالحهم ، وولى عليهم نبيح بن عبد الله العنزى".
Επίσης Ibn al-Athīr, τ.4, σ.208 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.65), Ghewond, σ.40-43 (ARZOUMANIAN,2007, σ.57-59). Yovhannes Draxanakertc'i, σ.415 (MAKSOUNDIAN, 1987, σ.106-107). Βλ. επίσης A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.73-74. A. TER-GHEWONDYAN, 1982, σ.34-35 (μτφρ: A.TER-GHEWONDYAN, 2008, σ.406). Αντίθετα πάντως με τον Ter-Ghewondyan, η Dadoyan θεωρεί ότι ήδη από την τελευταία δεκαετία του 7^{ου} αιώνα είχαν καταφέρει οι Ομεϋάδες να επιβάλλουν τον έλεγχο τους πάνω στην Αρμενία, με σημείο καμπής να αποτελεί η τοποθέτηση του Muḥammad b. Marwān ως περιφερειάρχη του Βορρά, βλ. S. DADOYAN, 2011, σ.44,67-68. Βλ. επίσης V. ISKANYAN, 1991, σ.520. Οι Laurent-

υποταγή του Smbat Bagratuni να σημαίνει ανάλογη στάση όλων των ishkhan της χώρας¹²².

Την αντίδραση των Αρμενίων απέναντι στην αραβική εξουσία θα αυξήσει η σκληρότητα του τοποθετημένου από τον Muḥammad b. Marwān, διοικητή της Αρμενίας (ostikan¹²³) Abū Shaykh ibn ʿAbdullah¹²⁴, η οποία τελικά θα οδηγήσει σε μεγάλη επανάσταση¹²⁵ των Αρμενίων το 703 και τη δολοφονία του τελευταίου¹²⁶. Ο

Canard, από την άλλη, βλέπουν την Αρμενία αυτόνομη καθ' όλη τη διάρκεια της αραβοκρατίας, με επιχείρημα τη συμμετοχή των ίδιων των Αρμενίων στη διοίκηση της χώρας, βλ. ενδεικτικά LAURENT-CANARD, 1980, σ.240-241. Με την άποψη του Ter-Ghewondyan συμφωνεί, πάντως, η Garsoïan, βλ. N. GARSOÏAN, 2004c, σ.126.

¹²² Για παράδειγμα κατά τη διάρκεια της εκστρατείας, οι Αρμένιοι ανακατέλαβαν το Dwin από τις δυνάμεις του Muḥammad b. Marwān σφαγιάζοντας την αραβική φρουρά της πόλης, ενώ σθεναρή αντίσταση συνάντησε ο Άραβας διοικητής και στη Sevan, βλ. Movses Kaghankatvatsi, σ.393 (R. BEDROSIAN, 2010, σ.130). Βλ. επίσης A. TER-GHEWONDYAN, 1982, σ.35 (μτφρ: A. TER-GHEWONDYAN, 2008, σ.406). T. GREENWOOD, 2008, σ.346.

¹²³ Βλ. LAURENT-CANARD, 1980, σ.408. Σχετικά με την προέλευση του όρου πρέπει να αποσαφηνιστούν τα ακόλουθα: α) η μελέτη των μεσαιωνικών πηγών φανερώνει ότι δεν αποτελεί το «αραβικό» αντίστοιχο του σασσανιδικού marzban. β) οι Αρμένιοι ιστορικοί της περιόδου χρησιμοποιούν μια πληθώρα ονομασιών για τον Άραβα διοικητή της επαρχίας, εκ των οποίων ο σπανιότερος είναι ο όρος ostikan. Ο πρώτος που χρησιμοποίησε τον όρο -μαζί με άλλους- ήταν ο Yovhannes Drasxanakertc'i γ) ο τίτλος ostikan είχε σαφή ιρανική προέλευση (η αρχική της σημασία ήταν του έμπιστου αξιωματούχου) βλ. M. GHAZARIAN, 1903, σ.56. A. TER-GHEWONDYAN, 1962. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.164-165.

¹²⁴ Γράφει για αυτόν ο Yovhannes Drasxanakertc'i: «**Μετά τον Mahmet (τον Muḥammad b. Marwān) ένας άλλος ostikan στάλθηκε στην Αρμενία, ένας με το όνομα Abdllah (ο Abū Shaykh ibn ʿAbdullah), ένας κακόςτροπος, αυθάδης και αναίσχυντος άνδρας, ολοκληρωτικά κακός εκ φύσεως. Είχε μέσα του τους σπόρους της υποκρισίας σαν μια δηλητηριώδη οχιά και βασάνισε τους ishkhan και τους azat της Αρμενίας με δεσμά και λεηλάτησε τις περιουσίες και τις κτήσεις πολλών ανθρώπων**», βλ. Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.415 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.107): «Եւ զիհիւ Մահմետի ա՛յլ ոստիկանի ի Հայս արարեցաւ ՚Արիւս անուն, այր ժանս, ժպիրի եւ ապարասան, եւ յաւէտ չարարար, որ զլեղծաւորութիւնն իրրեւ զթոյս իժի յիւրն բու՛նէալ ունէր եւ կալանաւոր կապանաւոր չարչարէր զիշխանն եւ զազատս աշխարհիս Հայոց, եւ յաւարի արնոյր զկարասի եւ զստացուածս բազմաց»: Ο Khalīfa, από την άλλη αναφέρει το διορισμό του Abū Shaykh μετά τη δεύτερη εκστρατεία του Muḥammad, όμως και σε αυτή τη διήγηση η κατάληξη παραμένει ίδια: ο διοικητής σκοτώνεται από τους Αρμένιους, βλ. Khalīfa, σ.289 (A. TER-GHEWONDYAN, 2005, σ.147).

¹²⁵ Ο χαρακτηρισμός ως μεγάλη δεν είναι τυχαίος. Αυτό συνάγεται από την ακόλουθη μαρτυρία του al-Kūfi: «**Έπειτα (ο Muḥammad bn Marwan) τοποθέτησε κάποιον από τους συντρόφους του, ονόματι ʿAbīd Allah bn Abī Sheikh al-ʿAwī και του παραχώρησε δέκα χιλιάδες άνδρες από τον λαό της Συρίας και τον διέταξε να μπει στη χώρα της Αρμενίας για να καταπολεμήσει όποιον βρισκόταν εκεί από τους Χαζάρους και κάθε άλλο άπιστο. Και κατέφθασε ο ʿAbdallah (sic) bn Abī Sheikh με εκείνον το στρατό στην Αρμενία και όταν το έμαθε αυτό ο λαός της χώρας, συγκεντρώθηκε εναντίον των**

μέχρι πρότινος συνεργάτης των Αράβων, Smbat Bagratuni, θα φύγει μαζί με μια ομάδα nakharar στο Βυζάντιο¹²⁷, αφού κατανικήσει έναν αραβικό στρατό στο Vardanakert¹²⁸, ενώ στην Αρμενία επαναστάτες στράφηκαν εναντίον των αραβικών φρουρών¹²⁹. Ο Τιβέριος ενθαρρύνοντας την αντι-αραβική εξέγερση προσέφερε καταφύγιο στους Αρμένιους αριστοκράτες¹³⁰, ενώ ο κύριος σύμμαχός του στην Αρμενία, Narses Kamsarakan νίκησε, επίσης, μια αραβική στρατιά¹³¹. Η επαναπροσέγγιση Βυζαντινών και Αρμενίων, φαίνεται ξεκάθαρα από τη μαρτυρία του ιστορικού Vardan σχετικά με τη νίκη του Smbat στη Vardanakert: «Οι εναπομείναντες πρίγκιπες της Αρμενίας, ο Smbat, ο Ashot και ο Vard επιθυμούσαν να διαφύγουν στην Ελλάδα. Αυτούς τους καταδίωξαν πέντε χιλιάδες Άραβες, φθάνοντάς τους στη Vardanakert. Υπήρξε μια μάχη, και όλοι τους σφαγιάστηκαν από τους ishkhan μας με τη βοήθεια του Θεού. (Ο Smbat) τους έκοψε τις μύτες και τις έστειλε στον Αυτοκράτορα»¹³².

μουσουλμάνων ένα μεγάλο πλήθος που ξεπερνούσε τους εκατό χιλιάδες...», βλ. al-Kūfī, τ.3, σ.351-352:

"ثم دعا برجل من أصحابه يقال له عبيد الله بن أبي شيخ العوي فضم إليه عشرة آلاف رجل من أهل الشام وأمر بالدخول إلى بلاد أرمينية لمحاربة من بها من الخزر وأصناف الكفار. قال: فسار عبد الله بن أبي شيخ في جيشه ذلك حتى دخل بلاد أرمينية، وعلم أهل البلد بذلك، فاجتمعوا على المسلمين في خلق كثير يزيدون على مائة ألف..."

Αν και φυσικά η αναφορά σε εκατό χιλιάδες Αρμένιους είναι μυθοπλαστική, ωστόσο το γεγονός ότι ο Άραβας διοικητής ηττήθηκε, παρότι διέθετε 10 χιλιάδες -αριθμό που αντίθετα δεν έχουμε λόγο να αμφισβητήσουμε - άνδρες υπό τις διαταγές του, φανερώνει τη δυναμική της εξέγερσης.

¹²⁶ A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.75.

¹²⁷ Πριν από την έξοδο του Smbat, ο ίδιος μαζί με τον Αρμένιο Καθολικό Sahak Dzoraporetsi είχαν συλληφθεί και μεταφερθεί στη Δαμασκό, από όπου κατάφεραν να απελευθερωθούν και να επιστρέψουν στην Αρμενία το 702, επωφελούμενοι των πολιτικών αναταραχών που είχαν ξεσπάσει στο Χαλιφάτο λόγω της επανάστασης του Ibn al-Ashaas, βλ. Yovhannes Drasxanakert'ci, σ.415 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.107). Βλ. επίσης R. GROUSSET, 1973, σ.309.

¹²⁸ Μάχη την οποία ο Samouël Aneci τοποθετεί στο 702, βλ. Samouël Aneci, σ.85.

¹²⁹ Ghewond, σ.43-47 (ARZUMANIAN, 2007, σ.59-60). Asoghik, σ.103 (GELZER-BURCKHARDT, 1907, σ.73). Kirakos Gangzaketsi'ci, σ.65 (BEDROSIAN, 1986, σ.59). Βλ. επίσης A. TER-GHEWONDYAN, 1982, σ.37-38 (μτφρ: A. TER-GHEWONDYAN, 2008, σ.408-409). M. JINBASHIAN, 2000, σ.132-133.

¹³⁰ Ghewond, σ.47 (ARZUMANIAN, 2007, σ.60-61).

¹³¹ Yovhannes Drasxanakert'ci, σ.416 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.107). Βλ. επίσης A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.75-76. S.M. DIYĀB, 1978, σ.46.

¹³² Vardan, σ.71 (THOMSON, 1989, σ.179): «և մնացեալ իշխանքն Հայոց, Սմբատ և Աշոտ և Վարդ, համեցան փախչել ի Յոնիս. որոց հետամուտ եղեալ Բամայելացիք հինգ հազար, հասին ի Վարդանակերտ և կռուեցան և սրախողող եղին առ հասարակ յիշխանացն մերոց, օգնութեամբն Աստուծոյ, զորոց զունչսն հասեալ առաքել առ կայսր».

Τη στιγμή αυτή αναλαμβάνει, ύστερα από εντολές του Χαλίφη¹³³, τη διεξαγωγή νέας εκστρατείας ο Muhammad b. Marwān. Πριν όμως ο Muhammad εισβάλει στην Αρμενία, συναντήθηκε με τον Καθολικό Dzoraporetsi's¹³⁴. Μέσω της μεσολάβησης του νεκρού προκαθήμενου της αρμενικής Εκκλησίας, οι Άραβες συμφώνησαν να μην προχωρήσουν σε βίαια καταστολή της επανάστασης και να προστατεύσουν τη θρησκευτική ελευθερία των χριστιανών, με αντάλλαγμα φυσικά την υποταγή των Αρμενίων¹³⁵. Ωστόσο, το 705 ο Ιουστινιανός θα επανέλθει στο βυζαντινό θρόνο. Ο ρινότμητος αυτοκράτορας αποφάσισε να εκμεταλλευθεί το χαρτί του Smbat Bagratuni για να φουντώσει εκ νέου την επανάσταση στη χώρα, οργανώνοντας μια εκστρατεία με στόχο να τον επαναφέρει στην εξουσία. Εντούτοις η κοινή επιχείρηση Βυζαντινών και Αρμενίων θα συντριφθεί από τον Muhammad b. Marwān στη μάχη του Drashpet¹³⁶, ο οποίος στη συνέχεια θα προχωρήσει σε μια φρικιαστική κίνηση εκφοβισμού των nakharar, ώστε να πάψουν οι επαναστατικές ενέργειες. Ομάδες nakharar θα συλληφθούν και θα

¹³³ Vardan, σ.71 (THOMSON, 1989, σ.179): «Όταν ο **Abdilmelik** άκουσε για αυτά (την επανάσταση των Αρμενίων) διέταξε τον **Mahmet**, ο οποίος ήταν στρατηγός του να επιτεθεί την Αρμενία» («Եւ լուծալ զայս Արիւմէիք, հրաւիրէ Մահմէտի ելալն էլ շար, որ էր զորապար նրա»). Τη νέα αυτή επίθεση του Muhammad, ο Ibn al-Athīr την τοποθετεί στο έτος 84 (703-704), βλ. Ibn al-Athīr, τ.4, σ.225 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.65).

¹³⁴ Ο Καθολικός είχε ξεκινήσει ένα ταξίδι για να συναντήσει τον Άραβα διοικητή, ωστόσο αρρώστησε και ξεψύχησε στην πορεία. Όμως, σύμφωνα με την αρμενική παράδοση, στο χέρι της σωρού του εξακολουθούσε να βρίσκεται η επιστολή που προορίζονταν για τον Muhammad. Όταν ο τελευταίος διάβασε την επιστολή αποδέχθηκε τα αιτήματα του Καθολικού. Βλέπε αναλυτικά Ghewond, σ.49-52 (ARZOUMANIAN, 2007, σ.62-63). Ελαφρώς διαφορετική είναι η διήγηση του Καθολικού, βλ. Yovhannes Drasxanakert'ci, σ.416-417 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.108). Vardan, σ.71 (THOMSON, 1989, σ.179). Pseudo-Sapuh, σ.196-198. Μεγαλύτερες διαφορές εντοπίζονται στο έργο του Asoghik, σύμφωνα με τον οποίο το νεκρό Καθολικό συνάντησε ο Άραβας στρατηγός Okbay (και όχι ο Muhammad) μετά την πυρπόληση των ευγενών στις εκκλησίες, βλ. Asoghik, σ.103-104 (GELZER-BURCKHARDT, 1907, σ.73). Επίσης Kirakos Gangzaketsi'i, σ.63-64 (BEDROSIAN, 1986, σ.57-58). Στη σύναψη ειρήνης των Αρμενίων με τον Muhammad αναφέρεται και ο al-Kūfī με σκοπό να προλογίσει την πυρπόληση των ευγενών, βλ. al-Kūfī, τ.3, σ.352.

¹³⁵ Βλ. αναλυτικά, M. JINBASHIAN, 2000, σ.136-138. Επίσης A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.76-77. Տ.Մ. ԴԻՂՅԱՆ, 1978, σ.47. A. TER-GHEWONDYAN, 1982, σ.39 (μτφρ: A. TER-GHEWONDYAN, 2008, σ.409).

¹³⁶ Ghewond, σ.55 (ARZOUMANIAN, 2007, σ.64). Khalifa, σ.290 (A. TER-GHEWONDYAN, 2005, σ.147). al-Kūfī, τ.3, σ.352. Βλ. επίσης R. HOYLAND, 2015, σ.156-157, ο οποίος ωστόσο κάνει λάθος να αναφέρει ότι ο Smbat εγκατέλειψε την Αρμενία μετά την εκτέλεση των nakharar στις εκκλησίες.

πυρποληθούν ζωντανοί μέσα σε εκκλησίες¹³⁷. Η αναφορά στην επανάσταση του 703, δεν έγινε μόνο για να γίνει κατανοητή η χρονική στιγμή κατά την οποία η Αρμενία κατακτήθηκε οριστικά από τους Άραβες, αλλά και γιατί φανερώνει με ξεκάθαρο τρόπο τον έντονο ανταγωνισμό Βυζαντινών και Αράβων για τον έλεγχο της χώρας, καθώς και τις συνέπειές του στο ντόπιο πληθυσμό.

Είναι πάντως ενδεικτικό της οριστικής παγίωσης της αραβικής εξουσίας στην Αρμενία, το γεγονός ότι ο Smbat Bagratuni υπήρξε ο τελευταίος ishkhan Hayots' ο οποίος, έστω και περιοδικά, αναγνώριζε τη βυζαντινή και όχι την αραβική επικυριαρχία. Όλοι οι διάδοχοί του στο αξίωμα μέχρι το τέλος της αραβοκρατίας θα αναγνωρίζονταν μόνο από το Χαλιφάτο και θα λειτουργούσαν ως οι εκπρόσωποι των συμπατριωτών τους απέναντι στην αραβική διοίκηση¹³⁸.

Μετά από αυτήν την επιχείρηση, ουσιαστικά, δημιουργήθηκε το οστικανάτο της Armīnya, το οποίο περιελάμβανε τις περιοχές της Αρμενίας, της Ιβηρίας (Karthli), της Αλβανίας (Arran), τις περιοχές της Κασπίας (Shirwan), όπως και το Derbent¹³⁹. Το γεγονός ότι αυτοί οι λαοί εντάχθηκαν, από τους Άραβες, σε μια

¹³⁷ Ghewond, σ.56-58 (ARZUMANIAN, 2007, σ.64-65). Movses Kaghankatvatsi, σ.393-394 (R. BEDROSIAN, 2010, σ.130). Yovhannes Draxanakertc'i, σ.417-418 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.108-109). Asoghik, σ.103 (GELZER-BURCKHARDT, 1907, σ.73). Samouēl Aneci, σ.85 (M. BROSSET, 1876, σ.411). Kirakos Gangzaketsi'i, σ.65 (BEDROSIAN, 1986, σ.59-60). Vardan, σ.72 (THOMSON, 1989, σ.179). Step'annos Orbēlean, σ.179-180 (BEDROSIAN, 2015, σ.71). Για τις διαφορές των πηγών σχετικά με τη χρονολογική τοποθέτηση του γεγονότος, βλ. M. GHAZARIAN, 1903, σ.44-45. A. TER-GHEWONDYAN, 1982, σ.42 υπ.60 (μτφρ: A. TER-GHEWONDYAN, 2008, σ.417 υπ. 60). Για πρόσθετες πληροφορίες, βλ. M. JINBASHIAN, 2000, σ.152-156.

Το περιστατικό αυτό δεν αναφέρεται μόνο σε αρμενικές πηγές, αλλά και σε αραβικές: Khalīfa, σ.290 (A. TER-GHEWONDYAN, 2005, σ.147-148). Ya'qūbī, τ.2, σ.324-325. al-Kūfī, τ.3, σ.352. Ο Balādhūī αναφέρεται πολύ συνοπτικά και συγκεχυμένα στα περιστατικά, γράφοντας μόνο ότι οι Αρμένιοι αριστοκράτες επωφελήθηκαν της επανάστασης του Ibn az-Zubayr για να ξεγεληθούν, ακολούθησε εκστρατεία του Muḥammad, ο οποίος τους κατανίκησε και στη συνέχεια τους κλείδωσε σε εκκλησίες ώστε, να τους εκφοβίσει, βλ. Balādhūī, σ.205 (μτφρ. P. HITT, 1916, σ.322).

Ο Θεοφάνης από την άλλη αναφέρει συγκεκριμένα: «Τούτω τω ἔτει (Α.Μ. 6195) ἔστασιασαν οἱ ἄρχοντες Ἀρμενίας κατὰ τῶν Σαρακηνῶν, καὶ τοὺς ἐν Ἀρμενίᾳ Σαρακηνοὺς ἀπέκτειναν. καὶ αὐθις πρὸς τὸν Ἀψίμαρον πέμπουσιν, καὶ Ῥωμαίους εἰς τὴν αὐτῶν χώραν φέρουσιν. ὁ δὲ Μουαμὲδ ἐπιστρατεύσας κατ' αὐτῶν, πολλοὺς κτείνει καὶ τὴν μὲν Ἀρμενίαν Σαρακηνοῖς ὑποτάσσει, τοὺς δὲ μεγιστάνας Ἀρμενίας σωρεύσας ἐν τόπῳ ἐνὶ ζωοκαύστοις ἐποίησεν.», βλ. Θεοφάνης, σ.570. Βλ. επίσης Μιχαήλ ο Σύρος, τ.2, σ.474.

¹³⁸ K. YUZBASHYAN, 1988, σ.34.

¹³⁹ M. GHAZARIAN, 1903, σ.55. S. NERSESSIAN, 1973, σ.297. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.156-157. A. TER-GHEWONDYAN, 1981, σ.140. N. GARSOÏAN, 2004c, σ.126. Ορισμένοι

ενιαία διοίκηση με την ονομασία της Αρμενίας σχετίζεται και με τη σύγχυση των Αράβων κατακτητών σχετικά με τις φυλετικές διαιρέσεις της περιοχής¹⁴⁰. Άλλωστε, όπως έχει ήδη παρατηρηθεί¹⁴¹, το γεγονός ότι Αρμένιοι, Γεωργιανοί και Αλβανοί μοιράζονταν σημαντικά κοινωνικά, πολιτικά και πολιτιστικά χαρακτηριστικά ενέτεινε τη σύγχυση. Αραβικές φρουρές εγκατασταθήκαν σε σημαντικές αρμενικές πόλεις (Dwin, Nakhchevan, Arches) με σκοπό τόσο τον έλεγχο της χώρας όσο και την προστασία στρατηγικών θέσεων, για το πόλεμο εναντίον Βυζαντινών και Χαζάρων¹⁴². Έδρα του Άραβα ostikan και πρωτεύουσα της επαρχίας ορίστηκε το Dwin, το οποίο φιλοξενούσε και την κύρια αραβική δύναμη της χώρας¹⁴³, ενώ μετά από τα γεγονότα του 774-775, πιθανότατα από το 781 και έπειτα¹⁴⁴, τη θέση αυτή θα μοιραζόταν με την Partaw του Αζερμπαϊτζάν¹⁴⁵. Η συνύπαρξη της Partaw με το Dwin ως διοικητικών κέντρων της περιοχής δεν θα πρέπει να φαντάζει περίεργη, εφόσον πολλές φορές στα δύο οστικανάτα οριζόταν ένας κοινός αξιωματούχος¹⁴⁶. Πληροφορίες για τα γεωγραφικά όρια των δικαιοδοσιών του Dwin και της Partaw μας δίνει ο al-Muqaddasī¹⁴⁷. Ορθά παρατηρεί η Martin-Hisard ότι στην πραγματικότητα κάθε ευρύτερη περιοχή του Καυκάσου

Άραβες γεωγράφοι θεωρούσαν ότι στην Armīnya ανήκαν και ορισμένες περιοχές της Jazīra, όμως ο γρήγορος εξισλαμισμός και εξαραβισμός αυτών των περιοχών κατέστησε μη λειτουργική μια τέτοια ένωση. Βλ. al-Muqaddasī, σ.375 (B. COLLINS, 2001, σ.305. A. TER-GHEWONDYAN, 2005, σ.651-652). A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.155-156. Αντίθετα, πάντως, δεν μπορούμε επουδενί να συμπεριλάβουμε τις Κιλικίες Πύλες στα όρια της Armīnya, όπως κάνει η Dadoyan, βλ. S. DADOYAN, 2011, σ.43.

Διοικητική μονάδα που συνένωνε στο εσωτερικό της την Αρμενία με την Ιβηρία, την Αλβανία, την Ατροπατηνή και τη Syunik υφίστατο και στο κράτος των Σασσανιδών, υπό την ονομασία K'ust-i Karkeh, βλ. A. TER-GHEWONDYAN, 1958, σ.73-74 (A. TER-GHEWONDYAN, 1968, σ.323-324). A.E. REDGATE, 2006, σ.240. A. YEGHIAZARYAN, 2010, σ.17.

¹⁴⁰ Για τη σύγχυση αυτή, βλ. A. VACCA, 2015, σ.526-527.

¹⁴¹ LAURENT-CANARD, 1980, σ.51.

¹⁴² H. MANANDYAN, 1965, σ.133-134. A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.49, 66.

¹⁴³ Ibn Haukal, σ.342.

¹⁴⁴ A. TER-GHEWONDYAN, 1957, σ.85 (TER-GHEWONDYAN, 1965, σ.303).

¹⁴⁵ H. THOPDSCHIAN, 1904, σ.15. A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.36-37. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.157. A.E. REDGATE, 2006, σ.296.

¹⁴⁶ V. MINORSKY, 1953, σ.117. Ş.M. DIYĀB, 1984, σ.46.

¹⁴⁷ al-Muqaddasī, σ.51 (B. COLLINS, 2001, σ.48). Πάντως το β' μισό του δέκατου αιώνα ο al-Muqaddasī, θεωρούσε ότι πρωτεύουσα της ευρύτερης περιοχής ήταν η Bardha'a, την οποία μάλιστα παρομοίαζε με Βαγδάτη της περιοχής, βλ. al-Muqaddasī, σ.375 (B. COLLINS, 2001, σ.305. A. TER-GHEWONDYAN, 2005, σ.652). Για μια περιγραφή του Dwin της ίδιας περιόδου, βλ. al-Muqaddasī, σ.377 (B. COLLINS, 2001, σ.306. A. TER-GHEWONDYAN, 2005, σ.653).

είχε την αντίστοιχη έδρα της αραβικής διοίκησης: η Αρμενία το Dwin, η Αλβανία την Partaw και η Γεωργία την Τιφλίδα¹⁴⁸.

Η επαρχία της Armīnya, ωστόσο, διέφερε αισθητά από τις υπόλοιπες επαρχίες του αραβικού Χαλιφάτου¹⁴⁹. Σε αυτήν ο χριστιανισμός δεν έπαψε να αποτελεί την κυρίαρχη θρησκεία¹⁵⁰ και τα κυριαρχικά επί της γης δικαιώματα της εγχώριας αριστοκρατίας έγιναν σεβαστά από τους κατακτητές¹⁵¹. Η διάδοση του Ισλάμ ήταν περιορισμένη¹⁵² και σε αντίθεση με το παράδειγμα των κοπτικών ή συριακών Εκκλησιών, τα αραβικά δεν έγιναν ποτέ η λειτουργική γλώσσα της Αρμενικής Εκκλησίας. Επιπλέον, το αραβικό στοιχείο της χώρας δεν έπαψε να αποτελεί μειοψηφία παρότι απολάμβανε την προστασία των διοικητών της γης¹⁵³. Τα παραπάνω επιβεβαιώνουν και οι Άραβες γεωγράφοι, οι οποίοι παρότι αναφέρουν την πολυγλωσσία της περιοχής του Καυκάσου, ωστόσο θεωρούν κύριες γλώσσες την αρμενική στο δυτικό Καύκασο, και την ιρανική στον ανατολικό. Αντίθετα η αραβική χρησιμοποιούταν, έξω από τα αραβικά κέντρα, κυρίως ως η *lingua franca* των ηγεμόνων και των εμπόρων¹⁵⁴.

Δικαιολογημένα έχει υποστηριχθεί ότι η περίοδος της αραβοκρατίας συντέλεσε στη διατήρηση της αρμενικής ταυτότητας και την αποφυγή του

¹⁴⁸ B. MARTIN-HISARD, 2000, σ.362.

¹⁴⁹ Η διάκριση αυτή έχει ήδη σημειωθεί στη σύγχρονη έρευνα. Βλέπε ενδεικτικά A. TOYNBEE, 1973, σ.39: «*Meanwhile, on the political plane, the Arab Caliphate's non-Muslim subjects were deprived of all political authority except in one region, namely Armenia and the Caucasian principalities to the north of Armenia, as far as the Arabs succeeded in imposing their sovereignty on these. In this region, a number of local Christian rulers survived, by agreement, under the suzerainty of the Caliphate, throughout the period during which the Caliphate was here the paramount power*».

¹⁵⁰ al- Muqaddasī, σ.374(B. COLLINS, 2001, σ.303.A. TER-GHEWONDYAN, 2005, σ.651).

¹⁵¹ A.E. REDGATE, 2006, σ.272.

¹⁵² Για το θέμα αυτό βλ. το άρθρο του Shahinyan, A. SHAHINYAN, 2014. Βλ. επίσης A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.226. Κ. YUZBASHYAN, 1988, σ.49.

¹⁵³ A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.19-20, 47.

¹⁵⁴ al-Muqaddasī, σ.378(B. COLLINS, 2001, σ.308.A. TER-GHEWONDYAN, 2005, σ.655). Βλ. επίσης A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.160. A. TER-GHEWONDYAN, 1984, σ.212. S. DADOYAN, 2011, σ.47-48. Μία ενδιαφέρουσα αναφορά που αποδεικνύει τη γνώση αραβικών των Αρμένιων ishkhans αποτελεί το φανταστικό περιστατικό το οποίο περιγράφει ο Pseudo-Sapuh κατά το οποίο όταν ο υπηρέτης ενός Artsruni πρίγκιπα συνέλαβε έναν άγνωστο Άραβα (ο οποίος αποδείχθηκε ότι ήταν ο Χαλίφης) τον οδήγησε στον κύριο του, επειδή ο τελευταίος γνώριζε αραβικά και μπορούσε να συνομιλήσει μαζί του. Βλ. Pseudo-Sapuh, σ.204-205

«εκβυζαντινισμού» των Αρμενίων¹⁵⁵. Μάλιστα ήταν τέτοιος ο βαθμός αυτονομίας της Armīniya που πολιτικά αξιώματα είχαν ως αποκλειστικούς κατόχους αυτόχθονες χριστιανούς φεουδάρχες, σε αντίθεση με την πολιτική των Αράβων απέναντι στους dhimmī άλλων κατακτημένων περιοχών που απαγορεύονταν να αναλάβουν θέσεις εξουσίας¹⁵⁶. Φυσικά εδώ πρέπει να γίνει μια σημαντική επισήμανση: η ουσιαστική διαφορά ανάμεσα στους χριστιανούς του Καυκάσου και των υπόλοιπων χριστιανών του ισλαμικού κόσμου δεν ήταν ότι είχαν τη δική τους ηγεσία. Όπως, σωστά, αναφέρει ο Griffith: «Στην κλασική ισλαμική περίοδο οι dhimmī κυβερνιόντουσαν μέσω των δικών τους ηγετών, οι οποίοι ήταν έτσι υπεύθυνοι τόσο για τους φόρους όσο και για την καλή συμπεριφορά όσων ήταν υπό την επίβλεψή τους»¹⁵⁷. Η διαφοροποίηση έγκειται, λοιπόν, στο γεγονός ότι στον Καύκασο αυτοί οι ηγέτες ήταν κοσμικοί ηγεμόνες, και όχι ιεράρχες, οι οποίοι ως τέτοιοι είχαν υπολογίσιμη στρατιωτική ισχύ και ήταν σαφώς λιγότερο εύκολο να ελεγχθούν από τους Άραβες από ότι για παράδειγμα οι Ιακωβίτες πατριάρχες¹⁵⁸.

Σχετικά με αυτά τα αξιώματα είναι πιστεύω απαραίτητο να σταθούμε στις αρμοδιότητες των κατόχων τους, αφού μάλιστα αυτά τα αξιώματα συνέχισαν να υπάρχουν με σχεδόν अपαράλλακτες λειτουργίες και την περίοδο των Bagratuni.

Η πιο συχνή παρανόηση που συναντά κάποιος στις μελέτες για την ιστορία της Αρμενίας της περιόδου είναι η σύγχυση μεταξύ του αξιώματος του διοικητή του βόρειου τμήματός του χαλιφάτου με τον ostikan της Armīniya¹⁵⁹. Η σύγχυση

¹⁵⁵ W. KAEGI, 2000, σ.188.

¹⁵⁶ A. TER-GHEWONDYAN, 1975, σ.76. A. TER-GHEWONDYAN, 1986, σ.788. Ακόμη μια σημαντική διαφορά μεταξύ της Αρμενίας και των άλλων χριστιανικών επαρχιών του Χαλιφάτου αφορούσε στην εκλογή των προκαθημένων των διάφορων δογμάτων. Ενώ σε όλες τις περιπτώσεις η αραβική αρχή είχε έντονο ρόλο στην ανάδειξή τους, στην Αρμενία πολύ σπάνια μαρτυρούνται τέτοιες επεμβάσεις, βλ. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.223-224.

¹⁵⁷ S. GRIFFITH, 2008, σ.16.

¹⁵⁸ Το μόνο αντίστοιχο παράδειγμα που μπορούμε να αναφέρουμε προέρχεται από τη μακρινή Ισπανία, όπου «οι χριστιανοί ήταν πολυάριθμοι, οργανωμένοι υπό την ηγεσία των μουσουλμάνων μέσα σε ομάδες με αρχηγό τον κόμη (comes), προστάτη και ηγέτη τους, υπεύθυνο για την απόδοση των φόρων και της δικαιοσύνης μεταξύ των μη μουσουλμάνων», βλ. E. ΚΟΝΔΥΛΗ-ΜΠΑΣΟΥΚΟΥ, 2008, σ.164.

¹⁵⁹ Σε αρκετά έργα της δευτερογενούς βιβλιογραφίας υπάρχουν χρονολογικοί κατάλογοι των Αράβων αξιωματικών της Αρμενίας, με αρκετές ωστόσο διαφορές μεταξύ αυτών.

αυτή οφείλεται στο γεγονός ότι οι ίδιοι οι Άραβες ιστορικοί χρησιμοποιούν τους ίδιους τίτλους (*wālī*, *āmil*, κλπ) για να περιγράψουν τους δύο αξιωματούχους¹⁶⁰. Και οι Αρμένιοι πάντως ιστορικοί δεν είχαν κάποια καθορισμένη ονομασία για τον τίτλο του Άραβα διοικητή¹⁶¹. Ωστόσο, ο πρώτος τον οποίο εμείς θα αποκαλέσουμε *περιφερειάρχη*¹⁶², ήταν σαφέστατα ανώτερος του τελευταίου.

Το Χαλιφάτο χωριζόταν διοικητικά σε μεγάλες περιφέρειες, απομεινάρι του σασσανιδικού διοικητικού συστήματος¹⁶³. Συνοπτικά, τα δυτικά εδάφη (Βόρεια Αφρική και Ισπανία) αποτελούσαν τη Δυτική περιφέρεια, ενώ το Χορασάν αποτελούσε την έδρα της ανατολικής περιφέρειας. Η *Armīnya*, πάλι, μαζί με την *Jazīra*, το Αζερμπαϊτζάν και συνήθως και τα βυζαντινά *thughūr* αποτελούσαν τη βόρεια περιφέρεια, τον αποκαλούμενο συχνά ως «Ομεϋαδικό Βορρά»¹⁶⁴. Αυτή ήταν, ίσως, η σημαντικότερη από αυτές τις γεωγραφικές-διοικητικές διαιρέσεις, αφού συνόρευε με τους δύο ισχυρότερους εχθρούς του Χαλιφάτου, τους Βυζαντινούς και τους Χαζάρους. Αυτή η σημασία είχε οδηγήσει τους Ομεϋάδες Χαλίφες να τοποθετούν σε αυτή τη θέση τους πιο ενεργούς και ικανούς στρατιωτικούς

Βλέπε για παράδειγμα: M. GHAZARIAN, 1903, σ.38-43. A. TER-GHEWONDYAN, 1977b. LAURENT-CANARD, 1980, σ.409-451. M. BIT'ARYAN, 1989.

¹⁶⁰ Για τη σύγχυση που προκαλεί στο σημερινό αναγνώστη η πληθώρα ονομασιών των τίτλων των Αράβων αξιωματούχων στις αραβικές πηγές, βλ. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.165. M. BIT'ARYAN, 1989, σ.93. K. BLANKINSHIP, 1994, σ.39.

¹⁶¹ A. TER-GHEWONDYAN, 1962, σ.243-245.

¹⁶² Χρησιμοποιούμε τον όρο *περιφερειάρχη* για λόγους ευκολίας. Ο Bonner διακρίνει τους αξιωματούχους, ονομάζοντάς τους *governor* και *sub-governor*, βλ. M. BONNER, 1996, σ.66. Παρομοίως ο Ghazarian είχε χρησιμοποιήσει τα *statthalter* και *unterstatthalter*, βλ. M. GHAZARIAN, 1903, σ.55.

¹⁶³ Βλ. αναλυτικά, K. BLANKINSHIP, 1994, σ.38-42. Βλ. επίσης A. TER-GHEWONDYAN, 1958, σ.74 (A. TER-GHEWONDYAN, 1968, σ.324). A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.151. Βέβαια αυτές οι περιφέρειες δεν ήταν διοικητικά διαμερίσματα με καθορισμένες και πάγιες γεωγραφικές διαιρέσεις, βλ. A. TER-GHEWONDYAN, 1967, σ.164. Ιδίως επί των Αββασιδών, όταν το Χαλιφάτο άρχισε να αποσυντίθεται, στις περιφέρειες υπήρξαν συνενώσεις πολλών επαρχιών, που όμως η εξουσία του Χαλιφάτου πάνω τους ήταν τουλάχιστον αβέβαιη. Για παράδειγμα ο Mu'tamid είχε παραχωρήσει στο γιο του Ja'far τη διοίκηση μιας τεράστιας περιφέρειας που περιελάμβανε την Αίγυπτο, τη Συρία, τη Μοσούλη, την *Armīnya* και το Χορασάν, βλ. Ibn al-Athīr, τ.6, σ.252 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.166). Και μόνο από το τεράστιο μέγεθος της επικράτειας που υποτίθεται ότι θα είχε τη στρατιωτική επίβλεψη ο Ja'far, φανερώνει ότι ο τίτλος του αξιώματος ήταν κενός περιεχομένου.

¹⁶⁴ A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.151. M. BONNER, 1996, σ.140. F. AMABE, 2005, σ.159. S. DADOYAN, 2011, σ.82-83. Ο Blankinship έχει επισημάνει την πρωτοκαθεδρία της *Jazīra* στα πλαίσια αυτής της περιφέρειας, την οποία ονομάζει «*the Jaziran superprovince*», βλ. K. BLANKINSHIP, 1994, σ.52-53.

διοικητές που διαθέταν¹⁶⁵. Ήδη έχουμε αναφερθεί στο παράδειγμα του Muḥammad b. Marwān¹⁶⁶, αλλά και η παράθεση των ονομάτων μερικών από των διαδόχων του φανερώνει τη σημασία της θέσης του περιφερειάρχη: ο Maslama b. ʿAbd al-Malik (γνωστός από την πολιορκία της Πόλης)¹⁶⁷ αλλά και ο τελευταίος Χαλίφης Marwān b. Muḥammad είχε διατελέσει περιφερειάρχης του βόρειου τομέα¹⁶⁸. Η πρακτική αυτή συνεχίστηκε τυπικά και επί των πρώιμων Αββασιδών, με τον τίτλο να φέρει συνήθως ο προορισμένος διάδοχος του Χαλίφη (όπως π.χ. ο al-Mansūr, ο al-Mahdi, κ.α), όμως πλέον οι περισσότεροι από αυτούς παρέμεναν στη Βαγδάτη και σταδιακά ο τίτλος έμεινε κενός περιεχομένου¹⁶⁹.

Πάντως τα πραγματικά καθήκοντα αυτών των περιφερειάρχων στο Χαλιφάτο λίγα είχαν να κάνουν με τη διοίκηση των κατακτημένων περιοχών και πολύ σπάνια θα συναντήσουμε κάποιον απ' αυτούς να εμπλέκεται στα πολιτικά ζητήματα της επικράτειάς του. Ουσιαστικά επρόκειτο για ανώτατους στρατιωτικούς διοικητές του Χαλιφάτου, υπεύθυνους για την οργάνωση των πολεμικών ενεργειών με τις δύο γειτονικές δυνάμεις¹⁷⁰. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα των αρμοδιοτήτων των περιφερειάρχων προσφέρει η αφήγηση του al-Ṭabaṭī για τη δράση του Maslama b. ʿAbd al-Malik στο έτος που αυτός ανέλαβε τη διοίκηση της βόρειας περιφέρειας (709): **«Και σε αυτό (το έτος), όπως μνημονεύει και ο Muḥammad b. ʿUmar και διάφοροι άλλοι, ο ʿAbd al-ʿAzīz al-Walīd διενέργησε την sālifa και στην ηγεσία του στρατού βρισκόταν ο Maslama b. ʿAbd al-Malik. Και σε αυτό (το έτος) επιτέθηκε, επίσης, ο Maslama στους**

¹⁶⁵ Βλ. αναλυτικά, A. TER-GHEWONDYAN, 1967, σ.165-170.

¹⁶⁶ Τον οποίο η Garsoïan, θεωρεί, «*the first ostikan of Armīniya*», χαρακτηριστικό της σύγχυσης περί των αραβικών διοικητικών αξιωμάτων για την οποία μιλήσαμε παραπάνω, βλ. N. GARSOÏAN, 2004c, σ.126. Για την τοποθέτηση του Muḥammad ως διοικητή των Jazira, Αρμενίας και Αζερμπαϊτζάν, βλ. Khalīfa, σ.298 (A. TER-GHEWONDYAN, 2005, σ.149). al-Kūfī, τ.3, σ.351. Ibn al-Athīr, τ.4, σ.73 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.62).

¹⁶⁷ Θέση στην οποία διορίστηκε μετά από την αποτυχημένη εκστρατεία εναντίον της Κωνσταντινούπολης, βλ. Ya'qūbī, τ.2, σ.380-381: **«Και τοποθέτησε ο Hishām τον Maslama bn ʿAbd al-Malik διοικητή της Αρμενίας και του Αζερμπαϊτζάν το έτος 107 (725-726)».**

"وولي هشام مسلمة بن عبد الملك أرمينية وأذربيجان سنة 107"

¹⁶⁸ A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.154. H. KENNEDY, 2004, σ.108.

¹⁶⁹ A. TER-GHEWONDYAN, 1967, σ.168-171.

¹⁷⁰ M. GHAZARIAN, 1903, σ.57. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.154-155. Όπως χαρακτηριστικά έχει γράψει ο Wellhausen, για αυτή τη θέση: «*it was a post which required a soldier*», βλ. J. WELLHAUSEN, 1927, σ.371.

Τούρκους (Χαζάρους) μέχρι που έφθασε στην al-Bab στην περιοχή του Αζερμπαϊτζάν, και έπεσαν στα χέρια του πόλεις και φρούρια»¹⁷¹.

Ο στρατιωτικός χαρακτήρας του αξιώματος του περιφερειάρχη υποδηλώνει τη σημασία του κυβερνήτη της Armīnya για τη διοίκηση της επαρχίας, του επονομαζόμενου από τις ύστερες αρμενικές πηγές ως ostikan. Οι αρμοδιότητες του ostikan κινούνταν σε ένα μεγάλο εύρος στρατιωτικών, πολιτικών και οικονομικών καθηκόντων¹⁷². Ο ostikan ήταν πρωτίστως ο κυβερνήτης των στρατιωτικών δυνάμεων της επαρχίας του¹⁷³, και με αυτές αναμενόταν να τη διατηρεί ασφαλή τόσο από εξωτερικές επιθέσεις όσο και από ενδεχόμενες εξεγέρσεις, ενώ παράλληλα έπρεπε να συμμετέχει στις πολεμικές επιχειρήσεις εναντίον Βυζαντινών και Χαζάρων¹⁷⁴. Από την άλλη η Βαγδάτη βασιζόταν στις πολιτικές ικανότητες των ostikan, ώστε να μη χρειαστεί να καταστείλει στρατιωτικά μια επανάσταση. Αυτός έπρεπε να μπορεί να βρει τους απαραίτητους συμμάχους στο περίπλοκο φεουδαρχικό πολιτικό σκηνικό της χώρας, ώστε να απομακρύνει γενικότερα τον κίνδυνο της εξέγερσης. Συγχρόνως, αποτελούσε το κύριο εκτελεστικό όργανο των αποφάσεων της κεντρικής κυβέρνησης: όταν η

¹⁷¹ al-Tabarī, τ.6, σ.344 (HINDS, 1990, σ.164):

"ففيها غزا، فيما ذكر محمد بن عمر وغيره، الصائفة عبد العزيز بن الوليد، وكان على الجيش مسلمة بن عبد المليك. وفيها غزا أيضا مسلمة الترك حتى بلغ من ناحية آذربيجان، ففتح على يديه مدائن وحصون".

Στις συγκρούσεις του Maslama με τους Χαζάρους αναφέρεται και ο Αρμένιος ιστορικός Ghewond, βλ. Ghewond, σ.64-65 (ARZOU MANIAN, 2007, σ.69-70). Βλ. επίσης A. al-SAIYED, 1972, σ.88.

¹⁷² Η ανάλυση των αρμοδιοτήτων των ostikan εδώ είναι σχηματική και δεν αποτελούσε πάντα τον κανόνα. Για παράδειγμα ο Mutawakkil είχε ορίσει άλλον υπεύθυνο για τα στρατιωτικά ζητήματα της χώρας και άλλον για την είσπραξη των φόρων, βλ. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.162. LAURENT-CANARD, 1980, σ.213-214.

¹⁷³ Οι κύριες βάσεις του αραβικού στρατού της Αρμενίας, οι δυνάμεις του οποίου τον 8^ο αιώνα ήταν εν καιρώ πολέμου, σύμφωνα με τον Ghewondyan, γύρω στις 40.000 άνδρες, ήταν οι πόλεις Dwin, Nakhchevan, Ardjich, Khlāt και η Karen, βλ. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.162. Ο Ghazarian σημειώνει, αντίθετα, ότι ο αριθμός των αραβικών δυνάμεων στην Αρμενία πρέπει να ήταν μικρός, δεδομένου ότι στις περιπτώσεις που οι Αρμένιοι επαναστάτησαν τα στρατεύματα για την καταστολή των εξεγέρσεων αποστάληκαν από την κεντρική κυβέρνηση, βλ. M. GHAZARIAN, 1903, σ.58.

¹⁷⁴ M. GHAZARIAN, 1903, σ.56. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.161-162. Όπως έχει επισημάνει ο ίδιος ιστορικός, στο γεγονός ότι τα κύρια καθήκοντα του ostikan ήταν στρατιωτικής φύσεως, οφείλεται η τάση των Αρμενίων ιστορικών να αναφέρονται στις στρατιωτικές τους επιχειρήσεις, χωρίς καν να τους ονοματίζουν. Αυτό φανερώνει ότι πολλές φορές οι πολεμικές τους δραστηριότητες δεν τους άφηναν περιθώρια να ασχοληθούν με τη διοίκηση της χώρας, βλ. A. TER-GHEWONDYAN, 1964, σ.133 (A. TER-GHEWONDYAN, 1966, σ.199).

κυβέρνηση, για παράδειγμα, αποφάσισε να ενισχύσει το αραβικό στοιχείο στη χώρα, οι *ostikan* ήταν που είχαν την επιμέλεια αυτών των εποικίσεων. Της ίδιας σπουδαιότητας, όμως, ήταν και τα οικονομικά καθήκοντά του, με το κυριότερο φυσικά να είναι η εξασφάλιση της μεταφοράς των φόρων στην πρωτεύουσα¹⁷⁵. Αυτός, επιπλέον, θα πρέπει ήταν υπόλογος για την ομαλή λειτουργία του νομισματοκοπείου της *Armīnya*¹⁷⁶, αλλά και των ορυχείων πολύτιμων μεταλλευμάτων που είχε στην κατοχή του το Χαλιφάτο στα αρμενικά εδάφη¹⁷⁷. Η ενισχυμένη εξουσία των *ostikan* επέβαλε στο Χαλιφάτο την πολιτική απόφαση να εμποδίσει τη θέση να εξελιχθεί σε κληρονομικό αξίωμα, ωστόσο επί των Αββασιδών μέλη των *Shaybānī* και των *Sulamī* κατάφεραν για μεγάλα χρονικά διαστήματα να διαδεχθούν ομόφυλούς τους στο αξίωμα.

Φυσικά το έργο που είχε ανατεθεί στον *ostikan* του επέβαλλε μια βαθιά εμπλοκή στα εσωτερικά ζητήματα της Αρμενίας. Δεν είναι τυχαίο ότι την έλευση

¹⁷⁵ Για τη συλλογή των φόρων, ωστόσο, το ζήτημα ήταν περίπλοκο. Παρότι γενικά τη συλλογή φόρων διενεργούσαν οι ίδιοι οι *ishkhan*, ωστόσο υπήρξαν αρκετές προσπάθειες των Αββασιδών, η συλλογή των φόρων να γίνεται από Άραβες φοροεισπράκτορες. Οι προσπάθειες αυτές φαίνεται να συνοδεύτηκαν από περαιτέρω επιβάρυνση των χωρικών, κάτι που είχε ως αποτέλεσμα οι Άραβες φοροεισπράκτορες να γίνουν ιδιαίτερα απεχθείς στο ντόπιο πληθυσμό και να είναι μάλιστα, κατά κανόνα, τα πρώτα θύματα των αρμενικών εξεγέρσεων, βλ. H. THOPDSCHIAN, 1904, σ.31. H. NALBADYAN, 1954, σ.77. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.163,202. Ο *Yuzbashyan* παρατηρεί ότι τη γενική ευθύνη για τη συλλογή των φόρων είχαν οι Άραβες αξιωματούχοι και όχι οι Αρμένιοι, βλ. K. YUZBASHYAN, 1988, σ.43-44. Ο *Nalbadyan*, από την άλλη, θεωρεί ότι το ζήτημα για το ποιος συνέλλεγε τους φόρους είχε να κάνει με την γενικότερη αραβική φορολογική πολιτική. Σε περιόδους που υπήρχε αυξημένη ένταση της αραβικής φορολόγησης, τη συλλογή διευθετούσαν οι Άραβες αξιωματούχοι, ενώ όταν ο αραβικός έλεγχος στη χώρα χαλάρωνε οι Αρμένιοι αναλάμβαναν αυτό το έργο, βλ. H.NALBADYAN, 1954, σ.73-82, ιδίως 81. Για τον *Ohanyan*, πάλι, η μεσολάβηση του Άραβα *ostikan* στη συλλογή των φόρων σταμάτησε μόνο την περίοδο που ο *Ashot A'* έγινε *ishkhanats' iskhan*, βλ. H. OHANYAN, 2014, σ.193. Βλ. επίσης M. GHAZARIAN, 1903, σ.56-57, 59.

¹⁷⁶ A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.161. Ας σημειωθεί ότι επί *Hārūn* το νομισματοκοπείο της *Armīnya* είχε μεταφερθεί, πρόσκαιρα, από το *Dwin* στη *Hārūnīya*, βλ. F.AMABE, 2005, σ.162-163. Συνδεδεμένη με την ύπαρξη νομισματοκοπείου στην Αρμενία πρέπει να θεωρείται και η αναφορά του *Tabarī* για ύπαρξη θησαυροφυλακίου στη χώρα, βλ. al-*Tabarī*, τ.8, σ.140 (KENNEDY, 1990, σ.142). Για την κοπή νομισμάτων στην *Armīnya*, βλ. κυρίως A. VARDANYAN, 2014. Επίσης H. THOPDSCHIAN, 1904, σ.27-31. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.207-208. Η ύπαρξη νομισματοκοπείων σε περιφερειακές πόλεις του ισλαμικού κράτους έχει συνδεθεί με την εκεί παρουσία ισχυρών στρατιωτικών δυνάμεων, κάτι που όπως έχουμε δει ίσχυε και στην περίπτωση της Αρμενίας, βλ. H. KENNEDY, 2002, σ.167.

¹⁷⁷ A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.178. Για τον ορυκτό πλούτο της χώρας, βλ. S. VRYONIS, 1962, σ.6-7. R. HEWSEN, 2004, σ.14-15.

νέου ostikan ακολουθούσε συνάντηση με τους κύριους ishkhan της χώρας. Αντίστοιχα για τον ishkhan Hayots' και τον sparapet ήταν επιβεβλημένο να βρεθούν μαζί με τον αρμενικό στρατό, με τον ostikan στο Dwin¹⁷⁸. Η συνεργασία, πάντως, μεταξύ ostikan και ishkhan Hayots' δεν ήταν πάντα αγαστή και στις περιπτώσεις που ο ostikan είχε λόγους να αμφιβάλει για τη νομιμοφροσύνη των αρμένιων αξιωματούχων, υπήρχαν οι κατάλληλοι μηχανισμοί ελέγχου τους. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του ishkhan Hayots' Tačat Andzevatsi, ο οποίος προσπαθούσε να έρθει σε επαφή με τον Χαλίφη, οι προσπάθειές του όμως απέβησαν άκαρπες χάρη στο έργο του υφισταμένου του ostikan, του Šāhib al-barīd της Armīniyah (αρχηγού της αντικατασκοπείας).

Σε αντίθεση με τους παραπάνω Άραβες αξιωματούχους, ο ishkhan Hayots' (προϊστάμενος πρίγκιπας) ήταν πάντα κάποιος από τους ισχυρούς ishkhan της χώρας¹⁷⁹. Παρότι δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι για την ακριβή προέλευση του όρου¹⁸⁰, ωστόσο γνωρίζουμε ότι το αξίωμα προέρχεται από την προϊσλαμική περίοδο. Η διατήρηση του αξιώματος και την αραβική περίοδο αποτελεί ακόμη μια μαρτυρία για την ειδική μεταχείριση που έχαιραν οι Αρμένιοι στα πλαίσια του ισλαμικού κράτους. Ουσιαστικά εκείνη την περίοδο επρόκειτο για ημι-αυτόνομους διοικητές, οι οποίοι διοικούσαν την περιοχή για λογαριασμό του Χαλιφάτου και επιλέγονταν από τους Άραβες. Τα κριτήρια για αυτήν την επιλογή ήταν η ύπαρξη αρκετής ισχύος, ώστε να γίνεται αποδεκτή η εξουσία του από τους υπόλοιπους nakharar και φυσικά η πολιτική σύμπλευσης με τα χαλιφικά συμφέροντα στην περιοχή¹⁸¹.

¹⁷⁸ A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.161.

¹⁷⁹ Χρονολογικοί πίνακες με τους ishkhan Hayots' από τις αρχές του έβδομου αιώνα έως την αναστύλωση της αρμενικής βασιλείας, στους: A. TER-GHEWONDYAN, 1964, σ.130(A. TER-GHEWONDYAN, 1966, σ.196). LAURENT-CANARD, 1980,σ.400-406.

¹⁸⁰ Ο Ter-Ghewondyan θεωρεί ότι ο τίτλος αποτελεί αρμενική μετάφραση του ελληνικού άρχων, τίτλος που δινόταν από την Κωνσταντινούπολη στους διορισμένους κυβερνήτες της χώρας μετά τον θάνατό του Αρσακίδη βασιλέα το 390, βλ. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.53. Από την άλλη ο Yuzbashyan πιστεύει ότι ο τίτλος γεννήθηκε στην Περσαρμενία και αποτέλεσε εξ αρχής σημάδι της αυτονομίας που έχαιραν οι Αρμένιοι στα πλαίσια του περσικού βασιλείου, και μόνο αργότερα πέρασε στη βυζαντινή Αρμενία, βλ. K. YUZBASHYAN, 1988, σ.21,29 και ιδίως 34-35. Επίσης βλ. K. YUZBASHYAN, 1996, σ.216.

¹⁸¹ Για προσωπογραφικά στοιχεία των ishkhan Hayots' της περιόδου της αραβοκρατίας, βλ. K. YUZBASHYAN, 1988, σ.52-55.

Όπως είναι λογικό, πάντως, η αλλαγή των πολιτικών συνθηκών έφερε και αλλαγές στις αρμοδιότητες των *ishkhan Hayots'*. Το β' μισό του έβδομου αιώνα, με την Αρμενία ανεξάρτητη από Άραβες και Βυζαντινούς, ο *ishkhan Hayots'* έγινε ο πραγματικός ηγεμόνας της περιοχής¹⁸², με περιορισμένη, όμως, δύναμη λόγω της φεουδαρχικής κατάτμησης της περιοχής. Στο σκηνικό εκείνο κανένας από τους φεουδάρχες δεν είχε την απαραίτητη στρατιωτική δύναμη, ώστε να δημιουργήσει ένα συγκεντρωτικό κράτος¹⁸³. Έτσι ο *ishkhan Hayots'* διοικούσε τη χώρα, βασιζόμενος στις συμμαχίες με τους άλλους *ishkhan* και μόνο εάν αυτός είχε την αποδοχή του μεγαλύτερου μέρους τους, μπορούσε να εφαρμόσει τις πολιτικές της αρεσκείας του. Στην κατάσταση αυτή είχε συμβάλει και η εξέλιξη που είχε σημειωθεί στο φεουδαρχικό κληρονομικό δίκαιο στην Αρμενία μετά τον έκτο αιώνα: έως τότε ο μεγαλύτερος υιός του κάθε *nakharar* κληρονομούσε το σύνολο των κτήσεων του, αργότερα, όμως, αυτές διαμοιράζονταν σε όλους τους άρρενες απογόνους του¹⁸⁴. Αυτό οδηγούσε σε αύξηση της φεουδαρχικής κατάτμησης της χώρας και έκανε ακόμη πιο δύσκολη τη συγκέντρωση της απαραίτητης ισχύος στα χέρια ενός *ishkhan*, ώστε να καταφέρει να μετατρέψει το αξίωμά του *ishkhan Hayots'*, σε αυτό ενός ηγεμόνα με συγκεντρωτικές εξουσίες. Αργότερα, όταν η αραβική κυριαρχία οριστικοποιήθηκε, οι Άραβες ενέταξαν τον *ishkhan Hayots'* στο διοικητικό σύστημα της κατακτημένης περιοχής.

¹⁸² A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.54.

¹⁸³ LAURENT-CANARD, 1980, σ.107.

¹⁸⁴ A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.188. Μάλιστα υπάρχουν ενδείξεις ότι ακόμη και οι κόρες των *nakharar* διατηρούσαν κάποια κληρονομικά δικαιώματα επί των πατρικών κτήσεων, γεγονός που αναδεικνύει η ιστορία με τον *Djahhāf* και την κόρη του *Mushegh Mamikonean*. Τις εξελίξεις αυτές έχει μελετήσει επισταμένα ο Αρμένιος ιστορικός *Mat'evosyan*, ο οποίος μάλιστα θεωρεί ότι οι όροι *nakharar* και *ishkhan* αποτυπώνουν διαφορετικά στάδια της εξέλιξης της αρμενικής φεουδαρχίας. Βλ. αναλυτικά, R. MAT'EVOSYAN, 1990, σ.28-50. Αντίθετα οι *Laurent-Canard* θεωρούν ως *nakharar* τους υποτελείς των *ishkhan*, βλ. LAURENT-CANARD, 1980, σ.103, επίσης C. TOUMANOFF, 1963, σ.154. Πάντως, όπως έχει ήδη παρατηρηθεί, στις αρμενικές πηγές οι δύο όροι χρησιμοποιούνται αδιάκριτα, βλ. C. TOUMANOFF, 1963, σ.116-117.

Μια κατατοπιστική αναφορά στην ορολογία της φεουδαρχικής Αρμενίας υπάρχει στο έργο του *Toumanoff* σύμφωνα με την οποία: οι ηγέτες των οίκων αποκαλούνταν ως *tēr* (κύριος), *tanutēr* (κύριος του οίκου) ή *nahapet* (πατριάρχης). Αντίστοιχα τα περιγικιπάτα ως πολιτικές οντότητες ονομάζονταν *tērut'iwon*, *tanutērut'iwon* και *nahapetut'iwon*, ενώ η εδαφική τους επικράτεια ορίζεται ως *tun* (οίκος), *ashkharh* (γη) ή *gawar* (περιφέρεια, επαρχία), με την έδρα του *ishkhan* να αποτελεί το *ostan* ή *gah/gahoyk* του. Βλ. C. TOUMANOFF, 1963, σ.114-115.

Πρέπει να γίνει, επίσης, σαφές ότι ο εκάστοτε *ishkhan Hayots'* δεν είχε την ικανότητα να κληροδοτήσει το αξίωμά του σε κάποιον απόγονό του · αυτός επιβάλλονταν από την κυρίαρχη ξένη δύναμη της περιόδου, μέσω μιας τελετής κατά την οποία ο πληρεξούσιος του Χαλίφη στην περιοχή (ο *ostikan* ή ο περιφερειάρχης) του παρέδιδε τα διαπιστευτήριά του¹⁸⁵. Παρόλο, όμως, του μη κληρονομικού χαρακτήρα του αξιώματος, την περίοδο της αραβοκρατίας (701-862) από τους 11 συνολικά *ishkhan Hayots'* που υπήρξαν, μόνο δύο δεν ήταν *Bagratuni*¹⁸⁶. Το γεγονός αυτό οφείλεται σε έναν συνδυασμό αιτιών εκ των οποίων η πιο σημαντική ήταν η γενικότερη εκτίμηση των Αράβων ότι επρόκειτο για έναν οίκο του οποίου οι συμπάθειες ήταν παραδοσιακά με το μέρος τους ενάντια στους Βυζαντινούς¹⁸⁷. Επιπροσθέτως, η μεγάλη δύναμή τους σε συνδυασμό με το γεγονός ότι οι κτήσεις τους ήταν στο κέντρο της χώρας¹⁸⁸, τους έδιναν αρκετά εχέγγυα για την ικανότητά τους να επιτελούν το ρόλο τους. Το περιορισμένο, πάντως, εύρος της ισχύος των *ishkhan Hayots'* φανερώνει με ευκρίνεια το γεγονός, ότι κανείς από αυτούς δε θεώρησε σοφό να κάνει έδρα του την πρωτεύουσα της χώρας *Dwin*. Προτιμούσαν να παρεμένουν στα πατροπαράδοτα κέντρα των οίκων τους (έδρα του *Rshtuni* ήταν το νησάκι *Aghtamar*, των *Mamikonean* η *Aruj* ενώ του *Ashot Bagratuni* η *Dariunk'*¹⁸⁹). Οι Βυζαντινοί αναφέρονταν στον *ishkhan Hayots'* ως «άρχων Αρμενίας», ενώ στους Άραβες ήταν γνωστός ως *batrīq al-armani* (بطریق)¹⁹⁰. Τέλος, είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι και οι άλλες περιοχές της επαρχίας της *Armīnya* είχαν το δικό τους προϊστάμενο *ishkhan*: για παράδειγμα στην Αλβανία

¹⁸⁵ Για τις τελετές αυτές, βλ. A. TER-GHEWONDYAN, 1964, σ.132(A. TER-GHEWONDYAN, 1966, σ.197-198). A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.171. LAURENT-CANARD, 1980,σ.104.

¹⁸⁶ A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.170.

¹⁸⁷ S. COWE, 2000, σ.75-76. A.E. REDGATE, 2006, σ.261.

¹⁸⁸ Και συγχρόνως στην κατάλληλη θέση (βλέπε τις κτήσεις τους στην *Taik*), για να εμποδίσουν τη βυζαντινή παρεμβατικότητα στη χώρα, βλ. R. GROUSSET, 1973, σ.342.

¹⁸⁹ A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.55. Η *Dariunk'* αντικαταστάθηκε ως κέντρο των Βαγρατιδών αργότερα, επί *Ashot Msaker*, από τη *Bagaran*, φρούριο που βρισκόταν στην επαρχία της *Arsharunik*, βλ. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.171.

¹⁹⁰ A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.55, 170. LAURENT-CANARD, 1980,σ.235.K. YUZBASHYAN, 1996, σ.216-217. B. MARTIN-HISARD, 2000, σ.420. Για τη χρήση του όρου στις αραβικές πηγές σχετικά με τους Βυζαντινούς αξιωματούχους, βλ. M. MORONY, 1987, σ.20 υπ.88.

μαρτυρείται η ύπαρξη του *batrīq Ar-rān*¹⁹¹, ενώ είναι βέβαιο ότι και στην Αλβανία υπήρχαν και *sparapet*¹⁹².

Ποίες ήταν, όμως, οι δικαιοδοσίες και τα καθήκοντα του *ishkhan Hayots'* την περίοδο της αραβοκρατίας; Αυτός λειτουργούσε ως ο συνδετικός κρίκος του *ostikan* της *Armīnya* και όλων των φεουδαρχών της χώρας. Ήταν υπόλογος στην αραβική διοίκηση για τη στάση όλων των συμπατριωτών του και αυτή η θέση ευθύνης εξηγούσε τη δύναμη που του παραχωρούσε το Χαλιφάτο. Συγχρόνως, ο *ishkhan Hayots'* θα έπρεπε να διασφαλίζει ότι οι πολιτικές που αποφάσιζε η κεντρική εξουσία για την *Armīnya* (και των οποίων κύριο εκτελεστικό όργανο ήταν ο *ostikan*) δεν θα συναντούσαν εσωτερικές αντιδράσεις. Μαζί με τον *sparapet*, επίσης, αναμενόταν από αυτόν να συμμετέχει στους πολεμικούς αγώνες του Χαλιφάτου, ως αναπληρωτής ηγέτης του στρατιωτικού σώματος των Αρμενίων ιππέων. Σημαντικό ρόλο, επιπρόσθετα, πρέπει να είχε ο *ishkhan Hayots'* και στη διασφάλιση της συλλογής των φόρων¹⁹³, ενώ η εξουσία που είχε πάνω στην αρμενική Εκκλησία μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι αναμενόταν από αυτόν να κρατά την αρμενική Εκκλησία μακριά από τους Χαλκηδόνιους.

Ο κάτοχος του αξιώματος, και κατ' επέκταση ο οίκος του, αναμενόταν να αποκομίσει οφέλη από αυτό: τόσο υλικά (μέσω της ανάμειξης του στη συλλογή των φόρων) όσο και σε κύρος¹⁹⁴. Φυσικά οι χαλίφες γνώριζαν τα οφέλη που επέφερε η παροχή του τίτλου, και τα χρησιμοποιούσαν ως μέσο, ώστε να διασφαλίζουν ότι ο εκάστοτε *ishkhan Hayots'* θα ήταν πιστός και νομιμόφρων στην αραβική διοίκηση. Αργότερα λίγο πριν το β' μισό του ένατου αιώνα¹⁹⁵ οι Άραβες ενδυνάμωσαν τον τίτλο σε *ishkhanats' ishkhan* (δηλαδή πρίγκιπας των πριγκίπων)

¹⁹¹ Ya'qūbī, τ.2, σ.562.

¹⁹² Βλ. ενδεικτικά *Movses Kaghankatvatsi*, σ.377 (R. BEDROSIAN, 2010, σ.127), όπου στην περίοδο του 'Abd al-Malik μαρτυρείται ότι ο προϊστάμενος πρίγκιπας (*Ishkhan Aghuanits'*) έφερε το όνομα *Sheroy*, ενώ ο *sparapet* ονομαζόταν *Juank'oy*: «**O Sheroy ishkhan Aghuanits' και ο Juank'oy, Aguanits sparapet**» («Շերոյ Աղուանիտի Իշխանի և Ջուանկոյ Տարապետ») («Շերոյ Աղուանիտի Իշխանի և Ջուանկոյ Տարապետ»).

¹⁹³ A. TER-GHEWONDYAN, 1964, σ.132 (A. TER-GHEWONDYAN, 1966, σ.198). A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.172.

¹⁹⁴ LAURENT-CANARD, 1980, σ.104. A.E. REDGATE, 2006, σ.272-273.

¹⁹⁵ Σύμφωνα με τον *Yeghiazaryan* ο *Bagarat* έλαβε αυτόν τον τίτλο την τέταρτη δεκαετία του 9ου αιώνα, βλ. A. YEGHIAZARYAN, 2011, σ.30.

ή όπως αναφερόταν στις βυζαντινές πηγές αρχών των αρχόντων. Το ερώτημα που θέτει ο Yuzbashyan το κατά πόσο η αλλαγή του τίτλου έφερε μία πιο ενισχυμένη εξουσία στον κάτοχό του είναι πολύ ενδιαφέρον, αλλά δεδομένου ότι οι κάτοχοί του ήταν μόνο δύο Αρμένιοι (με τον έναν να αιχμαλωτίζεται στη Sāmarrā και τον άλλον να λαμβάνει τελικά το βασιλικό τίτλο) δεν μπορούμε να εξαγάγουμε οριστικά συμπεράσματα¹⁹⁶. Όπως και να έχει, ο τίτλος συνέχισε να υφίσταται και μετά από την εγκαθίδρυση του βαγρατιδικού βασιλείου, χρησιμοποιούμενος ως τιμητικός τίτλος για το διάδοχο του θρόνου.¹⁹⁷

Ίσως το παραπάνω, όντως περίπλοκο, σύστημα διοίκησης της Αρμενίας, γίνει πιο ξεκάθαρο στους γνώστες της βυζαντινής ιστορίας, αναφερόμενοι σε ένα ακραίο, αλλά, σχετικό ιστορικό ανάλογο: ο ishkhān Hayots' υπήρξε για τους Άραβες, ότι οι φύλαρχοι των Γασσανιδών, των Αράβων «φοιδεράτων» της πρώιμης αυτοκρατορίας, για τους Βυζαντινούς. Η μεγάλη δύναμη κέρδιζε την αναγνώριση της επικυριαρχίας της καθώς και στρατιωτική βοήθεια, με αντάλλαγμα την παραχώρηση διοικητικής αυτονομίας σε έναν έμπιστό της. Το καίριο, όμως, ερώτημα ήταν γιατί οι μεγάλες δυνάμεις δέχονταν ένα τόσο μεγάλο περιορισμό της εξουσίας τους στα ίδια τους τα εδάφη; Η απάντηση διαφαίνεται στα παραπάνω παραδείγματα: επρόκειτο για εδάφη, οι κάτοικοι των οποίων ανήκαν σε διαφορετικές πολιτισμικές και θρησκευτικές ομάδες από την κυρίαρχη ελίτ και πάνω στις οποίες η επιβολή πλήρους ελέγχου θα ήταν τουλάχιστον επίπονη, απαιτώντας πολύχρονες προσπάθειες με εξαιρετικά αβέβαια αποτελέσματα. Ο προσεκτικός αναγνώστης θα έχει ήδη διακρίνει ένα ακόμη κοινό χαρακτηριστικό των δύο περιπτώσεων, το οποίο είχε σημαντική επίδραση στους υπολογισμούς των διαμορφωτών πολιτικής · και το βόρειο-δυτικό τμήμα της αραβικής χερσονήσου και η Αρμενία βρίσκονταν στις μεθορίες των δύο κρατών, γεγονός που καθιστούσε ακόμη πιο επικίνδυνες τις απόπειρες επιβολής πλήρους κρατικού ελέγχου. Ιδίως το ενδεχόμενο της συνεργασίας των ντόπιων πληθυσμών με τη γειτονική εχθρική δύναμη (τους Σασσανίδες στο πρώτο παράδειγμα και τους

¹⁹⁶ Μια άλλη πρόταση που έχει διατυπωθεί είναι ότι ο νέος αυτός τίτλος φανερώνει την επέκταση των αρμοδιοτήτων του Αρμένιου πρίγκιπα και στη Γεωργία, βλ. A. YEGHIAZARYAN, 2011, σ.30.

¹⁹⁷ K. YUZBASHYAN, 1988, σ.65-68.

ίδιους τους Βυζαντινούς στο δεύτερο) ήταν πάντοτε πιθανό. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο μπορεί να εξηγηθεί η παρουσία, αλλά και ο ρόλος του *ishkhan Hayots'*. Το γιατί, όμως, οι Άραβες επέμεναν σε αυτή την «προσωρινή λύση» είναι ένα ερώτημα που θα επιχειρήσουμε να απαντήσουμε παρακάτω.

Τη δεύτερη θέση μετά τον *ishkhan Hayots'* κατείχε ο *sparapet*¹⁹⁸, ο οποίος ήταν ο διοικητής όλων των αρμενικών στρατευμάτων. Ο συγκεκριμένος αξιωματικός αποτελούσε τον κύριο βοηθό του *ishkhan Hayots'* και τον αναπληρωτή του σε περίπτωση που είτε δεν υπήρχε προσωρινά *ishkhan Hayots'* είτε αυτός δεν μπορούσε να εκτελέσει τα καθήκοντά του. Έχει σωστά τονιστεί, ότι το φαινόμενο της ύπαρξης ενός στρατιωτικού στη δεύτερη θέση της διοίκησης, αντί για κάποιον αξιωματούχο επιφορτισμένο με την πολιτική διοίκηση (όπως για παράδειγμα ο βεζύρης) εξηγείται με τη στρατηγική θέση της Αρμενίας και την απαραίτητη στρατιωτική ισχύ που απαιτούνταν για τη διαφύλαξή της¹⁹⁹. Σε αυτό το σημείο πρέπει, αναγκαστικά, να στρέψουμε το βλέμμα μας στο περίφημο αρμενικό ιππικό, ένα σώμα το οποίο τον έκτο αιώνα είχε δύναμη 30 χιλιάδων ανδρών, ενώ τον επόμενο αυτοί είχαν μειωθεί σε 15 χιλ²⁰⁰. Ήταν ένα στρατιωτικό σώμα, όπου όλοι οι αριστοκράτες της χώρας πρόσφεραν έναν αριθμό ιππέων²⁰¹, διαφορετικό, ανάλογα με τη δύναμή τους: από λίγες εκατοντάδες έως μερικές χιλιάδες. Κανονικά ο εξοπλισμός και οι μισθοί αυτών των ανδρών (100.000 dirham ετησίως²⁰²) παρέχονταν από το Χαλιφάτο, ωστόσο υπήρξαν απόπειρες εκ μέρους των Αββασιδών να περάσουν αυτό το οικονομικό βάρος στους φεουδάρχες κυρίως των στρατιωτών²⁰³. Το γεγονός ότι οι *sparapet* ήταν εκείνοι που οδηγούσαν το αρμενικό ιππικό στους αγώνες εναντίον των εχθρών του Χαλιφάτου, εξηγεί το

¹⁹⁸ Ετυμολογικά η λέξη προέρχεται εκ του παρθικού *spadapet* (*spad*-στρατός, *pat*-αρχηγός), βλ. R. BEDROSIAN, 1983, σ.6-7.

¹⁹⁹ A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.56. Θα συμπλήρωνα, έχοντας στο μυαλό τους βυζαντινούς δομέστικους του δέκατου αιώνα, ότι θα μπορούσε να εκληφθεί και ως απόδειξη έντονης στρατικοποίησης μιας κοινωνίας.

²⁰⁰ H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.205.

²⁰¹ LAURENT-CANARD, 1980, σ.96. Το αρμενικό ιππικό αποτελούνταν στην πλειονότητα του από μέλη της κατώτερης αριστοκρατίας (*azat*), βλ. H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.206. A.E. REDGATE, 2006, σ.277.

²⁰² Vardan, σ.74 (THOMSON, 1989, σ.181).

²⁰³ Μια τέτοια ρύθμιση είχε για παράδειγμα εφαρμοστεί την περίοδο του al-Mansūr, βλ. Ghewond, σ.160 (ARZOUManIAN, 2007, σ.123). Βλ. επίσης N. GARSOĪAN, 2004c, σ.130-131.

λόγο που το αξίωμα πέρασε από τα χέρια των Mamikonean²⁰⁴ στους Bagratuni, οι οποίοι το έφεραν από το β' μισό του 8^{ου} αι. έως και τη σύσταση του αρμενικού βασιλείου²⁰⁵. Μετά την ανεξαρτησία της χώρας ο sparapet έγινε ο δεύτερος άνδρας στην ιεραρχία του βασιλείου, και κάτοχος του αξιώματος· την πρώιμη περίοδο των Bagratuni, ήταν συνήθως ο αδερφός του t'aganor.

Εκτός από τα παραπάνω πρέπει να προσθέσουμε ακόμη ένα σημαντικό χαρακτηριστικό των πληροφοριών των μεσαιωνικών πηγών για την Αρμενία, η διασαφήνιση του οποίου, είναι απαραίτητη στο μελετητή της περιόδου. Οι Άραβες ιστορικοί και γεωγράφοι συνέχισαν την πρακτική της ονομασίας αρμενικών περιοχών με τακτικούς αριθμούς, απόρροια της ιουστινιάνειας διαίρεσης της Αρμενίας²⁰⁶, παρότι αυτές οι διαιρέσεις χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά από τους λόγιους και όχι από την κρατική διοίκηση²⁰⁷. Πρέπει να γίνει σαφές ότι, για παράδειγμα, η Αρμενία I, δεν αποτελούσε για όλους τους συγγραφείς την ίδια περιοχή ακόμη και εάν αυτοί έγραφαν στην ίδια γλώσσα²⁰⁸.

Οι διαφορές πολλές φορές είναι μεγάλες, ωστόσο μπορούμε ενδεικτικά να δούμε ορισμένες από τις γεωγραφικές διαιρέσεις που χρησιμοποιούσαν οι Άραβες συγγραφείς. Ο Balādhurī, για παράδειγμα, αναφέρει: «**H Shimshāt (Σαμόσατα), τα Qālīqalā (Karin), η Khlat και η Arches αποτελούν την τέταρτη Αρμενία. Και η περιοχή του Vaspurakan, το Dabīl (Dwin), η Siraj Tair και η Bagrawand αποτελούν την Τρίτη Αρμενία. Η Γεωργία (Djurzān) αποτελεί τη δεύτερη Αρμενία. Η as-Sisadjan και η Αλβανία (Arān) αποτελούν την πρώτη Αρμενία. Άλλοι υποστηρίζουν ότι η Shimshāt αποτελεί από μόνη της την τέταρτη Αρμενία, ενώ τα Καλικάλα, η Khlat, η Arches και η Badjunaīs (Manazkert)**

²⁰⁴ Τα διοικητικά αξιώματα, όπως άλλωστε και ο προκαθήμενος της Αρμενικής εκκλησίας, είχαν στην Αρμενία των Αρσακιδών κληρονομικό χαρακτήρα. Η πρακτική αυτή σαφώς οφειλόταν στις ιρανικές επιρροές. Βάσει αυτής της πρακτικής το αξίωμα του sparapet θεωρείτο ότι άνηκε στον οίκο των Mamikonean, βλ. R. BEDROSIAN, 1983, σ.6. N. GARSOĪAN, 1994, σ.119. N. GARSOĪAN, 2004, σ.78. C. SETTIPANI, 2006, σ.100. Για μια λίστα με τους Αρμένιους sparapet μέχρι την αραβική κατάκτηση βλ. K. YUZBASHYAN, 1988, σ.12-14.

²⁰⁵ H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.200. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.174.

²⁰⁶ Για τη διοικητική αναδιοργάνωση της Αρμενίας επί Ιουστινιανού, βλ. K. YUZBASHYAN, 1988, σ.25. N. GARSOĪAN, 2004b, σ.105-106. A.E. REDGATE, 2006, σ.238-239.

²⁰⁷ A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.157. A. YEGHIAZARYAN, 2010, σ.33.

²⁰⁸ Βλ. αναλυτικά, LAURENT-CANARD, 1980, σ.39-45.

αποτελούν την τρίτη Αρμενία. Η Siraj Tair, η Bagrawand, το Dabīl (Dwin) και το Vaspurakan αποτελούν τη δεύτερη Αρμενία. Το Sisadjan, η Arān και η Τιφλίδα αποτελούν την πρώτη Αρμενία»²⁰⁹. Ένας ακόμη όρος που χρησιμοποιείται από τους Άραβες γεωγράφους για να περιγράψει την ευρύτερη περιοχή είναι ο *iqḷīm ar-Rihāb*. Ο al-Muqaddasī δίνει την ακόλουθη περιγραφή για την *ar-Rihāb*: «Θεωρούμε ότι αυτή η περιφέρεια αποτελείται από τρεις περιοχές. Η πρώτη, από την κατεύθυνση της λίμνης (εννοεί την Κασπία), είναι η ar-Rān, έπειτα η Αρμενία και μετά το Αζερχμαϊτζάν»²¹⁰. Ο Ibn Hauḳal, πάλι, στο έργο του χωρίζει την Αρμενία σε εσωτερική και σε εξωτερική²¹¹. Στην πρώτη κατατάσσει το Dwin, τη Nakhchevan και την Karin, ενώ στη δεύτερη την περιοχή βόρεια της λίμνης Van. Ο μεταγενέστερος γεωγράφος Yāqūt al-Hamawī αναφέρεται και στη διάκριση ανάμεσα σε μικρή και μεγάλη Αρμενία: «Και λέγεται ότι υπάρχουν δύο Αρμενίες, η μεγάλη και η μικρή...»²¹².

Επιστρέφοντας στην ιστορία της Αρμενίας, μετά τα γεγονότα του 705 το Χαλιφάτο αποφάσισε να ομαλοποιήσει την κατάσταση στην Αρμενία. Η πολιτική αυτή επισφραγίστηκε με το κάλεσμα για επιστροφή όλων των αριστοκρατών που είχαν καταφύγει στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, κατά τη διάρκεια της επανάστασης, δίνοντάς τους μάλιστα εγγυήσεις τόσο για την ασφάλειά τους όσο

²⁰⁹ Balādhurī, σ.193-194 (μτφρ. P. HITT, 1916, σ.301):

"كانت شمشاط وقاليقلا وخالاط وأرجيش تدعى أرمينية الرابعة وكانت كورة البسفرجان وديبل وسراج طير وبغروقد تدعى أرمينية الثالثة وكانت جرزان تدعى أرمينية الثانية وكانت السيسجان وأران تدعى أرمينية الأولى ويقال كانت شمشاط وحدها أرمينية الرابعة وكانت قاليقلا وخالاط وأرجيش وباجنيس تدعى أرمينية الثالثة وسراج طير وبغروند وديبل والبسفرجان تدعى أرمينية الثانية وسيسجان وأران وتفلس تدعى أرمينية الأولى".

βλ. επίσης Ibn Khurdādhbeh, σ.122 (TER-GHEWONDYAN, 2005, σ.448). Munejjim Bashī, σ.2*-3*(MINORSKY, 1953, σ.7-8). Yāqūt al-Hamawī, τ.1, σ.133.

Γενικότερα για τους περισσότερους Άραβες συγγραφείς η Αλβανία ήταν η Αρμενία I, η Γεωργία η Αρμενία II, η παλιά Περσαρμενία η Αρμενία III και τα εδάφη της άλλοτε βυζαντινής Αρμενίας αποτελούσαν την Αρμενία IV, βλ. A. TER-GHEWONDYAN, 1958, σ.75 (A. TER-GHEWONDYAN, 1968, σ.325). A. TER-GHEWONDYAN, 1961, σ.68-69. Με την ταύτιση της Αρμενίας III με την Περσαρμενία και της Αρμενίας IV με τη βυζαντινή Αρμενία διαφωνεί ο Yeghiazaryan, βλ. A. YEGHIAZARYAN, 2010, σ.34. Η διαφορά των δύο ιστορικών είναι πάντως μικρή και οφείλεται στο γεγονός ότι ο δεύτερος προσδιορίζει αυτές τις δύο περιοχές με βάση τη συνθήκη του 571.

²¹⁰ al-Muqaddasī, σ.374(B. COLLINS, 2001, σ.303.A. TER-GHEWONDYAN, 2005, σ.651):

"وقد جعلنا هذا الاقليم ثلاث كور اولها من قبل البحيرة الزان ثم أرمينية ثم أذربيجان".

²¹¹ Ibn Hauḳal, σ.343:

"وهما أرمينيتان فأحدهما تعرف بالداخلة والأخرى بالخارجة".

²¹² Yāqūt al-Hamawī, τ.1, σ.133: "وقيل هما أرمينيتان الكبرى والصغرى".

και για την ακεραιότητα των κτήσεών τους²¹³. Η ανεκτική πολιτική των Ομεϊάδων συνοδεύτηκε από πολιτικές σύσφιξης των σχέσεων με την Αρμενική Εκκλησία, παρόμοιες με αυτές των Σασσανιδών. Όπως και οι τελευταίοι έτσι και η Δαμασκός ευελπιστούσε με τη στήριξη δογμάτων εχθρικών προς το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, ότι θα εξασφάλιζε τουλάχιστον την απροθυμία των χριστιανών υπηκόων της να βλέπουν την Αυτοκρατορία ως πραγματική τους πατρίδα. Χαρακτηριστική περίπτωση της ιδιάζουσας «συμμαχίας» αρμενικού κλήρου και αραβικής αρχής αποτέλεσε η παράκληση του Καθολικού Ηλία (703-717) στον Ομεϊάδη Χαλίφη, ώστε να τον ενίσχυε στον αγώνα του εναντίον των Χαλκηδονίων της *Armīniya*²¹⁴. Από την άλλη δεν ήταν καθόλου τυχαίο ότι αυτή ήταν η περίοδος δράσης του περίφημου για την προάσπιση του αρμενικού δόγματος, Καθολικού Ιωάννη *Odznetsi* (717-728)²¹⁵.

Στη συνέχεια ο επίμονος αγώνας εναντίον των Χαζάρων, κατέστησε στο χαλιφάτο ξεκάθαρη την ανάγκη διατήρησης καλών σχέσεων με τους Αρμένιους, και λόγω ακριβώς αυτής της ανάγκης ξεπεράστηκαν σχετικά ανώδυνα κάποιες επιπλοκές²¹⁶. Η σταθεροποίηση της κατάστασης στην Αρμενία, άλλωστε, ήταν απαραίτητη για την ομαλή διεξαγωγή των εκστρατειών εναντίον των Χαζάρων. Όπως ήδη έχουμε αναφέρει τις επιχειρήσεις αυτές αναλάμβαναν συνήθως οι διοικητές της περιοχής. Για παράδειγμα για το έτος 104 μ.Ε (722-723 μ.Χ.)

²¹³ A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.78-79. Տ.Մ. ԴԻՂԱԲ, 1978, σ.49. M. JINBASHIAN, 2000, σ.157-159.

²¹⁴ Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.419 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.109-110). Αναλυτικά για τη φιλοαραβική πολιτική του Καθολικού Ηλία, βλ. M. JINBASHIAN, 2000, σ.141-161.

²¹⁵ Ο ίδιος ο Καθολικός υπήρξε συγγραφέας και μιας πολεμικής πραγματείας εναντίον των Παυλικιανών, βλ. N.GARSOÏAN, 1967, σ.94-95. N. GARSOÏAN, 2004c, σ.125. Για το κύρος του Ιωάννη στους Άραβες διοικητές της *Armīniya*, αλλά και για το θαυμασμό από τον ίδιο τον Χαλίφη, βλ. Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.420-422 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.111). Vardan, σ.72 (THOMSON, 1989, σ.179). Την ίδια ιστορία αναφέρει και ο *Asoghik*, μόνο που αναχρονιστικά μιλάει για τη Βαγδάτη, βλ. *Asoghik*, σ.105-106 (GELZER-BURCKHARDT, 1907, σ.74-75). Βλ. επίσης *Kirakos Gangzaketsi'i*, σ.67-69 (BEDROSIAN, 1986, σ.60-62). Ο ίδιος Καθολικός πρωτοστάτησε μαζί με τον Ιακωβίτη Πατριάρχη Αθανάσιο σε μια κίνηση ισχυροποίησης των δεσμών των δύο εκκλησιών, που μάλιστα κατέληξε στη Σύνοδο του *Manazkert* το 726, βλ. αναλυτικά, Μιχαήλ ο Σύρος, τ.2, σ.492-500. *Asoghik*, σ.104-105 (GELZER-BURCKHARDT, 1907, σ.74). Επίσης *Samouël Aneci*, σ.87 (M. BROSSET, 1876, σ.411). Αναλυτικότερη περιγραφή των σχέσεων Αρμενικής Εκκλησίας-Χαλιφάτου, καθώς και των ενεργειών αυτού του Καθολικού, στον M. JINBASHIAN, 2000, σ.163-185. Τη σημασία της δράσης αυτού του Καθολικού για την αρμενική ιστορία τονίζει και ο *Mahé*, βλ. J. MAHÉ, 1997, σ.65-66.

²¹⁶ A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.89. A. TER-GHEWONDYAN, 1986, σ.781.

διαβάζουμε στον al-Ṭabarī: «Και αυτό το έτος επιτέθηκε ο al-Jarrāh b. ʿAbdallāh al-Ḥakamī, ο οποίος ήταν κυβερνήτης (amīr) της Armīnya και του Αζερμπαϊτζάν, στη γη των Τούρκων (Χαζάρων) και κατέκτησε την Balandjar και κατανίκησε τους Τούρκους...»²¹⁷. Οι Ομεϋάδες είχαν αυτή την περίοδο μια προτίμηση για τη συνεργασία με τον οίκο των Bagratuni, επιθυμώντας τοιουτοτρόπως να εμποδίσουν την περαιτέρω ενδυνάμωση του ισχυρότερου οίκου, εκείνης της εποχής, των Mamikonean, για τους οποίους υπήρχαν πάντα οι υποψίες ότι παραμένουν ακραιφνώς φιλό-βυζαντινοί²¹⁸.

Την πέμπτη δεκαετία του 8^{ου} αι. το χαλιφάτο των Ομεϋαδών διερχόταν μια περίοδο σοβαρής κρίσης, με συνεχείς εμφύλιες διενέξεις²¹⁹. Σύντομα αυτές επεκτάθηκαν και στο γεωγραφικό χώρο της Αρμενίας, με την εκδήλωση της επανάστασης του Musāfir, τον οποίο πολέμησε για πολλά χρόνια, ανεπιτυχώς, ο ostikan της Αρμενίας Ishaq ibn Muslim al-Uqayli²²⁰. Μέσα σε αυτό το κλίμα γενικής αστάθειας, οι Mamikonean αποφάσισαν ότι είχε έρθει η κατάλληλη στιγμή να κινηθούν εναντίον της αραβικής διοίκησης. Προσπάθησαν ουσιαστικά με αυτό τον τρόπο να επιβεβαιώσουν την κυριαρχία τους στο πολιτικό σκηνικό της χώρας απέναντι στους αραβόφιλους Bagratuni. Οι τελευταίοι, είχαν έξυπνα εξαργυρώσει τη συνδρομή τους στους χαζαρικούς αγώνες των Αράβων με την ανάληψη του τίτλου του ishkhan Hayots' το 732²²¹. Ο Bagratuni ishkhan, μπροστά στην επανάσταση των Mamikonean, δεν είχε άλλη επιλογή από το να στραφεί στη

²¹⁷ al-Ṭabarī, τ.7 σ.9-10 (POWERS, 1989, σ.182-183):

"وفي هذه السنة غزا الجراح بن عبد الله الحكمي، وهو أمير على أرمينية وأذربيجان، أرض الترك ففتح على يديه بلنجر، وهزم الترك".

Για το ίδιο βλ. Khalifa, σ.329-330 (A. TER-GHEWONDYAN, 2005, σ.158-159). Ibn al-Athīr, τ.4, σ.361-362 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.74-76).

²¹⁸ A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.91. LAURENT-CANARD, 1980, σ.127. H. KENNEDY, 2004, σ.108-109.

²¹⁹ Για την περίοδο αυτή, βλ. H. KENNEDY, 2004, σ.112-122.

²²⁰ Balādhuī, σ.209 (μτφρ. P. HITTI, 1916, σ.328): «Επειτα κατέφθασε σε αυτόν το νέο του θανάτου του al-Walīd ibn-Yazīd, και έτσι ο Thābit ibn-Nu'aym al-Judhāmī εξεγέρθη (εναντίον του Χαλίφη Marwān]). Και κατέφθασε σε αυτόν ο Musāfir al-Kaṣāb, ο οποίος ήταν ένας από αυτούς που είχε εγκατασταθεί στην al-Bāb από τον al-Dahhāk al-Khārījī, συμφώνησε με αυτόν και διορίστηκε στη διοίκηση της Αρμενίας και του Αζερμπαϊτζάν...Και είχε τοποθετήσει ο Marwān b. Muḥammad τον Ishaq ibn Muslim ως διοικητή της Αρμενίας, και αυτός δεν έπαψε να πολεμά τον Musāfir».

"ثم جاءه قتل الوليد بن يزيد وخالف عليه ثابت بن نعيم الجذامي واتي مسافر القصاب وهو ممن مكته بالباب الضحاك الخارجي فوافق على رأيه وولاه ارمينية وأذربيجان ... وولى مروان بن محمد اسحق ابن مسلم ارمينية فلم يزل يقاتل مسافرا".

²²¹ Ş.M. DIYĀB, 1978, σ.53. N. GARSOĪAN, 2004c, σ.129. A.E. REDGATE, 2006, σ.273.

Δαμασκό. Η κίνησή του είχε ως αποτέλεσμα την εκτέλεση του ενός από τους δύο Mamikonean ηγέτες της επανάστασης, του Δαβίδ²²², από τον ostikan Ishaq ibn Muslim, ύστερα από εντολή του χαλίφη Marwān. Ο τελευταίος ήταν αποφασισμένος να διατηρήσει το στενό του σύμμαχο Ashot Bagratuni στην εξουσία της χώρας. Ο Γρηγόριος, από την άλλη, αναγκάστηκε προσωρινά να συνθηκολογήσει με τον Bagratuni ishkhan.

Εντωμεταξύ, στο εσωτερικό του χαλιφάτου έλαβαν χώρα σημαντικότερες εξελίξεις. Στο θρόνο βρισκόταν από το 744 και έπειτα, ο Marwān ο οποίος είχε αποδείξει τις στρατιωτικές και πολιτικές του ικανότητες με τους αγώνες του εναντίον των Χαζάρων και των Βυζαντινών²²³. Ωστόσο, οι φυλετικές διαμάχες²²⁴, η σκληρή απολυταρχική πολιτική της Δαμασκού, καθώς και η απροθυμία του συριακού στρατού να εμπλέκεται σε αγώνες μακριά από την πατρίδα του είχαν μετατρέψει το χαλιφάτο σε ένα κράτος που ταλάνιζαν όχι μόνο οι εμφύλιες συγκρούσεις των ίδιων των Ομεϊαδών αλλά και πολλές εξεγέρσεις εναντίον τους²²⁵. Ένα από αυτά τα επαναστατικά κινήματα, εκμεταλλευόμενο την ασάφεια των στόχων του, για να κερδίσει τη λαϊκή υποστήριξη, αλλά πολύ περισσότερο τον σπουδαίο στρατηγό Abū Muslim κατάφερε να ανατρέψει τη δυναστεία των

²²² Ghewond, σ.149-152 (ARZOUMANIAN,2007, σ.117-119). Ο Ashot για να επιτύχει αυτή την αραβική επιβεβαίωση της θέσης του χρειάστηκε, πρώτα, να πολεμήσει στο πλευρό του χαλίφη Marwān στις εμφύλιες διαμάχες που ταλάνιζαν το Χαλιφάτο, βλ. Ghewond, σ.149-150 (ARZOUMANIAN,2007, σ.118): «Και πήγε αυτός (ο Ashot) στη Συρία για να συναντήσει τον Χαλίφη και να του αναφέρει τις έριδες μεταξύ αυτού και των nakharar του. Και όταν έφθασε ο πατρίκιος με το στρατό του στο πεδίο της μάχης, πολλές νίκες κέρδισαν οι δυνάμεις του Marwān και κατανίκησαν τον εχθρό, αφού είχαν πληροφορηθεί για την έλευση του Αρμένιου πατρικίου, ο οποίος είχε έρθει να βοηθήσει με τους δεκαπέντε χιλιάδες επίλεκτους ιππείς του» («Եւ ինքն անցեալ զնար յաշխարհն Ասորիոց ան իշխանն Բաւայելի Մրվան ան ի գեղուցանել նմա զիրս արմլին որ ի սէջ նրա և նախարարաց իրոց: Եւ իբրև եղաւ Պատրիկն զօրօք իրովք ի տեղի նարսին, բարուն յաղթութիւն լինէր զօրան Մրվանայ եւ իսրաւաղնուն հալառաւաղորդաց նրին քանզի լուան ըզ հանրաւ գալստեան նրա, եթէ եղաւ պատրիկն Հայոց ի թիւրնու օգնականութեան, եւ ունի ընդ իր ընտիրս հեծելըցնիգետաւան հազար արանց վառելոց»:

²²³ A. al-SĀ'ĪYED, 1972, σ.100. Μάλιστα αυτές οι ικανότητες του Marwān του χάρισαν το προσωνύμιο του γαιδάρου (αραβικά. al-himār), λόγω ακριβώς της επιμονής και της δύναμής του, βλ. Bar Hebraeus, σ.121. H. KENNEDY, 2004, σ.114.

²²⁴ Για αυτές τις συγκρούσεις, βλ. την καίρια ανάλυση του Amabe, F. AMABE, 1995, σ.11-27. Βλ. επίσης P. HITT, 1970, σ.280-281.

²²⁵ Βλ. M. HUDGSON, 1974, σ.272-273. Ο Μπαντάουη βλέπει πίσω από τις κοινωνικές αναταραχές της εποχής των Ομεϊαδών την «αντιπαράθεση του περσοασιατικού στοιχείου με το συροβυζαντινό», βλ. X. ΜΠΑΝΤΑΟΥΗ, 2003, σ.200-201.

Ομεΐαδών, μετά από σκληρές συγκρούσεις²²⁶. Η τελευταία από αυτές έγινε στην μάχη του Zāb το 750 και η ήττα των τελευταίων δυνάμεων των Ομεΐαδών σήμαινε την αλλαγή της άρχουσας δυναστείας²²⁷. Πλέον τις τύχες του ισλαμικού κόσμου θα όριζαν οι Αββασίδες. Η εναλλαγή της άρχουσας δυναστείας στο Χαλιφάτο, είχε ως συνέπεια την εξέλιξη του από ένα αραβικό κράτος σε ένα ισλαμικό²²⁸. Η μεταμόρφωση του χαρακτήρα του χαλιφάτου είχε σαφέστατα σημαντικές συνέπειες όχι μόνο για την Αρμενία, αλλά και για όλους τους κατακτημένους λαούς: δεν είναι τυχαίο ότι ήταν επί Αββασιδών που το Ιράν έχασε οριστικά τον μαζδαϊκό του χαρακτήρα ούτε φυσικά και ότι αυτή ήταν η εποχή που οι Σύριοι και οι Κόπτες εξαραβοποιήθηκαν σε μεγάλο βαθμό²²⁹.

Το διάστημα που ο Marwān b. Muḥammad ήταν απασχολημένος με την αββασιδική επανάσταση είχε εκμεταλλευτεί ο Γρηγόριος Mamikonean, συνεχίζοντας ουσιαστικά την προηγούμενη επανάσταση. Ο Άραβας κυβερνήτης της χώρας σύντομα δολοφονήθηκε²³⁰ και αυτήν τη φορά μάλιστα ακόμη και ο ίδιος ο ishkan Hayots' είχε ακολουθήσει, έστω και χωρίς να το επιθυμεί, τους επαναστάτες²³¹. Συγχρόνως και παράλληλα με την επανάσταση των αριστοκρατών, στη χώρα είχαν ξεσπάσει διάφορες λαϊκές επαναστάσεις και εξεγέρσεις που στρέφονταν όχι μόνο εναντίον των Αράβων, αλλά και κατά των ίδιων των Αρμένιων αριστοκρατών²³². Σε αυτές τις λαϊκές κινήσεις είχαν σημαντική δραστηριότητα και οι Παυλικιανοί, τους οποίους ο Ghewond αποκαλεί «**γιούς της αμαρτίας**» (ըրիըր յանցանիւց)²³³. Σε αυτές τις δραστηριότητες έθεσε σύντομα τέλος ο στρατός των nakharar, υπό την ηγεσία του Γρηγόριου Mamikonean.

Ο πολιτικός προσανατολισμός των Mamikonean δεν άργησε να διαφανεί, αφού οι επαναστάτες κατευθύνθηκαν στην Taik, περιοχή κοντά στα βυζαντινά

²²⁶ Για την επανάσταση των Αββασιδών, βλ. ενδεικτικά M.A. SHABAN, 2001a, σ.335-343.

²²⁷ H. KENNEDY, 2004, σ.115. A. BENNISON, 2009, σ.25. Για τη μάχη του Zāb, βλ. ενδεικτικά Ibn al-Athīr, τ.5, σ.69-72.

²²⁸ Βλ. ενδεικτικά, Χ. ΜΠΑΝΤΑΟΥΗ, 2003, σ.233.

²²⁹ A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.98.

²³⁰ Ya'qūbī, τ.2, σ.404-405.

²³¹ Ghewond, σ.152-153 (ARZUMANIAN, 2007, σ.119-120).

²³² A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.94-97.

²³³ Ghewond, σ.154 (ARZUMANIAN, 2007, σ.120). Βλ. επίσης A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.210-211. N. GARSOÏAN, 2004c, σ.129. Πρβλ. M. JINBASHIAN, 2000, σ.200.

σύνορα, προφανώς ελπίζοντας σε κάποια έμπρακτη βοήθεια από την Αυτοκρατορία²³⁴. Το γεγονός αυτό, άλλωστε, κάνει ξεκάθαρο η μαρτυρία του Ghewond: «Και βάδισαν (οι Αρμένιοι αριστοκράτες) αναζητώντας προστασία στα οχυρά της περιοχής της Tayk', μαζί με ολόκληρές τις οικογένειές τους και όλα τους τα εφόδια. Αυτοί υπολόγιζαν στη βοήθεια του στρατού του βασιλιά των Ελλήνων, που βρισκόταν στην περιοχή του Πόντου, επειδή υπήρχε συνθήκη συμμαχίας μεταξύ τους, με τις εντολές του Αυτοκράτορα Κωνσταντίνου»²³⁵. Υπό την ηγεσία του Γρηγόριου Mamikonean ο αρμενικός στρατός κατέλαβε την Karin, ενώ σύντομα η απροθυμία του ishkhane Hayots' Ashot Bagratuni να συνδράμει τους επαναστάτες του στοίχισε την όρασή του²³⁶. Ο θάνατος του Γρηγόριου Mamikonean, λόγω ασθένειας το 749, η επικράτηση των Αββασιδών στον εμφύλιο και η αργοπορημένη και ασυντόνιστη αναμενόμενη βυζαντινή εκστρατεία²³⁷, προδιέγραψε το τέλος της εξέγερσης.

Την επανάσταση του 747-750, όπως και την εξέγερση του Musāfir²³⁸, τελικά έπνιξε στο αίμα ο πρώτος Αββασίδης χαλίφης Abu'l-'Abbās al-Saffāh. Ο al-Saffāh

²³⁴ Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Greenwood για την Sper της Taik: «*The isolated district of Sper in the Upper Chorokh (Choroh) valley provided the only point of direct contact along this eastern frontier between the Byzantine Empire and territory held by an Armenian princely family*», βλ. T.GREENWOOD, 2010, σ.73-74.

²³⁵ Ghewond, σ.154 (ARZOUMANIAN, 2007, σ.120): «և երբեք պատասանին յանիրս աշխարհին Տայոց հանդերձ ամենայն ընտանեօք իրեանց եւ ամենայն աղիւիք եւ պատասանեալք առաւել ի օրս արքային Յունաց որ էին ի կողմանս Պոնտոսի քանզի էր ի վեր նոցա ուխտ խաղաղութեան հրամանաւ կայսերն Կոստանդինի».

²³⁶ Ghewond, σ.154-156 (ARZOUMANIAN, 2007, σ.120-121). Vardan, σ.75 (THOMSON, 1989, σ.181).

²³⁷ Να σημειωθεί ότι η μεγάλη επίθεση του Κωνσταντίνου Ε' εναντίον της Malatya και της Karin έγινε το 751-752, και τελικά η μόνη ανακούφιση που προσέφερε στους Αρμένιους ήταν να πάρει όσους από αυτούς το επιθυμούσαν μαζί του στα βυζαντινά εδάφη, βλ. Ghewond, σ.160-161 (ARZOUMANIAN, 2007, σ.123-124). Θεοφάνης, σ.658. Ιωάννης Ζωναράς, σ.268-269. Επίσης βλ. Μιχαήλ ο Σύρος, τ.2, σ.518, 521-522. Bar Hebraeus, σ.122. Για την απόρριψη της χρονολόγησης του γεγονότος από τον Ṭabaṭī, όπως και άλλους Άραβες ιστορικούς (π.χ. Miskaway, τ.3, σ.52) που τοποθετούν την επίθεση στο 137/754-755, βλ. M. BONNER, 1996, σ.50-51. Αντίθετα, πάντως, ο Khalīfa αναφέρει ως έτος της επίθεσης το 133/750-751, βλ. Khalīfa, σ.410 (A. TER-GHEWONDYAN, 2005, σ.173). Και τις δύο χρονολογίες δίνει ο Ibn al-Athīr, βλ. Ibn al-Athīr, τ.5, σ.89, 117 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.95-96, 98). Αρκετά μεταγενέστερη είναι η χρονολογία που δίνει ο Samouēl Aneci (766), βλ. Samouēl Aneci, σ.89 (M. BROSSET, 1876, σ.417).

²³⁸ A. al-SAIYED, 1972, σ.104. Για αυτή την εξέγερση, βλ. Ya'qūbī, τ.2, σ.404.

διόρισε τον αδερφό του, και διάδοχό του, περιφερειάρχη του Βορρά²³⁹ και αυτός με τη σειρά του απέστειλε στη χώρα του Καυκάσου, ένα στρατιωτικό απόσπασμα από Χορασανίτες, υπό την αρχηγεία του Muḥammad b. Šūl²⁴⁰, οι οποίοι κατάφεραν να κατανικήσουν τον επαναστάτη Musāfir²⁴¹. Μετά τη συντριβή κάθε εστίας εξέγερσης, από τους Αρμένιους απαιτήθηκαν αναδρομικά οι φόροι που δεν είχαν πληρωθεί την τριετία της επανάστασης²⁴². Παρότι οι Αββασίδες συνέχισαν την πρακτική διορισμού ishkan και sparapet -στρεφόμενοι, φυσικά, στους Bagratuni- ωστόσο αυτή την περίοδο οι πληρωμές του σώματος του αρμενικού ιππικού σταμάτησαν να έρχονται από το κεντρικό θησαυροφυλάκιο και το βάρος τους μετατέθηκε στους ώμους των nakharar²⁴³.

Επί al-Manšūr (αδερφού και διαδόχου του al-Saffāh), η κατάσταση της αραβοκρατούμενης Αρμενίας έγινε ακόμη πιο δυσβάσταχτη, γεγονός που οφειλόταν στην αυστηρή φορολογική πολιτική του δεύτερου Αββασίδη Χαλίφη. Ήδη από την εποχή του προφήτη Μωάμεθ είχε διαμορφωθεί η νομική αναγκαιότητα για τους μη μουσουλμάνους που κατοικούσαν στην ισλαμική επικράτεια να πληρώνουν τον ειδικό φόρο της jizya²⁴⁴. Ωστόσο η σκληρή

²³⁹ Περί της θέσης του al-Manšūr γράφει ο al-Ṭabarī: «**Ενώ ο Abū Ja'far ήταν διοικητής της Jazīra, και ο al-Waqīdī έχει πει: υπό αυτόν βρισκόταν μαζί με την Jazīra και η Armīnya και το Αζερμπαϊτζάν**». Βλ. al-Ṭabarī, τ.7 σ.330 (WILLIAMS, 1985, σ.211):

"وأما أبو جعفر، فإنه كان أميراً على الجزيرة، وكان الواقدي يقول: كان إليه مع الجزيرة أرمنية وأذربيجان".

Βλ. επίσης Khalīfa, σ.414 (A. TER-GHEWONDYAN, 2005, σ.174). Ya'qūbī, τ.2, σ.430. Ibn al-Athīr, τ.5, σ.81,87 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.93-94,95).

²⁴⁰ Ya'qūbī, τ.2, σ.429: «**Ο Abū al-'Abbās έκανε κυβερνήτη της Αρμενίας τον Muḥammad bn Šūl και αυτός βάρδισε εναντίον της με μεγάλο στρατό και η χώρα βρισκόταν στα χέρια του mutagallib Musāfir bn Kathīr...Και τον πολέμησε ο Muḥammad bn Šūl μέχρι που τον σκότωσε και κυριάρχησε στην Αρμενία**».

" وولي أبو العباس محمد بن صول أرمنية فسار إليها في خلق عظيم ومسافر بن كثير متغلب على البلد... فحاربه محمد بن صول حتى قتله واستولى على أرمنية".

Βλ. επίσης al-Kūfī, τ.4 σ.350-351. F. AMABE, 1995, σ.111. Για τον Ibn Šūl βλ. M. BONNER, 1996, σ.52-53.

²⁴¹ Balādhurī, σ.209 (μτφρ. P. HITTI, 1916, σ.328). Βλ. επίσης al-Kūfī, τ.4 σ.351.

²⁴² Ghewond, σ.158-159 (ARZOUMANIAN, 2007, σ.122-123).

²⁴³ M. GHAZARIAN, 1903, σ.47-48. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.101. Š.M. DIYĀB, 1978, σ.69. A.E. REDGATE, 2006, σ.262.

²⁴⁴ Για την jizya και τους λόγους επιβολής της είναι χαρακτηριστικά τα λεγόμενα του Προφήτη, ο οποίος σύμφωνα με την ισλαμική παράδοση είχε πει: «**Και όποιος προσεύχεται όπως εμείς, θεωρεί qibla του την qibla μας και τρώει τα σφαχτά μας (όπως εμείς) τότε αυτός είναι μουσουλμάνους που χαίρει την προστασία του Θεού και του Προφήτη. Και για**

δημοσιονομική πολιτική του al-Mansūr, την οποία καυτηρίαζαν τόσο οι Άραβες όσο και οι Αρμένιοι ιστορικοί²⁴⁵, αύξησε τόσο πολύ το συνολικό ποσό φόρων που απαιτούταν από τους Αρμένιους, που οι πηγές κάνουν λόγο για μαζική φυγή των Αρμενίων χωρικών από τις οικίες και τα κτήματά τους, ενώ η χώρα είχε αποστραγγιστεί από τα αποθέματα ασημιού²⁴⁶. Συγχρόνως, εντάθηκε η μετανάστευση των Αρμενίων αριστοκρατών προς τη Βυζαντινή αυτοκρατορία, γεγονός που πιθανόν εξηγεί τις γνώσεις του Θεοφάνη για τα φορολογικά μέτρα του al-Mansūr²⁴⁷.

Στο σημείο αυτό θεωρούμε απαραίτητο να αναφερθούμε, γενικότερα, στο ύψος και στο είδος των φορολογικών βαρών της Αρμενίας. Εφόσον η Αρμενία ήταν η χώρα όπου η πλειονότητα των κατοίκων της ήταν μη-μουσουλμάνοι (*dhimmī*, πλ. *al-dhimma*), οι δύο κύριοι φόροι που απαιτούνταν ήταν η *jizya* (κεφαλικός φόρος επί των *dhimmī*) και το *kharaj* (φόρος ιδιοκτησίας). Τον κεφαλικό φόρο πλήρωναν, σε ετήσια βάση, όλοι οι ελεύθεροι ενήλικοι άνδρες εξαιρουμένων των

όποιον αρνείται τα παραπάνω να του επιβάλλεται η *jizya*», βλ. Balādhurī, σ.69 (μτφρ. P. HITT, 1916, σ.106) :

" من صلى صلاتنا واستقبل قبلتنا وأكل ذبيحتنا فذلكم المسلم له ذمة الله وذمة رسول (صلعم) ومن أبى فعليه الجزية "

Ο Tabarī υπολογίζει ότι το ύψος της *jizya* στην περιοχή της 4^{ης} Αρμενίας ανερχόταν σε ένα δηνάριο ανά οικία, βλ. al-Ṭabarī, τ.4, σ.38 (JUYNBOLL, 1989, σ.87). Ο Kirakos Gangzakets'i, από την πλευρά του, κάνει λόγο για τέσσερα *dram* (շորս րիւմ) χώρια από τις εισφορές σε είδος, βλ. Kirakos Gangzakets'i, σ.60 (BEDROSIAN, 1986, σ.54). Βλ. επίσης Samouël Aneci, σ.82 (M. BROSSET, 1876, σ.405).

²⁴⁵ Ghewond, σ.166-168 (ARZOUMANIAN, 2007, σ.127-128). Kirakos Gangzakets'i, σ.71 (BEDROSIAN, 1986, σ.65). Vardan, σ.75 (THOMSON, 1989, σ.181). Βλ. επίσης Μιχαήλ ο Σύρος, τ.2, σ.522. Γενικότερα για τη φιλαργυρία του al-Mansūr βλ. al-Ṭabarī, τ.8, σ.123-126 (KENNEDY, 1990, σ.107-114).

²⁴⁶ Ghewond, σ.167 (ARZOUMANIAN, 2007, σ.128). Kirakos Gangzakets'i, σ.72 (BEDROSIAN, 1986, σ.65). Βλ. επίσης R. GROUSSET, 1973, σ.320. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.101-102, 195. K. YUZBASHYAN, 1988, σ.43. A.E. REDGATE, 2006, σ.263. S. DADOYAN, 2011, σ.77.

²⁴⁷ Ghewond, σ.165 (ARZOUMANIAN, 2007, σ.126): «**Ορισμένοι από τους Αρμένιους nakharar εγκαταλείψαν τις κτήσεις τους και κατέφυγαν στη χώρα των Ελλήνων, αναζητώντας προστασία από τον Αυτοκράτορα Κωνσταντίνο**» («**ոմւիւր ի նախարարացն Հայոց րըք սերժեալ լինի զփառանգրիբնիւ հրեանց, եւ փախստեալ անկան յաշխարհն Յունաց աքաիհնեալք առ հայսրն Կոստանդին**»).

Θεοφάνης, σ.663: «**Τούτω τῷ ἔτει (Α.Μ. 6249) Ἄβδελλᾶς τὴν φορολογίαν ἐπέτεινεν Χριστιανοῖς, ὥστε ἅπαντας μοναχοὺς τε καὶ ἐγκλειστοὺς καὶ κιονίτας τῷ θεῷ εὐαρεστοῦντας φορολογῆσαι...**».

ηλικιωμένων, των αναπήρων και των κληρικών²⁴⁸. Παρότι αρχικά ο φόρος αυτός λειτουργούσε περισσότερο ως καπνικός, ωστόσο ο κεφαλικός του χαρακτήρας παγιώθηκε επί Αββασιδών²⁴⁹. Από την άλλη το *kharaj*, παρότι μέρος του πληρωνόταν σε χρήμα, αποτελούσε ουσιαστικά ένα φόρο επί της γεωργικής παραγωγής που κυμάνθηκε κατά τη διάρκεια της αραβοκρατίας από το 1/5 έως και το ήμισυ του συνόλου της σοδειάς.

Όπως είναι φυσικό το ύψος των φόρων δεν παρέμενε σταθερό καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου αλλά, εξαρτώμενο από ένα σύνολο παραγόντων²⁵⁰, αυξομειωνόταν. Σε σχετική του μελέτη του ο Nalbadyan έχει με βάση το ύψος του φόρου που αναλογούσε στην Αρμενία καθώς και με τη σκληρότητα της αραβικής διοίκησης στη συλλογή τους, χωρίζει την περίοδο αραβοκρατίας σε 5 κύριες υποπεριόδους: **α')** Από τις πρώτες αραβικές επιθέσεις στη χώρα μέχρι τη συμφωνία του Muawiya με τον Rshtuni (640-652), οπότε και η φορολογία των Αρμενίων καθοριζόταν εν πολλοίς από τις συνθήκες που αυτοί είχαν υπογράψει με τους Άραβες στρατηγούς. Ωστόσο, η συνολική φορολογική επιβάρυνση ήταν μικρή, στην πραγματικότητα συμβολική²⁵¹, καθότι τα κύρια έσοδα των Αράβων αυτή την εποχή προέρχονταν από λάφυρα και αιχμαλώτους που αποκόμιζαν από τις εκστρατείες. **β')** στη δεύτερη περίοδο (652-686) καταλυτικό ρόλο έπαιξε η συνθήκη του 653, όπου το συνολικό ποσό του φόρου υποτέλειας αφηνόταν στη διακριτική ευχέρεια των ίδιων των Αρμενίων²⁵². **γ')** η τρίτη περίοδος (686-724) επέφερε την αυξανόμενη σκληρότητα της φορολόγησης στην χώρα **δ')**

²⁴⁸ Ο Thopdschian παραθέτει τις τρεις φορολογικές κλίμακες της εποχής των Αββασιδών: 1) οι γαιοκτήμονες πλήρωναν 4 δηνάρια (48 dirham), 2) οι πλούσιοι έμποροι 2 δηνάρια (24 dirham) και 3) οι υπόλοιποι 1 δηνάριο (12 dirham), βλ. H. THOPDSCHIAN, 1904, σ.33.

²⁴⁹ A. TER-GHEWONDYAN, 1969, σ.54 (A. TER-GHEWONDYAN, 1976b, σ.315).

²⁵⁰ Εκτός από τους προφανείς πολιτικούς λόγους που μπορούσαν να οδηγήσουν σε αλλαγές στο ύψος της φορολόγησης, υπήρχε και μια πλειάδα άλλων αιτιών. Για παράδειγμα αναφέρεται ότι η μείωση των φορολογικών απαιτήσεων των Αρμενίων επί Μάχντι, οφειλόταν στην ανακάλυψη νέων ορυχείων στην χώρα, βλ. Ghewond, σ.188 (ARZOUMANIAN, 2007, σ.140).

²⁵¹ Ο Αρμένιος ιστορικός Ghewond κάνει λόγο για 500 *daheqan*, τα οποία σύμφωνα με τον Vardanyan ισοδυναμούσαν με περίπου ισάριθμα χρυσά dinar, βλ. A.VARDANYAN, 2014, σ.10.

²⁵² Βλ. μία διαφορετική ερμηνεία του χωρίου της συνθήκης που αναφέρεται στις φορολογικές υποχρεώσεις της χώρας από τον Jinbashian, που ωστόσο και αυτή συμφωνεί στην ελαστικότητα των αραβικών απαιτήσεων, βλ. M. JINBASHIAN, 2000, σ.75-76.

κατά την τέταρτη περίοδο (724-750), λόγω προβλημάτων στο εσωτερικό του Χαλιφάτου, ο αραβικός έλεγχος πάνω στη χώρα χαλάρωσε με συνέπεια την ελάφρυνση των φορολογικών βαρών²⁵³. ε') η πέμπτη περίοδος (750-862) οδήγησε στην αύξηση του συνολικού ποσού φόρων της χώρας και τη χρησιμοποίηση βιαιότερων μορφών συλλογής τους. Εξαίρεση στα παραπάνω αποτελεί η περίοδος 820-847, κατά την οποία για πολιτικούς λόγους οι Αρμένιοι είδαν τη μείωση των απαιτήσεων της Βαγδάτης²⁵⁴. Σε γενικές γραμμές αξίζει να αναφερθεί η παρατήρηση ότι η εναλλαγή της άρχουσας δυναστείας στο Χαλιφάτο προκάλεσε την αύξηση της φορολόγησης της χώρας.

Οι αραβικές πηγές επιτρέπουν, πάντως, τη γνώση των φορολογικών βαρών της Αρμενίας σχεδόν για όλη την περίοδο. Γνωρίζουμε για παράδειγμα ότι επί Hārūn Al-Rashīd η Armīnya (και όχι η Αρμενία) πλήρωνε 13 εκατομμύρια dirham ετησίως²⁵⁵, χώρια τις προσφορές σε είδος. Το πρώτο μισό του ένατου αιώνα, πάλι, η αραβική κυβέρνηση ανέμενε από την ίδια επαρχία 4 εκατομμύρια dirham, ενώ η περιοχή της Taron, που αναφερόταν ξεχωριστά, όφειλε 100 χιλιάδες dirham²⁵⁶.

²⁵³ Σε αντίθεση με τον Nalbadyan, ο Manadyan θεωρεί ότι από το 724 επήλθε μια σημαντική αλλαγή στη φορολογική πολιτική του Χαλιφάτου στην Αρμενία προς το αυστηρότερο, βλ. H. MANANDYAN, 1965, σ.131. Αν και όντως τα μέτρα του Hishām υποδηλώνουν μια τέτοια κατεύθυνση, θεωρούμε ότι αυτά ατόνησαν την επόμενη δεκαετία λόγω των αγώνων εναντίον των Χαζάρων. Πάντως, θεωρούμε ότι το ορθό είναι η αρχή της 4^{ης} περιόδου να τοποθετηθεί στο 731, και η περίοδος 724-730 να περιλαμβάνεται στην τρίτη περίοδο.

²⁵⁴ H.NALBADYAN, 1954, σ.73.

²⁵⁵ Βλ. επίσης M. GHAZARIAN, 1903, σ.65-68. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.199. A.E. REDGATE, 2006, σ.263. S. DADOYAN, 2011, σ.77.

²⁵⁶ Qudāma, σ.246 (A. TER-GHEWONDYAN, 2005, σ.551): «**Επειτα ακολουθεί η περιοχή της Tārūn από τις περιοχές της Αρμενίας, της οποίας ο κάτοχος οφείλει ανά έτος εκατό χιλιάδες dirham. Βόρεια από αυτήν βρίσκεται η χώρα της Αρμενίας, της οποίας περιοχές είναι η Γεωργία (Dzurzān), το Dwin (Dabīl), η Barzand (η περιοχή γύρω από την Ardabil), η Sirāj faīr (το Σιράκ), η Bājunaīs (η Apahuniq), η Arjesh, η Khlāt, το Sīsadjān (η Σιουνία), το Arān, η πόλη Qālīqalā, το Vaspurakan (Basfuradjān) και η πρωτεύουσά της είναι η Nakhjevan και το ύψος των φόρων της φθάνει στα τέσσερα εκατομμύρια dirham**».

"ويليها بلد طرون من اعمال ارمينية ومقاطعة صاحب في السنة مائة الف درهم. ومن وراء ذلك من جهة الشمال بلاد ارمينية وكورها جرزان ودبيل وبرزند وسراج طير باجنيس وارجيش خلاط السيسجان اران كورة قاليقلا البسفرجان وقصبتها نشوى وارتفاعها الاوسط من المورق اربعة آلاف الف درهم".

Ενδιαφέρον θα ήταν να σημειώσουμε ότι στην ίδια λίστα το Αζερμπαϊτζάν φέρεται να πληρώνει φόρους της τάξης των 4,5 εκ. dirham, η Arzan μαζί με την Mayyafarkin 4,2 εκ. dirham και η Αμίδα 2.000 dirham, βλ. Qudāma, σ.249-252 (A. TER-GHEWONDYAN, 2005, σ.551-552). Βλ. επίσης A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.198. K. YUZBASHYAN, 1988, σ.42. A.E. REDGATE, 2006, σ.264.

Εκτός από αυτούς τους φόρους οι Άραβες ανέμεναν από τους Αρμένιους και παροχές υλικών αγαθών, τα οποία ενώ την εποχή των Ομεϋαδών προορίζονταν κυρίως για τον αραβικό στρατό, επί Αββασιδών αφορούσαν αγαθά πολυτελείας²⁵⁷. Πιθανότατα η σταδιακή μείωση των φορολογικών απαιτήσεων να ήταν ένας από τους λόγους που οδήγησαν στην οικονομική ανάκαμψη που βίωσε η χώρα τον ένατο αιώνα, μετά την οικονομική κρίση του όγδοου αιώνα²⁵⁸.

Το κύριο βάρος της φορολογίας σήκωναν -όπως άλλωστε πάντα- οι απλοί χωρικοί, βάρος που γινόταν ιδιαίτερα σκληρό, αφού συνδυαζόταν με παράλληλες φορολογικές υποχρεώσεις προς τους nakharar, αλλά και την Αρμενική Εκκλησία. Μαζί με όλα τα παραπάνω, συχνά απαιτείτο από αυτούς να προσφέρουν χειρονακτικές εργασίες («αγγαρείες»/αρμενικά *hashar*) στους Άραβες κύριους της χώρας²⁵⁹. Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι υπήρχαν περιπτώσεις που οι Άραβες επιχείρησαν να εισπράξουν επιπλέον φόρους (για παράδειγμα το 850, οι Αρμένιοι κλήθηκαν να πληρώσουν φόρους για τη διατήρηση του αρμενικού ιππικού), ενώ φυσικά οι μουσουλμάνοι κάτοικοι της περιοχής δεν υπόκειντο στα ίδια ακριβώς φορολογικά βάρη (για παράδειγμα δεν πλήρωναν το *kharaj*, αλλά τη *ushr*/δεκάτη)²⁶⁰. Γενικότερα, πρέπει να σημειωθεί σχετικά με τον κοινωνικό αντίκτυπο της αραβικής φορολόγησης, ο οποίος μπορεί να μελετηθεί πιο εύκολα από τον οικονομικό, ότι οι Αρμένιοι θεωρούσαν τις αραβικές απαιτήσεις ένα επονείδιστο βάρος και μια πληγή για την ευημερία της χώρας. Άλλωστε δεν μπορούμε να παραβλέψουμε ότι οι περισσότερες αρμενικές επαναστάσεις εναντίον των Αράβων, ξεκίνησαν με επιθέσεις Αρμενίων στους Άραβες φοροσυλλέκτες²⁶¹.

²⁵⁷ Βλ. αναλυτικά, A. TER-GHEWONDYAN, 1969 (A. TER-GHEWONDYAN, 1976b). M. CANARD, 1971. Η αύξηση της φορολόγησης σε είδος την εποχή των Αββασιδών μπορεί πιθανότατα να εξηγηθεί και από την παρατήρηση του Manandyan για: «*economic decline of Armenia, with the gradual return from a money to a natural economy*», βλ. H. MANANDYAN, 1965, σ.132.

²⁵⁸ A. TER-GHEWONDYAN, 1984, σ.206. .A.E. REDGATE, 2006, σ.296.

²⁵⁹ K. YUZBASHYAN, 1988, σ.43.

²⁶⁰ A. TER-GHEWONDYAN, 1975, σ.85. Γενικά για τη φορολόγηση της Αρμενίας επί αραβοκρατίας, βλ. H.NALBADYAN, 1954. επίσης A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.196-202. K. YUZBASHYAN, 1988, σ.42-44.

²⁶¹ LAURENT-CANARD, 1980,σ.206.K. YUZBASHYAN, 1988, σ.51.

Η οικτρή πάντως για τους Αρμένιους φοροεισπρακτική πολιτική του al-Mansūr, που εντάθηκε με την τοποθέτηση του Hasan ibn Qahtabah στη θέση του διοικητή, οδήγησε σε εσωτερικό αναβρασμό και τελικά στην επανάσταση του 774-5²⁶². Ο Ghewondyan αναφέρεται σε αυτό το επαναστατικό κίνημα ως «το μεγαλύτερο αρμενικό κίνημα διαμαρτυρίας καθ' όλη τη διάρκεια της αραβικής κυριαρχίας»²⁶³. Η επανάσταση είχε ξεκινήσει από το Vaspurakan²⁶⁴, και παρότι γρήγορα ο ηγέτης του οίκου Gagik Artsruni πέθανε στις φυλακές της Βαγδάτης²⁶⁵, ωστόσο σύντομα ο ντόπιος πληθυσμός άρχισε να δολοφονεί τους Άραβες φοροσυλλέκτες, πράξεις που οδήγησαν σε αντίποινα των Αράβων, οι οποίοι μάλιστα δεν δίστασαν να εκτελέσουν τον ishkhān Hayots' Sahak Bagratuni. Το γεγονός αυτό σήμαινε δύο πράγματα: πρώτον, ήταν πλέον φανερό ότι η επανάσταση των nakharar ήταν αναπόφευκτη και ακόμη ότι η φιλό-αραβική πολιτική των Bagratuni φαινόταν, τουλάχιστον εκείνη τη στιγμή, ότι είχε αποτύχει παταγωδώς. Έτσι δεν αποτελεί έκπληξη ότι την ηγεσία της επανάστασης ανέλαβαν, για άλλη μια φορά, οι Mamikonean · ο Αρταβάσδος και ο Musegh, ενώ ο Bagratuni sparapet συντάχθηκε, αρχικά, με το μέρος του Άραβα ostikan²⁶⁶. Για ακόμη μια φορά οι Αρμένιοι επαναστάτες, προσδοκώντας σε βυζαντινή υποστήριξη, κινήθηκαν εναντίον της Karin²⁶⁷.

²⁶² Επανάσταση που παλαιότερα θεωρούταν ότι έλαβε χώρα το 771-772, βλ. ενδεικτικά H. DAGHBASCEAN, 1893, σ.63. C. TOUMANOFF, 1963, σ.154. R. GROUSSET, 1973, σ.323-329. Τη χρονολόγηση αυτή δέχεται και ο Άραβας ιστορικός DIYĀB, βλ. S.M. DIYĀB, 1978, σ.76-80. Μάλιστα το λάθος του γίνεται ακόμη μεγαλύτερο, όταν, αγνώντας προφανώς ότι Μουσεγ και Μουσελ είναι στην ουσία το ίδιο όνομα και βασισμένος σε άλλα έργα (εκτός του Grousset) της βιβλιογραφίας, μιλάει για μία επανάσταση στην Αρμενία το 774-775, που ακολούθησε αυτή του 771-772, με αρχηγό αυτή τη φορά τον Musegh Mamikonean, βλ. S.M. DIYĀB, 1978, σ.86.

²⁶³ A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.21.

²⁶⁴ Για τη δράση του Gagik Artsruni και τις αλληπάλληλες επιθέσεις του σε αραβικές θέσεις, βλ. Ghewond, σ.164-166 (ARZOUMANIAN, 2007, σ.126-127).

²⁶⁵ Ghewond, σ.166 (ARZOUMANIAN, 2007, σ.127).

²⁶⁶ A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.105. S.M. DIYĀB, 1978, σ.74-75. Ωστόσο αργότερα, οι αρχικές νίκες του Musegh Mamikonean εναντίον των Αράβων, δημιούργησαν τόση αισιοδοξία στους nakharar που ακόμη και ο sparapet Smbat Bagratuni συντάχθηκε μαζί του. Πάντως ο άλλος ισχυρός άνδρας των Βαγρατιδών ο Ashot, γιος του δολοφονημένου Sahak, έμεινε έως το τέλος αντίθετος στην ιδέα της εξέγερσης, βλ. R. GROUSSET, 1973, σ.326. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.106-107.

²⁶⁷ R. GROUSSET, 1973, σ.326. T. GREENWOOD, 2008, σ.348.

Ήταν τέτοια η σοβαρότητα της επανάστασης που οι αραβικές δυνάμεις της Armīniya δεν επαρκούσαν για την καταστολή της. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι τελικά η χαλιφική εξουσία στράφηκε στους Χορασανίτες, το κύριο στρατιωτικό στήριγμα του καθεστώτος²⁶⁸: 30.000 στρατιώτες από το Χορασάν κατέφθασαν στην επαναστατημένη περιοχή, οι οποίοι μαζί με τις δυνάμεις του ostikan al-Ḥasan b. Qaḥṭabah at-Ta'ī²⁶⁹, κατάφεραν να βάλουν τέρμα στην επανάσταση, στη μάχη της Bagrewand, όπου και έπεσαν νεκροί οι ηγέτες της επανάστασης Mushegh Mamikonean και Smbat Bagratuni²⁷⁰.

Παρότι με την πρώτη ματιά δεν υπάρχει μνεία στις αραβικές πηγές για αυτή την επανάσταση των Αρμενίων, ωστόσο ένα εδάφιο στο έργο του Ya'qūbī, που μιλάει για μια επανάσταση των Τζαναρών στην Αρμενία, θεωρούμε ότι πρέπει να ερμηνευθεί σε αυτό το πλαίσιο. Το εδάφιο έχει ως εξής: «**Έπειτα επαναστάτησαν οι Τζαναροί στην Αρμενία και απέστειλε ο Abū J'afar τον al-Ḥasan b. Qaḥṭaba ως διοικητή της Αρμενίας. Αυτός τους πολέμησε αλλά είχε δεν αρκετή δύναμη για αυτούς και έγραψε στον Abū J'afar για τις πράξεις τους και το πλήθος τους και απέστειλε αυτός (ο Χαλίφης) τον 'Āmir bn Ismā'īl al-Hārithī με είκοσι χιλιάδες άνδρες. Όταν αυτοί συναντήθηκαν με τους Τζαναρούς έγινε μία σκληρή μάχη που διήρκεσε για μέρες μέχρι που τους έδωσε (τους Μουσουλμάνους) ο Θεός τη νίκη. Έτσι σκοτώθηκαν από αυτούς (τους Τζαναρούς) σε μια μέρα δέκα έξι χιλιάδες άνθρωποι. Έπειτα αναχώρησε**

²⁶⁸ Για το ρόλο των Χορασανιτών στο στρατό των πρώιμων Αββασιδών, βλ. LAURENT-CANARD, 1980, σ.276. R. MOTTAHEDEH, 1999, σ.62-63. H. KENNEDY, 2007, σ.80. A. BENNISON, 2009, σ.28. Ο περίφημος al-Jahiz είχε εξυμνήσει τις πολεμικές ικανότητες αυτού του λαού της Ανατολής, βλ. al-Jahiz, σ.8-12 (HARLEY WALKER, σ.641-646).

²⁶⁹ Ghewond, σ.168, 177 (ARZOUMANIAN, 2007, σ.128-129, 134). Ο άνδρας αυτός υπήρξε από τους πρωτεργάτες της νίκης των Αββασιδών, ενώ αργότερα στάθηκε πιστός σύμμαχος του al-Manṣūr κατά τη διάρκεια του εμφυλίου με τον θείο του 'Abdallāh b. 'Alī, μαχόμενος στο πλευρό του από τη θέση του διοικητή της Αρμενίας, βλ. al-Ṭabarī, τ.7 σ.335 (McAULIFFE, 1995, σ.13). Ya'qūbī, τ.2, σ.430. Ibn al-Athīr, τ.5, σ.103 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.97). Για αυτόν, βλ. H. KENNEDY, 1990, σ.42 υπ. 96. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι ο ρόλος του Qaḥṭaba στην επανάσταση των Αββασιδών αναφέρεται τόσο από τον Αρμένιο ιστορικό Ghewond, βλ. Ghewond, σ.156 (ARZOUMANIAN, 2007, σ.121), όσο και από τον Θεοφάνη, βλ. Θεοφάνης, σ.655. Αργότερα επί Maḥdī οι επιτυχίες του εναντίον των Βυζαντινών του χάρισαν το προσωνύμιο *al-shayṭān* (ο Σατανάς), βλ. M. BONNER, 1996, σ.72.

²⁷⁰ Balādhurī, σ.210 (μτφρ. P. HITT, 1916, σ.329). Αναλυτική περιγραφή της επανάστασης στο Ghewond, βλ. Ghewond, σ.169-184 (ARZOUMANIAN, 2007, σ.129-138). Βλ. επίσης Samou'el Aneci, σ.89 (M. BROSSET, 1876, σ.417). Vardan, σ.75 (THOMSON, 1989, σ.181).

(ο Hasan) για την Τιφλίδα και σκότωσε όποιον είχε μαζί του από τους αιχμαλώτους και ξεκίνησε να καταδιώκει τους Τζαναρούς. Μετά από αυτά ο **Abū J'afar** τοποθέτησε διοικητή το **mawālī** του **Wadīh** και αυτός διοίκησε σε αυτήν (την Αρμενία) και το **Αζερμπαϊτζάν** για όλο το υπόλοιπο της θητείας του **Abū J'afar**»²⁷¹. Στην αναφορά αυτή, όπως βλέπουμε, δεν υπάρχει καμιά χρονολογία. Το αμέσως επόμενο γεγονός που αφηγείται ο ίδιος ιστορικός τοποθετείται στο 142/759-760. Όμως οι ομοιότητες με τις αναφορές του Ghewond είναι πολλές για να τις παραβλέψουμε. Πρώτον ο ρόλος του al-Hasan b. Qahṭaba, δεύτερον η αποστολή ενισχύσεων (20 και 30 χιλιάδες στον αριθμό αντίστοιχα) και τέλος η δυσκολία που συνάντησαν οι αραβικές δυνάμεις στην καταστολή της εξέγερσης δεν πρέπει να μας αφήνει καμιά αμφιβολία ότι οι δύο ιστορικοί μιλούν στην ουσία για την ίδια επανάσταση²⁷², η οποία φαίνεται είχε εστίες σε όλον τον Καύκασο και όχι μόνο στην Αρμενία.

Η εξέλιξη αυτής της επανάστασης θα είχε σημαντικές συνέπειες για την αρμενική ιστορία. Με την αποτυχία της ο οίκος των Mamikonean, ανάμεσα σε άλλους²⁷³, έχασε κάθε ισχύ, με τα τελευταία του μέλη να καταφεύγουν στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, ενώ οι δύο γιοι του νεκρού αρχηγού της επανάστασης δολοφονήθηκαν από τους Artsruni²⁷⁴. Παρότι η αραβική διοίκηση προσπάθησε πολλές φορές να ανακόψει τη φυγή των Αρμενίων προς την αυτοκρατορία²⁷⁵, το μεταναστευτικό ρεύμα των nakharar προς την αυτοκρατορία ήταν ένα διαρκές φαινόμενο, που όπως είναι φυσικό εντεινέτο μετά τις καταστολές των αρμενικών

²⁷¹ Ya'qūbī, τ.2, σ.447:

" ثم تحركت الصنارية بأرمنية فوجه أبو جعفر الحسن بن قحطبة عاملاً على أرمنية فحاربهم فلم يكن له بهم قوة فكتب إلى أبي جعفر يخبرهم وكثرتهم فوجه إليه عامر بن إسماعيل الحارثي في عشرين ألفاً فلقى الصنارية فقاتلهم قتالاً شديداً وأقام أياماً يحاربهم ثم رزقهم الله الظفر عليهم فقتل منهم في يوم واحد ستة عشر ألف إنسان ثم انصرف إلى تغليس فقتل من كان معه من الأسرى ووجه في طلب الصنارية حيث كانوا ثم ولي أبو جعفر أرمنية واضحا مولاه فلم يزل عليها وعلى أذربيجان خلافة أبي جعفر كلها".

Βλ. επίσης al-Kūfī, τ.4 σ.366.

²⁷² Σε αυτό το συμπέρασμα φαίνεται να έχει καταλήξει και ο Ghewondyan, όπως τουλάχιστον αφήνει να εννοηθεί η χρονολόγηση της τοποθέτησης του Wadīh στη θέση του ostikan το 775, βλ. A. TER-GHEWONDYAN, 1977b, σ.121.

²⁷³ Βλ. N. GARSOĪAN, 2004c, σ.132-133, γενικά για την τύχη των μεγάλων αρμενικών οίκων μετά τη μάχη της Bagrawand. Επίσης R. GROUSSET, 1973, σ.329-334.

²⁷⁴ Vardan, σ.76 (THOMSON, 1989, σ.182). Βλ. επίσης R. GROUSSET, 1973, σ.331-332. C. SETTIPANI, 2006, σ.146. Για τη σταδιακή παρακμή των Mamikonean επί της αραβοκρατίας, βλ. LAURENT-CANARD, 1980, σ.126-130.

²⁷⁵ K. YUZHBYAN, 1988, σ.51.

εξεγέρσεων. Το Βυζάντιο λειτούργησε πολλές φορές ως ένα ασφαλές καταφύγιο για τους Αρμένιους, οι οποίοι του το ξεπλήρωναν ποικιλοτρόπως: ο πιο σημαντικός βέβαια ήταν η παροχή των πολεμικών τους αρετών και της πείρας τους στην αντιμετώπιση των αραβικών στρατών, στην υπηρεσία του αυτοκρατορικού στρατού²⁷⁶. Διάφοροι παράγοντες, ωστόσο, όπως οι δογματικές διαφορές Βυζαντινών-Αρμενίων δυσχέραιναν, αρκετές φορές, την ενσωμάτωση των Αρμενίων στη βυζαντινή κοινωνία και υπάρχουν παραδείγματα προσφύγων που τελικά επέλεξαν να επιστρέψουν στην γενέτειρά τους²⁷⁷. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση του Smbat Bagratuni, ο οποίος μετά την αποτυχία της επανάστασης του 703, βρήκε καταφύγιο στην Αυτοκρατορία. Ωστόσο, όταν ο αυτοκράτορας Φιλίππικος προχώρησε σε θρησκευτικές διώξεις εναντίον των μονοφυσιτών, ο Smbat, εκμεταλλευόμενος την αμνηστία που προσέφερε στους επαναστάτες η αραβική διοίκηση, επέστρεψε στην πατρίδα του αφού πρώτα λεηλάτησε βυζαντινά εδάφη²⁷⁸.

Το κενό ισχύος που άφησαν οι φυγάδες του 775 ήρθαν να εκμεταλλευθούν άλλοι αριστοκρατικοί οίκοι: σε μεγάλο βαθμό, για παράδειγμα, η ταχύτατη ενδυνάμωση των Bagratuni, αλλά και των Artsruni στο νότο, οφειλόταν στην ικανότητα και την ταχύτητα με την οποία έσπευσαν να εκμεταλλευθούν την αποδυνάμωση άλλων οίκων μετά την ήττα στη Bagrewand²⁷⁹. Αλλά ακόμη πιο σημαντικό ήταν το γεγονός ότι αυτό το κενό άφησε ανοιχτό το πεδίο για την αθρόα μετεγκατάσταση αραβικών φυλών στην Αρμενία²⁸⁰.

Την οργανωμένη προώθηση και εγκατάσταση αραβικών φυλών, στα εδάφη της Αρμενίας την οποία υποστήριξε ενεργά ο Hārūn Al-Rashīd, την επέβαλλε στο χαλιφάτο η στρατηγική σημασία της επαρχίας της Armīnya. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι οι πρώτες αραβικές φυλές που εγκατασταθήκαν στη χώρα, διάλεξαν

²⁷⁶A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.117. LAURENT-CANARD, 1980,σ.236-238. I. BROUSSELE, 1996, σ.48-49.

²⁷⁷ N. GARSOĪAN, 1998, σ.66-69.

²⁷⁸ Ghewond, σ.58-59 (ARZOUMANIAN,2007, σ.66). Βλ. επίσης Μιχαήλ ο Σύρος, τ.2, σ.482.

²⁷⁹ Ş.M. DIYĀB, 1978, σ.83-85. LAURENT-CANARD, 1980,σ.125.

²⁸⁰ A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.21-22, 32. A.E. REDGATE, 2006, σ.263. S. DADOYAN, 2011, σ.87. Φυσικά και τον καιρό των Ομεΐαδών, σε σαφέστατα μικρότερη κλίμακα, υπήρξε μετανάστευση Αράβων στο χώρο της Αρμενίας, βλ. A. al-SAIYED, 1972, σ.77-78.

τις περιοχές που βρισκότουσαν κοντά στα σύνορα με το Βυζάντιο, περιοχές που άλλοτε σχημάτιζαν την Αρμενία IV²⁸¹. Ουσιαστικά η παρουσία των Αράβων εποίκων στη χώρα είχε τόσο στρατιωτικές όσο και πολιτικές σκοπιμότητες. Πρώτον θα υποβοηθούσαν τους Χαλίφες στο να διατηρούν τη χώρα υποταγμένη, ενώ συγχρόνως θα ενδυνάμωναν την άμυνά της απέναντι σε βυζαντινές και χαζαρικές επιθέσεις. Επιπλέον, αυτοί οι Άραβες θα αποτελούσαν πολύτιμη εφεδρεία σε περιπτώσεις ανάγκης, για τις αραβικές επιθετικές ενέργειες σε αυτά τα δύο μέτωπα²⁸².

Ειδικότερα πρέπει να τονισθεί η σημασία του χαζαρικού κινδύνου, που συχνά υποτιμάται από τους βυζαντινολόγους: είναι, άλλωστε, ενδεικτικό το γεγονός ότι το 731/113, 24.000 Σύριοι στάλθηκαν για φρουρά στη Derbent (Bab al-Abwab)²⁸³, ενώ ο αραβολόγος Shaban θεωρεί ότι υπό την ηγεμονία του Χαλίφη Hishām το χαζαρικό μέτωπο αντικατέστησε σε σπουδαιότητα ακόμα και το βυζαντινό²⁸⁴. Η απειλή των Χαζάρων διατηρήθηκε και την εποχή των πρώιμων

²⁸¹A. TER-GHEWONDYAN, 1961, σ.69. A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.25.

²⁸² A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.29, 49. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.115. S. COWE, 2000, σ.76. N. GARSOÏAN, 2004c, σ.135.

²⁸³ Balādhurī, σ.207 (μτφρ. P. HITTI, 1916, σ.325). Βλ. Ş.M. DIYĀB, 1978, σ.51. H. KENNEDY, 2001, σ.34. Η αποστολή των ενισχύσεων αυτών ακολούθησε μια καταστροφική αραβική εκστρατεία εναντίον των Χαζάρων το 730/112, με τους τελευταίους να απειλούν στη συνέχεια την ίδια την Jazira, βλ. Khalīfa, σ.342-343 (A. TER-GHEWONDYAN, 2005, σ.164-165). Ibn al-Athīr, τ.4, σ.393 κ.εξ. (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.79 κ.εξ.). Movses Kaghankatvatsi, σ.396 (R. BEDROSIAN, 2010, σ.131). Στην εκστρατεία του 730 κρίνοντας από τη μαρτυρία του al-Ṭabarī για dhimmi αιχμαλώτους στα χέρια των Χαζάρων, μετά την αραβική ήττα, μπορούμε με ασφάλεια να υποθέσουμε ότι συμμετείχαν ενεργά και Αρμένιοι πολεμιστές, βλ. al-Ṭabarī, τ.7 σ.47 (BLAKNINSHIP, 1989, σ.69-70).

²⁸⁴ Για μια συνοπτική επισκόπηση των συγκρούσεων Αράβων-Χαζάρων, βλ. P. GOLDEN, 1980, σ.58-67, ιδίως 61-64. LAURENT-CANARD, 1980, σ.210-211. M. WHITTOW, 1996, σ.225-228. R. HOYLAND, 2015, σ.188-190. Πάντως υπάρχουν σοβαροί λόγοι να σταθούμε επιφυλακτικοί σχετικά με τη θέση του Shaban. Ένας διάλογος, πιθανότατα μυθοπλαστικός αλλά ενδεικτικός του κλίματος της εποχής, μεταξύ του Χαλίφη Hishām και του Maslama είναι νομίζουμε αποκαλυπτικός. Συγκεκριμένα, όταν ο Hishām επαίνεσε στο Maslama τις νίκες του Marwān επί των Χαζάρων, επικρίνοντάς τον εμμέσως για την ήττα του μπροστά στα τείχη της Κωνσταντινούπολης, ο αδερφός του Χαλίφη του απάντησε: «**Εγώ δεν διεξήγαγα πόλεμο εναντίον ανδρών, αλλά εναντίον του Θεού, ενώ αυτός (ο Marwān) εναντίον ηλιθίων ζώων**» («Ինձ ոչ էր մարտ պատերազմի ընդ մարդիկս այլ ընդ Աստուծոյ քայտի մարդ ընդ մարմաւ անասունս»), βλ. Ghewond, σ.145 (ARZUMANIAN, 2007, σ.115), βλ. επίσης Pseudo-Sarūh, σ.196. Πάντως, η αντιπαλότητα μεταξύ Maslama και Marwān, ήταν πραγματική και πιθανότατα οφείλεται στην αντικατάσταση του πρώτου από τον τελευταίο. Σχετικά με αυτό η μαρτυρία του Khalīfa είναι αποκαλυπτική: «**Και αυτό το έτος**

Αββασιδών, με τον Χαλίφη al-Manṣūr να αναγκάζεται να δημιουργήσει φρουρές κατά μήκος του Καυκάσου²⁸⁵. Οι ίδιοι οι Χάζαροι αποτέλεσαν τους μακροβιότερους συμμάχους της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας κατά τη μέση περίοδο, συμμαχία που οδήγησε μάλιστα στην απόφαση του Λέοντα Γ' να παντρεύει το διάδοχό του με την κόρη του χαγάνου²⁸⁶.

Επιστρέφοντας στους λόγους που οδήγησαν τους Άραβες στην απόφαση για μαζικό εποικισμό της χώρας από αραβικές φυλές, σημαντικό ρόλο φυσικά έπαιζε και η επιθυμία της Βαγδάτη να αφομοιωθεί η χώρα στον ισλαμικό κόσμο ή όπως το θέτει ο Grousset η επιθυμία «να εξαραβίσει την Αρμενία»²⁸⁷.

Στο νότο της Αρμενίας και στο βόρειο άκρο της Jazīra είχε εγκατασταθεί ήδη από τον καιρό των πρώτων αραβικών κατακτήσεων, η φυλή των Shaybānī, η οποία άνηκε στην αραβική φυλετική ομοσπονδία των Bakr, δίνοντας έτσι το όνομά τους στην περιοχή (Diyār Bakr)²⁸⁸. Οι Shaybānī, με κέντρο τους την Άμιδα, διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην πολιτική ζωή της Αρμενίας και του Αζερμπαϊτζάν, παρά το γεγονός ότι ποτέ δεν έγιναν κύριοι αρμενικών εδαφών²⁸⁹.

(91/709-710) απομάκρυνε ο al-Walīd bn 'Abd al-Malik τον Muḥammad bn Marwān από τη διοίκηση της Jazīra, της Αρμενίας και του Αζερμπαϊτζάν και τοποθέτησε ως διοικητή τους, τον Maslama bn 'Abd al-Malik, και επιτέθηκε ο Maslama το έτος 91 στους Τούρκους μέχρι που έφθασε στην al-Bāb στην πλευρά του Αζερμπαϊτζάν, και κατέκτησε πόλεις και φρούρια...», βλ. Khalīfa, σ.303 (A. TER-GHEWONDYAN, 2005, σ.151-152):

"فيها عزل الوليد بن عبد الملك محمد بن مروان عن الجزيرة وأرمينية وأذربيجان ، وولاهها مسلمة بن عبد الملك ، فغزا مسلمة سنة إحدى وتسعين الترك حتى بلغ الباب من نحو أذربيجان ، ففتح مدائن وحصونا..."

Βλ. επίσης Ibn al-Athīr, τ.4, σ.263 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.69).

Με την κρίση του Shaban φαίνεται ότι διαφωνεί και ο Blankinship, ο οποίος τονίζει ότι το Βυζάντιο επί του Hishām παρέμενε «*the caliphate's chief nemesis*», βλ. K. BLANKINSHIP, 1994, σ.54,104.

Άσχετα πάντως με το βυζαντινό μέτωπο, η διατύπωση του Minorsky: «*It is still insufficiently realized what efforts the Arabs had to make to break the Khazar power*», είναι θεωρούμε απολύτως ορθή, βλ. V. MINORSKY, 1958, σ.105.

²⁸⁵ M.A. SHABAN, 2001b, σ.51.

²⁸⁶ Θεοφάνης, σ.631. Ιωάννης Ζωναράς, σ.263. Για τη συμμαχία Βυζαντινών-Χαζάρων, βλ. N.TOBIAS, 2007, σ.212-215. E. LUTTWAK, 2009, σ.241-242. Για την εξέλιξη αυτών των σχέσεων στο α' μισό του 9ου αιώνα, βλ. S. RUNCIMAN, 1929, σ.115-116. D. OBOLESKY, 1966, σ.492-493. Σ. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, 2012, σ.187. Για την τροπή των σχέσεων μεταξύ Βυζαντινών και Χαζάρων, μετά την υιοθέτηση εκ μέρους των τελευταίων του Ιουδαϊσμού, βλ. J. SHEPARD, 1998b, σ.21-34.

²⁸⁷ R. GROUSSET, 1973, σ.337.

²⁸⁸ A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.25-26. S. DADOYAN, 2011, σ.88-89.

²⁸⁹ LAURENT-CANARD, 1980, σ.393-394.

Αρκετά μέλη της φυλής υπήρξαν ostikan της Αρμενίας με πρώτο τον περίφημο στις αραβικές πηγές, ως άξιο εκφραστή των παραδοσιακών αραβικών αξιών²⁹⁰, Yazīd b. Mazyad b. Za'ida al-Shaybānī (τέλη 8^{ου} αι.)²⁹¹. Ακολούθησαν οι Asad b. Yazīd al-Shaybānī²⁹², ο Khālīd b. Yazīd al-Shaybānī²⁹³. Μια άλλη αραβική φυλή που θα διαδραμάτιζε εξίσου σημαντικό ρόλο στην ιστορία της Αρμενίας ήταν αυτή των Sulamī. Πολλά από τα μέλη της φυλής ανέλαβαν καθήκοντα ως κυβερνήτες της Armīnya. Πρώτος υπήρξε ο Yazīd b. Usayd al-Sulamī, ο οποίος διέπρεψε στους αγώνες εναντίον Βυζαντινών, αλλά και των Χαζάρων²⁹⁴. Μέλη της φυλής Sulamī

²⁹⁰ H. KENNEDY, 2001, σ.103.

²⁹¹ Ο Yazīd b. Mazyad διαδραμάτισε πρωταγωνιστικό ρόλο στην εποίκηση της Αρμενίας με αραβικές φυλές, βλ. Ya'qūbī, τ.2, σ.515-516. Ο Άραβας αυτός φύλαρχος έπαιξε καθοριστικό ρόλο τόσο στην αντιμετώπιση των Χαζάρων, όσο και στην καταστολή των χαριτζιτικών επαναστάσεων που ταλάνιζαν το Χαλιφάτο στα τέλη του 8^{ου} αιώνα, βλ. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.115. P. CRONE, 1980, σ.169. H. KENNEDY, 2001, σ.103. H. KENNEDY, 2004, σ.141. Αξίζει να αναφερθεί ότι ο Hārūn δεν δίστασε να εμπιστευθεί τον Yazīd b. Mazyad, παρότι ο τελευταίος υπήρξε άνδρας του κύκλου του Hādī, στηρίζοντάς τον, μάλιστα, στο σχέδιο απομάκρυνσης του Hārūn από τη διαδοχή, βλ. al-Ṭabarī, τ.8 σ.218 (BOSWORTH, 1989, σ.45), M. BONNER, 1996, σ.81. Βέβαια τα πρώτα χρόνια της διακυβέρνησής του ο Hārūn φρόντισε να τον απομακρύνει από τη διοίκηση της Αρμενίας, βλ. al-Ṭabarī, τ.8 σ.238 (BOSWORTH, 1989, σ.103). Βλ. επίσης Ya'qūbī, τ.2, σ.515. Ibn al-Athīr, τ.5, σ.302 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.111). Αλλά μία μεγάλη επίθεση των Χαζάρων το 183 μ.Ε. (799-800 μ.Χ.) ανάγκασε τον Hārūn να επανατοποθετήσει τον Yazīd ως επικεφαλής της Αρμενίας, βλ. al-Ṭabarī, τ.8 σ.265 (BOSWORTH, 1989, σ.170-171). Miskawayh, τ.3, σ.226. Ibn al-Athīr, τ.5, σ.319 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.113-114). Ο Yazīd πέθανε το 801/185 με τον ίδιο ένδοξο τρόπο, σύμφωνα με τις αραβικές πηγές, που ξεψύχησε και ο περίφημος Αττίλας, βλ. V. MINORSKY, 1958, σ.23.

²⁹² Ο Asad b. Yazīd διάδεχθηκε τον πατέρα του αμέσως μετά τον θάνατό του το 185 μ.Ε. (801-802), βλ. al-Ṭabarī, τ.8 σ.267 (BOSWORTH, 1989, σ.176). Για τον ρόλο του στον εμφύλιο Αμίν και Μαμούν, βλ. Miskawayh, τ.3, σ.305,308. P. CRONE, 1980, σ.169-170. H. KENNEDY, 2007, σ.194-195.

²⁹³ Ο Khālīd διετέλεσε κυβερνήτης της Αρμενίας τέσσερις φορές. Η πρώτη του θητεία έγινε την εποχή του χαλίφη al-Ma'mūn (813-833) και η τελευταία του επί του al-Wāthiq (842-5), βλ. A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.28. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.115. Για την πρώτη του θητεία σκληρή κριτική του επιφυλάσσει ο ιστορικός Μπαλαδούρι, βλ. Balādhurī, σ.211 (μτφρ. P. HITTI, 1916, σ.330) : «Και τον καιρό του Χαλίφη Al-Ma'mūn κυβέρνησε (τους Αρμένιους nakharar) ο Khālīd b. Yazīd b. Mazyad, ο οποίος δεχόταν τα δώρα τους και δημιούργησε προσωπικές σχέσεις μαζί τους. Αυτό τους διέφθειρε και τους έστρεψε εναντίον όσων ήρθαν μετά από αυτόν ως διοικητές του al-Ma'mūn».

"وليهيهم خلد بن يزيد بن مزيد في خلافة المامون فقبل هداياهم وخطهم بنفسه فافسداهم ذلك من فعله وجزاهم على من بعده من عمال المامون".

²⁹⁴ Ο Yazīd ήταν κυβερνήτης της χώρας ήδη από την εποχή των πρώτων Αββασιδών, βλ. Ya'qūbī, τ.2, σ.446. Ibn al-Athīr, τ.5, σ.95 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.96). Ο Yazīd b. Usayd al-Sulamī είχε αναγκαστεί να παντρευτεί την κόρη του Χαζάρου χαγάνου, ύστερα από διαταγές του χαλίφη Al-Mansūr, στα πλαίσια των προσπαθειών βελτίωσης των

εποίκισαν την περιοχή της Arahuniq γύρω από τις πόλεις Manazkert και Arches, εγκαθιδρύοντας το εμιράτο των Kaysikk²⁹⁵. Συγχρόνως, στα ανατολικά της λίμνης Van, με κέντρο την πόλη του Berkri αναπτύχθηκε η φυλή των U'tmanikk' (Othmanides)²⁹⁶, ενώ στα νότια της λίμνης, εκτός από τους Shaybānī, συναντάμε και το εμιράτο των Zurārids (με κέντρο την πόλη Bitlis)²⁹⁷. Είναι χαρακτηριστική η περιγραφή της αραβικής αποίκησης της εποχής του Hārūn Al-Rashīd από τον Ya'qūbī, ο οποίος με διαύγεια συνδέει τις προσπάθειες των ostikan για αύξηση του αραβικού πληθυσμού της χώρας με τον έλεγχο της, εφόσον η αφήγησή της γίνεται με φόντο τη σωρεία επαναστάσεων που έλαβαν χώρα εκείνη την περίοδο στην περιοχή²⁹⁸.

Η παρουσία των Αράβων εμίρηδων βέβαια εκτός από τα προφανή πλεονεκτήματα που προσέφερε στους Χαλίφες, σύντομα δημιούργησε και προβλήματα. Πρέπει να γίνει απόλυτα σαφές ότι ανάμεσα σε αυτά τα εμιράτα δεν υπήρχε κοινότητα συμφερόντων. Ο κάθε εμίρης επιδίωκε την αύξηση της ισχύος του, και εάν αυτό σήμαινε ότι θα έπρεπε να συμμαχήσει με τους χριστιανούς ishkan εναντίον κάποιου άλλου εμίρη ή ακόμα και να επαναστατήσει εναντίον της κεντρικής κυβέρνησης, αυτό θα το έπραττε χωρίς δισταγμό²⁹⁹. Με απλά λόγια αντί να «εξαραβιστεί» η Αρμενία «ναχαροποιήθηκαν» οι Αραβες έποικοι³⁰⁰, δηλαδή

σχέσεων με τους βόρειους γείτονες, βλ. Balādhurī, σ.209-210 (μτφρ. P. HITT, 1916, σ.328-329. Βλέπε επίσης al-Kūfī, τ.4 σ.364-365. Η ίδια σχεδόν μαρτυρία, με τη διαφορά ότι εδώ αφορά την αδερφή του Χαγάνου, βρίσκεται και στο έργο του Ghewond, βλ. Ghewond, σ.163 (ARZUMANIAN, 2007, σ.125). Ο γάμος αυτός αναφέρεται ακόμη και στο κείμενο του Μιχαήλ Σύρου, βλ. Μιχαήλ ο Σύρος, τ.2, σ.501. Πρέπει, πάντως να αναφερθεί ότι υπάρχει παρόμοια ιστορία με πρωταγωνιστή αυτή τη φορά τον Μπαρμακίδη al-Fadl b. Yahyā ibn Khālid, επί των πρώτων ετών της διακυβέρνησης του Hārūn, βλ. ενδεικτικά Ibn al-Athīr, τ.5, σ.317 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.113).

²⁹⁵A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.31. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.116. N. GARSOÏAN, 2004c, σ.134. S. DADOYAN, 2011, σ.89.

²⁹⁶ Βλ. για αυτούς, H. THOPDSCHIAN, 1904, σ.20-21.

²⁹⁷ A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.116. Ο Yuzbashyan θεωρεί ότι οι Zurārids έλκυαν, πιθανότατα, την καταγωγή τους από τη φυλή των Shaybānī, βλ. K. YUZBASHYAN, 1988, σ.45. Βλ. επίσης LAURENT-CANARD, 1980, σ.391-392.

²⁹⁸ Ya'qūbī, τ.2, σ.515-516, βλ. επίσης A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.115-116.

²⁹⁹ S.M. DIYĀB, 1984, σ.50. N. GARSOÏAN, 2004c, σ.135. S. DADOYAN, 2011, σ.87.

³⁰⁰ Οι Laurent-Canard για παράδειγμα σημειώνουν για έναν από αυτούς τους Αραβες εμίρηδες (τον Mūsā b. Zurāra): «*Mūsā b. Zurāra fit cause commune avec les princes arméniens, se comportant plus comme un prince arménien que comme un émir arabe*», βλ. LAURENT-CANARD, 1980, σ.392. Βλ. επίσης M. CANARD, 1953, σ.472.

άρχισαν να υιοθετούν φεουδαρχικές πρακτικές και αντιλήψεις περί της εξουσίας. Το γεγονός αυτό δεν ήταν τυχαίο αφού από αυτήν την εποχή παρατηρείται στο Χαλιφάτο επέκταση του θεσμού της *iqṭā'*³⁰¹, που έδωσε περαιτέρω ώθηση στις αποσχιστικές τάσεις των εμίρηδων³⁰².

Στο πολιτικό και πολιτιστικό περιβάλλον της Αρμενίας αυτή η διαδικασία, όπως ήταν φυσικό, έγινε πιο γρήγορα. Σύντομα, οι αραβικές φυλές των Shaybānī και των Sulamī που μονοπωλούσαν το αξίωμα του ostikan, το χρησιμοποίησαν για να αυξήσουν τις προσωπικές τους κτήσεις, προσπαθώντας πάντοτε να καταστήσουν την εξουσία τους στην Armīniya κληρονομική³⁰³. Όμως και οι υπόλοιποι *mutaghalliba* (αυτόνομοι εμίρηδες) στην Αρμενία φρόντιζαν για την ενίσχυση των δικών τους ημιαυτόνομων επικρατειών. Ως εκ τούτου ακόμη και επί της ηγεμονίας του Hārūn Al-Rashīd, σημειώθηκαν σημαντικές συγκρούσεις μεταξύ των *mutaghalliba* και των ostikan σε όλη τη γεωγραφική έκταση της Armīniya³⁰⁴. Γενικότερα αυτή την περίοδο παρατηρείται στην περιοχή ένας πρωτοφανής, ακόμη και για τα δεδομένα της μεσαιωνικής Αρμενίας, κατακερματισμός της εξουσίας: κανένας εκ των ostikan, των Αράβων ανεξάρτητων πολέμαρχων, των εμίρηδων και των Αρμενίων αριστοκρατών δεν είχε τη δύναμη να επιβάλει μια ενιαία αρχή.

³⁰¹ Ο θεσμός της *iqṭā'* υπέστη αρκετές αλλαγές στο νόημα και το περιεχόμενο κατά την αββασιδική ιστορία. Αυτή την περίοδο, όμως, σημαίνει την παραχώρηση μιας περιοχής (μαζί με τα φορολογικά της έσοδα) σε ένα διοικητή για ορισμένο χρόνο. Αυτός ως λήπτης *iqṭā'* δεν είχε το δικαίωμα μισθοδοσίας και συμφωνούσε να παρέχει ετησίως στην κεντρική κυβέρνηση ένα μέρος των φορολογικών εσόδων του ή και έναν αριθμό ανδρών. Είναι ευνόητο ότι η έκταση του συγκεκριμένου φαινομένου αυτή την περίοδο οφείλεται στην οικονομική δυσπραγία της Βαγδάτης, ωστόσο το μέτρο ενίσχυσε περαιτέρω τις φυγοκεντρικές τάσεις στο εσωτερικό του Χαλιφάτου και τελικά κατέστη καταστρεπτικό, βλ. M.A. SHABAN, 2001b, σ.236. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.179. H. KENNEDY, 2004, σ.190. A. ASA EGER, 2015, σ.210. Η επέκταση του θεσμού έχει, δικαιολογημένα, συνδεθεί με την είσοδο των Τούρκων πολεμιστών στον ισλαμικό κόσμο και συγκεκριμένα ως τρόπος που η Sāmarrā και η Βαγδάτη χρησιμοποίησαν για να τους καθησυχάσουν σε περιόδους οικονομικής στενότητας, βλ. A. BENNISON, 2009, σ.97. Επίσης, ο όρος δεν θα πρέπει να συγχέεται με τα *qaṭā'i*, των οποίων αποτελεί εξέλιξη, που συναντούμε κυρίως στα thughūr. Η τελευταία περίπτωση επρόκειτο για χορηγίες γαιών σε πολεμιστές, βλ. HALDON-KENNEDY, 1980, σ.112. A. ASA EGER, 2015, σ.210. Για τη μικρή επέκταση του συστήματος στην Αρμενία, βλ. A.E. REDGATE, 2006, σ.272. Για τις διαφορές μεταξύ του θεσμού της *iqṭā'* και των δυτικών φεούδων, βλ. P. CRONE, 1980, σ.87.

³⁰² A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.120. R. MOTTAHEDEH, 1999, σ.77-78.

³⁰³ S.M. DIYĀB, 1984, σ.48.

³⁰⁴ Για τις εξεγέρσεις αυτές των *mutaghalliba* στην Armīniya, βλ. Ya'qūbī, τ.2, σ.516-519. Βλ. επίσης Khalīfa, σ.451-455 (A. TER-GHEWONDYAN, 2005, σ.184-187).

Έναν εύστοχο συσχετισμό ανάμεσα σε αυτήν την κατάσταση και την πολιτική της εγκατάστασης Αράβων στην Αρμενία κάνει ο ιστορικός A. al-Saīyed, ο οποίος βλέπει τις σχετικές πολιτικές των ostikan της περιόδου και ως ένα τρόπο να επιβληθεί η εξουσία τους στη χώρα³⁰⁵. Τη θέση αυτή ενισχύει το γεγονός ότι κάθε ένας από αυτούς τους ostikan φρόντισε οι έποικοι να ανήκουν σε φυλές συγγενικές με τη δική του³⁰⁶.

Στενά συνυφασμένη με τις πολιτιστικές σχέσεις Αρμενίων και Αράβων είναι και η πρακτική που παρατηρήθηκε αυτή την περίοδο με γάμους μεταξύ εμίρηδων και γυναικών από αρμενικούς πριγκιπικούς οίκους. Τα παραδείγματα είναι πολλά, αλλά αξίζει να αναφέρουμε ενδεικτικά ότι ο Djahhāf είχε πάρει για γυναίκα του μια Mamikonean, ενώ ο εγγονός του Sawada όπως και ο Mūsā b. Zurāra είχαν διαλέξει συζύγους από τον οίκο των Bagratuni³⁰⁷. Την τέλεση των γάμων βοηθούσε το γεγονός ότι σύμφωνα με το ισλαμικό δίκαιο η σύζυγος δεν είναι αναγκασμένη να δεχθεί το Ισλάμ, παρότι δεν ετίθετο θέμα επιλογής για τα τέκνα της. Η Εκκλησία, βέβαια, από την πλευρά της θεωρούσε ότι τα όποια πολιτικά κέρδη ενός τέτοιου γάμου δεν μπορούσαν να το δικαιολογήσουν και καταδίκασε απερίφραστα τους γάμους με αλλόπιστους³⁰⁸. Πάντως αν κρίνουμε από την ύπαρξη μιας σειράς λαϊκών αρμενικών ποιημάτων που έχουν ως κύριο θέμα τον απαγορευμένο έρωτα μεταξύ ενός χριστιανού και μιας μουσουλμάνας³⁰⁹, μπορούμε να εικάσουμε ότι οι επαφές μεταξύ κατακτητών και κατακτημένων δεν περιορίστηκαν στους ηγετικούς κύκλους τους. Η ανάμειξη των αραβικών φυλών με το γηγενή πληθυσμό φαίνεται χαρακτηριστικά όταν, με κάθε επιφύλαξη, η αρμενολόγος Martin-Hisard ανάγει την καταγωγή αρμενικών χριστιανικών οίκων στη Utik' στους πρώτους Djahhāfides³¹⁰.

³⁰⁵ A. al-SAIYED, 1972, σ.109-110.

³⁰⁶ Βλ. ενδεικτικά, LAURENT-CANARD, 1980, σ.197.

³⁰⁷ N. GARSOĪAN, 2004c, σ.135. Περισσότερα παραδείγματα, στο K. YUZBASHYAN, 1988, σ.46.

³⁰⁸ Για την άποψη της Αρμενικής Εκκλησίας περί των γάμων με άπιστους, βλ. A.E. REDGATE, 2006, σ.290-291.

³⁰⁹ S. DADOYAN, 2011, σ.48.

³¹⁰ B. MARTIN-HISARD, 2000, σ.412.

Ωστόσο, ανάμεσα στις δύο αυτές ομάδες (nakharar και mutaghalliba) υφίστατο μια σημαντική διαφοροποίηση: η αραβοκρατία, με ότι αυτή συνεπαγόταν, οδήγησε τους nakharar στη διαπίστωση ότι τα ορεινά και απόμακρα οχυρά και κάστρα είχαν μεγαλύτερη αξία από ότι οι πόλεις³¹¹. Εκεί, άλλωστε, ήταν πιο δύσκολο να καταφθάσουν όχι μόνο οι αραβικοί στρατοί, αλλά και οι Άραβες φοροσυλλέκτες. Αυτός ήταν ο λόγος που ο μελετητής της αρμενικής ιστορίας της περιόδου θα συναντήσει ξανά και ξανά τα ονόματα των περιοχών Sasun, Mush, Syunik, Sper και Taik³¹². Αντίθετα οι Άραβες εμίρηδες αποζητούσαν την κατοχή των αστικών κέντρων³¹³, αφού η εγγύτητα τους με τους κύριους οδικούς άξονες, όχι μόνο, εξασφάλιζε την επικερδή συμμετοχή στο διεθνές εμπόριο αλλά επέτρεπε και τη γρήγορη άφιξη των χαλιφικών στρατευμάτων σε περιπτώσεις ανάγκης. Αυτή λοιπόν η πρακτική των Αράβων σε συνδυασμό με την επιθυμία των Αρμενίων για την κατοχή ισχυρών, αμυντικά, θέσεων αλλά και το γεγονός ότι η αρμενική αριστοκρατία, ήδη από την προϊσλαμική εποχή, είχε κατά βάση ένα μη αστικό χαρακτήρα³¹⁴ εύκολα οδήγησε σε αυτήν τη χαρακτηριστική διάσταση μεταξύ των δύο ομάδων.

Μια αραβική φυλή που δημιούργησε πολλά προβλήματα στην αραβική διοίκηση της χώρας ήταν οι Djahhāfids. Ο πρώτος γνωστός αρχηγός της οικογένειας ο Djahhāf (αρμενικά Jahap), ο οποίος πιθανόν άνηκε στη φυλή των

³¹¹N. GARSOĪAN, 1984-5. Βλ. επίσης Α. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.184. S.M. DIYĀB, 1984, σ.56. A.E. REDGATE, 2006, σ.270-271,296. S. DADOYAN, 2011, σ.88.

³¹² Ιστοριογεωγραφική μελέτη της Αρμενίας της περιόδου, στον Α. YEGHIAZARYAN, 2010, σ.33-88.

³¹³Βλ. Α. BENNISON, 2009, σ.140. Η προτίμηση των Αράβων για την κατοχή αστικών κέντρων πήγαζε, βέβαια, από την υπεροχή της ισχύος τους και δεν υπήρξε αποκλειστικό φαινόμενο στην περίπτωση της Αρμενίας. Στα thughūr, για παράδειγμα, όπως αναφέρουν οι Haldon & Kennedy : «*the Muslims seem to have made very little effort to control the heights and the mountains. It is also worth noting that the Muslim presence was essentially urban in character. The main unit of defense was not the isolated castle but the fortified city*», βλ. HALDON-KENNEDY, 1980, σ.109. Για την Crone ένας από τους λόγους για την αστική φύση των αραβικών εγκαταστάσεων στα κατακτημένα εδάφη ήταν και το γεγονός ότι οι ίδιοι οι Άραβες έβλεπαν τους εαυτούς τους ως έποικους σε μια ξένη γη, βλ. P. CRONE, 1980, σ.51. Πρβλ. Α. ASA EGER, 2015, σ.13.

³¹⁴ N. GARSOĪAN, 2004, σ.79. A.E. REDGATE, 2006, σ.169-170.

Sulamī³¹⁵, παντρεύτηκε μία κόρη του νεκρού Musegh Mamikonean και επιχείρησε με αφορμή αυτό το γάμο να προσαρτήσει την επικράτεια του παρηκμασμένου οίκου³¹⁶. Για την επίτευξη του σκοπού του ο Djahhāf πολέμησε μανιασμένα εναντίον των Αράβων κυβερνητών καθώς και των Αρμενίων αριστοκρατών. Δυστυχώς, εναντίον του είχε τον ισχυρό Ashot Msaker, ishkan Hayots' της Αρμενίας από το 804, ο οποίος με έξυπνες κινήσεις είχε αυξήσει κατακόρυφα τη δύναμη του οίκου των Bagratuni μετά τα γεγονότα του 775, από τον οποίο ηττήθηκε. Αργότερα, το 813, κινήθηκε μαζί με τον γιο του 'Abd al-Malīk εναντίον της αραβικής έδρας της Armīniyah, Dwin, το οποίο και κατέλαβε³¹⁷. Ο Χαλίφης al-Ma'mūn αναγκάστηκε προσωρινά να παραχωρήσει στον 'Abd al-Malīk το αξίωμα του ostikan³¹⁸, ωστόσο σύντομα ένας νέος ostikan στάλθηκε στην Αρμενία με τον Djahhāfid να επαναστατεί για δεύτερη φορά, γνωρίζοντας όμως εκ νέου την αποτυχία. Παρόλα αυτά έχοντας λάβει amān από τον Χαλίφη συνέχισε να επιχειρεί εναντίον του Ashot Msaker, μέχρι που δολοφονήθηκε από τον αρμενικό πληθυσμό του Dwin³¹⁹.

Κανένα άλλο όμως παράδειγμα δεν μπορεί να φανερώσει καλύτερα την περίπλοκη πολιτική κατάσταση στην Αρμενία και το άστατο των συμμαχιών από το παράδειγμα του ανιψιού του Djahhāf, Sawāda b. 'Abd al-Hamīd. Ο νέος αυτός Djahhāfid, τυχοδιώκτης, συμμαχισε με τους Bagratuni εναντίον του Χαλιφάτου³²⁰. Ο νέος Bagratuni ηγέτης, γιός του Ashot Msaker, sparapet Smbat αλλάζοντας άρδην

³¹⁵ Περί της καταγωγής του Djahhāf, βλ. M. CANARD, 1953, σ.477. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.126. LAURENT-CANARD, 1980, σ.382-383. Ş.M. DIYĀB, 1984, σ.50,55. K. YUZBASHYAN, 1988, σ.45. Ο Amabe τον θεωρεί ως αρχηγέτη των Kaysites και πραγματικό ιδρυτή του εμιράτου του Manazkert, βλ. F. AMABE, 1995, σ.112. Ωστόσο, υπάρχει και το ενδεχόμενο ο Djahhāf να ήταν κουρδικής, και όχι αραβικής, καταγωγής, βλ. N. GARSOĪAN, 2004c, σ.134.

³¹⁶ Vardan, σ.76 (THOMSON, 1989, σ.182).

³¹⁷ Vardan, σ.77 (THOMSON, 1989, σ.182). Βλ. επίσης A. TER-GHEWONDYAN, 1960, σ.135.

³¹⁸ Ya'qūbī, τ.2, σ.540.

³¹⁹ Vardan, σ.78 (THOMSON, 1989, σ.182).

³²⁰ Στην επανάσταση αυτή αναφέρεται εκτενώς τόσο ο Yovhannes Drasxanakertc'ί όσο και ο Άραβας ιστορικός Ya'qūbī. Ο δεύτερος, όμως, ιστορικός δεν αναφέρει τίποτα για το ρόλο των Αρμενίων σε αυτή, ενώ τοποθετεί ως ostikan τον 'Isā b. Muḥammad, βλ. Ya'qūbī, τ.2, σ.564 κ.εξ.

την πολιτική του πατέρα του³²¹, έδωσε μια προγκίπισσα του οίκου για σύζυγο στον Sawāda³²² και μαζί με το νέο του σύμμαχο κινήθηκε εναντίον του ostikan Khālid b. Yazīd al-Shaybānī³²³. Η αλλαγή της πολιτικής των Bagratuni δεν οφείλεται μόνο στην αλλαγή στην ηγεσία του οίκου, αλλά κυρίως στο γεγονός ότι στις αρχές της τέταρτης δεκαετίας το Χαλιφάτο πιεζόταν έντονα από δύο εχθρικές δυνάμεις, το Βυζάντιο και τους Khurramiyya.

Έτσι οι εξεγερθέντες κινήθηκαν με σκοπό να επωφεληθούν από την αδυναμία της κεντρικής κυβέρνησης να παρέμβει αποτελεσματικά στο χώρο της Αρμενίας. Οι Αρμένιοι επαναστάτες -Smbat Bagratuni και ο πρίγκιπας Sahak της Syunik- μαζί με τον Sawāda ήταν αποφασισμένοι να εκμεταλλευθούν τις πολιτικές αναταραχές που είχε δημιουργήσει η επανάσταση των Khurramiyya και επιχείρησαν, το 830, να ανατρέψουν τον Shaybānī ostikan, ο οποίος έλπιζαν ότι θα είχε αποδυναμωθεί ύστερα από τις συγκρούσεις του με mutaghalliba στη Nakhchavan και στην Τιφλίδα³²⁴. Αυτός πιθανότατα ήταν και ο λόγος που ο Khālid προσπάθησε, αρχικά, με διπλωματικά μέσα να επιλύσει την κρίση (μέσω της μεσολάβησης του Καθολικού Δαβίδ³²⁵), έπειτα όμως κατανίκησε τους επαναστάτες στη μάχη του Kawakert³²⁶. Ο πρίγκιπας της Syunik έπεσε νεκρός στη μάχη και ο σύμμαχος του, Sawāda, μετά από αυτήν κατευθύνθηκε στην περιοχή όπου επιδόθηκε σε λεηλασίες και επιδρομές. Τελικά τον απομάκρυνε³²⁷ από την περιοχή

³²¹ Ο οποίος είχε προσπαθήσει να αντιμετωπίσει στρατιωτικά τον Sawāda, και μάλιστα ο αδερφός του και sparapet Sapuh είχε χάσει τη ζωή του μαχόμενος εναντίον του Djahhāfid πολέμαρχου, βλ. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.130.

³²² Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.427 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.116-117). Step'annos Orbēlean, σ.211 (BEDROSIAN, 2015, σ.88).

³²³ Ο επονομαζόμενος στις αρμενικές πηγές ως Hawl (Հաւլ), βλ. π.χ. Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.427 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.116): «Ի ժամանակի աստ յայտնիկ աստիակաւ ընդ Հաւլ անուի».

³²⁴ Για αυτές τις συγκρούσεις, βλ. A. al-SAIYED, 1972, σ.121-122. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.134. Να σημειωθεί ότι σε μία από αυτές τις συγκρούσεις ο Khālid είχε αιχμαλωτίσει τον περίφημο 'Alī ibn Yahyā al-Armanī και τον απέστειλε στη Βαγδάτη, από όπου και ξεκίνησε τη δράση του ως στρατηγός του Χαλιφάτου.

³²⁵ Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.427-428 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.117). Step'annos Orbēlean, σ.211 (BEDROSIAN, 2015, σ.88).

³²⁶ Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.428 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.117). Step'annos Orbēlean, σ.211 (BEDROSIAN, 2015, σ.88). Vardan, σ.80 (THOMSON, 1989, σ.183).

³²⁷ Ο Ghewondyan βασισμένος στη διαφορετική διήγηση των γεγονότων από τον Ya'kūbī εξετάζει το ενδεχόμενο ο Sawāda να είχε επαναστατήσει δύο φορές: μία κατά τη διάρκεια

ένας από τους πρίγκιπες της ονόματι Vasak με τη συνδρομή ενός άλλου επαναστάτη, του περιφήμου Bābak³²⁸.

Η παραπάνω αναφορά είναι ενδεικτική όχι μόνο για τις άστατες συμμαχίες Αρμενίων και Αράβων³²⁹, αλλά και για την επίδραση που είχε η επανάσταση του Bābak στην ιστορία της χώρας³³⁰. Η επανάσταση του Bābak, ήταν ουσιαστικά η αντίδραση των ιρανικών στοιχείων του Αζερμπαϊτζάν εναντίον του Χαλιφάτου και του Ισλάμ και μία προσπάθεια των ιθαγενών να βάλουν φρένο στην αθρόα μετανάστευση αραβικών φυλών στη χώρα τους³³¹ καθώς και να εμποδίσουν την

της διοίκησης του ostikan 'Isā b. Muḥammad (820-3) και δεύτερη φορά την περίοδο του Khālid b. Yazīd al-Shaybānī (829-832) βλ. A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.40. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.135. Αυτή η εκδοχή υποστηρίζεται και από τους Laurent-Canard, βλ. LAURENT-CANARD, 1980, σ.385. Πρβλ. H. UT'MAZYAN, 1958, σ.58-61, ο οποίος θεωρεί ότι υπήρξαν δύο επαναστάσεις από δυο διαφορετικούς Sawāda, έναν Kaysite και έναν Djahhāfid. Ο Grousset, από την άλλη, τοποθετεί την επανάσταση αυτή «γύρω στο 825-826», ενώ λίγες σελίδες παρακάτω μιλάει για το 833, βλ. R. GROUSSET, 1973, σ.348,352

³²⁸ Movses Kaghankatvatsi, σ.403 (R. BEDROSIAN, 2010, σ.134). Step'annos Orbēlean, σ.201-202 (BEDROSIAN, 2015, σ.83). Ο Bābak είχε ενισχύσει τη συμμαχία του με τον οίκο της Syunik, όταν παντρεύτηκε, σύμφωνα με τον ίδιο ιστορικό, μία κόρη του πρίγκιπα της Syunik Vasak, αμέσως μετά τον θάνατό του, βλ. Movses Kaghankatvatsi, σ.403 (R. BEDROSIAN, 2010, σ.134). Step'annos Orbēlean, σ.202 (BEDROSIAN, 2015, σ.84). Ο Vardan αναφέρει τόσο την επανάσταση του Babak και τις επιχειρήσεις του στη Syunik όσο και τη σύγκρουση των αριστοκρατών της Syunik με τον Djahhāfid, όμως δεν συνδέει τα δύο γεγονότα, αποσιωπώντας τη συμμαχία των Αρμενίων με τον Πέρση επαναστάτη, βλ. Vardan, σ.79 (THOMSON, 1989, σ.183). Πάντως, η συμμαχία φαίνεται να διαλύθηκε αμέσως μετά τον θάνατο του Vasak με τον Πέρση επαναστάτη να στρέφεται εναντίον της Syunik, βλ. Step'annos Orbēlean, σ.202-203 (BEDROSIAN, 2015, σ.84).

³²⁹ Οι οποίες, άλλωστε, σύμφωνα με την Garsoïan «was to characterize the history of medieval Armenia», βλ. N. GARSOÏAN, 2004c, σ.138.

³³⁰ Η επανάσταση του Bābak έχει αφήσει τα αποτυπώματά της και στη βυζαντινή ιστοριογραφία. Ο Γενέσιος προσφέροντας μία μυθιστορηματική εξιστόρηση της έλευσης του Θεόφοβου στα αυτοκρατορικά εδάφη, γράφει: «**καὶ μάλιστα, ὅτι καὶ ὁ Περσῶν ἀρχηγὸς Βάβεκ ἀποστάσει τῇ πρὸς τὸν ἀμεραμουνῆ ἐπὶ εἴ ἔτεσι κεκορύφωτο, ὧν ἀναμεταξὺ μέγιστοι πόλεμοι συμβεβηκότες καὶ ἡττηθεὶς ὁ Βάβεκ εἰσῆει ἐν χιλιάσιν ἑπτὰ...**», βλ. Γενέσιος, 38. Επίσης βλ. Συνέχεια Θεοφάνη, σ.162: «**Ἔτυχε δὲ καὶ ἄλλως ὁ τῶν Περσῶν ἀρχηγὸς Βάβεκ ἤδη πενταετίαν ἔχων ἐξ ἀμερανουνῆ ἀποστάς καὶ πτέρναν ἐπάρας κατ' αὐτοῦ ἐν χιλιάσιν ἑπτὰ...**». Πρόσφατα ο Codoñer έχει καταδείξει ότι η για πολλά χρόνια βεβαιότητα των βυζαντινολόγων ότι ο Nasr και Θεόφοβος ήταν το ίδιο πρόσωπο ήταν λανθασμένη, βλ. J. CODOÑER, 2014, σ.145-180.

³³¹ M.A. SHABAN, 2001b, σ.72, 87. J. CODOÑER, 2014, σ.142. Φυσικά δεν ήταν η πρώτη επανάσταση που ξέσπασε ως αντίδραση των ιρανικών στοιχείων στην αραβοκρατία. Στα μέσα του προηγούμενου αιώνα (755) στο Χορασάν είχε λάβει χώρα η επανάσταση του «μάγου» Σουμπάτ, η οποία γρήγορα είχε εξαπλωθεί και στο Αζερμπαϊτζάν, βλ. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.210.

εκμετάλλευση του ορυκτού πλούτου της περιοχής από τους νέους έποικους³³². Ο Bābak εκμεταλλεζόμενος τον εμφύλιο που ξέσπασε στο Χαλιφάτο μετά τον θάνατο του Hārūn Al-Rashīd εξεγέρθηκε στο Αζερμπαϊτζάν, αναλαμβάνοντας την ηγεσία μιας θρησκευτικής σέκτας ζωροαστρικής προέλευσης³³³ με ισχυρές ωστόσο επιδράσεις από τα σοσιαλιστικά κηρύγματα του Μάζδακ³³⁴, της Khurramiyya³³⁵. Ο «σοσιαλιστής» Bābak δεν δίστασε να συνάψει μια στρατηγική συμμαχία με τους Αρμένιους φεουδάρχες της Syunik³³⁶: από την μία αυτός θα διασφάλιζε τα νώτα του από επιθέσεις των χαλιφικών στρατιών, ενώ οι αριστοκράτες της Syunik θα αποκτούσαν έναν πολύτιμο σύμμαχο στον αγώνα τους για τη διασφάλιση της

³³² M.A. SHABAN, 2001b, σ.128,133. H. KENNEDY, 2004, σ.164. Τα παραπάνω στοιχεία μας επιτρέπουν να απορρίψουμε τη θέση του Ghewondyan ότι επρόκειτο για μία επανάσταση λαϊκού χαρακτήρα εναντίον της φεουδαρχικής εκμετάλλευσης της περιοχής, βλ. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.129,221. Από την άλλη χριζεί, νομίζουμε, περαιτέρω έρευνας για το αν, όπως ισχυρίζεται ο U' mazean, και μαζί του η Dadoyan, ομάδες Αρμενίων χωρικών είχαν προσχωρήσει στο κίνημα των Khurramiyya, βλ. H. UT'MAZYAN, 1958, σ.54-55. S. DADOYAN, 2011, σ.93-94. Η τελευταία, μάλιστα, ιστορικός εντάσσει αυτά τα κινήματα (Παυλικιανών, Θονδρακιτών, Χουραμιτών) σε ένα ευρύτερο περιφερειακό φαινόμενο, όπου οι συνεχείς εξεγέρσεις ομάδων με παρεμφερή κοινωνικά αιτήματα και συγγενικές θρησκευτικές δοξασίες συνένωναν άτομα διαφορετικών εθνικών και ταξικών καταβολών, βλ. 94 κ.εξ. Για τη σύνδεση αυτών των κινήματων, βλ. επίσης LAURENT-CANARD, 1980, σ.359.

Εκτός της θεματικής της μελέτης μας, ας μας επιτραπεί να παραθέσουμε μια ρήση του επαναστάτη που πιθανότατα θα βρούμε ενδιαφέρουσα οι Έλληνες αναγνώστες: **«Καλύτερα να ζήσεις μία μέρα ως ελεύθερος άνθρωπος παρά σαράντα χρόνια σαν ταπεινωμένος σκλάβος»** [Παρότι υπάρχουν μεταφραστές-όπως ο μεταφραστής του Tabarī- που αποδίδουν, έχοντας δίκιο ως την κυριολεκτική σημασία της λέξεως, το رئيس του αραβικού κειμένου ως βασιλιάς-αρχηγός ωστόσο αποδεχόμαστε τη μετάφραση του Ghewondyan, ο οποίος μεταφράζει τη λέξη ως ελεύθερος άνθρωπος (wqun uwrh)]. Βλ. Ibn al-Athīr, τ.6, σ.34 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.141):

"ولأن تعيش يوماً واحداً وأنت رئيس خير من أن تعيش أربعين سنة عبداً ذليلاً".

³³³ Στο ζωροαστρικό μανδύα του κινήματος αναφέρεται και ο Μιχαήλ Σύρος, βλ. Μιχαήλ ο Σύρος, τ.3, σ.50. Ωστόσο συμφωνούμε πλήρως με την πεποίθηση του Amabe ότι «*the religious element was not very strong in his revolt*», βλ. F. AMABE, 1995, σ.108.

³³⁴ Για τη συγκριτική φύση της αίρεσης της Khurramiyya βλ. M. HUDGSON, 1974, σ.314. H. KENNEDY, 2004, σ.9. S. DADOYAN, 2011, σ.91-92. Για μία εξαιρετικά ενδιαφέρουσα ανάλυση της κίνησης του Bābak από μαρξιστική σκοπιά, βλ. H. UT'MAZYAN, 1958, σ.36-47. Για μία πιο κλασική προσέγγιση, βλ. LAURENT-CANARD, 1980, σ.357-381.

³³⁵ H. KENNEDY, 2001, σ.131. Ο al-Ṭabarī τοποθετεί την εμφάνιση των Khurramiyya στο Αζερμπαϊτζάν το έτος 192/807-808, βλ. al-Ṭabarī, τ.8 σ.312 (BOSWORTH, 1989, σ.294) [επίσης Ibn al-Athīr, τ.5, σ.350-351 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.118)], ενώ την έναρξη της δραστηριότητας του Bābak στο 201/816-817, βλ. al-Ṭabarī, τ.9 σ.84 (BOSWORTH, 1987, σ.65). Επίσης Ibn al-Athīr, τ.5, σ.432 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.120).

³³⁶ F. AMABE, 1995, σ.121-122.

εξουσίας τους στην περιοχή, η οποία απειλούνταν από τους Άραβες, όπως το παράδειγμα του Sawāda αποδεικνύει.

Όμως ακόμη και όταν ο Al-Ma'mūn σταθεροποιήθηκε στην εξουσία, η καταστολή της επανάστασης αποδείχθηκε εξαιρετικά δύσκολο εγχείρημα για τους Αββασίδες, την επιτυχία της οποίας, επιπρόσθετα, προσπάθησαν να εκμεταλλευθούν και οι Βυζαντινοί μετά από προτάσεις συμμαχίας από τους επαναστάτες³³⁷. Τα ορεινά εδάφη του Αζερμπαϊτζάν και η υποστήριξη των τοπικού

³³⁷ M.A. SHABAN, 2001b, σ.127 και 133. Παρότι τελικά δεν επιτεύχθηκε κάποια συνδυασμένη επιχείρηση μεταξύ Βυζαντινών και Khurramiyya, η προσέγγιση των δύο είχε ως αποτέλεσμα ο αυτοκράτορας Θεόφιλος να υποδεχθεί μία μεγάλη δύναμη μαχητών του κινήματος από το Hamadan, βλ. Miskawayh, τ.4, σ.3. Πρβλ. την άποψη του Canard, που θέλει την επίθεση του Θεόφιλου στη Σωζόπετρα να έγινε από τον Θεόφιλο, ύστερα από τις επαφές του με τον Bābak, ώστε να αποσυμπιέσει την κατάσταση για τον Πέρση επαναστάτη, βλ. M. CANARD, 1966, 710. Η πεποίθηση του Canard βασίζεται σε σχετική αφήγηση του al-Ṭabarī, βλ. al-Ṭabarī, τ.9 σ.192 (BOSWORTH, 1991, σ.94). Βλ. επίσης Miskawayh, τ.4, σ.39. Ωστόσο τείνω στην αποδοχή της άποψης των Rekaya, βλ. M. REKAYA, 1974 και του Bosworth, βλ. C. BOSWORTH, 1991, σ.94-95 υπ.266, οι οποίοι απορρίπτουν αυτή την υπόθεση. Συμφωνούμε, επομένως, με την κρίση του Amabe ότι «Nevertheless, this fact (η καταφυγή του Νάσρ στο Βυζάντιο) is no proof that Babak allied with the emperor, since the Jibali Khurramiya had nothing to do with Babak», βλ. F. AMABE, 1995, σ.125.

Μια σχετικά αλλοπρόσαλλη και φανερά αναληθής εκδοχή της έλευσης των Khurramiyya στην Αυτοκρατορία προσφέρουν οι βυζαντινές πηγές, βλ. Γενέσιος 38-44. Συνέχεια Θεοφάνη, σ.158-162. Συμεών Μάγιστρος, σ.218. Ιωάννης Σκυλίτζης, σ.65-67, Ιωάννης Ζωναράς, σ.368. Πάντως σε αυτή τη διήγηση υπάρχουν πολύτιμες πληροφορίες, όπως η επιθυμία του αυτοκράτορα Θεόφιλου να αφομοιώσει αυτούς τους πολεμιστές στη βυζαντινή κοινωνία, η ενεργή συμμετοχή των ανδρών αυτών στους πολέμους εναντίον των Αράβων, η εξέγερσή τους, η αποστολή 2.000 Χουρραμιτών σε κάθε βυζαντινό θέμα, και τελικά εκτέλεση του Θεόφοβου, ώστε να μη δημιουργήσει προβλήματα στη διαδοχή του Μιχαήλ Γ'.

Η συμμαχία αυτή αναφέρεται συγκεκριμένα και στις αραβικές πηγές. Συγκεκριμένα ο Ṭabarī αναφέρει ότι όταν ο Bābak συναντήθηκε με τον ishkhān Sahl, μετά την ήττα από τους Άραβες, ο τελευταίος τον ρώτησε: «**Κύριέ μου προς τα που πας;**» Και είπε: «**Επιθυμώ να πάω στο κράτος των Βυζαντινών ή σε κάποιο άλλο μέρος, το οποίο κατονόμασε**», βλ. al-Ṭabarī, τ.9 σ.187 (BOSWORTH, 1991, σ.77):

"يا سيّده، إلى أين؟ قال: أريد بلاد الروم، أو موضعاً سواه".

Βλ. επίσης: Ibn al-Athīr, τ.6, σ.35 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.143). Μιχαήλ ο Σύρος, τ.3, σ.88,90. Bar Hebraeus, σ.144,148.

Βέβαια η βυζαντινή αυτή επιδίωξη εντάσσεται στη γενικότερη πρακτική των δύο δυνάμεων να εκμεταλλεύονται τις επαναστάσεις που λάμβαναν χώρα στο αντίπαλο κράτος, βλ. H.KENNEDY, 2004b, σ.84-85. W. KAEGI, 2008, σ.390. Σε αντιστοιχία της σχέσης Βυζαντινών- Khurramiyya, θα μπορούσαμε να δούμε την ακόμη στενότερη σχέση του επαναστάτη Θωμά Σλάβου με τον Χαλίφη Al-Ma'mūn. Βλέπε ενδεικτικά για αυτήν την συνεργασία Γενέσιος, σ.24: «**καὶ τοσοῦτον ἐπολυπλασίαζε τὸ πλῆθος κατὰ τῶν ὁμοφύλων, ὥστε καὶ τοὺς Σαρακηνοὺς...διαπέμπεται οὖν πρὸς αὐτοὺς εἰρήνην ἀνακαλούμενος, πολλῶ δὲ μᾶλλον συνασπισμόν, τῆς βασιλικῆς ἀνθέξεσθαι ἀποπτώσεως. ποιεῖται τοίνυν σπονδὰς**

πληθυσμού στον επαναστάτη τον επέτρεψαν να νικήσει τέσσερις! χαλιφικές εκστρατείες που είχαν αποσταλθεί εναντίον του³³⁸. Μελετώντας κανείς αυτές τις εκστρατείες θα δει στην πράξη τι σήμαινε για την ισχύ του Χαλιφάτου ο παρατεταμένος πόλεμος των δύο γιων του Hārūn: οι δύο από αυτές έγιναν από ιδιώτες βάσει συμβολαίου, στο οποίο οριζόταν ότι εάν κατάφεραν να νικήσουν τον Bābak με δικά τους έξοδα, θα γινόντουσαν διοικητές της Armīniyah (Αρμενίας και Αζερμπαϊτζάν)³³⁹. Γίνεται φανερό ότι ο al-Ma'mūn δεν είχε ούτε τους υλικούς πόρους ούτε τους άνδρες για να καταστείλει την εξέγερση. Με αυτό το υπόβαθρο δεν είναι δύσκολο να κατανοήσει κανείς γιατί ο Al-Mu'tasim στράφηκε στο τουρκικό στοιχείο για να δημιουργήσει μία αποτελεσματική στρατιωτική δύναμη. Αυτός ο νέος στρατός του Al-Mu'tasim, με ηγέτη τον Ιρανό Afshīn, στον οποίον

μετ' Αγαρηνῶν, εἰδήσει τοῦ αὐτῶν ἀρχηγοῦ ἀναδείχεται στέφος βασιλείον παρὰ τοῦ ἀρχιερέως Αντιοχείας Ἰώβ...». Βλ. επίσης Συνέχεια Θεοφάνη, σ.82. Συμεών Μάγιστρος, σ.221-223. Ἰωάννης Σκυλίτζης, σ.31-32. Ἰωάννης Ζωναράς, σ.339-341. Μιχαήλ ο Σύρος, τ.3, σ.75. Bar Hebraeus, σ.145. Για τη στέψη του Θωμά από τον Ἰώβ, βλ. J. CODONER, 2014, σ.25-28. Παρόμοια μπορεί να εξεταστεί και η περίπτωση της αποσκίρτησης του στρατηγού Μανουήλ από την αυλή του Θεόφιλου στο Χαλιφάτο, όπου και διακρίθηκε ως στρατιωτικός διοικητής, πριν επιστρέψει στην Αυτοκρατορία. Βλ. Γενέσιος, σ.50-51. Συνέχεια Θεοφάνη, σ.170. Ἰωάννης Ζωναράς, σ.372-373. Μιχαήλ ο Σύρος, τ.3, σ.74. Βλ. αναλυτικά J. CODONER, 2014, σ.90-101.

Τέλος ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στη μελέτη του Μπαρτικιάν, σχετικά με τους Khurramiyya, ο οποίος έχει δείξει ότι με την κατάλληλη ανάγνωση του Ταρωνίτη, διαφαίνεται ότι οι Χουρραμίτες του Θεόφιλου είχαν διεξάγει κάποιες επιχειρήσεις στην 4^η Αρμενία, βλ. Χ. ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ, 1994, σ.127-132. Την άποψη του Μπαρτικιάν αποδέχεται ο Codoñer ο οποίος, προσπαθώντας να ξεδιαλύνει τις ασάφειες του χωρίου του Asoghik, αποφαίνεται ότι οι επιχειρήσεις των Χουρραμιτών ήταν ανεξάρτητες από τις επιχειρήσεις του κύριου βυζαντινού στρατού, βλ. J. CODONER, 2014, σ.246-250. Πάντως τα συμπεράσματα του Codoñer έρχονται σε αντίθεση με τις πληροφορίες του Μιχαήλ στον οποίο αναφέρεται ξεκάθαρα ότι αυτός που έστειλε τους Χουρραμίτες στην Αρμενία ήταν ο Θεόφιλος με σκοπό την εκβιαστική απόσπαση φόρου υποτέλειας, βλ. αναλυτικά Μιχαήλ ο Σύρος, τ.3, σ.88. Την επιθυμία των Αρμενίων για εκδίκηση αυτών των επιθέσεων βλέπουν ορισμένοι ιστορικοί και ως το λόγο της συμμετοχής των Αρμενίων αριστοκρατών στην εκστρατεία εναντίον του Αμορίου, βλ. R. GROUSSET, 1973, σ.354.

³³⁸A. al-SAIYED, 1972, σ.119-121. F. AMABE, 1995, σ.116-119. R. MOTTAHEDEH, 1999, σ.75. H. KENNEDY, 2001, σ.103-4. Μεταξύ των Αράβων στρατηγών που κατανίκησε ο Bābak ήταν οι: 'Isā b. Muḥammad b. Abī Khālid (ostikan της Αρμενίας), βλ. al-Ṭabarī, τ.9 σ.101 (BOSWORTH, 1987, σ.108), ο στρατηγός Ahmad b. al-Junayd b. Farzandī, βλ. al-Ṭabarī, τ.9 σ.115 (BOSWORTH, 1987, σ.144). Αναλυτικά για όλους τους Άραβες που κατανίκησε ο Bābak βλ. al-Ṭabarī, τ.9 σ.192 (BOSWORTH, 1991, σ.91). Ya'qūbī, τ.2, σ.560 κ. εξ. Η διάρκεια της επανάστασης του Bābak καθώς και οι επιτυχίες του, δικαιολογούν τον παραλληλισμό που κάνει ο Dagħbaschean, ο οποίος σημειώνει ότι ο Bābak ήταν για το Χαλιφάτο, ότι ο Αννίβας για τη Ρώμη, βλ. H. DAGHBASCEAN, 1893, σ.2.

³³⁹ H. KENNEDY, 2001, σ.104. H. KENNEDY, 2004, σ.155,165.

φαίνεται είχε ανατεθεί η βόρεια περιφέρεια³⁴⁰, και υπαρχηγό τον Τούρκο Bughā τον Πρεσβύτερο³⁴¹, ήταν που τελικά κατάφερε να συντριψει την επανάσταση του Bābak, το 838³⁴².

³⁴⁰ A. TER-GHEWONDYAN, 1967, σ.169.

³⁴¹ Ο Afshīn, όπως και η πλειονότητα των ανδρών του, προερχόταν από την ορεινή περιοχή της Ushushana, γεγονός που τους καθιστούσε κατάλληλους για τον αγώνα στα ορεινά εδάφη του Αζερμπαϊτζάν, βλ. M.A. SHABAN, 2001b, σ.147.

Το ίδιο πάντως δεν μπορεί να λεχθεί για τον Bughā, γεγονός που πιθανότατα εξηγεί ότι ο Τούρκος στρατηγός είχε πρωταγωνιστήσει στη μοναδική μεγάλη ήττα της εκστρατείας αυτής, βλ. Miskawayh, τ.4, σ.15,19. M. GORDON, 2001, σ.76. Για την ιδιαίτερα επικριτική στάση του Tabarī στη δράση του Bughā κατά τη διάρκεια αυτής της εκστρατείας, βλ. H. KENNEDY, 2003, σ.20-22. Πάντως, σχετικά με την εικόνα του Bughā στην αραβική γραμματεία αξιολογικά είναι τα συμπεράσματα της μελέτης του Gordon, σύμφωνα με τον οποίο αυτός και ο γιος του ξεχώρισαν από την πληθώρα των Τούρκων, λόγω της αφοσίωσής στα συμφέροντα του Χαλιφάτου και στην ενεργή τους προάσπιση, βλ. M. GORDON, 2001, σ.136-140. Για τη συμμετοχή του Bughā στον αγώνα εναντίον του Bābak ήδη από το 835, βλ. Ibn al-Athīr, τ.6, σ.20 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.128).

³⁴² H. KENNEDY, 2001, σ.131-3. H. KENNEDY, 2004, σ.165. Μετά την ήττα των δυνάμεών του ο Bābak κατέφυγε στην Ανατολική Αρμενία, όπου και συνελήφθηκε από τον πρίγκιπα της Syunik Sahl και παραδόθηκε στον Ιρανό στρατηγό. Πρωτύτερα ο Αββασίδης στρατηγός, όπως μαρτυρεί ο Ibn al-Athīr: «έγραψε προς τους βασιλείς της Αρμενίας και τους ishkhans τους πληροφορώντας τους ότι ο Bābak είχε διαφύγει και ότι μαζί με μια ομάδα ανδρών κατευθυνόταν προς αυτούς και τους διέταξε να επιτηρούν τις κτήσεις τους...», βλ. Ibn al-Athīr, τ.6, σ.34 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.141).

"وكتب إلى ملوك أرمينية وبتارقتهم يعلمهم أن بابك قد هرب وعدة معه وهو مار بكم وأمرهم بحفظ نواحيهم".

Αναλυτική περιγραφή του πως ο Sahl συνέλαβε με δόλο το Bābak παρέχει ο al-Tabarī, βλ. al-Tabarī, τ.9 σ.185-188 (BOSWORTH, 1991, σ.72-81). Βλ. επίσης Ya'qūbī, τ.2, σ.579. al-Kūfī, τ.4 σ.440-442. Miskawayh, τ.4, σ.31-34. Ibn al-Athīr, τ.6, σ.35 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.142-143). Movses Kaghankatvatsi, σ.408 (R. BEDROSIAN, 2010, σ.137). Στο ίδιο περιστατικό αναφέρονται και οι συριακές πηγές με τη διάφορα ότι σε αυτές ο Αρμένιος ishkhān ονομάζεται Στέφανος, βλ. Μιχαήλ ο Σύρος, τ.3, σ.90. Bar Hebraeus, σ.148-149. Φυσικά ο Αρμένιος πρίγκιπας έλαβε σημαντικές ανταμοιβές για τη συνεργασία του, μεταξύ των οποίων ένα εκατομμύριο dirham, βλ. al-Tabarī, τ.9 σ.191 (BOSWORTH, 1991, σ.90). al-Kūfī, τ.4 σ.442. Miskawayh, τ.4, σ.38. Ya'qūbī, τ.2, σ.579. Vardan, σ.79 (THOMSON, 1989, σ.183). Ibn al-Athīr, τ.6, σ.36 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.143-144). Σύμφωνα, μάλιστα, με τον Yuzbashyan είναι πιθανό το κύρος που κέρδισε ο Sahl από τη σύλληψη του Bābak να εξαργυρώθηκε από το γιό του, Ιωάννη, με τον τίτλο του ishkhān Hayots' βλ. K. YUZBASHYAN, 1988, σ.56-57. Την υπόθεση του τελευταίου ενισχύει η αναφορά στις αραβικές πηγές για αποστολή από τη Βαγδάτη ενός στέμματος στον Sahl, μεταξύ των δώρων, για τη σύλληψη του Bābak, βλ. ενδεικτικά Miskawayh, τ.4, σ.38: «Και αποκόμισε ο Afshīn από τον al-Mu'tasim για τον Sahl bn Sunbāt... πριγκιπικό στέμμα και ήταν αυτός ο λόγος για το πριγκιπικό αξίωμα του Sahl bn Sunbāt».

"واستخرج الأفشين لسهل بن سنباط من المعتصم... تاج البطرقة، وكان هذا سبب بطرقة سهل بن سنباط".

Ακόμη πιο ξεκάθαρη είναι η μαρτυρία του Kaghankatvatsi: «Και το ίδιο έτος ο ίδιος άνδρας ο Sahl i Smbatean αιχμαλώτισε τον επαναστάτη Baban... και τον παρέδωσε στον Χαλίφη. Για τις προσπάθειές του έλαβε από τη βασιλική αυλή εξαιρετικά υψηλή ανταμοιβή, αφού του δόθηκε η Αρμενία, η Γεωργία και η Αλβανία να τις εξουσιάζει ολοκληρωτικά» («Եւ ի նոյն տարին նոյն տէրն Սահլի Սմբատեան ձերբակալ արարեալ

Παρά, όμως, την τελική νίκη του Afshīn, το Χαλιφάτο της περιόδου ήταν ένα αποδυναμωμένο Χαλιφάτο, που δεν είχε τους υλικούς και έμπυχους πόρους να αναλάβει νέες επιχειρήσεις στην περιοχή. Την κατάσταση αυτή έσπευσαν να επωφεληθούν οι Αρμένιοι αριστοκράτες αυξάνοντας κατακόρυφα τη δύναμή τους. Το μοναδικό, πολλές φορές, γεγονός που να θυμίζει την αραβική κυριαρχία αποτελεί η πληρωμή του ετήσιου φόρου υποτέλειας, ενώ η σταδιακή ενίσχυση των ishkan ενέτεινε τις φιλοδοξίες αυτονομησης, ιδιαίτερα τη δεκαετία του 840³⁴³. Την ίδια στιγμή αποσχιστικές και φυγοκεντρικές τάσεις είχαν εκδηλωθεί στο εσωτερικό του Χαλιφάτου: ήδη από το 821 μεγάλο μέρος του Ιράν περνάει στην εξουσία των αυτόνομων Tahirids, ενώ στο Hamadān και το Κουρδιστάν εγκαθιδρύθηκε το εμιράτο του Abū Dulaf³⁴⁴. Έτσι μαζί με τους ishkan σε κινήσεις ενίσχυσης της εξουσίας τους προχώρησαν και οι Άραβες mutaghalliba της Αρμενίας³⁴⁵.

Ειδικότερα για το κλίμα αυτονομησης των Αρμενίων χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία του Άραβα ιστορικού Balādhurī, ο οποίος γράφει: «**Και συνέχισαν οι Αρμένιοι αριστοκράτες να κατέχουν τις κτήσεις τους, προστατεύοντας ο καθένας τον τόπο του και όταν ερχόταν κάποιος διοικητής της μεθοριακής περιοχής τον κολάκευαν και εάν τον έβλεπαν εγκρατή, αυστηρό και να έχει στρατιωτική δύναμη του πλήρωναν το kharadj και τον υπάκουαν, εάν όμως τον θεωρούσαν αδύναμο τότε περιφρονούσαν την εξουσία του**»³⁴⁶, ενώ ειδικότερα για την περίοδο του διαδόχου του al-Mu'tasim, al-Wathiq (842-847) ο Ya'qūbī γράφει «**Και είχε καταρρεύσει η (χαλιφική εξουσία στην) Αρμενία και σε αυτήν είχαν ομάδες Αράβων, ishkan (al-batariqa) και mutaghallibun, αψηφώντας την κεντρική διοίκηση, κυριεύσει τα βουνά και την Derbent,**

զաւստաւորն Բարան... եւ եւս ի ձեռս ամիր մովսէրն: Եւ ընդ վաստակոցն անոն յարքունեացն վարձն բարիս: Ձի անոն ի շխանութիւն ի վերայ Հայոց, Վրաց եւ Աշուանից սիրելի ի շխանութեամբ ամէնէցուն արքայաբար:», βλ. Movses Kaghankatvatsi, σ.408 (R. BEDROSIAN, 2010, σ.137). Ο Amabe, αντίθετα, θεωρεί ότι στον Sahl αναγνωρίστηκε απλώς ο τίτλος του ishkan (batīq), βλ. F. AMABE, 1995, σ.122.

³⁴³ H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.9. A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.41.

³⁴⁴ H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.11. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.132.

³⁴⁵ A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.49.

³⁴⁶ Balādhurī, σ.210-211 (μτφρ. P. HITTIL, 1916, σ.330):

"ولم يزل بطارقة ارمنية مقيمين في بلادهم يحمي كل واحد منهم ناحيته فاذا قدم الثغر عامل من عماله داروه فان راوا منه عفة وصرامة وكان في قرة وعدة ادوا اليه الخراج واذ عنوا له بالطاعة والا اغتمزوا فيه استخفوا بأمره "

κυβερνώντας ο καθένας τις κτήσεις του και έτσι είχε εξασθενήσει η κεντρική εξουσία»³⁴⁷. Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον ότι ο απόηχος αυτής της περιόδου της αραβοκρατίας υπάρχει ακόμα και στις αρμενικές πηγές. Για παράδειγμα ο Tonma Artsruni γράφει: «Μέχρι αυτό το σημείο δεν διστάσαμε να αφηγηθούμε τους κινδύνους και τις δυσκολίες που έπεσαν πάνω μας από τους εχθρούς της αλήθειας, επειδή παρότι βασανιζόμασταν από την κυριαρχία των στρατών των μουσουλμανικών αραβικών φυλών, ωστόσο ήταν μικρό το μέγεθός τους και για μικρές χρονικές περιόδους, Και πιο συχνά αυτοί λάμβαναν χτυπήματα από εμάς από ότι εμείς από αυτούς. Και αυτό γιατί οι Αρμένιοι πρίγκιπες, μαζί με το πλήθος των ιπποτών και των στρατευμάτων τους, ζούσαν ενωμένοι εν αρμονία»³⁴⁸.

Η ομοιότητα αυτών των αναφορών, Αρμενίων και Αράβων, ουσιαστικά φανερώνει ότι την τρίτη και τέταρτη δεκαετία του ένατου αιώνα η εσωτερική κατάσταση της Αρμενίας χαρακτηριζόταν από συνθήκες που ομοιάζαν αυτές της πρώιμης περιόδου της αραβοκρατίας. Αυτό σημαίνει ότι παρότι η χώρα αποτελούσε τυπικά επικράτεια του Χαλιφάτου και πληρωνόταν ο ετήσιος φόρος υποτέλειας, ωστόσο η πραγματική εξουσία βρισκόταν στα χέρια των Αρμενίων nakharar και συγκεκριμένα τριών οίκων: των Bagratuni, των Artsruni και των Syunik³⁴⁹. Δεν πρέπει πάντως να παραβλέψουμε τη σημασία του γεγονότος ότι οι πολιτικοί οίκοι που επέζησαν την περίοδο της αραβοκρατίας θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως φιλο-ανατολικοί, σε αντίθεση με τους οίκους των οποίων η συμπάθεια έκλινε προς το μέρος των Βυζαντινών (Mamikonian, Gnuni,

³⁴⁷ Ya'qūbī, τ.2, σ.587-588:

"وانتقضت أرمينية، وتحرك بها قوم من العرب والبطارقة والمتقلبين، وتغلب ملوك الجبال والباب الأبواب على ما يليهم، وضعف أمر السلطان".

Για την κατάσταση της Αρμενίας αυτή την περίοδο είναι χαρακτηριστική η περιγραφή της αδυναμίας των Αράβων διοικητών να επιβληθούν στους Αρμένιους ήδη από την επαύριον της νίκης επί του Bābak, βλ. Ya'qūbī, τ.2, σ.579 κ.εξ.

³⁴⁸ Tonma Artsruni, σ.122(VARDANYAN, 1978, σ.139-THOMSON,1985, σ.189): «Ոչինչ զանգիտեալ մեր մինչ ցայս վայր, պատմել զվտանգս և զնեղութիւնս եկեալ հասեալ ի վերայ մեր ի թշնամեացն ճշմարտութեանն. զի թեպէտ նեղեալք և չարչարեալք լինեաք պէսպէս կտտանաւք ի զարացն իսմայէլական ազգացն տաճկական տէրութենէն՝ այլ սակաւագոյնք և առ փոքր ինչ ժամանակս, և բազում այն էր որ ի մէջ հարեալ լինէին, քան թէ մեր հարկանէաք, քանզի դէռ միաբանք և միախորհուրդք և հաւասարք առ միմեանս բնակէին իշխանք Հայոց ազատագունդ բազմութեամբ և զօրաց նոցա».

³⁴⁹ A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.41. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.183.

Kamsarakan)³⁵⁰. Αυτών οι πολιτικές πεποιθήσεις, μαζί με τις συχνές τους συμμετοχές σε επαναστατικά κινήματα εναντίον των Αράβων, οδήγησαν στην παρακμή τους και, τελικά, στη μετανάστευσή τους στην Αυτοκρατορία.

Ο κυρίαρχος πολιτικός οίκος ήταν αναμφίβολα αυτός των Bagratuni, με τον Bagarat Bagratuni να έχει αποκομίσει από τον Χαλίφη τον τίτλο του Πρίγκιπα των πριγκίπων (*ishkhanats' ishkhan*)³⁵¹ και με έδρα του την Taron, μία από τις πλουσιότερες περιοχές της χώρας³⁵², να είναι ο ισχυρότερος *ishkhan* της Αρμενίας. Ο αδερφός του Bagarat, Smbat, έφερε τον τίτλο του *sparapet* και του είχαν ανατεθεί από τους Άραβες κατά την επιστροφή του το 826 από την αββασιδική αυλή, όπου βρισκόταν ως όμηρος, οι κεντρικές επαρχίες της Αρμενίας με κέντρο τη Bagaran³⁵³. Η αραβική κίνηση είχε σαφή πολιτική στόχευση την αποδυνάμωση του οίκου³⁵⁴. Παρότι ανάμεσα στα δύο αδέρφια υπήρχαν σαφείς ενδείξεις ανταγωνισμού³⁵⁵, ωστόσο αυτό δεν αναιρούσε το γεγονός ότι ο οίκος των Bagratuni ήταν ο πιο ισχυρός αριστοκρατικός οίκος της Αρμενίας. Ο αρχαίος οίκος, τα μέλη του οποίου

³⁵⁰ S. DADOYAN, 2011, σ.52. Για τους οίκους αυτούς, βλ. C. TOUMANOFF, 1963, σ.205-207, 209-211.

³⁵¹ Ş.M. DIYĀB, 1978, σ.107. R.MAT'EVOSYAN, 1990, σ.51. N.TOBIAS, 2007, σ.205. S. DADOYAN, 2011, σ.89.

³⁵² R. HEWSEN, 2001, σ.42.

³⁵³ A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.132-134. Ş.M. DIYĀB, 1978, σ.106. LAURENT-CANARD, 1980, σ.136-137.

³⁵⁴ Όπως χαρακτηριστικά έχει γραφτεί: «*Cette division de la principauté et des pouvoirs d'Asot Msaker avait été voulue et favorisée par les Arabes*», βλ. LAURENT-CANARD, 1980, σ.137. Το ίδιο υποστηρίζουν και άλλοι ιστορικοί, βλ. ενδεικτικά C. TOUMANOFF, 1966, σ.611. R. GROUSSET, 1973, σ.349-350. S. NERSESSIAN, 1973, σ.299-300. N. GARSOÏAN, 2004c, σ.137-138. Η διαίρεση αυτή είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία δυό σφαιρών επιρροής στην Αρμενία, μία του Bagarat και μία του Smbat. Ενώ ο Bagarat είχε την τύχη να έχει ως στενούς συμμάχους τους Artsruni, η επιρροή του Smbat ήταν μεγαλύτερη στους *ishkhan* της Γεωργίας και της Syunik, βλ. B. ARAKELYAN, 1976, σ.14.

³⁵⁵ Οι οποίες διαφάνηκαν με αφορμή την εκλογή νέου Καθολικού, του Ιωάννη Ε' (833-855). Παρότι ο Bagarat προσπάθησε να ακυρώσει την εκλογή του, προφανώς για να τοποθετήσει ένα δικό του άνθρωπο στο Καθολικό, ωστόσο ο *sparapet* Smbat στήριξε τον Ιωάννη και κατάφερε να τον διατηρήσει στη θέση του, βλ. Yovhannes Draxanakert'ci, σ.429-430 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.118). *Step'annos Orbēlean*, σ.212 (BEDROSIAN, 2015, σ.89) Βλ. επίσης J. MAHÉ, 1997b, σ.86. Γνωρίζοντας για την παραπάνω διαμάχη δεν πρέπει να προκαλεί έκπληξη ότι σύμφωνα με τον Tonma Artsruni αυτός ο Καθολικός επέκρινε σφόδρα τους Αρμένιους πριγκίπες για ηθική παρακμή, βλ. Tonma Artsruni, σ.114 (VARDANYAN, 1978, σ.131-132-THOMSON, 1985, σ.181). Για τον Vardan η εναντίωση του Bagarat στον Αρμένιο Καθολικό ήταν ο λόγος που ο Θεός τον τιμώρησε με τη μεταγενέστερη αιχμαλωσία του από τους Άραβες, βλ. Vardan, σ.80 (THOMSON, 1989, σ.183).

αρέσκονταν να άγουν την καταγωγή τους στον Εβραίο προφήτη και βασιλιά Δαυίδ³⁵⁶, είχε καταφέρει να μείνει σχετικά ανέπαφος από την καταστροφή του 775, καταφεύγοντας στην προστασία του απομακρυσμένου ορεινού οχυρού τους στη Sper της Taik³⁵⁷. Από εκεί ένας κλάδος της οικογένειας εγκαταστάθηκε στην Ardanoudj, θέτοντας έτσι τις βάσεις για τη μελλοντική βασιλεία των Bagratuni στην Ιβηρία³⁵⁸. Παράλληλα, ο γιος του Smbat Bagratuni, Ashot Msaker, με λαμπρές πολιτικές και στρατιωτικές κινήσεις και όντας ικανός να εκμεταλλευτεί οικονομικά τα ορυχεία χρυσού και ασημιού της κοιλάδας του Çoruh³⁵⁹, κατάφερε, μέσω της εκμετάλλευσης της παρακμής άλλων σπουδαίων αρμενικών οίκων, όπως των Καμσαρακάν³⁶⁰ και των Mamikonean³⁶¹, αλλά και των συγκρούσεών του με τους Άραβες της Αρμενίας, να επεκτείνει κατακόρυφα την επικράτεια του οίκου του³⁶². Η ενδυνάμωση του Msaker οδήγησε τον Hārūn το 804 να παραχωρήσει στον ίδιο τον τίτλο του ishkhan Hayots' και στον αδελφό του Sharuh το αξίωμα του sparapet³⁶³. Γενικότερα οι Bagratuni, αρχής γενομένης με την περίοδο του Ashot του τυφλού, είχαν επιλέξει να συνεργαστούν στενά με το Χαλιφάτο³⁶⁴ με σκοπό να

³⁵⁶Αναλυτικά για την καταγωγή του οίκου, βλ. M. GRIGORYAN, 2010. Βλ. επίσης C. TOUMANOFF, 1963, σ.201-202. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.122. Ş.M. DIYĀB, 1978, σ.10. L. AVDOYAN, 2001, σ.75-76. A.E. REDGATE, 2006, σ.280. C. SETTIPANI, 2006, σ.327. Για την ιστορία του οίκου μέχρι την αραβική κατάκτηση, βλ. LAURENT-CANARD, 1980, σ.121-125.

³⁵⁷R. GROUSSET, 1973, σ.330. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.123. N. GARSOĪAN, 2004c, σ.132.

³⁵⁸C. TOUMANOFF, 1966, σ.609. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.123-124. A.E. REDGATE, 2006, σ.270. S. DADOYAN, 2011, σ.89. S. RAPP, 2014, σ.225.

³⁵⁹N. GARSOĪAN, 2004c, σ.136. L. JONES, 2007, σ.17. N.TOBIAS, 2007, σ.204.

³⁶⁰Asoghik, σ.108 (GELZER-BURCKHARDT, 1907, σ.74): «**Αυτός αγόρασε την επαρχία της Arsharunik από τους Kamsarakan και μετέφερε την αυλή του από την Kogovit στην Arsharunik**» («Մա Գաւաւազիւն արար զգաւաւնի Արշարունիէաց յարգիւն Մաւաւարիւաւնիաց եւ զարքունիւնի ի Կոգովիտ յԱրշարունիս փոխիւէաց»). Για τον οίκο των Kamsarakan κατά τον έβδομο αιώνα, βλ. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.58. Ş.M. DIYĀB, 1978, σ.9.

³⁶¹H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.12. N. GARSOĪAN, 2004c, σ.133.

³⁶²Για τις περιοχές της Αρμενίας που σταδιακά περιήλθαν στην εξουσία των Bagratuni και τους τρόπους που έγινε αυτό, βλ. H. DAGHBASCEAN, 1893, σ.64. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.182. LAURENT-CANARD, 1980, σ.136. N.TOBIAS, 2007, σ.204-205. A. YEGHIAZARYAN, 2011, σ.81-130.

³⁶³A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.126. LAURENT-CANARD, 1980, σ.132-133. A.E. REDGATE, 2006, σ.264. S. DADOYAN, 2011, σ.89.

³⁶⁴Παράδειγμα αποτελεί η νίκη του Ashot Msaker εναντίον του Djahhāfid και του υίου του, νίκη που όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Diyāb: «φανέρωσε ότι οι Βαγρατίδες ήταν στρατιώτες του Χαλίφη», βλ. Ş.M. DIYĀB, 1978, σ.103:

"أعلن البحرابطيون أنهم جند الخليفة".

εκμεταλλευθούν την αραβική προστασία για το δικό τους όφελος³⁶⁵. Με αυτόν τον τρόπο εξαπλώθηκαν από το κέντρο του οίκου το Dariunk' στην επαρχία Kogovit³⁶⁶. Πάντως, ο ανταγωνισμός μεταξύ των δύο υιών του Ashot Msaker, Bagarat και Smbat, είχε χωρίσει τους nakharar όλης της Αρμενίας σε δύο ομάδες, η κάθε μία εκ των οποίων υποστήριζε έναν από τους δύο Bagratuni. Κύριος υποστηρικτής του Bagarat Bagratuni ήταν ο ανιψιός του, Ashot Artsruni³⁶⁷.

Οι Artsruni ήταν ο ισχυρότερος αριστοκρατικός οίκος της νότιας Αρμενίας. Η οικογένεια, η καταγωγή της οποίας πήγαινε σύμφωνα με το θρύλο πίσω στο βασιλιά της Ασσυρίας Σενναχειρείμ³⁶⁸, ανήκε και αυτή, όπως και οι Βαγρατίδες, στην ομάδα των φιλο-ιρανικών οίκων κατά την προϊσλαμική εποχή³⁶⁹. Ο οίκος τους είχε καταφέρει, ιδίως μετά τα μέσα του 8^{ου} αι., όταν και απέκτησε τις εκτάσεις του οίκου των Rshtuni και των Amatuni³⁷⁰, να έχει υπό την κατοχή του, το μεγαλύτερο μέρος της νοτιοανατολικής όχθης της λίμνης Βαν, δηλαδή την περιοχή του Vaspurakan³⁷¹. Σε αντίθεση μάλιστα με άλλους οίκους οι Artsruni δεν ήταν επιρρεπείς στη φυγή προς το Βυζάντιο κατά τη διάρκεια των δύσκολων στιγμών του ένατου αιώνα³⁷². Γενικότερα, ο οίκος των Artsruni ήταν ο οίκος που επωφελήθηκε, πιθανότατα πιο πολύ και από τους Βαγρατίδες, από την αραβική κατάκτηση, καταφέροντας να αυξήσουν κατακόρυφα την επικράτειά τους και την ισχύ τους³⁷³. Ιδιαίτερα ευνοϊκές ήταν για αυτούς, συγκριτικά με τους άλλους μεγάλους οίκους, οι συνθήκες που δημιούργησε στη χώρα η καταστολή της

³⁶⁵ H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.12. S.M. DIYĀB, 1978, σ.99-100.

³⁶⁶ Πάντως κοιτίδα του οίκου θεωρούνταν η Sper, ευρισκόμενη στην περιοχή της Taik, βλ. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.59.

³⁶⁷ Για αυτό τον Ashot Artsruni, βλ. Tonma Artsruni, σ.107(VARDANYAN, 1978, σ.125-THOMSON,1985, σ.174.

³⁶⁸ C. TOUMANOFF, 1963, σ.199. R. THOMSON, 2000, σ.61.

³⁶⁹ R. THOMSON, 2000, σ.60.

³⁷⁰ A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.103,182. S. COWE, 2000, σ.77.

³⁷¹V. VARDANYAN, 1969b, σ.228. Για μία ιστορικό-γεωγραφική ανάλυση της περιοχής του Vaspurakan, βλ. H. HÜBSCHMANN, 1904, 261-263.

³⁷² A.E. REDGATE, 2006, σ.267.

³⁷³ Μιλώντας για τους Artsruni της προϊσλαμικής περιόδου οι Laurent και Canard γράφουν: «*Mais la puissance des Arcruni ne dépassait pas celle des naxarar, maîtres d'un ou deux cantons. Rien n'annonçait encore la haute fortune qu'ils allaient acquérir sous le régime arabe.*», βλ. LAURENT-CANARD, 1980,σ.125.

επανάστασης το 775³⁷⁴. Στο Vaspurakan οι Artsruni έγιναν γρήγορα επικυρίαρχοι πολλών αρχαίων και ένδοξων οίκων, όπως οι Arahuni και οι Trpatuni³⁷⁵. Πόλεις με σημαντική διοικητική αξία για την περιοχή ήταν η Ostan και το Van³⁷⁶, ενώ σημαντικό ρόλο για την ασφάλεια του βόρειου Vaspurakan έπαιζε το φρούριο Amiuk.

Ο τρίτος μεγαλύτερος οίκος της Αρμενίας ήταν ο οίκος που ήλεγχε την Siunik³⁷⁷. Ο Ut'mazyan υπολογίζει τον αριθμό των μεγάλων οίκων της περιοχής στις αρχές του ένατου αιώνα σε πέντε, ωστόσο ο ηγέτης του μεγαλύτερου, αποκαλούμενος στις πηγές ως *Gaherets' ishkhan* (Գահերեց Իշխան), ήταν επικυρίαρχος όλων των υπόλοιπων ishkhan³⁷⁸. Αυτή η εξαιρετικά ορεινή περιοχή της βορειοανατολικής Αρμενίας αναδείχθηκε πολλάκις σε κέντρο αντίστασης εναντίον της αραβικής εξουσίας. Οι ηγέτες του πριγκιπικού οίκου, που κυβερνούσαν με κέντρο τη Saghat (Շաղատ) στην περιοχή Tsg hukk και με σημαντικά φρούρια τα Yernjak και Baghaberd³⁷⁹, γίνανε δέκτες ακόμη μεγαλύτερης ισλαμικής πίεσης, αφού η επικράτειά τους αποτελούσε τον προθάλαμο κάθε επίθεσης προερχόμενης από το Αζερμπαϊτζάν. Από το 821, με τον θάνατο του Vasak, η επικράτεια της Syunik διαμοιράστηκε ανάμεσα στους δύο γιους του, τον Φίλιππο και τον Sahak. Η διαίρεση αυτή έμελε να δημιουργήσει δύο ξεχωριστούς κλάδους του οίκου με τους απογόνους του πρώτου να ελέγχουν το μεγαλύτερο μέρος της περιοχής, έχοντας συγχρόνως και τον τίτλο του *Gaherets' ishkhan*, ενώ ο οίκος του Sahak ήλεγχε τη Gegharkunik³⁸⁰. Στα μέσα του ένατου αιώνα το ύψιστο αξίωμα του *Gaherets' ishkhan* κατείχε ο εγγονός του Sahak, Vasak Gaburi, έχοντας

³⁷⁴ Όπως γράφει ο Grousset: «*Les Ardzrouni furent peut-être ceux qui souffrirent le moins du désastre général*», βλ. R. GROUSSET, 1973, σ.332. Βλ. επίσης, F. AMABE, 1995, σ.114.

³⁷⁵ A.E. REDGATE, 2006, σ.267.

³⁷⁶ A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.168.

³⁷⁷ Για την ανατολική αυτή επαρχία της Αρμενίας, βλ. αναλυτικά H. HÜBSCHMANN, 1904, σ.263-266.

³⁷⁸ Ανάλυση του όρου *Gaherets' ishkhan*, βλ. H. UT'MAZYAN, 1958, σ.154-157. R.MAT'EVOSYAN, 1990, σ.30.

³⁷⁹ A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.167.

³⁸⁰ H. DAGHBASCEAN, 1893, σ.7. H. UT'MAZYAN, 1958, σ.74. LAURENT-CANARD, 1980, σ.318. R.MAT'EVOSYAN, 1990, σ.74-75. N. GARSOÏAN, 2004c, σ.137. Αναλυτικά για τη γεωγραφική έκταση των επικρατειών των δύο οίκων, στον A. YEGHIAZARYAN, 2011, σ.149.

μέσω ενός διπλωματικού γάμου εξασφαλίσει την υποστήριξη των Bagratuni. Ακόμη πιο στενές σχέσεις με τους Βαγρατίδες, ωστόσο, σύναψαν οι ηγέτες της Gegharkunik. Είδαμε ότι ο πρίγκιπας Sahak είχε συμμαχήσει με τον Smbat στην επανάσταση εναντίον της αραβικής διοίκησης, ενώ ο διάδοχός του, Γρηγόριος Supan, ήταν ένας από τους υποστηρικτές των Bagratuni της Sirak στη διαμάχη τους με τους Βαγρατίδες της Taron, για το ζήτημα του Καθολικού Ιωάννη Ε'³⁸¹.

Όμως ο ισλαμικός κόσμος είχε την τύχη αυτήν ακριβώς την περίοδο να ανέβει στο θρόνο ένας από τους πιο ικανούς Χαλίφες: ο Ja'far al-Mutawakkil 'ala Allah (847-861), γνωστός στις αρμενικές πηγές ως Ĵap' r (Ջափր). Ο al-Mutawakkil ήταν αποφασισμένος να επουλώσει τις πληγές του εμφυλίου και να ενισχύσει την ενότητα του Χαλιφάτου υπό μία πιο συγκεντρωτική εξουσία³⁸². Ως κύριο τρόπο να συνενώσει όλα εκείνα τα στοιχεία της κοινωνίας, που ο ίδιος θεωρούσε απαραίτητα για την ενδυνάμωση του βασιλείου του, ο νέος ηγεμόνας εφάρμοσε μία σειρά συντηρητικών μέτρων, όπως η παύση της στήριξης του μεταφραστικού κινήματος που είχε ανθήσει επί al-Ma'mūn. Συγχρόνως άρχισε μία ιδεολογική σταυροφορία εναντίον των Σιιτών³⁸³, ενώ τα συνήθη θύματα των συντηρητικών στροφών κάθε κοινωνίας, οι μειονότητες -εδώ οι dhimmis- έγιναν στόχος μίας σειράς νέων διατάξεων με σκοπό τη διάκρισή τους³⁸⁴.

Ο al-Mutawakkil ήταν σαφέστατα πλήρως ενημερωμένος για την κατάσταση της βόρειας επαρχίας της Αρμενίας και ήταν αποφασισμένος να συντρίψει κάθε δύναμη -χριστιανική ή ισλαμική- που επιθυμούσε την αυτονομία της χώρας. Ουσιαστικά η στρατηγική που επέλεξε ήταν αυτή της προσφυγής στην ωμή βία, μία άκρως επιθετική πολιτική, με την οποία θα γινόταν χρήση της υπέρτερης αββασιδικής στρατιωτικής ισχύος, με στόχο τη γρήγορη ανατροπή των

³⁸¹Step'annos Orbēlean, σ.212 (BEDROSIAN, 2015, σ.89). Βλ. επίσης H. UT'MAZYAN, 1958, σ.76. LAURENT-CANARD, 1980,σ.141.

³⁸²A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.41. H. KENNEDY, 2004, σ.167.

³⁸³M. HUDGSON, 1974, σ.486. P. CRONE, 2004, σ.132.

³⁸⁴al-Ṭabaṭī, τ.9 σ.270-272 (KRAEMER, 1989, σ.89-94). Miskawayh, τ.4, σ.118. Ibn al-Athīr, τ.6, σ.106-107,119 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.156,159). Bar Hebraeus, σ.155. Βλ. επίσης M. GHAZARIAN, 1903, σ.50-51.P. HITTI, 1970, σ.353. H.KENNEDY, 2007, σ.424-426.

ισορροπιών στη χώρα σε όφελος της κεντρικής κυβέρνησης³⁸⁵. Οι στοχεύσεις του al-Mutawakkil, από ότι φανερώνουν τα γεγονότα, δεν ήταν άγνωστες στους Αρμένιους. Αυτός ήταν και ο λόγος που ο ishkanats' ishkan, Bagarat Bagratuni αρνήθηκε στο νέο περιφερειάρχη που έστειλε ο al-Mutawakkil, Abū Sa'īd³⁸⁶, την είσοδο στη χώρα, γεγονός που ισοδυναμούσε με επανάσταση³⁸⁷. Ο Abū Sa'īd διάλεξε να υποχωρήσει, προφανώς αναγνωρίζοντας ότι εκείνη τη στιγμή δεν διέθετε τον κατάλληλο στρατό για να τιμωρήσει την απείθεια του Bagarat³⁸⁸. Όμως, πρόλαβε να γίνει ενήμερος για τα παράπονα και τις διαμαρτυρίες των Αράβων της Αρμενίας περί της ασυδοσίας των nakharar³⁸⁹.

³⁸⁵ Αντίθετα ο Shaban βλέπει και αυτή την επανάσταση ως αντίδραση των Αρμενίων, αλλά και των Αράβων της χώρας, ως αντίδραση στη φορολογική πολιτική του al-Mutawakkil, βλ. M.A. SHABAN, 2001b, σ.167. Είναι, όμως, πιστεύουμε πιο συνετό να υποστηρίξουμε ότι παρότι η συλλογή των φόρων από Άραβες φόροεισπράκτορες λειτούργησε ως η αφορμή για την εκδήλωση της αρμενικής επανάστασης, ωστόσο το αληθινό διακύβευμα υπήρξε η πρόθεση του Χαλίφη να καταστείλει τις αποσχιστικές τάσεις που είχαν εκδηλωθεί από τους Αρμένιους αριστοκράτες αλλά και από τους Άραβες mutaghaliba.

³⁸⁶ Ο Abū Sa'īd Muḥammad b. Yūsuf υπήρξε στρατηγός που είχε βοηθήσει σημαντικά στην οριστική καταστολή της επανάστασης του Bābak, βλ. al-Ṭabarī, τ.9 σ.164 κ.εξ. (BOSWORTH, 1991, σ.15 κ. εξ.). Ο Abū Sa'īd έμεινε γνωστός στις αρμενικές πηγές ως Arusēt', βλ. για παράδειγμα Yovhannes Draxanakertc'i, σ.430 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.118): «Յէտս ալմուխամմադ Բաբակի անդամն Սաւմադը...».

³⁸⁷ Tovma Artsruni, σ.107(VARDANYAN, 1978, σ.125-THOMSON,1985, σ.174): «Αυτό το διάστημα ο βασιλιάς (ο Χαλίφης) απέστειλε στην Αρμενία ως διοικητή και εισπράκτορα των βασιλικών φόρων, έναν από τους σημαντικούς του ishkan (αριστοκράτες), ο οποίος στην αραβική γλώσσα ονομαζόταν Arusēt', και ο οποίος ήταν γνώστης της εβραϊκής γραμματείας. Αυτός πλησίασε, με πολύ στρατό, τα σύνορα της Αρμενίας, προσεγγίζοντας την Taron που αποκαλείται Πρώτη Αρμενία. Ο πρίγκιπας (ishkan) της Taron Bagarat, ο οποίος άνηκε στον οίκο των Bagratuni και εκείνο το διάστημα ήταν η κεφαλή των Αρμενίων ishkan, απέστειλε στα σύνορα της Taron προς αυτόν μερικούς από τους αριστοκράτες του, με χρυσό, ασήμι και άλλα τιμητικά σκεύη, για να τον πείσουν να μην εισέλθει στη χώρα της Αρμενίας» («Ընդ նոյն ժամանակս յէ Թագաւորն զսին ի յաւագ նախարարացն վերակացու Հայոց և հաւատարիմ ի վերայ հարկաց արքունի Ալմուխամմադ անուամբ, ըստ սուճկական լեզուին, յարելութեամբ դարութեանն: Եւ յելանելն նորա և մօտ լինել ի սահմանս Հայոց զօրօք քազօք, մերձ ի սահմանս Տարունոյ Առաջին կոչեցեալ Հայոց՝ իշխան Տարունոյ Բագարատ, վասն զի ունէր յայնժամ զլիաւորութիւն քարձակցութիւն իշխանաց Հայոց, որ էր ի սոսնիս Բագրատունեաց՝ առաքէ զսինսն ի մեծամեծաց իւրոց ընդ առաջ նորապատարարօք ոսկոյ և արծաթոյ և պատուական հանդերձից, հանդեպ ՚ի ելանել յերկիրս Հայոց:»): Βλ. επίσης al-Ṭabarī, τ.9 σ.281 (KRAEMER, 1989, σ.113-114).

³⁸⁸ Tovma Artsruni, σ.107-108(VARDANYAN, 1978, σ.125-THOMSON,1985, σ.174-175).

³⁸⁹ Tovma Artsruni, σ.108(VARDANYAN, 1978, σ.125-126-THOMSON,1985, σ.175): «Αυτός όταν επέστρεψε στη Sāmarrā, ενημέρωσε τον ηγεμόνα (Χαλίφη) για τα τεκταινόμενα και για την ενότητα των Αρμενίων ishkan. Όντας εξοργισμένος από την αποτυχία των σχεδίων του, κατηγορήσε τον Ashot (στον Χαλίφη), παραδίδοντας μάλιστα

Αυτούς ακριβώς τους φύλαρχους, αποφάσισε να εκμεταλλευθεί η χαλιφική εξουσία για την καταστολή της επανάστασης στη χώρα. Ο ίδιος ο Abū Sa'īd ανέθεσε στο Mūsā b. Zurāra και στον Ala b. Ahmad al-Azdi (Ali Tsovar'ī στις αρμενικές πηγές) να καθυποτάξουν, αντιστοίχως, τις επαρχίες της Taron και του Vaspurakan³⁹⁰. Η επιλογή των δύο αυτών επαρχιών της Μεγάλης Αρμενίας δεν είναι τυχαία εφόσον βρίσκονται στα νοτιοδυτικά και νοτιοανατολικά και αποτελούσαν το σύνορο με την Jazira. Προφανώς, οι Άραβες επιθυμούσαν με αυτή την ενέργεια να διασφαλίσουν την απρόσκοπτη είσοδο των στρατευμάτων τους, από τις δύσκολες ορεινές διαβάσεις των περιοχών, για μία μελλοντική εκστρατεία και συγχρόνως να πλήξουν τη δύναμη των δύο μεγαλύτερων αρμενικών οίκων, των Bagratuni και των Artsruni. Ωστόσο ο Ala b. Ahmad al-Azdi ηττήθηκε κατά κράτος από τον Ashot Artsruni και κατέφυγε με τα υπολείμματα των δυνάμεών του στο εμιράτο των Ut'manikk' στο Berkri³⁹¹. Ο Artsruni με τους άνδρες του, μετά από αυτή τη νίκη, κατευθύνθηκε στην Taron, ώστε να βοηθήσει τον Bagarat στην αντιμετώπιση του Mūsā³⁹². Η κοινή επιχείρηση Bagratuni- Artsruni ήταν τόσο επιτυχής, που τον Mūsā έσωσε μονό η παρέμβαση της συζύγου του και αδερφής του Bagarat, ενώ κοινότητες Αράβων εποίκων σφαγιάστηκαν στην Aljinik, τη βορειότερη επαρχία της Jazira³⁹³.

επιστολές από τους Άραβες που ζούσαν στην Αρμενία, των οποίων το περιεχόμενο ήταν περισσότερο ψευδές παρά αληθινό, και οι οποίες ενημέρωναν για τον (Ashot) ότι «συνεχώς αντιτίθεται και αντιμάχεται τη Βασιλεία σου». Με τον ίδιο τρόπο οι κυβερνήτες της Περσίας εξερέθισαν το βασιλιά με κατηγορίες, πείθοντάς τον ότι ο Ashot προσέβαλλε την αραβική εξουσία.» («Նորա դարձեալ դարձայ ի Սամառայ և ծանուցանէ արքայի գոր ինչ գործեաց, և թէ զհարա եւ առ միմեանս միարքայութեամբ իշխանք Հայոց: Եւ զշարեալ ընդ իսախանուսն խորհրդոցն իրոց՝ ամբաստան յոյժ լինէր զԱշոտայ հանդերձ թրթովք Տաճկաց, որք էին ի կողմանս Հայոց, բազում այն ինչ գոր ստորութեամբ քան թէ ճշմարտութեամբ զեկուցանեն զմանէ գործս, և թէ հալառալս ևս Թագաւորութեան քոյ բանընդդէմ լինի համապագ: Չնայն և կողմնակալքն Պարսից գրգռէին զԹագաւորն ամբաստան լեալ՝ ամբաստան լինէլ Աշոտի գլխտորթնէն Տաճկաց:».)*Βλ. επίσης A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.41. Ο Tovma αναφέρει και άλλη, παρόμοια αναφορά για στροφή των μουσουλμάνων της Αρμενίας, για βοήθεια προς τον Χαλίφη, βλ. Tovma Artsruni, σ.113(VARDANYAN, 1978, σ.130-131-THOMSON,1985, σ.180).*

³⁹⁰ Tovma Artsruni, σ.111-112 (VARDANYAN, 1978, σ.128-130-THOMSON,1985, σ.178-179.).

³⁹¹ R. GROUSSET, 1973, σ.356. A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.42. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.140. S.M. DIYĀB, 1978, σ.114.

³⁹² Tovma Artsruni, σ.109(VARDANYAN, 1978, σ.126-127-THOMSON,1985, σ.176-177).

³⁹³ Tovma Artsruni, σ.110(VARDANYAN, 1978, σ.127-128-THOMSON,1985, σ.177-178).

Παρότι οι προπαρασκευαστικές ενέργειες των Mūsā και al-Azdi απέτυχαν, ο αραβικός στρατός υπό την ηγεσία του υιού του Abū Sa'īd (ο οποίος πρόσφατα είχε πεθάνει³⁹⁴) Yūsuf δεν ανέβαλε τη σχεδιαζόμενη εκστρατεία. Ο Yūsuf κινήθηκε, μάλιστα, έχοντας λάβει υπόσχεση από τον Χαλίφη ότι σε περίπτωση που κατάφερνε να συντρίψει τους Αρμένιους επαναστάτες, η διοίκηση της Αρμενίας θα περνούσε σε αυτόν και τους απογόνους του³⁹⁵. Πρώτος στόχος υπήρξε πάλι το Vaspurakan. Ο Ashot Artsruni, όμως, δωροδοκώντας τον Άραβα στρατηγό πέτυχε να μην λάβουν μέρος συγκρούσεις³⁹⁶. Προφανώς, αυτό χαροποίησε ιδιαίτερα τον Yūsuf, όχι φυσικά για τα δώρα που έλαβε αλλά επειδή του άφηνε ελεύθερο το πεδίο να ασχοληθεί ανενόχλητος με τον ισχυρότερο Αρμένιο, τον ishkhans' ishkhani Bagarat Bagratuni. Τελικά ο Yūsuf πέτυχε να συλλάβει, με δόλο, τον Bagarat και να τον στείλει στη Sāmarrā³⁹⁷, όμως λόγω αυτής της πράξης οι ορεσίβιοι

³⁹⁴Για τον θάνατό του, βλ. Ya'qūbī, τ.2, σ.598. Επίσης al-Ṭabarī, τ.9 σ.280 (KRAEMER, 1989, σ.111). Ibn al-Athīr, τ.6, σ.109 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.157).

³⁹⁵Tovma Artsruni, σ.115-116(VARDANYAN, 1978, σ.133-THOMSON,1985, σ.182-183): «Ο βασιλιάς (χαλίφης) μαζί με τους συμβούλους του και όλους τους Βαβυλώνιους ευγενείς, έβαλαν ως στόχο οι Αρμένιοι ishkhani να χάσουν οριστικά τις κτήσεις τους, και αυτές να γίνουν δικές τους...Το ίδιο διάστημα συγκέντρωσε (ο Χαλίφης) στρατό αποτελούμενο από επίλεκτους ιππείς, με στρατιώτες και αξιωματικούς, και τον υπάγαγε σε κάποιον Yonsēr', γιό του Arusēt'... Τον είπε (ο χαλίφης): «Εάν επιτύχεις στα σχέδια μας σχετικά με τους Αρμένιους και τους πρίγκιπές τους, υλοποιώντας τις επιθυμίες μας και τις επιδιώξεις μας, και (εάν) μπορέσεις τους Αρμένιους πρίγκιπες, και ιδίως τον ishkhani του Vaspurakan, να φέρεις σε εμάς αλυσσοδεμένους, αυτή η χώρα θα ανήκει, σύμφωνα με το κληρονομικό δίκαιο, σε εσένα και τους απογόνους σου.» («խրհուրի ի մէջ առեալ թագաւորն սինկիստսորն հանդերձ և ամենայն մեծամեծորն Բաբելոնացի, զի զիշխանս աշխարհին Հայոց ի բաց բարձրէ յիրաբանչիր տէրութենէ, զի մեր լիցի ժառանգութիւնն նոցա...Նոյնժամայն զոր գումարեալ, գունդ կազմեալ յնստիր ընտիր հեծելոց արանց զօրաւորաց, զօրօք և զօրազլիօք, և տայ ի ձեռս Յոնսէրի ումենն որդիոյ Արսուէրի...և ասէ, «Եթէ աջողեցնիք թէ խրհուրի մեր, զոր խրհեցաք ի վերայ Հայոց և իշխանաց նոցա, և ըստ ախորժակաց մերոց ի գրոյն ելանիցեն, որ ինչ կանք յօժարութեանց մերոց ընդանայցեն, և կարիցես զիշխանս Վասպուրական զԱշոտ՝ թէք և զամէլիք քուն տաց զերկիրն զայն ի ժառանգութիւնն:»):

al-Ṭabarī, τ.9 σ.280 (KRAEMER, 1989, σ.112): «Και διόρισε ο al-Mutawakkil το γιό του Yūsuf σε ότι ήταν υπεύθυνος ο πατέρας του, στο θέμα του πολέμου, και έπειτα του ανέθεσε τους φόρους της επαρχίας (της Αρμενίας) και τα κτήματά της. Αυτός μετέβη στην περιοχή και πήρε τον έλεγχο της»

"فولى المتوكل ابنه يوسف ما كان أبوه وليه من الحرب، وولاه بعد ذلك خراج الناحية و ضياعها، فشخص إلى الناحية فسيطرها".

Βλ. επίσης Ibn al-Athīr, τ.6, σ.109 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.157).

³⁹⁶ Tovma Artsruni, σ.116-117(VARDANYAN, 1978, σ.133-134.THOMSON,1985, σ.183-184).

³⁹⁷Tovma Artsruni, σ.117-118(VARDANYAN, 1978, σ.134-135.THOMSON,1985, σ.184-185): «Իրրն էհաս ամիրայն ի Խլաթ՝ ենուտ բանակեցաւ... Եւ նորա ըմբռնեալ զնա և զամենայն

κάτοικοι της Khoyt³⁹⁸ τον επιτέθηκαν και το δολοφόνησαν³⁹⁹. Ταυτόχρονα με τη θανάτωση του Άραβα στρατηγού οι Αρμένιοι αριστοκράτες στράφηκαν εναντίον

ազաւստիւնի նրա ի տակ Բազրաստիւնէաց և Լաւաքալ երկաթեղէն Լաւաւիօք՝ խաղաղոյց ի Սամառայ:».

Balādhurī, σ.211 (μτφρ. P. HITT, 1916, σ.331): «Και κυβέρνησε ο Yūsuf ibn-Muhammad ibn-Yūsuf al-Marwazī την Αρμενία, δύο χρόνια αφού έγινε χαλίφης ο al-Mutawakkil. Περνώντας από τη Khlāt, αιχμαλώτισε τον πατρικό της Bagarat, τον υιό του Ashot, και τον απέστειλε στη Sāmarrā».

"ولّى يوسف بن محمد بن يوسف المروزي ارمينية لسنتين من خلافته فلما صار بخلاط اخذ بطريقها بقراط بن آشوط فحمله الى سمر من رأى".

al-Ṭabarī, τ.9 σ.281 (KRAEMER, 1989, σ.114): «Ο Yūsuf b. Muḥammad τον συνέλαβε (τον Bagarat) και τον αλυσόδεσε. Και τον έστειλε στην πύλη του Χαλίφη (δηλ. στη Sāmarrā)».

"فأخذ يوسف بن محمد وقيدّه، وبعث به إلى باب الخليفة".

Ο Yovhannes Drasxanakert'ci αναφέρει, λανθασμένα, ότι αυτός που αιχμαλώτισε τον Bagarat ήταν ο Abū Sa'īd, βλ. Yovhannes Drasxanakert'ci, σ.430 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.118): «Μόλις αυτός (ο Abū Sa'īd) έφθασε στην περιοχή της Taron, αμέσως έβαλε να αιχμαλωτίσουν τον ishkhan Bagarat και τον έστειλε στον amirapet (Χαλίφη)» (= «իրրէւ եղաւ ի Տարոնի գաւառ, իսկ եւ իսկ Լաւաւիւ զիշխանիւ Բազրաստ ընրնէալ, եւ տակալ առ աւիրապետն».) Το ίδιο πράττουν και οι μεταγενέστεροι Αρμένιοι ιστορικοί, βλ. Vardan, σ.80 (THOMSON, 1989, σ.183). Kirakos Gangzaketsi'ci, σ.78 (BEDROSIAN, 1986, σ.71). Asoghik, σ.108 (GELZER-BURCKHARDT, 1907, σ.77). Step'annos Orbēlean, σ.213 (BEDROSIAN, 2015, σ.90). Samouēl Aneci, σ.92 (M. BROSSET, 1876, σ.423-425), ενώ ο Miskawayh αναφέρει ότι ο Bagarat παραδόθηκε οικειοθελώς αιτούμενος το aman, βλ. Miskawayh, τ.4, σ.122-123:

"أنه لما إلى عمله من أرمينية خرج رجل من البطارقة يقال له بقراط بن آشوط، وكان يقال له بطريق البطارقة، فطلب الأمان".

Η πληροφορία του Miskawayh ενδέχεται να είναι και η ορθή, εφόσον βασίζεται σε παρόμοια αφήγηση του Ya'qūbī, βλ. Ya'qūbī, τ.2, σ.598: «Φθάνοντας ο Yūsuf στη χώρα, έγγραψε στους ishkhan (καλώντας τους να πάνε κοντά του) και ορισμένοι από αυτούς απάντησαν θετικά. Και εξήλθε ο Bagarāt bn Ashūf, ζητώντας το aman και (ο Yūsuf) τον έστειλε στον al-Mutawakkil...».

"حتى صار إلى البلد، وكتب البطارقة، فأجابهم وخرج بقراط بن آشوط إليه على الأمان، فحمله إلى المتوكل".

Βλ. επίσης Ibn al-Athīr, τ.6, σ.111 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.157). Το ίδιο συνεπάγεται και από τη διήγηση του Bar Hebraeus, βλ. Bar Hebraeus, σ.155.

³⁹⁸ Πολύ ενδιαφέρουσες πληροφορίες δίνει για αυτές τις φυλές ο Tonma Artsruni, βλ. Tonma Artsruni, σ.120-121 (VARDANYAN, 1978, σ.137-138. THOMSON, 1985, σ.187-188). Βλέπε επίσης M. CANARD, 1952, σ.185-186.

³⁹⁹ Tonma Artsruni, σ.119-120 (VARDANYAN, 1978, σ.136-137. THOMSON, 1985, σ.186-187) «Εκείνο τον καιρό οι κάτοικοι του βουνού, όταν είδαν ότι ο πρίγκιπας είχε αιχμαλωτισθεί... οι ελαφρά οπλισμένοι άνδρες της Khoyt' συγκεντρώθηκαν σε πλήθος... επιτέθηκαν την πόλη (την Mush) και την πολιόρκησαν. Σφάγιασαν τον στρατό (του εμίρη) με τα ξίφη, απελευθέρωσαν τους ομήρους από το Vaspurakan, ελευθέρωσαν τους αιχμαλώτους και διαμοίραζαν μεταξύ τους τα λάφυρα. Αλλά ο φαντασμένος τον εαυτό του ως marzpan (ο Yūsuf) κατέφυγε σε μία υψηλή εκκλησία... Οι ψιλοί στρατιώτες περικύκλωσαν την εκκλησία... και κάποιος από αυτούς τον έπληξε στην πλάτη με δόρυ, το οποίο βγήκε από τη μασχάλη, αφού πέρασε τον πνεύμονα. Αυτός ξεψύχησε και θάφτηκε σαν γάιδαρος» («Յայնժան բնակիչք լերինն շիրքն տեսին, թէ վարեցաւ իշխանն ի գերութիւն... միարան բազմութիւնն մեկնակազմերն իտիրայ... և եկալ ի վերայ քաղաքին պաշարէն զնա, և զգորսն մատնէն ի սատակունն արդ, եւ զպատանդն Վասպուրականի հանէն յարգելանէն. եւ գերեացն ընդարձակէն, զկապուտ նոցա բաժանէն յիրքեանէն: Բայց ինքն կարծեցեալ մարգպանն փախստեալ անկանի ի

των διοικητών που είχαν οριστεί από αυτόν⁴⁰⁰, κάτι που φανερώνει ότι και η ίδια δολοφονία του Yūsuf ήταν ενταγμένη σε μία γενικότερη επαναστατική δραστηριότητα των Αρμενίων που είχε στόχο να αποτρέψει την ενδυνάμωση του αραβικού ελέγχου πάνω στη χώρα. Είναι λογικό ότι η δολοφονία του Yūsuf έδωσε μία άλλη μορφή στην αρμενική επανάσταση, όπως σωστά έχει παρατηρήσει ο Arakelyan⁴⁰¹, αφού οι Αρμένιοι από το στάδιο της εξέγερσης/ανυπακοής προχώρησαν ανοιχτά σε μία αντι-αραβική επανάσταση.

Ο Al-Mutawakkil, επομένως, μετά από την αποστολή ενός εκστρατευτικού σώματος και την κινητοποίηση των Αράβων εμίρηδων της περιοχής το μόνο που είχε κερδίσει ήταν η αιχμαλωσία του Bagarat. Ο Χαλίφης αποφάσισε να εκμεταλλευθεί αυτή τη φορά τον ισχυρό τουρκικό στρατό, που είχε κληρονομήσει από τον al-Mu'tasim: έτσι απέστειλε στη χώρα τον Τούρκο στρατηγό Bughā τον Γηραιό⁴⁰², επικεφαλής ενός τεράστιου στρατού⁴⁰³. Ο Bughā με αριστοτεχνική χρήση

բարձրաբերձ էկեղեցի...Եւ մեկնալիազէրն պատեցին շուրջ զէկեղեցւան...և ետար մի ունի աշտեղին ընդ միոց թիլանցն, եւ ընդ անթովքն հանուալ ի ներքն թըրացն՝ փշեաց զոգին եւ զթաղուսն իշխոյ».

Βλ. επίσης: Balādhurī, σ.211 (μτφρ. P. HITT, 1916, σ.331). al-Ṭabarī, τ.9 σ.281 (KRAEMER, 1989, σ.114-115). Vardan, σ.80 (THOMSON, 1989, σ.183). Miskawayh, τ.4, σ.123. Ya'qūbī, τ.2, σ.598. Ibn al-Athīr, τ.6, σ.111 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.157-158). Asoghik, σ.108 (GELZER-BURCKHARDT, 1907, σ.77). Samouēl Aneci, σ.92 (M. BROSSET, 1876, σ.425). Στις παραπάνω πηγές αξιοσημείων είναι η επισήμανση του al-Ṭabarī ότι δίπλα στον Yūsuf υπήρχε ως σύμβουλος, και προφανώς ως στρατιωτικός διοικητής, ο Sawāda b. 'Abd al-Hamīd al-Jahhāfi, βλ. al-Ṭabarī, τ.9 σ.281 (KRAEMER, 1989, σ.114-115): «**Και αποθάρρυνε ο ο Sawāda b. 'Abd al-Hamīd al-Jahhāfi τον Yūsuf b. Abī Sa'īd από το να παραμείνει στο σημείο που ήτανε** (δηλαδή στην Taron)».

"فنهى سواده بن عبد الحميد الجحافي يوسف بن أبي سعيد عن المقام بموضعه".

⁴⁰⁰ Ibn al-Athīr, τ.6, σ.111 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.158): «**Και πριν από αυτό (δηλαδή τον θάνατό του) ο Yūsuf είχε αποστείλει άνδρες του στις επαρχίες ως διοικητές του. Και εναντίον των στρατιωτικών αποσπασμάτων αυτών έστειλαν ένοπλες ομάδες οι ishkhan και τους σκότωσαν (όλους) την ίδια μέρα**»

"وكان يوسف قبل ذلك قد فرق أصحابه في رسائيق عمله فوجه إلى كل طائفة منهم طائفة من البطارقة فقتلهم في يوم واحد".

⁴⁰¹ B. ARAKELYAN, 1976, σ.15.

⁴⁰² Να σημειωθεί ότι ο al-Ṭabarī αναφέρει ότι ο Mutawakkil απέστειλε εναντίον των Αρμενίων όχι τον Bughā al-Kabīr, αλλά τον Bughā al-Sharābī (δηλαδή το Νεότερο), βλ. al-Ṭabarī, τ.9 σ.281 (KRAEMER, 1989, σ.115). Ωστόσο, όλες οι άλλες αραβικές πηγές μιλούν ξεκάθαρα για τον Bughā το Γηραιό, βλ. ενδεικτικά Ya'qūbī, τ.2, σ.598: «**Και επιδεινώθηκε η κατάσταση στη χώρα και απέστειλε ο al-Mutawakkil τον Bughā al-Kabīr**»

"وفسد البلد فوجه المتوكل بغا الكبير...".

Ο Kraemer θεωρεί πιθανόν, η αναφορά του al-Ṭabarī να πηγάζει από τη συμμετοχή του Bughā al-Sharābī στα πρώιμα στάδια αυτής της εκστρατείας, βλ. J. KRAEMER, 1989, σ.115 υπ.370.

ωμής βίας⁴⁰⁴ και πανούργας διπλωματίας⁴⁰⁵ και εκμεταλλευόμενος τις διαφορές μεταξύ των δύο κλάδων των Bagratuni⁴⁰⁶, κατάφερε να καταστείλει την επανάσταση, συντρίβοντας όχι μόνο τους Αρμένιους, αλλά και μουσουλμάνους εμίρηδες της περιοχής που είτε αψηφούσαν την κεντρική κυβέρνηση (Ishāq b. Ismā'īl της Τιφλίδας) είτε είχαν συνταχθεί με τους Αρμένιους nakharar απέναντι στον Yūsuf (Mūsā b. Zurāra)⁴⁰⁷. Όταν το 855 ο Bughā άφησε τη χώρα όλοι οι σπουδαίοι nakharar βρισκόντουσαν αιχμάλωτοι στη Sāmarrā⁴⁰⁸, ενώ η κατάσταση

Ο Bughā al-Kabīr μετά την εκστρατεία εναντίον του Bābak στην οποία διαδραμάτισε εξέχοντα ρόλο, ανέλαβε το 845, επί της ηγεμονίας του al-Wāthiq, την αρχηγεία μιας εκστρατείας εναντίον Βεδουίνων της Banū Sulaym που προκαλούσαν αναταραχές στη Μεδίνα, βλ. al-Ṭabarī, τ.9 σ.242-243 (KRAEMER, 1989, σ.19-21), ενώ δύο χρόνια αργότερα συνέτριψε μία εξέγερση των Banū Numayr, βλ. al-Ṭabarī, τ.9 σ.253-2255 (KRAEMER, 1989, σ.45-51). Βλ. αναλυτικά για τη δράση του εναντίον των εχθρών του Χαλιφάτου στον M. GORDON, 2001, σ.92-94. Επίσης F. AMABE, 1995, σ.153-155. Τέλος ας σημειωθεί ότι στη θρυλική διήγηση του Pseudo-Sarūh ο Bughā παρουσιάζεται ως γιος ενός ιερέα από την Aghbag, βλ. Pseudo-Sarūh, σ.213.

⁴⁰³ A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.143. Σε ορισμένες πηγές γίνεται λόγος για τον εξωπραγματικό αριθμό των 200.000 ανδρών, τον οποίο φαίνεται ότι αποδέχονται αρκετοί ιστορικοί, βλ. ενδεικτικά H. DAGHBASCEAN, 1893, σ.22. R. GROUSSET, 1973, σ.359.

⁴⁰⁴ Η εικόνα που άφησε ο Bughā στην αρμενική γραμματεία συνοψίζεται άριστα στην ακόλουθη παρατήρηση του Tonma Artsruni, βλ. Tonma Artsruni, σ.126(VARDANYAN, 1978, σ.143.THOMSON,1985, σ.193): «**Το ίδιο διάστημα αναχώρησε από την παρουσία του Χαλίφη αυτός ο άνδρας ο Bughā, στον οποίο μέσα ο Σατανάς με τη δύναμή του φώλιαζε. Επιθυμία και όρεξη αυτού, αποτελούσαν η σάρκα και το αίμα των αθώνων ανθρώπων, με τα οποία χόρταινε την ανήκουστη τρομερή του οργή.**» («Լնիծաւիւնի իշխալ մեկնէցաւ յբէտաց արքայի այրն այն Բուղայ, յորում որացեալ բնութալ էր սատանայ զորութեամբ իրորս: Որոյ յօժարութիւն կամաց ախորժակաց իրոց էր մարմինն և արինն անմեղ մարդկան, առ ի յագումն անհնարին գազանարարոյ կասաղորդեանն:»): Βεβαίως η παρουσίαση του Τούρκου στρατηγού ως όργανο του σατανά οφείλεται στο μοτίβο που είχε δημιουργήσει η αφήγηση του Ελισαίου, βλ. N. GARSOĪAN, 1994, σ.127. Επίσης βλ. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.143-144.

⁴⁰⁵ Tonma Artsruni, σ.173 (VARDANYAN, 1978, σ.186.THOMSON,1985, σ.237): «**Με όσους ήταν κοντά υποκρινόταν (ότι είχε) φιλικά αισθήματα, σε όσους ήταν μακριά εκτόξευε φοβερές απειλές**» («առ մերձաւորսն կեղծաւորէր զբարեկամութիւնն, և առ հեռաւորսն բարձրացոցաւէր զարորութան սպառնալիս:»).

⁴⁰⁶ Είναι χαρακτηριστικό ότι ο sparapet Smbat, επικεφαλής του αρμενικού ιππικού για αρκετό διάστημα, στάθηκε στο πλευρό του Τούρκου στρατηγού, μέχρι που αιχμαλωτίστηκε και ο ίδιος, βλ. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.144,148. LAURENT-CANARD, 1980,σ.149. Ο Maksoudian θεωρεί πολύ πιθανόν και ο γιος του Smbat, Ashot (ο μετέπειτα Ashot A') να συμμετείχε σε αυτές τις εκστρατείες, βλ. K.MAKSOUDIAN, 1988-9, σ.333.

⁴⁰⁷ Balādhurī, σ.211-212 (μτφρ. P. HITT, 1916, σ.331-332). al-Ṭabarī, τ.9 σ.281 (KRAEMER, 1989, σ.114). Ibn al-Athīr, τ.6, σ.111 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.157-158).

⁴⁰⁸ Αναλυτικά για το ποίοι Αρμένιοι αριστοκράτες κατέληξαν αιχμάλωτοι στη Samarra, βλ. Vardan, σ.80-81 (THOMSON, 1989, σ.183-184). Asoghik, σ.109 (GELZER-BURCKHARDT, 1907,

της Αρμενίας, μετά την αποχώρηση του Bughā, διατυπώνεται από τον Balādhurī ως εξής: «Έτσι ειρήνευσε αυτή η μεθόριος περιοχή και ήταν περισσότερο ήσυχη από ποτέ άλλοτε»⁴⁰⁹.

Είναι, θεωρούμε, χρήσιμο να παρακολουθήσουμε λίγο την πορεία αυτής της τριχρονής εκστρατείας του Bughā. Πιστεύουμε ότι με τη μελέτη της μπορούμε να εξαγάγουμε σημαντικά συμπεράσματα για την κατάσταση της Αρμενίας στα μέσα του ένατου αιώνα αλλά και για τις μετέπειτα εξελίξεις. Ο Bughā εισήλθε στο χώρο της Αρμενίας από την πλευρά της Jazīra, αφού πρώτα αιχμαλώτισε τον εμίρη της Bitlis Mūsā b. Zurāra⁴¹⁰. Έπειτα επιχείρησε εναντίον των ορεινών πληθυσμών της Sasun και της Khoyt, οι οποίοι είχαν πρωταγωνιστικό ρόλο στην επίθεση και τη δολοφονία του Yūsuf. Ο al-Ṭabarī υπολογίζει τα θύματα των επιχειρήσεων του Bughā σε αυτήν την περιοχή σε 30.000!⁴¹¹ Συγχρόνως αιχμαλωτίστηκαν και οι δύο γιοί του Bagarat Bagratuni, Ashot και Δαβίδ, οι οποίοι είχαν αναλάβει την αρχηγεία των δυνάμεων του πατέρα τους στον αγώνα εναντίον των Αράβων⁴¹². Ακολούθησε στάση βόρεια, στην πόλη της Khlāt, όπου οργανώθηκε η επιχείρηση εναντίον του

σ.77-78). Βλ. επίσης H. DAGHBASCEAN, 1893, σ.36. R. GROUSSET, 1973, σ.368. LAURENT-CANARD, 1980, σ.149-150. F. AMABE, 1995, σ.122.

⁴⁰⁹ Balādhurī, σ.212 (μτφρ. P. HITTI, 1916, σ.332):

"حتى صلح ذلك الثغر صلاحا لم يكن على مثله".

⁴¹⁰ al-Ṭabarī, τ.9 σ.281 (KRAEMER, 1989, σ.115): «Κατευθύνθηκε (ο Bughā) σε αυτήν (την Αρμενία) από την πλευρά της Jazīra. Ξεκίνησε από την Arzan με τον Mūsā b. Zurāra... και απέστειλε ο Bughā το Mūsā b. Zurāra στη πύλη του Χαλίφη (στη Sāmarrā)».

"فشخص إليها من ناحية الجزيرة، فبدأ بأرزن بموسى بن زرارة... فحمل بغاموسى بن زرارة إلى باب الخليفة".

Επίσης βλ. Miskawayh, τ.4, σ.123. Ya'qūbī, τ.2, σ.598. Ibn al-Athīr, τ.6, σ.111 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.158). Στη διήγηση του τελευταίου ιστορικού υπάρχει μία ένδειξη ότι ο Mūsā εκτελέστηκε στη Sāmarrā. Συγκεκριμένα αφού αφηγείται τη σύλληψη του Άραβα εμίρη, ο ιστορικός περιγράφει την παράδοση του Ashot. Αμέσως μετά ακολουθεί η πρόταση: «και αποκεφαλίστηκε στη δημόσια πύλη και σταυρώθηκε». Γνωρίζουμε με βεβαιότητα ότι ο Artsruni δεν εκτελέστηκε, επομένως είναι πιθανόν να αναφέρεται στην τύχη του Άραβα εμίρη. Βλ. Ya'qūbī, τ.2, σ.598:

"اضربت عنقه على باب العامة وصلب".

⁴¹¹ al-Ṭabarī, τ.9 σ.281 (KRAEMER, 1989, σ.115-116): «Τους κατανίκησε και σκότωσε περίπου τριάντα χιλιάδες και αιχμαλώτισε μεγάλο πλήθος από αυτούς, που έπειτα τους πούλησε στην Αρμενία»

"ظفر بهم فقتل زهاء ثلاثين ألفا، وسبى منهم خلقا كثيرا، فباعهم بأرمينية".

Βλ. επίσης Miskawayh, τ.4, σ.123. Ibn al-Athīr, τ.6, σ.111-112 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.158). Για εκτεταμένες σφαγές στην περιοχή κάνει λόγο και ο Yovhannes Drasxanakertc'ī, βλ. Yovhannes Drasxanakertc'ī, σ.431 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.119): «Եւ նախ զքնիւնս...սրով».

⁴¹² Yovhannes Drasxanakertc'ī, σ.431 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.119).

Ashot Artsruni του Vaspurakan. Ένα απόσπασμα του αραβικού στρατού, υπό την αρχηγεία ενός Zirak⁴¹³, λεηλατούσε την περιοχή⁴¹⁴, ενώ ο ίδιος ο Bughā πολιορκούσε τον Ashot στο φρούριο της Nkan⁴¹⁵. Λόγω εσωτερικών διαφωνιών στο αρμενικό στρατόπεδο, ο Ashot αναγκάστηκε να παραδοθεί και έτσι οδηγήθηκε αιχμάλωτος, μαζί με άλλα μέλη του οίκου, στην πρωτεύουσα των Αββασιδών⁴¹⁶. Ωστόσο οι εναπομείνουσες δυνάμεις των Artsruni συσπειρώθηκαν γύρω από τον αδερφό του Ashot, Gurgēn, ο οποίος νίκησε τον στρατό του Bughā αναγκάζοντάς τον να καταφύγει στο Αζερμπαϊτζάν⁴¹⁷. Ο al-Ṭabarī παρότι δεν αναφέρει τίποτα για αυτή την ήττα ωστόσο αμέσως μετά την περιγραφή των συγκρούσεων στο Vaspurakan, δίνει την πληροφορία για την οικοδόμηση της πόλης al-Nashawā (η οποία βρίσκεται στο Αζερμπαϊτζάν) από τον Bughā, επιβεβαιώνοντας με αυτόν τον έμμεσο τρόπο την αφήγηση του Θωμά Artsruni⁴¹⁸. Από εκεί, ωστόσο, ο Τούρκος στρατηγός πέτυχε να αιχμαλωτίσει τον Gurgēn, δελεύοντάς τον με τον τίτλο του κυβερνήτη του Vaspurakan και πείθοντάς τον με αυτόν τον τρόπο να επισκεφτεί τον ίδιο⁴¹⁹. Από το Αζερμπαϊτζάν ο Bughā κατευθύνθηκε στο Dwin, όπου ξεχειμώνιασε μαζί με τα στρατεύματά του⁴²⁰.

Την άνοιξη του 853, έγινε η επανέναρξη των επιχειρήσεων αυτή τη φορά με στόχο την Syunik, με τον Gaherets' ishkhan Vasak να αιχμαλωτίζεται από τον Τούρκο στρατηγό. Παρότι, οι δυνάμεις της Syunik είχαν υποστεί σημαντικές φθορές από τον εμφύλιο μεταξύ του Gaherets' ishkhan Babken και του Γρηγόριου

⁴¹³ Για αυτόν, βλ. H. DAGHBASCEAN, 1893, σ.26-27. LAURENT-CANARD, 1980, σ.147, 642-3.

⁴¹⁴ Για τις επιχειρήσεις του Zirak, βλ. Tovma Artsruni, σ.127-131(VARDANYAN, 1978, σ.142-147.THOMSON,1985, σ.194-198).

⁴¹⁵ Tovma Artsruni, σ.131-133(VARDANYAN, 1978, σ.147-149.THOMSON,1985, σ.198-200).

⁴¹⁶ Tovma Artsruni, σ.133-139(VARDANYAN, 1978, σ.149-154.THOMSON,1985, σ.200-205). Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.431 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.119). al-Ṭabarī, τ.9 σ.281 (KRAEMER, 1989, σ.116). Ya'qūbī, τ.2, σ.598. Miskawayh, τ.4, σ.123. Ibn al-Athīr, τ.6, σ.112 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.158).

⁴¹⁷ Tovma Artsruni, σ.144-148(VARDANYAN, 1978, σ.159-163.THOMSON,1985, σ.211-214). Pseudo-Sapuh, σ.214.

⁴¹⁸ al-Ṭabarī, τ.9 σ.281 (KRAEMER, 1989, σ.116):" وبنى النشوى ". Την πρόσκαιρη υποχώρηση του Bughā στο Αζερμπαϊτζάν δεν αναφέρουν στην περιγραφή της εκστρατείας και οι Laurent-Canard, βλ. LAURENT-CANARD, 1980, σ.147.

⁴¹⁹ Tovma Artsruni, σ.148-152(VARDANYAN, 1978, σ.163-167.THOMSON,1985, σ. 215-218).

⁴²⁰ Tovma Artsruni, σ.152(VARDANYAN, 1978, σ.167.THOMSON,1985, σ.218). Ibn al-Athīr, τ.6, σ.112 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.158).

Supan της Gegharkunik⁴²¹, ωστόσο ο νέος ηγέτης του οίκου Vasak Ishkhanik κατάφερε, πριν αιχμαλωτιστεί, να πετύχει μία νίκη εναντίον των αραβικών δυνάμεων⁴²². Από εκεί ο αραβικός στρατός κατευθύνθηκε βόρεια στην Ιβηρία, όπου θα συγκρουστεί και θα κατανικήσει τον επαναστάτη εμίρη της Τιφλίδας Ishāq b. Ismā'īl⁴²³. Όχι αδικαιολόγητα ο Diāb κρίνει ότι η καταστροφή του εμιράτου της Τιφλίδας από τον Bughā ήταν μεγάλο στρατηγικό λάθος των Αββασιδών, αφού οδήγησε στην αποδυνάμωση της αραβικής κυριαρχίας στη Γεωργία και έδωσε χώρο στην ανάπτυξη των τοπικών χριστιανικών ηγεμόνων⁴²⁴. Επιθυμώντας να συνεχίσει την πορεία του στα ανατολικά, ο Bughā, θα επιχειρήσει να διεισδύσει στην περιοχή Kakheth, όμως θα γνωρίσει ακόμη μία ήττα από τους ορεσίβιους χριστιανούς Τζαναρούς⁴²⁵. Από εκεί θα κατευθυνθεί νότια προς την περιοχή της Gardman (αν. της λίμνης Σεβάν), όπου θα αιχμαλωτίσει χωρίς πολλά προβλήματα τους σημαντικούς πρίγκιπες της περιοχής⁴²⁶. Στη συνέχεια θα αποπειραθεί να θέσει υπό τον έλεγχό του την περιοχή της Artsakh (στα ΒΑ της λίμνης Σεβάν απέναντι από την Siunik'). Εκεί, όμως, θα γνωρίσει τη σκληρή αντίσταση του Αρμένιου πρίγκιπα Esayi Abu-Musa (το πλήρες όνομα του οποίου ήταν 'Īsa b. Yūsuf ibn ukht Išīfānūs⁴²⁷). Παρότι για έναν ολόκληρο χρόνο θα πολιορκήσει το κέντρο του Esayi, Ktish (Goroz), ο Bughā δεν θα καταφέρει να το καταλάβει, ενώ θα

⁴²¹ Για τη διαμάχη αυτή, βλ. Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.430 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.119).

⁴²² Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.435 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.122). Step'annos Orbēlean, σ.214 (BEDROSIAN, 2015, σ.90).

⁴²³ Για την επιχείρηση αυτή, βλ. Tovma Artsruni, σ.173-174 (VARDANYAN, 1978, σ.187-188. THOMSON, 1985, σ.238-239). al-Ṭabarī, τ.9 σ.284 (KRAEMER, 1989, σ.121-123). Miskawayh, τ.4, σ.124. Asoghik, σ.111 (GELZER-BURCKHARDT, 1907, σ.79). Ibn al-Athīr, τ.6, σ.116 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.158-159). Bar Hebraeus, σ.156. Αναλυτικά για αυτόν τον εμίρη, βλ. LAURENT-CANARD, 1980, σ.394-397. V. MINORSKY, 1958, σ.24-25.

⁴²⁴ S.M. DIYĀB, 1978, σ.120. Βλ. επίσης A. TOYNBEE, 1973, σ.405. M. WHITTOW, 1996, σ.216. B. MARTIN-HISARD, 2000, σ.362. Τη στρατηγική σημασία της πόλης επισημαίνει και ο Ibn Haukal : «Και αυτή είναι μια πολύ σημαντική (πόλη) της μεθορίου, περικυκλωμένη από κάθε πλευρά με εχθρούς», βλ. Ibn Haukal, σ.340:

"وهي ثغر جليل كثير الاعداء من كل جهة".

⁴²⁵ Tovma Artsruni, σ.175-177 (VARDANYAN, 1978, σ.188-190. THOMSON, 1985, σ.240-241). Ya'qūbī, τ.2, σ.598. Για το λαό αυτό, βλ. LAURENT-CANARD, 1980, σ.47-48.

⁴²⁶ al-Ṭabarī, τ.9 σ.284 (KRAEMER, 1989, σ.123). Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.436 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.123). Ibn al-Athīr, τ.6, σ.116 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.158).

⁴²⁷ Βλ. για αυτόν F. AMABE, 1995, σ.115.

ηττηθεί πολλάκις στο πεδίο της μάχης⁴²⁸. Τελικά θα γίνει δεκτή η συμφωνία για διαιτησία του Χαλίφη, με τον Esayī να πηγαίνει στη Sāmarrā, όχι όμως ως αιχμάλωτος αλλά ως προσκεκλημένος του al-Mutawakkil⁴²⁹.

Πάντως στη συνέχεια ο Bughā, υπό το πρόσχημα της παροχής εγγυήσεων για τις κτήσεις τους, συγκέντρωσε μία μεγάλη ομάδα Αρμενίων ishkan, ανάμεσα στους οποίους και ο στενός του σύμμαχος καθ' όλη τη διάρκεια της εκστρατείας sparapet Smbat⁴³⁰, και τους απέστειλε αιχμαλώτους στη Sāmarrā⁴³¹. Ο Yakubi μαρτυρεί ότι μετά την αποτυχία του εναντίον του Esayī, ο Bughā παρέβη τη γενική αμνηστία που είχε παραχωρήσει στους Αρμένιους πρίγκιπες και τους έστειλε, «αθώους και ένοχους», σιδεροδέσμιους στη Sāmarrā⁴³². Δεν αποκλείεται, νομίζουμε, στην κίνηση αυτή να οδηγήθηκε από την ανάγκη να επιδείξει στον Χαλίφη, ότι παρά τις δυσκολίες που συνάντησε στην Αλβανία, είχε επιτελέσει την αποστολή του. Το χειμώνα που ακολούθησε, αυτόν του 853-4, ο Bughā θα τον περάσει στην Partaw⁴³³. Η ανανεωμένη αντίσταση των Artsruni θα αναγκάσει τον Bughā να

⁴²⁸ Tonma Artsruni, σ.177-183 (VARDANYAN, 1978, σ.190-196. THOMSON, 1985, σ.241-248). Δεν πρέπει να παραβλεφθεί το γεγονός ότι και οι δύο μεγάλες ήττες του Bughā έλαβαν χώρα σε ορεινές περιοχές. Δεν θα ήταν λάθος να υποθέσουμε ότι κατά μεγάλο μέρος αυτές οι ήττες οφείλονταν στην περιορισμένη, για ευνόητους λόγους, τακτική αξία των επιλεκτων σωμάτων του αραβικού στρατού, των Τούρκων ιπποτοξοτών, σε αυτές τις περιοχές

⁴²⁹ Tonma Artsruni, σ.184-185 (VARDANYAN, 1978, σ.196-197. THOMSON, 1985, σ.248-249). Για τις ήττες αυτές δεν κάνει λόγο ο al-Tabarī, αλλά αντίθετα γράφει για ολοκληρωτική επικράτηση του Bughā και για σύλληψη του Esayī, βλ. al-Tabarī, τ.9 σ.284-285 (KRAEMER, 1989, σ.124). Βλ. επίσης Miskawayh, τ.4, σ.124. Ibn al-Athīr, τ.6, σ.116 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.159). Το ίδιο πράττουν και Αρμένιοι ιστορικοί, βλ. Yovhannes Drasxanakert'ci, σ.436 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.123). Vardan, σ.81 (THOMSON, 1989, σ.184).

⁴³⁰ Ibn al-Athīr, τ.6, σ.116-117 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.159): «Και μετέφερε μαζί του τον Abu al- 'Abās al-Wārthī και το όνομα αυτού ήταν Smbat bn Ashot (Sinbāt bn Ashūt)».

"وحمل معه أبا العباس الوارثي - واسمه سنباط بن أشوط".

Για τον ρόλο του sparapet Smbat στο στρατό του Bughā, βλ. Tonma Artsruni, σ.137-139 και κυρίως 173 (VARDANYAN, 1978, σ.153-154 και 186. THOMSON, 1985, σ.204-205 και 238). Yovhannes Drasxanakert'ci, σ.432 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.120).

⁴³¹ Tonma Artsruni, σ.190-191 (VARDANYAN, 1978, σ.202-203. THOMSON, 1985, σ.254-255).

⁴³² Ya'qūbī, τ.2, σ.598. Βλ. επίσης S.M. DIYĀB, 1978, σ.130.

⁴³³ Tonma Artsruni, σ.191 (VARDANYAN, 1978, σ.203. THOMSON, 1985, σ.255): «Και αφού απομάκρυνε όλους τους ισχυρούς άνδρες της Αρμενίας από τη χώρα, ο ίδιος πήγε στην Partaw, για να ξεχειμωνιάσει εκεί και για να δει πώς θα ολοκληρώσει την οριστική καταστροφή της Αρμενίας.» («Եւ երարձ զամէսայն արս զօրնրեան յերկրէ Հայոց, և ինքն գնաց անտի ի եմուտ ի Պատեաւ՝ ձմերել անդ, և տեսանել զսսն յետին կարարածին աշխարհիս Հայոց, թէ որպէս ի գրուի ելանիցէ»).

επιστρέψει για επιχειρήσεις στο Vaspurakan, αυτή τη φορά με την αρωγή των U'tmanikk' του Berkri και του εμίρη της Nakhchevan⁴³⁴. Ωστόσο, οι Artsruni υπό την ηγεσία του Gurgēn Arupelch Artsruni⁴³⁵ θα πετύχουν σημαντικές νίκες εναντίον των Αράβων, γεγονός που θα του επιτρέψει να λάβει από αυτούς τον τίτλο του πρίγκιπα του Vaspurakan⁴³⁶, παρά τις αντιδράσεις των κοντινών του νόμιμου πρίγκιπα Ashot Artsruni⁴³⁷. Αυτή είναι η στιγμή που ο Bughā επέστρεψε στη Sāmarrā⁴³⁸.

Με την πρώτη ματιά, λοιπόν, δεν έχουμε ιδιαίτερο λόγο να αμφισβητούμε την εικόνα που μας δίνουν τόσο αραβικές όσο και αρμενικές πηγές για τη συντριπτική επιτυχία του Bughā: σχεδόν όλοι οι Αρμένιοι αριστοκράτες βρισκότουσαν αλυσοδεμένοι στις φυλακές του Χαλίφη, ενώ είχαν τιμωρηθεί παραδειγματικά και εκείνα τα αραβικά στοιχεία που δεν έδειξαν προθυμία να συνεργαστούν με το χαλιφικό στρατό. Όμως, η εικόνα αυτής της επιτυχίας είναι επίπλαστη. Πρώτον, πρέπει να αναφερθεί ότι ο άξονας επιχειρήσεων του Τούρκου στρατηγού βρισκόταν κυρίως στο ανατολικό πλευρό της Armīnya, αφήνοντας ουσιαστικά ανέγγιχτες τις κτήσεις των Bagratuni, κάτι που προφανώς κέρδισε με τη συμμετοχή του στην εκστρατεία του Bughā ο sparapet Smbat⁴³⁹. Το γεγονός αυτό

⁴³⁴ Tonma Artsruni, σ.195(VARDANYAN, 1978, σ.207.THOMSON,1985, σ.259).

⁴³⁵ Την πρώτη πάντως περίοδο της επίθεσης του Bughā στην Αρμενία ο Gurgen Arupelch Artsruni επέλεξε να μην του αντισταθεί. Αρχικά μετακινήθηκε δυτικά, όπου έλαβε μέρος σε συγκρούσεις Αρμενίων και Βυζαντινών για τη κατοχή ενός φρουρίου στην περιοχή της Sper, ενώ αργότερα συμμετείχε υπό τον sparapet Smbat στις αρμενικές δυνάμεις που δρούσαν ως σύμμαχοι του Τούρκου στρατηγού, βλ. Tonma Artsruni, σ.194-195(VARDANYAN, 1978, σ.205-207.THOMSON,1985, σ.258-259). Βλ. R. GROUSSET, 1973, σ.366-367.

⁴³⁶ Tonma Artsruni, σ.198(VARDANYAN, 1978, σ.209.THOMSON,1985, σ.262).

⁴³⁷ Σωστά επισημαίνει ο Vardanyan ότι η αναγνώριση της εξουσίας του Arupelch στο Vaspurakan εκ μέρους του Bughā είχε ως κίνητρο τη διαίρεση των αριστοκρατών του Vaspurakan και την επακόλουθη αποδυνάμωσή τους, βλ. V. VARDANYAN, 1969, σ.21.

⁴³⁸ Αναλυτικά για την πορεία της εκστρατείας του Bughā, βλ. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.143-148. R. GROUSSET, 1973, σ.359-369.

⁴³⁹ Έστω και αν ο Smbat περιμένε ακόμη πιο άμεσα κέρδη από τη σύμπραξή του με τις κυβερνητικές δυνάμεις. Αυτό τουλάχιστον γίνεται φανερό από τη διήγηση του Καθολικού για την αιχμαλωσία του, βλ. Yovhannes Drasxanakert'ci, σ.437 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.123): «Επίσης έφερε (ο Bughā) μαζί του τον sparapet Smbat στη βασιλική αυλή παραπλανώντας τον ότι σε αντάλλαγμα για την πίστη του στον Χαλίφη θα του παραχωρούσε τη διοίκηση σε όλη την Αρμενία, θα του έδινε τιμές και βασιλικά δώρα και θα τον έστελνε πίσω στη χώρα. Αλλά, όταν έφθασαν στη βασιλική αυλή και

θα είχε καθοριστικές συνέπειες στην περαιτέρω ενίσχυση του οίκου των Bagratuni, αφού οι άλλοι δύο μεγάλοι οίκοι της χώρας, οι Artsruni και οι Siunik, σηκώσανε το κύριο βάρος της αντίστασης με ότι συνέπειες είχε αυτό στην πραγματική και δυνητική τους ισχύ. Ένα απόλυτα ενδεικτικό γεγονός των ωφελειών που αποκόμιζαν οι Βαγρατίδες από τη συνεργασία με τον στρατηγό του Χαλιφάτου είναι το ακόλουθο: όταν ο Bughā επιτέθηκε στη Syunik, ο Smbat έστρεψε τις στρατιωτικές ενέργειες αποκλειστικά προς τις κτήσεις του Gaherets' ishkhan Vasak Ishkhanik, φροντίζοντας να μείνει ανέπαφος ο στενός σύμμαχός του, ο ηγέτης της Gegharkunik Vasak Gaburi⁴⁴⁰. Συγχρόνως, η βοήθεια που προσέφερε ο Smbat στον Bughā κατά τη διάρκεια της εκστρατείας εναντίον του Ishāq b. Ismā'īl⁴⁴¹, οδήγησε στην εκρίζωση του εμιράτου της Τιφλίδας και την επακόλουθη ενδυνάμωση των Ιβήρων Bagratuni. Τα παραπάνω στοιχεία είναι που μας αναγκάζουν να διαφωνήσουμε με τους Canard-Laurent, οι οποίοι θεωρούν ότι μετά το πέρας της εκστρατείας του Bughā ο πιο δυνατός οίκος της Αρμενίας ήταν οι Artsruni και μάλιστα βλέπουν την επιλογή του Χαλιφάτου για περαιτέρω στήριξη στους Βαγρατίδες ως ένα τρόπο να μειωθεί η δύναμη του οίκου της νότιας Αρμενίας⁴⁴².

Κάτι ακόμα, όμως, το οποίο δεν πρέπει να διαφύγει της προσοχής μας είναι ότι παρά την υπέρτερη στρατιωτική του δύναμη, ο Bughā άφησε την Αρμενία έχοντας γνωρίσει τρεις σημαντικές ήττες (από τους Artsruni, τους Τζαναρούς και τον Esayi bin Mūsā) αλλά και άλλες μικρότερης έκτασης, όπως για παράδειγμα από τις δυνάμεις του Vasak Ishkhanik της Syunik αλλά και από ένα συνασπισμό

παρουσιάστηκαν μπροστά στον Χαλίφη, τον συμπεριέλαβαν με τους άλλους αιχμαλώτους και τον φυλάκισαν. Και ούτε θυμήθηκαν τις πιστές του υπηρεσίες προς αυτούς» («Ապա եւ զպարապետն Սմբատ արեալ ընդ իւր, տանելով յարքունիան զիւրն՝ կարծիւ իմն նմա տալով, թէ միամտութեան նորա ար ի նա փոխարէն բարեաց յամիրապետէն շնորհեսցի տիրել տիրաբար բոլոր Հայաստանէայցս եւ արնուլ պարգևս եւ պատիւս յարքունուսս եւ այնպէս դարձեալ դառնալ յիրաւիան աշխարհս: Այլ իբրև չոգան, հասին ի զիւրն արքունի եւ յանդիման անիրապետին եղեն, ապա եւ զնա եւս ընդ այլոց կապելոցն հաւասարեալ եղին ի բանտի եւ ո՛չ յըջեցան արաջի նոցա երախտիք միամտութեան նորա ար նսա»).

⁴⁴⁰Βλ. H. UT'MAZYAN, 1958, σ.85. A. YEGHIAZARYAN, 2011, σ.146. Ο συγγραφέας, μάλιστα, δε διστάζει να εικάσει ότι την περίοδο αιχμαλωσίας του Vasak Ishkhanik στη Sāmarrā, ο διάδοχός του sparapet Smbat πέρασε τον τίτλο του Gaherets' ishkhan στο μελλοντικό του γαμπρό, Vasak Gaburi, βλ. H. UT'MAZYAN, 1958, σ.86-87.

⁴⁴¹ H. DAGHBASCEAN, 1893, σ.30.

⁴⁴² LAURENT-CANARD, 1980,σ.152-153.

Βυζαντινών και Αρμενίων στην περιοχή της Sper⁴⁴³. Αφήνοντας την Αρμενία, μάλιστα, αναγνωρίστηκε στον ηγέτη της αρμενικής αντίστασης του Vaspurakan, Gurgēn Arupelch Artsruni ο ηγετικός του ρόλος στην περιοχή⁴⁴⁴, μια συγκεκριμένη δήλωση της αποτυχίας της τεράστιας εκστρατείας του Bughā. Με την αποχώρηση, λοιπόν, του Bughā και παρά τη φυλάκιση των περισσότερων nakharar της χώρας, είχε γίνει απόλυτη βεβαιότητα, στους υπόλοιπους Αρμένιους αριστοκράτες, η μέχρι πρότινος υποψία, ότι το Χαλιφάτο δεν είχε τις απαραίτητες δυνάμεις, ώστε να τερματίσει οριστικά την εξουσία τους. Ο οίκος που είχε εκτεθεί λιγότερο στις καταστροφικές επιδρομές του αραβικού στρατού θα χρησιμοποιούσε, σύντομα, αυτό το αίσθημα για να ανασυστήσει την αρμενική ηγεμονία.

Η εκστρατεία, πάντως, του Bughā έδωσε περαιτέρω ώθηση στον αραβικό εποικισμό της χώρας⁴⁴⁵. Οι Άραβες της περιοχής συνέδραμαν τον Τούρκο στρατηγό με κάθε τρόπο⁴⁴⁶ και συγχρόνως φρόντισαν να αυξήσουν τις δικές τους επικράτειες σε βάρος των αποδυναμωμένων αρμενικών οίκων⁴⁴⁷. Οι Uʿmanikkʻ, το εμιράτο των οποίων ήταν ουσιαστικά η πόλη της Berkri⁴⁴⁸, εκμεταλλεύτηκαν το χάος που έφερε

⁴⁴³ T. GREENWOOD, 2008, σ.349.

⁴⁴⁴ R. GROUSSET, 1973, σ.370-371.

⁴⁴⁵ Για παράδειγμα, για την περίπτωση του Vaspurakan, ο Tonma Artsruni αναφέρει: «**Από τότε ξεκίνησαν χωρίς φόβο, με θάρρος, να επεκτείνονται όλες οι αραβικές φυλές κατακλύζοντας την επιφάνεια της χώρας, (φυλές) οι οποίες είχαν έρθει από πίσω του (από τον Bughā) μαζί με τις οικογένειές τους. Και αυτοί ξεκίνησαν να χωρίζουν τη χώρα μεταξύ τους. Χώρισαν σε κλήρους τα εδάφη, οριοθετώντας τα σύνορα και κατοικώντας στα κάστρα της χώρας χωρίς φόβο**» («սկան արմուհեան աներկիւ համարձակութեամբ սիւնել տարածանել ի վերայ երեսաց երկրիս ամենայն ազգն Տաճկաց, որ ելեալ էին զհետ նորա ընտանեօք իրերեանց, և ձեռնանալիս եղեն բաժանել զերկրն յինքեանս. և արկանելին վիճակս և լարս ձգելն ի վերայ սահմանաց և բնակելն յամիրս աշխարհիս աներկիւս»), βλ. Tonma Artsruni, σ.151-152(VARDANYAN, 1978, σ.166.THOMSON,1985, σ.218).Βλ. επίσης A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.146. S. DADOYAN, 2011, σ.95. Ωστόσο, είναι άκρως δικαιολογημένη η προσοχή που εφιστούν οι Laurent-Canard σε αυτές τις αναφορές των αρμενικών πηγών, σημειώνοντας ότι δεν γνωρίζουμε καμία περίπτωση όπου ένας Άραβας εμίρης να υφάρπαξε την ηγεμονία μιας ολόκληρης περιοχής από έναν Αρμένιο πρίγκιπα, βλ. LAURENT-CANARD, 1980,σ.150.

⁴⁴⁶ Ο Tonma Artsruni αναφέρει συγκεκριμένα : «**Μαζί του (με τον Bughā) ήταν οι Άραβες της Αρμενίας, οι οποίοι κατοικούν σε διάφορα σημεία της χώρας μας και οι οποίοι καθοδηγούσαν τον Bughā στην είσοδο και στην έξοδο από αυτήν**» («և ընդ նմա Տաճիկը Հայաստանեայց, որ բնակեալ էին ի կողմանս աշխարհիս՝ արաջնորդելն Բուհայի ի մուտ և ելս աշխարհիս»), βλ. Tonma Artsruni, σ.131 (VARDANYAN, 1978, σ.147.THOMSON,1985, σ.198).

⁴⁴⁷ A.E. REDGATE, 2006, σ.265. A. YEGHIAZARYAN, 2011, σ.239.

⁴⁴⁸ A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.132. Տ.Մ. ԴԻՅՅԻ, 1984, σ.50.

η εκστρατεία, για να επιτεθούν στον Gurgēn Arupelch, ηγέτη του Vaspurakan, και επεκτάθηκαν μέχρι το φρούριο της Amiuk⁴⁴⁹. Οι Shaybānī από την άλλη επωφελούμενοι από τη σύλληψη του Mūsā b. Zurāra έφθασαν μέχρι το νοτιοδυτικό άκρο της λίμνης Βαν, ενώ οι Sulamī ενίσχυσαν την εξουσία τους στην Arahuniq⁴⁵⁰.

Οι τελευταίοι, αποκαλούμενοι στις αρμενικές πηγές ως Kaysikk', είχαν γίνει κύριοι του Manazkert, κάνοντάς το έδρα του εμιράτου που είχαν δημιουργήσει την Arahuniq⁴⁵¹. Ο ηγέτης των Kaysikk' την περίοδο του Ashot Α' ονομαζόταν Abu'l-Ward (ο Ablar του Θωμά Artsruni) και το πιθανότερο είναι να ήταν φόρου υποτελής στον Bagratuni ηγεμόνα. Περί της χρονολογίας για την οποία μπορούμε να είμαστε σίγουροι ότι ο Abu'l-Ward είχε στα χέρια του την εξουσία της Arahuniq και του Manazkert, μας βοηθά μία αρμενική επιστολή που αναφέρεται στην εκτέλεση του αρχηγού των Θονδρακιτών⁴⁵² Smbat Zarehawanc'i από τον Kaysikk' εμίρη. Με βάση αυτήν μπορούμε να τοποθετήσουμε τις απαρχές του εμιράτου στη δεκαετία του 860, την επαύριον της εκστρατείας του Bughā⁴⁵³.

Όμως η παρουσία των Αράβων φύλαρχων δεν αποτελούσε *a priori* ένα θετικό παράγοντα για τη χαλιφική πολιτική. Και οι Άραβες φύλαρχοι της χώρας δεν άφησαν ανεκμετάλλευτη την παρακμή του Χαλιφάτου μετά τη δολοφονία του Al-Mutawakkil (861) και έσπευσαν να εκμεταλλευθούν την περίσταση για να εδραιώσουν τοπικές ηγεμονίες. Για παράδειγμα ο Haytham b. Khālīd Shaybānī, αδερφός του ostikan Muḥammad al-Shaybānī, εγκαθίδρυσε εμιράτο στο Shirwān, λαμβάνοντας μάλιστα τον τίτλο του Shirwānshāh, ενώ ο Hashim ibn Surak al-Sulami έγινε εμίρης της περιοχής του Derbent⁴⁵⁴. Γενικότερα η νόρμα ήταν ότι από τη στιγμή που οι Άραβες φύλαρχοι εγκαθιδρύανε δικές τους ηγεμονίες στα

⁴⁴⁹ A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.44. S.M. DIYĀB, 1984, σ.50-51 (με την απαραίτητη διόρθωση ότι η πόλη της Amiuk δεν βρίσκεται δυτικά της λίμνης Βαν, αλλά ανατολικά).

⁴⁵⁰ A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.44. K. YUZBASHYAN, 1988, σ.45.

⁴⁵¹ Βλ. για αυτός αναλυτικά, LAURENT-CANARD, 1980, σ.386-389. Για την επικράτεια του εμιράτου, γύρω στο 855, βλ. A. YEGHIAZARYAN, 2011, σ.240.

⁴⁵² Για την αίρεση των Θονδρακιτών, βλ. H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.207-228. N.GARSOĪAN, 1967, σ.140 κ. εξ. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.218-220. K. YUZBASHYAN, 1988, σ.236-260. Ελαφρώς διαφορετική χρονολόγηση δίνει στα γεγονότα η Dadoyan, βλ. S. DADOYAN, 2011, σ.90-91. Για την σύνδεση των Θονδρακιτών με τη βυζαντινή ιστορία, βλ. Χ.ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ, 1989b.

⁴⁵³ A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.52-3. S.M. DIYĀB, 1984, σ.54.

⁴⁵⁴ V. MINORSKY, 1958, σ.20. W. MADELUNG, 1999, σ.243-244.

αρμενικά εδάφη, επιδίωκαν αποκλειστικά την αύξηση της δικής τους ισχύος⁴⁵⁵. Αυτός είναι και ο λόγος που αντιδρούσαν σε νέους εποικισμούς Αράβων στην περιοχή, τις οποίες έβλεπαν απειλητικά για τη δική τους εξουσία⁴⁵⁶. Οι συμμαχίες τους -όπως όλες οι συμμαχίες- μόνο ως προσωρινοί γάμοι συμφερόντων μπορούν να ερμηνευθούν.

Με αυτόν τον τρόπο μπορούμε να εξηγήσουμε τις διπλωματικές επιλογές του Mūsā b. Zurāra. Ο Mūsā είχε παντρευτεί την αδερφή του ishkhans' ishkhani Bagarat Bagratuni, κίνηση σαφέστατα πολιτική⁴⁵⁷, που στόχευε στη σύναψη συμμαχίας με τον ισχυρότερο άνδρα της χώρας και τον κάτοχο της επικράτειας (Taron) που συνόρευε βόρεια με το δικό του φέουδο, που είχε έδρα την πόλη της Arzan⁴⁵⁸. Όμως με την έλευση του Abū Sa'īd και την επακόλουθη επανάσταση των Αρμενίων, ο Mūsā είδε μία ευκαιρία για την επέκταση του φέουδου του. Επομένως ανέλαβε πρωταγωνιστικό ρόλο στην καταστολή της επανάστασης, αναλαμβάνοντας δράση ακριβώς στην επαρχία της Taron⁴⁵⁹. Η στρατιωτική του, όμως, αποτυχία τον ανάγκασε να αλλάξει πολιτική. Μπροστά στην έλευση του Yūsuf ο Mūsā επέλεξε να συνταχθεί με τους Αρμένιους, πιθανότατα πιστεύοντας ότι η ενίσχυση της χαλιφικής εξουσίας στην περιοχή θα στερούσε τον ίδιο από ευκαιρίες επέκτασης ή διότι, όπως υποστηρίζουν οι Laurent-Canard, δεν επιθυμούσε οι κτήσεις του Bagarat να περάσουν στα χέρια κανενός άλλου εκτός από του ιδίου⁴⁶⁰. Την πολιτική του αυτή επιλογή πλήρωσε ακριβώς ο Mūsā, κατά τη διάρκεια της εκστρατείας του Bughā: ο στρατηγός συμπεριέλαβε και τον Άραβα εμίρη στους αιχμαλώτους που απέστειλε στη Sāmarrā⁴⁶¹. Ο διάδοχος μάλιστα του

⁴⁵⁵ LAURENT-CANARD, 1980, σ.382. S.M. DIYĀB, 1984, σ.50.

⁴⁵⁶ M.A. SHABAN, 2001b, σ.74.

⁴⁵⁷ Ωστόσο, πίσω από αυτούς τους, συχνά αναφερόμενους, γάμους μεταξύ εμίρηδων και Αρμενιστών μπορεί κάποιος να δει και το μέγεθος της αφομοίωσης των εμίρηδων του 9ου αιώνα στη τοπική αρμενική κοινωνία και τα ήθη και έθιμα των nakharar, βλ. A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.48.

⁴⁵⁸ Για την Arzan, βλ. G. LE STRANGE, 1905, σ.112.

⁴⁵⁹ A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.41.

⁴⁶⁰ LAURENT-CANARD, 1980, σ.146.

⁴⁶¹ A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.44 και 55-6. S.M. DIYĀB, 1978, σ.126. S. DADOYAN, 2011, σ.95.

Mūsā, Abu'l-Maghra, μπροστά στην απειλή των Shaybānī⁴⁶², όχι μόνο παντρεύτηκε μία πριγκίπισσα των Artsruni ,αλλά είχε εξαρμενιστεί σε τέτοιο βαθμό, που εκχριστιανίστηκε κρυφά. Ο Abu'l-Maghra στάθηκε πιστός σύμμαχος του Ashot Artsruni κατά τη διάρκεια των αγώνων του, μετά την επιστροφή του από τη Sāmarrā, εναντίον του Gurgen Arupelč⁴⁶³. Δεν ήταν, βέβαια, όλες οι προσπάθειες των φυλάρχων για ανεξαρτητοποίηση ειρηνικές. Ο ίδιος ο αδερφός του Haytham, που είχε εγκαταστήσει εμιράτο στο Shirwān, Muḥammad al- Shaybānī, πολέμησε σκληρά για να καταπνίξει τις αποσχιστικές απόπειρες του εμίρη της Τιφλίδας (αρμ. Ծր'իս) Ishak b. Ismā'il b. al-Shu'ayb⁴⁶⁴.

⁴⁶² Αν και είχε υπάρξει υπαρχηγός του 'Isā b.al-Shaykh, τον οποίο μάλιστα είχε ακολουθήσει στη Ραμάλα της Παλαιστίνης, όταν ο τελευταίος είχε διατελέσει διοικητής της, βλ. LAURENT-CANARD, 1980,σ.392.

⁴⁶³Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.465 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.145). Βλ. επίσης A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.48, 56. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.183-184. Տ.Մ. ԺԻՅՅԱՆ, 1984, σ.50. K. YUZBASHYAN, 1988, σ.45.

⁴⁶⁴ A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.28.

Κεφάλαιο 3. ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΤΡΙΩΝ ΠΡΩΤΩΝ BAGRATUNI ΒΑΣΙΛΕΩΝ

α') Η ενδυνάμωση του οίκου των Bagratuni μετά την εκστρατεία του Bughā

Μετά την αιχμαλωσία του sparapet Smbat και την ακόλουθη ηρωική του απόφαση να μην αρνηθεί την πίστη του, απόφαση που του στοίχισε τη ζωή του¹, τα ηνία των Bagratuni ανέλαβε ο γιος του, Ashot. Ο Ashot παρά την εικόνα διάλυσης της χώρας, την αποδυνάμωση των αρμενικών οίκων και την ενίσχυση των αραβικών εμιράτων, μαζί με τον αδερφό του Abas (ο Απασάκιος των βυζαντινών πηγών²), προχώρησε σε κινήσεις με σκοπό την ισχυροποίηση του οίκου του³.

Αρχικά ο Ashot, ακολουθώντας το παράδειγμα του προπάτορά του Msaker⁴, έσπευσε να δημιουργήσει οικογενειακούς δεσμούς με τους κυριότερους Artsruni και Syunik πρίγκιπες, ώστε να διαμορφώσει, στο μέτρο του δυνατού, μία ελάχιστη κοινότητα συμφερόντων με τους άλλους αριστοκρατικούς οίκους της χώρας. Έτσι η δεκαεπτάχρονη κόρη του Sorun δόθηκε ως σύζυγος στο Grigor-Derenik. Ο γάμος αυτός είχε έρθει ως επίλογος των αρχικών συγκρούσεων του Ashot με τον πρίγκιπα του Vaskpurakan, οι οποίες μάλιστα είχαν καταλήξει στην προσωρινή αιχμαλώτιση του Grigor-Derenik Artsruni⁵. Μία άλλη κόρη του, η Μαριάμ, δόθηκε

¹Tovma Artsruni, σ.208 (VARDANYAN, 1978, σ.218-219.THOMSON,1985, σ.271-272). Yovhannes Drasxanakert'ci, σ.437-438 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.124). Kirakos Gangzakets'i, σ.78 (BEDROSIAN,1986, σ.71-72). Samouēl Aneci, σ.94 (M. BROSSET, 1876, σ.427). Vardan, σ.81 (THOMSON, 1989, σ.184). DAI, σ.198. Σύμφωνα με τον Movses Kaghankatvatsi, όσοι αρνήθηκαν να αλλαξοπιστήσουν πνίγηκαν στον Ευφράτη, βλ. Movses Kaghankatvatsi, σ.409 (R. BEDROSIAN, 2010, σ.138). Ο Step'annos Orbēlean αναφέρει ότι ο Smbat πέθανε στη φυλακή, όπου παρέμεινε, επειδή αρνήθηκε να αλλαξοπιστήσει, βλ. Step'annos Orbēlean, σ.215-216 (BEDROSIAN, 2015, σ.91). Οι αντιρήσεις του Diyāb περί της αλήθειας της διήγησης σχετικά με τον θάνατο του Smbat και μάλιστα η πίστη του ότι οφείλεται στο θρησκευτικό φανατισμό των αρμενικών πηγών είναι ανυπόστατες, βλ. S.M. DIYĀB, 1978, σ.132.

²Βλ. ενδεικτικά, DAI, σ.198.

³ A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.45. N. GARSOĪAN, 2004d, σ.146. A.E. REDGATE, 2006, σ.265.

⁴ Ο οποίος, για να αποφύγει να συγκρουστεί με τον οίκο των Artsruni, την περίοδο της ενδυνάμωσής του, είχε προχωρήσει σε παρόμοιο πολιτικό γάμο, βλ. R. GROUSSET, 1973, σ.344.

⁵Το αξιοθαύμαστο είναι ότι αυτός που έσωσε τον Grigor-Derenik και έκανε τη διαμεσολάβηση για την πραγματοποίηση του γάμου, δεν ήταν άλλος από τον Gurgēn Arupelch Artsruni, ο οποίος στο μέλλον θα γινόταν κοινός στόχος των δύο ανδρών. Για τις συγκρούσεις του Ashot με τον Derenik, την αιχμαλωσία του τελευταίου, το προξενίο του

στο γιό του Grigor Supan, Vasak Gaburi⁶, ο οποίος κατείχε τον τίτλο του Gaherets' ishkhan μέχρι τον θάνατό του το 859. Τον γάμο, επίσης, χρησιμοποίησε ο Ashot για να συσφίξει τις σχέσεις του με τον κλάδο των Bagratuni που εξουσίαζε την Taron, κανονίζοντας το γάμο μίας ανιψιάς του -κόρης του sparapet Sharpuh- με τον Ashot της Taron, εγγονού του Bagarat Bagratuni⁷. Ο Ashot είχε καταφέρει να αυξήσει την ισχύ του οίκου σε τέτοιο βαθμό, κάτι που μπορούμε να ισχυριστούμε ότι ουδέποτε είχε καταφέρει ο πρώτος ishkhanats' ishkhan της Αρμενίας και θεός του Ashot, Bagarat. Ενδεικτικό της διαφοράς στη θέση των δύο ανδρών ήταν το γεγονός ότι σε αντίθεση με ότι συνέβη με τον πατέρα του, ο Ashot είχε επιλέξει ο ίδιος τον sparapet του, γλιτώνοντας έτσι τη δημιουργία ενός παράλληλου κέντρου ισχύος στην Αρμενία⁸.

Η πρώτη άμεση απειλή που είχε να αντιμετωπίσει σχετιζόνταν με την επανεμφάνιση των Djahhāfids. Ο νέος Djahhāfid, al-Djahhāf b. Sawād, με έναν τεράστιο στρατό⁹ προσπάθησε να εγκαθιδρύσει την ηγεμονία του στην χώρα, γύρω στο 863, αν εμπιστευτούμε τον Asoghik, όμως σε μάχη στην επαρχία της Arsarunik, ο sparapet Abas διέλυσε τον στρατό του¹⁰. Αυτή θα ήταν η τελευταία φορά που οι Djahhāfids θα εμπλεκόντουσαν στα ζητήματα της Αρμενίας¹¹, ενώ η αρμενική νίκη

Gurgēn και το γάμο, βλ. Tonma Artsruni, σ.206-207(VARDANYAN, 1978, σ.217-218.THOMSON,1985, σ.270-271). Συγκεκριμένη αναφορά σε αυτόν το γάμο βρίσκεται και στο έργο του Pseudo-Sapuh, βλ. Pseudo-Sapuh, σ.209. Την αιχμαλωσία του Grigor-Derenik τοποθετεί γύρω στο 862 ο Αρμένιος ιστορικός Grigoryan, βλ. G. GRIGORYAN, 1979, σ.75, όπως και ο Ohanyan, (H. OHANYAN, 2014, σ.193), ενώ για τον Vardanyan τα παραπάνω έλαβαν χώρα το 863, βλ. V. VARDANYAN, 1969, σ.23-24. Όπως και να έχει, είναι ορθή η παρατήρηση ότι πιθανότατα η απελευθέρωση αυτή είχε και βαθύτερα πολιτικά κίνητρα, με τον Ashot να διαβλέπει ότι ήταν προτιμότερη περαιτέρω αποδυνάμωση των Artsruni, μέσω της συνέχισης των εμφύλιων συγκρούσεων, από την επικράτηση ενός άνδρα (στην προκειμένη του Arupelch) σε ολόκληρο το Vaspurakan, βλ. R. GROUSSET, 1973, σ.374.

⁶ Step'annos Orbēlean, σ.213 (BEDROSIAN, 2015, σ.90).

⁷ Για τους γάμους αυτούς, βλ. S. RUNCIMAN, 1929, σ.152. H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.21. R. GROUSSET, 1973, σ.373-374. A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.53. LAURENT-CANARD, 1980,σ.311-312. N. GARSOÏAN, 2004d, σ.146. A.E. REDGATE, 2006, σ.268.

⁸ B. ARAKELYAN, 1976, σ.18.

⁹ Οι αριθμοί που δίνονται από τον Asoghik είναι τόσο υπερβολικοί που καθιστούν αδύνατη την αποδοχή τους. Για την ακρίβεια ο Αρμένιος ιστορικός υπολογίζει τον αραβικό στρατό σε 80 χιλιάδες άνδρες και τον αρμενικό στις 40, βλ. Asoghik, σ.112.

¹⁰Asoghik, σ.112-113 (GELZER-BURCKHARDT, 1907, σ.80).

¹¹Ο al-Tabarī μας λέει ότι ο al-Jahhāf b. Sawād ήταν αρχηγός των αραβικών δυνάμεων στη Malatya (Μελιτηνή), το 865, βλ. al-Tabarī, τ.9 σ.371 (SALIBA, 1985, σ.80-81).

είχε ως αποτέλεσμα ο έλεγχος της Arsarunik να περάσει στα χέρια των Bagratuni. Αντίθετα ο Ashot στάθηκε πολύ προσεκτικός με τους Kaysites του Manazkert, οι οποίοι το διάστημα αυτό ήταν αναμφίβολα το πιο ισχυρό εμιράτο της Αρμενίας. Άλλωστε, όσο καιρό προσπαθούσε να σταθεροποιήσει τη δύναμή του δεν υπήρχε λόγος να ριψοκινδυνεύσει την επέμβαση των Αββασιδών.

Με τη γνώση των μελλοντικών γεγονότων και της ακριβούς εικόνας αποσύνθεσης του Χαλιφάτου της περιόδου, η διστακτικότητα του Ashot να ξεριζώσει έναν τόσο ισχυρό θύλακα ισλαμικής ισχύος στην καρδιά της επικράτειάς του φαντάζει στρατηγικό λάθος (το οποίο θα πλήρωνε ο διάδοχός του), αλλά δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ο Ashot δρούσε σε μία εποχή που η σαρωτική εκστρατεία του Bughā δεν ήταν μακρινό παρελθόν, αλλά κάτι πρόσφατο. Σωστά έχει επισημανθεί ότι ακόμη και αν προκαλεί έκπληξη η προσοχή που έδειχνε και οι προφυλάξεις που έπαιρνε ο Ashot στις σχέσεις του με τους Αββασίδες, ωστόσο αυτό δε σημαίνει ότι δεν εκμεταλλευόταν κάθε ευκαιρία που του δινόταν για περαιτέρω ενίσχυσή του¹².

Γενικότερα οι συνθήκες άλλαξαν ριζικά στην Αρμενία μέσα σε λίγα χρόνια. Το Χαλιφάτο, μετά το πέρας της εκστρατείας του Bughā, χαλάρωσε την πίεση στη χώρα, ελαφρύνοντας την φορολόγησή της αλλά και επιβεβαιώνοντας για ακόμη μια φορά την αναγνώριση των κυριαρχικών δικαιωμάτων των ishkhan, με σκοπό να εμποδίσει μία αρμενο-βυζαντινή προσέγγιση¹³. Έτσι τη δεκαετία του '60 ο Ashot είχε καταφέρει να αυξήσει την ισχύ του οίκου του σε τέτοιο βαθμό, που πολλοί Αρμένιοι τον έβλεπαν ήδη *t'aganor*¹⁴. Ενδεικτική είναι η αναφορά του Ιωάννη Καθολικού για την εικόνα του Ashot αυτή την περίοδο: **«Και έτσι έγινε (ο Ashot) πρώτος μεταξύ των Αρμενίων nakharar. Και όλοι αυτοί κάνανε συνθήκες μαζί**

¹² A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.235.

¹³ H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.14. A.E. REDGATE, 2006, σ.265.

¹⁴ Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Vardan: «**Δεν του έλειπε τίποτα** (από το να θεωρείται κανονικός βασιλιάς) **εκτός από το στέμμα**» («ն չէր ինչ ւշիւսի բայց ի բազէ»), βλ. Vardan, σ.85 (THOMSON, 1989, σ.186). Για τις επιγραφικές μαρτυρίες βλ. B. ARAKELYAN, 1976, σ.22. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.235. A.E. REDGATE, 2006, σ.266. Ωστόσο, ο Grigoryan επισημαίνει το γεγονός ότι αυτές οι επιγραφές δεν έχουν αποδοθεί με τον ίδιο τρόπο από όλους τους επιστήμονες, μερικοί εκ των οποίων δεν βλέπουν σε αυτές τη λέξη βασιλιάς, βλ. αναλυτικά M. GRIGORYAN, 2012, σ.116.

του, σαν να ήταν αληθινός βασιλικός γόνος»¹⁵. Βέβαια συνέχισε να πληρώνει τον ετήσιο φόρο υποτέλειας στο Χαλιφάτο, αλλά γενικότερα η σημασία και η ισχύς της αραβικής διοίκησης στη χώρα είχε εξασθενήσει. Το παραπάνω φαίνεται σαφέστατα από τη σπάνια εμφάνιση των ostikan στη χώρα¹⁶ και από την παράλληλη μείωση των αρμοδιοτήτων τους: από διοικητές της επαρχίας μετατράπηκαν σε απλούς μεταφορείς του φόρου υποτέλειας στη Βαγδάτη, ενώ η έδρα του οστικανάτου, το Dwin, πέρασε στα χέρια του Ashot¹⁷. Η ίδια μάλιστα η διοίκηση της Armīniyah (Αρμενία, Γεωργία και Αλβανία), όπως και η συλλογή των φόρων αυτών των περιοχών, αφέθηκε στα χέρια του Αρμένιου πρίγκιπα μαζί με τον τίτλο ishkhans' ishkan, που φανέρωνε την υπεροχή του στο αραβικό σύστημα διοίκησης¹⁸. Όλα τα παραπάνω επιτεύχθηκαν κυρίως χάρη στις συνέπειες που είχε για το Χαλιφάτο η δολοφονία του Al-Mutawakkil, δημιουργώντας ένα κλίμα που επέτρεψε στους Αρμένιους να αναρρώσουν από τις πληγές της εκστρατείας του Bughā. Η νέα αυτή περίοδος ενδυνάμωσης των Bagratuni διέφερε ριζικά από εκείνη της εποχής του Ashot Msaker, αφού πλέον ο Ashot ήταν επικεφαλής όχι μόνο των Αρμένιων αριστοκρατών αλλά ακόμη και των Αράβων εμίρηδων της χώρας¹⁹.

Ο θάνατος του Al-Mutawakkil το 861, που προήλθε από την απόφασή του να αποδυναμώσει την επιρροή του τουρκικού στοιχείου²⁰, βύθισε στο χάος το Χαλιφάτο, εφόσον για μια περίοδο ο χαλίφης ήταν υποχείριο στα χέρια των Τούρκων στρατιωτών. Οι τελευταίοι άλλαζαν και δολοφονούσαν τους Χαλίφες σε

¹⁵ Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.440 (MAKSOUNDIAN, 1987, σ.125-126): «Եւ այսպէս պատուականապէս եւ արարին նա գտեալ երևի քան զամենայն նախարարութիւնս Հայոց. եւ ամենեքեան զաշինս ընդ նմա զնէին՝ որպէս արարելի ընդ թագաւորական զարմի:».

¹⁶ A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.150. Ο ίδιος ιστορικός δε διστάζει να χαρακτηρίσει αληθινό ostikan της περιόδου τον Ashot, βλ. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.234-235. Την ίδια πεποίθηση εκφράζουν και άλλοι ιστορικοί, βλ. R.MAT'EVOSYAN, 1990, σ.70. A. YEGHIAZARYAN, 2011, σ.33.

¹⁷ A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.53-55. A. TER-GHEWONDYAN, 1986, σ.790.

¹⁸ Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.440 (MAKSOUNDIAN, 1987, σ.125). Asoghik, σ.112 (GELZER-BURCKHARDT, 1907, σ.79-80). Βλ. επίσης A.TER-GHEWONDYAN, 1957, σ.85 (TER-GHEWONDYAN, 1965, σ.303).

¹⁹ A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.54.

²⁰ Αναλυτικά για τον θάνατο του al-Mutawakkil, βλ. al-Ṭabaṭī, τ.9 σ.305-310 (KRAEMER, 1989, σ.171-184). Miskawayh, τ.4, σ.136-139. Βλ. επίσης H. KENNEDY, 2001, σ.137. H. KENNEDY, 2004, σ.168. M.A. SHABAN, 2001b, σ.165.

μια απεγνωσμένη προσπάθεια να εξασφαλίσουν τις πληρωμές τους²¹. Η άναρχη αυτή περίοδος επέτρεψε στους εναπομείναντες²² αιχμαλώτους nakharar-οι οποίοι

²¹ Πολύ περιληπτικά η περίοδος της αναρχίας, κατά την οποία άλλαξαν τέσσερις Χαλίφες, χαρακτηρίζεται από την εξής διαδικασία: εκλογή νέου ηγεμόνα από Τούρκους- υπόσχεση εκ μέρους του για αύξηση των οικονομικών απολαβών των Τούρκων- αδυναμία του κράτους να ανταπεξέλθει στη μισθοδοσία των Τούρκων- δολοφονία και αλλαγή Χαλίφη. Αναλυτικά για αυτή τη περίοδο, βλ. M. CANARD, 1966, 701-702. H. KENNEDY, 2001, σ.138-142. M. GORDON, 2001, σ.90-104. H. KENNEDY, 2004, σ.169-173. M.A. SHABAN, 2001b, σ.171-186.

²² Το μεγαλύτερο μέρος των αιχμαλώτων Αρμενίων επέστρεψε στη χώρα του τον Απρίλιο του 858, βλ. Tonma Artsruni, σ.201(VARDANYAN, 1978, σ.212.THOMSON,1985, σ.264).H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.13. A.E. REDGATE, 2006, σ.265, πρβλ. Ş.M. DIYĀB, 1978, σ.140. Η περίοδος της (σταδιακής) απελευθέρωσης των Αρμενίων αριστοκρατών ήταν ουσιαστικά η περίοδος 859-862, βλ. R. GROUSSET, 1973, σ.378. V. VARDANYAN, 1969, σ.22. Αναφέρεται ότι για την απελευθέρωση των Αρμενίων αριστοκρατών επιρροή άσκησε και η στήριξη τους από τον 'Alī ibn Yahyā al-Armanī, βλ. A. al-SĀIYED, 1972, σ.143-144. S. DADOYAN, 2011, σ.95. Μερικοί βέβαια από τους nakharar επέλεξαν να μην επιστρέψουν στην Αρμενία, όπως ο πατέρας του Ashot, Bagarat Bagratuni. Όμως και ο στενός του σύμμαχος Ashot Artsruni, παρότι έλαβε το δικαίωμα να επιστρέψει στην Αρμενία, ήδη από τον καιρό που βρισκόταν εν ζωή ο Mutawakkil, ωστόσο η συμμετοχή του στις πολεμικές εκστρατείες του Χαλιφάτου δεν του επέτρεψε να το πράξει παρά μόνο πολύ αργότερα, περίπου το 868 βλ. H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.14. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.149. Ş.M. DIYĀB, 1978, σ.140. Για την εκστρατεία που έλαβε μέρος ο Ashot Artsruni υπό την ηγεσία του Mūsa bn Bughā, βλ. Tonma Artsruni, σ.210-212 (VARDANYAN, 1978, σ.221-222.THOMSON,1985, σ.274-275). Τη δράση του Ashot ως στρατηγού του Χαλιφάτου μαρτυρεί και ο Pseudo-Sarūh, βλ. Pseudo-Sarūh, σ.214-216. Βεβαίως είναι λανθασμένη η τοποθέτηση της επιστροφής του Ashot το 858, οπότε την τοποθετεί ο Daghascean, βλ. H. DAGHBASCEAN, 1893, σ.43.

Η συνεργασία του Ashot με τον al-Mutawakkil μαρτυρείται και στο έργο του al-Tabarī. Συγκεκριμένα ο Άραβας ιστορικός, αναφερόμενος στις τελευταίες μέρες του Χαλίφη, πριν τη δολοφονία του γράφει: «**Και αναφέρεται από το Salama b. Sa'īd al-Nasrānī, ότι ο al-Mutawakkil είδε τον Ashūf b. Ḥamza al-Armanī μερικές μέρες πριν τη δολοφονία του. Και αγανάκτησε με την εικόνα του (τη παρουσία του) και διέταξε να εξέλθει. Και ρωτήθηκε: «Εμίρη των Πιστών, δεν είσαι ευχαριστημένος με τις υπηρεσίες του;».**Αυτός απάντησε: «**Είμαι, αλλά είδα στον ύπνο μου πριν ορισμένες νύχτες...**». Η διήγηση συνεχίζεται με ένα όνειρο που υποτίθεται προμήνυε τη δολοφονία του Αββασίδη μονάρχη, όμως για εμάς δύο είναι τα σημαντικά στοιχεία που προκύπτουν από αυτή τη μαρτυρία. Ακόμη και αν δε δεχτούμε την απόλυτη ιστορικότητα του συμβάντος, ωστόσο μέσω αυτού επιβεβαιώνεται πρώτον ότι ο Ashot είχε παραμείνει στη Sāmarrā μέχρι τουλάχιστον το 861, αλλά το κυριότερο ότι η βοήθεια που είχε προσφέρει αυτός στον Χαλίφη ήταν άξια να κάνει τους συμβούλους του Αββασίδη να αντιδράσουν στη διαταγή του al-Mutawakkil να εξέλθει ο Ashot από το χώρο των ακροάσεων. Αναμφίβολα, λοιπόν, η στρατιωτική δράση του Artsruni ishkhan στο πλευρό του χαλιφικού στρατού πρέπει να ήταν αρκετά σημαντική για να έχαιρε τέτοιας υποστήριξης από τον κύκλο του χαλίφη.Βλ. al-Tabarī, τ.9 σ.309 (KRAEMER, 1989, σ.183):

"وذكر عن سلمة بن سعيد النصراني ، أن المتوكل رأى أشوط بن حمزة الأرمني قبل قتله بأيام ، فتأفف برويته وأمر بإخراجه ، فقيل له : يا أمير المؤمنين أليس قد كنت تحب خدمته؟ قال : بلى ، ولكني رأيت في المنام منذ الليال..."

Ο al-Sāīyed θεωρεί ότι οι σχέσεις του Ashot με τον Χαλίφη πρέπει να εκληφθούν ως απόδειξη του γεγονότος ότι οι Αρμένιοι αιχμάλωτοι αριστοκράτες στη Sāmarrā, πολύ

είχαν δεχθεί να αλλαξοπιστήσουν- να επιστρέψουν στην πατρίδα τους. Ανάμεσα σε αυτούς ήταν και ο γιος του Ashot Artsruni, Grigor-Derenik αλλά και ο αδερφός του Ashot, Grigor. Ο τελευταίος, άρχισε να συγκρούεται με τον μέχρι πρότινος ηγέτη της αρμενικής αντίστασης στο Vaspurakan, Gurgēn Arupelch Artsruni, ο οποίος μάλιστα είχε καταφέρει τον καιρό της αιχμαλωσίας των υπόλοιπων αριστοκρατών να επεκτείνει την κυριαρχία του και δυτικά, σε εδάφη της Taron²³. Οι συγκρούσεις αυτές κατέληξαν στην ήττα των δυνάμεων του Grigor, ο οποίος παρά την υποστήριξη αμπαζικών δυνάμεων, δεν κατάφερε να υπερισχύσει του Gurgēn. Τελικά, οι δύο άνδρες συμφώνησαν σε μία ειρηνική διευθέτηση που προέβλεπε τη διαίρεση των εδαφών του Vaspurakan ανάμεσά τους²⁴. Σύντομα προστέθηκε ακόμη ένας διεκδικητής της εξουσίας του πριγκιπάτου, ο άλλος αδερφός του Ashot, Gurgēn. Αυτός πάντως αν και αρχικά στράφηκε εναντίον του Gurgēn Arupelch Artsruni, αργότερα του πρότεινε, χωρίς όμως αποτέλεσμα, τη συνεργασία τους εναντίον του Derenik²⁵.

Ο Grigor-Derenik, στον οποίο ο Χαλίφης είχε αναθέσει επίσημα την ηγεμονία του Vaspurakan²⁶, ήταν αποφασισμένος να επανακτήσει όλα τα εδάφη που οι U'tmanikk' είχαν καταλάβει, εκμεταλλευόμενοι την αστάθεια που είχε προκληθεί τα τελευταία χρόνια²⁷. Πρόσχημα για την έναρξη των συγκρούσεων υπήρξε η δολοφονία ενός πρίγκιπα του Vaspurakan²⁸, γεγονός που προκάλεσε την επίθεση των Artsruni στο φρούριο της Amiuk. Μην μπορώντας πάντως να καταλάβει το φρούριο, ο Ashot Artsruni που είχε επιστρέψει από τη Sāmarrā το 868,

απέιχαν από το να θεωρούνται φυλακισμένοι και ζούσαν με σχετική ελευθερία, βλ. A. al-SAĪYED, 1972, σ.141. Όπως και να έχει, η σταδιοδρομία του Artsruni πρίγκιπα στον αββασιδικό στρατό ήρθε σε μία εποχή που ο Mutawakkil είχε αποφασίσει τη μαζική ένταξη ανδρών μη τουρκικής καταγωγής στις αραβικές πολεμικές δυνάμεις, μεταξύ των οποίων και Καυκάσιοι, βλ. F. AMABE, 1995, σ. 147.

²³ R. GROUSSET, 1973, σ.371-372. G. GRIGORYAN, 1979, σ.74-76

²⁴ Tovma Artsruni, σ.198-199(VARDANYAN, 1978, σ.210.THOMSON,1985, σ.262). Βλ. επίσης V. VARDANYAN, 1969, σ.21.

²⁵ Tovma Artsruni, σ.202-203(VARDANYAN, 1978, σ.213-214.THOMSON,1985, σ.266-267).

²⁶ Tovma Artsruni, σ.202(VARDANYAN, 1978, σ.213.THOMSON,1985, σ.265-266). Βλ. επίσης V. VARDANYAN, 1969, σ.23.

²⁷ Για τις κατακτήσεις των U'tmanikk' εις βάρος των Artsruni αυτή την περίοδο, βλ. LAURENT-CANARD, 1980,σ.390. A. YEGHIAZARYAN, 2011, σ.244.

²⁸ Tovma Artsruni, σ.214 (VARDANYAN, 1978, σ.224.THOMSON,1985, σ.278).

ασχολήθηκε με την κατάσταση του όρους Varag²⁹. Γενικότερα οι Artsruni επιδίωξαν σθεναρά να ξεριζώσουν κάθε αραβικό θύλακα από τις περιοχές τους³⁰, με πρωταγωνιστικό ρόλο σε αυτές τις επιχειρήσεις να διαδραματίζει ο Gurgēn Arupelch, ο οποίος σύμφωνα με τον Θωμά Artsruni: **«με νικηφόρες μάχες κατατρόπωσε την ισλαμική φυλή... Όλες οι αραβικές φυλές στην όψη του τρέμανε και φοβόντουσαν, αφού έβλεπαν χωρίς αμφιβολία, τον επερχόμενο επιθανάτιο ρόγχο τους.»**³¹.

Από την άλλη ο Ashot είχε καταφέρει με τη συνετή του πολιτική να καταστήσει τον οίκο του τον πιο ισχυρό παράγοντα στην εσωτερική πολιτική της Αρμενίας. Η συνετή και οξυδερκής εσωτερική πολιτική του Ashot διαφαίνεται άριστα από το ακόλουθο περιστατικό. Είδαμε παραπάνω ότι ο Ashot είχε δώσει μία από τις κόρες του ως σύζυγο του Vasak Gaburi, ηγέτη της Gegharkunik ενισχύοντας έτσι ακόμη περισσότερο τις φιλικές σχέσεις των Bagratuni της Shirak με αυτόν τον οίκο³². Με την επιστροφή, όμως, των αιχμαλώτων από τη Sāmarrā ήταν φυσικό να επιστρέψει και ο προηγούμενος Gaherets' ishkan της Syunik, Vasak Ishkhanik. Όπως είναι φυσικό ο Ishkhanik ήταν έτοιμος να ξεκινήσει έναν αγώνα για την ανάκτηση της επικυριαρχίας της Syunik, ιδίως μετά τον θάνατο του Vasak Gaburi το 859 και τη διαδοχή του από το νεαρό Grigor Supan Β', του οποίου την

²⁹ H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.23. LAURENT-CANARD, 1980,σ.322-323.

³⁰ Ήδη λίγο μετά την αποχώρηση του Bughā από τη χώρα, ο Gurgēn Arupelch Artsruni προχώρησε σε μια διαδικασία εξόντωσης όλων των αραβικών νησίδων που είχε δημιουργήσει η εκστρατεία του Τούρκου στρατηγού μέσα στην επικράτεια του Vaspurakan. Ο Tonma Artsruni αναφέρει χαρακτηριστικά: **«Και ξεκίνησε (ο Gurgēn Arupelch Artsruni) να περιοδεύει όλες αυτές τις περιοχές, στις οποίες κατοικούσαν οι Άραβες, οι οποίοι είχαν παραμείνει εκεί με εντολές του Bughā. Στους αλλοεθνείς προκάλεσε μεγάλα πλήγματα, τους κατέσφαξε με το ξίφος και το τόξο, και απομάκρυνε όλες τις αραβικές φυλές, που κατοικούσαν στο πριγκιπάτο του Vaspurakan»** («Եւ սկսաւ շրջել կարգաւ ընդ բոլոր աշխարհս, յորում բնակեալ էին Տաճիկք, որ մնային ի սմա ըստ հրամանին Բուխարի: Եւ անէր հարուածս մեծամեծս այլազգեացն. և սատակեր գնուսա սրով և աղետաւք, և երարձ գամենայն ազգս Տաճկաց, որ բնակեալ էին ի Վասսպուրական տէրութեանն:»), βλ. Tonma Artsruni, σ.196-197(VARDANYAN, 1978, σ.208.THOMSON,1985, σ.260). Την ίδια πολιτική ακολούθησε και ο Ashot Artsruni, βλ. A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.57.

³¹Tonma Artsruni, σ.200(VARDANYAN, 1978, σ.211-212.THOMSON,1985, σ.264): «Եւ հրաշափառագոյն գաղթութեան մարտսն յորինեալ յարդարեաց զպարտութիւն ի վերայ ազգին Իսմայէլի...Եւ խոնվեցան ան հասարակ ազգքն տաճկականք յերեսաց նորա և ահի մեծաւ ընթնեալք ինէին. զի զօրհասն ի վերայ ինքեանց անանց երկբայութեան հաստատեալ տեսակնէին:».

³² A. YEGHIAZARYAN, 2011, σ.146.

αντιβασιλεία ασκούσε η κόρη του Ashot Α΄ Μαριάμ. Παρότι ο Ashot θα μπορούσε να αγωνιστεί, ώστε ο εγγονός του να διατηρήσει τον τίτλο του Gaherets' ishkhan, ο Αρμένιος βασιλιάς συναινώντας στη μεταφορά του τίτλου στον Ishkhanik όχι μόνο κατάφερε να αποφύγει μάταιες συγκρούσεις, που φυσικά θα έφεραν φθορά στις δυνάμεις του, αλλά και μετέτρεψε τον ευγνωμονούντα Vasak Ishkhanik σε πιστό σύμμαχο και υποτακτικό του³³.

Το γεγονός ότι ο Ashot κατάφερε να αποσοβήσει πολλές από τις συγκρούσεις που αναμένονταν από την επιστροφή των αιχμαλώτων από τη Sāmarrā, από την μία αύξησε το κύρος του στα μάτια των Αράβων³⁴ και από την άλλη έδωσε εγγυήσεις ότι ήταν ο κατάλληλος άνθρωπος για να διασφαλίσει την τάξη στη χώρα. Η αναγνώριση του γεγονότος αυτού από την αραβική διοίκηση ήρθε με ένα ξεκάθαρο τρόπο, όταν το 862/3 ο Ashot έλαβε από τον τότε ostikan της Armīnya τον τίτλο του ishkhanats' ishkhan(πρίγκιπας των πριγκίπων)³⁵. Ποιοί ήταν όμως οι ishkhan των οποίων πρώτος θεωρούνταν ο Αρμένιος Bagratuni; Την απάντηση μας τη δίνουν οι Αρμένιοι ιστορικοί οι οποίοι μαρτυρούν ότι στον Ashot υποτάσσονταν όλοι οι ishkhan της Αρμενίας, της Γεωργίας και της Αλβανίας³⁶.

Τα τεκταινόμενα στην Αρμενία ανησύχησαν ιδιαίτερα το νέο ostikan της περιόδου 'Isā b.al-Shaykh (870-7), στον οποίο ο Χαλίφης al-Mu'tamid είχε προσφέρει τη διοίκηση της Armīnya, με αντάλλαγμα αυτός να παύσει τις συγκρούσεις με τα κυβερνητικά στρατεύματα στη Δαμασκό³⁷. Ο Shaybānī δε μπορούσε να μείνει

³³ Για λεπτομερή αφήγηση των εξελίξεων αυτών στη Syunik, βλ. H. UT'MAZYAN, 1958, σ.87-90. Βλ. επίσης Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.441-442 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.126-127). Για την ικανότητα του Ashot Α΄ να μετατρέψει εχθρούς σε συμμάχους, χωρίς να χρειάζεται να καταφύγει στη βία, γράφει και ο Yovhannes Drasxanakertc'i, βλ. Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.439-440 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.125).

³⁴ A. YEGHIAZARYAN, 2011, σ.34.

³⁵ Ο Ut'mazyan τοποθετεί την ανάδειξη του Ashot Α΄ σε ishkhanats' ishkhan το 859, βλ. H. UT'MAZYAN, 1958, σ.90.

³⁶ Tovma Artsruni, σ.206(VARDANYAN, 1978, σ.217.THOMSON,1985, σ.270). Vardan, σ.85 (THOMSON, 1989, σ.186).

³⁷ Βλ. αναλυτικά al-Ṭabarī, τ.10 σ.92 (WAINES, 1992, σ.116-117). Ibn al-Athīr, τ.6, σ.226 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.164). Επίσης βλ. H. THOPDSCHIAN, 1904, σ.18. LAURENT-CANARD, 1980,σ.277. M. GRIGORYAN, 2012, σ.121.

Ο συγκεκριμένος τρόπος με τον οποίο ο 'Isā πήρε αυτή τη θέση, μαζί με το γεγονός ότι δεν ήταν ο πρώτος, όπως έχουμε δει, Shaybānī ostikan της Αρμενίας, θεωρούμε ότι αποδυναμώνουν την ενδιαφέρουσα άποψη του Vardanyan, ο οποίος βλέπει σε αυτό το

απαθής μπροστά στις κινήσεις των Artsruni εναντίον των U'tmanikk'. Όπως αναφέρει ο Tonma Artsruni, ο Shaybānī εμίρης κινήθηκε στρατιωτικά εναντίον των Artsruni με 15.000 άνδρες μετά και από τις προτροπές των Kaysikk' και των U'tmanikk'³⁸. Τελικά η σύγκρουση αποφεύχθηκε όταν οι Artsruni, μετά και τη μεσολάβηση του Ashot Bagratuni, δέχτηκαν να πληρώσουν φόρο υποτελείας στον 'Isā, αρνούμενοι πάντως να επιτρέψουν τα στρατεύματα του ostikan να εισέλθουν στην περιοχή³⁹. Μάλιστα ο Ashot Artsruni, πιθανόν βλέποντας την απραξία των Bagratuni μπροστά στην απειλή του αραβικού συνασπισμού, επέλεξε να συσφίξει τις σχέσεις του με τον ostikan συνδράμοντας τον 'Isā σε μία αποτυχημένη απόπειρά του να ανακτήσει την πόλη της Partaw από τον επαναστάτη Yamanik⁴⁰. Η επιτυχία του Yamanik να αντισταθεί για ένα έτος απέναντι στα στρατεύματα του ostikan, όχι μόνο ανάγκασε τον τελευταίο να αποσυρθεί από τη χώρα, αλλά επιπλέον έδωσε στον επαναστάτη τη δυνατότητα να στερεώσει την εξουσία του στην περιοχή της Partaw, εποφθαλμιώντας παράλληλα την κυριαρχία του οστικανάτου της Armīnya⁴¹. Από την άλλη, το ίδιο το πριγκιπάτο του Vaspurakan βρισκόταν στη δίνη μακροχρόνιων ερίδων, ανάμεσα στους δύο κυριότερους

διορισμό μια απέλπιδα προσπάθεια της Βαγδάτης να σταματήσει την ανεξαρτητοποίηση της χώρας. Συγκεκριμένα ο Αρμένιος ιστορικός θεωρεί ότι ο Χαλίφης βλέποντας ότι οι Άραβες διοικητές της χώρας ήταν αποδυναμωμένοι και απομονωμένοι, επέλεξε τον Shaybānī εμίρη της Jazira, αφού ο ίδιος και ισχυρός ήταν και είχε άριστη γνώση του πολιτικού σκηνικού της χώρας, βλ. V. VARDANYAN, 1969, σ.28. Την υπόθεση αυτή φαίνεται να αποδέχεται και ο Ohanyan, βλ. H. OHANYAN, 2014, σ.196.

³⁸Tonma Artsruni, σ.214-215 (VARDANYAN, 1978, σ.224-225.THOMSON,1985, σ.278-279): «**Αλλά όταν αυτός (ο Ashot Artsruni) κατέφθασε στο φρούριο (των U'tmanikk') για να το πολιορκήσει, ο Yissē της Αμίδας, ο οποίος ήταν υιός του Sheh και κατείχε τη διοίκηση της Αρμενίας, έσπευσε, ύστερα από συμβουλές του αρχηγού του Manazkert και των U'tmanikk', με 15 χιλιάδες βαριά οπλισμένους ιππείς προς τον Ashot (για να τον αντιμετωπίσει)**» («Այլ իբրև այն ինչ սերժ լինէր ամրոցն ի քաջարունն՝ Ամնայինն Յիսէ, որ Շեհի որինն, որ զգորապետութիւնն Հայոց ունէր, ճանաչէր՝ ի հրապարա մանաքերեան պետոյն և ութմանացն ելեալ՝ երազապէս եկն ետսս ի վերայ Աշոտի Տէ հազարաւ հեծելօր վառելիք»).

³⁹Tonma Artsruni, σ.215-216 (VARDANYAN, 1978, σ.225.THOMSON,1985, σ.279).

⁴⁰Ο Tonma Artsruni δεν αναφέρεται συγκεκριμένα στον Ashot Artsruni αλλά μαρτυρεί ότι τον 'Isā βοήθησαν όλοι οι Αρμένιοι πρίγκιπες, βλ. Tonma Artsruni, σ.218 (VARDANYAN, 1978, σ.227.THOMSON,1985, σ.282). Βλ. επίσης Movses Kaghankatvatsi, σ.411-412 (R. BEDROSIAN, 2010, σ.139).

⁴¹H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.23. Տ.Մ. ԴԻՅԱԲ, 1978, σ.141.

ανταγωνιστές, τον Grigor-Derenik και τον Gurgēn Arupelch⁴². Από τις συγκρούσεις αυτές νικητής τελικά, ύστερα και από την υποστήριξη που έλαβε από τον Ashot, αναδείχθηκε ο Γρηγόριος-Ντέρενικ με τον Gurgēn Arupelch να αναγκάζεται να ζήσει μία πολύχρονη οδύσσεια, γεμάτη φυλακίσεις και προδοσίες⁴³.

Είναι ενδεικτικό της δύναμης που πλέον είχε αποκτήσει ο Ashot Bagratuni στην πολιτική σκηνή της Αρμενίας καθώς και της αυτονομίας των Αρμενίων ishkan το γεγονός ότι μετά την αποχώρηση του 'Isā από τη χώρα, ο επαναστάτης Yamanik ζήτησε από τους αριστοκράτες να τον αναγνωρίσουν ως ostikan⁴⁴. Ωστόσο οι Αρμένιοι ishkan και nakharar, ύστερα από πρόταση του Ashot, προτίμησαν να ζητήσουν από τον Χαλίφη να ξανά διορίσει τον Muḥammad bn Khālid al-Shaybānī (ο οποίος είχε ήδη υπάρξει δύο φορές στην ίδια θέση)⁴⁵. Μπορεί το αίτημα των

⁴² Οι δύο αδερφοί του Ashot Artsruni, παρότι είχαν λάβει μέρος στις συγκρούσεις, ωστόσο πέθαναν σε σύντομο χρονικό διάστημα μετά την επιστροφή τους από τη Sāmarrā. Συγκεκριμένα ο Grigor Artsruni πέθανε ένα χρόνο μετά την επιστροφή του στο Vaspurakan, βλ. Tonma Artsruni, σ.199(VARDANYAN, 1978, σ.211.THOMSON,1985, σ.263), ενώ το 860 πέθανε και ο άλλος αδερφός του Ashot, Gurgēn, βλ. Tonma Artsruni, σ.204(VARDANYAN, 1978, σ.215.THOMSON,1985, σ.268). Ο ίδιος ο Ashot Artsruni είχε επίσης σταθεί ανίκανος να αντιμετωπίσει τον Gurgēn, βλ. V. VARDANYAN, 1969, σ.24.

⁴³ Στον άνδρα αυτόν αναφέρεται το παλιό, αλλά ακόμη χρήσιμο, άρθρο του Laurent, βλ. J. LAURENT, 1922. Βλέπε επίσης H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.18-20. G. GRIGORYAN, 1979, σ.75 κ.εξ.

⁴⁴ H. THOPDSCHIAN, 1904, σ.23.

⁴⁵Ο Tonma Artsruni γράφει, συγκεκριμένα, για αυτό το περιστατικό: «Ο Yamanik σκόπευε να κινηθεί εναντίον των Αρμενίων, επιθυμώντας να τους καθυποτάξει. Έμαθαν (όμως) οι ishkan της Αρμενίας το μοχθηρό του σκοπό και ομόφωνα έγγραψαν στη βασιλική αυλή, ζητώντας (ως κυβερνήτη) τον Ahmad, υιό του Halid. Αυτό, αφού ο Yamanik έστειλε συνεχώς επιστολές και πρεσβευτές στους ishkan της χώρας μας, επιθυμώντας το αξίωμα του διοικητή. Αυτός έκρυβε την προδοτική του διπροσωπία, (αλλά σχεδίαζε) να απομακρύνει όλους τους ishkan της Αρμενίας, και ιδίως τον πρώτο τη τάξει, τον ishkanats' ishkan Ashot. Αλλά ο αρχηγός των Αράβων πραγματοποίησε το αίτημα των Αρμενίων και απέστειλε στην Αρμενία τον προαναφερόμενο Ahmad, γιο του Halid» («Իսկ Յամանիկն ի վերայ Հայոց խորհէր ելանել կամելով և տիրել Հայոց գորոյ ճախողակի իմացմունս ճանուցեալ իշխանացն Հայոց՝ միով հաւանութեամբ գրեն յարքունիս և խնդրեն զԱհմաթ որոյի Հալիթի. զի Յամանիկն թուրթս և դեսպանս մի զմիոյ կնի արնելով ար իշխանս աշխարհիս՝ զինքն յառաջանալ ի վերակացութիւն Հայոց, քաղ արկեալ զհաւածանոյ հեղձաւորութիւնն, զբարձունն բոլոր իշխանացն Հայոց, մանաւանդ զնախագահաւորստեալն զԱշոտ իշխանաց իշխան: Բայց խնդրոյն Հայոց զկատարումն արեալ յառաջորդէին Տաճկաց՝ յի է ի Հայոց զաղաջասացեալ զԱհմաթ որոյի Հալիթի:»), βλ. Tonma Artsruni, σ.218 (VARDANYAN, 1978, σ.227-228.THOMSON,1985, σ.282). Επηρεασμένοι από τη μαρτυρία του Tonma Artsruni, οι Laurent-Canard αναφέρουν το Muḥammad bn Khālid ως Ahmed b. Khālid, βλ. LAURENT-CANARD, 1980,σ.315. Η αλλαγή οφείλεται στον Canard, αφού στην πρωτότυπη έκδοση του έργου ο

Αρμένιων να έγινε αμέσως δεκτό από τον Χαλίφη, ωστόσο το αραβικό στοιχείο της χώρας έχοντας χάσει κάθε ελπίδας βοήθειας από το αποδυναμωμένο Αββασιδικό χαλιφάτο αποφάσισε, ορθώς, ότι ο Ashot Bagratuni αποτελούσε έναν εχθρό, για την καταπολέμηση του οποίου θα έπρεπε να δράσουν ομαδικά. Ωστόσο ακόμη και ο τρόπος, τον οποίο επιλέξανε για αυτό, φανερώνει την αλλαγή της ισορροπίας ισχύος στο εσωτερικό της Αρμενίας. Προφανώς πιστεύοντας ότι μία ευθεία αντιπαράθεση με αυτόν είχε λίγες πιθανότητες επιτυχίας, ο Muḥammad bn Khālid μαζί με τον Yamanik και τους Kaysikk⁴⁶ επέλεξαν να στήσουν μια παγίδα στον Αρμένιο πρίγκιπα των πριγκίπων.

Το σχέδιο ήταν, σύμφωνα με το Θωμά Artsruni, ο Muḥammad να συγκεντρώσει τους Αρμένιους nakharar στο Dwin, με πρόσχημα την παράδοση του ετήσιου φόρου υποτέλειας, ενώ ο Yamanik θα εκμεταλλευόταν την ευκαιρία για να επιτεθεί με στρατό στην πόλη⁴⁷. Ήδη κατά την είσοδό του στη χώρα, το νέο ostikan προϋπάντησαν αρκετοί ishkhan, μεταξύ των οποίων ο Γρηγόριος-Ντέρενικ, ο ishkhan της Mokk⁴⁸ Musef και ο Κουραπαλάτης της Taron, Ashot Bagratuni⁴⁸. Από την πλευρά του κυρίαρχου πολιτικού οίκου της Αρμενίας, ο Ashot, σε μία ακόμη ένδειξη της ισχυροποίησής του απέναντι στις τοπικές αραβικές αρχές, αρκέστηκε

Laurent μιλά ξεκάθαρα για τον Muḥammad bn Khālid, βλ. J. LAURENT, 1919, σ.347. Για τον ίδιο άνδρα μιλάει και ο Grousset, βλ. R. GROUSSET, 1973, σ.385. Ο Grigoryan μάλιστα όχι μόνο αρνείται να ταυτίσει αυτό τον Ahmad με τον Muhammad, αλλά πιστεύει ότι αυτός δεν είχε καν τον τίτλο του ostikan και είχε έρθει στη χώρα ως απλός στρατηγός επιφορτισμένος με την καταστολή της επανάστασης του Yamanik, M. KRİKORIAN, 2008, σ.189. Θεωρούμε ωστόσο ότι όλα τα στοιχεία (όπως η προϋπάντηση που του επιφύλαξαν οι Αρμένιοι αριστοκράτες, η πορεία του προς το Dwin, έδρα της αραβικής διοίκησης, κ.α) δείχνουν ότι αυτός ήταν ostikan της Αρμενίας. Τέλος ας επισημάνουμε ότι εμείς θεωρούμε ότι αν πρέπει να γίνει δεκτή η αναφορά του Αρμένιου ιστορικού περί του Ahmad, αυτός πρέπει να είναι ο Ahmad b. 'Isa al-Shaykh, και όχι κάποιος Ahmed b. Khālid. Ο Ohanyan συγχέοντας τα δύο πρόσωπα μιλάει για κάποιον Shaybānī, ονόματι Ahmed b. Khālid, βλ. H. OHANYAN, 2014, σ.197.

Ακόμη πιο μακριά από την πραγματικότητα, νομίζουμε, είναι η υπόθεση του Daghaschean, για τον οποίο το αίτημα του Ashot, μέσω των ishkhan, για το διορισμό ενός νέου ostikan ήταν στην πραγματικότητα ένας διπλωματικός τρόπος του Αρμένιου πρίγκιπα να ζητήσει ενισχύσεις από το Χαλιφάτο εναντίον του Yamanik, βλ. H. DAGHBASCEAN, 1893, σ.47.

⁴⁶ Ο Daghaschean πιθανολογεί ότι μυστικός οργανωτής του σχεδίου ήταν ο ίδιος ο Χαλίφης, κάτι που όμως αποτελεί, κατά τη γνώμη μας, μια πολύ ισχυρή υπόθεση, βλ. H. DAGHBASCEAN, 1893, σ.46.

⁴⁷Tovma Artsruni, σ.219 (VARDANYAN, 1978, σ.228.THOMSON,1985, σ.282-283).

⁴⁸Tovma Artsruni, σ.218 (VARDANYAN, 1978, σ.228.THOMSON,1985, σ.282).

να αποστείλει στην υποδοχή τον αδερφό του, sparapet Shapuh⁴⁹. Η ομάδα των Αράβων συνωμοτών ευελπιστούσε, με την επιτυχή έκβαση του σχεδίου, σε δύο αποτελέσματα: στην αποδυνάμωση της στρατιωτικής ισχύος των Αρμενίων, μέσω της αιχμαλώτισης των αρχηγών των αριστοκρατικών οίκων, αλλά και στην αύξηση του φόρου υποτέλειας που αποσπούσαν από τη χώρα.

Ωστόσο, το κατασκοπευτικό δίκτυο του Bagratuni γρήγορα έλαβε γνώση των αραβικών σχεδίων⁵⁰. Ο Ashot, αφού επιστράτευσε το σύνολο των αρμενικών στρατιωτικών δυνάμεων, οι οποίες έφθαναν στους 40 χιλιάδες άνδρες, διέταξε τον εξοστρακισμό του Άραβα ostikan. Αρμένιοι στρατιώτες, υπό την ηγεσία του Shapuh, συνέλαβαν εξ απήνης τον Shaybānī ostikan και τον συνόδευσαν στα σύνορα⁵¹. Το εύρος της επιτυχίας καθώς και η σημασία του παραπάνω γεγονότος γίνονται ακόμη πιο σαφή, αν αναλογιστούμε ότι ο Αρμένιος ishkanats' ishkan κατάφερε να εκδιώξει τον Άραβα ostikan χωρίς να χρησιμοποιηθεί βία και δίχως το σημαντικότερο, η κίνησή του αυτή να εκληφθεί από τη Sāmarrā ως επανάσταση. Η εικόνα ενός sparapet να απελαύνει τον ostikan της χώρας λέει πολλά για τις νέες ισορροπίες ισχύος που είχαν διαμορφωθεί στο εσωτερικό της χώρας⁵². Ο Arakelyan δε διστάζει να θεωρήσει αυτό το γεγονός ως το «άδοξο τέλος» της αραβικής κυριαρχίας στην Αρμενία⁵³. Εντούτοις θα ήταν λάθος να θεωρήσουμε τον Ashot απόλυτο κυρίαρχο της χώρας. Υπήρχαν δύο σημαντικοί παράγοντες που εμπόδιζαν τη δημιουργία της ισχυρής κεντρικής εξουσίας που πιθανότατα επιθυμούσαν οι Bagratuni: οι υπόλοιποι μεγάλοι αριστοκρατικοί οίκοι της χώρας, οι οποίοι δεν ήταν διατεθειμένοι να παραχωρήσουν μέρος της εξουσίας τους αλλά και τα αραβικά εμιράτα της χώρας⁵⁴.

Στην καταπολέμηση των αποσχιστικών τάσεων των τελευταίων στράφηκε ο Ashot αμέσως μετά την αποπομπή του ostikan. Ενώ στους στρατιώτες του Abu 'I-Ward είχαν επιτρέψει να επιστρέψουν στην Arahuniq μετά τη σύλληψη του

⁴⁹ H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.23.

⁵⁰ Tovma Artsruni, σ.218 (VARDANYAN, 1978, σ.228. THOMSON, 1985, σ.283).

⁵¹ Tovma Artsruni, σ.221-222 (VARDANYAN, 1978, σ.231. THOMSON, 1985, σ.285-286).

⁵² H. OHANYAN, 2014, σ.198.

⁵³ B. ARAKELYAN, 1976, σ.21,24.

⁵⁴ S. DADOYAN, 2011, σ.87. A. TER-GHEWONDYAN, 1987, σ.136.

Muhammad⁵⁵, ωστόσο ο Ashot θεώρησε ότι οι Kaysites έπρεπε να τιμωρηθούν για τη συμμετοχή τους στη συνομοσία. Έτσι το 884 έλαβε μέρος μία μεγάλη αρμενική εκστρατεία εναντίον του εμιράτου του Manazkert⁵⁶. Η πορεία των αρμενικών στρατευμάτων ήταν επιτυχής και σύντομα αυτά πολιορκούσαν την πρωτεύουσα του Abu 'I-Ward, το Manazkert⁵⁷. Ήταν μία λαμπρή ευκαιρία για τον Αρμένιο πρίγκιπα να καθυποτάξει το πιο ισχυρό αραβικό εμιράτο της χώρας.

Όμως τον Abu 'I-Ward έσωσε ένα περιστατικό που απειλούσε να τινάξει στον αέρα την εύθραυστη –απόρροια του φεουδαρχικού τρόπου οργάνωσης της Αρμενίας- ειρήνη των nakharar αλλά και η ομολογουμένως εσφαλμένη του κρίση του Ashot. Συγκεκριμένα, λίγο πριν την εκδίωξη του ostikan ο Γρηγόριος-Ντέρενικ Artsruni συνέλαβε τον εξαδέλφό του Κουροπαλάτη Ashot⁵⁸, ishkhan της Taron, επιθυμώντας να δει στην ηγεσία της περιοχής το γαμπρό του και αδερφό του Ashot, Δαυίδ⁵⁹. Ο Grigoryan σωστά ερμηνεύει την κίνηση του Grigor-Derenik ως προσπάθεια για επέκταση της κυριαρχίας του στην Taron, γεγονός που φανερώνει ότι ήδη από αυτήν την εποχή ο οίκος του Vaspurakan εμφορούνταν από φυγοκεντρικές επιδιώξεις⁶⁰. Όμως ο Κουροπαλάτης Ashot που είχε μεταφερθεί αιχμάλωτος στην επικράτεια του Hasanik Artsruni, ανιψιού του Derenik, πέτυχε να πείσει τον πρώτο ότι ο Derenik αποτελούσε και δικό του εχθρό. Έτσι ο Hasanik συνέλαβε με τη σειρά του τον Derenik και απελευθέρωσε τον Κουροπαλάτη⁶¹. Ο Ashot έλυσε εσπευσμένα την πολιορκία του Manazkert, έκλεισε ειρήνη με τους Kaysites και κινήθηκε για τη διάσωση του γαμπρού του⁶². Τα παραπάνω γεγονότα

⁵⁵ A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.58-9.

⁵⁶ A.E. REDGATE, 2006, σ.266.

⁵⁷ H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.25. A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.59. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.237.

⁵⁸ Tovma Artsruni, σ.220 (VARDANYAN, 1978, σ.229. THOMSON, 1985, σ.284).

⁵⁹ Tovma Artsruni, σ.220-221 (VARDANYAN, 1978, σ.230. THOMSON, 1985, σ.284). Επίσης αναφέρονται αραβικές προτροπές προς το Γρηγόριο-Derenik να δράσει εναντίον του Κουροπαλάτη, βλ. Tovma Artsruni, σ.220 (VARDANYAN, 1978, σ.229. THOMSON, 1985, σ.283). Βλ. επίσης H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.24. V. VARDANYAN, 1969, σ.32-34. LAURENT-CANARD, 1980, σ.316. A.E. REDGATE, 2006, σ.275.

⁶⁰ G. GRIGORYAN, 1979, σ.78.

⁶¹ Tovma Artsruni, σ.222-224 (VARDANYAN, 1978, σ.231-233. THOMSON, 1985, σ.286-287). Βλ. επίσης H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.24. A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.59.

⁶² Tovma Artsruni, σ.224 (VARDANYAN, 1978, σ.233. THOMSON, 1985, σ.287): «Αυτός (ο Ashot) εκείνο τον καιρό (που ο Hasanik αιχμαλώτισε το Derenik) πολιορκούσε την πόλη

κάνουν διαυγή τον ανασταλτικό ρόλο που είχαν οι εσωτερικές έριδες των Αρμενίων αριστοκρατών και η παρουσία των αραβικών εμιράτων για την ανάπτυξη της βαγρατιδικής ισχύος. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό το γεγονός ότι ο Muḥammad bn Khālid γνώριζε και ενθάρρυνε τις κινήσεις του Derenik, αφού έβλεπε κάθε διαμάχη στο εσωτερικό του αρμενικού στρατοπέδου ως παράγοντα αποδυνάμωσής του.

β') Η ανάδειξη του Ashot σε βασιλέα.

Παρά την τελική αποτυχία του Ashot να ξεριζώσει το εμιράτο της Arahuniq, ακόμη και στο περιστατικό με τον Κουροπαλάτη Ashot και τον Derenik Artsruni, εκδηλώνεται ο αδιαμφισβήτητος ηγετικός του ρόλος στη χώρα. Μάλιστα μετά την εκδίωξη του Muḥammad bn Khālid, ακολούθησε μονάχα ένας ακόμη ostikan, ο Ishāq ibn Kundāj (879)⁶³. Σύμφωνα με τις αρμενικές πηγές ήταν αυτή την περίοδο που μία ομάδα Αρμενίων ishkhans ζήτησε από τον Χαλίφη, μέσω του ostikan⁶⁴, να αναγνωρίσει στον Ashot το βασιλικό τίτλο που οι ίδιοι είχαν αποφασίσει να του παραχωρήσουν⁶⁵. Έτσι, μετά από περισσότερο από τέσσερις αιώνες από την πτώση του τελευταίου Αρσακίδη, οι Αρμένιοι είδαν την επιθυμία

του Manazkert, στην περιοχή της Arahunik', στην οποία εξουσίαζε ο Arlbar, και ήταν κοντά στο να την κατακτήσει. Τότε οι μαντατοφόροι των κακών νέων κατέφθασαν εκεί. Όταν (λοιπόν) έγινε αυτό, εγκατέλειψε (την πολιορκία) και απέστειλε στους κατοίκους της πόλης ειρηνευτική πρόταση» («Եւ զի էր պաշարեալ նորա յայնժամ զքաղաքն Սանազկերս Սպահունեաց աշխարհին, որ ի ձեռս Արքառայն էր, և առեալ հասուցեալ վերձ ի պաշարումն. և ի հասանել գոծկանացն էրոյ զնոսա, սարկվ նոցա հրովարտալս ի խաղաղութիւն:»): Βλ. επίσης H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.24-25. A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.59. A.E. REDGATE, 2006, σ.275.

⁶³H. THOPDSCHIAN, 1904, σ.24-25. M. BIT'ARYAN, 1989, σ.97.

⁶⁴ Για το ποιός ήταν αυτός ο ostikan (πιθανότατα ήταν ο 'Isā b.al-Shaykh) και πώς αυτό σχετίζεται με τη χρονολόγηση της στέψης του Ashot Α', βλ. M. GRIGORYAN, 2012, σ.120 κ.εξ.

⁶⁵ Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.443 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.128). Step'annos Orbēlean, σ.219 (BEDROSIAN, 2015, σ.93). Vardan, σ.85 (THOMSON, 1989, σ.186-187).

τους για αναστύλωση της βασιλικής εξουσίας⁶⁶ να ενσαρκώνεται στο πρόσωπο του Ashot Bagratuni.

Αξίζει να δούμε, όμως, ποιοί ήταν οι κυριότεροι εκ των Αρμενίων αριστοκρατών, που τόσο πρόθυμα πλέον αποφάσισαν να μεταφέρουν την υπακοή τους σε έναν Αρμένιο επικυρίαρχο. Πρόκειται για τους Γρηγόριο Suran και Vasak, πρίγκιπες της Syunik, Grigor-Derenik του Vaspurakan, Gagik Arumruan της Aghbak του Vaspurakan, ο Gurgēn Arupelch Artsruni της Andzavats'ik⁶⁷ και ο ishkan της Moks Mushegh⁶⁸. Η πλειονότητα αυτών των ανδρών (με χτυπητή, ωστόσο, εξαίρεση αυτή του Arupelch) είχε δύο κοινά χαρακτηριστικά: ήταν στενοί σύμμαχοι του Ashot και επιπλέον ανήκαν στην φιλο-αραβική μερίδα των Αρμενίων αριστοκρατών. Για παράδειγμα, αξίζει να μνημονευθεί ότι όταν ο Grigor-Derenik έκανε ηγέτη της Taron τον Δαβίδ, οι αραβικές αρχές έσπευσαν να αναγνωρίσουν την αντικατάσταση του αιχμάλωτου Ashot από τον, ευνοούμενο του Vaspurakan, αδερφό του, γεγονός που δείχνει με σαφήνεια ότι υπήρχαν άριστες σχέσεις μεταξύ του Artsruni ishkan και των Αράβων⁶⁹. Τέλος το γεγονός ότι αυτό το αίτημα προωθήθηκε στον Χαλίφη μέσω του ostikan, χωρίς δηλαδή να παραβλεφθεί η ιεραρχία αλλά και η εξουσία του ostikan, πρέπει να ήταν ακόμη μια υπενθύμιση ότι οι συγκεντρωμένοι ishkan και ο επίδοξος βασιλιάς τους, θα παρέμεναν στο πλευρό του Χαλιφάτου.

Μετά τη λήξη, λοιπόν, της θητείας αυτού του ostikan, ο Χαλίφης al-Mu'tamid ενέκρινε το αίτημα να αποστείλει ένα στέμμα στον Ashot και να τον αναγνωρίσει με αυτόν τον τρόπο ως βασιλέα της Αρμενίας⁷⁰. Ο τίτλος *mālik* (βασιλιάς) χρησιμοποιούνταν από τους Άραβες για τους μη-μουσουλμάνους

⁶⁶ Το γεγονός ότι οι Αρμένιοι είχαν το όραμα της αναστύλωσης της αρμενικής βασιλείας ήδη από τον πέμπτο αιώνα έχει καταδείξει εύστοχα ο Yuzbashyan, βλ. K. YUZBASHYAN, 1988, σ.57-64.

⁶⁷ Ο Gurgēn Arupelch έγινε πρίγκιπας της Andzavats'ik' ύστερα από το γάμο του με τη χήρα του πρίγκιπα Musef της Andzavats'ik'. Ακόμη και τότε χρειάστηκε να αμυνθεί απέναντι σε επιθέσεις του Derenik αλλά και του πατέρα του τελευταίου, Ashot Artsruni, βλ. Tonma Artsruni, σ.208-209 και 212-213(VARDANYAN, 1978, σ.219-220 και 222-224.THOMSON,1985, σ.272-273 και 276-277). Επίσης A.E. REDGATE, 2006, σ.267-268.

⁶⁸ Step'annos Orbelean, σ.219 (BEDROSIAN, 2015, σ.93). Βλ. επίσης H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.26-27.

⁶⁹ G. GRIGORYAN, 1979, σ.77-78. H. OHANYAN, 2014, σ.192.

⁷⁰ Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.443 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.128).

ηγεμόνες και ήταν ο τίτλος που έφεραν οι τρεις πρώτοι Bagratuni⁷¹. Η στέψη του Ashot έγινε από τον Καθολικό Gevork II Garnec'í στην Bagaran, παρουσία ishkan από την Αρμενία, τη Γεωργία και την Αλβανία⁷². Οι πρωτογενείς αρμενικές πηγές διαφωνούν ως προς τη χρονολογία αυτής της στέψης, αναφέροντας διάφορες χρονολογίες που κυμαίνονται από το 883 έως το 888⁷³, με πιθανότερη να παραμένει το 884⁷⁴, χωρίς όμως να μπορεί να αποκλειστεί μία πρωύτερη ημερομηνία ανάμεσα στο 881-883, υπόθεση που έχει προτείνει με ισχυρά επιχειρήματα σε πρόσφατο άρθρο ο Αρμένιος ιστορικός Grigoryan⁷⁵. Σαφέστατα έχει σημασία το γεγονός ότι το στέμμα ο Ashot, όπως και οι δύο διάδοχοί του, το έλαβε από τον ostikan, γεγονός που η Dadoyan ερμηνεύει ως την ιεραρχική υπεροχή του ostikan απέναντι στον Αρμένιο βασιλιά⁷⁶.

Είναι ανάγκη, πριν μελετήσουμε τους λόγους που οδήγησαν τους Αββασίδες στην αναγνώριση του Ashot ως βασιλιά της Αρμενίας, να επισημάνουμε ότι το έτος που έγινε αυτή, η περίοδος που έχει ονομαστεί «η αναρχία της Sāmarrā» είχε παρέλθει αφήνοντας το Αββασιδικό Χαλιφάτο οικονομικά αποδυναμωμένο και με τους Χαλίφες να ασκούν εξουσία σε μια πολύ

⁷¹ A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.248.

⁷² Yovhannes Drasxanakertc'í, σ.443 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.128). Samouēl Aneci, σ.95 (M. BROSSET, 1876, σ.429). Vardan, σ.86 (THOMSON, 1989, σ.187). Movses Kaghankatvatsi, σ.413 (R. BEDROSIAN, 2010, σ.140). Ο Step'annos Orbēlean προσθέτει ότι στη στέψη εκτός από τον Καθολικό της Αρμενίας παρίστατο και ο επίσκοπος Syunik Ιωάννης, βλ. Step'annos Orbēlean, σ.219 (BEDROSIAN, 2015, σ.93).

⁷³ Για παράδειγμα ο Asoghik αναφέρει ότι ο Ashot Α' έγινε βασιλιάς το αρμενικό έτος 336/888 κατά τη διάρκεια, όμως, της ηγεμονίας του αυτοκράτορα Βασιλείου, βλ. Asoghik, σ.143-144 (GELZER-BURCKHARDT, 1907, σ.115). Είναι ευνόητο ότι δεν μπορούν και τα δύο στοιχεία να είναι ορθά. Για ανάλυση όλων των μαρτυριών των πρωτογενών αρμενικών πηγών για το ζήτημα, βλ. A.YEGHIAZARYAN, 2014b, σ.6-29. Στο ίδιο έργο υπάρχουν και οι εκτιμήσεις των κυριότερων αρμενολόγων και μεσαιωνολόγων, βλ. A.YEGHIAZARYAN, 2014b, σ.30-41. Για το ίδιο, βλ. επίσης M. GRIGORYAN, 2012, σ.117-120.

⁷⁴ Βλ. ενδεικτικά B. MARTIN-HISARD, 2000, σ.371.

⁷⁵ M. GRIGORYAN, 2012, σ.121-125. Ο ίδιος ιστορικός, σε παλιότερή του εργασία είχε προτείνει μία άλλη υπόθεση: ενώ τοποθετεί τη στέψη στο 885/6 ωστόσο, με επιχείρημα τον θάνατο του 'Isā το 882-883, θεωρεί ότι οι συνομιλίες για την παροχή του βασιλικού τίτλου είχαν ξεκινήσει πολύ νωρίτερα από το 885, βλ. M. KRİKORIAN, 2008, σ.187. Ο Vasiliev, από την άλλη, απορρίπτει ως λανθασμένη την αναφορά περί του 'Isā ακριβώς γιατί αυτός δεν ζούσε το 885-6, που ο ίδιος τοποθετεί τη στέψη του Ashot Α', βλ. A. VASILIEV, 1968, σ.104.

⁷⁶ S. DADOYAN, 2011, σ.113.

περιορισμένη έκταση της πρώην τους αυτοκρατορίας⁷⁷. Παρόλα αυτά από το 871 και έπειτα, με την άνοδο του al-Mu'tamid (870-892) θα ξεκινήσει μια περίοδος παλινόρθωσης και αναγέννησης της χαλιφικής ισχύος. Κύριοι υπεύθυνοι αυτής της αναζωογόνησης του Χαλιφάτου υπήρξαν ο αδερφός του al-Mu'tamid, και ουσιαστικός κυβερνήτης του βασιλείου⁷⁸, al-Muwaffaq, και ο γιος του τελευταίου al-Mu'tadid (892-902). Ο al-Muwaffaq, του οποίου οι στενές σχέσεις με τους Τούρκους στρατηγούς είχαν βοηθήσει στη σταθεροποίηση της πολιτικής κατάστασης, κατάφερε να φέρει ένα τέλος στις συνεχιζόμενες εξεγέρσεις του στρατού⁷⁹, δημιούργησε ένα μετρημένο και αποτελεσματικό στρατό και η πολιτική σταθερότητα επανήλθε στο Χαλιφάτο⁸⁰. Επισφράγισμα τούτου ήταν η επιστροφή της πρωτεύουσας στη Βαγδάτη⁸¹. Ωστόσο ο al-Muwaffaq είχε να αντιμετωπίσει μια ζωτική πρόκληση για την ασφάλεια της ηγεμονίας, την *αχαλίνωτη*⁸² επανάσταση των Zanj, η οποία κατέστρεψε την υψίστης οικονομικής σημασίας περιοχή του Ιράκ⁸³, ενώ συγχρόνως δεχόταν τη συνεχή πίεση των Σαφαριδών στην Ανατολή, παρά τη σημαντική νίκη εναντίον τους, το 875/262⁸⁴. Οι Zanj⁸⁵ πολέμησαν

⁷⁷ Η άναρχη περίοδος της Sāmarrā έδωσε περαιτέρω ώθηση στην εκδήλωση των φυγόκεντρων τάσεων στο Χαλιφάτο: στα ήδη υπάρχοντα κράτη των Ιντρισιδών και Αγλαβιδών στη Βόρεια Αφρική και των Ταχιριδών, προστέθηκαν μία δυναστεία Αλιδών που εξουσίαζε τις νότιες όχθες της Κασπίας (864-928), οι Σαφφαρίδες στο Χορασάν (861-900), οι Σαμανίδες στο Ιράν (819-999) και οι Τουλουνίδες στην Αίγυπτο (868-905), βλ. H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.27. M. CANARD, 1966, 701. B. ARAKELYAN, 1976, σ.13-14. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.233. LAURENT-CANARD, 1980, σ.276-277. H. KENNEDY, 2004, σ.175-177. N. TOBIAS, 2007, σ.82. A. BENNISON, 2009, σ.39.

⁷⁸ H. KENNEDY, 2001, σ.149.

⁷⁹ Ο al-Muwaffaq διατηρούσε άριστες σχέσεις με το στρατό της Sāmarrā, ήδη από την περίοδο της αναρχίας, όταν κατά τον εμφύλιο al-Mu'tazz με al-Musta'in, ο al-Muwaffaq διετέλεσε αρχηγός των στρατιωτικών τμημάτων του πρώτου, βλ. M. GORDON, 2001, σ.142. H. KENNEDY, 2004, σ.172. M.A. SHABAN, 2001b, σ.177.

⁸⁰ M. HUDGSON, 1974, σ.487. H. KENNEDY, 2001, σ.148.

⁸¹ H. KENNEDY, 2004, σ.180.

⁸² E. ΚΟΝΔΥΛΗ-ΜΠΑΣΟΥΚΟΥ, 2008, σ.132.

⁸³ Για την σημασία της περιοχής της Μεσοποταμίας για το Χαλιφάτο, βλ. G. LE STRANGE, 1905, σ.29-30. M. HUDGSON, 1974, σ.483-485. M. WHITTOW, 1996, σ.31,331. H. KENNEDY, 2007, σ.249-250.

⁸⁴ al-Ṭabarī, τ.10 σ.12-121 (WAINES, 1992, σ.170-171). A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.235. R. MOTTAHEDEH, 1999, σ.79. M.A. SHABAN, 2001b, σ.207.

⁸⁵ Το επαναστατικό κίνημα των Zanj συνηθίζονταν, παλαιότερα, να ερμηνεύεται ως μία εξέγερση των νέγρων σκλάβων. Ωστόσο, η αλήθεια είναι ότι επρόκειτο για εξέγερση των Αράβων του Περσικού Κόλπου και των νέγρων που ήταν εγκατεστημένοι στη περιοχή, με τους επαναστάτες να αντιδρούν στη σκληρή φορολογική πολιτική του al-Muwaffaq, που

μανιασμένα το Χαλιφάτο για παραπάνω από μία δεκαετία (869-883), κατά τη διάρκεια της οποίας πολλές σημαντικές πόλεις του Ιράκ έπεσαν στα χέρια τους, όπως οι Basra, Ahwaz and Wasit⁸⁶. Τελικά ο αββασιδικός στρατός, υπό την ηγεσία του πρίγκιπα al-Mu'tadid, κατάφερε να συντρίψει την επανάσταση, η οποία όμως είχε αφήσει κατεστραμμένη την πιο σημαντική, από οικονομικής απόψεως, περιοχή του Χαλιφάτου, το Ιράκ⁸⁷, ενώ η απασχόληση της κεντρικής εξουσίας με αυτήν είχε ενισχύσει τις φυγόκεντρες τάσεις των επαρχιακών διοικητών που είχαν εκδηλωθεί από την περίοδο της αναρχίας⁸⁸. Αμέσως μετά την καταστολή της επανάστασης ο al-Muwaffaq έστρεψε την προσοχή του σε αυτούς ακριβώς τους διοικητές, και ιδίως στον Ahmad ibn Tūlūn της Αιγύπτου, ο οποίος εκμεταλλευόμενος την απασχόληση των Αββασιδών σε άλλα μέτωπα είχε προσπαθήσει να προσαρτήσει την επικράτεια των thughūr⁸⁹. Όπως είναι φυσικό, οι αποσκιρτήσεις περιφερειακών περιοχών, καθώς και οι σκληρές συγκρούσεις με τους επαναστάτες, οδήγησαν σε μία δραστική μείωση της οικονομικής δύναμης του Χαλιφάτου.

Αυτές είναι λοιπόν οι ιστορικές συνθήκες υπό τις οποίες το Χαλιφάτο αναγνώρισε τον Αρμένιο ἔαγανοι. Οι λόγοι της κινήσεως ήταν ποικίλοι. Η οικονομική αδυναμία της κυβέρνησης απέκλειε κάθε δυναμική επέμβαση στην περιοχή του Καυκάσου, παρόμοια με την εκστρατεία του Bughā, για επαναφορά

είχε ως συνέπεια να πληγούν τα συμφέροντα των πλούσιων εμπόρων της περιοχής, οι οποίοι είχαν γίνει πανίσχυροι ελέγχοντας το αφρικανικό εμπόριο, βλ. M.A. SHABAN, 2001b, σ.209-211,222.Βλ. επίσης F. AMABE, 1995, σ.173-195. Για την παραδοσιακή ερμηνεία, βλ. P. HITTI, 1970, σ.467-468. LAURENT-CANARD, 1980,σ.279-280. H. KENNEDY, 2004, σ.177-178.

⁸⁶ M. CANARD, 1966, 702. H. KENNEDY, 2001, σ.153. H. KENNEDY, 2004, σ.178.

⁸⁷ H. KENNEDY, 2004, σ.179. Για να γίνει αντιληπτή η οικονομική σημασία του Ιράκ αρκεί να αναφέρουμε ότι το β' μισό του 8^{ου} αιώνα τα έσοδα από το νότιο Ιράκ ήταν τέσσερις φορές περισσότερα από της Αιγύπτου και σχεδόν πέντε φορές όσο τα έσοδα της Συρίας και της Παλαιστίνης, βλ. H. KENNEDY, 2004, σ.116,133. Για τη μείωση των φορολογικών εσόδων της κεντρικής κυβέρνησης από το Sawud κατά ένα εκπληκτικό 87% από το 788 έως το 915, βλ. D. WAINES, 1977, σ.285-287.

⁸⁸ H. KENNEDY, 2004, σ.175.

⁸⁹ Πάντως η εκστρατεία του Αββασίδη πρίγκιπα, το 272/885-886 εναντίον του διαδόχου του Ibn Tūlūn, Khumārawayh υπήρξε μια πανωλεθρία, βλ. al-Ṭabarī, τ.10 σ.225-226 (FIELDS, 1987, σ.147-150). H. KENNEDY, 2004, σ.177,310. M.A. SHABAN, 2001b, σ.228-229.

της προηγούμενης τάξης⁹⁰. Ένας Αρμένιος βασιλιάς που πλήρωνε φόρο υποτέλειας ήταν σαφώς προτιμότερος από έναν Αρμένιο ishkhān που αγνοούσε τα αραβικά κυριαρχικά δικαιώματα. Και ο παραδοσιακά φιλο-αραβικός πολιτικός προσανατολισμός των Bagratuni αποτελούσε ένα ικανοποιητικό εχέγγυο. Πολύ περισσότερο, η γεωστρατηγική σημασία της Αρμενίας, με την εγγύτητά της στα thughūr⁹¹, αλλά και το γεγονός ότι επρόκειτο για μία χριστιανική χώρα, καθιστούσε πιθανό το εφιαλτικό σενάριο της προσχώρησής της στη βυζαντινή σφαίρα επιρροής και της ενεργής συμμετοχής των Αρμενίων στον αραβο-βυζαντινό ανταγωνισμό στο πλευρό των ομόθρησκών τους⁹². Οι φόβοι της αραβικής κυβέρνησης δεν ήταν διόλου αβάσιμοι: η ήττα των Παυλικιανών από τους Βυζαντινούς άφησε ανοιχτό το δρόμο των τελευταίων για επιχειρήσεις εναντίον των αραβικών θέσεων. Είναι χαρακτηριστική από αυτή την άποψη η επιχείρηση του ίδιου του Βασίλειου Α', ο οποίος παρότι απέτυχε να καταλάβει την Malatya (Μελιτηνή), ωστόσο είχε χωρίς δυσκολία και χωρίς να συναντήσει αντίσταση διασχίσει τον Ευφράτη⁹³. Προελάσεις όπως αυτές, αλλά και ορισμένες ηχηρές ήττες των Αράβων στα thughūr αυτή την περίοδο⁹⁴, σήμαναν την προσοχή των Αράβων και καθιστούσαν τη μελλοντική στάση των Αρμενίων επίφοβη. Επιπλέον η νέα απόπειρα της Βυζαντινής εκκλησίας να προσεγγίσει τους

⁹⁰ Δεν θα πρέπει ωστόσο να είμαστε υπερβολικοί αναφερόμενοι στην αδυναμία του Χαλιφάτου. Για παράδειγμα το 865-866 ο Ibn al-Athīr μαρτυρεί την καταστολή μίας μικρής - όπως διαφαίνεται - εξέγερσης στην Αρμενία από «δύο άνδρες», χωρίς δυστυχώς να δίνει περισσότερες πληροφορίες παρά το όνομα του ostikan (al-'Ala bn Ahmad), βλ. Ibn al-Athīr, τ.6, σ.179 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.163).

⁹¹ Μάλιστα ο Yeghiazaryan θεωρεί ότι στην αραβική απόφαση ρόλο έπαιξε και η παρουσία ενός κλάδου των Βαγρατιδών στη Γεωργία, η συνεργασία των οποίων θα διασφάλιζε τη χώρα από επιθέσεις από φυλές του βορρά, βλ. A. YEGHIAZARYAN, 2011, σ.35.

⁹² H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.27.

⁹³ Για την επιχείρηση αυτή, βλ. Γενέσιος, 82: «μεθ' οὓς και κατὰ Γερμανικείας ἐκστρατεύσας και Σαμοσάτων, ἐκπρεπείς πόλεις Σαρακηνῶν και χώρας, ἀλλὰ μὴν και Μελιτηνήν στενώσας ἐξ ἐπιδρομῆς συνεχούς, κατ' αὐτῶν ἴστησι τρόπαια, και μετὰ νίκης εὐσήμου πρὸς τὴν βασιλίδα πόλιν ἐπάνεισιν». Επίσης βλ. Βίος Βασιλείου, σ.142-148.

⁹⁴ Για παράδειγμα βλ. την επίθεση του 264/877-878, όπου ο Άραβας διοικητής 'Abdallāh b. Rashid αιχμαλωτίστηκε, ενώ από τους τέσσερις χιλιάδες άνδρες του, σώοι επέστρεψαν 500 με 600 άνδρες, βλ. al-Ṭabarī, τ.10 σ.132 (WAINES, 1992, σ.190).

Αρμένιους⁹⁵, όπως και οι στενές επαφές των Βυζαντινών με τους Bagratuni της Taron (που καταλήξανε στην απονομή του τίτλου του Κουροπαλάτη στον αρχηγό του οίκου)⁹⁶, φανέρωναν ότι οι αραβικές ανησυχίες αντιστοιχούσαν σε πραγματικές επιδιώξεις της βυζαντινής στρατηγικής. Όπως πολύ σωστά έχουν επισημάνει οι Laurent-Canard, ο φόβος της επέκτασης του Βυζαντίου ήταν ο πιο σημαντικός λόγος και για τη σταθερή εύνοια που έδειχναν οι Άραβες στους Βαγρατίδες, γεγονός διόλου τυχαίο, αφού οι δικές τους κτήσεις ήταν στη μεθόριο με τους Βυζαντινούς, ενώ, για παράδειγμα, οι Artsruni βρισκόντουσαν μακριά από τα πεδία δράσης⁹⁷.

Επιπρόσθετα, οι επιχειρήσεις της κεντρικής κυβέρνησης εναντίον των Αιγύπτων επαναστατών σε Συρία και Παλαιστίνη θα ήταν αδύνατες ή τουλάχιστον ιδιαίτερα επικίνδυνες, σε περίπτωση προσέγγισης Αρμενίων-Βυζαντινών, αφού θα άφηνε το βόρειο πλευρό του Χαλιφάτου επικίνδυνα ακάλυπτο. Όπως είδαμε παραπάνω η πρόταση για την παροχή του βασιλικού τίτλου στον Ashot ήρθε από μια ομάδα ishkhans που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως φιλικά προσκείμενη στη Βαγδάτη και το γεγονός αυτό φυσικά πρέπει να λειτουργούσε εγγυητικά για το Χαλιφάτο σε σχέση με την παραμονή της χώρας στο στρατόπεδό του. Η παραχώρηση, λοιπόν, του βασιλικού τίτλου ήταν μία πολιτική κίνηση του Χαλιφάτου που στόχευε στο να αποτρέψει μια βυζαντινο-αρμενική προσέγγιση, ενδυναμώνοντας τις σχέσεις του Ashot με τους Αββασίδες. Θα μπορούσαμε να τη δούμε ως φυσική συνέχεια της παροχής του τίτλου batrīq al-batariqa (ishkhanats' ishkhans /άρχων των αρχόντων), το 862/3 από τον περίφημο Άραβα διοικητή Ali ibn Yahya al-Armani⁹⁸. Πρέπει να γίνει σαφές ότι ήταν μια ακραία πολιτική απόφαση που λήφθηκε μόνο λόγω των ιδιαίτερων συνθηκών της εποχής. Επιπρόσθετα, πρέπει να λεχθεί ότι ήταν μία πολιτική σχεδόν μηδαμινού ρίσκου, αφού ουσιαστικά οι Άραβες δεν παραχωρούσαν τίποτα, απλά

⁹⁵ H. OHANYAN, 2014, σ.197. Ανάλυση των επαφών μεταξύ του Πατριάρχη Φώτιου και του Καθολικού Ζαχαρία στο κεφάλαιο 4.

⁹⁶ H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.27.

⁹⁷ LAURENT-CANARD, 1980, σ.135.

⁹⁸ Για τη λήψη αυτού του τίτλου από τον Ashot, βλ. Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.440 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.125). Vardan, σ.82 (THOMSON, 1989, σ.184).

αναγνώριζαν και νομικά την ήδη υφιστάμενη κατάσταση⁹⁹, την ουσιαστική δηλαδή αυτονομία της Αρμενίας. Με όπλο την παροχή αυτής της νομιμοποίησης οι Άραβες ευελπιστούσαν όχι μόνο να κρατήσουν τον Αρμένιο βασιλιά στο πλευρό τους, αλλά επιπλέον η ισχύς του τελευταίου να τεθεί προς όφελος του Χαλιφάτου, με την καταστολή των συχνών εξεγέρσεων των Αράβων της Αρμενίας.

Οι Βυζαντινοί, από την άλλη μεριά, σωστά είδαν αυτή την αναγνώριση ως μία ακόμη ένδειξη αδυναμίας του Χαλιφάτου να διατηρήσει τον ηγετικό του ρόλο στην περιοχή της Μέσης Ανατολής. Σύντομα, μια βυζαντινή πρεσβεία κατέφθασε στην αυλή του Ashot προσφέροντάς του ειρήνη και φιλία, ενώ του κατέστησε σαφές ότι οι Βυζαντινοί τον θεωρούσαν ως έναν από τους πιο σημαντικούς ηγεμόνες με τους οποίους διατηρούσε σχέσεις ο Αυτοκράτορας, γεγονός που φαίνεται από την προσφώνηση του t'aganor ως αγαπημένο γιο¹⁰⁰.

γ') Ο Ashot ως βασιλέας

Η συνέπεια της ανέλιξης του Ashot σε βασιλέα της Αρμενίας ήταν όλοι οι φεουδάρχες κύριοι της χώρας να βρεθούν υποτελείς σε αυτόν, είτε αυτοί ήταν Αρμένιοι ishkan και nakharar είτε Άραβες εμίρηδες αλλά και άρχοντες της Αλβανίας και της Γεωργίας¹⁰¹. Μάλιστα ακόμη και οι Άραβες κυβερνήτες της σημαντικής στρατιωτικής βάσης της Karin, παρότι ουσιαστικά ήταν ανεξάρτητοι, ωστόσο θεωρητικά αποτελούσαν μέρος της αρμενικής βασιλείας¹⁰².

Πρωτεύουσα του πρώτου Bagratuni βασιλέα υπήρξε η Bagaran¹⁰³, και όχι το Dwin παρότι και αυτό, το άλλοτε κέντρο της αραβικής εξουσίας στη χώρα, είχε

⁹⁹ H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.30.

¹⁰⁰ H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.28. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.237.

¹⁰¹ H. DAGHBASCEAN, 1893, σ.78. H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.133. B. ARAKELYAN, 1976b, σ.25-26. A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.59. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.238.

¹⁰² A. TER-GHEWONDYAN, 1971, σ.67. A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.89.

¹⁰³ H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.35. A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.59. Και όχι το Kars, όπως λανθασμένα αναφέρει ο Runciman, βλ. S. RUNCIMAN, 1929, σ.152. Για μία ανάλυση των κυριότερων πόλων του βασιλείου των Βαγρατιδών βλ. A. YEGHIAZARYAN, 2011, σ.257-287. Βλ. επίσης H. MANANDYAN, 1965, σ.143-148.

αναγνωρίζει την επικυριαρχία του Ashot¹⁰⁴. Στο τελευταίο ο Αρμένιος βασιλιάς υποδεχόταν τους ostikan, των οποίων πλέον η μοναδική αρμοδιότητα ήταν να παραλαμβάνουν το φόρο υποτέλειας από τα χέρια του Αρμένιου βασιλιά και να τον προωθούν στη Βαγδάτη¹⁰⁵. Στο Dwin, βρισκόταν έως και την εποχή του Ashot Β', η έδρα των Καθολικών, των οποίων η σταθερή υποστήριξη στον οίκο των Bagratuni, μέχρι την φυγή του Καθολικού Ιωάννη Ε' στο Vaspurakan, ωφέλησε το κύρος της βαγρατιδικής εξουσίας σε όλη τη χώρα¹⁰⁶.

Σε αυτό το σημείο αξίζει να αναφερθεί ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό γνώρισμα της μεσαιωνικής αραβοκρατούμενης Αρμενίας που εξακολούθησε ωστόσο να υφίσταται, σε μικρότερο βαθμό, και στην περίοδο των Bagratuni: οι εμίρηδες της χώρας και γενικότερα το αραβικό στοιχείο συγκεντρώνονταν και ενδιαφέρονταν κυρίως για τα αστικά κέντρα, ιδιαίτερα για αυτά με εμπορική σημασία, ενώ για τους Αρμένιους nakharar μεγαλύτερη αξία είχε η κατοχή ορεινών φρουριών, με στρατηγική αξία¹⁰⁷. Έτσι, για παράδειγμα, ακόμη και στο ισχυρό εμιράτο των Kaysites το ισλαμικό στοιχείο ήταν συγκεντρωμένο στις πόλεις, ενώ στην υπόλοιπη επικράτεια κυριαρχούσαν οι Αρμένιοι¹⁰⁸. Και οι πόλεις, όμως, που βρίσκονταν στην κατοχή των Αρμένιων βασιλιάδων ήταν κοντά στα ισλαμικά πρότυπα της πόλεως: κάτι που επιβεβαιώνει, όπως ισχυρίζεται ο Manandian, η αναφορά σε αρμενικές επιγραφές περί της ύπαρξης *muxt'asip* (αραβικά: *muhthasib*), αξιωματούχου επιφορτισμένου με τη συλλογή φόρων και την αγορανομική επίβλεψη¹⁰⁹.

Το νεοσύστατο κράτος αποτελούσε μία μοναρχία, στην κεφαλή της οποίας βρισκόταν ο Bagratuni ηγεμόνας. Επρόκειτο ουσιαστικά για μία ομοσπονδία των

¹⁰⁴ Η Garsoïan, ορθά, παρατηρεί ότι οι ολέθριες συνέπειες της απόφασης του Ashot Α' να μη μεταφέρει την πρωτεύουσά του στο Dwin θα προκαλούσαν πολλά προβλήματα στους άμεσους διαδόχους του, βλ. N. GARSOÏAN, 2004d, σ.149. Κυριότερη συνέπεια, βεβαίως, θα πρέπει να θεωρηθεί ότι η απόφαση αυτή δημιούργησε τις συνθήκες για την ίδρυση, μεταγενέστερα, ενός αραβικού εμιράτου στην πόλη, βλ. A. TER-GHEWONDYAN, 1960, σ.136.

¹⁰⁵ A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.60.

¹⁰⁶ S. RUNCIMAN, 1929, σ.152.

¹⁰⁷ A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.125 και ιδίως 142-3. N. GARSOÏAN, 2004d, σ.181.-182. A.E. REDGATE, 2006, σ.315.

¹⁰⁸ A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.81-2.

¹⁰⁹ H. MANANDYAN, 1965, σ.154-155.

τριών μεγάλων πριγκιπάτων της Αρμενίας, τα οποία αναγνώριζαν από κοινού την επικυριαρχία του Αρμένιου βασιλιά. Παρότι στο εξωτερικό τα τρία πριγκιπάτα παρουσιάζονταν ως ένα ενιαίο κράτος, ωστόσο στο εσωτερικό τους ήταν, εν πολλοίς, αυτόνομα, με τον Έαγανορ να επεμβαίνει μόνο σε περιπτώσεις παραβιάσεων των φεουδαρχικών υποχρεώσεων των υποτελών του¹¹⁰. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Thopdschian, ο Ashot: «(μπορούσε να στραφεί εναντίον κάποιου υποτελή του) μόνο αν ο τελευταίος δεν πλήρωνε τον φόρο υποτελείας ή δεν απέστειλε σε αυτόν τα απαραίτητα στρατεύματα ή όταν δεν αναγνώριζε τα επικυριαρχικά δικαιώματά του. Στις περιόδους ειρήνης, από την άλλη, όλοι αυτοί οι ηγεμόνες ήταν τελείως ανεξάρτητοι στις κτήσεις τους»¹¹¹. Στα χέρια του βρισκόταν η πολιτική, οικονομική και στρατιωτική εξουσία, ενώ σε ισχύ βρισκόταν, παρά τα όποια προβλήματα, το κληρονομικό δίκαιο της διαδοχής του πρωτότοκου πρίγκιπα¹¹². Στο πρόσωπο του τελευταίου, μάλιστα, διατηρήθηκε και ο τίτλος του ishkhans' ishkan, που μετά την ανασύσταση του αρμενικού βασιλείου χρησιμοποιήθηκε σαν τιμητικός τίτλος που έφερε ο πρίγκιπας ή ο αδερφός του βασιλιά που προοριζόταν να τον διαδεχθεί¹¹³. Δίπλα στον Έαγανορ, εκτός από τον sparapet, βρισκόταν μία πλειάδα άλλων αξιωματούχων που τον βοηθούσαν στη διοίκηση της χώρας¹¹⁴. Ο hazarapet (κυριολεκτικά χιλίαρχος) είχε υπό την επίβλεψη του την οικονομία της χώρας καθώς και τη συλλογή των φόρων, ενώ οι marzapan εικάζεται ότι λειτουργούσαν ως υπουργοί εξωτερικών των Bagratuni¹¹⁵.

Αξίζει να τονιστεί ότι παρότι στην πράξη η έκταση της βασιλικής εξουσίας περιοριζόταν από την ύπαρξη ισχυρών ishkan¹¹⁶, οι οποίοι είχαν τις δικές τους στρατιωτικές δυνάμεις, ωστόσο νομικά ο Bagratuni είχε το δικαίωμα να τιμωρήσει τους ανυπότακτους αριστοκράτες είτε στερώντας τους τις κτήσεις τους είτε ακόμη

¹¹⁰ R.MAT'EVOSYAN, 1990, σ.91-92.

¹¹¹ H. THOPDSCHIAN, 1904, σ.25.

¹¹² H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.199.

¹¹³ H. DAGHBASCEAN, 1893, σ.86. R.MAT'EVOSYAN, 1990, σ.107. A. YEGHIAZARYAN, 2014, σ.42. πρβλ. A.E. REDGATE, 2006, σ.302.

¹¹⁴ Γενικά για τα διοικητικά αξιώματα της εποχής των πρώιμων Βαγρατιδών, βλ. αναλυτικά R. MAT'EVOSYAN, 1990, σ.100-108.

¹¹⁵ H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.201. Για τις αρμοδιότητες του hazarapet κατά την προϊσλαμική περίοδο, βλ. K. YUZBASHYAN, 1988, σ.12.

¹¹⁶ A. TOYNBEE, 1973, σ.404. S. DADOYAN, 2011, σ.114.

εξολοθρεύοντάς τους¹¹⁷. Τρία ήταν τα κύρια προνόμια της βασιλικής εξουσίας πάνω στους ishkhani της χώρας: α) το δικαίωμα να επιδικάζει τις διαφορές τους, β) το δικαίωμα να αποφασίζει την αφαίρεση της ζωής ή της περιουσίας τους και γ) το δικαίωμα να επιβλέπει τη διαδοχή στα πριγκιπάτα του βασιλείου¹¹⁸. Στο εσωτερικό της αρμενικής κοινωνίας η κοινωνική διαστρωμάτωση δεν είχε υποστεί μεγάλες αλλαγές από την εποχή της αραβοκρατίας. Έτσι μετά το βασιλιά και το στενό κύκλο ανδρών που είχε κοντά του, ακολουθούσαν οι ishkhani, οι πρίγκιπες δηλαδή εκτεταμένων περιοχών. Ακριβώς κάτω από τους ishkhani βρισκόντουσαν οι nakharar, μέλη δηλαδή αριστοκρατικών οίκων που δεν είχαν τη δύναμη, λόγω της συγκέντρωσης εξουσίας σε όλο και λιγότερες οικογένειες, να διεκδικήσουν μια περιφερειακή ηγεμονία και επομένως, αποδέχονταν την επικυριαρχία των ishkhani. Έπειτα έχουμε την ελάχιστος σημασίας αριστοκρατία, τους azat¹¹⁹ που όπως οι comitatus των Γερμανών¹²⁰, αποτελούσαν τη ραχοκοκαλιά των στρατιωτικών δυνάμεων των ishkhani. Στον πάτο της κοινωνικής πυραμίδας, όπως ήταν αναμενόμενο, βρισκόντουσαν οι χωρικοί (ramik).

Η ανεξαρτησία της Αρμενίας το τελευταίο τέταρτο του ένατου αιώνα τόνωσε περαιτέρω την οικονομική και εμπορική δραστηριότητα στη χώρα¹²¹, η οποία βρισκόταν σε ανοδική πορεία ήδη από τα τέλη του προηγούμενου αιώνα. Άλλωστε, όπως σωστά έχει τονίσει ο Manandyan στη μελέτη του για το αρμενικό εμπόριο, οι φιλικές σχέσεις των Bagratuni τόσο με το Χαλιφάτο όσο και με τη Βυζαντινή αυτοκρατορία, καθώς και το γεγονός ότι η χώρα παρέμεινε ουδέτερη στις συγκρούσεις των δύο μεγάλων δυνάμεων, είχαν ως αποτέλεσμα ότι η «Αρμενία έγινε η ιδανική ουδέτερη επικράτεια για το διαμετακομιστικό εμπόριο και

¹¹⁷ H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.202.

¹¹⁸ C. TOUMANOFF, 1963, σ.118.

¹¹⁹ Παραθέτουμε μία πολύ ενδιαφέρουσα παρατήρηση του Toumanoff, που με βάση τις σχέσεις του 'agavor με τους azat δείχνει τους περιορισμούς στην εξουσία του πρώτου: «There is no indication in the sources that the Armenian Crown ever attempted as did the Iberian, to ally itself with the azatk' against the dynasts; which is still another evidence for the relative weakness of the Armenian Monarchy vis-à-vis the latter», βλ. C. TOUMANOFF, 1963, σ.126.

¹²⁰ Ο παραλληλισμός της κοινωνικής δομής της Αρμενίας με τις μεσαιωνικές γερμανικές κοινωνίες είναι συχνός τόπος στη βιβλιογραφία, βλ. ενδεικτικά A.E. REDGATE, 2006, σ.277-278.

¹²¹ A.E. REDGATE, 2006, σ.297.

τις διεθνείς σχέσεις. Οι υφιστάμενες ειρηνικές συνθήκες και η ασφάλεια αναμφισβήτητα ήταν παράγοντες κεφαλαιώδους σημασίας για την οικονομική αναγέννηση και την ευημερία της χώρας»¹²².

Επίσης πρέπει να αναφερθεί ότι ο Ashot δεν επιχείρησε να κόψει δικό του νόμισμα¹²³, γεγονός που ενδεχομένως οφείλεται στην επιλογή του να συνεχίσει να χρησιμοποιεί ένα δυνατό νόμισμα για να μη βλάψει την αναπτυσσόμενη εμπορική δραστηριότητα, αλλά επίσης φανερώνει τα όρια της ανεξαρτησίας του από τους Αββασίδες, ιδίως αν αναλογιστούμε ότι οι Sadjids του Αζερμπαϊτζάν χρησιμοποίησαν αργότερα το Dwin για να κόψουν όχι μόνο ασημένια dirham αλλά ακόμη και χρυσά δηνάρια¹²⁴. Όρια ανεξαρτησίας που φάνηκαν ξεκάθαρα όταν γύρω στο 887 ο Άραβας εμίρης της Her (Khuwi), Abu'l Fāris b. Abū Mansur (αρχμ. Aplbers γιος του Arumnar), με τη βοήθεια του Yamanik της Partaw, κατάφερε να θανατώσει σε ενέδρα το σύμμαχό του τ'aganor και πρίγκιπα του Vaspurakan, Derenik Artsruni¹²⁵, ο οποίος είχε καταφέρει σύμφωνα με τον Καθολικό να επεκταθεί στην Her και την Zarewand¹²⁶. Υπάρχουν και άλλες ενδείξεις που συνηγορούν στην ίδια θέση, όπως η μαρτυρία του Tonma Artsruni για τους λόγους

¹²² H. MANANDYAN, 1965, σ.138.

¹²³ A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.59. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.238. N. GARSOÏAN, 2004d, σ.148. S. DADOYAN, 2011, σ.113. Πρβλ. H. THOPDSCHIAN, 1904, σ.30-31. Άλλωστε γνωρίζουμε ότι την περίοδο του Ashot Α' το αραβικό νομισματοκοπείο στο Dwin εξακολουθούσε να βρίσκεται σε λειτουργία, βλ. A.TER-GHEWONDYAN, 1957, σ.86 (TER-GHEWONDYAN, 1965, σ.304).

¹²⁴ A.VARDANYAN, 2014, σ.10.

¹²⁵ Για το χρόνο της δολοφονίας, βλ. V. VARDANYAN, 1969, σ.36.

¹²⁶ Για τη δολοφονία του Derenik, βλ. Tonma Artsruni, σ.226-228 (VARDANYAN, 1978, σ.235-237. THOMSON, 1985, σ.289-291). Yovhannes Drasxanakert'ci, σ.444-445 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.129). Ανώνυμοι Συνεχιστές Tonma Artsruni, σ.263-265 (VARDANYAN, 1978, σ.268-270. THOMSON, 1985, σ.326-328). Ο Tonma Artsruni μαρτυρεί ότι οι Άραβες είχαν σκόπιμα αφήσει να διαρρεύσει η ανυπόστατη φήμη ότι ο Ashot Α' εμπλεκόταν στη δολοφονία του Derenik, βλ. Tonma Artsruni, σ.226 (VARDANYAN, 1978, σ.235. THOMSON, 1985, σ.289-290). Βλ. επίσης H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.30-31. A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.59-60. A. YEGHIAZARYAN, 2011, σ.250-252. Έχουν επίσης διατυπωθεί υποψίες για τον ρόλο του άλλου Ashot Bagratuni, αυτόν της Taron, στη δολοφονία του Derenik, βλ. G. GRIGORYAN, 1979, σ.78-79. Ο Vardanyan φαίνεται ότι δέχεται την εμπλοκή του Ashot Α' στη δολοφονία του Derenik, αποδίδοντάς την στη δυσαρέσκεια που προκάλεσε η πολιτική του τελευταίου, βλ. V. VARDANYAN, 1969, σ.35. Βλ. επίσης R. GROUSSET, 1973, σ.388. Την ανάμειξη των Βαγρατιδών στη δολοφονία του Derenik αναφέρει και ο Pseudo-Sapuh στο έργο του, αποδίδοντας την έχθρα του Smbat (sic) στο γεγονός ότι ο Derenik απατούσε τη σύζυγό του και αδερφή του Αρμένιου βασιλιά με μία συγγενή του εμίρη της Her, βλ. Pseudo-Sapuh, σ.218-221.

που ο Ashot επέλεξε να παραδώσει το φυγάδα Gurgēn Arupelch Artsruni στις αραβικές αρχές, η οποία παρότι αφορά προγενέστερη περίοδο της ανάληψης της βασιλικής εξουσίας, παραμένει ωστόσο χαρακτηριστική. Αναφέρει, λοιπόν, ο Αρμένιος ιστορικός: «**Αυτός (ο Ashot) παρότι αγανάκτησε με ό, τι είχε συμβεί, ωστόσο φοβόταν να τον αφήσει να φύγει, φοβούμενος από την ταραχοποιό φυλή του Ισμαήλ, διότι ακόμη αυτοί κυριαρχούσαν με τη βία και για τους αιχμαλώτους και τον πατέρα sparapet, που βρισκόντουσαν ακόμη στην βασιλική (χαλιφική) αυλή**»¹²⁷.

Η αναφορά των παραπάνω δεν επιτρέπει την ύπαρξη ουδεμίας αμφιβολίας για το γεγονός ότι το αρμενικό βασίλειο ήταν μία μοναρχία υποτελής της Βαγδάτης. Δεν είναι λανθασμένη η διαπίστωση της Martin-Hisard, ότι στην πραγματικότητα το Χαλιφάτο μετέφερε στον Αρμένιο βασιλιά της αρμοδιότητες του Άραβα ostikan της Armīniyah ¹²⁸. Έτσι ο πρώτος Bagratuni βασιλιάς ήταν συνεπέστατος στην πληρωμή του φόρου υποτελείας¹²⁹, ενώ σε όλη τη διάρκεια της βασιλείας του απέφυγε να δυσαρεστήσει τους επικυρίαρχους του. Πάντως ο φόρος αυτός που αναμενόταν από τον Αρμένιο βασιλιά ήταν αισθητά μικρότερος από τους φόρους της περιόδου της αραβοκρατίας και ο κύριος ρόλος του ήταν συμβολικός: μία διαρκής υπενθύμιση της επικυριαρχίας των Αββασιδών στο αρμενικό στέμμα¹³⁰. Η δεύτερη υποχρέωση που απορρέει από τις σχέσης της φεουδαρχικής υποτελείας ήταν η υποχρέωση του υποτακτικού για παροχή στρατιωτικών υπηρεσιών στον επικυρίαρχο. Έτσι πολύ συχνά στα εγχειρίδια ιστορίας συναντούμε την αναφορά ότι οι Βαγρατίδες είχαν την υποχρέωση να προσφέρουν στρατιωτική βοήθεια στους Χαλίφες¹³¹. Παρόλα αυτά πρέπει να σημειώσουμε ότι αυτό ήταν σωστό μόνο εν μέρει. Στην πραγματικότητα οι στρατιωτικές υποχρεώσεις των Bagratuni αναλώθηκαν στην καταστολή ισλαμικών

¹²⁷ Tovma Artsruni, σ.203(VARDANYAN, 1978, σ.214-215.THOMSON,1985, σ.267): «Նա թշախտ և զարարացալ ընդ եղեալն՝ սաղայն զանգիտեաց թողուլ զնա երթալ, ակնաճելով ի չարայոց ազգէն Բսմայելի, զի դէռ ևս տիրէր բնուիթիւնն, և գերեալքն և հայրն իւր սպարապետն յարքունիս էին:».

¹²⁸ B. MARTIN-HISARD, 2000, σ.371.

¹²⁹ Πρβλ. H. MANANDYAN, 1965, σ.140. A. YEGHIAZARYAN, 2011, σ.77.

¹³⁰ H. DAGHBASCEAN, 1893, σ.84-85.A. YEGHIAZARYAN, 2011, σ.78-79.

¹³¹ Βλ. ενδεικτικά H. DAGHBASCEAN, 1893, σ.81.

εξεγέρσεων στο γεωγραφικό χώρο της Αρμενίας, που ακόμη και αν πραγματοποιήθηκαν στο όνομα της Βαγδάτης, στην πραγματικότητα έγιναν για την ενδυνάμωση του ίδιου του αρμενικού βασιλείου. Η μόνη περίπτωση που κάποιος Bagratuni βασιλιάς βοήθησε στρατιωτικά σε μία αββασιδική επιχείρηση έξω από το γεωγραφικό χώρο της Αρμενίας ήταν επί της βασιλείας του Smbat, σε επιχείρηση εναντίον του Sājīd εμίρη, η ήττα του οποίου, όπως θα δούμε παρακάτω, ήταν επίσης ζητούμενο για τον ʿAgavon. Αυτή η μικρή σημείωση ήταν αναγκαία θεωρούμε για να γίνει αντιληπτή η διαφορά των στρατιωτικών υπηρεσιών του ishkhans' ishkan από τη μία και του Αρμένιου βασιλιά από την άλλη. Τον πρώτο τον έχουμε δει να ακολουθεί τον αραβικό στρατό σε εκστρατείες στο Βυζάντιο, σε επιχειρήσεις εναντίον των Χαζάρων, ακόμη και στις εμφύλιες συγκρούσεις στη Συρία στα μέσα του όγδοου αιώνα, ενώ ο δεύτερος «υπηρετούσε» στρατιωτικά τον Χαλίφη συγκρουόμενος με δικούς του εχθρούς.

Ωστόσο, ο Ashot κατάφερε στα χρόνια της διακυβέρνησής του να ενδυναμώσει σημαντικά το βασίλειό του. Σαφής ένδειξη της ισχυρής του εξουσίας πάνω στους nakharar της χώρας αποτελεί η αύξηση των ανδρών που είχε υπό τις εντολές του ο sparapet από δεκαπέντε σε σαράντα χιλιάδες άνδρες¹³². Ακόμη όμως και στις καλύτερες της μέρες η εξουσία των Bagratuni δεν έφτασε ποτέ στο βαθμό συγκεντρωτισμού που χαρακτήριζε τη διοίκηση των δύο μεγάλων δυνάμεων. Σε αυτό φυσικά συνετέλεσαν πολλοί λόγοι, με σημαντικότερο, πάντως, την ύπαρξη των αραβικών εμιράτων, αλλά και την ισχυρή παρουσία φυγόκεντρων δυνάμεων στην αρμενική κοινωνία¹³³. Άλλωστε οι φορείς αυτών των τάσεων, οι φεουδάρχες ishkan, συχνά ενθαρρύνονταν στις αποσχιστικές τους απόπειρες από Άραβες και Βυζαντινούς, οι οποίοι μέσω αυτών έβλεπαν περαιτέρω τρόπους για ανάμειξη στα ζητήματα της χώρας¹³⁴. Τα παραδείγματα προς επίρρωση του παραπάνω γεγονότος είναι τόσα πολλά που δεν υφίσταται λόγος αναφοράς τους. Από την

¹³²H. THOPDSCHIAN, 1904, σ.41. H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.206. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.238. Η αναλογία των ιππέων σε αυτό το στράτευμα υπολογίζεται από τον Harut'yunyan στο 1/3 της συνολικής δύναμής του, βλ. H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.206. Για μια χρήσιμη, ακόμη και σήμερα, ανάλυση του αρμενικού στρατού της εποχής του Ashot A', βλ. H. THOPDSCHIAN, 1904, σ.35-41.

¹³³ Βλ. αναλυτικά, N. GARSOĪAN, 2004d, σ.149-150.

¹³⁴ H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.33. B. ARAKELYAN, 1976, σ.18.

άλλη, πιστεύω αξίζει να αναφέρουμε τον αγώνα που χρειαζόταν να κάνει ο t'aganor για να διατηρήσει την υπακοή των υπόλοιπων ishkhan και nakharar: όταν οι ishkhan των περιοχών Vanand¹³⁵ και Gugark¹³⁶ εξεγέρθηκαν εναντίον του, ο Ashot αναγκάστηκε να αποστείλει τον αδερφό του και sparapet Abas στην πρώτη και τον πρίγκιπα Smbat στη δεύτερη. Παρότι οι βασιλικές στρατιωτικές δυνάμεις σύντομα νίκησαν τους επαναστάτες, ωστόσο η εκεί παρουσία των δύο ανδρών κρίθηκε σκόπιμο ότι έπρεπε να επιμηκυνθεί ώστε να εμποτίσουν στους εκεί nakharar τη νομιμοφροσύνη προς το στέμμα¹³⁷.

Σχετικά με τα σύνορα του νεοσύστατου αρμενικού βασιλείου, στοιχεία προσφέρουν τόσο οι Αρμένιοι ιστορικοί όσο και οι Άραβες γεωγράφοι. Ο Ibn Haukal δίνει την παρακάτω περιγραφή: **«Και τα σύνορά της είναι ξεκάθαρα: στα ανατολικά συνορεύει με τη Bardha'a, στα δυτικά με την Άνω Μεσοποταμία (Τζαζίρα), στα νότια με το Αζερμπαϊτζάν και στο βορρά με τη Βυζαντινή αυτοκρατορία προς την πλευρά της Karin»**¹³⁸. Γίνεται φανερό ότι η έκταση που κάλυπτε το αρμενικό κράτος δε διέφερε αισθητά από αυτή του οστικανάτου της Αρμενίας, με μια σαφή εξαίρεση: αυτή των ανατολικών περιοχών του οστικανάτου, του Shirwan και του Derbent, στα οποία είχαν εγκαθιδρυθεί ισλαμικά εμιράτα¹³⁹. Αυτός είναι και ο λόγος που οι αρμενικές πηγές αναφέρονται στους Bagratuni ηγεμόνες ως βασιλιάδες Αρμενίας και Γεωργίας (*թագաւոր Հայոց եւ Վրաց*)¹⁴⁰. Από την άλλη, δεν θα πρέπει επουδενί να θεωρήσουμε ότι σε όλα τα χριστιανικά εδάφη του οστικανάτου ο Ashot είχε απόλυτη κυριαρχία. Για παράδειγμα το Kartli, μπορεί να ανήκε στη σφαιρα επιρροής του, ωστόσο εκεί στην πραγματικότητα κυβερνούσαν οι απόγονοι του Κουροπαλάτη Ashot¹⁴¹. Ο

¹³⁵ Περιοχή γύρω από την πόλη Kars.

¹³⁶ Στα βόρεια της Αρμενίας, στη μεθόριο με τη Γεωργία.

¹³⁷ H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.36-37.

¹³⁸ Ibn Haukal, σ.343:

"وحدودها ظاهرة فحدها من المشرق الى برذعه ومن المغرب الى الجزيرة ومن الجنوب الى اذربيجان ومن الشمال الى نواحي بلد الروم من جهة قاليبلا".

¹³⁹ V. MINORSKY, 1958, σ.20. H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.30. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.239-240.

¹⁴⁰ A. YEGHIAZARYAN, 2011, σ.30-31.

¹⁴¹ Ο οποίος υπήρξε απόγονος του Ashot του Τυφλού και είχε καταφέρει, την ίδια περίοδο που ο Msaker ενδυνάμωνε τον οίκο των Βαγρατιδών στην Αρμενία, να του αναγνωριστεί η

γεωργιανός κλάδος των Bagratuni επωφελήθηκε τα μέγιστα από την εξάλειψη του εμιράτου της Τιφλίδας από τον Bughā και σταδιακά κυριάρχησε στο μεγαλύτερο τμήμα της Ιβηρίας¹⁴². Σε αυτούς θα αναγνώριζε, αργότερα, βασιλικό τίτλο ο διάδοχος του Ashot A', Smbat A'¹⁴³. Παράλληλα και στην Αλβανία θεμελιώθηκε η ανεξάρτητη ηγεμονία ενός άλλου Bagratuni, του Hamam. Οι κτήσεις, πάντως, του ίδιου του ηγετικού οίκου των Bagratuni ήταν πολυάριθμες και φανερώνουν την ισχύ που απολάμβανε ο Ashot A': Shirak, Vanand, Ani, Ararat (μέχρι το Ερεβάν), Taik και Gugark αποτελούσαν επικράτεια του οίκου του¹⁴⁴. Η τελευταία, μαζί με άλλες βόρειες περιοχές, όπως η Uti, προσαρτήθηκε σταδιακά από τον Ashot, μετά τη στέψη του, όπως διευκρινίζει ο Ιωάννης Καθολικός¹⁴⁵. Ουσιαστικά, σχεδόν ολόκληρη η κεντρική Αρμενία ανήκε στον Ashot A'.

δ') Η φιλοαραβική πολιτική του Ashot A'

Είναι καίριο να απαντήσουμε στο ερώτημα, αν ο πρώτος Bagratuni υπήρξε τελικά φιλοβυζαντινός ή φιλοαββασιδής. Σαφέστατα, οποιαδήποτε απάντηση δεν αναιρεί το γεγονός ότι επρόκειτο για πολιτική επιλογή του t'aganov που αποσκοπούσε στη διατήρηση της αρμενικής ανεξαρτησίας. Τι πίστευε, όμως, ο ίδιος ότι θα ήταν καλύτερο προς αυτό το σκοπό; Συχνά η στάση του έχει λανθασμένα, θεωρηθεί ως απόλυτα ουδέτερη απέναντι στις δύο μεγάλες δυνάμεις¹⁴⁶. Ωστόσο πολλές ενδείξεις μας οδηγούνε στο συμπέρασμα ότι ο ίδιος είχε επιλέξει να ταχθεί στο πλευρό των Αββασιδών τηρώντας, πάντως, μία ιδιαίτερα προσεκτική και φιλειρηνική πολιτική απέναντι στους Βυζαντινούς. Για παράδειγμα, ο Ashot δεν αποπειράθηκε να εκμεταλλευθεί την αναρχία στο Χαλιφάτο μετά τη δολοφονία του al-Mutawakkil, προσπαθώντας με μία μαζική επανάσταση να αποτινάξει την αραβική επικυριαρχία. Αντίθετα, αποδέχτηκε

εξουσία στη Γεωργία από τις αραβικές αρχές και ταυτόχρονα να λάβει από την Κωνσταντινούπολη τον τίτλο του Κουροπαλάτη, βλ. Vardan, σ.77 (THOMSON, 1989, σ.182).

¹⁴² H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.31.

¹⁴³ A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.239.

¹⁴⁴ H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.131.

¹⁴⁵ Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.443-444 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.128-129).

¹⁴⁶ S. RUNCIMAN, 1929, σ.127. A.E. REDGATE, 2006, σ.265. N.TOBIAS, 2007, σ.206.

πλήρως την τελευταία με αντάλλαγμα τη χαλιφική αναγνώριση της υπεροχής του απέναντι σε όλους τους άλλους αριστοκράτες της χώρας. Βέβαια η πολιτική του Ashot αποδείχθηκε ιδιαίτερα αποτελεσματική, αλλά αυτό δεν αναιρεί το γεγονός ότι επουδενί δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως αντί-αραβική, όπως θα μπορούσε, για παράδειγμα, να θεωρηθεί η πολιτική πολλών Mamikonean του προηγούμενου αιώνα.

Ένα ακόμα δείγμα της τοποθέτησης του Αρμένιου βασιλιά στο διεθνές δίπολο αποτελεί η περίπτωση της σύλληψης του Gurgēn Arupelch Artsruni. Αυτός ο Artsruni iskhan που είχε διακριθεί στους αγώνες εναντίον των στρατιών του Bughā, όταν αργότερα βρέθηκε αντιμέτωπος με τους ηγέτες του κύριου κλάδου του οίκου και ιδιαίτερα με το Γρηγόριο-Derenik, αποφάσισε να εγκαταλείψει τις κτήσεις του και να καταφύγει στο Βυζάντιο¹⁴⁷. Εύκολα μπορεί να φανταστεί κανείς

¹⁴⁷ Αξίζει να μνημονευθεί ότι, σύμφωνα με το Tonma Artsruni, ο ίδιος είχε λίγα χρόνια πριν απορρίψει πρόσκληση του Αυτοκράτορα να καταταγεί ως στρατηγός στον βυζαντινό στρατό, πρόσκληση που είχε έρθει ως αποτέλεσμα του εντυπωσιασμού που προκάλεσε στους Βυζαντινούς ο Gurgēn κατά τις συγκρούσεις εναντίον των ιδίων στην περιοχή της Sper, όπου είχε καταφύγει την πρώτη περίοδο της εκστρατείας του Bughā, βλ. Tonma Artsruni, σ.194-195(VARDANYAN, 1978, σ.205-207.THOMSON,1985, σ.258-259). Η αναφορά του Preiser-Kapeller σε αυτά τα γεγονότα αφήνει στον αναγνώστη τη λανθασμένη εντύπωση ότι σε αυτά τα δύο περιστατικά πρωταγωνιστούσαν δύο διαφορετικοί Gurgēn, βλ. J. PREISER-KAPPELLER, 2010, σ.160.

Στο έργο των Laurent-Canard, παρουσιάζεται συνεχώς ο ισχυρισμός ότι ο Gurgēn ήταν ο άνθρωπος των Βυζαντινών στην Αρμενία της περιόδου και κάθε κίνηση και σύγκρουσή του με τους υπόλοιπους Αρμένιους αριστοκράτες υπαγορευόταν από την Κωνσταντινούπολη, με σκοπό την αποφυγή δημιουργίας ενός ισχυρού αρμενικού κράτους, βλ. ενδεικτικά LAURENT-CANARD, 1980,σ.313. Στην πραγματικότητα, ωστόσο, δεν έχουμε καμιά απολύτως πληροφορία από τις πηγές που να επιβεβαιώνει έναν τέτοιο συλλογισμό. Ακόμη πιο περιέργη είναι, ωστόσο, η βεβαιότητα με την οποία οι συγγραφείς αφηγούνται ότι οι αραβικές αρχές απελευθέρωσαν τους Αρμένιους που είχαν συλληφθεί από τον Bughā, με σκοπό να αποδυναμώσουν αυτόν τον «ami des Byzantins», βλ. LAURENT-CANARD, 1980,σ.313-314.

Για να γίνει κατανοητό το αβάσιμο ενός τέτοιου ισχυρισμού αξίζει να αναφέρουμε ότι ένας άλλος αρμενολόγος, ο Greenwood, θεωρεί με τη σειρά του ότι μετά την απόρριψη της πρόσκλησης του Μιχαήλ από τον Arupelch, οι Βυζαντινοί στραφήκαν στον αντίπαλό του Grigor Argruni, τον οποίο μάλιστα στήριξαν στις συγκρούσεις του με τον πρώτο, για την κυριαρχία στο Vaspurakan. Την εμπλοκή των Βυζαντινών ο ιστορικός την υποθέτει με αφορμή τη βοήθεια των Γεωργιανών συμμάχων τους στο Grigor, γεγονός που δεν κάνει και αυτή τη θέση πιο ισχυρή από αυτή του Laurent-Canard, βλ. T. GREENWOOD, 2006, σ.131. T. GREENWOOD, 2008, σ.349-351. Για την ίδια θέση βλ. R. GROUSSET, 1973, σ.371.

Μάλιστα, ένας άλλος ιστορικός (C. TOUMANOFF, 1966, σ.612), όπως θα δούμε και παρακάτω, έχει χαρίσει το ρόλο του κύριου συμμάχου των Βυζαντινών στον Κουροπαλάτη Ashot της Taron, περιοχή, εδάφη της οποίας είχε κυριεύσει ο Gurgēn επωφελούμενος από

πόσο θα επωφελούνταν η βυζαντινή στρατιωτική διοίκηση από την εμπειρία και τις ικανότητες ενός τέτοιου άνδρα. Όμως, πριν καταφέρει να εισέλθει σε ρωμαϊκά εδάφη, ο Gurgēn συνελήφθη από μουσουλμάνους και παραδόθηκε σε άνδρες των Bagratuni¹⁴⁸. Θα μπορούσε κανείς να ερμηνεύσει την ανάμειξη του Bagratuni ως έναν τρόπο να ενδυναμώσει τη συμμαχία του με το δεύτερο ισχυρότερο οίκο της χώρας, τους Artsruni¹⁴⁹. Ωστόσο, κάθε τέτοιος ισχυρισμός καταρρέει μπροστά στα γεγονότα: ο Αρμένιος βασιλιάς επέλεξε να τον παραδώσει στους Άραβες¹⁵⁰ και όχι στον Grigor-Derenik. Επομένως, αυτοί τελικά των οποίων την εύνοια αποζητούσε ο Ashot δεν ήταν οι Artsruni, αλλά οι Άραβες. Συλλαμβάνοντας άνδρες σαν τον Gurgēn, πριν καταφύγουν στην Αυτοκρατορία, αποδείκνυε στο Χαλιφάτο ότι ο τίτλος που του είχε δοθεί το 862 δεν είχε πάει χαμένος. Θεωρούμε ότι η παραπάνω ερμηνεία είναι πιο εύλογη από την υπόθεση του Diāb, ο οποίος υποθέτει ότι ο Ashot κινήθηκε με αυτόν τον τρόπο, φοβούμενος αραβικά αντίποινα σε περίπτωση που ο Gurgēn κατάφερε να διαφύγει στο Βυζάντιο¹⁵¹. Άλλωστε την αποσόβηση της στρατιωτικής ενίσχυσης της Αυτοκρατορίας από Αρμένιους φυγάδες χρησιμοποίησε, επίσης, ο Ashot για να δρέψει τις δάφνες από τον Χαλίφη¹⁵², αλλά κυρίως για να επεκτείνει αναίμακτα την επικράτειά του¹⁵³ με τη δολοφονία του Γρηγόριου Mamikonean, ενώ στην πραγματικότητα η κύρια του επιθυμία ήταν να

την αιχμαλωσία του Ashot στη Sāmarrā. Ο Laurent θεωρεί ότι και σε αυτές τις κινήσεις ο Arupelch είχε τη βυζαντινή συναίνεση, ισχυρισμό που ορθά απορρίπτει ο Grigoryan, βλ. G. GRIGORYAN, 1979, σ.75-76.

Φυσικά, δεν είναι δυνατόν όλοι αυτοί οι άνδρες να ήταν συγχρόνως πiónια των Βυζαντινών και εχθροί μεταξύ τους. Τα παραπάνω γεγονότα, ωστόσο, καταδεικνύουν την ύπαρξη διπλωματικών σχέσεων μεταξύ του Βυζαντίου και διάφορων περιγικπικών, χώρια του βασιλικού, οίκων της Αρμενίας. Στο επόμενο κεφάλαιο θα επιχειρήσουμε να μελετήσουμε σε βάθος αυτές τις επαφές.

¹⁴⁸ Για τη σύλληψή του, βλ. Tonma Artsruni, σ.203(VARDANYAN, 1978, σ.214-215.THOMSON,1985, σ.267).

¹⁴⁹ Η συνεργασία των οποίων με τους Βαγρατίδες για τη διατήρηση του αρμενικού βασιλείου ήταν ζωτικής σημασίας. Ορθότατη είναι η παρατήρηση του Vardanyan ότι τη σπουδαιότητα του Vaspurakan για την κεντρική εξουσία αύξανε το γεγονός ότι γεωγραφικά αυτό βρισκόταν σφήνα ανάμεσα στα αραβικά εμιράτα και έτσι εμπόδιζε τη συνεργασία τους. Βλ. V. VARDANYAN, 1969, σ.26.

¹⁵⁰ Tonma Artsruni, σ.203(VARDANYAN, 1978, σ.214-215.THOMSON,1985, σ.267).

¹⁵¹ S.M. DIYĀB, 1978, σ.134.

¹⁵² Δεν έχει άδικο ο Daghaschean που βλέπει την περίπτωση του Γρηγόριου ως: «*Beweis seiner Loyalität gegen den Khalifen zu liefern*», βλ. H. DAGHBASCEAN, 1893, σ.41.

¹⁵³ B. ARAKELYAN, 1976, σ.17.

επιφέρει το τελειωτικό χτύπημα στον αλλοτινό κυρίαρχο πολιτικό οίκο των Mamikonean¹⁵⁴. Όπως, πολύ σωστά, επισημαίνει ο Αρμένιος ιστορικός Harut'yunyan, η σύλληψη ανδρών, όπως ο Gurgēn, λίγο πριν καταφύγουν στην Αυτοκρατορία, χρησιμοποιήθηκε από τον Ashot, για να κερδίσει την περαιτέρω εμπιστοσύνη του Χαλιφάτου¹⁵⁵.

Ισχυρές ενδείξεις για τη στάση του Ashot απέναντι στο Χαλιφάτο προσφέρει ακόμη και η εσωτερική του πολιτική. Είδαμε παραπάνω ότι αυτός επιδίωξε, πριν ακόμη λάβει το βασιλικό τίτλο, να θεμελιώσει στενές σχέσεις με τους δύο άλλους ισχυρούς οίκους της χώρας, των Artsruni και της Siunik', κάτι απολύτως λογικό δεδομένης της δύναμής τους. Όμως από την άλλη, ιδιαίτερη σημασία έχει με ποιούς άνδρες των οίκων αυτών επέλεξε να συνδεθεί μέσω των διπλωματικών γάμων. Ο Γρηγόριος-Derenik και ο Vasak Gaburi, είχαν ένα κοινό σημείο: έφεραν και οι δύο χαλιφική αναγνώριση για τις κτήσεις τους αλλά και για την κυριαρχία τους στις ευρύτερες περιοχές τους¹⁵⁶. Έτσι ο Ashot επέλεξε να συμμαχήσει με αυτούς τους ishkhan που ανήκαν επίσης στο δίκτυο των πιστών στην αραβική κεντρική εξουσία. Η επιλογή αυτή δε μπορεί και δεν πρέπει να θεωρηθεί τυχαία. Επρόκειτο για ακόμη μία διαβεβαίωση προς τον Χαλίφη ότι ο ίδιος έστεκε στο πλευρό του. Ιδίως στην περίπτωση των Artsruni αυτό φαίνεται ξεκάθαρα, αφού μόνο με αυτό τον τρόπο μπορεί να ερμηνευθεί η προθυμία του να ενισχύσει τον αγώνα του Γρηγόριου-Derenik εναντίον του Gurgēn. Χωρίς αυτήν την πολιτική στόχευση ο Ashot σίγουρα δεν θα ήταν τόσο πρόθυμος να επισπεύσει το τέλος των εμφύλιων διαμαχών στο Vaspurakan, αφού αυτές εξασφάλιζαν την

¹⁵⁴Vardan, σ.81 (THOMSON, 1989, σ.184). Μετά από αυτή τη δολοφονία μπόρεσαν οι Βαγρατίδες να κυριεύσουν την Bagrewand που έως τότε είχε παραμείνει στα χέρια των Mamikonean, βλ. ενδεικτικά R. GROUSSET, 1973, σ.373-374. Ωστόσο, αυτό δεν σήμαινε την οριστική εξάλειψη των Mamikonean από το γεωγραφικό χώρο της Αρμενίας. Ένας κλάδος του οίκου, γνωστός ως Chordvaneli, παρέμεινε στη Sasun μέχρι το 13^ο αιώνα, όποτε και μετοίκησαν στην Κιλικία, βλ. R. HEWSEN, 2001, σ.50-51.

¹⁵⁵H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.19-20:«Վերջինիս համար շատ պարզ էր, որ հայկազան քաղաքացիական քրոջ ուղեր բրուգանդահների հետ միասին կովեղով արարների դեմ, փաստորեն վարկազուրկ էին անում Հայաստանում հայ քաղաքացիական գործիչներին: Ահա թե ինչու Աշոտը չէր ցանկանում, որ Քուրգենը գնար Բրուգանդիս և կովեր արարների դեմ: Այդ էր պատճառը, որ Աշոտը ամեն կերպ աշխատում էր խանգարել հայ իշխանների անցումը դեպի Բրուգանդիս և դրանով էլ ձգտում էր վստահություն չունից սալ խալիֆաթին:».

¹⁵⁶Για την τελετή αναγνώρισης των κυριαρχικών δικαιωμάτων του Grigor-Derenik από τον Χαλίφη, βλ. Tonma Artsruni, σ.202(VARDANYAN, 1978, σ.213.THOMSON,1985, σ.265-266).

αποδυνάμωση του κυριότερου αντιπάλου του στο δρόμο προς τη δημιουργία μίας ισχυρής κεντρικής εξουσίας.

Όλα τα παραπάνω δεν πρέπει πάντως να οδηγήσουνε στο συμπέρασμα ότι ο πρώτος Bagratuni βασιλέας ήταν απλώς ένα ανδρείκελο των Αββασιδών. Όπως ήδη τονίσαμε, η εξωτερική πολιτική του Ashot αποσκοπούσε κυρίως στη διατήρηση της ανεξαρτησίας της Αρμενίας. Οι υπολογισμοί του τον είχαν οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι αυτό θα μπορούσε να επιτευχθεί πιο εύκολα με τη διατήρηση ειρηνικών και φιλικών σχέσεων με όλους τους μουσουλμάνους γείτονές του και όχι μόνο με τον Χαλίφη: η επέκτασή του στις περιοχές της παλαιάς Περσαρμενίας τον είχε φέρει, για παράδειγμα, στα πρόθυρα μίας στρατιωτικής συμπλοκής με τους Sajids του Αζερμπαϊτζάν. Ο επιδέξιος *t'aganor* όχι μόνο κατάφερε να αποφύγει αυτό το ενδεχόμενο αλλά πέτυχε να συνάψει μια διακρατική συνθήκη με τους Sajids που όριζε τις πολιτικές και οικονομικές σχέσεις των δύο γειτόνων¹⁵⁷.

Σημαντικότερος, ωστόσο μάρτυρας της ανεξάρτητης, από τις χαλιφικές προσταγές, αρμενικής εξωτερικής πολιτικής ήταν οι σχέσεις του Ashot με τους Βυζαντινούς. Θα πρέπει να θεωρείται δεδομένο ότι υπήρξαν φιλικές σχέσεις μεταξύ των δύο πλευρών, όπως άλλωστε φανερώνουν και οι επαφές με τον Βασίλειο Α' και η σύναψη μιας συνθήκης φιλίας¹⁵⁸, αν και θα πρέπει να απορριφθεί η αναφορά για επίσκεψη του Ashot Α' στην Κωνσταντινούπολη, ώστε να επισκεφτεί το διάδοχο του Βασιλείου, Λέοντα Στ'. Η πληροφορία αυτή, που ορισμένοι ιστορικοί αποδέχονται¹⁵⁹, οφείλεται σε σύγχυση με τη μεταγενέστερη επίσκεψη του Ashot Β' στη βυζαντινή πρωτεύουσα, αφού όχι μόνο υπάρχει πλήρης απουσία κάθε σχετικής αναφοράς στις αρμενικές πηγές αλλά και μία τέτοια πράξη δεν συνάδει με την ιδιαίτερα προσεκτική πολιτική του βασιλιά απέναντι

¹⁵⁷ H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.36.

¹⁵⁸ Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.444 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.129).

¹⁵⁹ Ο Runciman μάλιστα θεωρεί, τελείως αβάσιμα, ότι με αυτήν την επίσκεψη ο Βυζαντινός αυτοκράτορας ήταν «*delighted to see his long-claimed overlordship at last recognized* (από τον Ashot)», βλ. S. RUNCIMAN, 1929, σ.153. Βλέπε επίσης S. NERSESSIAN, 1973, σ.300.

στις αραβικές αρχές¹⁶⁰. Άλλωστε ο Ιωάννης Καθολικός, σύγχρονος των γεγονότων, μας πληροφορεί ότι ο Ashot A' πέθανε ταξιδεύοντας στην περιοχή της Shirak¹⁶¹.

Η διαπίστωση της ανεξάρτητης εξωτερικής πολιτικής των Αρμενίων βασιλιάδων έχει οδηγήσει τον Mat'evosyan στη διατύπωση της άποψης ότι το αρμενικό βασίλειο ήταν στην πραγματικότητα ανεξάρτητο και όχι απλώς αυτόνομο υπό την επικυριαρχία του Χαλιφάτου¹⁶². Όμως η ακηδεμόνευτη διπλωματία δεν αρκεί για να αρνηθούμε τη νομική υποτέλεια των Bagratuni. Είδαμε παραπάνω ότι ο δεσμός με τη Βαγδάτη υπαγόρευε σαφείς περιορισμούς στην άσκηση της εσωτερικής πολιτικής. Άλλωστε και μόνο το γεγονός ότι οι πρώτοι Βαγρατίδες βασιλιάδες ήταν υποχρεωμένοι να πληρώνουν ετήσιο φόρο υποτέλειας, νομίζουμε καθιστά απαγορευτική την περιγραφή της θέσης τους ως ολοκληρωτικά ανεξάρτητης¹⁶³.

Συμπερασματικά, θα πρέπει να δούμε την εξωτερική πολιτική του Ashot ως μια διαρκή προσπάθεια εκμετάλλευσης του αραβο-βυζαντινού ανταγωνισμού προς όφελος της ισχυροποίησης της δικής του θέσης. Υπό αυτό το πρίσμα εξετάζοντας τις επιλογές που ο Ashot είχε, όπως μαρτυρούν οι ενέργειές του, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι αυτοί που είχαν να του προσφέρουν περισσότερα ήταν οι Αββασίδες και όχι οι Βυζαντινοί. Η ταχύτατα εξελισσόμενη διεθνή κατάσταση και η απειλή εξ ανατολών εξανάγκασε τους διαδόχους του να αναθεωρήσουν τη στρατηγική του θεμελιωτή της δυναστείας.

ε') Smbat A' και Sajids.

Η διαδοχή του υιού του Ashot A', Smbat A' (891¹⁶⁴-914) δεν είχε ομαλή αρχή. Ο Αρμένιος ηγεμόνας χρειάστηκε να συγκρουστεί με το θείο του Abas για το θρόνο και μόνο η επέμβαση του Χαλίφη al-Mu'tadid επιβεβαίωσε το δικαίωμά του στο

¹⁶⁰ H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.37.

¹⁶¹ Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.445 (MAKSOUNDIAN, 1987, σ.130). Για τον θάνατο του Ashot A', βλ. επίσης Tovma Artsruni, σ.229-230 (VARDANYAN, 1978, σ.238.THOMSON,1985, σ.293).

¹⁶² R.MAT'EVOSYAN, 1990, σ.96.

¹⁶³ Πρβλ. A. YEGHIAZARYAN, 2011, σ.79-80.

¹⁶⁴ Για το έτος του θανάτου του Ashot A', βλ. A.YEGHIAZARYAN, 2014b, σ.46.

πατρικό αξίωμα¹⁶⁵. Μάλιστα και αυτή τη φορά ο Χαλίφης έστειλε το βασιλικό στέμμα (892), τώρα όμως μέσω του νέου κυβερνήτη του Αζερμπαϊτζάν, Afshīn ibn Abī'l-Sāj¹⁶⁶. Ο al-Saj κομιστής του βασιλικού στέμματος, παρακολούθησε έπειτα τη στέψη του Smbat από τον Καθολικό Gēworg II Gañec'ī στον καθεδρικό ναό της νέας πρωτεύουσας των Bagratuni το Erazgonorse (Σιρακαβάν)¹⁶⁷, το 891/2. Φυσικά μία από τις πρώτες ενέργειές του ως βασιλιάς ήταν να τοποθετήσει στην επίφοβη θέση του sparapet τον αδερφό του, Sharuh.

Οι εσωτερικές έριδες, λοιπόν, των Αρμενίων έδωσαν την ευκαιρία στον Χαλίφη να επιβεβαιώσει την επικυριαρχία του στη χώρα. Ταυτόχρονα, όπως και στην περίπτωση της στέψης του Ashot, η αποστολή ενός νέου στέμματος έδινε στον Χαλίφη την ευκαιρία να επιβεβαιώσει το σεβασμό του στην αρμενική αυτονομία, επιδιώκοντας να αποτρέψει μια αρμενο-βυζαντινή προσέγγιση. Το δυστύχημα για τον Αρμένιο βασιλιά ήταν ότι αργότερα η αδυναμία του Ashot να αντικαταστήσει το φεουδαρχικό πολιτικό σύστημα της χώρας με ένα ισχυρό συγκεντρωτικό κράτος, θα προσέφερε ευκαιρίες επέμβασης στους Sajids του Αζερμπαϊτζάν, γεγονός που θα αποδεικνυόταν καταστροφικό για την αρμενική βασιλεία.

Ο Afshīn ibn Abī'l-Sāj, είχε εκμεταλλευθεί το θεσμό της *iqta'* και είχε καταφέρει να κερδίσει την περιοχή του Αζερμπαϊτζάν ως τέτοια¹⁶⁸. Βέβαια η εξουσία του στην περιοχή δεν ήρθε λόγω του διορισμού από τη πρωτεύουσα, αλλά επειδή ο πατέρας του, Abū'l-Sāj Dīwdād¹⁶⁹, είχε καταφέρει να καταλάβει την περιοχή του Αζερμπαϊτζάν την περίοδο της αναρχίας της Sāmarrā και με τον

¹⁶⁵ Για τη σύγκρουση Smbat-Abas, βλ. Yovhannes Drasxanakertc'ī, σ.446 κ.εξ (MAKSOUNDIAN, 1987, σ.131 κ. εξ.).

¹⁶⁶ Yovhannes Drasxanakertc'ī, σ.448 (MAKSOUNDIAN, 1987, σ.132). Asoghik, σ.148 (GELZER-BURCKHARDT, 1907, σ.118). Step'annos Orbēlean, σ.220 (BEDROSIAN, 2015, σ.93). Βλ. επίσης B. ARAKELYAN, 1976b, σ.26-27.

¹⁶⁷ Σωστά σημειώνει ο Mat'evosyan τη σημασία του γεγονότος ότι η πρωτεύουσα του Ashot Α' κληρονομήθηκε από τον Saruh και όχι από τον Smbat, ως ενδεικτικό χαρακτηριστικό της αρμενικής φεουδαρχίας αυτής της περιόδου, βλ. R.MAT'EVOSYAN, 1990, σ.38-39. Η Garsoian από την άλλη βλέπει στην πρακτική των Βαγρατιδών να αλλάζουν συχνά την πρωτεύουσά τους ακόμη μια απόδειξη της απέχθειας του μεσαιωνικού αρμενικού πολιτισμού για τα αστικά κέντρα, βλ. N. GARSOÏAN, 1984-5, σ.77.

¹⁶⁸ M.A. SHABAN, 2001b, σ.247.

¹⁶⁹ Για αυτόν, βλ. Ibn Zāfir, σ.110. Επίσης F. AMABE, 1995, σ.141.

θάνατό του το 279/892 η εξουσία είχε περάσει στα χέρια του μεγάλου του γιου, Muhammad b. Abī al-Sāj¹⁷⁰. Προς επίρρωση τούτου αρκεί να αναφέρουμε ότι η επίσημη χαλιφική αναγνώριση ήρθε για τον Afshīn αρκετά αργότερα, μόλις το 285/899. Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία του al-Ṭabarī: **«Αυτό (το έτος) έχρισε ο al-Muʿtaḍid τον Muhammad b. Abī al-Sāj διοικητή του Αζερμπαϊτζάν και της Αρμενίας. Αυτός είχε ήδη καθυποτάξει (αυτές τις περιοχές) και ήταν σε αντίθεση (με την κεντρική κυβέρνηση)»**¹⁷¹. Με το διορισμό του ως ostikan του Αζερμπαϊτζάν ο Afshīn κατάφερε να εγκαθιδρύσει ένα νέο εμιράτο στη χώρα¹⁷². Η αναγνώρισή του πάντως από τη Βαγδάτη δεν θα πρέπει να δημιουργεί αμφιβολίες για το γεγονός ότι επρόκειτο ουσιαστικά για έναν ανεξάρτητο ηγεμόνα¹⁷³. Αυτό το εμιράτο αποφάσισε να εκμεταλλευθεί ο al-Muʿtaḍid, ως έναν ακόμα παράγοντα αποτροπής μιας αρμενο-βυζαντινής συμμαχίας. Έχρισε τον Afshīn κυβερνήτη Αζερμπαϊτζάν και Armīnya επαναφέροντας έτσι στην πράξη το θεσμό του οστικανάτου Armīnya¹⁷⁴. Ο Smbat δεν θα πρέπει να άργησε να αντιληφθεί ότι ο βασιλικός του τίτλος ήταν κενός περιεχομένου, εάν αυτός ετίθετο υπό τη δικαιοδοσία ενός εμίρη. Αργότερα εντάσεις και τριβές στις σχέσεις al-Muʿtaḍid και Afshīn θα περιέπλεκαν και άλλο την κατάσταση.

Είναι αναγκαίο να ξανά στρέψουμε το βλέμμα στις εξελίξεις στη Βαγδάτη, ώστε να κατανοήσουμε καλύτερα το ανανεωμένο ενδιαφέρον του Χαλίφη για την περιοχή του Καυκάσου. Χαλίφης από το 892 ήταν ο γιος του al-Muwaffaq , al-Muʿtaḍid (892-902), ο οποίος κατάφερε να πάρει την εξουσία χάρη στη φανατική

¹⁷⁰ Αυτός είναι φυσικά ο Afshīn. Εδώ πρέπει να διευκρινίσουμε ότι το al-Afshīn δεν ήταν κύριο όνομα, αλλά κληρονομικός τίτλος των ηγεμόνων της περιοχής της Ushrūsanā', περιοχή από την οποία κατάγονταν τόσο οι Sajids όσο και περίφημος πρίγκιπας της εποχής του al-Muʿtaḍid, βλ. H. KENNEDY, 2004, σ.253. Ο Muhammad είχε υπάρξει διοικητής των κυβερνητικών δυνάμεων κατά τη περίοδο των αγώνων εναντίον των Τουλουνιδών, βλ. al-Ṭabarī, τ.10 σ.233 (FIELDS, 1987, σ.160). Γενικά για την προ του 889 δράση του Afshīn, βλ. A. al-SAYYED, 1972, σ.147-149.

¹⁷¹ al-Ṭabarī, τ.10 σ.270 (ROSENTHAL, 1985, σ.72-73):

" وفيها ولي المعتضد محمد بن أبي الساج أعمال آذربيجان وأرمينية ، وكان قد تغلب عليها وخالف "

βλ. επίσης Miskawayh, τ.4, σ.380. Ibn Zāfir, σ.111. Ibn al-Athīr, τ.6, σ.394 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.172).

¹⁷² Χρονολογικός πίνακας των Sadjids, στον C. BOSWORTH, 2006, σ.409-410.

¹⁷³ H. KENNEDY, 2004, σ.182.

¹⁷⁴ A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.241.

υποστήριξη των Τούρκων στρατιωτικών¹⁷⁵ και παρά το γεγονός ότι τα τελευταία χρόνια του πατέρα του οι σχέσεις τους είχαν περάσει σοβαρή κρίση¹⁷⁶. Είναι χαρακτηριστικό ότι, όταν πέθανε ο al-Muwaffaq, ο νεαρός γιος του βρισκόταν σε κατ' οίκον περιορισμό κατά εντολή του πατέρα του, μολονότι η ύπαρξη των εξαγριωμένων ghilman του λειτουργούσε ως εγγύηση για την ασφάλειά του¹⁷⁷.

Ο νέος Χαλίφης ήταν αναμφίβολα ένας από τους ικανότερους ηγεμόνες στην ιστορία του Χαλιφάτου και, παρά το σύντομο της βασιλείας του, κατάφερε να αυξήσει σημαντικά την ισχύ του. Στη Δύση, αρχικά, ακολούθησε την ύστερη συμφυλιωτική πολιτική του πατέρα του με τους Τουλουνίδες, ο οποίος είχε αναγνωρίσει τον αιγυπτιακό έλεγχο σε Συρία και Παλαιστίνη με αντάλλαγμα την ετήσια καταβολή φόρου και κερδίζοντας αναγνώριση για την κατοχή της Jazīra¹⁷⁸. Εκμεταλλευόμενος αυτή τη συνθήκη ο al-Mu'tadid ξεριζώσε τα εμιράτα των Shaybānī και των Χαμδανιδών¹⁷⁹, από την περιοχή της Jazīra, εντάσσοντάς την με αυτόν τον τρόπο πλήρως στο Χαλιφάτο¹⁸⁰. Επιπρόσθετα, το 897 εκμεταλλευόμενος τον θάνατο του Khumarawayh, ανανέωσε το χαλιφικό έλεγχο στα thughūr¹⁸¹. Δεν είναι τυχαίο ότι είναι την επόμενη χρονιά που ο Afshīn εκδηλώνει εχθρικές διαθέσεις ενάντια στην κεντρική κυβέρνηση: πλέον το Χαλιφάτο είχε υπό την κατοχή του την Jazīra, γεγονός που έκανε εφικτή και μία μελλοντική πλήρη ενσωμάτωση του Αζερμπαϊτζάν. Το κλίμα στις σχέσεις al-Mu'tadid και Afshīn επιδεινώθηκε περαιτέρω το 900, όταν και ανακαλύφθηκε

¹⁷⁵ Για το νέο στρατό του al-Mu'tadid, βλ. F. AMABE, 1995, σ.227-234.

¹⁷⁶ M.A. SHABAN, 2001b, σ.232-233.

¹⁷⁷ al-Ṭabarī, τ.10 σ.232 (FIELDS, 1987, σ.157-158). H. KENNEDY, 2001, σ.152.

¹⁷⁸ M.A. SHABAN, 2001b, σ.231.

¹⁷⁹ Για την αρχική σύγκρουση του al-Mu'tadid με τους Χαμδανίδες, βλ. al-Ṭabarī, τ.10 σ.247-248 (ROSENTHAL, 1985, σ.15-17). Miskawayh, τ.4, σ.364. Πάντως, αργότερα, οι Χαμδανίδες, παρά τις αρχικές συγκρούσεις με τον al-Mu'tadid, θα γίνουν στενοί σύμμαχοι αυτού του Χαλίφης στην καταπολέμηση εσωτερικών επαναστάσεων (Χαριτζίτες και Καραμίτες). Η σύγκλιση τους με την κεντρική εξουσία θα οδηγήσει και στην τελική παγίωση των Χαμδανιδών στην περιοχή, με την παραχώρηση της Μοσούλης σε αυτούς να λαμβάνει χώρα το 905/293. Βλ. M. CANARD, 1953, σ.307 κ.εξ. Ş.M. DIYĀB, 1984, σ.36-39. Τέλος, εύστοχα παρατηρεί ο Asa Eger σχετικά με τους Χαμδανίδες και άλλους φύλαρχους των thughūr, ότι γενικά σε περιόδους πολιτικής αστάθειας ευνοούνται παραδοσιακά τέτοιες νομαδικές/κτηνοτροφικές δυνάμεις, όπως δηλαδή οι αραβικές φυλές των Βεδουίνων, βλ. A. ASA EGER, 2015, σ.268.

¹⁸⁰ Ş.M. DIYĀB, 1984, σ.37-38

¹⁸¹ H. KENNEDY, 2004, σ.181.

συνωμοσία του τελευταίου με Ταρσιώτες αριστοκράτες, ώστε να επεκτείνει την εξουσία του στα thughūr¹⁸². Γενικότερα, αξίζει να λεχθεί ότι ο al-Mu'taḍid, ήταν ένας ικανότατος ηγεμόνας και στρατιωτικός ηγέτης¹⁸³ και είναι βέβαιο ότι σε περίπτωση που η βασιλεία του διαρκούσε περισσότερο, το μέλλον του Χαλιφάτου θα ήταν διαφορετικό. Διάδοχος του al-Mu'taḍid, υπήρξε ο γιος του al-Muktafi (902-8), του οποίου η ηγεμονία αναλώθηκε κυρίως στην αντιμετώπιση της επικίνδυνης επανάστασης των Qarāmiṭa¹⁸⁴.

Η επαναφορά σε λειτουργία του οστικανάτου Αρμενίας και Αζερμπαϊτζάν είχε πολλές συνέπειες. Ο Αρμένιος βασιλιάς θα έπρεπε πλέον να προωθεί το φόρο του στη Βαγδάτη μέσω του Sājīd ostikan¹⁸⁵, που τώρα όμως δεν ήταν ένας απλός αξιωματούχος της κυβέρνησης, αλλά ένας ισχυρός εμίρης. Είναι προφανές ότι αυτό αύξησε σημαντικά τις φορολογικές οφειλές των Αρμενίων, φυσική συνέπεια της ύπαρξης μεσολαβητών στην πληρωμή τους. Το πιο σημαντικό όμως, ήταν ότι πλέον αποκτούσε, ως ostikan της Armīnya, δικαίωμα επέμβασης στα εσωτερικά

¹⁸²al-Ṭabarī, τ.10 σ.276 (ROSENTHAL, 1985, σ.85-86). Miskawayh, τ.4, σ.385. Ibn al-Athīr, τ.6, σ.399-400 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.172-173). Επίσης βλ. W. MADELUNG, 1999, σ.229. Συνέπεια αυτής της κρίσης ήταν και μια ενέργεια του Al-Mu'tadid με μεγάλο αντίκτυπο στις βυζαντινο-αραβικές σχέσεις. Ο Άραβας Χαλίφης θέλοντας να τιμωρήσει τους κατοίκους της Ταρσού για τη συνέργειά τους με τον Afshīn, πυρπόλησε όλο το στόλο της πόλης που τόσα προβλήματα είχε δημιουργήσει στην Αυτοκρατορία, βλ. al-Ṭabarī, τ.10 σ.278 (ROSENTHAL, 1985, σ.91). Ibn al-Athīr, τ.6, σ.400. Bar Hebraeus, σ.169. Βλ. επίσης A. VASILIEV, 1968, σ.140-141. A. al-SAYYED, 1972, σ.154-155. F. AMABE, 2005, σ.177. M.A. SHABAN, 2001b, σ.254.

¹⁸³Για τη στρατιωτική δράση του Χαλίφη αυτού αξίζει να αναφέρουμε ότι κανένας από τους προηγούμενους Αββασίδες χαλίφες δεν είχε επιδείξει πιο έντονη δραστηριότητα στο στρατιωτικό τομέα, βλ. H. KENNEDY, 2004, σ.181. Σχετικά με τον στρατό του Al-Mu'tadid έχει σωθεί ένας κατάλογος της μισθοδοσίας των στρατιωτικών του σωμάτων, βλ. Hilāl Aṣ-Ṣābī, 11-22. Επίσης βλ. H. KENNEDY, 2001, σ.157-159. Είναι ενδεικτικό τόσο της αποφασιστικότητας του Χαλίφη να διεκδικήσει την αναβίωση της αββασιδικής δύναμης όσο και της οικτρής οικονομικής κατάστασης του Χαλιφάτου το γεγονός ότι το 80% του κρατικού προϋπολογισμού προοριζόνταν για στρατιωτικές δαπάνες, βλ. H. KENNEDY, 2001, σ.156. Είναι επομένως τελείως άστοχη η υπόθεση του Harut'yunyan ότι η αδυναμία του Χαλιφάτου της περιόδου έκανε το Mu'tadid απρόθυμο να εμπλακεί σε στρατιωτικές συγκρούσεις, βλ. H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.44.

¹⁸⁴H. KENNEDY, 2004, σ.184. Για την επανάσταση των Qarāmiṭa, βλ. M. CANARD, 1966, 702. P. HITTI, 1970, σ.444-445. F. AMABE, 1995, σ.199-216. H. KENNEDY, 2004, σ.285-290. M.A. SHABAN, 2001b, σ.258-67. A. BENNISON, 2009, σ.40.

¹⁸⁵H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.40. B. ARAKELYAN, 1976b, σ.29. A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.60.

ζητήματα της Αρμενίας¹⁸⁶ ένας μουσουλμάνος εμίρης και μάλιστα ως επικυρίαρχος του Αρμένιου βασιλιά. Το γεγονός αυτό δημιουργούσε έντονη δυσαρέσκεια στον Αρμένιο τ'aganos και συγχρόνως έδινε βάσιμες ελπίδες στους Άραβες εμίρηδες της χώρας για απαλλαγή τους από την αρμενική επικυριαρχία, κάτι που με τη σειρά του έφερε περαιτέρω αποσταθεροποίηση της χώρας.

στ') Προσέγγιση Smbat με το Βυζάντιο

Στις αραβικές επιδιώξεις για ενίσχυση του ελέγχου πάνω του, ο Smbat απάντησε με σύσφιξη των σχέσεων του με την Αυτοκρατορία. Ο Καθολικός Yonhannes μαρτυρεί ότι ο Smbat είχε αποστείλει μία επιστολή, αλλά και πολλά σημαντικά δώρα, με μία πρεσβεία στο Βυζαντινό Αυτοκράτορα Λέοντα Στ'. Σε αυτή την κίνηση ο τελευταίος απάντησε με μία επιστολή που επιβεβαίωνε τις φιλικές διαθέσεις των Βυζαντινών απέναντι στον Bagratuni βασιλιά καθώς και τις εμπορικές και διπλωματικές συνθήκες που είχαν συμφωνήσει με τον πατέρα του¹⁸⁷. Η μαρτυρία, περί τούτου, του ίδιου του Καθολικού έχει ως εξής : «**Και πρώτον, σύμφωνα με τη συνθήκη συμμαχίας του πατέρα του, δεν αμέλησε ο ίδιος (ο Smbat) τις στενές σχέσεις με τον Αυτοκράτορα των Ρωμαίων, Λέοντα. Τίμησε τον τελευταίο με πολλά και άξια δώρα, αντάξια του ευγενικού του χαρακτήρα. Σε αντάλλαγμα, ο Αυτοκράτορας του έδωσε ένα μεγάλο αριθμό δώρων, όπως όμορφα όπλα, στολίδια, φορέματα ραμμένα με χρυσό...Όμως, ακόμη πιο σημαντικό (ήταν ότι) ο Αυτοκράτορας αποκάλεσε τον Smbat αγαπημένο του γιο (κλείνοντας) συνθήκη φιλίας**»¹⁸⁸.

¹⁸⁶ A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.60-1.

¹⁸⁷ Ο Vasiliev τοποθετεί τη σύναψη της συνθήκης στο 893, βλ. A. VASILIEV, 1968, σ.117, 124. Επίσης B. ARAKELYAN, 1976b, σ.28. Θεωρούμε ότι η ημερομηνία πρέπει να απορριφθεί, αφού είναι το έτος που πραγματοποιήθηκε η δεύτερη επίθεση του Afshīn στην Αρμενία, ενώ γνωρίζουμε ότι αμέσως μετά τη σύναψη της συνθήκης είχε προηγηθεί μια άλλη επίθεση του Afshīn. Θεωρούμε ότι το ορθό είναι η συνθήκη να τοποθετηθεί στο 892.

¹⁸⁸ Yonhannes Drasxanakertc'i, σ.445 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.137-138): «Եւ նախ ըստ հայրենի կարիացն ուխտի ոչ գաւտր զինքն ի սիրնրաց ստերնութենէ կայսերն Հռոմոնց Լէոնի, ընծայիւք բարձաւք եւ նուիրական պատարագաւք զնա սեծարեալ ըստ հեզահամբոյր հանդարտութեան իրոյ: Վասն որոյ եւ կայսր ոչ եթէ փոքր ինչ քան թէ սեծասեծս ննա ընձեռք պարգևս եւ պատիւս գեղեցիկ զինուց եւ զարդուց եւ ոսկեղևոս հանդերձս զգետուց...այլ եւ

Ο Runciman προτείνει ως κύριο αίτιο της κίνησης του Smbat για παγίωση μίας αρμενο-βυζαντινής συμμαχίας, την επιθυμία του να αποκομίσει κάποια οφέλη, από την αναμενόμενη για αυτόν συνέχεια της βυζαντινής προέλασης στην Ανατολή¹⁸⁹. Θεωρούμε, όμως, ορθότερο να ερμηνεύσουμε την επιλογή του Smbat ως μία έξυπνη κίνηση εξωτερικής εξισορρόπησης¹⁹⁰. Η υπόθεσή μας, μάλιστα, ενισχύεται αφού ταυτόχρονα προχώρησε σε ενέργειες που έδιναν στον Χαλίφη και κυρίως στους Sajids το μήνυμα ότι και ο ίδιος δεν θα εγκατέλειπε εύκολα την ανεξαρτησία του (εσωτερική εξισορρόπηση). Ασχολήθηκε ενεργά με την αμυντική θωράκιση της επικράτειάς του αυξάνοντας μάλιστα τη δύναμη του αρμενικού στρατού σε εξήντα χιλιάδες άνδρες¹⁹¹, ενώ σταδιακά άρχισε να επεκτείνει την επικράτεια του βασιλείου του¹⁹². Στις κινήσεις του αυτές τον Αρμένιο βασιλιά βοήθησε η σημαντική οικονομική και εμπορική πρόοδος της Αρμενίας αυτήν την εποχή, γεγονός που οφείλεται και στη μεταφορά των εμπορικών οδών βορειότερα της Μεσοποταμίας, λόγω των συνεχόμενων εκεί πολεμικών συρράξεων¹⁹³. Τα οικονομικά οφέλη ήταν σπουδαία για τον Smbat, γεγονός που προσδίδει ακόμη ένα κίνητρο στην επιθυμία του να συσφίξει τις σχέσεις του με την Αυτοκρατορία. Όπως και να έχει είναι πιο λογικό, και με βάση τις συνθήκες που αντιμετώπιζε η

«Եժ քա՛ն գա՛յն էր, զի րիւի իրիւի իշխար զՍմբատ իր անուանէր՝ իրաւիր դաշարք իխտից».

¹⁸⁹ Μάλιστα, ο ιστορικός υιοθετώντας στο έργο του την κλασική θεώρηση που θέλει τους Αρμένιους να βλέπουν πιο θετικά τους Άραβες από τους Βυζαντινούς, λόγω των δογματικών διαφορών, αναφέρεται στην επιλογή του Smbat για συμμαχία με τους τελευταίους ως αντί-δημοφιλή, βλ. S. RUNCIMAN, 1929, σ.154,165. Ο Grousset, από την άλλη, βλέπει την κίνηση του Smbat ως επιβαλλόμενη από τη διεθνή κατάσταση, βλ. R. GROUSSET, 1973, σ.400.

¹⁹⁰ Σύμφωνα με τον Mearsheimer, ως εξωτερική εξισορρόπηση μπορεί να οριστεί η στρατηγική σύμφωνα με την οποία: «τα απειλούμενα κράτη μπορούν να εργαστούν ώστε να δημιουργήσουν μια αμυντική συμμαχία προκειμένου να βοηθηθούν στην αναχαίτιση του επικίνδυνου αντιπάλου τους», βλ. J. MEARSHEIMER, 2006, σ.327. Ως εσωτερική εξισορρόπηση, πάλι, μπορεί να οριστεί η διαδικασία κατά την οποία τα κράτη επιχειρούν να «εξισορροπήσουν έναν επιτιθέμενο με το να κινητοποιήσουν επιπλέον δικούς τους πόρους. Για παράδειγμα, μπορεί να αυξηθούν οι αμυντικές δαπάνες ή να εφαρμοστεί η στρατιωτική θητεία», βλ. J. MEARSHEIMER, 2006, σ.329.

¹⁹¹ H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.206. A. al-SAIYED, 1972, σ.151.

¹⁹² A. YEGHIAZARYAN, 2011, σ.241.

¹⁹³ Την οικονομική ευμάρεια της χώρας κατά τη διακυβέρνηση του Smbat αναφέρει και ο Asoghik, βλ. Asoghik, σ.147 (GELZER-BURCKHARDT, 1907, σ.117-118). Αναλυτικά για την οικονομική ανάπτυξη της Αρμενίας αυτή την περίοδο, βλ. H. MANANDYAN, 1965, σ.138-139.

Αρμενία εκείνη την περίοδο, ο Smbat να έβλεπε το δυνητικό κίνδυνο που αντιπροσώπευαν οι Sājids, από ότι να διέβλεπε μία σαρωτική βυζαντινή προέλαση που είναι αμφίβολο αν την «έβλεπαν» και οι ίδιοι οι Βυζαντινοί εκείνη την περίοδο. Με λίγα λόγια, νομίζουμε πρέπει να δούμε την πολιτική, τόσο στον εσωτερικό τομέα όσο και στον εξωτερικό, ως μία προσπάθεια να προετοιμάσει τη χώρα για την επερχόμενη σύγκρουση με το εμιράτο του Αζερμπαϊτζάν και όχι ως οπορτουνισμό.

Όπως είναι φυσικό η προσέγγιση Smbat-Βυζαντινών θορύβησε τους Άραβες και ιδιαίτερα τους Sajids¹⁹⁴. Ύστερα από εντολές του Χαλίφη, ο Afshīn προετοίμασε μια μεγάλη εκστρατεία εναντίον της Αρμενίας. Επικεφαλής ενός μεγάλου στρατεύματος κατευθύνθηκε στην περιοχή της Her έτοιμος να εισβάλλει στην Αρμενία. Ο Smbat κατάφερε να αποφύγει τη σύγκρουση με διπλωματικά μέσα, αποστέλλοντας μια επιστολή στον Sājīd εμίρη και πείθοντάς τον ότι η συμμαχία του με τους Βυζαντινούς είχε ως κύρια επιδίωξη την τόνωση των εμπορικών σχέσεων με την Αυτοκρατορία, γεγονός που θα ήταν αμοιβαία επωφελές τόσο για τον ίδιο όσο και για τους Άραβες εμπόρους¹⁹⁵. Πιθανότατα, περισσότερο από την απολογία του Smbat, έπεισε τον εμίρη το γεγονός ότι ο Αρμενίος βασιλιάς βρισκόταν στη μεθόριο με το Αζερμπαϊτζάν επικεφαλής ενός τεράστιου στρατεύματος, 30.000 ανδρών σύμφωνα με τον Καθολικό¹⁹⁶, έτοιμος να αντιμετωπίσει πιθανή παραβίαση των συνόρων του. Έτσι ο Afshīn επέστρεψε στο Αζερμπαϊτζάν χωρίς να εμπλακεί σε μάχες με τον Αρμένιο βασιλιά. Φαίνεται ότι στους ισχυρισμούς του t'aganor υπήρχε μια μεγάλη δόση αλήθειας, αφού η τόνωση των εμπορικών συναλλαγών με τους Βυζαντινούς φυσικά και θα συνέφερε και τους Άραβες εμπόρους. Η διστακτικότητα, όμως, του Afshīn πρέπει να ερμηνευθεί κυρίως λόγω της άρνησής του να εμπλακεί σε έναν αγώνα, με κίνδυνο να χάσει μεγάλο μέρος των δυνάμεών του για να ωφελήσει τον al-Mu'tadid, αφού, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, οι σχέσεις των δύο ανδρών σταδιακά ψυχραίνονταν. Πιθανότατα ο Afshīn να διείδε στην εντολή του Χαλίφη μια κρυφή επιθυμία για

¹⁹⁴ Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.455-456 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.138).

¹⁹⁵ Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.456 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.138).

¹⁹⁶ Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.456 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.138): «ել ւղղակի զինաշարժից իբրև ւրանց երեսնի հազարաց».

την αλληλοεξόντωση δύο αντιπάλων του. Ωστόσο, ο ίδιος δεν έπαυε να έχει επεκτατικές βλέψεις στην Αρμενία, απλά ανέλαβε τον αγώνα για μια περίοδο που οι συνθήκες θα ήταν ευνοϊκότερες.

Όπως και να έχει, για τον Smbat, οι πρώτες του επαφές με τον Λέοντα είχαν πραγματοποιηθεί χωρίς τελικά να συναντήσει σοβαρά αραβικά αντίποινα. Μάλιστα ο Αρμένιος βασιλιάς δεν άργησε να δείξει την πραγματική φύση της συμμαχίας του με τους Βυζαντινούς. Επιστρέφοντας στην πρωτεύουσά του, ύστερα από τις διαπραγματεύσεις με τον Afshīn, ανακάλυψε ότι οι δύο μουσουλμάνοι διοικητές του Dwin είχαν επαναστατήσει εναντίον του¹⁹⁷. Προφανώς οι δύο άνδρες, οι οποίοι ήταν αδέρφια, θεώρησαν δεδομένη την πραγματοποίηση της εκστρατείας του Afshīn και βιάστηκαν να συμμετάσχουν στις συγκρούσεις, ώστε να λάβουν μερίδιο από τα λάφυρα. Ο Sajid όμως είχε επιστρέψει στο Αζερμπαϊτζάν και οι δύο τους δε διέθεταν τις απαραίτητες δυνάμεις, για να αντισταθούν στον αρμενικό στρατό. Έτσι η νέα συμμαχία του Smbat με τον Λέοντα Στ' εκδηλώθηκε με τον πιο σαφή τρόπο, όταν ο Έαγανος απέστειλε σιδηροδέσμους τους δύο κυβερνήτες στο Βυζάντιο¹⁹⁸. Είναι πραγματικά αξιοπερίεργο το γιατί ο Smbat θεώρησε απαραίτητο να αποστείλει τους δύο επαναστάτες στο Βυζάντιο¹⁹⁹. Πιθανότατα ήθελε να γλυτώσει από τις αντιδράσεις του ντόπιου αραβικού στοιχείου που θα προκαλούσε η εκτέλεσή τους από τον ίδιο, το βέβαιο όμως είναι ότι η πράξη του αποδείκνυε ότι η συμμαχία του με τους Βυζαντινούς δεν ήταν αποκλειστικά εμπορικής φύσεως²⁰⁰. Όπως και να έχει η σημασία πίσω από αυτή την πράξη είναι έκδηλη και

¹⁹⁷ Για την επανάσταση αυτή, βλ. Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.456-457 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.138-139). Ο Ghewondyan υποθέτει ότι τα δύο αδέρφια είχαν καταφέρει να εγκαθιδρύσουν την εξουσία τους στο Dwin είτε τα τελευταία χρόνια της ηγεμονίας του Ashot Α' είτε την περίοδο του εμφυλίου Smbat-Abas, βλ. A.TER-GHEWONDYAN, 1957, σ.86-87 (TER-GHEWONDYAN, 1965, σ.305). A. TER-GHEWONDYAN, 1960, σ.136-137. Βλ. επίσης L. JONES, 2007, σ.7.

¹⁹⁸ Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.457 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.139). Την κατάληψη του Dwin τη Μεγάλη Παρασκευή χωρίς περαιτέρω πληροφορίες μαρτυρεί και ο Asoghik, βλ. Asoghik, σ.147 (GELZER-BURCKHARDT, 1907, σ.118).

¹⁹⁹ Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Ter-Ghewondyan: «*Ce dernier acte (η αποστολή των αιχμαλώτων στο Βυζάντιο) est incompréhensible, car la révolte des émirs n'affectait nullement l'Empire, mais seulement le royaume d'Arménie, qui, officiellement, dépendait encore du califat*», βλ. A.TER-GHEWONDYAN, 1965, σ.305.

²⁰⁰ Δικαιολογημένα βλέπει αυτή την πράξη ως «*gage de sa fidélité envers la cour de Constantinople*» ο Grousset, βλ. R. GROUSSET, 1973, σ.401.

φανερώνει με τον πιο απόλυτο τρόπο τη συμμαχία των Αρμενίων με το Βυζάντιο²⁰¹. Το παραπάνω γεγονός μας επιτρέπει να αμφιβάλλουμε για την ορθότητα της κρίσης του Whittow, ο οποίος πιστεύει ότι είναι υπερβολικό να μιλάμε για «φιλο-βυζαντινή» πολιτική του Smbat²⁰².

Μετά και την κατάληψη του Dwin, η οποία τοποθετείται στις 12 Απριλίου του 892²⁰³, η σπουδαιότητα του οποίου οφείλονταν όχι μόνο στην προηγούμενη του θέση ως διοικητικό κέντρο αλλά και στην οικονομική του σημασία²⁰⁴, ο Smbat επιδόθηκε σε αγώνες για τον τερματισμό των φυγοκεντρικών τάσεων που ταλάνιζαν το βασίλειό του, επεκτείνοντας παράλληλα τα σύνορα του προς τα βόρεια²⁰⁵. Την περίοδο αυτή περιγράφει με τα παρακάτω θετικά λόγια ο Asoghik: **«Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του, ο Smbat ηγεμόνευσε σε όλες τις κτήσεις του, στην Αρμενία και την Ιβηρία, και απέκτησε τις πόλεις των αντιπάλων του. Στην ηγεμονία του, όπως και στους πατέρες του, υπήρχε ευημερία και ειρήνη στο βασίλειο της Αρμενίας..»**²⁰⁶.

ζ') Αντιδράσεις εμίρηδων και Sajids

Όπως είναι φυσικό η προσέγγιση του Smbat με το Βυζάντιο ανησύχησε, αρχικά, το Χαλιφάτο, αφού η πρόσδεση της αρμενικής βασιλείας στο βυζαντινό άρμα θα άλλαζε δραματικά τις ισορροπίες ισχύος στην περιοχή. Σε μία τέτοια περίπτωση οι Βυζαντινοί θα αποκτούσαν βάσεις επιχειρήσεων σε μια περιοχή πίσω ακριβώς από την γραμμή άμυνας των Αράβων, τα thughūr, και με εύκολη πρόσβαση στην καρδιά της ισλαμικής αυτοκρατορίας. Ακόμη πιο επικίνδυνη αυτή τη συμμαχία όμως έβλεπαν οι εμίρηδες της Αρμενίας και οι Sajids, για τους

²⁰¹ B. ARAKELYAN, 1976b, σ.29.

²⁰² M. WHITTOW, 1996, σ.218.

²⁰³ S. DADOYAN, 2011, σ.115.

²⁰⁴ Για τον ρόλο του Dwin στο διεθνές εμπόριο, βλ. Ibn Haukal, σ.342-343. Βλ. επίσης N. GARSOÏAN, 2004d, σ.178-179.

²⁰⁵ A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.241.

²⁰⁶ Asoghik, σ.147 (GELZER-BURCKHARDT, 1907, σ.117-118): «Իսկ Սմբատ թագաւորեալ սիրէ բոլոր հայրենեաց իրոց Հայոց և Վրաց ժառանգելով զբաղաբար հակառակորդաց իրոց: Յաւուրս ստրա և յիշխանութեան հօր իրոյ էր խաղաղութիւն յաշխարհիս Հայոց...».

οποίους το πέρασμα της Αρμενίας στη βυζαντινή σφαίρα επιρροής θα σήμαινε και το τέλος της εξουσίας τους στην περιοχή. Επομένως δεν μπορεί σε κανέναν να προκαλέσει έκπληξη η επερχόμενη σύγκρουση.

Όπως προαναφέραμε, ο Afshīn αναζητούσε καταλληλότερες συνθήκες, για να πραγματοποιήσει μια πολεμική επιχείρηση εναντίον του Bagratuni βασιλέα. Η ευκαιρία που αποζητούσε ήρθε το 893/4, όταν το Dwin συγκλόνισε ένας μεγάλος σεισμός²⁰⁷. Σε αυτόν αναφέρονται τόσο οι Αρμένιοι ιστορικοί όσο και οι Άραβες ιστορικοί Ibn al-Athīr και al-Ṭabarī²⁰⁸. Τα θύματα του εγκέλαδου ήταν πολλές χιλιάδες, ενώ το Καθολικό και ο καθεδρικός ναός καταστράφηκαν, με το ναό να ανοικοδομείται πιθανόν ως τέμενος²⁰⁹. Το σεισμό και τις καταστροφές που επέφερε στην περιοχή του Ostan εκμεταλλεύτηκε ο Afshīn, για να επιτεθεί το Dwin. Προηγουμένως ο Afshīn είχε επιτεθεί στην Nakhchavan και την είχε καταλάβει, ενώ ο Smbat, τελείως αιφνιδιασμένος απομακρύνθηκε από το Dwin και έστησε το στρατόπεδό του στο χωριό Vžan²¹⁰. Το Dwin καταλήφθηκε το 894 από τους Sajids, χωρίς να συναντήσουν αντίσταση. Ο Αρμένιος Καθολικός²¹¹ Γεώργιος αποστάλθηκε από τον Smbat με σκοπό τη διεξαγωγή ειρηνευτικών συνομιλιών, όμως ο Afshīn, απλά, τον φυλάκισε²¹². Ωστόσο, ο Smbat και ο αρμενικός στρατός

²⁰⁷ Πρέπει να σημειωθεί ότι η Αρμενία είναι, γενικότερα, ιδιαίτερα σεισμογενής περιοχή, ενώ το Dwin είχε χτυπηθεί από μεγάλους σεισμούς άλλες δύο φορές τον ένατο αιώνα, το 839 και 892, βλ. R. HEWSEN, 2004, σ.11. Βλ. επίσης Movses Kaghankatvatsi, σ.411 (R. BEDROSIAN, 2010, σ.138), όπου αναφέρεται μεγάλος σεισμός το 869/870.

²⁰⁸ al-Ṭabarī, τ.10 σ.245-246 (ROSENTHAL, 1985, σ.12). Ibn al-Athīr, τ.6, σ.377 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.172). Για τις αναφορές στο σεισμό αυτόν στις αρμενικές πηγές βλ.: Tovma Artsruni, σ.230-231 (VARDANYAN, 1978, σ.238-239. THOMSON, 1985, σ.293-294). Yovhannes Drasxanakert'ci, σ.457-460 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.139-142).

²⁰⁹ A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.62.

²¹⁰ Yovhannes Drasxanakert'ci, σ.461 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.142).

²¹¹ Ο τίτλος του Καθολικού στις αραβικές πηγές είναι al-Jāthliq (الجاتليق), βλ. P. HITT, 1970, σ.355. A. TER-GHEWONDYAN, 1975, σ.79.

²¹² Yovhannes Drasxanakert'ci, σ.461-462 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.142-143). Ο Αρμένιος Καθολικός απελευθερώθηκε δύο μήνες αργότερα, χάρη στις παρεμβάσεις των nakharar και του Βασιλιά της Αλβανίας και αφού καταβλήθηκε σε αντάλλαγμα ένα μεγάλο χρηματικό ποσό, βλ. Yovhannes Drasxanakert'ci, σ.462-463 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.143-144). Asoghik, σ.148 (GELZER-BURCKHARDT, 1907, σ.118). Kirakos Gangzakets'i, σ.81 (BEDROSIAN, 1986, σ.74). Αξίζει να αναφερθεί η ενδιαφέρουσα παρατήρηση του Arakelyan, ο οποίος πίσω από την αποστολή του Καθολικού βλέπει προσπάθεια του Smbat να κερδίσει τον απαραίτητο χρόνο για την προετοιμασία των στρατιωτικών του δυνάμεων, βλ. B. ARAKELYAN, 1976b, σ.30.

κατάφεραν να κατανικήσουν τον Afshīn στο Vžan και αυτός αναγκάστηκε να υποχωρήσει στο Αζερμπαϊτζάν²¹³.

Παρατηρούμε ότι στην πρώτη σοβαρή κρίση της βασιλείας του, ο Smbat κατάφερε να διατηρήσει αλώβητη την ενότητα της χώρας, χωρίς την ενεργή βοήθεια των Βυζαντινών. Δυστυχώς για τον Smbat, γενικά το Βυζάντιο δεν θα μπορούσε να σταθεί στο ύψος των απαιτήσεών του. Παρότι στην Ανατολή οι Βυζαντινοί είχαν σημειώσει κάποιες σημαντικές επιτυχίες, περισσότερο χάρη στο έργο του Αρμένιου πολέμαρχου Μελία παρά στο δομέστικο Νικηφόρο²¹⁴, ωστόσο στα Βαλκάνια την περίοδο αυτή ξέσπασε ο βυζαντινό-βουλαγαρικός πόλεμος²¹⁵, κατά τη διάρκεια του οποίου οι Βυζαντινοί βρέθηκαν πολλές φορές σε δυσχερέστατη θέση, ενώ οι συνεχείς επιτυχίες είχαν δημιουργήσει στο Βούλγαρο ηγεμόνα φιλοδοξίες για την κατάκτηση της Βασιλεύουσας²¹⁶ και την ανάληψη ενός αυτοκρατορικού τίτλου Ρωμαίων και Βουλγάρων. Πιθανότατα κάποιος θα μπορούσε να καταλογίσει μέρος της ευθύνης για τη βραδύτητα της βυζαντινής δράσης και στο μη φιλοπόλεμο πνεύμα του Λέοντα Στ', ωστόσο πολλοί σύγχρονοι μελετητές απορρίπτουν την παλαιότερα διαδεδομένη άποψη, σύμφωνα με την οποία ο δεύτερος Μακεδόνας αυτοκράτορας δεν ενδιαφερόταν ιδιαίτερα για τις πολεμικές συγκρούσεις με τους Άραβες²¹⁷.

Πάντως μια βυζαντινή επίθεση το 895 στην πόλη της Karin²¹⁸, που παρότι αποτελούσε τυπικά μέρος του Αρμενικού βασιλείου, παράλληλα διατηρούσε την αυτόνομη λειτουργία της ως στρατιωτική βάση για αραβικές επιθέσεις εναντίον της Αυτοκρατορίας, θα μπορούσε, με κάθε επιφύλαξη, να ερμηνευθεί ως

²¹³ Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.462 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.143).

²¹⁴ A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.240.

²¹⁵ Για την έναρξη των συγκρούσεων των Βυζαντινών με τον Συμεών στη διάρκεια της βασιλείας του Λέοντα Στ', βλ. Συμεών Μάγιστρος, σ.275-277. Ιωάννης Σκυλίτζης, σ.175-177.Βλ. επίσης P. KARLIN-HAYTER, 1967, σ.26. A. VASILIEV, 1968, σ.126-127. P. STEPHENSON, 2004, σ.21

²¹⁶ Πρβλ. P. STEPHENSON, 2004, σ.19-21.

²¹⁷Βλ. P. KARLIN-HAYTER, 1967. S. TOUGHER, 1998, σ.57-60. Οι δύο αυτοί ιστορικοί με το έργο τους έχουν προσπαθήσει να ανασκευάσουν την άποψη που θέλει την περίοδο βασιλείας του Λέοντα Στ' ως μια «*échec complet*». Την τελευταία κρίση είχε χρησιμοποιήσει ο μεγάλος Vasiliev αποτιμώντας τη βασιλεία του Λέοντα σε σχέση με την πορεία των αραβο-βυζαντινών συγκρούσεων, βλ. A. VASILIEV, 1968, σ.218.

²¹⁸ Tonma Artsruni, σ.231 (VARDANYAN, 1978, σ.239.THOMSON,1985, σ.294-295).Βλ. επίσης A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.63.

προσπάθεια των Βυζαντινών να αποσυμπιέσουν την κατάσταση για τον Αρμένιο βασιλιά. Η επίθεση αυτή δεν αποτελούσε κάτι παραπάνω από μια επιχείρηση λεηλασίας και σύντομα ο βυζαντινός στρατός την εγκατέλειψε. Συγχρόνως, οι Βυζαντινοί στην περιοχή δέχθηκαν ένα ισχυρό πλήγμα, όταν τον Αύγουστο του 897 οι Άραβες κυριεύσαν το φρούριο Κόρον στην Καππαδοκία²¹⁹.

Παρόλα αυτά, η επίθεση του Afshīn ήταν η πρώτη, μόνο αραβική απειλή που είχε να αντιμετωπίσει ο ἑαγανor. Ιδιαίτερα απειλητικός είχε γίνει και ο Shaybānī εμίρης Ahmad b. Ἴsā b. Shaykh, ο οποίος μάλιστα είχε ισχυροποιηθεί αρκετά από την καταστροφή των Ζουραριδών και την προσάρτηση των εδαφών τους²²⁰. Το διάστημα που ο Smbat ήταν απασχολημένος με την αντιμετώπιση του Sājīd, ο Ahmad το εκμεταλλεύτηκε για περαιτέρω ενδυνάμωσή του, παρά το γεγονός ότι το 280/893 το εμιράτο του δέχθηκε ένα σφοδρότατο χτύπημα από μια εκστρατεία του χαλίφη al-Muḥtaḍid²²¹. Μέχρι το 895 είχε καταφέρει, δολοφονώντας τον πρίγκιπα της Taron Gurgēn²²², να καταλάβει ολόκληρη την επαρχία της Taron, αποσπώντας την από τον εκεί κλάδο των Bagratuni²²³.

Πλέον η κατάσταση εξελισσόταν ιδιαίτερα επικίνδυνα για τον Smbat. Όχι μόνο είχε να αντιμετωπίσει την επιθετικότητα των Sajīds, αλλά όλο το νότιο-δυτικό τμήμα της επικρατείας του είχε χαθεί. Με την απώλεια της Taron σχηματίζονταν ένα ιδιαίτερα επικίνδυνο νότιο μέτωπο, το οποίο σχημάτιζαν οι κτήσεις των Shaybānī μαζί με το εμιράτο της Arahuniq. Ο μόνος ισχυρός σύμμαχος

²¹⁹ Συμεών Μάγιστρος, σ.277-278. Για τη χρονολογία της αλώσεως του φρουρίου, βλ. R. JENKINS, 1965b, σ.104.

²²⁰ Yovhannes Drasxanakertc'ī, σ.465 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.145). Το οριστικό χτύπημα στα απομεινάρια του οίκου των Zurārids το έδωσε ο Gagik Artsruni και μάλιστα μαρτυρείται ότι υλικά από ένα φρούριό τους που κατέστρεψε χρησιμοποιήθηκαν για την οικοδόμηση της εκκλησίας στο Agthmar, βλ. Ανώνυμοι Συνεχιστές Tonma Artsruni, σ.297(VARDANYAN, 1978, σ.300.THOMSON,1985, σ.359). Βλ. επίσης M. CANARD, 1953, σ.472. LAURENT-CANARD, 1980,σ.393.

²²¹ al-Ṭabaḡī, τ.10 σ.244-245 (ROSENTHAL, 1985, σ.7-8). Ibn al-Athīr, τ.6, σ.374 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.171).

²²² Ενώ ο Tonma Artsruni αναφέρει ότι ο Ahmad κατάφερε να εξοντώσει τον Gurgēn με κάποιο τέχνασμα, ο Yovhannes Drasxanakertc'ī μαρτυρεί ότι ο εμίρης κατάφερε να εξοντώσει τον Bagratuni πρίγκιπα στη μάχη, βλ. Tonma Artsruni, σ.231 (VARDANYAN, 1978, σ.239.THOMSON,1985, σ.295). Yovhannes Drasxanakertc'ī, σ.465 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.145).

²²³ H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.43. V. VARDANYAN, 1969, σ.46. B. ARAKELYAN, 1976b, σ.31. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.242.

του Αρμενίου βασιλιά ήταν οι Artsruni, η κατάσταση όμως του οίκου τους, μετά τη δολοφονία του Derenik από τον εμίρη της Her²²⁴, ήταν ιδιαίτερα προβληματική. Ως προστάτης των τριών γιων του Derenik (Ashot, Gagik και Gurgēn) είχε οριστεί, από τον Ashot A'²²⁵, ο εξάδελφός τους²²⁶, Gagik Arumruan Artsruni²²⁷, ο οποίος όμως φιλοδοξώντας να πάρει την εξουσία στα χέρια του φυλάκισε τα τρία ανήλικα παιδιά²²⁸. Μόνο που ο Gagik Arumruan είχε κινηθεί με τις ευλογίες του ίδιου του Smbat. Αιτία είχε υπάρξει η προσέγγιση του Sājīd ηγεμόνα με το μεγαλύτερο από τους γιους του Derenik, τον Ashot. Ο Afshīn είχε δελεάσει τον Ashot Artsruni, πιθανόν με έναν βασιλικό τίτλο, με σκοπό να δημιουργήσει ένα ρήγμα στο αρμενικό στρατόπεδο²²⁹. Με παρόμοιες υποσχέσεις προσέγγισε, επίσης, το Vasak

²²⁴ Για το εμιράτο της Her και τις συγκρούσεις του με τους Artsruni, βλ. A. YEGHIAZARYAN, 2011, σ.250-252.

²²⁵ Tonma Artsruni, σ.228(VARDANYAN, 1978, σ.237.THOMSON,1985, σ.291-292):«**Μετά από αυτό (τη δολοφονία του Derenik) ο γιος του βασιλιά Ashot, Sapuh, ήρθε και αναγνώρισε την εξουσία του Ashot, γιό του Derenik, στη θέση του πατέρα του. Ενώ τον Gagik, επίσης (ονομαζόμενο) Arumruan, τον όρισε διοικητή (ostikan) της χώρας, να την κυβερνά ως επίτροπος των γιών του Derenik, αφού ήταν πολύ νέοι**» («Եկի այնպիսի Շապուհ արքայի որդի Բազումրուան Աշոտի և ետ զընդամենը ինչիս Աշոտի որդուց Ղերանիսի, փրանիսի իոր իրոյ: Եւ զԳագիկ որ և Արմուրուան՝ զիսս ուստիկանի կարգեաց ի վերայ աշխարհին, տեղապահութեամբ տիրել, զի կարի մասնաորեացք էին արքայ Ղերանիսի.»). Βλ. επίσης V. VARDANYAN, 1969, σ.39.

²²⁶ Η μητέρα του Gagik Arumruan και αυτή των τριών νεαρών Artsruni ήταν αδερφές. Επομένως και οι τέσσερις Artsruni ήταν εγγονοί του Ashot A', βλ. Ανώνυμοι Συνεχιστές Tonma Artsruni, σ.269(VARDANYAN, 1978, σ.274.THOMSON,1985, σ.332).

²²⁷ Ο Gagik Arumruan είχε άσχημες σχέσεις με τον κύριο κλάδο του οίκου ήδη από την εποχή του Derenik. Μάλιστα ο τελευταίος τον είχε αιχμαλωτίσει και φυλακίσει λίγο πριν τον θάνατό του, βλ. Tonma Artsruni, σ.225 (VARDANYAN, 1978, σ.234.THOMSON,1985, σ.288-289). Ανώνυμοι Συνεχιστές Tonma Artsruni, σ.263(VARDANYAN, 1978, σ.268-269.THOMSON,1985, σ.326). Ο Vardanyan πιστεύει ότι ο Arumruan σε συνεργασία με τον Ashot A' είχε διαδραματίσει κάποιο ρόλο στη δολοφονία του Derenik, βλ. V. VARDANYAN, 1969, σ.36-37.

²²⁸ Tonma Artsruni, σ.234-235 (VARDANYAN, 1978, σ.242-243.THOMSON,1985, σ.297-298). Yovhannes Drasxanakert'ci, σ.464 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.145). Pseudo-Sapuh, σ.221. Φυσικά το εγγείρημα αυτό μπόρεσε να λάβει χώρα μόνο μετά τον θάνατο του παππού των παιδιών, Ashot A' (περίπου ενάμιση έτος μετά τη δολοφονία του Derenik), βλ. Ανώνυμοι Συνεχιστές Tonma Artsruni, σ.269(VARDANYAN, 1978, σ.274.THOMSON,1985, σ.333).Βλ. επίσης A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.63. Από την άλλη και ο Gagik Arumruan όφειλε τη θέση του ως αντιβασιλέας του Vaspurakan στο γεγονός ότι ήταν επίσης εγγονός του Ashot A', βλ. A.E. REDGATE, 2006, σ.302.

²²⁹ Ο Ashot Artsruni, μάλιστα, είχε επισκεφτεί τον ίδιο τον Afshīn, παρά τις απαγορεύσεις του Smbat, για περαιτέρω επαφές του με τον Sājīd εμίρη, βλ. Tonma Artsruni, σ.233 (VARDANYAN, 1978, σ.241.THOMSON,1985, σ.296). Βλ. επίσης Yovhannes Drasxanakert'ci,

Ishkhanik της Siunik²³⁰. Πιθανότατα αυτές οι αποσχιστικές κινήσεις να προκλήθηκαν εν μέρει και από τη δυσαρέσκεια που είχαν γεννήσει στους Αρμένιους ishkhan οι κινήσεις ενδυνάμωσης της συγκεντρωτικής εξουσίας του ηγεμόνα, στις οποίες είχε προχωρήσει ο Smbat και όπως είναι φυσικό προκάλεσαν τη δυσαρέσκεια σε Syunik και Vaspurakan²³¹.

Η προσπάθεια, πάντως, του Sājīd να καρπωθεί τα φυγόκεντρα χαρακτηριστικά του φεουδαρχικού πολιτικού συστήματος της χώρας κινητοποίησε άμεσα τον Αρμένιο βασιλιά. Αποφάσισε να διαμοιράσει τα εδάφη του Vaspurakan ανάμεσα στους Gagik Arumruan και Gurgēn Arupelch Artsruni²³² (ο οποίος πέθανε λίγο αργότερα²³³). Όμως η κίνηση αυτή προκάλεσε σφοδρές αντιδράσεις στους πρίγκιπες του Vaspurakan, πολλοί από αυτούς μάλιστα προτίμησαν να καταφύγουν στον Shaybānī εμίρη παρά να δεχτούν την επικυριαρχία του Arumruan²³⁴. Ο Tonma Artsruni αναφέρεται λεπτομερώς στην υποδοχή που

σ.463 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.144). V. VARDANYAN, 1969, σ.41-43. R. GROUSSET, 1973, σ.405-406.

²³⁰Ο Yovhannes Drasxanakert'ci δεν αναφέρει το όνομα του ishkhan της Syunik, παρά μόνο τον τίτλο του, βλ. Yovhannes Drasxanakert'ci, σ.464 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.144-145). Ανάλυση στον H. UT'MAZYAN, 1958, σ.92-93. Επίσης B. ARAKELYAN, 1976b, σ.30. Ο Harut'yunyan αναφέρει, αντί του Vasak Ishkhanik, τον Γρηγόριο Supan, βλ. H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.42.

²³¹ Βλ. επίσης R. MAT'EVOSYAN, 1990, σ.94.

²³²Τονμα Artsruni, σ.233 (VARDANYAN, 1978, σ.240-241. THOMSON, 1985, σ.296). Αντίθετα από τον Tonma Artsruni ο Yovhannes Drasxanakert'ci διαβεβαιώνει ότι ο Smbat δεν είχε ανάμειξη στη φυλάκιση των τριών Artsruni και την πραξικοπηματική κατάληψη της εξουσίας από τον Gagik Arumruan, βλ. Yovhannes Drasxanakert'ci, σ.464 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.145): «**Παρότι ο βασιλιάς Smbat ήταν δυσαρεστημένος με αυτό, αφού ήταν αντίθετο με τη θέλησή του, δεν προσπάθησε να τιμωρήσει τον Gagik που άρπαξε το πριγκιπάτο, ιδίως αφού αυτός έβαλε τον εαυτό του στην υπηρεσία του βασιλιά**» («Իսկ արքայ Սմբատ թէպէտ էլ ընդ ւիպսիբ հայեցեալ՝ ոչ կաւէր զայն ւիպսի լինել, սակայն էլ ոչ ընդ պատուհասից հարգան զիշխանացեալն Քազիկ հաւէր մանաւանդ զի միամտութեամբ արքի հնազանդեալ նուաճէր ընդ լծով ժառանգութան արքայի»): Πάντως η απραξία του Βαγρατίδη βασιλέα μπροστά στις εξελίξεις καθιστά πιο πιθανή την εκδοχή των γεγονότων που μας παρέχει ο Tonma Artsruni.

²³³ Ο Gurgēn Arupelch, πέθανε λίγο πριν τη φυλάκιση των τριών νεαρών Artsruni, βλ. Yovhannes Drasxanakert'ci, σ.467 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.147). Στο πριγκιπάτο του τον διαδέχθηκε ο γιός του Atom, ο οποίος από ότι φανερώνει η διήγηση του Tonma Artsruni αποτέλεσε πόλο έλξης των αντιπολιτευόμενων, στην εξουσία του Arumruan, nakharar του Vaspurakan, βλ. Tonma Artsruni, σ.234-235 (VARDANYAN, 1978, σ.242-243. THOMSON, 1985, σ.297-298). Βλ. επίσης V. VARDANYAN, 1969, σ.43-44. Ο θάνατος του Gurgēn Arupelch ορίζεται ανάμεσα στο 896-897, βλ. LAURENT-CANARD, 1980, σ.317.

²³⁴ A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.63-4. A.E. REDGATE, 2006, σ.305.

επιφύλαξε ο Shaybānī στους Αρμένιους αριστοκράτες: **«Και οι αριστοκράτες του Vaspurakan σηκωθήκαν και πήγανε στην πόλη της Αμίδας, στον Aḥmad bin Yīse, ο οποίος τους δέχθηκε γύρω του με μεγάλη εύνοια σαν αξιότιμους άνδρες και ισχυρούς πολεμιστές»**²³⁵. Οι συγκρούσεις με τους αντιπολιτευόμενους nakharar στο εσωτερικό του Vaspurakan τελικά απέβησαν προς όφελος του Arumruan που μετά την επικράτησή του στάθηκε ικανός να επεκτείνει την εξουσία του σε Moks και Andzavats'ik', περιοχές των οποίων οι ishkhan είχαν εμπλακεί σε απόπειρες εναντίον του νέου κυρίου του Vaspurakan²³⁶.

Όμως η επιλογή του Smbat για στήριξη του Arumruan αποδείχθηκε τρομερά λανθασμένη. Όταν έφθασε η ώρα να αντιμετωπίσει τον Aḥmad b. 'Isā, ο οποίος όχι μόνο είχε καταλάβει ολόκληρη την Taron αλλά πλέον έδινε και άσυλο στους πολιτικούς αντιπάλους του, παρά τον τεράστιο στρατό που κατάφερε να συγκεντρώσει²³⁷ και τη βοήθεια Γεωργιανών και Αλβανών²³⁸, η προδοσία του Gagik Arumruan μετέτρεψε την εκστρατεία σε πανωλεθρία²³⁹. Το κίνητρο του Arumruan,

²³⁵Tovma Artsruni, σ.236(VARDANYAN, 1978, σ.243.THOMSON,1985, σ.298): «Եւ ելիւլի ազատացն Վասպուրականի ղիւ եղևի սարաղիւ գնացին յԱմիացոց քաղաքն առ Ահմաթ որդի Յիսէի Շէտայ, որ մեծաւ ախորժանօք յաւանցանիւ առ ինքն գնուա իբրև արսուպատուարսու և քաջաւարտիկս զօրաւոր զօրութեամբ».

²³⁶H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.42. V. VARDANYAN, 1969, σ.44-45.

²³⁷Σύμφωνα με τον Ιωάννη Καθολικό ο αριθμός των ανδρών ανερχόταν σε 60 χιλιάδες, ενώ ο Tovma Artsruni κάνει λόγο για 100 χιλιάδες, βλ. Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.465 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.145). Tovma Artsruni, σ.237 (VARDANYAN, 1978, σ.240-244.THOMSON,1985, σ.299-300, ο οποίος αναφέρει 120 χιλιάδες άνδρες στη μετάφρασή του).

²³⁸Tovma Artsruni, σ.236-237 (VARDANYAN, 1978, σ.244.THOMSON,1985, σ.299): «**Τότε ο βασιλιάς έστειλε πρεσβευτές σε όλα τα μέρη: στην Αρμενία, τη Γεωργία και την Αλβανία, στους πολίτες, τους διοικητές και τους κυβερνήτες περιοχών, σε όσους φιλικά διακείμενοι υποτάσσονταν σε αυτόν και του πληρώνανε φόρο. Κοντά του ήρθε (επίσης) και ο ishkhan της Γεωργίας Atrnerseh**» («Յայնժամ թագաւորն ղեւսանս արարեալ յամենայն սահմանս սերտութանն Հայոց, Վրաց և Աղուանից, և առ քաղաքացիս և հազարապետս և գաւառապալս, և որք սիրողաբար առ նա զհնազանդութեանն հարկ հարկանէին: Եւ ելին հասին առ նա Ստրմբուրէի իշխանն Վրաց:»).

²³⁹Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.465-466 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.145-146). Για την παταγώδη αποτυχία της εκστρατείας κάνει λόγο και ο Tovma Artsruni, ο οποίος όμως δεν λέει τίποτα για την προδοσία του Arumruan, βλ. Tovma Artsruni, σ.237 (VARDANYAN, 1978, σ.244-245.THOMSON,1985, σ.300). Βλ. επίσης Asoghik, σ.147-148 (GELZER-BURCKHARDT, 1907, σ.118). Ο Μωσής από την άλλη αναφέρει συγκεκριμένα για επίθεση του Smbat στη Συρία το 899, η οποία συνάντησε ισχυρή αντίσταση από τους Άραβες και κατέληξε σε μια βαριά ήττα για τον αρμενικό στρατό, βλ. Movses Kaghankatvatsi, σ.414 (R. BEDROSIAN, 2010, σ.140). Παρόμοια αναφορά βρίσκεται στο έργο του Pseudo-Sarpuh, τον οποίο αντιμετώπισε ο εμίρης της Mosul, Ḥabīb, λόγω της επιθυμίας του Αρμένιου βασιλιά να επεκταθεί και στη

το οποίο ήταν αναμφίβολα η προσωπική του φιλοδοξία να κρατήσει το πριγκιπάτο του Vaspurakan²⁴⁰, φανερώνει ακόμη μια φορά τις σοβαρές δυσκολίες που είχαν να αντιμετωπίσουν οι Αρμένιοι βασιλείς στην εξάλειψη των εξωτερικών κινδύνων. Η ενότητα των ishkhans και των nakharars της χώρας και η μαζική τους κινητοποίηση μπροστά σε τέτοιες σοβαρές απειλές προσέκρουε, σχεδόν πάντα, σε προσωπικές φιλοδοξίες των Αρμένιων αριστοκρατών. Εύλογα μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο Arumruan ήρθε σε συνεννόηση με τον Ahmad, σκεπτόμενος ότι ήταν πιο επικίνδυνος ο ισχυρός Άραβας εμίρης, στην υπηρεσία του οποίου υπήρχαν πολλοί πολιτικοί αντίπαλοι του ιδίου, παρά ο Αρμένιος βασιλέας, για τον οποίο πρέπει να υπολόγιζε ότι η όποια εχθρότητα θα προκαλούσε η προδοσία του δεν θα μετουσιωνόταν σε στρατιωτική σύγκρουση, τη στιγμή που υπήρχαν οι Sajids στη δύση και οι Shaybānī στο νότο.

Παρότι ο Smbat κατόρθωσε, μετά βίας, να σωθεί από την εκστρατεία εναντίον των Shaybān και ο προδότης σύντομα θανατώθηκε από nakharars προσκείμενους στον Gagik Artsruni²⁴¹, που είχε καταφέρει να δραπετεύσει από τη φυλακή, η αρμενική ήττα επέφερε μια νέα επίθεση του Afshīn. Αυτή τη φορά η επίθεση δεν έγινε από νότιο-ανατολικά (από τον άξονα δηλαδή Nakhchavan-Dwin), αλλά από τα βόρειο-ανατολικά μέσω της κατεύθυνσης Utik'-Gugark'²⁴². Στόχος του Afshīn ήταν να επιτεθεί αιφνιδιαστικά στην καρδιά των βαγρατιδικών κτήσεων, δηλαδή τις περιοχές, Vanand, Arsharunik' και Shirak, στην τελευταία εκ των οποίων βρισκόταν και η πρωτεύουσα του Smbat, Erzgawors (Shirakawan). Δεν υπάρχει αμφιβολία πως ο Afshīn ήλπιζε ότι μέσω μιας αστραπιαίας προέλασης θα κατόρθωνε να αιχμαλωτίσει τον Αρμένιο βασιλιά και έτσι να θέσει οριστικό τέλος

Συρία, βλ. Pseudo-Sapuh, σ.222-223. Περί της επιλογής του Smbat να δώσει την αρχιστρατηγία των δυνάμεών του στον Arumruan, ο Vardanyan θεωρεί ότι αυτή έγινε, επειδή ο τελευταίος ήταν γνώστης της περιοχής, βλ. V. VARDANYAN, 1969, σ.46.

²⁴⁰ H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.43. V. VARDANYAN, 1969, σ.46.

²⁴¹ Για τη δολοφονία του Gagik Arumruan, βλ. Tonma Artsruni, σ.238 (VARDANYAN, 1978, σ.245. THOMSON, 1985, σ.301). Ανώνυμοι Συνεχιστές Tonma Artsruni, σ.271 (VARDANYAN, 1978, σ.276. THOMSON, 1985, σ.334-335). Pseudo-Sapuh, σ.223-224. Ο συνεχιστής θέλει το μοιραίο χτύπημα στον Arumruan να προήλθε από το χέρι του ίδιου του Gagik Artsruni. Τίποτα όμως δεν μας επιτρέπει να προτιμήσουμε τη μαρτυρία αυτού του αυλοκόλακα από αυτήν του αξιόπιστου Tonma, παρά το γεγονός ότι και ο Καθολικός συμφωνεί με τον πρώτο, βλ. Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.466-467 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.146-147).

²⁴² Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.467 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.147-148).

στην ανεξαρτησία της χώρας. Αν και ο Smbat δεν αιχμαλωτίστηκε, η επίθεση του Afshīn στέφθηκε με επιτυχία και μάλιστα επιστρέφοντας στο Dwin εκτός από λάφυρα είχε μαζί του μια πλειάδα αιχμαλώτων, ανάμεσα στους οποίους και η ίδια η βασίλισσα της Αρμενίας, την οποία αιχμαλώτισε στο Kars(897)²⁴³. Θύμα του Afshīn έπεσε και το πριγκιπάτο του Vaspurakan, του οποίου οι τρεις πρίγκιπες Ashot, Gagik και Gurgēn είχαν αρνηθεί να τον υποστηρίξουν²⁴⁴. Ο Smbat παρακολουθούσε ανήμπορος να αντισταθεί έχοντας απλώς καταφύγει στην ασφάλεια της δυσπρόσιτης και γειτονικής με τα αυτοκρατορικά εδάφη περιοχής της Taik²⁴⁵. Από εκεί και μετά την αιχμαλώτιση της συζύγου του ο t'aganor αναγκάστηκε να ζητήσει από τον Afshīn το διακανονισμό μιας ειρηνικής συμφωνίας. Όταν τελικά αυτή επιτεύχθηκε²⁴⁶, οι όροι της φανέρωναν την

²⁴³Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.468 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.148). Ο Ανώνυμος ωστόσο, παρότι αναφέρει την άλωση του Kars και την απόσπαση των βασιλικών θησαυρών, δεν λέει τίποτα για την αιχμαλώσια της βασίλισσας, βλ. Ανώνυμοι Συνεχιστές Tonma Artsruni, σ.273(VARDANYAN, 1978, σ.278.THOMSON,1985, σ.336). Ο Asoghik, πάλι, αναφέρει αυτή την επίθεση του Afshīn, θεωρώντας ως αιτία την ενόχλησή του από τις φιλικές σχέσεις του Αρμένιου Βασιλιά με τον Αυτοκράτορα, γεγονός που θα μπορούσε να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι μιλάει για την πρώτη εκστρατεία του ostikan. Ωστόσο ο ιστορικός αναφέρει την εκστρατεία αυτή μετά την ήττα απέναντι στις δυνάμεις του Ahmad, αλλά και σημειώνει την κατάληψη του Kars και την αιχμαλώσια της βασίλισσας, στοιχεία που φανερώνουν ότι ο ιστορικός συγχέει τις επιθέσεις του Afshīn, βλ. Asoghik, σ.148 (GELZER-BURCKHARDT, 1907, σ.118).

²⁴⁴Ανώνυμοι Συνεχιστές Tonma Artsruni, σ.273(VARDANYAN, 1978, σ.277-278.THOMSON,1985, σ.336).

²⁴⁵Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.468 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.148). Ανώνυμοι Συνεχιστές Tonma Artsruni, σ.273(VARDANYAN, 1978, σ.278.THOMSON,1985, σ.336). Ήδη από αυτή την περίοδο ο Sājīd εμίρης είχε ξεκινήσει μία «επίθεση φιλίας» σε Αρμένιους ishkan, ιδίως της περιοχής της Gugark και της Utik (από όπου εξάλλου εκδηλώθηκε και η επίθεσή του), με σκοπό να αποκτήσει συμμάχους στον αγώνα του εναντίον του αρμενικού στέμματος, βλ. V. VARDANYAN, 1969, σ.48-49. Παρόλο που αυτές οι προσπάθειες του Afshīn απέτυχαν, ωστόσο αργότερα και ο διάδοχός του θα ακολουθήσει την ίδια πολιτική με καταστροφικές συνέπειες για τους Bagratuni.

²⁴⁶ Πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι ο Tonma Artsruni δεν αναφέρει τίποτα για αυτή την ειρηνευτική συνθήκη. Συνεχίζει τη διήγηση των συγκρούσεων μέχρι την αποχώρηση του Afshīn από την Αρμενία. Ο ιστορικός ήταν σύγχρονος των παραπάνω γεγονότων και δεν υπάρχει περίπτωση να συγχέει τις δύο διαφορετικές εκστρατείες του Sājīd. Νομίζουμε το λογικό συμπέρασμα είναι ότι η σύναψη ειρήνης με τον Smbat δεν εμπόδισε τον Afshīn, ή καλύτερα τα στρατεύματά του, να συνεχίσουν τις επιχειρήσεις τους στο Vaspurakan. Τον παραπάνω άλλωστε ισχυρισμό επιβεβαιώνει και το εξής εδάφιο από το έργο του Ανώνυμου Συνεχιστή του Tonma Artsruni: «**Αλλά ο Smbat, ο βασιλιάς της Αρμενίας, απέστειλε πρεσβευτή στον Afshīn, για να ζητήσει ειρήνη δίνοντας ως όμηρο τον πρωτότοκό του γιο. (Ο Afshīn) αφού πήρε τον τελευταίο, στράφηκε εναντίον του**

απελπιστική κατάσταση του Smbat: ο Αρμένιος βασιλιάς δέχθηκε ο μεγάλος του γιος Ashot και ο ανιψιός του Smbat να σταλθούν ως όμηροι στην αυλή του ostikan, ενώ μια ανιψιά του, κόρη του sparapet Sharuh, αναγκάστηκε να προστεθεί στο χαρέμι της Partaw ως σύζυγος του εμίρη²⁴⁷. Ομήρους στον Afshīn χρειάστηκε να δώσει και ο πρίγκιπας του Vaspurakan, Ashot Artsruni, ώστε να κλειστεί ειρήνη και σε εκείνο το μέτωπο. Αρχικά στην αυλή των Sājids στάλθηκε ο Gagik, ενώ λίγους μήνες μετά τη θέση του πήρε ο νεότερος αδερφός, ο Gurgēn²⁴⁸.

Το μοναδικό θετικό από όλες αυτές τις συγκρούσεις για το αρμενικό στέμμα ήταν πιθανότατα η, έστω και προσωρινή, σύσφιξη των σχέσεων Bagratuni και Artsruni. Μετά τη δολοφονία του Arumgruan, ο Smbat όχι μόνο αναγνώρισε τα κυριαρχικά δικαιώματα των τριών Artsruni πριγκίπων, αλλά και παραχώρησε στον Ashot τον τίτλο του διοικητή του Vaspurakan, στον Gagik του αρχιστράτηγου των τοπικών δυνάμεων και στον Gurgēn το, μάλλον τιμητικό, αξίωμα του marzapan²⁴⁹. Μία ακόμη σημαντική συνέπεια αυτής της εκστρατείας του Afshīn ήταν η αναγνώριση εκ μέρους του Smbat του Atrnerseh ως βασιλιά, το 899, κίνηση

Vaspurakan και του Ashot με πολλές απειλές, διατηρώντας έχθρα, γιατί είχε αγνοήσει τις προσκλήσεις του» («Իսկ Միւրաւ Թաւաւորն շայնց հրէշտալ արարալ՝ աղաչէ ի խաղաղութիւն զԱֆշին, և գրաւալան սալով գորդին զանդրաւիկ. և նրա առեալ դառնալ և դիմէ ի վերայ Աշոտայ մեծաւ սպանալեօք, յիսս պառեալ վասն զնրայն արհաւիրելոյն ինչումն»), βλ. *Ανώνυμοι Συνεχιστές Τονμα Artsruni*, σ.273(VARDANYAN, 1978, σ.278.THOMSON,1985, σ.336). Την ενασχόληση του Afshīn με το Vaspurakan, μόνο όταν ειρήνευσε με τον Smbat, αναφέρουν και άλλοι ιστορικοί, βλ. V. VARDANYAN, 1969, σ.50. W. MADELUNG, 1999, σ.229. Από την αλλη, πρέπει να σημειωθεί ότι ο Asoghik κλείνει την αφήγηση της συμφωνίας μεταξύ Smbat και Afshīn με την ακόλουθη πρόταση: **«Και η γη της Αρμενίας γνώρισε ειρήνη, ευημερία και πλούτο που κράτησε για πολλά χρόνια»** («Եւ աշխարհս շայնց խաղաղանայր շինութեամբ և ինքութեամբ իբրև զաղաղիւն ալ ևս աւն յընդ»)». Όπως όμως είδαμε και παραπάνω, ο Αρμένιος ιστορικός συγγέει τις διαφορετικές επιθέσεις του Afshīn και είμαστε βέβαιοι ότι το συγκεκριμένο χωρίο περιγράφει την περίοδο μετά την πρώτη επίθεση του Yūsuf και αποτελεί απλή παράφραση μαρτυρίας του Καθολικού. Σύμφωνα με τον ίδιο ιστορικό η ειρήνη αυτή επισφραγίστηκε με την αποστολή ενός νέου στέμματος στον Αρμένιο βασιλιά από τον ostikan, βλ. Asoghik, σ.148 (GELZER-BURCKHARDT, 1907, σ.118).

²⁴⁷Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.469 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.149). *Ανώνυμοι Συνεχιστές Τονμα Artsruni*, σ.273(VARDANYAN, 1978, σ.278.THOMSON,1985, σ.336). Για το γάμο της κόρης του Sapuh με τον Afshīn, βλ. Βλ. *Tovma Artsruni*, σ.241 (VARDANYAN, 1978, σ.248.THOMSON,1985, σ.303). Βλ. επίσης V. VARDANYAN, 1969, σ.50-51. B. ARAKELYAN, 1976b, σ.32.

²⁴⁸*Ανώνυμοι Συνεχιστές Τονμα Artsruni*, σ.274(VARDANYAN, 1978, σ.278.THOMSON,1985, σ.336-337).

²⁴⁹*Tovma Artsruni*, σ.238-239 (VARDANYAN, 1978, σ.246.THOMSON,1985, σ.301).

που σήμαινε τη νομική απαρχή της μακρόβιας βασιλικής δυναστείας των Bagratuni της Γεωργίας²⁵⁰ και που ήρθε ως αντάλλαγμα στη συνεπή υποστήριξη που προσέφερε στον Αρμένιο *t'agavor* ο *Atrnerseh* τόσο στον εμφύλιο με τον *Abas*²⁵¹ όσο και στις συγκρούσεις με τον *ostikan* του Αζερμπαϊτζάν. Λίγα χρόνια πριν, πιθανότατα το 894²⁵², είχε στέψει ακόμη έναν σύμμαχό του, το *Hamam* ως βασιλιά της Αλβανίας του Καυκάσου.

Η αναγνώριση του *Atrnerseh* από τον *Smbat* είχε, όμως, καταφανώς αγνοήσει την επικυριαρχία του *Afshīn*. Σύντομα οι συγκρούσεις ξανά άρχισαν. Ο στρατός των *Sājids* ξεκίνησε με επιθέσεις εναντίον της Τιφλίδας²⁵³, ενώ σύντομα σατζιδικές δυνάμεις με τη συνέργεια του *Hasan Artsruni*²⁵⁴, κατέλαβαν τις πόλεις *Van* και *Ostan*²⁵⁵, πόλεις που πρέπει να επισημανθεί ότι βρίσκονταν στην καρδιά της επικράτειας των *Artsruni* και όχι στις μεθοριακές περιοχές. Η ευκολία με την οποία η αραβική επίθεση έφτασε από τη Γεωργία στη νότια όχθη της λίμνης *Van* διατρέχοντας ουσιαστικά ολόκληρη την Αρμενία, φανερώνει την ανικανότητα του

²⁵⁰ Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.471-472 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.150-151).

²⁵¹ Μάλιστα κατά τη διάρκεια του εμφυλίου ο *sparapet* *Abas* είχε φυλακίσει, για κάποια περίοδο, τον *Atrnerseh* στο *Kars*, λόγω της υποστήριξης που αυτός προσέφερε στον *Smbat*, βλ. αναλυτικά, Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.446-447 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.131)

²⁵² A. YEGHIAZARYAN, 2011, σ.64.

²⁵³ Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.472 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.151).

²⁵⁴ Μετά την αποχώρηση του *Afshīn* από την Αρμενία ο *Ashot Artsruni* στράφηκε εναντίον του *Hasanik*, ο οποίος αφού συνελήφθη τυφλώθηκε γεγονός μάλιστα που επέσυρε τον αφορισμό του *Ashot* από τον Ιωάννη Καθολικό, αφού ο *Artsruni* είχε δώσει όρκο να μη βλάψει το συγγενή του σε περίπτωση που του παραδιδόταν ένα φρούριο, κάτι που τελικά επιτεύχθηκε ύστερα από μεσολάβηση του προκαθήμενου της αρμενικής εκκλησίας βλ. Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.475-477 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.153-155). Ανώνυμοι Συνεχιστές *Tonma Artsruni*, σ.275-276 (VARDANYAN, 1978, σ.280-281. THOMSON, 1985, σ.338-339). Αξιοσημείωτη είναι η προσπάθεια του Ανώνυμου να αποσύρει τις ευθύνες από τον *Gagik* τονίζοντας ότι ο *πρίγκιπας* προσπάθησε να αποτρέψει το γεγονός. Όπως και να έχει, είναι ορθή η παρατήρηση του *Vardanyan*, ο οποίος θεωρεί ότι ήταν επιτακτική ανάγκη για τους *πρίγκιπες* του *Vaspurakan* να αντιμετωπίσουν το *Hasanik*, η συνεργασία του οποίου με τις ισλαμικές δυνάμεις αποτελούσε μόνιμο δυνητικό κίνδυνο για την ασφάλεια της περιοχής, βλ. V. VARDANYAN, 1969, σ.53.

²⁵⁵ *Tonma Artsruni*, σ.240 (VARDANYAN, 1978, σ.247. THOMSON, 1985, σ.303). Πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι με βάση μόνο το έργο του *Tonma* είναι αδύνατον να κατανοήσουμε εάν η κατάληψη αυτών των πόλεων έγινε πριν ή μετά την πρόσκαιρη ειρήνη του *Afshīn* με τους Αρμένιους. Αντίθετα διαφωτιστική είναι η μαρτυρία του Ανώνυμου, ο οποίος ξεκάθαρα την τοποθετεί μετά τη δραπετεύση του *Gurgēn* και μετά την ειρήνη του 897, βλ. Ανώνυμοι Συνεχιστές *Tonma Artsruni*, σ.274 (VARDANYAN, 1978, σ.278-279. THOMSON, 1985, σ.337). Βλ. επίσης A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.65.

Smbat να οργανώσει μία επιτυχή άμυνα. Όμως αυτή τη φορά, κυρίως λόγω της επανάστασης του ευνούχου στρατηγού του Afshīn και διοικητή της Partaw, Yovsēr²⁵⁶, δεν σημειώθηκαν περαιτέρω επιτυχίες για τα ισλαμικά όπλα, αφού ο εμίρης αναγκάστηκε να επιστρέψει εσπευσμένα στο Αζερμπαϊτζάν²⁵⁷. Αυτό οδήγησε σε μία επαναδιαπραγμάτευση των όρων της συνθήκης και στην απελευθέρωση του πρίγκιπα Ashot, η οποία ωστόσο πραγματοποιήθηκε χάρη στη λιποταξία του ευνούχου στρατηγού Waṣīf²⁵⁸ που είχε αφήσει ο Afshīn στην Αρμενία με το γιό του, και χωρίς τη συγκατάθεση του εμίρη του Αζερμπαϊτζάν²⁵⁹. Ο Afshīn αποχώρησε από την Αρμενία το 900 αφήνοντας το γιό και διάδοχό του, Dīwdād, στο Dwin²⁶⁰, το οποίο παρά τις πρόσκαιρες αρμενικές ανακαταλήψεις βλέπουμε ότι σε κάθε επίθεση των Sājids λειτουργούσε ως στρατιωτική τους βάση.

η) Πόλεμος με Kaysites και η τελική αντεπίθεση των Sājids

Μετά και τη νέα ήττα του Smbat από τον Afshīn, το αρμενικό στέμμα χρειαζόταν επειγόντως μια νίκη, ώστε να διατηρήσει ενωμένο το βασίλειο. Οι ishkan της χώρας δε θα μπορούσαν να παραμείνουν αιωνίως πιστοί σε μια δυναστεία, η οποία ήταν ανίκανη να προστατεύσει τη χώρα. Δεδομένων των πρότερων ηττών από τους Shaybānī και τους Sajids, ο στόχος που παρέμενε ήταν το εμιράτο των Kaysikk'. Άλλωστε υπήρχαν σημαντικοί στρατηγικοί λόγοι, αφού οι

²⁵⁶Tovma Artsruni, σ.242 (VARDANYAN, 1978, σ.248-249.THOMSON,1985, σ.304): «Ένας ευνούχος με το όνομα Yovsēr', ελληνικής καταγωγής, που υπηρετούσε τον Afshīn. Είχε εγκαταλείψει την χριστιανική πίστη και είχε αποδεχθεί την απάτη του Muhammad» («Յովսէփ, ւնիւն ի Յովսաց ազգալիւնութիւնէ ի ծառայութիւն հաստալ Աշիւի, ներքինի, թողեալ զքրիստոսալիւն պաշտօնն, ներդրութեան Մահմաւաթայ հաւատացեալ»).

²⁵⁷Βλ. Tovma Artsruni, σ.242(VARDANYAN, 1978, σ.249.THOMSON,1985, σ.304-305). Ανώνυμοι Συνεχιστές Tovma Artsruni, σ.275(VARDANYAN, 1978, σ.279.THOMSON,1985, σ.338).

²⁵⁸ Για τη λιποταξία του Waṣīf, βλ. F. AMABE, 2005, σ.177.

²⁵⁹Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.473-474 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.152-153). Ενώ ο ανιψιός του Smbat και γιος του Sapuh είχε απελευθερωθεί νωρίτερα, χάρη στη μεσολάβηση της μητέρας του και πεθεράς του Afshīn, βλ. Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.472-473 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.151-152). Παράλληλα από τα χέρια του Afshīn είχε καταφέρει να δραπετεύσει και ο Gurgēn Artsruni, βλ. Ανώνυμοι Συνεχιστές Tovma Artsruni, σ.274(VARDANYAN, 1978, σ.278.THOMSON,1985, σ.337). Μάλιστα ο Ανώνυμος θεωρεί τη δραπέτευση του Gurgēn ως την αιτία της επίθεσης του Afshīn στην Τιφλίδα, αγνώνοντας προφανώς την στέψη του Atrnerseh από τον Smbat.

²⁶⁰ Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.472 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.151).

Kaysites, λόγω της γεωγραφικής τους θέσης, λειτουργούσαν ως απειλή στα νότια κάθε αρμενικού στρατού που θα καλούνταν να αμυνθεί σε μία ενδεχόμενη επίθεση από το Αζερμπαϊτζάν²⁶¹. Οι συνθήκες για μία τέτοια επίθεση ήταν ευνοϊκές για τον Smbat. Το εμιράτο του Abu'l-Ward ήταν τώρα διαιρεμένο, και έτσι σχετικώς αποδυναμωμένο²⁶², ανάμεσα στους τρεις εγγονούς του, γεγονός στο οποίο αναφέρεται και ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος ενώ σύμφωνα με τον ίδιο και οι τρεις ήταν φόρου υποτελείς στον Αρμενιο βασιλιά²⁶³. Ακόμη ευνοϊκότερο έκανε το κλίμα ο θάνατος του Afshīn το 901²⁶⁴ και η αποχώρηση του Dēwdād από την Αρμενία για το Αζερμπαϊτζάν, όπου έλαβε χώρα μία σύγκρουση με τον θείο του Yūsuf για τη διαδοχή του Afshīn²⁶⁵. Παρότι ο νικητής αυτής της διαμάχης Yūsuf, έμελε να αποδειχθεί πολύ περισσότερο επικίνδυνος από τον αδερφό του, ωστόσο η αρχικά επισφαλής θέση του, τον ανάγκασε σε μια διαλλακτική πολιτική απέναντι στον Smbat. Τέλος, αυτή την περίοδο και συγκεκριμένα τέλη 898 με αρχές του 899 πέθανε και ο Ahmad b. 'Isā b. Shaykh, με το γιό του Muḥammad να χρειαστεί να

²⁶¹ S.M. DIYĀB, 1978, σ.167.

²⁶² Ωστόσο θα πρέπει να σημειωθεί ότι και οι τρεις αδερφοί, γενικά, σχηματίζανε ένα ενιαίο μέτωπο, βλ. A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.81.

²⁶³ DAI, σ.200: «*Ἀπὸ δὲ τοῦ ἄρχοντος τῶν ἀρχόντων, τοῦ πατρὸς μὲν τοῦ Συμβατίου πάππου δὲ τοῦ δευτέρου Ἀσωτίου, τοῦ ἀρχοντος τῶν ἀρχόντων, ὑπῆρχαν τὰ τοιαῦτα τρία κάστρα ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τοῦ ἀρχοντος τῶν ἀρχόντων, καὶ ἐλάμβανεν ἐξ αὐτῶν πάντα ὁ ἀρχὼν τῶν ἀρχόντων. Ἀλλὰ καὶ τὸ κάστρον τοῦ Μανζικιέρτ μετὰ τῆς χώρας τοῦ Ἀπαχουνῆς καὶ τοῦ Κορῆ καὶ τοῦ Χάρκα ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν καὶ ἐπικράτειαν τοῦ αὐτοῦ ἀρχοντος τῶν ἀρχόντων ὑπῆρχεν...*».

²⁶⁴ Ο Afshīn έπεσε θύμα μιας επιδημίας που το έτος 288/900-901 συγκλόνησε την περιοχή του Αζερμπαϊτζάν, βλ. al-Tabarī, τ.10 σ.280 (ROSENTHAL, 1985, σ.94). Βλ. επίσης Yovhannes Drasxanakert'ci, σ.474 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.153). Asoghik, σ.149 (GELZER-BURCKHARDT, 1907, σ.119). Ο Tonma Artsruni τοποθετεί λανθασμένα τον θάνατο του Afshīn το αρμενικό έτος 347, δηλαδή το 898-899, βλ. Tonma Artsruni, σ.242-243 (VARDANYAN, 1978, σ.249-250. THOMSON, 1985, σ.305). Λόγω αυτής της αναφοράς ο Harut'yunyan θεωρεί, λανθασμένα, ως έτος της διαδοχής του Yūsuf το 899, βλ. H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.48-49. Τη λανθασμένη χρονολογία δέχεται και ο Vardanyan, βλ. V. VARDANYAN, 1969, σ.53.

²⁶⁵ Για τη σύγκρουση Yūsuf και Dēwdād, βλ. al-Tabarī, τ.10 σ.281 (ROSENTHAL, 1985, σ.97). Ibn Zāfir, σ.111. Yovhannes Drasxanakert'ci, σ.475 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.153). Miskawayh, τ.4, σ.391. Ο Yūsuf, πριν από την ανάληψη της ηγεσίας στο Αζερμπαϊτζάν, είχε διατελέσει στρατιωτικός διοικητής του χαλιφικού στρατού και είχε καταφέρει ορισμένες σημαντικές νίκες, όπως για παράδειγμα εναντίον των Χαριτζιτών, βλ. al-Tabarī, τ.10 σ.245 (ROSENTHAL, 1985, σ.10). Αργότερα πάντως, συγκεκριμένα το 281/894-895 και ενώ ήταν επικεφαλής ακόμη μίας στρατιωτικής επιχείρησης, ο Yūsuf εγκατέλειψε τη θέση του και κατευθύνθηκε προς τον αδερφό του. Στην πορεία του λεηλάτησε κυβερνητικές θέσεις, βλ. al-Tabarī, τ.10 σ.250 (ROSENTHAL, 1985, σ.23).

αγωνιστεί για τη σταθεροποίησή του στην εξουσία, δεχόμενος μάλιστα επίθεση από τον Χαλίφη al-Mu'tadid²⁶⁶, γεγονός που είχε επιτρέψει στο βαγρατιδικό κλάδο της Taron να ανακαταλάβει την περιοχή, υπό την ηγεσία του Γρηγόριου Bagratuni, του *Κρικορίκιου* των βυζαντινών πηγών²⁶⁷. Με αυτόν τον τρόπο ο Smbat είχε καλυμμένα τα νώτα του για την επερχόμενη εκστρατεία.

Η αφορμή για την επίθεση είχε δοθεί, όταν οι τρεις Kaysites, μετά τις ήττες από τους Shaybānī και τους Sājids, είχαν αρνηθεί να εκπληρώσουν τις φεουδαρχικές υποχρεώσεις τους προς τον Smbat, την πληρωμή δηλαδή του ετήσιου φόρου υποτέλειας ²⁶⁸. Ο Έαγανος κατόρθωσε να συγκεντρώσει έναν τεράστιο στρατό με στρατεύματα από τους πρίγκιπες του Vaspurakan, της Anjewac'ik', της Mokk', ενώ τα στρατεύματα των Bagratuni συμπλήρωναν άνδρες ακόμη και από την Ιβηρία και την Αλβανία²⁶⁹. Η δύναμη του στρατού φανερώνει την αποφασιστικότητα του Smbat, συντρίβοντας το εμιράτο των Kaysikk', να εξαλείψει τη θύμηση των πρόσφατων ηττών του. Συγχρόνως μαρτυρεί και τη στρατηγική αξία ενός τέτοιου εγχειρήματος, καθότι ήταν επιτακτική ανάγκη, μετά και τη σατζιδική κατάληψη ορισμένων πόλεων του Vaspurakan, να σπάσει στα δύο τον άξονα Sajids-

²⁶⁶ al-Ṭabarī, τ.10 σ.270 (ROSENTHAL, 1985, σ.73). Miskawayh, τ.4, σ.380. Ibn al-Athīr, τ.6, σ.395 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.172). Βλ. επίσης M. CANARD, 1986, σ.637.

²⁶⁷ N. GARSOÏAN, 2004d, σ.155.

²⁶⁸ Tonma Artsruni, σ.245 (VARDANYAN, 1978, σ.252.THOMSON,1985, σ.308): «**Αυτό τον καιρό ο Αρμένιος βασιλιάς Smbat συγκέντρωσε στρατό για να επιτεθεί στην περιοχή της Arahunik', επειδή οι γιοί του Abdraham (Abu al-Ward), που ονομάζονται Kaysikk', επαναστάτησαν εναντίον της εξουσίας του βασιλιά (αρνούμενοι) να παραδώσουν τους φόρους και τους στρατιώτες, όπως όφειλαν**» («Ընդ այն ժամանակս զորաժողով եղև թագաւորն Հայոց Սմբատ ի վերայ Արախունէաց աշխարհին: Ձի որդիքն Արդրնահաննի, որ Կայսիկքն անուանին՝ ապստամբեալ էին ի պետութենէ թագաւորին, սալ հարկս և զինուորել որպէս օրէն էր:»): *Ανώνυμοι Συνεχιστές Tonma Artsruni*, σ.276(VARDANYAN, 1978, σ.281.THOMSON,1985, σ.339).

²⁶⁹ Tonma Artsruni, σ.245-246 (VARDANYAN, 1978, σ.252.THOMSON,1985, σ.308): «**Σχεδόν όλοι οι ishkhan της Αρμενίας, της Γεωργίας και της Αλβανίας ήρθαν με τον αρμενικό (βασιλικό) στρατό για να επιτεθούν στην περιοχή της Arahunik'. Μαζί τους ήταν ο σπουδαίος ishkhan του Vaspurakan, Ashot, γιός του Derenik, και μαζί με αυτόν ο ishkhan της Mokk', Grigor και ο στρατός από την Andzavats'ik**» («Եւ գրեթէ ամենայն իշխանք Հայոց, Վրաց և Աղուանից եկեալ էին ընդ զօրս Հայոց ի վերայ աշխարհին Արախունէաց. էր ընդ իշխանսն և իշխանն Վասպուրական Աշոտ, որդի Դերանիկն, և ընդ նմա Գրիգոր իշխանն Սոկաց և զօրքն Անձաւացեաց:»): *Ο Ανώνυμος, από την άλλη, αναφέρει μοναχά τη συνδρομή του Ashot Artsruni, βλ. Ανώνυμοι Συνεχιστές Tonma Artsruni*, σ.276(VARDANYAN, 1978, σ.281.THOMSON,1985, σ.339).

U'tmanikk'²⁷⁰-Kaysites. Απέναντί του βρίσκονταν ο στρατός όχι μόνο των Kaysikk' αλλά και ένα σώμα εθελοντών της jihād²⁷¹ ή όπως τους αποκαλεί ο Tonma Artsruni: «Πέρσες άτακτοι που συνηθίζουν να επιτίθενται εναντίον των Ελλήνων»²⁷².

Η εκστρατεία που έλαβε χώρα το 902 ήταν επιτυχής με το βασιλικό στρατό σύντομα να πολιορκεί την πρωτεύουσα του εμιράτου, το Manazkert²⁷³. Τότε οι δύο πλευρές σύναψαν ειρήνη με τη μεσολάβηση του Ashot Artsruni²⁷⁴ και με τον όρο οι Kaysikk' να αναλάβουν εκ νέου τις φεουδαρχικές τους υποχρεώσεις προς τον Αρμένιο βασιλιά και επίσης να παραχωρήσουν στους U'tmanikk' το φρούριο Erikaw, το οποίο είχαν αποσπάσει πρωτύτερα από αυτούς²⁷⁵. Με αυτόν τον τρόπο ο Αρμένιος βασιλιάς όχι μόνο αντάμειψε τους συμμάχους του U'tmanikk', αλλά προσπάθησε να δημιουργήσει έναν επωφελή για τον ίδιο ανταγωνισμό ανάμεσα στα δύο ισλαμικά εμιράτα. Σημαντικό αποτέλεσμα επίσης της εκστρατείας ήταν ότι ο ʿAgavot κατάφερε με αυτήν να γίνει κύριος των δύο σπουδαιότερων εμπορικών οδών που διαπερνούσαν τη χώρα με κατεύθυνση νότου-βορρά²⁷⁶, διασφαλίζοντας με αυτό τον τρόπο την επικερδή συμμετοχή των Αρμενίων στο εμπόριο Αράβων-Χαζάρων-Ρώσων, που έφθασε στην ακμή του τον ένατο και

²⁷⁰ Παρότι αυτοί, λόγω πρόσφατων συγκρούσεων με τους Kaysites, είχαν σε αυτή την περίπτωση πάρει το μέρος του Αρμενίου βασιλέα, ωστόσο τούτο δεν αναιρούσε το γεγονός ότι αποτελούσαν εστία δυνητικού κινδύνου.

²⁷¹ A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.66. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.242. S.M. DIYĀB, 1978, σ.167.

²⁷² Tonma Artsruni, σ.246 (VARDANYAN, 1978, σ.252. THOMSON, 1985, σ.308): «սուսիսուսիւրի Պարսից, որք ի Յուսուցի վերայ արշաւելի արշաւելիս»: Αυτοί οι πολεμιστές μετά την ήττα των Kaysikk' κατευθύνθηκαν εναντίον του Vaspurakan, όπου επιδόθηκαν σε λεηλασίες, βλ. Tonma Artsruni, σ.258-261 (VARDANYAN, 1978, σ.263-266. THOMSON, 1985, σ.320-324). Ο Vardanyan, από την άλλη, θεωρεί ότι αυτός ο περσικός στρατός ήταν στην ουσία στρατεύματα από το εμιράτο του Αζερμπαϊτζάν, ερμηνεία εξίσου πιθανή, βλ. V. VARDANYAN, 1969, σ.55.

²⁷³ Για την πορεία της εκστρατείας, βλ. Tonma Artsruni, σ.246 (VARDANYAN, 1978, σ.252-253. THOMSON, 1985, σ.308-309).

²⁷⁴ Tonma Artsruni, σ.246-247 (VARDANYAN, 1978, σ.253. THOMSON, 1985, σ.309). Του οποίου τον ρόλο στην εκστρατεία αυτή εξαίρει δικαιολογημένα ο ιστορικός του οίκου, αν και εμείς πρέπει να σταθούμε επιφυλακτικοί στην άκριτη εκδοχή του σωτήριου ρόλου του ηγεμόνα του Vaspurakan, πρβλ. B. ARAKELYAN, 1976b, σ.33.

²⁷⁵ Tonma Artsruni, σ.247 (VARDANYAN, 1978, σ.253. THOMSON, 1985, σ.309).

²⁷⁶ A. YEGHIAZARYAN, 2011, σ.242. Για ανάλυση όλων των σημαντικών οδικών αξόνων της Αρμενίας της περιόδου, βλ. H. MANANDYAN, 1965, σ.155-156. A. YEGHIAZARYAN, 2010, σ.89-130.

δέκατο αιώνα²⁷⁷. Μάλιστα ο Smbat είχε την τύχη οι συνθήκες να επιφέρουν περαιτέρω αποδυνάμωση αυτού που θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε ως νότιο αραβικό μέτωπο: μετά τον θάνατο του Ahmad b. 'Isā b. Shaykh το 898, ο Χαλίφης al-Mu'tadid εκδίωξε το διάδοχό του Muḥammad b. Ahmad b. 'Isā b. Shaykh al-Shaybani, καταλύοντας τελικά το εμιράτο των Shaybānī²⁷⁸ και έτσι την εξουσία της περιοχής της Taron κατάφερε να πάρει, όπως προαναφέραμε, στα χέρια του ένας εξάδελφος του δολοφονημένου πρίγκιπα Gurgēn Bagratuni, ο Γρηγορίκιος²⁷⁹.

Η αποφασιστικότητα του Smbat είχε επιτελέσει ένα μικρό θαύμα. Ευρισκόμενος περικυκλωμένος από εχθρούς όχι μόνο κατάφερε να επιζήσει αλλά είχε συντρίψει την επανάσταση των Kaysikk'. Όμως, μια πιο προσεχτική ματιά θα φανερώσει ότι οι επιτυχίες του Smbat βασιζόνταν στην οικειοθελή προσφορά στρατιωτικής βοήθειας από τους υπόλοιπους Αρμένιους πρίγκιπες, η οποία δεν θα πρέπει να θεωρείται δεδομένη. Ιδιαίτερα πολύτιμη μάλιστα είχε αποδειχθεί η βοήθεια του Ashot Artsruni σε αυτούς τους αγώνες: όχι μόνο, όπως είδαμε, στην περίπτωση της εκστρατείας εναντίον των Kaysikk' αλλά και στην επαναφορά στη νομιμοφροσύνη του επαναστάτη του Gaherets' ishkhan της Siunik', ο οποίος φιλοδοξούσε να ανεξαρτητοποιηθεί με την αρωγή του Yūsuf²⁸⁰. Ο Smbat έσπευσε να ανταμείψει τον πιστό του σύμμαχο μεταφέροντας στην κυριότητά του, εν είδει *beneficium*²⁸¹, την πόλη της Nakhchevan, μία πόλη από την οποία ο ίδιος φαίνεται ότι είχε καταφέρει να ξεριζώσει ένα εμιράτο που είχε δημιουργήσει εκεί η εκστρατεία του Bughā²⁸². Και αν με τους Bagratuni της Taron υπήρχαν τουλάχιστον οι δεσμοί

²⁷⁷ H. MANANDYAN, 1965, σ.135. Βλέπε την πολύ ενδιαφέρουσα αναφορά του Ibn Khurdādhbeh, στον εμπορικό δρόμο που ένωνε τη Βαγδάτη με αυτόν τον «λαό των Σλάβων», Ibn Khurdādhbeh, σ.154 (TER-GHEWONDYAN, 2005, σ.451).

²⁷⁸ al-Ṭabarī, τ.10 σ.271 (ROSENTHAL, 1985, σ.75-76). Βλ. επίσης H. KENNEDY, 2004, σ.182.

²⁷⁹ A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.66. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.242.

²⁸⁰ Tonma Artsruni, σ.247-248 (VARDANYAN, 1978, σ.253-254, ο οποίος θεωρεί ότι το όνομα του Smbat της Syunik πρέπει να αντικατασταθεί με το όνομα του πατέρα του Ashot, ο οποίος κυβέρνησε έως το 908. THOMSON, 1985, σ.309-310, ο οποίος ωστόσο διατηρεί το όνομα του πρωτοτύπου, βλ. σημείωση 5 σ.309). Με εκτενή ανάλυση πάνω στο θέμα, ο Utmazean είχε καταλήξει στο ίδιο συμπέρασμα με τον Vardanyan, βλ. H. UT'MAZYAN, 1958, σ.102. Βλ. επίσης A. YEGHIAZARYAN, 2011, σ.148.

²⁸¹ Ο αντίστοιχος αρμενικός όρος είναι αυτός του *pargewakan*, βλ. C. TOUMANOFF, 1963, σ.119.

²⁸² B. ARAKELYAN, 1976b, σ.33. A. YEGHIAZARYAN, 2011, σ.249. Φυσικά και είναι λανθασμένη η «διόρθωση» του Grousset στη γαλλική μετάφραση του Tonma Artsruni (του

αίματος, με τους Artsruni η διαφύλαξη αυτής της υπακοής απαιτούσε από τον Αρμένιο t'aganor προσεκτικές πολιτικές που δεν θα έθιγαν τα συμφέροντα του οίκου του Vaspurakan ή τουλάχιστον την ύπαρξη της απαραίτητης εξαναγκαστικής ισχύος. Σύντομα οι Bagratuni θα ανακάλυπταν ότι η απουσία και των δύο αυτών όρων θα είχε καταστρεπτικές συνέπειες.

Πάντως το μόνο σοβαρό πρόβλημα που είχε να αντιμετωπίσει πλέον, μετά τη νίκη επί των Kaysikk', ο Smbat ήταν η επιθετικότητα των Sājids. Ο Αρμένιος ηγεμόνας προσπάθησε να το λύσει μέσω της διπλωματικής οδού. Συγκεκριμένα, ελπίζοντας ότι το πρόβλημα θα λυθεί, εάν οι Sajids χάσουν τη δικαιοδοσία τους πάνω στην Αρμενία, δικαιοδοσία που τους παραχωρούσε ο τίτλος του ostikan Αρμενίας και Αζερμπαϊτζάν, αιτήθηκε στον Χαλίφη al-Muktafi να διαχωριστεί η Αρμενία από το οστικανάτο καθώς και το δικαίωμα να προωθεί απευθείας τους φόρους στη Βαγδάτη- το σύνολο των οποίων ανερχόταν στο σχετικά μικρό ποσό των 60 χιλιάδων dirham ετησίως- χωρίς τη μεσολάβηση των εμίρηδων του Αζερμπαϊτζάν²⁸³. Τα αιτήματα του Smbat έγιναν δεκτά από τον Χαλίφη, ο οποίος ακολουθώντας την πολιτική του πατέρα του Al-Mu'tadid έβλεπε τους Bagratuni ως ένα μέσο για την παρεμπόδιση της ενδυνάμωσης του εμιράτου των Sājids.

Όμως ο νέος ostikan του Αζερμπαϊτζάν, Yūsuf ibn Abi'l-Sāj, δεν ήταν διατεθειμένος να ακυρώσει την επιθετική πολιτική του αδερφού του, εξαιτίας της απόφασης ενός Χαλίφη που δεν είχε τις δυνάμεις να την επιβάλλει. Οι Sajids, άλλωστε, ενσαρκώνανε τη μακροχρόνια αντίδραση των Αράβων εμίρηδων του Καυκάσου στην πολιτική επιλογή των Αββασιδών περί ενίσχυσης και ενδυνάμωσης των αρμενικών αριστοκρατικών οίκων, εις βάρος μάλιστα της δικής τους ισχύος²⁸⁴. Στόχος του Sājid ήταν η κατάλυση της αρμενικής βασιλείας και η αντικατάστασή της με μια σειρά από μικρά πριγκιπάτα, τα οποία θα ήταν φόρου υποτελείς στο Χαλιφάτο και κατά επέκταση και στο εμιράτο των Sajids²⁸⁵. Η

Brosset), κατά την οποία ο ιστορικός διαβεβαιώνει ότι ο Smbat παραχώρησε τη πόλη όχι στον Ashot Arcruni αλλά στον Smbat της Syunik, βλ. R. GROUSSET, 1973, σ.421.

²⁸³Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.477 (MAKSODIAN, 1987, σ.155). Asoghik, σ.149 (GELZER-BURCKHARDT, 1907, σ.119).

²⁸⁴ S.M. DIYĀB, 1984, σ.59.

²⁸⁵ A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.67.

δυσαρρέσκεια του Yūsuf μετουσιώθηκε σε μια εκστρατεία, το 903²⁸⁶, εναντίον της Αρμενίας, η οποία ωστόσο έληξε γρήγορα με ειρηνικές και φιλικές, διευθετήσεις ανάμεσα σε Smbat και Yūsuf²⁸⁷.

Πάντως οι πολιτικές του Yūsuf για συνεχή αύξηση της ισχύος του οδηγήσανε αναπόφευκτα σε σύγκρουση με τον ίδιο τον Χαλίφη²⁸⁸. Παρότι για τον Smbat αυτό ήταν ένα απρόσμενο δώρο, αφού η σύγκρουση Sājjids-Αββασιδών δεν θα άφηνε περιθώρια στους πρώτους ώστε να ακολουθήσουν επιθετική πολιτική στην Αρμενία, ωστόσο η σύμπλευση των Artsruni με τον Sājjid εμίρη ανησύχησε τον ἔαγονο. Ο «μήνας του μέλιτος» της συνεργασίας Artsruni-Bagratuni είχε λήξει απότομα μετά το φυσικό θάνατο του πολύτιμου, για τον Smbat, συμμαχού, Ashot Artsruni, ενώ αυτός βρισκόταν στη Nakhchevan το 904 σε ηλικία, μόλις, 29 ετών²⁸⁹. Μετά τον θάνατο του Ashot οι κτήσεις του Vaspurakan διαμοιράστηκαν ανάμεσα στα δύο του αδέρφια, τον Gagik και τον Gurgen²⁹⁰, με τον πρώτο να κατέχει την αληθινή εξουσία²⁹¹. Φυσικά η διαδοχή του Gagik δεν ήταν ομαλή: ο νεαρός Artsruni χρειάστηκε να καταστείλει διάφορες εξεγέρσεις εναντίον του²⁹².

²⁸⁶ Σύμφωνα με τον Asoghik, ο στρατός του Yūsuf ξεκίνησε αυτή τη φορά την επίθεση από τα βόρεια και συγκεκριμένα από την Τιφλίδα, βλ. Asoghik, σ.149 (GELZER-BURCKHARDT, 1907, σ.119).

²⁸⁷ Βλ. Yovhannes Drasxanakert'ci, σ.478-481 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.155-158). Asoghik, σ.149-150 (GELZER-BURCKHARDT, 1907, σ.119).

²⁸⁸ Και τη σύγκρουση του Yusuf με τον Χαλίφη, ο Pseudo-Sapuh την παρουσιάζει μέσα στο πλαίσιο των προσωπικών σχέσεων, μοτίβο αγαπητό στη λαϊκή επεξεργασία της ιστορικής μνήμης. Συγκεκριμένα ο Yusuf στράφηκε εναντίον του Χαλίφη με σκοπό να εκδικηθεί τον τελευταίο, επειδή αυτός είχε "ατιμάσει" τη σύζυγο του Sājjid, βλ. Pseudo-Sapuh, σ.226.

²⁸⁹ Tonma Artsruni, σ.248-249 (VARDANYAN, 1978, σ.254-255. THOMSON, 1985, σ.311). Ανώνυμοι Συνεχιστές Tonma Artsruni, σ.276-277 (VARDANYAN, 1978, σ.281. THOMSON, 1985, σ.339). Βλ. επίσης V. VARDANYAN, 1969, σ.59. Ο Yeghiazaryan ορίζει τον θάνατο του Ashot Artsruni στο 905, βλ. A. YEGHIAZARYAN, 2011, σ.132.

²⁹⁰ Tonma Artsruni, σ.251-252 (VARDANYAN, 1978, σ.257. THOMSON, 1985, σ.314). Βλ. αναλυτικά V. VARDANYAN, 1969b, σ.230. A. YEGHIAZARYAN, 2011, σ.133-136.

²⁹¹ Tonma Artsruni, σ.251 (VARDANYAN, 1978, σ.256. THOMSON, 1985, σ.313): «**Μετά τον θάνατο του Ashot και την ολοκλήρωση της περιόδου του θρήνου για αυτόν, ο αδερφός του Gagik ανέλαβε τον έλεγχο του περιγκιπάτου του Vaspurakan**» («Յէտ իմասնանի Մշտտի և Կասաբերեղի Գաղիկի որդի իբրև արքայի և թագաւորի Վասպուրականի տիրութեան Գաղիկ երարը իրին»): Ανώνυμοι Συνεχιστές Tonma Artsruni, σ.277 (VARDANYAN, 1978, σ.281. THOMSON, 1985, σ.340): «**Επειτα από αυτό ο Gagik, αδερφός του Ashot, τον διαδέχθηκε στο θρόνο του περιγκιπάτου**» («Ձկնի արարիկ յաջորդէ Գաղիկ իրաւորեանի Գաղիկ երարը Մշտտի»):

²⁹² Ανώνυμοι Συνεχιστές Tonma Artsruni, σ.277-280 (VARDANYAN, 1978, σ.282-284. THOMSON, 1985, σ.340-342).

Ωστόσο ο Gagik όχι μόνο κατάφερε να σταθεροποιηθεί στην εξουσία, αλλά σταδιακά ενδυναμώθηκε περαιτέρω. Επιστέγασμα του παραπάνω υπήρξε η, έστω και πρόσκαιρη, κατάληψη από τις δυνάμεις των Artsruni της πόλης της Amiuk²⁹³, η οποία για χρόνια λειτουργούσε ως μήλο της έριδος ανάμεσα σε Artsruni και Ut'manikk'. Ο Smbat, πιθανότατα εξοργισμένος από τις συγκρούσεις του Gagik με τους Ut'manikk', συμμάχους του στις συγκρούσεις με τους Kaysites, δωροδόκησε τον Artsruni διοικητή της πόλης, ώστε η πόλη να περάσει στην κυριότητά του²⁹⁴. Ο Bagratuni ἔagavor σύντομα επέστρεψε την πόλη στον Gagik, γεγονός το οποίο ο Ανώνυμος ερμηνεύει ως εγχείρημα για την εκβιαστική απόσπαση χρημάτων²⁹⁵. Είναι όμως πιο λογικό να υποθέσουμε ότι έλαβαν χώρα κάποιες διαπραγματεύσεις μεταξύ των δύο ανδρών, οι οποίες κατέληξαν στην επιστροφή της Amiuk στα χέρια των Artsruni. Πάντως ακόμη και αν η αφήγηση του Ανωνύμου γύρω από το συγκεκριμένο περιστατικό περισσότερο συσκοτίζει τα πραγματικά γεγονότα, παρά μας βοηθά να καταλάβουμε την πορεία τους, ωστόσο δεν έχουμε λόγο να αμφισβητήσουμε την μαρτυρία του ότι από το περιστατικό της Amiuk και έπειτα **«υποψίες για κακές προθέσεις ριζώθηκαν στις καρδιές και των δύο και για αυτό δεν υποστήριζε ο ένας τον άλλον φιλικά και ειρηνικά, όπως παλαιότερα»**²⁹⁶.

Οι ήδη τεταμένες σχέσεις των δύο ανδρών έφθασαν στο ναδίρ τους, όταν ο Gagik αποφάσισε να συσφίξει τις σχέσεις του με το νέο εμίρη του Αζερμπαϊτζάν²⁹⁷. Ο Smbat τότε²⁹⁸ αποφάσισε να μεταφέρει τη Nakhchavan, πόλη

²⁹³Ανώνυμοι Συνεχιστές Τονμα Artsruni, σ.280-281(VARDANYAN, 1978, σ.284-285.THOMSON,1985, σ.343-344).

²⁹⁴Ανώνυμοι Συνεχιστές Τονμα Artsruni, σ.282(VARDANYAN, 1978, σ.286.THOMSON,1985, σ.345).

²⁹⁵ Βλ. επίσης A.E. REDGATE, 2006, σ.305. Η εξήγηση πάλι του Diyāb, βλ. S.M. DIYĀB, 1978, σ.169, ότι το ζήτημα δημιουργήθηκε λόγω των επεκτατικών βλέψεων του Smbat για την πόλη, δεν μπορεί να ευσταθεί, ιδίως αν ληφθεί υπόψη το τι επακολούθησε.

²⁹⁶Ανώνυμοι Συνεχιστές Τονμα Artsruni, σ.282-283(VARDANYAN, 1978, σ.286.THOMSON,1985, σ.345): «անկանի կասկած չարութեան յերկարանչիրոցն միտս, վասն որոյ և ոչ սիրով խաղաղութեամբ գիւմեանքք թաւաղիւիէն որպէս յառաջադնին:».

²⁹⁷Για τις πρώτες επαφές μεταξύ του Gagik Artsruni και του Yūsuf ibn Abi'l-Sāj, βλ. Ανώνυμοι Συνεχιστές Τονμα Artsruni, σ.283-284(VARDANYAN, 1978, σ.287-288.THOMSON,1985, σ.345-346).

²⁹⁸ Αρκετοί ιστορικοί πιστεύουν ότι η πόλη επανήλθε στην κυριαρχία του Smbat αμέσως μετά τον θάνατο του Ashot Artsruni, βλ. ενδεικτικά: V. VARDANYAN, 1969, σ.75. V.

ευρισκόμενη στα σύνορα Vaspurakan-Siunik', από την κυριότητα των Αρστρούνι²⁹⁹ στους πρίγκιπες της Siunik', και συγκεκριμένα στον ishkan της Siunik' Ashot³⁰⁰. Παρότι είναι εύκολο να εκλάβει κανείς τη συγκεκριμένη επιλογή του Smbat ως μια ανόητη κίνηση που άνοιξε τις πύλες της κολάσεως για την Αρμενία³⁰¹- αφού οδήγησε τον Gagik στη συμμαχία με τον Sājīd εμίρη και την επακόλουθή του αποσκίαση από το αρμενικό βασίλειο-, ωστόσο με μία πιο προσεκτική ματιά ο μελετητής συνειδητοποιεί ότι η συμμαχία Artsruni και Sajids είχε ήδη πάρει σάρκα και οστά πριν την απόφαση του Smbat να επαναφέρει την κυριότητα της πόλης στον οίκο της Syunik³⁰². Με δεδομένο το παραπάνω μπορούμε να φθάσουμε σε ένα τελείως αντίθετο συμπέρασμα: η κίνηση του Smbat ήταν όχι μόνο δικαιολογημένη αλλά και επιβεβλημένη από τη στρατηγική θέση που είχε η πόλη της Nakhchevan

VARDANYAN, 1969b, σ.230. B. ARAKELYAN, 1976b, σ.36. A. YEGHIAZARYAN, 2011, σ.250. Όπως όμως τονίζει και ο Vardanyan, αυτό δε σημαίνει ότι η πόλη παραχωρήθηκε αμέσως στον πρίγκιπα της Syunik, γεγονός που ο ίδιος τοποθετεί χαρακτηριστικά στις αρχές του 908, βλ. V. VARDANYAN, 1969, σ.77.

²⁹⁹ Την πόλη της Nakhchevan είχε παραχωρήσει ο Smbat Α' στους Artsruni σαν αντάλλαγμα για τις υπηρεσίες που προσέφερε ο Ashot στην εκστρατεία εναντίον των Kaysites, βλ. Tonma Artsruni, σ.247 (VARDANYAN, 1978, σ.253. THOMSON, 1985, σ.310). V. VARDANYAN, 1969, σ.56. Με εκείνη την κίνηση, τότε ο Smbat είχε αποξενωθεί από τους πρίγκιπες της Syunik, γεγονός που υπήρξε και αιτία της προαναφερόμενης επανάστασης του Smbat της Syunik, βλ. H. UT'MAZYAN, 1958, σ.96-98.

³⁰⁰ Παρότι οι πηγές [βλ. Yovhannes Drasxanakert'ci, σ.487(MAKSOUDIAN, 1987, σ.163)] μιλάνε για το γιο του Ashot, Smbat, ο Ut'mazyan έχει νομίζουμε σωστά καταδείξει ότι είναι ορθότερο να μιλήσουμε για τον Ashot της Syunik, αφού ο Smbat πήρε την εξουσία στην Syunik μονάχα το 909, όταν ήδη είχε ξεκινήσει η σύγκρουση ανάμεσα στον Yūsuf και τον Smbat Α', βλ. H. UT'MAZYAN, 1958, σ.99-100. Πάντως άλλοι ερευνητές δέχονται απολύτως τη μαρτυρία του Καθολικού σχετικά με το όνομα του πρίγκιπα της Syunik, βλ. για παράδειγμα N. GARSOĪAN, 2004d, σ.156. Ο Harut'yunyan, αναφέρει πάλι το διάδοχο του Smbat, τον άλλο γιο του Ashot, Sahak, βλ. H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.54.

³⁰¹ Την εύθινη για την επιδείνωση των σχέσεων Bagratuni-Artsruni καταλογίζουν εξ ολοκλήρου στον Smbat ορισμένοι ιστορικοί, αποδεχόμενοι, σχεδόν άκριτα, την μαρτυρία του Ανωνύμου. Βλέπε για παράδειγμα A.E. REDGATE, 2006, σ.305.

³⁰² Αυτό άλλωστε προδίδει, έστω και άθελά του, ο Ανώνυμος σε ένα χωρίο που έχει την ακριβώς αντίθετη στόχευση: να μεταφέρει δηλαδή, όλη την ευθύνη για την επιδείνωση των σχέσεων Bagratuni και Artsruni στους ώμους του Smbat. Βλ. συγκεκριμένα Ανώνυμοι Συνεχιστές Tonma Artsruni, σ.284(VARDANYAN, 1978, σ.288. THOMSON, 1985, σ.347): «**Αλλά όταν έφθασαν τα νέα στα αυτιά του Smbat, για το ότι ο ishkan του Vaspurakan, Gagik είχε συμμαχήσει με τον ηγέτη της Περσίας Yūsuf, ζηλεύοντας, εξοργίστηκε εναντίον του (και) είχε βαθιά κακούς σκοπούς**» («Բայց ի հասանելի հարաբերակցում Սիւնիայ, երբ միարանեաց Գագիկ Վասպուրական իշխան ընդ Յուսիֆայ Պարսից արքայի՝ միասցեալ գորար ընդ նմա խորին չարութեամբ»).

ως πύλη προς την Αρμενία από την μεριά του Αζερμπαϊτζάν³⁰³. Θα ήταν προφανώς μεγάλο πολιτικό και στρατηγικό σφάλμα για τον Έαγανορ να αφήσει μια τέτοια πόλη στα χέρια ενός Αρμένιου που είχε άριστες σχέσεις με τον πιο επικίνδυνο, δυνητικά, εχθρό της χώρας.

Αν όμως στην περίπτωση των σχέσεων του Smbat με τον Gagik μπορούμε να δικαιολογήσουμε τη στάση του Bagratuni βασιλέα, δεν μπορεί να γίνει το ίδιο με τις λανθασμένες αποφάσεις που πήρε στο μέτωπο της Ιβηρίας. Εκεί ο στενός του σύμμαχος Atrnerseh, στον οποίο ο ίδιος είχε παραχωρήσει το βασιλικό τίτλο, δεχόταν την πίεση του γαμπρού του, Κωνσταντίνου της Αμπχαζίας (του Egrisi), χάνοντας μεγάλο μέρος των εδαφών του. Αρχικά ο Smbat εκστράτευσε μαζί με τον Atrnerseh εναντίον του Κωνσταντίνου και οι δυνάμεις των δύο βασιλέων κατάφεραν εύκολα να αιχμαλωτίσουν τον ταραξία³⁰⁴. Ο Κωνσταντίνος μεταφέρθηκε στο Ani. Ο Smbat έσπευσε να αναγνωρίσει ένα βασιλικό τίτλο και για τον ανταγωνιστή του Atrnerseh, αποξενώνοντας όπως είναι φυσικό τον τελευταίο³⁰⁵. Ακόμα και αν πιστέψουμε ότι ο Smbat προσπάθησε να αποφύγει την ανάληψη της εξουσίας στο Egrisi από έναν ακόμη πιο εχθρικό ηγεμόνα, πιθανότατα η πιο σώφρων κίνηση για τον Αρμένιο βασιλιά θα ήταν να παραμείνει τελείως ουδέτερος σε αυτές τις συγκρούσεις. Αντιθέτως, ο Smbat βιάστηκε να κινηθεί και με αυτόν τον τρόπο μετέτρεψε ένα στενό του σύμμαχο σε ορκισμένο εχθρό. Δεν είναι τυχαίο ότι αργότερα, πιθανότατα το 907, μαρτυρείται η συμμετοχή του Atrnerseh σε μια συνομοσία που επιβουλευόταν τη ζωή του Bagratuni ηγεμόνα³⁰⁶.

Η αντιπαλότητα Sajids-Αββασιδών την περίοδο του al-Muktafi (902-908) χάρισε ουσιαστικά στην Αρμενία δέκα χρόνια ειρήνης, τα οποία ο Smbat

³⁰³ Για τη στρατηγική σημασία της πόλης, βλ. V. VARDANYAN, 1969b, σ.229.

³⁰⁴ Βλ. αναλυτικά για αυτή την επιχείρηση, A. YEGHIAZARYAN, 2010b.

³⁰⁵ Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.481-483(MAKSOUDIAN, 1987, σ.158-160). Asoghik, σ.150 (GELZER-BURCKHARDT, 1907, σ.119). Ανάλυση αυτών των γεγονότων στο A. YEGHIAZARYAN, 2011, σ.55-61. Επίσης R. GROUSSET, 1973, σ.428-429. B. ARAKELYAN, 1976b, σ.34. Για τον Κωνσταντίνο της Αμπχαζίας, βλ. S. RUNCIMAN, 1929, σ.170-171.

³⁰⁶ Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.484-487(MAKSOUDIAN, 1987, σ.161-162).

εκμεταλλεύθηκε ποικιλοτρόπως, για να ενισχύσει το κράτος του³⁰⁷. Ένα γεγονός της περιόδου που περιγράφει χαρακτηριστικά την ενίσχυση της διεθνούς θέσης του αρμενικού στέμματος, είναι ότι το 903 μπόρεσε ο Smbat να παραδώσει και επίσημα το χρίσμα της διαδοχής στο μεγαλύτερο του γιό Ashot, μέσω της παραχώρησης του τίτλου του ishkanats' ishkan. Μέχρι τότε, λόγω της ομηρίας του Ashot στην αυλή των Sājids αλλά και του τρόπου που αυτή έληξε- χωρίς δηλαδή τη συγκατάθεση των εμίρηδων, αλλά ως αποτέλεσμα μιας εμφύλιας σύρραξης- ο Smbat είχε θεωρήσει συνετό να μην ερεθίσει περισσότερο την επιθετικότητα των Sājids δίνοντας τον τίτλο του ishkanats' ishkan σε αυτόν τον πρίγκιπα³⁰⁸.

Στο τέλος αυτής της περιόδου, το 908, ο al-Muktafi είχε αποστείλει ένα εκστρατευτικό σώμα εναντίον του Yūsuf, ενώ παράλληλα σύσφιξε τις σχέσεις του με τον Bagratuni βασιλέα, ώστε να τον έχει σύμμαχο στον πόλεμο εναντίον του Αζερμπαϊτζάν. Ύστερα από την αποστολή ενός διαπιστευμένου πρεσβευτή ο Χαλίφης πέτυχε να κερδίσει την υπόσχεση του Αρμένιου να συμμετάσχει στον αγώνα εναντίον του Sājid προσφέροντας τον αριθμό των χιλίων ανδρών³⁰⁹. Η προτίμηση του al-Muktafi στον Αρμένιο βασιλιά αντί του Sājid εμίρη εξηγείται κυρίως με την απειλητική επεκτατική πολιτική που ακολουθούσε ο Yūsuf, αλλά επίσης δεν πρέπει να παραγνωρίσουμε το γεγονός ότι ο al-Muktafi ακολούθησε μία ιδιαίτερα φιλειρηνική πολιτική απέναντι στο Βυζάντιο του Λέοντα Στ', ο οποίος απάντησε με αποστολές δώρων και ειρηνευτικών αποστολών³¹⁰. Το γεγονός αυτό λειτουργούσε, περιέργως, προς όφελος του Αρμένιου βασιλιά. Ούτως ή άλλως το Βυζάντιο στις αρχές του δέκατου αιώνα αδυνατούσε, λόγω του βουλγαρικού κινδύνου, να κινηθεί στρατιωτικά για να τον βοηθήσει, άρα ο Smbat δεν πρέπει να είδε στη σύμπληξη φιλικών σχέσεων μεταξύ των δύο κρατών μια

³⁰⁷ Την οικονομική ανάπτυξη της χώρας που προσέφεραν αυτά τα χρόνια ειρήνης, περιγράφει γλαφυρά ο Καθολικός, βλ. Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.481(MAKSOUDIAN, 1987, σ.158). Βλ. επίσης R. GROUSSET, 1973, σ.426-428.

³⁰⁸ Step'annos Orbēlean, σ.228 (BEDROSIAN, 2015, σ.98). Βλ. επίσης R. GROUSSET, 1973, σ.432. A. YEGHIAZARYAN, 2014, σ.42-43.

³⁰⁹ Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.483-484 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.160). Asoghik, σ.150 (GELZER-BURCKHARDT, 1907, σ.119-120).

³¹⁰ al-Ṭabarī, τ.10 σ.291,297 (ROSENTHAL, 1985, σ.120,133). Βλ. επίσης, M.A. SHABAN, 2001b, σ.270-271.

διάφευση σχετικών του ελπίδων. Αντίθετα, αυτές οι σχέσεις τον καθιστούσαν λιγότερο επικίνδυνο στα μάτια του Χαλίφη σχετικά με «με ύποπτες σχέσεις με την Κωνσταντινούπολη» και ενδεχόμενη βοήθειά του σε βυζαντινές επιθέσεις εναντίον αραβικών εδαφών. Άλλωστε το γεγονός ότι ο Smbat κατάφερε να διατηρήσει αυτή την περίοδο καλές σχέσεις τόσο με το Χαλιφάτο όσο και με την Αυτοκρατορία, μαρτυρεί ο Καθολικός, ο οποίος, αφού έχει αναφέρει την ειρήνη του ʿagavor με τη Βαγδάτη, αλλά και την πρόσκαιρη ειρήνευση με τον Yūsuf, συμπληρώνει: «**Επιπρόσθετα, μαζί με αυτές τις καλές συνθήκες ο Λέοντας, ο βασιλιάς των Ρωμαίων δεν έδειξε μικρότερου βαθμού καλοσύνη προς το βασιλιά Smbat σαν αγαπημένο του γιο. Οι σχέσεις του με τον Smbat ήταν στερεωμένες σε μια στερεή συνθήκη φιλίας...**»³¹¹.

Θεωρούμε ότι αυτή η πραγματικά ιδιότυπη κατάσταση στο διεθνές σκηνικό μας επιτρέπει να απορρίψουμε τη θέση της Karlin-Hayter³¹² σχετικά με τον προσανατολισμό του Αρμένιου βασιλιά. Η ερευνήτρια ισχυρίζεται ότι είναι λάθος να βλέπουμε τον Smbat σαν σύμμαχο του Βυζαντίου, αφού ο ίδιος ήταν πρώτα και κύρια υποτακτικός του Χαλίφη: «η υποταγή του στους Άραβες λάμβανε πολύ πιο απτή έκφραση από τη συμμαχία του με τους Βυζαντινούς». Όμως, είδαμε παραπάνω ότι ήταν ακριβώς αυτή την περίοδο που, έστω για λίγο, η μια ταυτότητα δεν αναιρούσε την άλλη. Η συμμαχία του με το Βυζάντιο δεν είχε πραγματοποιηθεί με το βλέμμα στο Χαλιφάτο, αλλά στο εμιράτο στο Αζερμπαϊτζάν. Και παρότι η ιστορικός έχει δίκιο όταν γράφει ότι ο Smbat δεν ήθελε να δει βυζαντινά στρατεύματα στην Αρμενία (παρά μόνο στα τέλη της βασιλείας του), αυτό δεν αναιρεί το γεγονός ότι ο ίδιος ήταν σύμμαχος της Κωνσταντινούπολης.

Δυστυχώς όμως για τους Αρμένιους, ο al-Muktafi πέθανε σε ηλικία μόνο 32 ετών³¹³. Διάδοχος ορίστηκε, λόγω των χειρισμών του ʿAlī b. al-Furāt, ο μόλις δεκατριάχρονος αδερφός του Al-Muqtadir (908-932), το οποίου η ηγεμονία ήταν απόλυτα καταστρεπτική για το Χαλιφάτο και ακύρωσε όποια βήματα ανόρθωσης

³¹¹ Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.481(MAKSOUNDIAN, 1987, σ.158): «Ի վերայ այսցիկ բարերաւստիութեանց թագաւորն Հեռնն ու ինչ սակաւ նախախնայաւոր գարբայ Սմբատ իբրև գործի սիրելի».

³¹² Βλ. αναλυτικά P. KARLIN-HAYTER, 1967, σ.30-31.

³¹³ al-Ṭabaṭī, τ.10 σ.320(ROSENTHAL, 1985, σ.185).

είχαν πραγματοποιηθεί επί των ημερών του πατέρα και του παππού του³¹⁴. Η εικόνα παρακμής του Χαλιφάτου ήταν πλέον φανερή: οι Qarāmiṭa επανεμφανίστηκαν και σάρωναν τις επαρχίες, με την κεντρική κυβέρνηση να αδυνατεί να τις προστατεύσει και με το έργο της υπεράσπισής τους να πέφτει στους ώμους των κατοίκων τους, ενώ τις επιτυχίες τους στη Συρία ήρθε να εκμεταλλευτεί, ιδεολογικά και τακτικά, ένας νέος εχθρός των Αββασιδών στη Δύση, οι Φατιμίδες³¹⁵. Ο νεαρός Χαλίφης είχε αποσυρθεί στο παλάτι και τη διοίκηση ανέλαβαν δύο κυρίως οικογένειες βεζιρηδων, οι Jarah και Furāt³¹⁶. Ένας από αυτούς, ο βεζύρης Ali ibn al-Furat, έδρασε επανειλημμένα προς όφελος του Yūsuf με αποτέλεσμα όχι μόνο να ακυρωθεί η εκστρατεία εναντίον του, αλλά το 909 να του αναγνωριστεί επίσημα η εξουσία του όχι μόνο στο Αζερμπαϊτζάν, αλλά ακόμη και στην Αρμενία σε αντάλλαγμα την παροχή 120.000 δηναρίων ετησίως και την αναγνώριση της επικυριαρχίας των Αββασιδών³¹⁷. Ξαφνικά λοιπόν, ο Smbat βρέθηκε μόνος του εναντίον του Yūsuf με μόνη του ελπίδα τη βυζαντινή βοήθεια. Η επαναπροσέγγιση Αββασιδών-Sajids, μάλιστα, θα είχε σοβαρές επιπτώσεις και στο εσωτερικό πολιτικό σκηνικό της χώρας, αφού απότομα διπλασιάστηκε ο φόρος υποτέλειας που υποχρεώνονταν να πληρώνει ο Αρμένιος βασιλιάς³¹⁸. Το βάρος αυτό, όπως ήταν επόμενο, μεταφέρθηκε στους ώμους των nakharar, γεγονός που οδήγησε σε μείζονα κρίση και σε μια απόπειρα να

³¹⁴ M. CANARD, 1962, σ.267-268. H. KENNEDY, 2001, σ.159. H. KENNEDY, 2004, σ.186.

³¹⁵ M. CANARD, 1942-7, σ.158,169. H. KENNEDY, 2001, σ.162,288.

³¹⁶ A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.240. H. KENNEDY, 2004, σ.186-187. Για τις διαφορετικές πολιτικές πεποιθήσεις Jarah και Furāt, βλ. M.A. SHABAN, 2001b, σ.280-1.

³¹⁷ Ibn al-Athīr, τ.6, σ.464 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.173): «**Και σε αυτό το έτος (296/908-909) ανατέθηκαν στον Yusuf bn Abu al-Sāj οι επαρχίες της Αρμενίας και του Αζερμπαϊτζάν με εγγύηση εκατόν είκοσι χιλιάδες δηνάκια...**».

"وفيها قلد يوسف بن أبي الساج أعمال أرمينية وأذربيجان وضمنها بمائة ألف وعشرين ألف دينار".

Σύμφωνα με τον al-Hamadānī σε αυτές τις εκατόν είκοσι χιλιάδες δεν συμπεριλαμβάνονταν οι μισθοί του στρατού και των άλλων αξιωματούχων της επαρχίας, βλ. al-Hamadānī, σ.7. Βλέπε επίσης Miskawayh, τ.5, σ.11(MARGOLIOUTH,1921, σ.17-18).

³¹⁸ Yovhannes Drasxanakert'ci, σ.484(MAKSOUDIAN, 1987, σ.161). Βλ., επίσης, Ανώνυμοι Συνεχιστές Tonma Artsruni, σ.283 (VARDANYAN, 1978, σ.287-THOMSON,1985, σ.345): «**Αυτός (ο Yūsuf) κινήθηκε εναντίον του Smbat με μεγάλη οργή, επειδή είχε παύσει την προς αυτόν (καταβολή) των βασιλικών φόρων**» («Սա շարժեալ բարկութեամբ մեծաւ ի վերայ Սիբաթայ վասն բիւհաւէրն ինրա զարկս արքունի».) Αυτή η απαίτηση φυσικά ήρθε μετά την ειρήνη του Yūsuf με το Χαλιφάτο και όχι κατά τη διάρκεια των συγκρούσεων, όπως αναφέρει η Redgate, βλ. A.E. REDGATE, 2006, σ.307.

ανατραπεί ο Smbat και στη θέση του να τοποθετηθεί ο ηγεμόνας της Γεωργίας Atrnerseh³¹⁹. Ακόμη χειρότερο ήταν το γεγονός ότι η παραχώρηση της Nakhchevan στους Syunik οδήγησε στην οριστική παγίωση της συμμαχίας Sajids-Artsruni.

Ο Gagik Artsruni, από την άλλη, δυσαρεστημένος από την απώλεια της Nakhchevan και επιθυμώντας την ανεξαρτητοποίηση του Vaspurakan, ήρθε σε επαφές με τον Sājīd εμίρη και σε αντάλλαγμα για τη στρατιωτική συμμαχία έλαβε τον τίτλο του βασιλιά του Vaspurakan³²⁰ από τον Yūsuf, το 908, διαιρώντας έτσι το αρμενικό βασίλειο στα δύο³²¹. Υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις ότι στο πλευρό του εμίρη στάθηκαν και οι Atrnerseh της Γεωργίας και Hamam της Αλβανίας, οι οποίοι, όπως και ο Artsruni πρίγκιπας, ανταμείφθηκαν με αναγνώριση των βασιλικών τους τίτλων³²². Πλέον ο Yūsuf ήταν έτοιμος να επιδοθεί στον αγώνα εναντίον του Smbat, με τη βοήθεια μάλιστα ενός νέου Αρμενίου βασιλιά. Η ανακήρυξη ενός δεύτερου αρμενικού βασιλείου ενέτεινε τις φυγόκεντρες δυνάμεις στην Αρμενία και σύντομα η εξουσία των Bagratuni είχε να αντιμετωπίσει προβλήματα και στη Siunik', το Sisakan, τη Moks και την Andzavats'ik'³²³. Εκτός όμως από τα προφανή πολιτικά κέρδη που είχε η πολιτική διαίρεση των Αρμενίων για τον Sājīd εμίρη, του παρείχε εγγυήσεις για την ασφάλεια του αριστερού του άκρου κατά τη διάρκεια των επιθέσεων από το Αζερμπαϊτζάν.

Με τον Yūsuf να έχει φιλικές σχέσεις με τη Βαγδάτη και σύμμαχό του έναν από τους πιο ισχυρούς Αρμένιους ishkhan, το επόμενο βήμα ήταν μια μεγάλη

³¹⁹ Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.484-487(MAKSOUDIAN, 1987, σ.160-161).

³²⁰ Βλ. την πολύ καλή ανάλυση του Vardanyan περί του λόγου για τον οποίο πρέπει να απορριφθεί η υπόθεση ότι ο Yūsuf έστεψε τον Gagik βασιλιά όλης της Αρμενίας, V. VARDANYAN, 1969, σ.79-80.Επίσης V. VARDANYAN, 1969b, σ.231.Πρβλ. B. ARAKELYAN, 1976b, σ.36.

³²¹Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.487(MAKSOUDIAN, 1987, σ.162-163). Step'annos Orbēlean, σ.232 (BEDROSIAN, 2015, σ.99). Ο Runciman τοποθετεί τη στέψη αυτή στο 909 και αναφέρει λανθασμένα ότι αυτός αναγνωρίστηκε από τον Yūsuf «*King of Kings*», βλ. S. RUNCIMAN, 1929, σ.127. Την ίδια χρονολογία αναφέρει και ο Canard, ο οποίος ωστόσο σημειώνει ότι αυτή δεν είναι επιβεβαιωμένη, βλ. M. CANARD, 1953, σ.469 υπ.212.

³²²Για αυτή την υπόθεση, βλ. A. YEGHIAZARYAN, 2011, σ.68-71. Την παρουσία του Atrnerseh στο πλευρό του στρατού του Yūsuf επιβεβαιώνει και ο Asoghik, βλ. Asoghik, σ.150 (GELZER-BURCKHARDT, 1907, σ.120). Βλ. επίσης V. VARDANYAN, 1969, σ.84-85. Από την άλλη, ο Kaghankatvatsi μιλώντας για την αναβίωση της αλβανικής βασιλείας από το Hamam την τοποθετεί στην ίδια περίοδο με την επίθεση του Afshin στο Dwin το 893, βλ. Movses Kaghankatvatsi, σ.413 (R. BEDROSIAN, 2010, σ.140).

³²³ H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.55.

επίθεση στην Αρμενία. Αυτή ξεκίνησε την άνοιξη του 909³²⁴. Δύο φορές ο Αρμένιος βασιλιάς προσπάθησε ματαίως με πολύτιμα δώρα προς τον Sājīd να αποτρέψει αυτή τη σύγκρουση. Ο πρώτος στόχος των επιχειρήσεων Sajīds-Artsruni ορίστηκε η Siunik', η οποία δεν άργησε να κατακτηθεί παρά την αντίσταση του Γρηγόριου Supan B'³²⁵. Εύκολα μπορούν να γίνουν κατανοητοί οι λόγοι που οδήγησαν τις συνασπισμένες δυνάμεις Artsruni-Sājīds να στραφούν πρώτα στη Siunik'. Από τη μία αυτό οφείλεται στην πίεση του Gagik για την απελευθέρωση της Nakhchevan³²⁶ και από την άλλη ήταν ένα απαραίτητο στρατηγικό βήμα, αφού σε περίπτωση που αφήνονταν ανέγγιχτοι οι πιστοί στον Αρμένιο βασιλιά iskhan της Syunik θα αποτελούσαν διαρκή κίνδυνο για τα νώτα του αραβικού στρατού³²⁷. Προς το μέρος των επιτιθέμενων, μάλιστα, αποσκήρτησε και ο αρχιστράτηγος των αρμενικών δυνάμεων και ανιψιός του βασιλιά, sparapet Ashot Bagratuni³²⁸. Καταλυτική υπήρξε η προδοσία και για την πρώτη αποφασιστική μάχη αυτής της εκστρατείας, το 910 στην επαρχία Nig, όπου οι αρμενικές δυνάμεις, επικεφαλής των οποίων βρισκόντουσαν οι δύο πρίγκιπες, Ashot και Mushegh, ηττήθηκαν από τον στρατό του Yūsuf, στον οποίο υπήρχε και ένα απόσπασμα των δυνάμεων του

³²⁴Ας σημειωθεί, πάντως, ότι ο Asoghik τοποθετεί αυτή την επίθεση στο αρμενικό έτος 356(908), βλ. Asoghik, σ.150 (GELZER-BURCKHARDT, 1907, σ.120): «Και ο Yūsuf που είχε τώρα υποταχθεί στον Χαλίφη, συγκέντρωσε έναν πολυπληθή στρατό και επιτέθηκε τον Smbat. Αυτός με τον πανίσχυρο στρατό του έφθασε στην Αρμενία το έτος 356» («Իսկ Յուսուփի հնազանդեալ ահրապետին գումարէ քաղնութիւն զորաց ի վերայ Սմբատայ իսսանէ ահրապետայս զորն յաշխարհս Հայոց յ356 թրնին»).

³²⁵Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.489-490(MAKSOUDIAN, 1987, σ.165-165).

³²⁶Αν και οι ενδείξεις μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι η πόλη κατακρατήθηκε από τους Sājīds, βλ. ενδεικτικά V. VARDANYAN, 1969b, σ.231.

³²⁷Step'annos Orbēlean, σ.229-231(BEDROSIAN, 2015, σ.98-99). Βλ. επίσης H. UT'MAZYAN, 1958, σ.106.

³²⁸Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.491(MAKSOUDIAN, 1987, σ.165-166). Step'annos Orbēlean, σ.232 (BEDROSIAN, 2015, σ.99). Ο τελευταίος αναφέρει τον Ashot, λανθασμένα, ως αδερφό του Smbat.

Είναι πολύ ενδιαφέρουσα η παρατήρηση του Ut'mazyan ότι στο έργο των Αρμενίων ιστορικών γίνεται φανερό η προσπάθεια των συγγραφέων να δικαιολογήσουν παρόμοιες προδοτικές ενέργειες μελών των ευνοημένων τους οίκων. Όπως, λοιπόν, ο Yovhannes Drasxanakertc'i δικαιολογεί αυτή την κίνηση του sparapet Ashot, ο Tonma Artsruni αιτιολογεί την απόφαση του Gagik να προσεγγίσει τον Yūsuf αλλά και ο Orbēlean την απόφαση του Γρηγόριου Supan, να παραδοθεί οικειοθελώς στον Yūsuf, βλ. H. UT'MAZYAN, 1958, σ.109 νπ. 2.

Vaspurakan³²⁹. Η ήττα επέφερε την αιχμαλωσία του Mushegh, ενώ ο δεύτερος διοικητής του αρμενικού στρατεύματος, πρίγκιπας Ashot, αναγκάστηκε μετά από αυτήν να υποχωρήσει προς την Taik, το μόνιμο καταφύγιο της αρμενικής βασιλικής οικογένειας σε περίπτωση επίθεσης από την Ανατολή.

Έτσι, με τα υπολείμματα των βασιλικών δυνάμεων να βρίσκονται στην Taik, οι κεντρικές περιοχές είχαν αφηθεί στο έλεος των στρατιών του Yūsuf. Σύντομα τα αραβικά στρατεύματα επιδόθηκαν σε επιχειρήσεις λεηλασίας και λαφυραγωγίας, ενώ παράλληλα ο Gagik Artsruni κινήθηκε, το 913³³⁰, ύστερα από συνεννόηση με τον Sājīd εναντίον του Vafarshakert, το οποίο ωστόσο παρά τις επίπονες προσπάθειές του και τις μεγάλες απώλειες απέτυχε να καταλάβει³³¹. Σταδιακά πάντως ο Yūsuf ένιωσε ότι δεν υπήρχε πλέον ανάγκη να εξακολουθεί μια ήπια πολιτική προς τους Αρμένιους ishkhan, όπως είχε κάνει μέχρι τότε επιδιώκοντας να εκμεταλλευτεί τις εσωτερικές έριδες της χώρας, ώστε να διασπάσει την ενότητα στο στρατόπεδο των αμυνόμενων. Πολλοί αριστοκράτες που βρίσκονταν αιχμάλωτοι στα χέρια του εκτελέστηκαν, όπως ο πρίγκιπας Musegh και ο Γρηγόριος Suran της Siunik³³².

Απελπισμένος ο Αρμένιος βασιλιάς προσπάθησε να κινητοποιήσει τους ισχυρούς του συμμάχους, το Χαλιφάτο και την Αυτοκρατορία. Ωστόσο και οι δύο ήταν απασχολημένοι με άλλα επείγοντα προβλήματα: στο Βυζάντιο ο ισχυρός σύμμαχός του, Λέοντας Στ' πέθανε το 912, ενώ ο γρήγορος θάνατος του διαδόχου και αδερφού του Αλεξάνδρου, οδήγησε σε μία μακρά πολιτική κρίση στην Κωνσταντινούπολη, η οποία σε συνδυασμό με τις συγκρούσεις με τους Βούλγαρους³³³, αλλά και την πληθώρα των αραβικών, ιδιαίτερα ναυτικών

³²⁹ Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.492-493(MAKSOUDIAN, 1987, σ.167). Asoghik, σ.151 (GELZER-BURCKHARDT, 1907, σ.120).

³³⁰ A. YEGHIAZARYAN, 2014, σ.43-44.

³³¹ Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.500(MAKSOUDIAN, 1987, σ.172-173).

³³² Βλ. αναλυτικά Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.497-498(MAKSOUDIAN, 1987, σ.170). Vardan, σ.87 (THOMSON, 1989, σ.187-188). Asoghik, σ.151 (GELZER-BURCKHARDT, 1907, σ.120). Πάντως νεκρός δεν έπεσε όπως, προφανώς από τυπογραφικό λάθος, αναφέρει η Dadoyan ο πρίγκιπας Ashot, βλ. S. DADOYAN, 2011, σ.116.

³³³ Οι οποίες άρχισαν όταν ο Αλέξανδρος διέρρηξε τις συνθήκες που είχε συνάψει ο αδερφός του Λέοντας, αποφασισμένος να σταματήσει την ετήσια καταβολή χρημάτων στον Συμεών. Βλ. ενδεικτικά Συμεών Μάγιστρος, σ.296-297: «ἀπέστειλε δὲ Συμεῶν ὁ

επιθέσεων της περιόδου³³⁴, δεν άφηναν περιθώρια στους Βυζαντινούς για θετική ανταπόκριση στο αίτημα του Smbat. Ο ιστορικός Adontz θεωρεί ότι ο Smbat Α΄ δεν στράφηκε στην πραγματικότητα για βοήθεια στη Βυζαντινή αυτοκρατορία αυτή τη δύσκολη περίσταση, χωρίς να παραθέτει ουσιαστικά κάποιο επιχείρημα³³⁵. Όμως η μαρτυρία του Ιωάννη Καθολικού είναι σαφέστατη και δεν υπάρχει λόγος να την αμφισβητήσουμε: η Αυτοκρατορία ετοίμαζε την αποστολή στρατιωτικής βοήθειας, όταν ο θάνατος του Λέοντα ακύρωσε την επιχείρηση³³⁶. Στον θάνατο του Λέοντα αποδίδει και ο Canard την εγκατάλειψη εκ μέρους των Βυζαντινών σχεδίων για την παροχή βοήθειας στον Αρμένιο βασιλιά³³⁷.

Από την άλλη, ο πρεσβευτής που στάλθηκε στην Βαγδάτη, ο ishkhan της Taron Γρηγόριος κατάφερε να πείσει τον Χαλίφη για το άδικο της επίθεσης του Yūsuf. Ωστόσο, το Χαλιφάτο δεν μπορούσε να προσφέρει οποιαδήποτε βοήθεια, καθότι εκείνη την περίοδο είχε να αντιμετωπίσει την επιθετικότητα των Φατιμίδων, οι οποίοι είχαν αρχίσει να εποφθαμιούν την Αίγυπτο, αλλά και την επαναστατική μανία των Qarāmiṭa³³⁸. Εκείνη την κρίσιμη στιγμή, χέρι βοήθειας έτεινε στον βασιλιά Smbat ο Gagik Artsruni απηυδισμένος από την ανήλεη στάση του Sājīd εμίρη προς τους αιχμάλωτους ishkhan. Όμως ο Smbat, δικαιολογημένα, φοβούμενος ότι επρόκειτο για τέχνασα των εχθρών του αγνόησε τις προτροπές της μυστικής πρεσβείας από το Vaspurakan για δημιουργία κοινού μετώπου³³⁹.

Πάντως ο Smbat επιχείρησε να οργανώσει την αντίσταση καλώντας κάθε πιστό ishkhan στο πλευρό του, ενώ ο πρίγκιπας Ashot στάλθηκε στο βορρά τόσο για να οργανώσει τις δυνάμεις της Gugark, όσο και για να ζητήσει βοήθεια από το

ἄρχων Βουλγαρίας μηνύων Ἀλεξάνδρω τὰ πρὸς εἰρήνην καὶ τοῦ φιλοφρονεῖσθαι αὐτὸν καὶ τιμᾶσθαι, καθὼς τοὺς πρέσβεις ἀτίμως ἐξέπεμψεν ἀπειλαῖς τὸν Συμεὼν καταπλήξας. λυθείσης οὖν ἔκτοτε τῆς εἰρήνης Συμεὼν παρεσκευάζετο κινήσῃ κατὰ τῶν Χριστιανῶν ὄπλα». Βλ. επίσης P. STEPHENSON, 2004, σ.21

³³⁴ S.M. DIYĀB, 1984, σ.80. J.-C. CHEYNET, 2011b, σ.112-113.

³³⁵ N. ADONTZ, 1965, σ.268.

³³⁶ Yovhannes Drasxanakertc'ī, σ.502(MAKSOUDIAN, 1987, σ.174).

³³⁷ M. CANARD, 1966, 715.

³³⁸ Yovhannes Drasxanakertc'ī, σ.501-502(MAKSOUDIAN, 1987, σ.174). Αξίζει να αναφερθεί ότι η επιλογή του Smbat να αποστείλει στη Βαγδάτη το Γρηγόριο επιβεβαιώνει τις κατηγορίες του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου για τις στενές σχέσεις του Βαγρατιδή της Taron με την κεντρική κυβέρνηση των Αββασιδών, βλ. DAI, σ.188.

³³⁹ Yovhannes Drasxanakertc'ī, σ.501(MAKSOUDIAN, 1987, σ.173-174). Βλ. επίσης A. YEGHIAZARYAN, 2014, σ.45.

βασιλιά της Γεωργίας³⁴⁰. Παράλληλα, ο ίδιος επέστρεψε στις κεντρικές επαρχίες της χώρας, αφού γίνεται εύκολα κατανοητό ότι η απόσυρσή του στην Taik, μπορεί να συντελούσε στην προσωπική του ασφάλεια, αλλά αποτελούσε τροχοπέδη για την αποτελεσματική αντιμετώπιση των εχθρικών στρατευμάτων. Εκεί, και συγκεκριμένα στο φρούριο Karoyt³⁴¹, στράφηκε ο Yūsuf, ώστε να δώσει την αποφασιστική μάχη με τις αριθμητικά μειονεκτούσες δυνάμεις του βασιλιά. Ωστόσο η πολιορκία του φρουρίου δεν απέβη εύκολη υπόθεση, καθώς οι Αρμένιοι κατάφεραν να αντισταθούν στις δυνάμεις των Sajids για περίπου ένα έτος. Αξίζει να αναφερθεί, ως χαρακτηριστικό της κατάστασης, ότι οι Αρμένιοι στον στρατό του εμίρη ήταν τόσοι πολλοί που αυτός είχε τη δυνατότητα να διεξαγάγει τις επιθέσεις του στο φρούριο αποκλειστικά με αυτούς, φροντίζοντας οι δικές του δυνάμεις να κρατούνται σε εφεδρεία³⁴². Στο τέλος όμως, αντιμετωπίζοντας το ενδεχόμενο του λιμού, αλλά και αβέβαιος για τη νομιμοφροσύνη των ευγενών που είχαν παραμείνει στο πλευρό του³⁴³, ο Smbat αποφάσισε να παραδοθεί, το 913 με αντάλλαγμα την εγγύηση για την ασφάλεια του ίδιου και όλης της φρουράς του Karoyt³⁴⁴.

Η αιχμαλώτιση του Smbat και η βοήθεια που είχε προσφέρει για την επίτευξή της ο ηγεμόνας του Vaspurakan, οδήγησαν τον Yūsuf στην απόφαση να στέψει για μια δεύτερη φορά τον Gagik Artsruni ως βασιλιά, αυτή τη φορά όμως ολόκληρης της Αρμενίας και όχι μόνο του Vaspurakan. Στο γεγονός αναφέρεται εκτεταμένα ο Ανώνυμος Συνεχιστής του Θωμά Artsruni: «Έτσι βλέποντας (ο Yūsuf) ότι κανείς δεν ήταν ικανός να κυβερνήσει και να διατηρήσει τη χώρα της Αρμενίας, εκτός μοναχά από τον Gagik, τον οποίο είχε δοκιμάσει και γνώριζε ότι ήταν τέτοιος άνδρας, δεν τον άφησε στις δικές του επιθυμίες αλλά

³⁴⁰ H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.59-60.

³⁴¹ Για το φρούριο αυτό, βλ. A. YEGHIAZARYAN, 2011, σ.288.

³⁴² Yovhannes Drasxanakert'ci, σ.503(MAKSOUDIAN, 1987, σ.174).

³⁴³ Asoghik, σ.151 (GELZER-BURCKHARDT, 1907, σ.121): «Και ο βασιλιάς φοβούμενος τις συνομωσίες των ευγενών που είχαν παραμείνει μαζί του...» («Իսկ թագաւորն ի դաւանի ազատաց ըրք առ իւրն էին մնացել...»).

³⁴⁴ Yovhannes Drasxanakert'ci, σ.503(MAKSOUDIAN, 1987, σ.175). Ανώνυμοι Συνεχιστές Tovma Artsruni, σ.285(VARDANYAN, 1978, σ.289.THOMSON,1985, σ.347).

τον έστεψε βασιλιά όλης της Αρμενίας»³⁴⁵. Σχετικά με αυτή τη δεύτερη στέψη του Gagik, πολλοί ιστορικοί αμφιβάλλουν είτε για το κατά πόσο έγινε στα αλήθεια³⁴⁶ είτε για τον τίτλο που προσέφερε ο Yūsuf στον Artsruni ηγέτη, συγκεκριμένα αν επρόκειτο για μια απλή επανάληψη-επικύρωση της τελετής του 908 ή αν αυτή τη φορά ο Gagik στέφθηκε βασιλιάς όλης της Αρμενίας. Την άποψη αυτή άλλωστε ενισχύει το γεγονός ότι σύμφωνα με τον Ιωάννη Καθολικό η πρόταση του Yūsuf στον Gagik για νέα στέψη έγινε, μόνο όταν ο Artsruni πρίγκιπας εγκατέλειψε το αραβικό στρατόπεδο³⁴⁷. Ωστόσο, όπως σωστά παρατηρεί ο Yeghiazaryan, η κυριότερη απόδειξη ότι ο Gagik έλαβε αυτό το νέο τίτλο είναι η απροθυμία του ανώνυμου συνεχιστή της ιστορίας του οίκου των Artsruni να αποκαλέσει τον Ashot Yerkat βασιλιά³⁴⁸. Πιστεύουμε ότι μπορούμε με βεβαιότητα να εξηγήσουμε τη δεύτερη αυτή στέψη του Gagik το 913³⁴⁹, με βάση ακόμη δύο κίνητρα. Ο Yūsuf από την μία ήθελε τον Gagik σύμμαχο στον αγώνα εναντίον του διαδόχου του Smbat, του πρίγκιπα Ashot, ενώ σίγουρα δεν θα πρέπει να είχε περάσει απαρατήρητη από τον εμίρη του Αζερμπαϊτζάν η σταδιακά αυξανόμενη αποξένωση του Gagik. Αλλωστε, δεν θα πρέπει να αμφιβάλλουμε ότι ο Yūsuf είχε τους τρόπους και τα μέσα να αποσπάσει από τον αιχμάλωτό του πλέον Smbat Α' κάθε είδους πληροφορία, όπως και για την πρόταση συμμαχίας που είχε δεχθεί από τον Gagik.

³⁴⁵ Ανώνυμοι Συνεχιστές Τονμα Artsruni, σ.285(VARDANYAN, 1978, σ.289.THOMSON,1985, σ.347).

³⁴⁶ Για παράδειγμα ο Grousset βλέπει αυτή τη διήγηση ως απόπειρα του ιστορικού του οίκου των Artsruni να δικαιολογήσει τη στέψη του Gagik από τον Sājīd εμίρη, ισχυριζόμενος, με λίγα λόγια, ότι ο Gagik αποδέχθηκε το στέμμα από τον εχθρό της Αρμενίας μόνο για να γλυτώσει η χώρα από την κατάσταση αναρχίας που θα επέφερε η έλλειψη ενός βασιλιά, βλ. R. GROUSSET, 1973, σ.434.

³⁴⁷ Yovhannes Drasxanakertc'ī, σ.504(MAKSOUDIAN, 1987, σ.175).

³⁴⁸ A. YEGHIAZARYAN, 2014, σ.45. Βλ. επίσης Grousset, 434. Ο Vardanyan από την άλλη, τοποθετεί τις δύο πρώτες στέψεις του Gagik στο ίδιο έτος(908), βλ. V. VARDANYAN, 1969, σ.81.

³⁴⁹ Για τη χρονολογική τοποθέτηση του γεγονότος, βλ. A. YEGHIAZARYAN, 2014, σ.44-46. A. YEGHIAZARYAN, 2015, σ.36. Πρβλ. V. VARDANYAN, 1969, σ.92, για τον οποίο η στέψη όχι μόνο έγινε το 914, αλλά αυτή τη φορά έγινε από τον Χαλίφη και όχι από τον Yūsuf, συνδέοντάς την μάλιστα με τη δημιουργία εκ μέρους του Χαλίφη ενός μετώπου εναντίον του Sājīd εμίρη. Ωστόσο, όπως θα δούμε παρακάτω, εμείς θεωρούμε ότι η στέψη από τον Χαλίφη έγινε σε μεταγενέστερο στάδιο. Ο ίδιος μάλιστα ιστορικός περιέργως -σε σχέση με τη γενικότερη αξιοπιστία του έργου του- με βάση ακριβώς τα ίδια χωρία των αρμενικών πηγών δεν διστάζει να δεχτεί και τη στέψη λίγο πριν την αιχμαλωτίση του Yūsuf, βλ. V. VARDANYAN, 1969, σ.93.

Από την πλευρά του ο Gagik αποδέχθηκε τη στέψη του, χωρίς όμως αυτό να τον δεσμεύσει στο πλευρό του Yūsuf. Ο αληθινός αυτός αριστοτέχνης της πολιτικής και της διπλωματίας είχε ήδη πάρει την απόφασή του.

Όπως και να έχει, αρχικά η συμφωνία Smbat-Yūsuf τηρήθηκε και ο Bagratuni αφέθηκε ελεύθερος³⁵⁰. Ωστόσο, εκείνη τη χρονική στιγμή η αλλαγή στάσης του Gagik Artsruni έγινε επίσημη. Ο ίδιος μαζί με τα στρατεύματά του υποχώρησαν προς το Vaspurakan, όπου πλέον τηρούσαν ανοικτά εχθρική στάση απέναντι στον Yūsuf³⁵¹. Για τα κίνητρα του Gagik πολλά μπορούμε να υποθέσουμε, από την ειλικρινή μεταμέλεια για το κακό που προκάλεσε στη χώρα³⁵² μέχρι την υπόθεση ότι κινήθηκε από τελείως ιδιοτελή συμφέροντα, βλέποντας δηλαδή ότι δεν υπήρχε λόγος να στηρίξει περαιτέρω τον Sājīd εμίρη, αφού επιθυμία του ήταν η δημιουργία ενός ανεξάρτητου βασιλείου και όχι να αλλάξει απλά κυρίου³⁵³. Όπως και να έχει, μπροστά σε αυτήν την εξέλιξη, ο Yūsuf αιχμαλώτισε αμέσως τον Smbat, πριν ακόμη αυτός φθάσει από το Karuit στη Shirak, φοβούμενος την ένωσή του με τα στρατεύματα του Vaspurakan και τον μετέφερε στο Dwin³⁵⁴.

Στη συνέχεια ο Yūsuf στράφηκε ανατολικά, ώστε να αντιμετωπίσει ορισμένους Αρμένιους πολεμιστές, οι οποίοι οχυρωμένοι στο φρούριο Yernjak

³⁵⁰ W. MADELUNG, 1999, σ.230.

³⁵¹ Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.504(MAKSOUDIAN, 1987, σ.175). Ο Asoghik, πάλι, μιλάει για τη φυγή του Gagik στη «γη των Κούρδων» («շուշարիւն Կըրդիւց»), βλ. Asoghik, σ.155 (GELZER-BURCKHARDT, 1907, σ.123). Πρβλ. V. VARDANYAN, 1969, σ.88, ο οποίος τοποθετεί τη φυγή του Gagik από το πλευρό του Yūsuf πριν την αιχμαλώτιση του Smbat, το 912.

³⁵² Η Lynn Jones σε εργασίες της έχει καταδείξει ότι ο Gagik επιθυμώντας τη δημόσια αποκήρυξη της συνεργασίας του με τον Yūsuf, γεγονός που φυσικά είχε συνέπειες στο ηθικό κύρος του οίκου του και της εξουσίας του, όταν δημιουργήθηκε η εκκλησία του Agthmar, φρόντισε ο εικονογραφικός διάκοσμος και ο έντονος παραλληλισμός του με τον Αδάμ να κάνει ξεκάθαρη την ευσέβειά του, αλλά και την ειλικρινή του μετάνοια για τα λάθη του παρελθόντος, βλ. L. JONES, 2001, σ.231-235. L. JONES, 2007, σ.77-83. Βλ. επίσης C. JOLIVET-LÉVY, 1997, σ.240 κ.εξ.

³⁵³ Η πολύ απλά βλέποντας ρεαλιστικά, όπως επισημαίνει ο Vardanyan, ότι στο τέλος της λίστας εκκαθαρίσεων των Αρμένιων αριστοκρατών, υπήρχε το δικό του όνομα, βλ. V. VARDANYAN, 1969, σ.86.

³⁵⁴ Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.504(MAKSOUDIAN, 1987, σ.176). Πάντως το φρούριο έπεσε σύντομα μετά την εκτέλεση του Αρμένιου βασιλιά, σύμφωνα με τον Ιωάννη Καθολικό, σ.507-508(MAKSOUDIAN, 1987, σ.178). Ο Ασόγκικ, πάλι, γράφει ότι η πόλη έπεσε πριν από την εκτέλεση του Smbat και ότι αυτή έγινε στο Dwin, βλ. Asoghik, σ.151-152 (GELZER-BURCKHARDT, 1907, σ.121).

(Երիշախ) και υπό την αρχηγεία ορισμένων αριστοκρατών από τη Siuniq επέδραμαν εναντίον των караβανιών που κατευθύνονταν προς το Αζερμπαϊτζάν. Μαζί του πήρε αλυσοδεμένο και τον Αρμένιο βασιλέα, ο οποίος βρισκόταν για λίγο λιγότερο από ένα χρόνο ήδη αιχμάλωτος του Sājīd εμίρη, με σκοπό να χρησιμοποιήσει την παρουσία του για την παράδοση της φρουράς του κάστρου. Τελικά, ο Smbat βασανίστηκε φρικτά και εκτελέστηκε μπροστά στα μάτια της φρουράς, η οποία αρνήθηκε να παραδοθεί³⁵⁵. Σχετικά με την χρονολογία που έλαβε χώρα ο θάνατος του Bagratuni βασιλέα, οι σύγχρονοι ιστορικοί έχουν εκφράσει διάφορες γνώμες, σύμφωνα με τις οποίες αυτός τοποθετείται είτε το 913³⁵⁶ είτε το 914³⁵⁷, με πιθανότερη να είναι, κατ' εμάς, η εκδοχή που θέλει το μαρτύριο του Smbat να έγινε στις αρχές του 914.

Ο Smbat ήταν ο πρώτος Bagratuni βασιλέας που ήρθε αντιμέτωπος με το πρόβλημα της ύπαρξης αραβικών εμιράτων μέσα στο ίδιο το βασίλειό του. Τα αραβικά αυτά εμιράτα, τα οποία η αββασιδική πολιτική θεωρούσε φύλακες-εγγυητές των συμφερόντων της στην περιοχή (παρότι πολλές φορές αυτά συνέβαλαν σε εξεγέρσεις εναντίον της κεντρικής εξουσίας και τελικά λειτούργησαν για το Χαλιφάτο ως δίκοπο ξίφος), δημιουργούσαν πολλά προβλήματα στον *t'aganor*. Συνέβαλαν στην εικόνα κατακερματισμού του βασιλείου, αποζητούσαν συνεχώς να αποτινάξουν τη βαγρατιδική επικυριαρχία, ενώ τις περισσότερες φορές λειτουργούσαν ως σύμμαχοι για ομόθησκους εισβολείς³⁵⁸. Ο Smbat προσπάθησε με στοχευόμενες επιχειρήσεις εναντίον των Shaybānī και των Kaysites να επαναφέρει τη λεπτή ισορροπία του καιρού του

³⁵⁵ Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.504-506(MAKSOUDIAN, 1987, σ.176-177). Step'annos Orbēlean, σ.234-235 (BEDROSIAN, 2015, σ.101). Ο Vardan αναφέρει ως τόπο μαρτυρίου του Smbat το Dwin, βλ. Vardan, σ.87 (THOMSON, 1989, σ.187), κάτι που όπως είδαμε πράττει και ο Asoghik. Ο Μωυσής αναφέρει μόνο την οικειοθελή παράδοση του Smbat και την εκτέλεσή του, βλ. Movses Kaghankatvatsi, σ.415 (R. BEDROSIAN, 2010, σ.140). Ο Kirakos αναφέρει λανθασμένα, ως εκτελεστή του Smbat τον Afshīn, αν και στην αμέσως επόμενη πρόταση μάς πληροφορεί για τη στέψη του Gagik από τον Yusuḫ, βλ. Kirakos Gangzaketsi'i, σ.81-82(BEDROSIAN,1986, σ.75). Βλ. επίσης Samouēl Aneci, σ.98 (M. BROSSET, 1876, σ.433-435).

³⁵⁶ S. RUNCIMAN, 1929, σ.128. V. VARDANYAN, 1969, σ.88. A.E. REDGATE, 2006, σ.307. M. KRIKORIAN, 2008, σ.194-195.

³⁵⁷ M.CANARD, 1953, σ.465. V.MINORSKY, 1953, σ.118. M. CANARD, 1966, 715. A. VASILIEV, 1968, σ.119,225. S. NERSESSIAN, 1973, σ.301. B. ARAKELYAN, 1976b, σ.39. S.M. DIYĀB, 1978, σ.179. A. YEGHIAZARYAN, 2014, σ.46-50.

³⁵⁸ N. GARSOĪAN, 2004c, σ.135.

πατέρα του, χωρίς όμως ουσιαστικό κέρδος. Η αποτυχία του αυτή του κόστισε ακριβά, όταν εντάθηκε η σύγκρουση με το Sājīd ηγεμόνα του Αζερμπαϊτζάν, του οποίου οι επιτυχίες, αναμφίβολα, πρέπει να ερμηνευθούν και ως αποτέλεσμα της διάσπασης των αρμενικών στρατευμάτων σε αρκετά μέτωπα. Άλλωστε, είναι φυσικό ότι το έργο κάθε στρατηγού γίνεται ευκολότερο, όταν εισβάλλει σε περιοχές όπου υπάρχουν φίλιοι πληθυσμοί, έτοιμοι να ανοίξουν τις πύλες των πόλεων τους.

θ') Η Κατάσταση της Αρμενίας μετά τη δολοφονία του Smbat

Μετά το μαρτυρικό θάνατο του πατέρα του, ο Ashot Β' κληρονόμησε ουσιαστικά ένα διαλυμένο βασίλειο με καταρρέουσα κρατική δομή, με σχεδόν ανύπαρκτη κυβερνητική και στρατιωτική οργάνωση³⁵⁹. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Asoghik περιγράφει αυτή την περίοδο ως «**τους σκοτεινούς χρόνους της Αρμενίας**»³⁶⁰. Οι Bagratuni της Taron, πλέον, αποτελούσαν μία ξεχωριστή πολιτική οντότητα, παρότι αναγνώρισαν τυπικά την επικυριαρχία του Αρμένιου βασιλιά³⁶¹, ενώ το Vaspurakan ήταν ένα ανεξάρτητο βασίλειο που χωρίζε την Αρμενία σε δύο αντιμαχόμενα βασίλεια³⁶². Παράλληλα, για μια μακρά περίοδο μετά τον θάνατο του Smbat, οι ορδές των Sajids εξακολούθησαν να λεηλατούν την Αρμενία, καταστρέφοντας κάθε ικμάδα οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης που είχε επιτευχθεί τα χρόνια των Bagratuni³⁶³. Για αυτή την περίοδο γράφουν αναλυτικά οι Αρμένιοι ιστορικοί³⁶⁴, όμως ο Adontz έχει παρατηρήσει ότι είναι πολύ πιθανόν ο Καθολικός Yohnannes να υπερβάλλει για τη δραματικότητα της κατάστασης της Αρμενίας, θέλοντας με αυτό τον τρόπο να δικαιολογήσει τη δική του στάση και συγκεκριμένα τη φυγή του στον Atrnerseh την ίδια στιγμή που ο βασιλιάς του και

³⁵⁹ A. YEGHIAZARYAN, 2014, σ.40-41.

³⁶⁰ Asoghik, σ.154 (GELZER-BURCKHARDT, 1907, σ.123): «Այս է խաւարաբէր ժամանակի Հայոց».

³⁶¹ A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.69.

³⁶² A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.73.

³⁶³ H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.63.

³⁶⁴ Βλ. ενδεικτικά τη δραματική αφήγηση του Asoghik, Asoghik, σ.154 (GELZER-BURCKHARDT, 1907, σ.123).

το ποίμνιό του υπέφεραν από τους κατακτητές³⁶⁵. Η κατάσταση αυτή οδήγησε στο μεγάλο λιμό του 917-918³⁶⁶.

Την εικόνα του πολιτικού κατακερματισμού της χώρας και τη δυσκολία της επιβολής μιας ισχυρής συγκεντρωτικής εξουσίας ενέτεινε η ύπαρξη των αραβικών εμιράτων³⁶⁷. Αυτά όχι μόνο αποζητούσαν την αυτονομία τους, όπως άλλωστε και τα αρμενικά πριγκιπάτα, αλλά οι θρησκευτικοί και φυλετικοί δεσμοί με τη Βαγδάτη και το Αζερμπαιτζάν τα καθιστούσε πολύτιμους σύμμαχους κάθε αραβικής επίθεσης στην Αρμενία. Εξόχως σημαντικό θα πρέπει να θεωρείται και το γεγονός ότι οι αραβικοί θύλακες εμπόδισαν και με έναν άλλο τρόπο κάθε αρμενική προσπάθεια για πολιτική ενοποίηση της χώρας: με τη γεωγραφική απομόνωση ολόκληρων περιοχών. Για παράδειγμα, το εμιράτο του Dwin απέκοβε τη Siunik' από τις κτήσεις των Bagratuni Shirak και Arsharunik', ενώ το εμιράτο των Kaysikk' απομόνωνε την Taron από όλη την υπόλοιπη Αρμενία³⁶⁸.

Στον χώρο των ισλαμικών εμιράτων σημειώθηκαν σημαντικές εξελίξεις επίσης, πολλές από τις οποίες οφείλονταν στην κατάρρευση της κεντρικής εξουσίας των Bagratuni, η οποία απελευθέρωσε τους ανταγωνισμούς μεταξύ των διαφόρων εμίρηδων και πριγκίπων. Η βόρεια επικράτεια των Ut'manikk' απορροφήθηκε από τους Kaysites που αποκήρυσαν τη βαγρατιδική επικυριαρχία³⁶⁹, ενώ νότιες θέσεις, όπως το φρούριο της Amiwk, περιήλθαν στα χέρια των Artsruni³⁷⁰. Παράλληλα, νέα εμιράτα δημιουργήθηκαν από τις επιτυχείς επιθέσεις

³⁶⁵ N.ADONTZ, 1965, σ.271. Σύμφωνα με μαρτυρία στο έργο του Asoghik, ο Καθολικός κατέφυγε κατά τη διάρκεια αυτής της επίθεσης στη «χώρα των Ελλήνων» («Երևիրի Յիւնաց»), βλ.. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον ιστορικό, ο Καθολικός βρήκε καταφύγιο στη μονή του Αγίου Γρηγορίου του Φωτιστή στην επαρχία Daranali, η οποία ταυτίζεται με τα περίχωρα της σύγχρονης τουρκικής πόλης Erzincan και που στο μεσαίωνα βρισκόταν ανάμεσα στις πόλεις Κελτζηνή και Kamah, κάτι που εξηγεί και το γεγονός ότι ο συγγραφέας τοποθετεί την περιοχή «**μετά την Καρίν**» («ի վասն Գաղղիւնայ»), βλ. Asoghik, σ.154-155 (GELZER-BURCKHARDT, 1907, σ.123).

³⁶⁶Asoghik, σ.155 (GELZER-BURCKHARDT, 1907, σ.123). Παρόμοια αναφορά για την εμφάνιση λιμού στην Αρμενία έχουμε και για την περίοδο των επιθέσεων του Afshin, βλ. Tovma Artsruni, σ.241 (VARDANYAN, 1978, σ.248. THOMSON, 1985, σ.304).

³⁶⁷ N. GARSOÏAN, 2004d, σ.149-150.

³⁶⁸A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.70. A. TER-GHEWONDYAN, 1987, σ.136.

³⁶⁹ DAI, σ.198-200.

³⁷⁰M. CANARD, 1953, σ.473. A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.81. LAURENT-CANARD, 1980, σ.391. Οι επιτυχίες του Gagik Artsruni επί των Ut'manikk' είχαν ξεκινήσει ήδη την

του Yūsuf Sājīd. Εγκαταλελειμμένο ακόμη και από τον Καθολικό, το Dwin γνώρισε φυσικά την παρακμή του αρμενικού στοιχείου της πόλης και μετατράπηκε ουσιαστικά σε ένα ακόμη αραβικό εμιράτο³⁷¹ που όμως διέφερε αισθητά από τα υπόλοιπα εμιράτα της Αρμενίας. Αυτό ούτε δημιουργήθηκε ούτε ελεγχόταν από κάποια ισλαμική δυναστεία, όπου η εξουσία περνούσε κληρονομικά σε μέλη της. Αντίθετα, επρόκειτο για δημιούργημα των Sājīds και σε όλο του το βίο ελεγχόταν, μέσω ενός υποτακτικού, από τη κυρίαρχη ισλαμική δύναμη του Αζερμπαϊτζάν (Sājīds, Σαλλαρίδες κ.ά). Η μικρή του έκταση (ουσιαστικά επρόκειτο μόνο για το Dwin και τα περίχωρά του) δε μείωνε τη σημασία του, αφού η κατοχή του έδινε στους Sājīds μία βάση για τις επιχειρήσεις τους στην Αρμενία, ενώ η πόλη είχε καίριο ρόλο στο εμπόριο της Μέσης Ανατολής³⁷².

Μια ακόμη αρμενική πόλη που οι επιτυχίες του Yūsuf μετέτρεψαν σε αραβικό εμιράτο ήταν η πόλη της Gołt'n³⁷³, νοτιοανατολικά της Nakhchevan, ευρισκόμενη και αυτή στην πεδιάδα του Αράξη και σχηματίζοντας έτσι τον άξονα Nakhchavan-Dwin- Gołt'n³⁷⁴. Η πόλη αυτή φαίνεται ότι ανήκε στην επικράτεια της Siunik', όμως στις αρχές του δέκατου αιώνα καταλήφθηκε από έναν Άραβα εμίρη που απολάμβανε την προστασία των Sajīds³⁷⁵. Μάλιστα ο Yūsuf του παραχώρησε και το φρούριο Yernjak (στα βόρεια της Gołt'n), το «ισχυρότερο φρούριο της νότιας Syunik»³⁷⁶, ενδυναμώνοντάς τον ακόμη περισσότερο, ενώ αργότερα το εμιράτο επεκτάθηκε περαιτέρω με την κατάληψη της σημαντικής πόλης της Nakhchevan³⁷⁷.

περίοδο της βασιλείας του Smbat, με τον Βαγρατίδη βασιλέα να δυσανασχετεί για αυτές, αφού οι Οθμανίδες είχαν αποδειχθεί πιστοί υποτελείς τόσο στην πληρωμή των φόρων όσο και στην παροχή στρατιωτικής βοήθειας. Πρβλ. Α. YEGHIAZARYAN, 2011, σ.246-247, ο οποίος θεωρεί ότι το εμιράτο των Ut'manikk' είχε εξαλειφθεί ήδη την περίοδο που ο Smbat κατέλαβε την Amiuk και ότι οι κτήσεις του διαμοιράστηκαν ανάμεσα σε Artsruni και Bagratuni.

³⁷¹ Α. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.71-72.

³⁷² Α. TER-GHEWONDYAN, 1960, σ.137-139. Ν. GARSOĪAN, 1984-5, σ.74.

³⁷³ Α.Ε. REDGATE, 2006, σ.307.

³⁷⁴ Για την στρατηγική αξία αυτού του άξονα, βλ. Α.ΤΕΡ-ΓΧΕΒΟΝΔΙΑΝ, 1957, σ.88-89(ΤΕΡ-ΓΧΕΒΟΝΔΙΑΝ, 1965, σ.307).

³⁷⁵ Α. ΤΕΡ-ΓΧΕΒΟΝΔΙΑΝ, 1976, σ.72. Α. YEGHIAZARYAN, 2011, σ.250.

³⁷⁶ Η. ΥΤ'ΜΑΖΙΑΝ, 1958, σ.120: «*որը Մյուկիքի հարաւորւմ ամենամեծը բերնի էր*». Βλ. Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.546(ΜΑΚΣΟΥΔΙΑΝ, 1987, σ.209).

³⁷⁷ Α. ΤΕΡ-ΓΧΕΒΟΝΔΙΑΝ, 1976, σ.72.

Όπως είναι φυσικό η σύγκρουση των ishkan της Syunik με το νεοσύστατο αυτό εμιράτο ήταν μόνο ζήτημα χρόνου³⁷⁸.

Αυτή ήταν λοιπόν η κατάσταση που είχε να αντιμετωπίσει ο νόμιμος διάδοχος του Smbat, ο γιός του Ashot Β' Yerkat. Γνωρίζουμε από τον Ιωάννη Καθολικό ότι ο πρίγκιπας είχε ξεκινήσει να συγκρούεται με τις δυνάμεις των Sājids ήδη όσο βρισκόταν εν ζωή ο πατέρας του³⁷⁹. Η κίνησή του ήταν απόλυτα ορθολογική: τα αρμενικά στρατεύματα χρειαζόνταν επειγόντως μερικές, έστω και μικρές, νίκες ώστε το καταρρέων ηθικό τους, ύστερα και από την αιχμαλωσία του Smbat Α', να ανορθωθεί, γεγονός με τη σειρά του απαραίτητο για να μπορέσει ο Ashot Β' να τα οδηγήσει στον αγώνα εναντίον του Yūsuf. Συγχρόνως, εάν η αντίδραση του νεαρού διαδόχου δεν ήταν άμεση, η απώλεια ισχύος που είχε δεχθεί το βασίλειο των Bagratuni από την επίθεση του Yūsuf, κινδύνευε να γίνει μόνιμη και αμετάκλητη, κάτι που έθετε υπό αμφιβολία την ίδια την ύπαρξη του βασιλείου³⁸⁰. Με σημαντικά μικρότερες δυνάμεις από τις εχθρικές ο Ashot υιοθέτησε μία ιδιοφυή στρατηγική ανταρτοπόλεμου, εκμεταλλευόμενος και το ορεινό ανάγλυφο της χώρας, χτυπώντας ουσιαστικά απομονωμένα αραβικά σώματα και δίνοντας προτεραιότητα στην κατάληψη των φρουριών. Γλαφυρή είναι η περιγραφή του Καθολικού: **«Πριν ο πατέρας του υποστεί τον θάνατο του μάρτυρα, ο Ashot, σαν ένας αετός που πλανιέται στον ουρανό, καταδίωκε τους καταστροφικούς αλλοεθνείς, οι οποίοι επέδραμαν σε όλη τη γη μας. Πρώτον, σε σύντομη χρονική περίοδο, ανακατέλαβε και κυριεύσε όλα τα φρούρια που βρίσκονταν στην επικράτεια του πατέρα του και που είχαν παρθεί από τον ostikan. Κατευθείαν έσφαξε τους φρουρούς (των φρουριών) των Σαρακηνών και οχύρωσε τα φρούρια με φρουρούς, οχυρώσεις και μεγάλες ποσότητες από προμήθειες, ενώ ο ίδιος καταδίωκε τον εχθρό, όπου βρίσκονταν μουσουλμάνοι επιδρομείς»**³⁸¹.

³⁷⁸ Για αυτήν, βλ. Step'annos Orbélean, σ.240 (BEDROSIAN, 2015, σ.105)

³⁷⁹ Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.508(MAKSOUDIAN, 1987, σ.178).

³⁸⁰ A. YEGHIAZARYAN, 2014, σ.51.

³⁸¹ Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.508(MAKSOUDIAN, 1987, σ.178-179): «Սա նախ քան զկատարուին վկայարէն վախճանի հար իրոյ գրեթէ իբրեւ զարծուի սաւառնաթեւ սլացեալ ընդ աւղս, այնպէս սրաւառեալ խոյանալը զկնի զիշատեալ այլազգեացն, որք սսպատալ

Έτσι ο Ashot εκτέλεσε με τρομερή ταχύτητα μία σειρά από στρατιωτικές κινήσεις, χτυπώντας ουσιαστικά μικρά στρατιωτικά αποσπάσματα των εισβολέων, όπου έβρισκε τις κατάλληλες ευκαιρίες, αποφεύγοντας ωστόσο μία αποφασιστική μάχη με τις υπέρτερες δυνάμεις του Yūsuf. Ευρισκόμενος στην Gugark, τη στιγμή του μαρτυρίου του πατέρα του, αφού σχημάτισε μια στρατιωτική μονάδα, ξεκίνησε επιθέσεις εναντίον απομονωμένων αραβικών θέσεων στη Shirak και τη Bagrevand, τις κεντρικότερες δηλαδή επαρχίες της Αρμενίας³⁸². Μετά από αυτές τις επιθέσεις ο Ashot επέστρεψε στη Gugark και από εκεί προωθήθηκε στην Τιφλίδα, όπου συγκέντρωσε Άραβες αιχμαλώτους για να τους ανταλλάξει με Αρμένιους που βρίσκονταν στα χέρια των Sajids. Από εκεί στράφηκε στην Tashirk και ενώθηκε με το Gurgēn, κύριο του φρουρίου της Ghvel, και ενωμένοι κατευθύνθηκαν προς την Arsharunik³⁸³. Με αυτόν τον τρόπο ο Ashot επιχειρούσε αιφνιδιαστικές επιθέσεις σε αραβικούς θύλακες στο εσωτερικό της χώρας, ενώ επιδιώκοντας περαιτέρω ενδυνάμωσή του πάντρεψε τον αδερφό του Abas, με την κόρη του προαναφερθέντος ishkhan της Αμπχαζίας, Gurgēn³⁸⁴.

Οι έστω και μικρές επιτυχίες του Yerkat ενθαρρύνανε άλλους αριστοκράτες, όπως τους αυτοεξόριστους ishkhan της Siunik', δηλαδή τον Gaherets' ishkhan Smbat, αλλά και τον ηγέτη της Gegharkunik Vasak, να στραφούν στρατιωτικά εναντίον των δυνάμεων του Αζερμπαϊτζάν³⁸⁵, ενώ επέτρεψαν στον Ashot να διεκδικήσει με αξιώσεις τον ρόλο του ηγέτη του συνασπισμού εναντίον του Yūsuf. Άλλωστε ο μαρτυρικός θάνατος του Smbat, καθώς και η συνέργεια άλλων Αρμενίων αριστοκρατών με τους Sājids είχαν προσφέρει στον οίκο των Bagratuni ένα ηθικό

սիւնեալ տարածեալ էին ընդ երեսս երկրի մերում. եւ նախ քան զամենայն ինչ ի փոքր մի վայրկեան ժամանակի յինքն առ հասարակ գրաւեալ նուաճէր գրոյոր իսկ ամրոցս տէրութեան հարս իւրոյ, գոր սոքեալ կալեալ էր ոստիկանին: Եւ գորս միանգամ պահնակս անդ ի սառակինսացն գտանէր՝ ի սուր սուսերի մաշէր. եւ պատուարաւք եւ պահնակաւք եւ բազում ոռքճաւք զանուրսն ամրացուցեալ, եւ ինքն զհետ թշնամեացն կրթէր ուր եւ սասատակք իսկ հինից իսմայելականացն գտանէին:».

³⁸² Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.508(MAKSOUDIAN, 1987, σ.179).

³⁸³ Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.508-509(MAKSOUDIAN, 1987, σ.179).

³⁸⁴ H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.64.

³⁸⁵ H. UT'MAZYAN, 1958, σ.115. H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.64-65. B. ARAKELYAN, 1976b, σ.40-41.

πλεονέκτημα³⁸⁶ για τη διεκδίκηση της ηγεσίας της αρμενικής αντίστασης, πλεονέκτημα που ο νεαρός Ashot στάθηκε ικανός να χρησιμοποιήσει προς όφελός του. Συγχρόνως, ζωτικής σημασίας για την αρμενική αντίσταση ήταν το γεγονός ότι σε αυτήν πήραν ενεργά πλέον μέρος οι Artsruni, αντιμετωπίζοντας εισβολές σατζιδικών στρατευμάτων στο Vaspurakan³⁸⁷.

τ') Αρμενο-Βυζαντινή Συμμαχία

Παρά τις νίκες του Ashot Β' στην Αρμενία, αυτή εξακολουθούσε να βρίσκεται στο έλεος των δυνάμεων των Sājids. Από την άλλη, οι ανανεωμένες επιθέσεις των δυνάμεων των Sājids ήταν τόσο σκληρές που ο Ashot δεν μπορούσε να αντισταθεί. Περιπλανώμενος από περιοχή σε περιοχή πολεμούσε με τακτικές «ανταρτοπόλεμου», ενώ η χώρα άρχισε να υποφέρει από ένα κύμα θρησκευτικών διωγμών, λιμού, αλλά και επιδρομών από συμμορίες ληστών³⁸⁸. Ο Ashot Β' μπροστά σε αυτή τη δραματική κατάσταση της χώρας του αποφάσισε όχι μόνο να συνεχίσει τη φιλο-βυζαντινή πολιτική του πατέρα του, αλλά και να την ενισχύσει περαιτέρω. Επρόκειτο ουσιαστικά για μονόδρομο, τη μοναδική λύση που μπορούσε να δει ο Ashot, μπροστά στην υπεροχή ισχύος του εμίρη του Αζερμπαϊτζάν. Αυτή η κατάσταση οδήγησε πολλούς ιστορικούς να μιλάνε λανθασμένα, όχι για μία διπλωματική επίσκεψη του Ashot στην πρωτεύουσα της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, αλλά για φυγή του μπροστά στον κίνδυνο και για προσπάθεια να βρει προστασία στην Κωνσταντινούπολη³⁸⁹.

³⁸⁶ R. GROUSSET, 1973, σ.441. Νομίζουμε ότι η σύγκριση με την εποχή που ακολούθησε την εκστρατεία του Bughā θα μπορούσε εύκολα να γίνει κατανοητή, αφού και στις δύο αυτές χρονικές περιόδους οι Βαγρατίδες μέσα από τις ήττες τους είχαν αναδειχθεί η ηγέτιδα δύναμη του αρμενικού κόσμου. Οι μαρτυρικοί θάνατοι των δύο Smbat άλλαξαν καθοριστικά την εικόνα των Βαγρατιδών: όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Avdoyan: «*The fifth-century tradition, however, is not as kind to the Bagratunis who, generally pro-Eastern and pro-Persian, are not the champions of Armenian orthodoxy and, indeed, were not fighting for the Armenians on the field of Avarayr. They will have to work for centuries to build a popular base both with the Church and the nation. This base would come only after expiation and the production of their own martyrs to the cause*», βλ. L. AVDOYAN, 2001, σ.77.

³⁸⁷ V. VARDANYAN, 1969, σ.89-91.

³⁸⁸ Βλ. αναλυτικά Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.510-521(MAKSOUNDIAN, 1987, σ.180-189).

³⁸⁹Asoghik, σ.155 (GELZER-BURCKHARDT, 1907, σ.124): «**Και παρέμειναν δύο γιοι του Smbat, ο Ashot και ο Abas. Ο Ashot κατέφυγε στην Κωνσταντινούπολη στην πόρτα του Βασιλιά των Βυζαντινών Λέοντα**» («Իսկ մնացան երկու որդիքս Աշոտ եւ Աբաս. Աշոտ

Ο νεαρός Bagratuni χρησιμοποιώντας τον Καθολικό Ιωάννη Draschanakertci ξεκίνησε διπλωματικές επαφές με την Αυτοκράτορνα μέσω του Πατριάρχη Νικόλαου Μυστικού, οι οποίες κατέληξαν σε προσωπική του επίσκεψη στην Κωνσταντινούπολη. Ο Καθολικός Ιωάννης κατέστησε σαφές στους Βυζαντινούς ότι εάν αυτοί βοηθούσαν τους συμπατριώτες του να ελευθερωθούν από τον αραβικό ζυγό, το αρμενικό βασίλειο θα προσδένονταν στο βυζαντινό άρμα. Τις συνομιλίες ακολούθησε η αποστολή από την Κωνσταντινούπολη του Θεόδωρου Βασιλίκιου, ώστε να προσκαλέσει επίσημα τον Αρμένιο ηγεμόνα στην Κωνσταντινούπολη³⁹⁰.

Είναι σημαντικό να μελετηθεί το πότε όμως έλαβαν χώρα αυτές οι επαφές. Στη σύγχρονη βιβλιογραφία υπάρχουν δύο ξέχωρες απόψεις, η διαφορά των οποίων οφείλεται και στις συγκρουόμενες πληροφορίες των αρμενικών πηγών. Η πρώτη θέλει αυτές οι επαφές να πραγματοποιήθηκαν γύρω στο 914-915 με την κυβέρνηση της Αυτοκρατορίας Ζωής, ενώ η δεύτερη τοποθετεί τα συμβάντα περίπου στο 920³⁹¹, μεταφέροντας φυσικά την αντιπροσώπευση των Βυζαντινών στο πρόσωπο του Ρωμανού Α΄ Λεκαπηνού. Εδώ και πολλά χρόνια κυριαρχεί η

փախստեայ երթայ ի Կոստանդնուպոլիս ի դուռն Լյալուր Յուսւց Լեւոնի»): Βλ. επίσης Step'annos Orbēlean, σ.237 (BEDROSIAN, 2015, σ.103). Vardan, σ.87 (THOMSON, 1989, σ.187).

³⁹⁰ Ο Runciman σημειώνει ότι ο ίδιος Θεόδωρος είχε διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στις διαπραγματεύσεις της Αυτοκρατορίας με την Taron, βλ. S. RUNCIMAN, 1929, σ.131 υπ.1. Σε αυτόν αναφέρεται και ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος ως «**Θεοδώρου, τοῦ τῶν Ἀρμενίων ἔρμηνευτοῦ**», βλ. DAI, σ.190.

³⁹¹ Για το 920, βλ. H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.71-72. Για το 921, βλ. C. TOUMANOFF, 1966, σ.614. R. GROUSSET, 1973, σ.444-445. Εδώ είναι αναγκαίο να παραθέσουμε τις δύο κύριες πηγές για αυτή τη λανθασμένη χρονολόγηση. Πρόκειται για την αναφορά σε έργα ορισμένων Αρμενίων ιστορικών ότι η βασιλεία του Ashot Β΄ διήρκησε 8 χρόνια (920/921-929) [βλέπε ενδεικτικά Asoghik, σ.156 (GELZER-BURCKHARDT, 1907, σ.124)], σε συνδυασμό με το γεγονός ότι σε πολλές από αυτές γίνεται λόγος για τη στέψη του Ashot στην Κωνσταντινούπολη. Ο Yeghiazaryan, όμως, έχει ορθά παρατηρήσει ότι αυτά τα 8 χρόνια είναι στην πραγματικότητα η περίοδος που Ashot κυβέρνησε σαν shahinshah και όχι σαν απλός βασιλιάς, βλ. A. YEGHIAZARYAN, 2014, σ.54 κ. εξ.

Ακόμη όμως ένα στοιχείο θα έπρεπε να προβληματίζει όσους τοποθετούν την επίσκεψη του Ashot στην Κωνσταντινούπολη στις αρχές της τρίτης δεκαετίας του δέκατου αιώνα. Για παράδειγμα στο έργο του Grousset, ο οποίος, όπως είδαμε, θέλει τον Ashot να γυρίζει από το Βυζάντιο το 921, υποστηρίζεται ότι αμέσως μετά την επιστροφή του Αρμένιου βασιλιά, ο Yusuif έστεψε ως βασιλιά της Αρμενίας τον sparapet Ashot, κάτι που βεβαίως είναι ορθό (βλ. R. GROUSSET, 1973, σ.447). Όμως γνωρίζουμε πολύ καλά ότι ο Yusuif το 921 βρισκόταν φυλακισμένος στη Βαγδάτη, κάτι που απέκλειε κάθε παρέμβασή του στα πολιτικά ζητήματα της χώρας, όπως φυσικά το να στέψει ένα νέο βασιλιά.

πρώτη άποψη λόγω και της υποστήριξης από τις σπουδαίες πέννες των ιστορικών Adontz και Runciman.

Η αλήθεια είναι ότι η μελέτη των πρωτογενών πηγών δεν μας αφήνει περιθώρια να αμφιβάλλουμε για τη χρονολογία της επίσκεψης του νεαρού διαδόχου στην Κωνσταντινούπολη. Ο Ιωάννης Σκυλίτζης αναφέρει για παράδειγμα: «**ηῦτομόλησε δὲ τότε καὶ Ἀσώτιος ἀνὴρ ὀνομαστός, υἱὸς ὧν τοῦ ἄρχοντος τῶν ἀρχόντων. ἐλέγετο δὲ οὗτος ῥάβδον σιδηρᾶν ἀμφοτέραις χερσὶ τῶν ἄκρων λαμβάνων περικλᾶν τῇ τῶν χειρῶν βία καὶ κάμπτειν, τῆς ἀντιτύπου τοῦ σιδήρου βίας ὑπεικούσης τῇ τῶν χειρῶν ἰσχύϊ. ὄν φιλοφρόνωνς ἡ δέσποινα δεξαμένη οἴκαδε πάλιν ὑπονοστήσαι πεποίηκε**»³⁹², ενώ στους Συνεχιστές τις ίδιες πληροφορίες ακολουθεί η μαρτυρία: «**ὄν παραγενόμενον ἡ δέσποινα καὶ μετὰ πολλῆς τιμῆς ὑπεδέξατο καὶ πάλιν εἰς τὴν ἰδίαν χώραν ἐξέπεμψεν**»³⁹³. Αυτή έλαβε χώρα την εποχή που κυρίαρχη μορφή στο πολιτικό σκηνικό είχε αναδυθεί η αυτοκράτειρά Ζωή. Η κυβέρνηση της Ζωής είχε μία λαμπρή ευκαιρία να ολοκληρώσει το στρατηγικό σχεδιασμό της Αυτοκρατορίας σφυρηλατώντας μία και καλή τη συμμαχία με τη δυναστεία των Bagratuni. Η βυζαντινή κεντρική εξουσία δεν μπορούσε να αφήσει ανεκμετάλλευτη αυτή την ευκαιρία και ενώ δυστυχώς, δε γνωρίζουμε τους ακριβείς όρους της συμφωνίας, ωστόσο στο έργο του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου γίνεται σαφές ότι οι Βυζαντινοί (μετά την παροχή βοήθειας στον Ashot B') θεωρούσαν το αρμενικό στέμμα ως υποτακτικό του Αυτοκράτορα³⁹⁴.

Κατά τη διάρκεια της δεκάμηνης παραμονής του Ashot στην Κωνσταντινούπολη, ο Αρμένιος βασιλιάς και οι nakharar που τον συνόδευαν έλαβαν σημαντικές τιμές από τον αυτοκράτορα με όλες να φανερώνουν ότι για το

³⁹² Ιωάννης Σκυλίτζης, σ.202. Βλ. επίσης Συμεών Μάγιστρος, σ.303. (Ψεύδο)Συμεών, σ.722-723. Εντύπωση προκαλεί η αναφορά στην υπεράνθρωπη δύναμη του νεαρού πρίγκιπα, η οποία σχολιάζεται και από τους Αρμένιους ιστορικούς και που αποτέλεσε αιτία για την απόδοση του προσωνυμίου του Yerkat, βλέπε ενδεικτικά Vardan, σ.87 (THOMSON, 1989, σ.187). Μάλιστα ο Asoghik αφήνει να εννοηθεί ότι ο τίτλος αυτός τού δόθηκε στην Κωνσταντινούπολη, βλ. Asoghik, σ.155-156 (GELZER-BURCKHARDT, 1907, σ.124).

³⁹³ Theophanes Continuatus, σ.387.

³⁹⁴ Βλ. την ανάλυση του Α. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.80.

Βυζάντιο αυτός ήταν ο διάδοχος του πατέρα του³⁹⁵. Οι διαπραγματεύσεις του Ashot με την Κωνσταντινούπολη του εξασφάλισαν την εκχώρηση εκ μέρους της Κωνσταντινούπολης ενός στρατιωτικού αποσπάσματος, το οποίο προορίζονταν στην παροχή της απαραίτητης βοήθειας για την αναστύλωση της εξουσίας του οίκου των Bagratuni³⁹⁶. Πιθανότατα την παροχή του στρατιωτικού αυτού αποσπάσματος, την οποία φυσικά επέβαλε η βυζαντινή στρατηγική, να διευκόλυναν τα νέα που έφθαναν στη Βασιλεύουσα για την ανανεωμένη επιθετικότητα του Sājīd εναντίον του Vaspurakan και της Syunik³⁹⁷, αλλά και για τις συγκρούσεις της συμμαχίας του Κωνσταντίνου Δ΄ της Αμπχαζίας και του του χωροεπισκόπου της Κάχκι εναντίον του βασιλιά της Αλβανίας³⁹⁸.

Ίσως, όμως, το σημαντικότερο που κέρδισε ο Ashot από αυτήν την επίσκεψη ήταν η αναγνώριση του ηγεμονικού του τίτλου, γεγονός τεράστιας αξίας, αν λάβουμε υπ΄ όψη το συνωστισμό βασιλέων στη χώρα εκείνη την περίοδο. Συνέπεια αυτών των επαφών ήταν ότι μία μεγάλη ομάδα χριστιανών αριστοκρατών του Καυκάσου, με επικεφαλής τον Atrnerseh της Γεωργίας³⁹⁹, αναγνώρισε και επίσημα το 915 τον Ashot Β΄ ως βασιλιά της Αρμενίας⁴⁰⁰. Έχει άλλωστε, ήδη, επισημανθεί στη σύγχρονη έρευνα⁴⁰¹ ότι δεν πρέπει να παραβλέψουμε το γεγονός ότι ο Ashot Β΄, όταν έφθασε στην Κωνσταντινούπολη και πριν ολοκληρωθούν οι διαβουλεύσεις,

³⁹⁵ Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.533(MAKSOUDIAN, 1987, σ.198).

³⁹⁶ M. CANARD, 1966, 717.A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.73. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.244.

³⁹⁷ Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.509-510(MAKSOUDIAN, 1987, σ.180). Βλ. επίσης A. YEGHIAZARYAN, 2014, σ.66.

³⁹⁸ Για αυτές τις συγκρούσεις, βλ. αναλυτικά A. YEGHIAZARYAN, 2014, σ.59-62, ο οποίος ωστόσο τις τοποθετεί πριν την αναχώρηση του Ashot για την Κωνσταντινούπολη. Ωστόσο, σε εμάς φαίνεται ότι και αυτές, όπως οι «ελληνικές επιθέσεις», πρέπει να τοποθετηθούν το 915.

³⁹⁹ Η τον αντίπαλο ηγεμόνα της Γεωργίας, Κωνσταντίνο της Αμπχαζίας (906-921). Η αβεβαιότητα αυτή οφείλεται στο ότι ο Καθολικός αναφέρεται στον βασιλιά της Γεωργίας χωρίς να τον ονοματίζει, βλ. Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.509(MAKSOUDIAN, 1987, σ.179): «Չալի տէւեալ աւա թաւաւորի Վրաց». Τη δεύτερη αυτή θεώρηση ασπάζεται και ο Runciman, βλ. S. RUNCIMAN, 1929, σ.170.

⁴⁰⁰ Ας επισημάνουμε εδώ, ότι όπως θα δούμε και παρακάτω ο Yovhannes Drasxanakertc'i τοποθετεί τη στέψη του Ashot πριν την επίσκεψή του στην Κωνσταντινούπολη, βλ. Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.509(MAKSOUDIAN, 1987, σ.179).

⁴⁰¹ K. YUZHASHYAN, 1988, σ.89.

ήταν ακόμα μόνο «υἱὸς τοῦ ἄρχοντος τῶν ἀρχόντων»⁴⁰². Μόνο μετά την επιτυχή κατάληξη των συνομιλιών ο Ashot Β' έγινε ο νέος άρχων των αρχόντων, τίτλος που ας μην ξεχνάμε ήταν το βυζαντινό ισοδύναμο του βασιλικού τίτλου για τους Αρμένιους.

Σε αυτό το σημείο οφείλουμε να ξεκαθαρίσουμε το πολύ σημαντικό ζήτημα, εάν ο Ashot στέφθηκε βασιλιάς της Αρμενίας πριν ή μετά το ταξίδι του στην Κωνσταντινούπολη. Σχεδόν⁴⁰³ το σύνολο των ιστορικών, από όσο τουλάχιστον γνωρίζουμε⁴⁰⁴, που έχουν ασχοληθεί με το θέμα θεωρεί ότι ο Ashot στέφθηκε βασιλιάς από τον Aternerseh, πριν την επίσκεψή του στην Κωνσταντινούπολη. Για παράδειγμα ο Yeghiazaryan, ο οποίος έχει προσπαθήσει με άρθρο του να διασαφηνίσει τις χρονολογικές ασάφειες της ηγεμονίας του Ashot, τοποθετεί τη στέψη του από τον Aternerseh το 914, αμέσως μετά τη δολοφονία του πατέρα του και τις πρώτες του επιτυχίες εναντίον των αραβικών στρατευμάτων, ενώ την επίσκεψή του στην Κωνσταντινούπολη την τοποθετεί το 915 και την επιστροφή του το 916⁴⁰⁵. Ο παραπάνω μελετητής παραθέτει μία πλειάδα επιχειρημάτων προς υποστήριξη της άποψής του⁴⁰⁶, με κυριότερο το

⁴⁰² Βλ. ενδεικτικά Ιωάννης Σκυλίτζης, σ.202.

⁴⁰³ Ο ιστορικός που με σαφή τρόπο τοποθετεί τη στέψη του Ashot το 915, μετά από την επιστροφή του από την Κωνσταντινούπολη, είναι ο Vasiliev, βλ. A. VASILIEV, 1968, σ.233.

⁴⁰⁴Βλ. ενδεικτικά S. RUNCIMAN, 1929, σ.129. R. JENKINS, 1961, σ.77. N. ADONTZ, 1965, σ.270. R. GROUSSET, 1973, σ.442. S. NERSESSIAN, 1973, σ.301. N. GARSOÏAN, 2004d, σ.159. A.E. REDGATE, 2006, σ.307. L. JONES, 2007, σ.26. A. YEGHIAZARYAN, 2014, σ.52-53,56. A. YEGHIAZARYAN, 2015, σ.36. Η μόνη εξαίρεση που συναντήσαμε, εκτός από το Vasiliev, ήταν στο έργο του Minorsky, ο οποίος γράφει: «*Smbat's son Ashot II had sought refuge at the court of the emperor Leo (886-92) (sic) but he returned some time after his father's death and in 915 was crowned king by the Bagratid of Georgia, Adernarseh*», βλ. V.MINORSKY, 1953, σ.118-119. Ο ίδιος δεν παραθέτει κάποια πηγή για την υπόθεσή του. Θεωρούμε πάντως ότι η υπόθεση αυτή είναι εξαιρετικά αμφισβητήσιμη. Και αυτό γιατί δεν μπορούμε με κανέναν τρόπο να αμφισβητήσουμε ότι ο Ashot επισκέφτηκε τη Ζωή και όχι τον Λέοντα, όπως και ότι την στιγμή του θανάτου του πατέρα του αυτός βρισκόταν στην Αρμενία.

⁴⁰⁵ A. YEGHIAZARYAN, 2014, σ.64-65.

⁴⁰⁶ Ο Αρμένιος ιστορικός χρησιμοποιεί ως ενδείξεις τις δύο επιστολές που απέστειλε ο Πατριάρχης Νικόλαος Μυστικός στον Καθολικό: η πρώτη που σώζεται στο έργο του αρμένιου ιστορικού και η δεύτερη μόνο στο ελληνικό πρωτότυπο. Την πρώτη, που στάλθηκε πριν την επίσκεψη, αρνείται να την χρονολογήσει το 914, όπως πιστεύουμε ότι πρέπει, επειδή αυτό το έτος επέστρεψε η Ζωή στο παλάτι και απομακρύνθηκε ο Μυστικός από την εξουσία. Αυτό όμως το γεγονός, που σημειωτέον συνέβη τον Μάρτιο του 914 -δύο ολόκληρους μήνες μετά τη δολοφονία του Smbat- δε μπορεί και δεν πρέπει να χρησιμοποιηθεί σαν απόδειξη ότι η πέννα του Βυζαντινού Πατριάρχη δεν μπορούσε να

γεγονός ότι ο ίδιος ο Καθολικός αναφέρει τη στέψη του Ashot αμέσως μετά τις πρώτες του στρατιωτικές νίκες⁴⁰⁷. Ο ίδιος πάντως παραθέτει αναφορές άλλων Αρμενίων ιστοριογράφων και χρονογράφων που θέλουν τη στέψη του Ashot να έγινε κατά τη διάρκεια της παραμονής του (ή μετά την επιστροφή του⁴⁰⁸) στην Κωνσταντινούπολη. Πιστεύω αξίζει να παραθέσουμε μερικές από αυτές. Ο Vardan αναφέρει: «**Επειτα ο Ashot (αφού) στέφθηκε από τον Λέοντα, επέστρεψε το 370 στην Αρμενία**»⁴⁰⁹, ενώ ο Step'annos Orbēlean μαρτυρεί: «**Και ο γιος του Smbat Ashot είχε καταφύγει στον Αυτοκράτορα των Ελλήνων. Αφού τον έστειψε με ένα βασιλικό στέμμα, ο Αυτοκράτορας Ρωμανός τον έστειλε (πίσω) στην Αρμενία**»⁴¹⁰.

Όμως, οι πληροφορίες που θέλουν τον Ashot να έχει στεφθεί στην Κωνσταντινούπολη δεν αντέχουν σε μία κριτική προσέγγιση⁴¹¹, ιδίως αν λάβουμε υπόψη ότι λείπει τέτοια μνεία σε οποιαδήποτε βυζαντινή πηγή. Αναμφίβολα ένα τόσο σημαντικό γεγονός θα είχε αξιοποιηθεί κατάλληλα από τον Προφυρογέννητο ή τουλάχιστον θα συνόδευε τις πληροφορίες σχετικά με την επίσκεψη που αντλούμε από τους Συνεχιστές του Θεοφάνη. Πάντως, αφού ορθά απορρίψαμε την πληροφορία ότι ο Ashot στέφθηκε στην Κωνσταντινούπολη, και όχι στη Γεωργία, θα πρέπει να αναρωτηθούμε τι κρύβεται πίσω από αυτήν⁴¹². Γιατί

χρησιμοποιηθεί για διπλωματικούς σκοπούς όσο αυτός δεν κατείχε τα ηνία της αντιβασιλείας. Ως παράδειγμα μπορούμε να αναφέρουμε τις επαφές που είχε ο ίδιος Πατριάρχης με το εμιράτο της Κρήτης, τις οποίες αναμφίβολα του είχε ζητήσει να διενεργήσει η Ζωή, με σκοπό να κλείσει ειρήνη και σε αυτό το μέτωπο πριν την επίθεση εναντίον του Συμεών, βλ. S. RUNCIMAN, 1929, σ.133-134. Αυτό άλλωστε επισημαίνει ξεκάθαρα και ο ένας εκ των δύο εκδοτών των επιστολών του Νικολάου Μυστικού: «*They even succeeded in getting the Patriarch Nicholas, whom they had ousted, to work for them with an appearance of good-will*», βλ. R. JENKINS, 1965, σ.164.

⁴⁰⁷ Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.509(MAKSOUDIAN, 1987, σ.179).

⁴⁰⁸ Για αυτοαναγόρευση του Ashot σε Shahinshah, αμέσως μετά την επιστροφή του από την Κωνσταντινούπολη, μιλάει ο Asoghik, βλ. Asoghik, σ.156 (GELZER-BURCKHARDT, 1907, σ.124).

⁴⁰⁹ Vardan, σ.87 (THOMSON, 1989, σ.188): «Դսի Աշոտ արարեալ ի Անիէ դառնալ ի Հայս յերեքարհիւր եօթանասուն».

⁴¹⁰ Step'annos Orbēlean, σ.237 (BEDROSIAN, 2015, σ.103): «և որին Սմբատայ Աշոտ կայր ի փախստի առ կայսրն Յուլիան: Որով թագ կայսրէալ Ռոմանոսի կայստը՝ յուրաբիլ է Հայս».

⁴¹¹ Βλ. S. RUNCIMAN, 1929, σ.249-251.

⁴¹² Ας μας επιτραπεί σε αυτό το σημείο να παραθέσουμε μια σχετική παρατήρηση του ιστορικού R. Winks σχετικά με τη μεθοδολογία της ιστορικής έρευνας: «*The historian, as an*

με λίγα λόγια, όλοι αυτοί οι ιστορικοί συνδέουν την επίσκεψη του Ashot στην Κωνσταντινούπολη με τη στέψη του ως βασιλιά; Θεωρούμε ότι πρόκειται για μια ισχυρή ένδειξη για το πόσο επηρέασε την αναγόρευση του Ashot, όπως ήδη αναφέραμε, η βυζαντινή υποστήριξη προς το πρόσωπό του.

Πιθανότατα μεγαλύτερη απόδειξη ότι ο Ashot στέφθηκε βασιλιάς της Αρμενίας μετά την επιστροφή του από την Πόλη αποτελεί η κίνηση του Yūsuf να στέψει ως αντίπαλο βασιλιά τον sparapet Ashot⁴¹³. Η πληροφορία αυτή αναφέρεται στο έργο του Καθολικού αμέσως μετά την εξιστόρηση της επιστροφής του Ashot από τη Βασιλεύουσα⁴¹⁴. Σύμφωνα με την υπόθεση του Yeghiazaryan μεταξύ της στέψης του Ashot Β΄ και της στέψης του sparapet Ashot απέχουν 2 ολόκληρα χρόνια, περίοδος πολύ μεγάλη για να αποδεχθούμε ότι ο Yūsuf έμεινε άπραγος, ιδίως αν αναλογιστούμε ότι η συμμαχία του με τον Gagik όχι μόνο είχε καταρρεύσει, αλλά πλέον βρισκόνταν σε ανοιχτή σύγκρουση με τον πρώην σύμμαχό του⁴¹⁵. Αντίθετα, αν τοποθετήσουμε την επίσκεψη του Ashot στην Κωνσταντινούπολη το Σεπτέμβριο του 914 και την επιστροφή του το καλοκαίρι του 915 -όπως προτείνουν οι Adontz και Yuzbashyan⁴¹⁶- μπορούμε πολύ εύκολα να συνδυάσουμε τα επακόλουθα γεγονότα.

Οι Βυζαντινοί με την την αναγνώριση του κυρίαρχου ρόλου του Ashot Β΄ στην πολιτική σκηνή του Καυκάσου έδωσαν το «πράσινο φως» στον Καθολικό να ξεκινήσει ότι του είχε προταθεί λίγο καιρό πριν, τη δημιουργία δηλαδή ενός κοινού μετώπου των χριστιανών της περιοχής υπό την πρωτοκαθεδρία του Αρμένιου

interrogator, wishes to know what fact may lie behind an untruth rather than merely to prove the statement to be untrue», βλ. Robin W. Winks, The historian as detective, New Yorks, 1969, σ.39.

⁴¹³ Είναι ενδεικτικό, θεωρούμε, το γεγονός ότι ο Vardan αναφέρεται για πρώτη φορά, στο έργο του, στον sparapet Ashot στην αμέσως επόμενη πρόταση που εξιστορεί την επιστροφή του Yerkat από την Κωνσταντινούπολη. Βλ. Vardan, σ.87 (THOMSON, 1989, σ.188).

⁴¹⁴ Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.538(MAKSOUDIAN, 1987, σ.202).

⁴¹⁵ Δεν είναι τυχαίο ότι ο Asoghik αναφέρει διαδοχικά την αποσκίαση του Gagik και τη στέψη του sparapet Ashot, κάτι που ωστόσο δεν πρέπει να μας κάνει να πιστεύουμε και στη χρονική τους εγγύτητα, βλ. αναλυτικά Asoghik, σ.155 (GELZER-BURCKHARDT, 1907, σ.123).

⁴¹⁶ N.ADONTZ, 1965, σ.276-277.Κ. YUZBASHYAN, 1988, σ.109. Επίσης βλ. S. RUNCIMAN, 1929, σ.131. Χ. ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ, 1966, σ.252. Μ. CANARD, 1966, 717. Η.GREGOIRE, 1966, σ.136. Α. VASILIEV, 1968, σ.231. Μ. WHITTOW, 1996, σ.220. Ν. GARSOÏAN, 2004d, σ.159. Α.Ε. REDGATE, 2006, σ.307. Τ. GREENWOOD, 2008, σ.354. Μ. KRIKORIAN, 2008, σ.196. J-C. CHEYNET, 2011b, σ.113.

t'aganor⁴¹⁷. Η κίνηση αυτή είχε ως συνέπεια την αναγνώριση του βασιλικού τίτλου του Ashot από την πλειονότητα των ishkhan του Καυκάσου και τη στέψη του από το στενό του σύμμαχο Atrnerseh, ο οποίος, όπως άλλωστε μας ενημερώνει ο ίδιος ο Καθολικός, είχε πάρει συγκεκριμένες οδηγίες από την Κωνσταντινούπολη. Άλλωστε, ας μην ξεχνάμε ότι ο ηγεμόνας της Γεωργίας είχε υποστηρίξει ανοιχτά τον Yūsuf στη σύγκρουσή του με τον Smbat, όντας ανάμεσα στους «προδότες»⁴¹⁸. Αποδεχόμενοι, λοιπόν, την υπόθεση του Yeghiazaryan θα ήταν δύσκολο να καταλάβουμε τι τον οδήγησε σε μια στροφή 180 μοιρών μετά τον θάνατο του Smbat. Αντίθετα, νομίζουμε ότι η πίεση της Κωνσταντινούπολης επαρκεί για να ερμηνεύσει μια τόσο ριζική αλλαγή πολιτικής.

Υπάρχει όμως και ένα άλλο στοιχείο που θεωρούμε πως μπορεί να ενισχύσει την υπόθεσή μας. Και αυτό προέρχεται από το έργο του αυτόπτη μάρτυρα των γεγονότων, του Ιωάννη Καθολικού. Συγκεκριμένα αυτός, όπως, έχουμε ήδη δει, αναφέρει τη στέψη του Ashot από το βασιλιά της Γεωργίας, πριν αναφερθεί όχι μόνο στην επίσκεψη του Αρμένιου βασιλιά στην Κωνσταντινούπολη, αλλά ακόμη και πριν μιλήσει για την ανταλλαγή των επιστολών με το Νικόλαο Μυστικό. Όμως τελειώνοντας την παράθεση της επιστολής του βυζαντινού ιεράρχη -της οποίας η κύρια θέση ήταν η έκκληση του Νικόλαου για τη δημιουργία ενός κοινού μετώπου των λαών του Καυκάσου εναντίον των μουσουλμάνων εισβολέων- ο Καθολικός αναφέρει κατά λέξη: **«Έχοντας διαβάσει αυτήν (την επιστολή του Πατριάρχη) και αποδεχόμενός την με την αγάπη του Χριστού μπόρεσα να πείσω τον βασιλιά της Γεωργίας σε αυτές τις ίδιες ιδέες και σκέψεις, έτσι ώστε αυτός υποσχέθηκε να επιδιώξει ειρήνη, φιλία και αρμονία με όλους τους πρίγκιπες όπως και τους αριστοκράτες της Αρμενίας και της Γεωργίας...»**⁴¹⁹. Αν όμως ο βασιλιάς της

⁴¹⁷ Βλ. για το περιεχόμενο των επιστολών που αντάλλαξαν ο Μυστικός με τον Καθολικό στο κεφάλαιο 4.

⁴¹⁸ Το χαρακτηρισμό αυτό (*նեղազործ*) χρησιμοποιεί ο Asoghik για τους Atrnersheh, Gagik του Vaspurakan και για τον Ashot γιού του Sapuh, όταν μιλάει για την υποστήριξη που παρείχαν στον Yūsuf, βλ. Asoghik, σ.150 (GELZER-BURCKHARDT, 1907, σ.120).

⁴¹⁹ Yonhannes Drasxanakert'ci, σ.524(MAKSOUDIAN, 1987, σ.191): «Իսկ իմ ընթերցելի զայս եւ ընկալելի սիրով Քրիստոսի, ի սոյն սիսու եւ ի սոյն խորհուրիս համոզելի հաստատելի զթագաւորն Վրաց՝ սինչեւ խոստովան եղև զհետ երթալ խաղաղութան եւ սիրոյ եւ

Γεωργίας είχε στέψει ήδη τον Ashot ποια ήταν η ανάγκη για τον Καθολικό να τον πείσει για την αναγκαιότητα ειρήνης μεταξύ αυτού και των πριγκίπων της Αρμενίας; Γίνεται φανερό και εδώ ότι η επιθυμία των Βυζαντινών έπαιξε καταλυτικό ρόλο στην ικανότητα του προκαθήμενου της Αρμενικής Εκκλησίας να πείσει το βασιλιά της Γεωργίας να συνεργαστεί⁴²⁰. Παρότι λοιπόν, αυτή η αναφορά δεν μας βοηθάει με βεβαιότητα να ορίσουμε το χρόνο της στέψης του Ashot (άλλωστε δεν μπορεί με βεβαιότητα να αποκλειστεί το ενδεχόμενο η στέψη να έγινε πριν την επίσκεψη του Ashot στην Πόλη, αλλά μετά την αποστολή της επιστολής του Μυστικού), ωστόσο αποτελεί ισχυρή ένδειξη ότι η στέψη του Ashot από τον Aternerseh ήρθε ως αποτέλεσμα της βυζαντινής επέμβασης.

Τέλος, υπάρχει στις αρμενικές πηγές ακόμη μια ένδειξη ότι η βυζαντινή αναγνώριση έπαιξε σημαίνοντα ρόλο στην ανάληψη της εξουσίας από τον Ashot Β'. Συγκεκριμένα στο έργο του Kirako Gangzaketsi' i αναφέρεται: «**Μετά τον θάνατο του Smbat Bagratuni οι Αρμένιοι κυβερνήθηκαν από τον γιο του Ashot, ύστερα από διαταγή του Αυτοκράτορα Ρωμανού για οχτώ χρόνια. Κάτι που έγινε επτά χρόνια μετά τη δολοφονία του πατέρα του**»⁴²¹. Το εδάφιο είναι στην πραγματικότητα σκοτεινό, αλλά ακόμη και έτσι είναι εύκολο να αντιληφθεί κανείς τη σπουδαιότητα της βυζαντινής παρέμβασης, που εδώ παίρνει τη μορφή της διαταγής του Ρωμανού, στη διαδοχή του Ashot. Και εδώ όμως συναντούμε τη διαίρεση της ηγεμονίας του Ashot σε 2 περιόδους, μια επταετή και μια οχταετή⁴²². Όπως είδαμε και παραπάνω, η εξήγηση έχει να κάνει με την ανάληψη του τίτλου του shahinshan που έλαβε χώρα περίπου το 922 και αυτός είναι και ο λόγος που διαβάζουμε σε πολλές πηγές για μία βασιλεία που διήρκησε 7-8 χρόνια. Η αλήθεια

վիստարր միաբանութեան ընդ ամենեւին ընդ իշխան եւ ընդ տէարս աշխարհիւ Հայոց եւ Վրաց, անշուշտ յետևար երդման ինչ աղի մասին տրուելի».

⁴²⁰ Υπάρχουν ενδείξεις ότι εξίσου καταλυτική ήταν και η βυζαντινή αναγνώριση για τη διαδοχή του πατέρα του Ashot, Smbat, ο οποίος, όπως είδαμε παραπάνω, στις αρχές της βασιλείας του, χρειάστηκε να συγκρουστεί με το θείο του Abas. Αυτό τουλάχιστον μπορεί να εξαχθεί ως συμπέρασμα από τη δήλωση του Vardan, ότι ο Smbat στέφθηκε με «τη συγκατάθεση του Λέοντα», βλ. Vardan, σ.86 (THOMSON, 1989, σ.187).

⁴²¹ Kirakos Gangzaketsi' i, σ.84(BEDROSIAN,1986, σ.77): «Քանզի յետ մահուանն Միստայ Բագրատունի թագաւորէ Հայոց Մշտտ որի ի նրա իրանանաւ Ռոմանոսի կայսեր, յետ եօթն ամի ասանան որն, ան ութ».

⁴²² Βλ. παραπάνω σημείωση 391.

είναι ότι αυτό μπορεί να εξαγάγει κάνεις και από την παραπάνω μαρτυρία. Όμως θα μπορούσαμε να προτείνουμε μια διαφορετική ερμηνεία: Μήπως εδώ ο ιστορικός μάς γράφει για μία περίοδο που ο Ashot κυβέρνησε «ύστερα από διαταγή του Αυτοκράτορα», για επτά χρόνια μετά τον θάνατό του πατέρα του, μέχρι που κυβέρνησε (σαν Shahinshah, πλέον) άλλα 8 χρόνια; Τοποθετώντας τον θάνατο του Smbat το 914, αυτό μας δίνει $914+7+8=929$. Πάντως ακόμη και αν η ομολογουμένως παρακινδυνευμένη και ισχνή υπόθεσή μας δεν ισχύει, αυτό δεν μειώνει καθόλου την αξία της μαρτυρίας για τη βυζαντινή παρέμβαση στη διαδοχή του Ashot B'.

Όπως και να έχει, με το άκουσμα της επιστροφής του Ashot, ο Yūsuf έστειψε το γιο του Shapuh Bagratuni, sparapet Ashot ως βασιλέα στο Dwin⁴²³, ενώ ο Gagik είχε αποφασίσει να αποσύρει τη στήριξή του στον Yūsuf, κάτι που είχε ως αποτέλεσμα την έναρξη εχθροπραξιών ανάμεσα στους δύο πρώην συμμάχους, ενώ ισχυρή αντίσταση συνάντησε ο Sājjid και στη Siunik⁴²⁴. Οι επιθέσεις των Sajjids, όμως, στο ισχυρό Vaspurakan αποδείχθηκαν όλες αναποτελεσματικές⁴²⁵ και έτσι οι Artsruni προσέφεραν στον Ashot B' ένα εμπόδιο στις μελλοντικές επιχειρήσεις των Sajjids στην Αρμενία⁴²⁶. Ο Gagik παρέμεινε σταθερός στην αντι-αραβική του πολιτική για πολλά χρόνια και μάλιστα μετά τον θάνατο του Ashot B' αραβικές πηγές, όπως θα δούμε, μαρτυρούν κοινές επιχειρήσεις των Βυζαντινών με τον Ibn al-Dayrānī (Gagik ibn Derenik) εναντίον των Kaysites.

ια') Ισχυροποίηση Ashot B'

Με την επιστροφή του στην Αρμενία ο Ashot B' αναλώθηκε πρωτίστως σε επιχειρήσεις με σκοπό την επανένωση των παραδοσιακών κτήσεων των Bagratuni. Όσο ο sparapet Ashot βρισκόταν μέσα στην ασφάλεια των τειχών του Dwin, πρώτος στόχος του Ashot B' ήταν η επαρχία της Arsharunik, όπου βρισκόταν και η έδρα του sparapet, η Bagaran. Για δύο χρόνια ο αγώνας των δύο εξαδέλφων

⁴²³ Τη στέψη αυτή ο Vasiliev την τοποθετεί πριν από την έλευση του Ashot B' στην Κωνσταντινούπολη, βλ. A. VASILIEV, 1968, σ.232.

⁴²⁴ H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.70-71. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.244. N. GARSOÏAN, 2004d, σ.159.

⁴²⁵ Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.535-537(MAKSOUDIAN, 1987, σ.200-201).

⁴²⁶ A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.73.

συνεχίστηκε αδιάκοπα, παρά τις προσπάθειες του Καθολικού Ιωάννη να τους συμφιλιώσει⁴²⁷.

Η συνεχής ισχυροποίηση του Ashot είχε ένα φαινομενικά απρόσμενο αποτέλεσμα. Ο Yūsuf αποφάσισε να αναγνωρίσει αυτόν ως βασιλιά, εγκαταλείποντας τη στήριξη του στον sparapet Ashot, το 917/918. Η αλλαγή πολιτικής του Yūsuf οφείλεται στην ανανέωση των συγκρούσεών του με το Χαλιφάτο. Ήδη το 304/916-917, και ενώ στο Χαλιφάτο κυριαρχούσε η αντίπαλη ομάδα των Furāt, οι Jarah, ο Yūsuf φυλάκισε ένα χαλιφικό απεσταλμένο, ενώ είχε αρχίσει να παρακρατά τους φόρους που προορίζονταν για τη Βαγδάτη⁴²⁸. Ωστόσο η κρίση εντάθηκε, όταν στην εξουσία ξαναβρέθηκε ο Ibn al-Furat⁴²⁹: πιστεύοντας ότι ο προστάτης του θα ενεργούσε προς όφελός του στη Βαγδάτη, ο Sājīd κατέκτησε τις περιοχές Zanjan, Abhar, Qazvin και Ray από τους Σαμανίδες⁴³⁰. Οι προτροπές, όμως, του βεζίρη στον al-Muqtadir για αναγνώριση του Yūsuf δεν έπιασαν τόπο, αλλά αντίθετα στάλθηκε εναντίον του ένα εκστρατευτικό σώμα. Σε αυτή την πρώτη αναμέτρηση νικητής βγήκε ο εμίρης του Αζερμπαϊτζάν: «**Και απέστειλε (ο Ibn al-Furat) από την πρωτεύουσα για να τον καταπολεμήσουν το Khāqān al-Muflihī...Και του επιτέθηκε ο Ibn Abī al-Sāj, το νίκησε και αιχμαλώτισε αρκετούς από τους συντρόφους του**»⁴³¹.

Έχοντας στο νου αυτές τις συνθήκες δεν είναι δύσκολο να καταλάβουμε τους λόγους της αιφνίδιας αλλαγής πολιτικής από τον Yūsuf. Με την αναγνώριση του Ashot Β', ο οποίος ούτως ή άλλως είχε γίνει κύριος του μεγαλύτερου μέρους της βόρειας Αρμενίας, εξασφάλισε το δεξί του πλευρό, ώστε να ασχοληθεί απερίσκεπτος με τη σύγκρουσή του με τη Βαγδάτη. Από την πλευρά του ο Ashot Β'

⁴²⁷ Για αυτή την περίοδο των αγώνων του Ashot Β' εναντίον του sparapet Ashot, αλλά και άλλων εχθρών στο εσωτερικό της χώρας, βλ. Α. YEGHIAZARYAN, 2015, σ.39-42. Για τον ρόλο του Αρμένιου Καθολικού ως εγγυητή της ειρήνης μεταξύ των αριστοκρατών της χώρας, βλ. J. MAHÉ, 1997b, σ.95-96.

⁴²⁸ Miskawayh, τ.5, σ.27(MARGOLIOUTH,1921, σ.49).

⁴²⁹ Hilāl Aṣ-Ṣābī, σ.29-31.

⁴³⁰ Miskawayh, τ.5, σ.27(MARGOLIOUTH,1921, σ.50-51). al-Hamadānī, σ.18. Ibn al-Athīr, τ.6, σ.492.

⁴³¹ Miskawayh, τ.5, σ.27(MARGOLIOUTH,1921, σ.51):

"وأنفذ إليه من الحضرة لمحاربته خاقان المفلحي... فواقعه ابن أبي الساج وهزمه وأسر جماعة من أصحابه".

Βλ. επίσης al-Hamadānī, σ.18. Ibn Zāfir, σ.111-112.Ibn al-Athīr, τ.6, σ.493.

αποδέχθηκε την αναγνώριση της εξουσίας του από το Sājīd εμίρη, αφού αυτή ουσιαστικά σήμαινε την περαιτέρω αποδυνάμωση του αντίζηλού του sparapet Ashot, από τον οποίο αφαιρούνταν το πιο ισχυρό έρεισμα που είχε για τη διεκδίκηση της εξουσίας: την υποστήριξη, δηλαδή, του Αζερμπαϊτζάν⁴³².

Ποιά, όμως, ήταν η θέση των Βυζαντινών στην κίνηση του Yūsuf; Χωρίς να γνωρίζουμε πόση επιρροή είχε στην απόφαση του Yūsuf να αναγνωρίσει τον Ashot Β' το 917, είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι η αναγνώριση αυτή ήρθε σε μία χρονική περίοδο κατά την οποία η Ζωή, ετοιμάζοντας ένα συγκεντρωτικό χτύπημα στους Βούλγαρους⁴³³, έσπευσε να συνάψει συνθήκες με τους Άραβες γείτονές της, ώστε να μπορέσει να αποσύρει τις απαραίτητες δυνάμεις από τα σύνορα: «Μή φέρουσα δέ Ζωή ή βασιλὶς τὰς τοῦ Συμεῶν συνεχεῖς ἐπιδρομὰς καὶ βουλομένη ταύτας ἀνακόψαι, δέον ἐγνώκει μετὰ τῆς συγκλήτου εἶναι σπείσασθαι τοῖς Σαρακηνοῖς, καὶ πάντα τὸν ἐν τῇ ἔω στρατὸν διαπερᾶσαι πρὸς τὴν ἐσπέραν, καὶ ἐνωθέντων τῶν τε ἐῶων καὶ τῶν δυτικῶν στρατευμάτων πόλεμον συστήσασθαι κατὰ τῶν Βουλγάρων, καὶ τελέως ἀφανίσαι αὐτούς. ἔδοξε τοῦτο, καὶ πεμφεῖς εἰς Συρίαν Ἰωάννης πατρικίος ὁ Ῥαδηνὸς καὶ Μιχαὴλ ὁ Τοξαράς ἐσπείσαντο τοῖς Σαρακηνοῖς.»⁴³⁴. Βυζαντινοὶ πρεσβευτὲς κατάφεραν να συνάψουν ειρηνευτικές συμφωνίες τόσο με τους Φατιμίδες της Αφρικής όσο και με τους Αββασίδες⁴³⁵. Ακόμη και χωρίς καμία απολύτως αναφορά από πηγές για επαφές Yūsuf-Βυζαντινῶν ἢ για προτροπές των τελευταίων στον Αρμένιο βασιλιά να προχωρήσει σε μία ανακωχή με τον εμίρη

⁴³² N. GARSOÏAN, 2004d, σ.160. A. YEGHIAZARYAN, 2015, σ.40.

⁴³³ Για το οποίο βλέπε την πολύ σημαντική σημείωση του Stephenson, ο οποίος βλέπει αυτή την επιχείρηση ως «*unprovoked Byzantine assault*», βλ. P. STEPHENSON, 2004, σ.22-23. Αν η υπόθεση αυτή ισχύει, οφείλουμε να θαυμάσουμε το στρατηγικό ταλέντο της Ζωής, η οποία μέσω αυτού του αιφνιδιασμού δημιούργησε τις κατάλληλες συνθήκες για ένα συντριπτικό πλήγμα εναντίον της βουλγαρικής ισχύος. Αν τελικά το σχέδιο δεν καρποφόρησε, είναι γνωστό ότι οι ευθύνες πρέπει να αποδοθούν στη στρατιωτική ηγεσία των Βυζαντινών.

⁴³⁴ Ιωάννης Σκυλίτζης, σ.202. Βλ. επίσης Theophanes Continuatus, σ.388. Συμεῶν Μάγιστρος, σ.304. Ιωάννης Ζωναράς, σ.463.

⁴³⁵ S. RUNCIMAN, 1929, σ.54. Σημαντική είναι η παρατήρηση του Kennedy, ο οποίος σημειώνει την προσπάθεια των Αββασιδῶν να εντυπωσιάσουν τους Βυζαντινοὺς πρεσβευτὲς [βλ. Miskawayh, τ.5, σ.30-31(MARGOLIOUTH,1921, σ.56-59). Bar Hebraeus, σ.172-174.] και πως αυτές οι προσπάθειες αντικατοπτρίζουν την αλλαγή ισορροπίας στις σχέσεις μεταξύ των δύο κρατῶν, βλ. H.KENNEDY, 2004b, σ.88-89. Βλ. επίσης A. VASILIEV, 1968, σ.238-243. J. SYPIAŃSKI, 2013, σ.466.

του Αζερχπαϊτζάν, θεωρούμε ότι οι συνθήκες επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι η εξωτερική πολιτική της Ζωής είχε, έστω και έμμεσα, συμβάλει στην ειρήνη του Ashot με τους Sājids. Άλλωστε και μόνο το γεγονός ότι η Αυτοκρατορία είχε με τόσο άμεσο τρόπο δηλώσει ότι θα απείχε από πολεμικές ενέργειες εναντίον των μουσουλμάνων γειτόνων της, πιθανότατα ελήφθη σοβαρά υπόψη από τον Yūsuf για την απόφασή του να εξεγερθεί εναντίον της Βαγδάτης.

Το χαλιφάτο αντίστοιχα στράφηκε στον Gagik Artsruni, επικυρώνοντας το βασιλικό του τίτλο και αποστέλλοντας ένα βασιλικό στέμμα⁴³⁶. Ο Gagik με τη σειρά του αποφάσισε να επιτρέψει την ελεύθερη διέλευση των χαλιφικών στρατευμάτων από την επικράτειά του συμβάλλοντας με αυτό τον τρόπο στην αντιμετώπιση του Sājid εμίρη⁴³⁷. Έτσι τη δεδομένη στιγμή ο Ashot Β΄ είχε την αναγνώριση και την υποστήριξη από τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία και το Sājid εμίρη, ο Gagik Artsruni από το Χαλιφάτο, ενώ τον sparapet Ashot φαίνεται ότι συνέχισε να στηρίζει μόνο μια μερίδα των Αράβων της Αρμενίας. Πάντως τα παραπάνω δεν σημαίνουν ότι μεταξύ Gagik Artsruni και Ashot Β΄ υπήρχε εχθρικό κλίμα, αντίθετα όχι μόνο δεν μαρτυρούνται συγκρούσεις μεταξύ των δύο Αρμένιων βασιλιάδων, αλλά υπάρχουν και ενδείξεις που φανερώνουν την ύπαρξη

⁴³⁶Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.545-546(MAKSOUDIAN, 1987, σ.208).Ανώνυμοι Συνεχιστές Tonma Artsruni, σ.286 (VARDANYAN, 1978, σ.289-290.THOMSON,1985, σ.348). Μια ενδιαφέρουσα παρατήρηση για αυτή τη στέψη του Gagik το 919 κάνει η Martin-Hisard σημειώνοντας ότι ήταν το γεγονός της αναγνώρισης της χαλιφικής δικαιοδοσίας για τη στέψη Αρμένιου βασιλιά εκ μέρους του Ιωάννη Καθολικού, σε αντίθεση με την απόρριψη παρόμοιας δικαιοδοσίας των Σατζιδών, που οδήγησαν τον Αρμένιο ιεράρχη στην αποδοχή του τίτλου του Gagik. Βλ. B. MARTIN-HISARD, 2000, σ.387-388.

Η σύμπλευση Artsruni-Αββασιδών, νομίζουμε, μπορεί να διαφωτίσει ένα περιεργό χωρίο στο έργο του Asoghik, στο οποίο αναφέρεται ότι μετά την αποχώρηση του Gagik από το στρατό του Yūsuf, αυτός κατέφυγε στην γη των Κούρδων και παράλληλα πρότεινε στους κατοίκους (αριστοκράτες) του Vaspurakan να αναζητήσουν προστασία στην (Ασ)Συρία μέχρι να παρέλθει το κακό, βλ. Asoghik, σ.155 (GELZER-BURCKHARDT, 1907, σ.123): «**Και (πρότεινε στους κατοίκους) του Vaspurakan τη φυγή στο Asorestan μέχρι να περάσει η καταιγίδα**» («եի զաշխարհս Վասպուրականի զաղթէ յԱսորեստան մինչեւ անցաւի շար անարարի»).

⁴³⁷ Ανώνυμοι Συνεχιστές Tonma Artsruni, σ.286-287(VARDANYAN, 1978, σ.290-291.THOMSON,1985, σ.349). Εδώ πρέπει να αναφερθεί ότι ο Ανώνυμος κάνει λόγο για ένα δεύτερο στέμμα που δόθηκε στον Gagik από τους πρεσβευτές που στάλθηκαν από τη Βαγδάτη, για να κλείσουν τη συμφωνία. Δεν υπάρχει λόγος να υποθέσουμε ότι το νέο στέμμα συνεπαγόταν νέα στέψη. Είναι νομίζουμε πιο πιθανό να επρόκειτο απλά για ένα πολύτιμο δώρο, με σκοπό να ευχαριστήσει τον επίδοξο σύμμαχο.

συμμαχικών σχέσεων μεταξύ των δύο ανδρών, τουλάχιστον σε σχέση με την αντιμετώπιση του sparapet Ashot⁴³⁸.

Φαίνεται όμως ότι, παρά την απόφαση του Yūsuf, το ντόπιο αραβικό στοιχείο δεν επιθυμούσε να αναγνωρίσει το γιο του Smbat, επομένως συνέχισε να στηρίζει τον sparapet Ashot, πιθανή επικράτηση του οποίου θα τους έδινε άριστες εγγυήσεις για το μέλλον, δεδομένου ότι ο sparapet είχε ελάχιστα ερείσματα στην αρμενική κοινωνία. Αξίζει εδώ να αναφερθεί ότι ο Yūsuf είχε προβλέψει την αντίδραση των Αράβων της Αρμενίας και έτσι μπορούμε να ερμηνεύσουμε την πληροφορία ότι μαζί με το στέμμα στάλθηκε στον Ashot και «ένα απόσπασμα ισμαηλιτών ιππέων»⁴³⁹. Ο Ashot βέβαια βρισκόταν σε θέση ισχύος, και παρά μία αποτυχία του μπροστά στα τείχη του Dwin, ήταν έτοιμος να εξαπολύσει νέα επίθεση εναντίον του sparapet, με τη βοήθεια του πρίγκιπα της Ιβηρίας Gurgēn⁴⁴⁰. Μαζί με γεωργιανά στρατεύματα ο Ashot κυριεύσε το Dwin και στη συνέχεια ο sparapet αναγκάστηκε να κλείσει ειρήνη με τον βασιλέα⁴⁴¹.

Η δυσμενής εξέλιξη της επανάστασης των Sājids και η αιχμαλώτιση του Yūsuf από τον στρατό του Χαλίφη έφερε περαιτέρω βελτίωση της θέσης του Ashot Β'. Πιθανόν θα έπρεπε να προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι το Χαλιφάτο της περιόδου αυτής κατάφερε να καταικήσει τις δυνάμεις των Sajids, εντούτοις αυτή η επιτυχία θα πρέπει να χρωθεί αποκλειστικά στις στρατιωτικές ικανότητες του στρατηγού Mūnis. Αυτός είχε καταφέρει, για αρκετό διάστημα, να διατηρήσει αλώβητη τη στρατιωτική μηχανή του Χαλιφάτου, παρά το διοικητικό χάος που συνεπάγονταν οι συχνές εναλλαγές βεζιρηδών και η οικονομική κρίση⁴⁴². Συγκεκριμένα, μετά την ήττα της πρώτης επιχείρησης εναντίον του Sājid, η Βαγδάτη απέστειλε ένα δεύτερο αββασιδικό στρατό υπό την ηγεσία του Mūnis al-

⁴³⁸ A. YEGHIAZARYAN, 2015, σ.45.

⁴³⁹ Yovhannes Drasxanakert'ci, σ.543(MAKSOUDIAN, 1987, σ.205).

⁴⁴⁰ A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.74.

⁴⁴¹ Ο Ghewondyan ξεδιαλύνει με άριστο τρόπο τις ασάφειες των αρμενικών πηγών για αυτή την εκστρατεία του Ashot Β' εναντίον του Dwin, βλ. A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.74. Για τις προηγούμενες προσπάθειες του Ashot να κυριεύσει το Dwin, βλ. H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.75-76.

⁴⁴² H. KENNEDY, 2004, σ.253. Για τον Mūnis, βλ. M.A. SHABAN, 2001b, σ.277-280.

Khadim, όμως για ακόμη μία φορά ο Yūsuf επικράτησε στη μάχη της Sarat⁴⁴³. Ωστόσο το επόμενο έτος ο Mu'nis κατάφερε να επικρατήσει των δυνάμεων του Yūsuf στην Ardabil, με τον Sājīd εμίρη να αιχμαλωτίζεται και να οδηγείται (919) σιδηροδέσμιος στη Βαγδάτη⁴⁴⁴.

Με ενισχυμένη την εξουσία του σε όλες τις βόρειες αρμενικές επαρχίες και επιπλέον τους Bagratuni της Taron να αναγνωρίζουν την επικυριαρχία του, χωρίς την απειλή των Sajids, ο Ashot Β' δικαιολογεί, δεδομένων των συνθηκών που βρήκε τη χώρα τη στιγμή της διαδοχής του, απόλυτα το προσωνύμιο που του χάρισαν οι Αρμένιοι ιστορικοί Yerkat «ο έχων σιδερένια θέληση». Μάλιστα ο νέος κυβερνήτης του Αζερμπαϊτζάν, ο Subuk (αρμ. Սուբուք αρβ سبک), ghulam του Yūsuf που ασκούσε την εξουσία στην περιοχή την περίοδο της φυλάκισης του αφέντη του⁴⁴⁵, ακολούθησε ιδιαίτερα προσεκτική πολιτική απέναντι στον Bagratuni, ιδιαίτερα αφού και αυτός ήταν έκθετος, στις αρχές της εξουσίας του, σε επιθετικές ενέργειες του Χαλιφάτου⁴⁴⁶. Μάλιστα ο Subuk παραχώρησε, πιθανότατα ήδη από το 919⁴⁴⁷,

⁴⁴³Miskawayh, τ.5, σ.28(MARGOLIOUTH,1921, σ.52). Ibn Zāfir, σ.114-115. al-Hamadānī, σ.18. Ibn al-Athīr, τ.6, σ.493.

⁴⁴⁴ Miskawayh, τ.5, σ.28(MARGOLIOUTH,1921, σ.53). al-Hamadānī, σ.18. Ibn Zāfir, σ.114-115. Ibn al-Athīr, τ.6, σ.493. Yovhannes Drasxanakert'ci, σ.551(MAKSOUDIAN, 1987, σ.212). Step'annos Orbēlean, σ.240-241 (BEDROSIAN, 2015, σ.105). Στην τελευταία και νικηφόρα εκστρατεία ο Mu'nis είχε την αρωγή των Χαμδανιδών, βλ. M. CANARD, 1953, σ.345-349.

⁴⁴⁵Yovhannes Drasxanakert'ci, σ.551(MAKSOUDIAN, 1987, σ.212). Miskawayh, τ.5, σ.29(MARGOLIOUTH,1921, σ.54). Ibn al-Athīr, τ.6, σ.494.

⁴⁴⁶al-Hamadānī, σ.18-19: «Και όταν αποσύρθηκε ο Mūnis στη Βαγδάτη, κυβέρνησε αυτές τις περιοχές ο Subuk, ghulam του Yūsuf. Ο Mūnis απέστειλε εναντίον του κάποιον στρατηγό al-Fāriqī, όμως (ο Subuk) τον κατανίκησε. Και ζήτησε ο Subuk να του δοθούν αυτές οι περιοχές ως iqṭā' και το αίτημα του έγινε αποδεκτό».

"ولما انكفأ مونس الى بغداد استولى سبک غلام يوسف، على الاعمال، فانفذ اليه مونس قائدا الفارقي لحربه فهزمه. وسأل سبک ان يقاطع على الاعمال فاجيب".

Αναλυτικά για τις σχέσεις του Subuk με τη Βαγδάτη, βλ. A. al-SAIYED, 1972, σ.165-166. Πρβλ. R. MOTTAHEDEH, 1999, σ.82, όπου αναφέρεται, ότι ο ίδιος ο Mūnis παραχώρησε τη διοίκηση της περιοχής στον Subuk. Η αναφορά αυτή πηγάζει από το έργο του Ibn Zāfir ο οποίος αναφέρει: «Και τοποθέτησε ο Χαλίφης το ghulam (του Yūsuf) το Subuk, ύστερα από αίτημα του Mūnis, ως κυβερνήτη (των περιοχών) που κατείχε ο κύριος του», βλ. Ibn Zāfir, σ.116:

"واصطنع الخليفة غلامه سبک بسؤال مونس وولاه من كان لسيدده حفظا لجانبه".

Για τη δράση του Subuk κατά τη διάρκεια των συγκρούσεων Yūsuf-Mūnis, βλ. Ibn Zāfir, σ.113-114.

⁴⁴⁷ Πάντως, δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι για το πότε ακριβώς ο Ashot Β' έλαβε αυτό τον τίτλο. Ωστόσο, μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι πρόκειται για την περίοδο 919-922 και όχι το 922-924, όπως αναφέρει ο Diyāb, εποχή που άλλωστε είχε απελευθερωθεί ο Yūsuf και

στον Ashot B' τον τίτλο του Shāhanshāh (βασιλιάς των βασιλέων)⁴⁴⁸, τίτλος που πρέπει να ερμηνευθεί ως επικύρωση της ανωτερότητας του Ashot B' έναντι των δύο άλλων εστεμμένων Αρμενίων του sparapet Ashot (ο οποίος φαίνεται ότι μέχρι εκείνη τη στιγμή, παρά τις ήττες από τον Ashot δεν είχε πάψει να τον αντιμάχεται) και του Gagik Artsruni⁴⁴⁹. Ο ίδιος ο Subuk φαίνεται να εμπόδισε τον απεσταλμένο από τη Βαγδάτη, στρατηγό Φαρίκ (το κανονικό όνομα του οποίου είναι al-Fāriqī), να προσφέρει ένα στέμμα στον Gagik Artsruni, αναγνωρίζοντάς τον σαν βασιλιά της Αρμενίας⁴⁵⁰. Η νέα αυτή κατάσταση, όπως είναι φυσικό, δημιούργησε αντιδράσεις στην Αρμενία, όπου, για παράδειγμα στο Dwin, υπήρξε μια βιαία αντίδραση του αραβικού στοιχείου στην επίσκεψη των δύο Bagratuni εξαδέλφων για την επισύναψη της οριστικής ειρήνης μεταξύ τους. Η εξέγερση αυτή εύκολα κατεστάλη από το βασιλιά και για κάποιο διάστημα η πόλη πρέπει να έμεινε σε αρμενικά χέρια⁴⁵¹.

έτσι οποιαδήποτε τέτοια κίνηση θα γινόταν από τον ίδιο το Sājīd εμίση, βλ. S.M. DIYĀB, 1978, σ.190-191.

⁴⁴⁸ Yovhannes Drasxanakert'ci, σ.551(MAKSOUDIAN, 1987, σ.212): «**Στη συνέχεια ο τελευταίος** (δηλαδή ο Subuk), **παρά ο Yūsuf, υπέγραψε με τον Ashot μία συνθήκη ειρηνικής συνύπαρξης και του παραχώρησε τον τίτλο του shahnshan**» («Եւ ալիս իւ եւս ալիս իւ քան զՅուսուփ քսու իսին սալիս դէր միարաւսալիս խաղաղութեան ընդ Աշուտի, եւ Շահանշահ զիս աւսուսիտր»). Ας σημειωθεί ότι η μαρτυρία του Asoghik διαφέρει ουσιαστικά, αφού σύμφωνα με το μεταγενέστερο Αρμένιο ιστορικό ο Ashot πήρε τον τίτλο αυτό μόνος του, βλ. Asoghik, σ.156 (GELZER-BURCKHARDT, 1907, σ.124). Τέλος ο Vardan, παρότι αναφέρει ότι στον Ashot αναγνωρίστηκε αυτός ο τίτλος και το συνδέει σωστά με την ύπαρξη άλλων βασιλέων στον Καύκασο, ωστόσο δεν αναφέρει από ποιον έγινε αυτή η αναγνώριση, βλ. Vardan, σ.87 (THOMSON, 1989, σ.188).

Δεν γνωρίζουμε σε ποια πηγή βασίζεται ο al-Saīyed, όταν αναφέρει ότι τον τίτλο του Shāhanshāh τον παραχώρησε στον Ashot B' ο Χαλίφης al-Muqtadir και όχι ο Subuk, ως ανταμοιβή για τη βοήθεια που ο Αρμένιος ηγεμόνας προσέφερε στον αγώνα εναντίον του Yūsuf, βλ. A. al-SAIYED, 1972, σ.165. Οι ανακρίβειες του Άραβα ιστορικού συνεχίζονται με την πληροφορία του ότι ο Subuk ακολούθησε εχθρική πολιτική απέναντι στον Ashot B' και ήταν αυτός που έστεψε τον sparapet Ashot βασιλιά, βλ. A. al-SAIYED, 1972, σ.166. Ο Αρμένιος ιστορικός Vardanyan, από την άλλη, θεωρεί ότι ο Subuk παραχώρησε στον Ashot το συγκεκριμένο τίτλο το 922, ύστερα από εντολή του Χαλίφη, βλ. V. VARDANYAN, 1969, σ.94.

⁴⁴⁹Ο τίτλος αυτός απέκτησε τόσο μεγάλη σημασία για τους Βαγρατίδες, ως δηλωτικός της ανωτερότητάς τους από τους άλλους βασιλείς της χώρας, ώστε χρησιμοποιήθηκε έως το τέλος της δυναστείας, βλ. K. YUZBASHYAN, 1988, σ.76-77. Για μία μελέτη του χρόνου απόδοσης του τίτλου, βλ. A. YEGHIAZARYAN, 2015, σ.46-47.

⁴⁵⁰ A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.245. Για τη νίκη του Subuk έναντι του al-Fāriqī, βλ. Miskawayh, τ.5, σ.29(MARGOLIOUTH, 1921, σ.54). Ibn al-Athīr, τ.6, σ.494.

⁴⁵¹ A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.75.

ιβ') Προσέγγιση με Άραβες.

Ο Ashot πλέον είχε καταφέρει να γίνει ο απόλυτος κύριος ενός βασιλείου, μικρότερου σε έκταση από το βασίλειο του πατέρα του, αλλά με ισχυρότερη εξουσία και χωρίς, το σημαντικότερο, σοβαρές απειλές στην εδαφική του ακεραιότητα. Το Χαλιφάτο ήταν ουσιαστικά τόσο αδύναμο που καθιστούσε εξωπραγματική κάθε σκέψη επέμβασης στη χώρα, ενώ ο ηγέτης των Sajids βρισκόταν φυλακισμένος στη Βαγδάτη. Ο μαμελούκος του και διάδοχός του στο οστικανάτο του Αζερμπαϊτζάν, Subuk, είχε αναπτύξει φιλικές σχέσεις με τον Bagratuni ηγεμόνα. Οι σχέσεις αυτές σε συνδυασμό με μία αναφορά του Asoghik για πολιορκία του Dwin από τις βυζαντινές δυνάμεις έχουν οδηγήσει ένα πλήθος ιστορικών σε μια σειρά λανθασμένων, κατά τη γνώμη μας, συμπερασμάτων, τα οποία μπορούν να ανακεφαλαιωθούν στο ότι ο Ashot εγκατέλειψε τη συμμαχία με τους Βυζαντινούς και στράφηκε στους Άραβες.

Αυτή η αλλαγή πλευσης της βαγρατιδικής εξωτερικής πολιτικής φάνηκε, σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, καθαρά σε μια παρόμοια βυζαντινή εκστρατεία, η οποία, όμως, αξίζει περαιτέρω διερεύνηση. Σύμφωνα με μία αρμενική πηγή το 921-922 ο Ιωάννης Κουρκούας έφθασε μπροστά στις πύλες του Dwin. Το Dwin όμως, είχε περάσει ξανά σε αραβικά χέρια, αφού εκεί βρισκόταν ο Subuk, ο οποίος κάλεσε τον Αρμένιο βασιλιά σε βοήθειά του, και οι συνασπισμένες αρμενο-αραβικές δυνάμεις κατανίκησαν το βυζαντινό στρατό, ο οποίος αναγκάστηκε να υποχωρήσει.

Η προαναφερόμενη αρμενική πηγή δεν είναι άλλος από τον Asoghik και το χωρίο του έργου του είναι το εξής: **«Το δεύτερο έτος της ηγεμονίας του αυτός (ο Ρωμανός Α΄) ετοίμασε ένα μεγάλο πλήθος ανδρών και απέστειλε το Δομέστικο στην πόλη του Dwin, την οποία ήλεγχε ο εμίρης Spruk΄, ο οποίος κάλεσε τον**

Ashot Shahanshah να τον βοηθήσει. Και ήρθαν οι Έλληνες, πολιορκήσαν το Dwin, αλλά δεν μπόρεσαν να το καταλάβουν και επέστρεψαν»⁴⁵².

Ο Ghewondyan επιχειρεί να εξηγήσει την παραπάνω πληροφορία υποθέτοντας ότι η προσέγγιση του Ashot με το Subuk, προβλημάτισε τους Βυζαντινούς, οι οποίοι αποφάσισαν να ακυρώσουν την προηγούμενη φιλική πολιτική απέναντι στον Bagratuni και να αρχίσουν μια ανοιχτή επίθεση στον πρώην σύμμαχό τους⁴⁵³. Η άποψη αυτή έχει γνωρίσει τόσο ευρεία αποδοχή στους σύγχρονους ιστορικούς⁴⁵⁴ που πολύ εύκολα παρέβλεψαν το γεγονός ότι καμιά τέτοια σύγκρουση δεν αναφέρεται σε άλλη μεσαιωνική πηγή, αρμενική, αραβική ή βυζαντινή. Μάλιστα, αρκετοί από αυτούς έσπευσαν να ερμηνεύσουν τη σιωπή των πηγών και ιδίως αυτής που είχε γραφτεί από το σύγχρονο των γεγονότων Ιωάννη Καθολικό: η απάντηση που δίνει η Arutjunova-Fidanjan είναι ότι ο Καθολικός έχοντας παίξει πρωταγωνιστικό ρόλο στην προσέγγιση Βυζαντινών και Αρμενίων φρόντισε να διαγράψει από το έργο του κάθε πληροφορία που θα μπορούσε να δημιουργήσει αντιβυζαντινά αισθήματα⁴⁵⁵. Αν όμως ο βασιλιάς του έστεκε στο πλευρό του Subuk απέναντι στις βυζαντινές στρατιές, ποιός ήταν ο λόγος ο Καθολικός να διατηρήσει τη φιλο-βυζαντινή του στάση;

Το παραπάνω δεν είναι το μόνο ερώτημα. Γιατί, λόγω χάρη, οι Βυζαντινοί για να πλήξουν τον Ashot επέλεξαν ως στόχο το Dwin που ήταν υπό την κατοχή του εμίρη του Αζερμπάϊτζάν και όχι κάποια από τις κτήσεις του ίδιου του

⁴⁵² Asoghik, σ.156 (GELZER-BURCKHARDT, 1907, σ.124): «Սա յերկրորդ ամի թագաւորութեան իրոր գումարեաց զոր բարում. Էւ Դեմետրիկոս արարեաց ի Դուին քաղաք, յորում էր Սարի ամիրայ որ զԱշոտն շահանշահ օգնական իր արև ի քաղախն: Եւ եկեալ զորն Յովնաց պաշարեցին զԴուին. Էւ ոչ կարացեալ սոնանել զարձան անդրէ:».

⁴⁵³ A.TER-GHEWONDYAN, 1957, σ.89-90 (TER-GHEWONDYAN, 1965, σ.308-309).A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.245.

⁴⁵⁴ Μεταξύ αυτών που δέχονται την εξής μαρτυρία του Asoghik είναι οι: Χ. ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ, 1966, σ.253-254. Β. ΑΡΑΚΕΛΙΑΝ, 1976b, σ.44. V. ARUTJUNOVA-FIDANJAN, 1996, σ.11. Β. MARTIN-HISARD, 2000, σ.410,417. Ν. ΓΑΡΣΟΪΑΝ, 2004d, σ.161. Τ.ΓΡΕΝΓΟΥΝΤ, 2010, σ.81-82. S. DADOYAN, 2011, σ.120.Ο Diyāb από την άλλη, ενώ στο έργο του αναφέρει αποτυχημένη βυζαντινή πολιορκία εναντίον του Subuk στο Dwin, δεν λέει τίποτα για συνέργεια του Ashot Β', βλ. S.M. DIYĀB, 1984, σ.65 αλλά και S.M. DIYĀB, 1978, σ.194-195. Ο Άραβας ιστορικός σε αυτό πιθανόν ακολουθεί τον Canard, ο οποίος, ενώ αποδέχεται τη βυζαντινή πολιορκία του Dwin το 921, δεν αναφέρει την αρμενική βοήθεια στους πολιορκημένους. Αντίθετα μιλάει για επιθυμία του αρμενικής καταγωγής Ρωμανού Α' να απελευθερώσει την Αρμενία, βλ. M. CANARD, 1966, 717.

⁴⁵⁵ V. ARUTJUNOVA-FIDANJAN, 1996, σ.11,16-17.

Bagratuni⁴⁵⁶; Και αν υποθέσουμε ότι ήταν όντως μία επιχείρηση στοχευμένη εναντίον του Αρμένιου βασιλιά, γιατί αυτός άφησε τα βυζαντινά στρατεύματα να διασχίσουν ανενόχλητα την Αρμενία έως το Dwin και κινητοποιήθηκε μόνο μετά την πρόσκληση του Subuk; Ακόμη, γιατί επέλεξαν οι Βυζαντινοί να αντιδράσουν σε αυτή την προσέγγιση το 921-922, εν μέσω των ζωτικών αγώνων εναντίον του Συμεών; Η μόνη λογική απάντηση στο παραπάνω ερώτημα είναι ότι θεωρούσαν πρωταρχικής σημασίας το να απομακρύνουν τον Ashot από το Subuk. Όμως, η αναγνώριση του Αρμένιου βασιλιά έλαβε χώρα το 919 και η υποτιθέμενη εκστρατεία πραγματοποιήθηκε τουλάχιστον δύο χρόνια μετά, γεγονός που βέβαια ακυρώνει την αιτιολογία του επείγοντος. Η αλήθεια είναι ότι κανένα από αυτά τα ερωτήματα δεν μπορούν να απαντηθούν σε περίπτωση που αποδεχτούμε την υπόθεση του Ghewondyan.

Τελείως διαφορετική είναι η ερμηνεία του Vasiliev. Ο Ρώσος ιστορικός θεωρεί ότι στην πραγματικότητα η εκστρατεία αυτή έλαβε χώρα το 922, όχι εναντίον του Ashot Β', αλλά προς βοήθεια του Αρμένιου βασιλιά: «Αλλά ένας ελληνικός στρατός, υπό τις διαταγές του Δομέστικου, προωθήθηκε επίσης στην Αρμενία και πολιορκήσε, ανεπιτυχώς, στο Dwin τον μουσουλμάνο εμίρη Nasr Subukī, τον gulām διάδοχο του Yūsuf b. Abī's-Sāg. Προφανώς, στην τελευταία περίπτωση, έχουμε να κάνουμε με ελληνικά στρατεύματα που στάλθηκαν σε βοήθεια της Αρμενίας κάτι που μας φανερώνει ότι η πολιτική αρωγής του Ashot Β' της αντιβασιλείας της Ζωής συνεχίστηκε από τον Ρωμανό Λεκαπηνό. Ο τελευταίος, αρμενικής καταγωγής, είχε συνειδητοποιήσει τη σπουδαιότητα του αρμενικού παράγοντα στον αγώνα εναντίον των Αράβων στην Ανατολή και δεν έχανε την Αρμενία από το βλέμμα του, παρά τους κινδύνους που απειλούσαν την Αυτοκρατορία στην Ευρώπη.»⁴⁵⁷.

Πιθανότατα τη μεγαλύτερη προσπάθεια να εξηγήσει αυτό το γεγονός έχει κάνει η Martin-Hisard στη μελέτη της που πραγματεύεται τις σχέσεις της Κωνσταντινούπολης με τους άρχοντες του Καυκάσου. Σύμφωνα με την ιστορικό ο

⁴⁵⁶ Ας μην ξεχνάμε, επιπλέον, ότι το Dwin αποτελούσε τη μόνιμη στρατιωτική βάση κάθε ισλαμικής επίθεσης στην Αρμενία των Βαγρατιδών, βλ. A.TER-GHEWONDYAN, 1957, σ.88 (TER-GHEWONDYAN, 1965, σ.306-307).

⁴⁵⁷ A. VASILIEV, 1968, σ.249-250.

αυτοκράτορας Ρωμανός προχώρησε στην εκστρατεία εναντίον του Dwin με σκοπό να βρει νέους υποστηρικτές στο χώρο της Αρμενίας, για να αντικαταστήσουν τον Bagratuni βασιλιά, για τον οποίο πιστεύει ότι είχε περάσει στο πλευρό των Αράβων, όπως δείχνει τόσο ο συνασπισμός του με τον Subuk αλλά και η παράδοση του τίτλου του *shāhanshāh*⁴⁵⁸. Η ίδια ιστορικός δε διστάζει να δει (παρότι ομολογεί το εύθραυστο της υπόθεσης) βυζαντινό χέρι πίσω από κάθε σύγκρουση του Ashot Β' με υποτακτικούς του ishkhan. Την ίδια εκστρατεία εναντίον του Dwin τη συνδυάζει με τη μεταφορά του τίτλου του άρχοντα των αρχόντων στον Gagik του Vaspurakan⁴⁵⁹, η οποία, όμως, όπως θα δούμε στη συνέχεια έλαβε χώρα μόνο μετά τον θάνατο του Ashot⁴⁶⁰.

Μια άλλη υπόθεση έχει διατυπωθεί από τη Redgate, η οποία πιθανολογεί ότι ο Ashot Β' κινήθηκε εναντίον των Βυζαντινών, «ίσως από την αγανάκτησή του, την οποία διαπιστώνει ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Ζ', επειδή το Βυζάντιο πλήρωνε μισθό στον Γρηγόριο της Ταρόν, και ίσως σε αντεκδίκηση για τη συνεργασία του Βυζαντίου με τον κυβερνήτη της ταραχοποιού Ούτι, ο οποίος είχε δοσοληψίες με τον Ιωάννη Κουρκούα»⁴⁶¹. Όντως ο Κωνσταντίνος Ζ' κάνει λόγο για δυσαρέσκεια των μεγάλων ανδρών του Καυκάσου (και όχι μόνο του Ashot) για τη ρόγα που λάμβαναν οι Ταρωνίτες⁴⁶². Στην αναφορά του ο Κωνσταντίνος γνωστοποιεί ότι αυτοί οι άνδρες έστειλαν επιστολές γεμάτες πικρία για το γεγονός αυτό στον Ρωμανό. Τα παράπονά τους έγιναν επί τη βάση του επιχειρήματος ότι αυτοί ήταν το ίδιο καλοί σύμμαχοι για την αυτοκρατορία: «**Τίνα γάρ -ἔλεγον- περισσοτέραν δουλειαν ἡμῶν ποιεῖται, ἢ τί πλέον ἡμῶν τοὺς Ῥωμαίους ἐπωφελεῖ; Ὅθεν χρῆ ἢ καὶ ἡμᾶς ὡς ἐκείνον ῥογεύεσθαι, ἢ μηδ' ἐκείνον ἐντὸς τῆς τοιαύτης**

⁴⁵⁸ Βλ. ενδεικτικά, B. MARTIN-HISARD, 2000, σ.417.

⁴⁵⁹ B. MARTIN-HISARD, 2000, σ.418.

⁴⁶⁰ Άλλωστε, η ίδια ερευνήτρια γράφει ότι δεν υπάρχει καμιά απόδειξη ότι η Κωνσταντινούπολη απέσυρε ποτέ τον τίτλο από τον Ashot Β' , βλ. B. MARTIN-HISARD, 2000, σ.423.

⁴⁶¹ A.E. REDGATE, 2006, σ.309.

⁴⁶² DAI, σ.194: «Ἀπὸ δὲ τῶν τοιούτων βασιλικῶν φιλοτιμιῶν, τῶν πρὸς ἄρχοντα τοῦ Ταρον, φθόνος ὑπεφύη καὶ ἀνεβλάστησεν πρὸς αὐτὸν παρὰ τε τοῦ Κακικίου, τοῦ ἄρχοντος Βασπαρακά, καὶ Ἀδρανασηρ, τοῦ κουροπαλάτου Ἰβηρίας, καὶ Ἀσωτικίου, τοῦ ἄρχοντος τῶν ἀρχόντων, οἵτινες ἔγραψαν πρὸς τὸν βασιλέα διαγογγύζοντες, δι' ἣν αἰτίαν ὁ Ταρωνίτης μόνος ῥόγας ἀπολαύει βασιλικῆς, αὐτῶν ἀπάντων λαμβανόντων οὐδέν».

τυγχάνειν δωρεᾶς»⁴⁶³. Το γεγονός αυτό μαζί με το ότι τελικά η Κωνσταντινούπολη υποχώρησε στις πιέσεις αυτών των ανδρών και διέκοψε την παροχή της ρόγας προς τον άρχοντα της Taron, νομίζουμε, δεν μας επιτρέπει να θεωρήσουμε το περιστατικό τόσο μεγάλης σημασίας, ώστε να οδηγήσει τον Αρμένιο βασιλιά σε μία τόσο κρίσιμη στιγμή να συγκρουστεί στρατιωτικά με τους Βυζαντινούς. Το ίδιο πιστεύουμε ισχύει και για τις σχέσεις Κουρκούα με τον επαναστάτη της Uti⁴⁶⁴, ακόμα και αν δεχθούμε ότι η εξέγερση του Amram έλαβε χώρα πριν το 922.

Ούτε όμως μπορούμε να αποδώσουμε την πληροφορία του Asoghik σε ένα αντι-βυζαντινό αίσθημα, παρόμοιο για παράδειγμα, με αυτό του μεταγενέστερου Ματθαίου. Ο Asoghik γράφοντας τον ενδέκατο αιώνα, όχι μόνο έβλεπε θετικά την επέκταση της Αυτοκρατορίας ανατολικά σε αρμενικά εδάφη, αλλά δεν δίσταζε να κατηγορεί τους Αρμένιους, όταν αυτοί εξεγείρονταν εναντίον της Κωνσταντινούπολης⁴⁶⁵. Σε αυτό το σημείο ωστόσο, είναι νομίζουμε απαραίτητο να διευκρινίσουμε ένα σημαντικό στοιχείο, πριν αποπειραθούμε να ερμηνεύσουμε το χωρίο, που είναι λογικό να διαφεύγει της προσοχής πολλών βυζαντινολόγων. Στο έργο του Asoghik, η περίοδος της βασιλείας του Ashot Β' καταλαμβάνει ελάχιστο χώρο: στην κριτική έκδοση του 1854, για παράδειγμα, μιάνιση σελίδα, ενώ στη γερμανική μετάφραση είναι μία. Σε αυτόν το χώρο ο ιστορικός αναφέρει την ιστορία του Ashot από τον θάνατο του πατέρα του έως και το δικό του. Τα ακριβή περιστατικά με τη σειρά που αναφέρονται είναι τα εξής: α) Φυγή του Ashot στην Κων/πολη, β) η προσωνυμία Yerkat και ο λόγος που του δόθηκε, γ) η επιστροφή του στην Αρμενία και η αυτοναγόρευσή του σε shahinshah, δ) η εκκαθάριση της Αρμενίας από τους Άραβες, ε) η βυζαντινή επίθεση στο Dwin, στ) ο θάνατος του Καθολικού Ιωάννη και ζ) ο θάνατος του Ashot. Γίνεται, πιστεύουμε, φανερό ότι είναι πολλά τα σημαντικά γεγονότα που παραλείπονται από τον ιστορικό. Η αλήθεια είναι ότι μιλάει για μία βυζαντινή επίθεση εναντίον του Dwin · επίθεση, η οποία δε μαρτυρείται σε καμιά άλλη αρμενική πηγή. Αντίθετα υπάρχουν, όπως θα δούμε παρακάτω, βυζαντινές και αραβικές πηγές που αναφέρονται σε πολιορκία

⁴⁶³ DAI, σ.194.

⁴⁶⁴ Για τη περιοχή της Uti, βλ. H. HÜBSCHMANN, 1904, σ.270-276.

⁴⁶⁵ V. ARUTJUNOVA-FIDANJAN, 1996, σ.11-12.

του Dwin από βυζαντινές δυνάμεις, την οποία όμως τοποθετούν σε διαφορετικό χρονικό σημείο. Είναι λοιπόν, δυο ξεχωριστές βυζαντινές απόπειρες ή η πληροφορία του Asoghik αντικατοπτρίζει τα γεγονότα της δεύτερης επιχείρησης;

Θεωρούμε ότι υπάρχουν σοβαροί λόγοι να αμφισβητήσουμε το κατά πόσο όντως συνέβη μια βυζαντινή εκστρατεία εναντίον του Dwin το 922 ή το 923. Η απουσία μνείας αυτού του γεγονότος σε αραβικές και βυζαντινές πηγές, αλλά ακόμα και σε άλλες αρμενικές πηγές εκτός του Asoghik, δεν είναι ο μοναδικός λόγος. Όπως πολύ σωστά έχει επισημάνει ο Runciman, ο Κουρκούας έγινε δομέστικος πιθανότατα το 923, ενώ το 922 πρέπει να αποκλεισθεί οριστικά, αφού εκείνη τη χρονιά ο βυζαντινός στρατός ήταν απασχολημένος με την αντιμετώπιση του Συμεών, δεχόμενος μάλιστα μια οδυνηρή ήττα στις Πηγές, όπου και κατατροπώθηκε ο τότε δομέστικος Πόθος Αργυρός⁴⁶⁶. Και το 923 μετά και την κατάληψη της Αδριανούπολης από το Βούλγαρο ηγεμόνα⁴⁶⁷ το να υποθέσουμε ότι μια σημαντική βυζαντινή δύναμη αποσπάστηκε, για να εκστρατεύσει εναντίον μιας πόλης μακριά από την αραβο-βυζαντινή μεθόριο και εναντίον ενός διοικητή του Αζερμπαϊτζάν, που ουδέποτε απείλησε το Βυζάντιο, είναι ολοφάνερα λάθος. Επιπρόσθετα, ακόμη και το επιχείρημα που χρησιμοποιεί η Redgate για να δικαιολογήσει τη στροφή 180 μοιρών του Αρμένιου βασιλιά, αν εξεταστεί προσεκτικά, μπορεί να ενισχύσει τη δική μας υπόθεση. Συγκεκριμένα ο Γρηγόριος, στον οποίο αναφέρονται οι άλλοι Αρμένιοι άρχοντες πέθανε το 923. Από το χωρίο του Πορφυρογέννητου γίνεται φανερό ότι η επιστολή της ομάδας των Gagik-Ashot-Admerseh στάλθηκε λίγο πριν τον θάνατο του πρίγκιπα της Taron. Δηλαδή ακριβώς την περίοδο που υποτίθεται ότι ο Ashot πολεμούσε μαζί με τον Subuk στο Dwin εναντίον των Βυζαντινών. Φυσικά κανείς δεν μπορεί να αποκλείσει το απλό ενδεχόμενο της θρασύτητας, όμως ακόμη και αν δεχτούμε αυτήν τη μη πειστική εκδοχή, αυτό θα σήμαινε ότι ο Κωνσταντίνος -τόσο πρόθυμος να καυτηριάσει τη

⁴⁶⁶ S. RUNCIMAN, 1929, σ.69,135. Για την ήττα στις Πηγές, βλ. Theophanes Continuatus, σ.401-402. Συμεών Μάγιστρος, σ.316-317. Ιωάννης Σκυλίτζης, σ.215. Ιωάννης Ζωναράς, σ.470.

⁴⁶⁷ Theophanes Continuatus, σ.405-406. Ιωάννης Σκυλίτζης, σ.218. Ιωάννης Ζωναράς, σ.471.

διπροσωπία των Καυκάσιων σε άλλες περιπτώσεις⁴⁶⁸- δεν θα άφηνε ασχολίαστη την κίνηση του Αρμένιου βασιλιά. Αντιθέτως μας πληροφορεί ότι ο Ρωμανός όταν έλαβε την επιστολή των Αρμενίων, επικοινωνήσε με τον Γρηγόριο, ανακοινώνοντάς του την απόφαση να παύσει τη χορηγία της ρόγας⁴⁶⁹.

Αυτή πάντως η αναφορά αντικατοπτρίζει πραγματικά γεγονότα: μία πραγματική, αλλά μεταγενέστερη, βυζαντινή επιχείρηση εναντίον του αραβικού Dwin⁴⁷⁰, για την οποία θα δούμε αναλυτικά παρακάτω και δεύτερον την προσωρινή προσέγγιση του Ashot με τους Άραβες, η οποία όμως, όπως δείξαμε και παραπάνω, αν δεν είχε γίνει ύστερα από επιταγές των Βυζαντινών, τουλάχιστον συμφωνούσε με τη στρατηγική της Ζωής⁴⁷¹. Θα ήταν όμως άτοπο, ό, τι επιχειρήματα και αν χρησιμοποιήσουμε, να εικάσουμε ότι ο Ashot είχε πιστέψει στις καλές προθέσεις των Sājids τόσο πολύ, ώστε μαζί με ολόκληρο τον στρατό του να κλειστεί στο Dwin, μαζί με το Subuk, για να το υπερασπιστεί εναντίον των Βυζαντινών. Δεν πρέπει να θεωρείται τυχαίο το γεγονός ότι σαν περίοδος πραγμάτωσης αυτής της επιχείρησης αναφέρεται ρητά **«το τρίτο έτος της βασιλείας του Ρωμανού»**. Πρόκειται για την περίοδο κατά την οποία στο βυζαντινό θρόνο είχε ανέλθει ο Ρωμανός Α΄ Λεκαπηνός (919-944), ο οποίος ήδη

⁴⁶⁸ Είναι για το Γρηγόριο της Taron που ο Πορφυρογέννητος γράφει: «**Πρῶτος γὰρ ὁ Κρικορίκιος ἐκεῖνος τοῦ Ταρῶν ἄρχων πρὸς τὸν βασιλέα Ῥωμαίων ἑαυτὸν ὑπέκλινεν καὶ ὑπέταξεν, ἀλλ' ἐξ ἀρχῆς μὲν ἐπαμφοτερίζων ἐφαίνετο, καὶ λόγῳ μὲν τῆν τοῦ βασιλέως φιλίαν προσπεποιεῖτο τιμᾶν, ἔργῳ δὲ τῷ τῶν Σαρακηνῶν κατάρχοντι τὰ καθ' ἡδονὴν διεπράττετο, καὶ διαφόρως ἡγεμῶν ἐχρημάτισεν τῶν ἀπὸ Συρίας ἐξερχομένων φοσσάτων κατὰ τῶν ὑπηκόων θεμάτων τῷ βασιλεῖ Ῥωμαίων, καὶ πάντα τὰ τοῖς Ῥωμαίοις ἐν ἀπορρήτῳ μελετώμενα κατὰ τῶν ἀντιπάλων Σαρακηνῶν πρὸς Συρίαν ἐμήνυεν, καὶ λάθρᾳ περὶ τῶν παρ' ἡμῖν συμβαινόντων ἀεὶ πρὸς τὸν ἀμερμουμνῆν διὰ γραμμάτων ἐδηλοποιεῖ, καὶ δοκεῖν μὲν ἐβούλετο τὰ τῶν Ῥωμαίων φρονῶν, εὐρίσκετο δὲ μᾶλλον τὰ τῶν Σαρακηνῶν προκρίνων τε καὶ τιμῶν...**», βλ. DAI, σ.188. Βλ. επίσης την επικριτική στάση του Πορφυρογέννητου για τη στάση των Ιβήρων στους αραβο-βυζαντινούς αγώνες στην περιοχή τους, στο DAI, σ.210-212.

⁴⁶⁹ DAI, σ.194.

⁴⁷⁰ Ότι ο Asoghik αναφέρεται ετεροχρονισμένα στη μεταγενέστερη βυζαντινή εκστρατεία εναντίον του Dwin θεωρεί πιθανό ενδεχόμενο και ο Yuzbashyan, βλ. K. YUZBASHYAN, 1988, σ.109,126. Με αυτήν την επίφυλαξη («*Mais cette expédition est peut-être un doublet de celle de 927*») αναφέρεται σε αυτήν την εκστρατεία και ο Vasiliev, βλ. A. VASILIEV, 1968, σ.250 υπ.1. και σ.262 υπ.3. Βέβαια ο ίδιος ιστορικός, όπως είδαμε και παραπάνω, δέχεται την πραγματοποίηση αυτής της εκστρατείας, βλ. A. VASILIEV, 1968, σ.249-250,262.

⁴⁷¹ Της παύσης δηλαδή των συγκρούσεων με τους Άραβες έως ότου παρέλθει ο βουλγαρικός κίνδυνος. Τη στρατηγική αυτή ακολούθησε αναλλοίωτη και ο Ρωμανός Α΄.

από τις αρχές της βασιλείας του, παρά τις δυσχέρειες που αντιμετώπιζε η αυτοκρατορία σε άλλα μέτωπα, είχε δείξει τη ζέση του για τον πόλεμο εναντίον των Αράβων και το ενδιαφέρον του για την επέκταση στην Ανατολή. Με την επιτυχή έκβαση του βυζαντινο-βουλγαρικού πολέμου ωστόσο, το 927 οι συνθήκες επέτρεπαν τη μεταφορά του κύριου βάρους των στρατιωτικών επιχειρήσεων στην Ανατολή⁴⁷².

Μία διαφορετική ερμηνεία των γεγονότων έχει υποστηριχθεί από τον Runciman⁴⁷³. Και αυτός ο ιστορικός αρνείται να δεχθεί ότι η μαρτυρία του Asoghik για την πολιορκία αφορά μια πολιορκία που συνέβη το 921-922. Όμως, από την άλλη, δεν τη συνδέει με την αναφορά του Ibn al-Athīr για την πολιορκία του 927. Θεωρεί ότι πρέπει να την τοποθετήσουμε το 915, κατά τη διάρκεια δηλαδή της βυζαντινής στρατιωτικής επιχείρησης που είχε ως στόχο την ανασύλωση του Ashot Β' στην εξουσία. Πιστεύει ότι ο shahinshah, στον οποίο αναφέρεται ο Asoghik, δεν είναι ο Ashot Β' αλλά ο sparapet Ashot και απέναντι από αυτόν και τους Άραβες συμμάχους του βρισκόταν ο Ashot Β' και οι Βυζαντινοί. Πραγματικά η υπόθεση είναι βάσιμη και ελκυστική, αφού ταιριάζει πλήρως στις συνθήκες της εποχής⁴⁷⁴. Όμως η αποδοχή της γεννάει ορισμένα προβλήματα. Ο ίδιος ο Asoghik ουδέποτε αναφέρεται στον sparapet Ashot ως shahinshah, τίτλο που ο ίδιος ο ιστορικός τονίζει ότι πρώτος κατείχε ο Ασωτ Β'. Ακόμη και αν θεωρήσουμε ότι πρόκειται για ένα απλό λάθος, πιθανόν του αντιγραφέα, αυτό δεν εξηγεί την αναφορά στο Subuk. Ούτε ο Subuk ούτε ο Naṣr al-Subuki⁴⁷⁵ δεν είχαν ακόμα εμφανιστεί στο πολιτικό προσκήνιο της χώρας. Και οι δύο παρουσιάστηκαν μετά την αιχμαλώτιση του Sājīd εμίρη, που φυσικά συνέβη αργότερα. Όμως θεωρούμε

⁴⁷² S.M. DIYĀB, 1984, σ.67. Για την ειρήνη Βυζαντινών και Βουλγάρων που ακολούθησε τον θάνατό του Συμεών, βλ. S. RUNCIMAN, 1929, σ.96-100. A. TOYNBEE, 1973, σ.360-362.

⁴⁷³ Βλ. S. RUNCIMAN, 1929, σ.132.

⁴⁷⁴ Επιπλέον θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως επιχείρημα υπέρ της άποψης του Runciman ότι το χωρίο αυτό βρίσκεται μετά την αναφορά της επιστροφής του Ashot και της επιτυχίας του στις επιχειρήσεις εναντίον των Αράβων. Όμως, θεωρούμε ότι η αναφορά σε ολοκλήρωση τη βασιλεία του Ashot είναι τόσο συνοπτική που αυτό το επιχείρημα χάνει την όποια αξία του. Ομοίως για τον ίδιο ακριβώς λόγο θεωρούμε ότι δεν μπορεί να ερμηνευθεί ως χρονολογική ένδειξη η επακόλουθη αναφορά στον θάνατο του Καθολικού Ιωάννη.

⁴⁷⁵ Οι δύο άνδρες δεν θα πρέπει να συγχεόνται, όπως για παράδειγμα πράττει ο Grousset, βλ. R. GROUSSET, 1973, σ.456.

ότι ακόμη πιο καταλυτικό ρόλο στην απόρριψη της θεωρίας του Runciman πρέπει να έχει η αναφορά των ονομάτων του Ρωμανού και του Κουρκούα, αλλά και ο τρόπος με τον οποίο αναφέρεται ο σχολαστικός Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητο στη βυζαντινή επιχείρηση εναντίον του Dwin: «Ἐπὶ δὲ τῆς βασιλείας τοῦ κυροῦ Ῥωμανοῦ, τοῦ βασιλέως ὁ μάγιστρος Ἰωάννης ὁ Κουρκούας ἀπερχόμενος κατὰ τοῦ κάστρου Τιβίου, εἰς τὴν δίοδον αὐτοῦ ἠφάνισεν τὴν πᾶσαν χώραν τῆς Φασιανῆς, ὡς ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν κρατουμένην. Ἀλλὰ καὶ ὁ πατριίκιος Θεόφιλος, ὁ ἀδελφὸς τοῦ προρρηθέντος μαγίστρου Ἰωάννου, τὸ πρῶτον αὐτοῦ στρατηγεύοντος ἐν Χαλδία, ἐπραΐδευσε τὴν τοιαύτην χώραν τῆς Φασιανῆς...»⁴⁷⁶.

Στο παραπάνω εδάφιο μπορούν να γίνουν οι εξής παρατηρήσεις: α) είναι ξεκάθαρο ότι η επιχείρηση εναντίον του Dwin έγινε επί της ηγεμονίας του Ρωμανού β) εμμέσως και ο Πορφυρογέννητος άφηνει να εννοηθεί η βυζαντινή αποτυχία, εφόσον σαν απότοκο μιας εκστρατείας εναντίον του Dwin αναφέρει μόνο τη λεηλασία της ευρύτερης περιοχής της Karin. Με αυτό τον τρόπο η βυζαντινή μαρτυρία συμφωνεί τόσο με την αραβική όσο και με την αρμενική. γ) Ακόμη και αν εδώ ο Κουρκούας δεν αναφέρεται σαν δομέστικος (κατί που ενδεχομένως να μπορούσε να ισχυροποιήσει τη θέση του Runciman), ο Πορφυρογέννητος αναφέρει τη συνέργεια του Ιωάννη με τον αδερφό του Θεόφιλο τον καιρό που αυτός ήταν στρατηγός Χαλδίας. Γνωρίζοντας ότι ο τελευταίος ανήλθε σε αυτό το αξίωμα το 923 (μετά την καταστολή της επανάστασης του τότε στρατηγού του θέματος, Βάρδα Βοϊλά) αναγκαζόμαστε να απορρίψουμε την τοποθέτηση της επιχείρησης πριν από το 923. Και ο Asoghik και ο Ibn al-Athīr, όμως, υποστηρίζουν ότι η επίθεση των Βυζαντινών έγινε υπό τη βασιλεία του Ρωμανού Α', και όπως θα δείξουμε και παρακάτω, οι ομοιότητες είναι πολλές για να τις θεωρήσουμε απλές συμπτώσεις.

Αποδεικνύοντας ότι πρέπει να απορρίψουμε την πληροφορία για την πολιορκία του Dwin το 921-2 πρέπει να διερευνήσουμε την άποψη πολλών ιστορικών που θέλουν τον Ashot Β' να απομακρύνεται από τους Βυζαντινούς. Δύο

⁴⁷⁶ DAI, σ.208.

είναι οι μαρτυρίες που δύναται να χρησιμοποιηθούν από τους ιστορικούς περί τούτου. Η πρώτη έχει να κάνει με την επανάσταση στην Uti από τον nakharar Amram, επονομαζόμενο ως C'lik. Η σοβαρότητα της επανάστασης αυτής ήταν μεγάλη και οι άνδρες του Amram έφθασαν πολύ κοντά στο να αιχμαλωτίσουν το βασιλιά μετά από μία επιτυχή ενέδρα εναντίον του⁴⁷⁷. Σύμφωνα με τον Αρμένιο ιστορικό, ο Ashot Β' έμαθε ότι ο Amram κινούνταν με τις ευλογίες του Κουρκούα και μάλιστα ότι σκόπευε να εισέλθει στην υπηρεσία του. Ο Ghewondyan συνδέει αυτή την επανάσταση του Amram με την εκστρατεία στο Dwin⁴⁷⁸.

Το χωρίο, στο οποίο βασίζεται η ανάλυση αυτή προέρχεται από τον Καθολικό και είναι το ακόλουθο: **«Αφού είχε εγκαταλείψει και ατιμάσει την επικράτειά του (ο Amram), αποφάσισε να μπει στην υπηρεσία του Gurgen, ενός ξένου προϊστάμενου πρίγκιπα της Gamirk' (Καππαδοκίας). Αυτός επίσης κέρδισε όλους τους nakharar της επαρχίας με το μέρος του και τους παρότρυνε να επαναστατήσουν»**⁴⁷⁹. Γίνεται ξεκάθαρό, θεωρούμε, ότι στο χωρίο γίνεται λόγος για έναν επαναστάτη που στα σχέδιά του είχε, προφανώς σε περίπτωση αποτυχίας, να καταφύγει δίπλα στον Κουρκούα και όχι για μια επαναστάση υποκινούμενη από τους Βυζαντινούς. Επομένως, πολύ σωστά, ο Yuzbashyan απορρίπτει κατηγορηματικά τις αναφορές των δευτερογενών μελετών για την ύπαρξη κρίσης μεταξύ Βυζαντίου και Αρμενίας αυτή την περίοδο⁴⁸⁰. Ισχυρίζεται ότι ακόμη και το περιστατικό με τον ishkhan της Uti δεν μπορεί να θεωρηθεί ως ένδειξη για την επιδείνωση των σχέσεων του Ashot Β' με την Κωνσταντινούπολη⁴⁸¹, ενώ σωστά παρατηρεί ότι δεν υπάρχει οποιαδήποτε αναφορά σε βυζαντινή πηγή που να φανερώνει ότι οι Βυζαντινοί αμφισβητούσαν την πίστη του Ashot Β'.

⁴⁷⁷ H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.77-78. A. YEGHIAZARYAN, 2015, σ.48.

⁴⁷⁸ A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.76.

⁴⁷⁹ Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.555(MAKSOUDIAN, 1987, σ.215): «եւ լքեալ խոսեալ անարգեալ գրնիկ տէրութիւնն իւր, հաճէր հաւանէր մտանել ընդ լծով ծառայութեան անբնիկն Գուրգենայ, որ իշխան իշխանաց էր Գամրաց աշխարհին. նա եւ գայլս եւս գրոլոր նախարարութիւն այնմ նահանգի դրոյթ ընդ ինքեան տուեալ ի նոյն յարդարէր ապստամբութիւն:».

⁴⁸⁰ K. YUZBASHYAN, 1988, σ.109.

⁴⁸¹ Πρβλ. B. MARTIN-HISARD, 2000, σ.410.

Ένα διαφορετικό τρόπο ερμηνείας, επίσης, έχει προτείνει ο Adontz⁴⁸². Ο ιστορικός αποδέχεται πλήρως την μαρτυρία του Asoghik, θεωρώντας ότι μετά το 917 και τη βελτίωση των σχέσεων του Bagratuni βασιλιά με το Sājīd εμίρη, η δημοτικότητα του Ashot έπεσε κατακόρυφα μεταξύ των συμπατριωτών του, γεγονός που από την μία έφερε ένα κύμα συνωμοσιών και εξεγέρσεων των Αρμενίων εναντίον του, και από την άλλη κατέστησε τη συμμαχία του με τους Αραβες μονόδρομο. Μάλιστα ο μεγάλος ιστορικός συνδέει την αναφορά της επανάστασης του Amram με την πολιορκία του Dwin, υποθέτωντας ότι όσο πλησιάζε ο Κουρκούας στο Dwin, ο Amram ενώθηκε με τον Βυζαντινό στρατηγό αντιδρώντας και αυτός, όπως πολλοί ishkhan, στη συμφιλίωση του βασιλιά του με το φονιά του πατέρα του. Όμως ολόκληρη η υπόθεση του Adontz βασίζεται στο επιχείρημα ότι ο Ashot αντιμετώπισε ένα κύμα εσωτερικής αντίδρασης, όταν ειρήνευσε με τον Yusuf, κάτι που δεν στηρίζεται σε καμία πηγή. Αντιθέτως υπάρχουν ενδείξεις περί του αντιθέτου: όπως και ο ίδιος ο ιστορικός γράφει στο έργο του σε ένα μεγάλο μέρος αυτών των εξεγέρσεων σημαντικό, αν όχι πρωταγωνιστικό ρόλο, έπαιξε ο sparapet Ashot. Στη φυσική απορία, γιατί οι συνομάτες διαλέξαν να αντισταθούν στο βασιλιά τους, παρακινούμενοι από την αντιπάθεια τους για τον Yūsuf, συνεργαζόμενοι ουσιαστικά με το πρώην ανδρείκελό του, ο ίδιος προσπαθήσε να απαντήσει ότι ο sparapet πάντα έδειχνε ηθικούς ενδοιασμούς και διστακτικότητα απέναντι στο Sājīd εμίρη. Η αλήθεια, όμως, είναι ότι ο βασιλιάς με το υψηλότερο ηθικό κύρος στην Αρμενία, ακριβώς λόγω της αντίστασης που είχε προβάλει στον Yūsuf, ήταν ο Ashot. Ο Gagik Artsruni και ο sparapet Ashot όχι μόνο είχαν συνεργαστεί μαζί με τον εμίρη για την επικράτηση εναντίον του Smbat, αλλά και είχαν στεφθεί ως βασιλείς από τον ίδιο.

Περί της απουσίας, επίσης, κοινών βυζαντινο-αρμενικών επιχειρήσεων που ίσως να οδήγησε ορισμένους στην αποδοχή της θεωρίας του Ghewondyan, πρέπει να επισημανθεί, ότι μέχρι να απαλλαγεί από τον Συμέων το Βυζάντιο είχε αναστείλει τις επιχειρήσεις του στην Ανατολή. Το ίδιο μάλιστα διάστημα ο Yerkat δοκιμαζόταν από μία σειρά επαναστάσεων και εξεγέρσεων. Όταν ο Ρωμανός

⁴⁸² N.ADONTZ, 1965, σ.282-283.

μπόρεσε να αρχίσει ξανά τις επιθέσεις στην Ανατολή, ο Καθολικός Yovhannes Drasxanakertc'i είχε ήδη πεθάνει, ενώ ο Συνεχιστής του Tonma Artsruni απέφευγε επιμελώς τις αναφορές στον Ashot Β', ώστε να μην δημιουργήσει στους αναγνώστες οποιαδήποτε αμφισβήτηση του βασιλικού κύρους του Gagik.

Υπάρχουν όμως ακόμη δύο σοβαρές ενδείξεις που πρέπει να μας οδηγήσουν στο συμπέρασμα ότι ο Ashot Β' έμεινε πιστός στους Βυζαντινούς καθόλη τη διάρκεια της βασιλείας του. Η πρώτη έχει να κάνει με τη φυγή του Καθολικού στην αυλή του Gagik. Ο Αρμένιος ιεράρχης αποξενωμένος από τον Bagratuni ηγεμόνα, με αφορμή τη μεταγενέστερη κατάληψη του Dwin από τους Sājids, εγκατέλειψε την προστασία του Ashot και κατέφυγε στην αυλή του Gagik Artsruni. Παρότι ο ίδιος ισχυριζόταν ότι αυτός που τον έστειλε στο Vaspurakan ήταν ο ίδιος ο Ashot Β', ο Yeghiazaryan σωστά κρίνει αυτόν τον ισχυρισμό ως μία δικαιολογία της αλλαγής στρατοπέδου του Καθολικού⁴⁸³. Όμως κανείς, από όσο γνωρίζουμε, δεν έχει συνδέσει την προδοσία του Καθολικού με τη δεύτερη επιστολή που έστειλε ο Νικόλαος Μυστικός στον Αρμένιο βασιλιά⁴⁸⁴. Παρότι αυτή θα την εξετάσουμε αναλυτικά στο τέταρτο κεφάλαιο, σε αυτό το σημείο ας αναφέρουμε συνοπτικά ότι ο προκαθήμενος της βυζαντινής εκκλησίας καλούσε τον Αρμένιο ηγεμόνα να φροντίσει να αποστείλει το διάδοχο του Καθολικού, ώστε αυτός να χειροτονηθεί στην Κωνσταντινούπολη. Από το περιεχόμενο της επιστολής καθίσταται σαφές ότι ο Πατριάρχης απευθυνόταν σε έναν φίλο σύμμαχο, ο οποίος ήταν μάλιστα διατεθειμένος να προχωρήσει στην οριστική επούλωση του δογματικού χάσματος μεταξύ των δύο εκκλησιών. Άλλωστε τις ελπίδες των Βυζαντινών είχε τονώσει και ο ίδιος ο Καθολικός, ο οποίος στη δική του επιστολή υποσχόταν την πλήρη υποταγή των Αρμενίων στην αυτοκρατορική αρχή. Πιθανόν μάλιστα αν αποδεχτούμε ότι όντως ο Καθολικός απομακρύνθηκε από τον Bagratuni βασιλέα για αυτό το λόγο, να μπορέσουμε να εξηγήσουμε γιατί στα τέλη του έργου του ο προκαθήμενος της αρμενικής εκκλησίας νιώθει την

⁴⁸³ A. YEGHIAZARYAN, 2015, σ.49-52. Για τον Vardanyan, αιτία της αλλαγής στρατοπέδου του Καθολικού ήταν η αδυναμία του Ashot Β' να απελευθερώσει το Dwin από τους Άραβες, βλ. V. VARDANYAN, 1969, σ.102.

⁴⁸⁴ Την ταυτότητα του παραλήπτη έχει αποδείξει η Martin-Hisard, βλ. B. MARTIN-HISARD, 2000, σ.423-425. Για μία διαφορετική προσέγγιση, βλ. T.GREENWOOD, 2010, σ.85.

ανάγκη να επικρίνει το βασιλιά του με τα παρακάτω λόγια: «**Μου φαίνεται ότι αυτός άλλαξε το μυαλό του που προηγουμένως ήταν συνετό, σε ακάθαρτες σκέψεις και εγκατέλειψε τη γλυκυτήτα της θείας λατρείας. Ακολουθώντας τον τρόπο των Φαρισαίων, εξανάγκασε (τους ανθρώπους) στην αλαζονική του θέληση. Ήταν πιθανόν αυτός ο λόγος που επέφερε πάνω του αυτήν τη καταδίκη (την ήττα από τον Amram)**»⁴⁸⁵.

Όλα αυτά απέχουν φυσικά πολύ από την εικόνα που παρουσιάζει μερίδα της σύγχρονης βιβλιογραφίας, που θέλει τον Ashot να συμμαχεί με τους Άραβες εναντίον της Αυτοκρατορίας. Το αξιομνημόνευτο, όμως, είναι ότι ενώ έως τώρα ο Καθολικός Yonhannes παρουσιάζοταν ως ο φιλο-βυζαντινός παράγοντας στην αρμενική πολιτική σκηνή, εδώ βλέπουμε ότι ενώνοντας τα κομμάτια του πάζλ μπορούμε, με κάθε επιφύλαξη, να αποδώσουμε την αλλαγή στρατοπέδου του Καθολικού στην απογοητεύσή του από την πραγματικά φιλο-βυζαντινή στάση του βασιλιά του. Ακόμη και ο Adontz, ο οποίος αποδέχεται τη συνεργασία του Ashot με το Subuk εναντίον των Βυζαντινών, έχει τονίσει, με αφορμή το ζήτημα της επίσκεψης του Ιωάννη στην Κωνσταντινούπολη, ότι δεν θα πρέπει να είμαστε σίγουροι ότι ο Καθολικός εννοούσε όλα όσα είχε υποσχεθεί στις επιστολές του προς τους Βυζαντινούς⁴⁸⁶. Δεν είναι διόλου απίθανο λοιπόν, ο Καθολικός να απογοητεύτηκε με τον Bagratuni βασιλιά για το πόσο μακριά ήταν διατεθειμένος να φθάσει, ώστε να ικανοποιήσει τους συμμάχους του. Παρότι η παραπάνω υπόθεση είναι ουσιαστικά μία απλή εικασία και δε βασίζεται πουθενά, ωστόσο ακόμη και το γεγονός ότι αυτή είναι λογική ερμηνεία των τεκταινομένων στη χώρα, φανερώνει το πόσο λανθασμένη ήταν η μέχρι τώρα εικόνα που είχαμε για τις πολιτικές επιλογές του Ashot.

Ένα ακόμα στοιχείο που έμμεσα, πάλι, μας οδηγεί στην ακραιφνή φιλο-βυζαντινή στάση του Ashot είναι το γεγονός, όπως έχει καταδείξει η σύγχρονη

⁴⁸⁵ Yonhannes Drasxanakert'ci, σ.556-557(MAKSOUDIAN, 1987, σ.216): «Թուի ինձ էթ զըղախոհորհին զայն, զը նախն էր ստացել, յանմարտի բըղախոհորհին փոխարկել, եւ զբաղորհին պաշտամանն Աստուծոյ յանձնէ ի բաց վարատել, եւ ըստ արիւսկի փարիւեցոյն զամբարտաւան կանս կամեցուցել իր, վասն այնորիկ թերեւս դատապարտել անկանէր».

⁴⁸⁶ N.ADON TZ, 1965, σ.274.

έρευνα, της διατήρησης του τίτλου του, άρχων των αρχόντων, μέχρι το τέλος της ζωής του. Παρότι πολλοί μελετητές έσπευσαν να υποθέσουν ότι η βυζαντινή αναγνώριση του ίδιου τίτλου στον Gagik Artsruni σήμαινε την απόσυρση της βυζαντινής υποστήριξης από τον Bagratuni βασιλιά⁴⁸⁷, ο Yuzbashyan έχει καταδείξει ότι η μεταφορά αυτού του τίτλου έγινε μόνο μετά τον θάνατο του Ashot B'⁴⁸⁸, κατά τη διάρκεια δηλαδή της ηγεμονίας του αδερφού του Abas⁴⁸⁹. Νομίζουμε ότι ένα εδάφιο του De Cerimoniis⁴⁹⁰ σε συνδυασμό με τον εκτιμώμενο χρόνο συγγραφής του (957-959⁴⁹¹), μπορεί να λειτουργήσει καθοριστικά στην αποδοχή της θεώρησης του Αρμένιου ιστορικού, αφού σε αυτό γίνεται φανερό ότι ακόμη και αυτή την ύστερη εποχή η μεταφορά του τίτλου από τους Βαγρατίδες στους Artsruni δεν είχε ολοκληρωθεί: μόνο ο Bagratuni αποκαλείται πνευματικό τέκνο του Αυτοκράτορα, ενώ για τον άρχοντα του Vaspurakan μεγάλη σημασία έχει ο χαρακτηρισμός «ὁ νῦν τιμηθεὶς ἄρχων τῶν αρχόντων», ο οποίος δείχνει με ξεκάθαρο τρόπο ότι για τους Βυζαντινούς η ανάληψη του ηγετικού τίτλου της Αρμενίας από τους Artsruni δεν ήταν ένα τετελεσμένο γεγονός⁴⁹². Γιατί όμως οι Βυζαντινοί δυσανεστήθηκαν από τον Abas και επέλεξαν να στραφούν στον Gagik; Πάλι κανένα στοιχείο δεν μας παρέχουν οι πηγές μας. Όμως, αυτό που γνωρίζουμε με σιγουριά είναι ότι οι κινήσεις για την Ένωση των εκκλησιών που

⁴⁸⁷Βλ. ενδεικτικά: Κ.ΜΑΚΣΟΥΔΙΑΝ, 1988-9, σ.342. Α.Ε. REDGATE, 2006, σ.309. Τ. GREENWOOD, 2010, σ.85. Οι Martin-Hisard και Greenwood δεν αποκλείουν την περίπτωση για κάποιο διάστημα οι δύο άνδρες, Ashot B' και Gagik να αποκαλούνταν με τον ίδιο τίτλο από τους Βυζαντινούς, βλ. Β. MARTIN-HISARD, 2000, σ.423. Τ. GREENWOOD, 2010, σ.86. Βλ. επίσης S. COWE, 2000, σ.79.

⁴⁸⁸ Στο ίδιο συμπέρασμα είχε καταλήξει και ο Runciman, βλ. S. RUNCIMAN, 1929, σ.159.

⁴⁸⁹ Βλ. επίσης Κ. YUZBASHYAN, 1988, σ.84-85,115. Β. MARTIN-HISARD, 2000, σ.425-426. Μία βάσιμη υπόθεση για το χρόνο αποδοχής του βασιλικού τίτλου του Gagik από τους Βυζαντινούς παρέχει η Martin-Hisard, συνδέοντάς την με τις κοινές επιχειρήσεις Βυζαντινών και Artsruni το 931, βλ. Β. MARTIN-HISARD, 2000, σ.389.

⁴⁹⁰ De Cerimoniis, σ.686-687 :«εις τὸν ἄρχοντα τῶν αρχόντων τῆς μεγάλης Αρμενίας, βούλλα χρυσῆ τρισολδία „Κωνσταντῖνος καὶ Ῥωμανὸς, πιστοὶ ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ αυτοκράτορες αὐγουστοὶ μεγάλοι βασιλεῖς Ῥωμαίων, πρὸς ὃ δεῖνα τὸν περιφανέστατον πρῶτον τῆς Αρμενίας καὶ πνευματικὸν ἡμῶν τέκνον.” εἰς τὸν ἄρχοντα τοῦ Ασπουρακᾶν, ἡγουν τοῦ Βασπαρακᾶν, ὁ νῦν τιμηθεὶς ἄρχων τῶν αρχόντων. βούλλα χρυσῆ τρισολδία...». Το ίδιο χωρίο θα μας απασχολήσει και αργότερα στο τέταρτο κεφάλαιο.

⁴⁹¹ M. McCORNICK, 1991, σ.595-597.

⁴⁹² Βλ. την ανάλυση της Martin-Hisard, όπου είναι αξιοσημείωτη η σύνδεση του πρῶτον του ελληνικού κειμένου με τον τίτλο του Shahinshah, βλ. Β. MARTIN-HISARD, 2000, σ.424.

τόσο είχαν προχωρήσει επί Ashot, διεκόπησαν απότομα επί Abas. Παραμένοντας μία απλή υπόθεση, θεωρούμε ότι αυτό το στοιχείο έρχεται να ενισχύσει όσα ειπώθηκαν ήδη παραπάνω.

γ') Η τελευταία περίοδος ηγεμονίας του Ashot Β'.

Όπως ήδη αναφέραμε παραπάνω, μέχρι το 927, όποτε και ξανά άρχισαν οι βυζαντινές επιχειρήσεις στην Ανατολή, ο Ashot είχε να αντιμετωπίσει έναν κυκεώνα εσωτερικών εξεγέρσεων και επαναστάσεων⁴⁹³, αλλά και την ανανέωση των επιχειρήσεων με τους Sājids. Στη Gugark της αρμενο-ιβηρικής μεθορίου οι ishkhans Vasak και Ashot κινήθηκαν με στόχο τη δημιουργία μιας ανεξάρτητης ηγεμονίας. Για την αντιμετώπισή τους κρίθηκε απαραίτητη η αποστολή του sparapet Abas⁴⁹⁴. Σύντομα όμως η εσωτερική δυσαρέσκεια στις πολιτικές του Ashot έφθασε σε τέτοιο σημείο, που στενοί του σύμμαχοι άρχισαν να τον εγκαταλείπουν σωρηδόν και να στρέφονται εναντίον του. Σε αυτήν την ομάδα περιλαμβάνονταν ο σύμμαχός του στους αγώνες εναντίον του sparapet Ashot, ishkhans Gurgēn της Gugark, ο πεθερός του Sahak Sevadi⁴⁹⁵, ακόμη και ο ίδιος ο αδερφός του και sparapet, Abas Bagratuni⁴⁹⁶. Η ειρηνική πολιτική όμως που ακολούθησε ο Subuk απέναντι στον Αρμένιο βασιλιά, κατά την περίοδο της αιχμαλωσίας του Yūsuf, έδωσε στον Ashot τον απαραίτητο χρόνο να καταστείλει με επιτυχία όλα αυτά τα κινήματα. Η ιδιαίτερα σκληρή στάση του Αρμένιου βασιλιά απέναντι στους ηττημένους επαναστάτες, πολλοί από τους οποίους ακρωτηριάστηκαν ή τυφλώθηκαν⁴⁹⁷, φανερώνει το πόσο κρίσιμη ήταν η κατάσταση. Μάλιστα η σκληρή πολιτική του Ashot οδήγησε στην επέκταση της επικράτειας του βασιλείου του. Συγκεκριμένα, γεμάτος καχυποψία για τις σχέσεις του ηγέτη της Gegharkunik, Vasak, με τον sparapet Ashot αλλά και τον Gurgēn και παρά τους όρκους που είχε δώσει στον Καθολικό, ο Ashot θα φυλακίσει το Vasak και θα προσαρτήσει

⁴⁹³ Βλ. συνοπτικά, N. GARSOÏAN, 2004d, σ.160.

⁴⁹⁴ Yovhannes Drasxanakert'ci, σ.539-540(MAKSOUDIAN, 1987, σ.203-204).

⁴⁹⁵ Yovhannes Drasxanakert'ci, σ.546(MAKSOUDIAN, 1987, σ.208-209).

⁴⁹⁶ Για τα κίνητρα της επανάστασης του Abas, βλ. A. YEGHIAZARYAN, 2015, σ.42.

⁴⁹⁷ A.E. REDGATE, 2006, σ.308-309. A. YEGHIAZARYAN, 2015, σ.44.

ολόκληρη την περιοχή στο βασίλειό του⁴⁹⁸. Παρόμοια και η Gardman θα περάσει στην κυριαρχία των Bagratuni, όταν μετά την καταστολή της επανάστασης του πεθερού του Ashot B', Sahak, ο βασιλιάς θα προσαρτήσει την περιοχή⁴⁹⁹.

Το σημαντικό είναι, όμως, ότι ο Ashot είχε καταφέρει να αντιμετωπίσει τις σημαντικότερες από αυτές τις εξεγέρσεις, όταν χρειάστηκε να αντιμετωπίσει εκ νέου τις επιθέσεις από το Αζερμπαϊτζάν. Το 922 ο Sājīd Yūsuf απελευθερώθηκε από τη φυλακή⁵⁰⁰ και επανήλθε στο Αζερμπαϊτζάν ακόμη ισχυρότερος. Η περίοδος αποφυλάκισης του Sājīd δεν είναι καθόλου τυχαία. Έγινε το έτος που οι αραβικές πηγές αρέσκονται να ονομάζουν το *Έτος της Καταστροφής*, χρονιά κατά την οποία η ομάδα των Furāt ανακατέλαβε το βεζιράτο⁵⁰¹, ενώ οι Qarāmiṭa άρχισαν εκ νέου τις καταστροφικές τους επιθέσεις υπό την ανανεωμένη ηγεσία του πολεμοχαρούς ηγέτη Σουλεϊμάν μπν Χασάν⁵⁰². Λίγο πριν φθάσει ο Yūsuf στο Αζερμπαϊτζάν, πληροφορήθηκε τον θάνατο του πιστού του ghulam, Subuk⁵⁰³.

Οι εγκάρδιες σχέσεις του Yūsuf με τους Furāt δεν του απέφεραν μόνο την απελευθέρωσή του, αλλά και την αναγνώριση της δικαιοδοσίας του τόσο στο Αζερμπαϊτζάν όσο και στις περιοχές, των οποίων η κατάκτηση πριν έξι χρόνια είχε οδηγήσει στη σύγκρουση με το Χαλιφάτο⁵⁰⁴. Μάλιστα ο Yūsuf ενδυναμώθηκε περαιτέρω το 924 με την προσωρινή κατάληψη της Ray⁵⁰⁵. Με φιλικές σχέσεις πλέον με την κεντρική εξουσία στη Βαγδάτη, το πεδίο που προσέφερε ευκαιρίες

⁴⁹⁸ Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.545(MAKSOUDIAN, 1987, σ.207-208).Βλ. αναλυτικά Η. UT'MAZYAN, 1958, σ.118-119. R.MAT'EVOSYAN, 1990, σ.116-117. B. MARTIN-HISARD, 2000, σ.402-403.

⁴⁹⁹ R. GROUSSET, 1973, σ.453-455. B. MARTIN-HISARD, 2000, σ.414.

⁵⁰⁰Βλ. Miskawayh, τ.5, σ.47(MARGOLIOUTH,1921, σ.91). Ibn Zāfir, σ.116. al-Hamadānī, σ.29.Ibn al-Athīr, τ.7, σ.10. Είναι ενδιαφέρον ότι ο Καθολικός αναφερόμενος στην απελευθέρωση του Yūsuf, δείχνει να γνωρίζει τον Munis, τον Monos (Մոնոս), όπως τον αναφέρει, βλ. Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.558(MAKSOUDIAN, 1987, σ.218).

⁵⁰¹ Hilāl Aṣ-Ṣābī, σ.33-34.

⁵⁰² H. KENNEDY, 2004, σ.191. M.A. SHABAN, 2001b, σ.304.

⁵⁰³ Ibn Zāfir, σ.116. Ibn al-Athīr, τ.7, σ.10.

⁵⁰⁴Ανώνυμοι Συνεχιστές Tonma Artsruni, σ.287(VARDANYAN, 1978, σ.290.-THOMSON,1985, σ.349): «Του παραδόθηκε όλη η γη της Περσίας και ολόκληρη η Αρμενία και μαζί οι μεγάλες πόλεις, τις οποίες είχε καταλάβει κατά τη διάρκεια της επανάστασης, όπως επίσης η πόλη της Rai και η μεγάλη πόλη της Basra» («սլաւի ի ձեռն նրա գրնալ աշխարհն Պարսից և գրար շար, միակամայն և գրարսն մեծամեծ, գրար քնուրեւար յափշտակելի էր յաւիրս ապստամբութեանն, և զՌայ քաղաք և զմեծն Բասրայ:»)։ Ibn al-Athīr, τ.7, σ.10. al-Hamadānī, σ.29.

⁵⁰⁵ Ibn al-Athīr, τ.7, σ.15-16. Βλ., επίσης, W. MADELUNG, 1999, σ.231.

στο Sājīd για περαιτέρω ισχυροποίηση ήταν η Αρμενία. Από την πρώτη στιγμή ο Sājīd έδειξε ότι η πολιτική της διατήρησης φιλικών σχέσεων που είχε ακολουθήσει ο Subuk έφθασε στο τέλος της. Οι πρώτες του προσπάθειες κατευθύνθηκαν εναντίον του Vaspurakan, χωρίς ωστόσο να καταφέρει κάτι αξιόλογο εναντίον του Gagik A'⁵⁰⁶. Σύντομα λοιπόν οι εχθροπραξίες μεταξύ Sājīds και Bagratuni άρχισαν εκ νέου.

Το Dwin, το οποίο υποτίθεται ο Αρμένιος βασιλιάς την προηγούμενη χρονιά είχε υπερασπιστεί απέναντι στους Βυζαντινούς, τώρα έπαιζε το ρόλο της στρατιωτικής βάσης για τις επιχειρήσεις εναντίον των Bagratuni, τις οποίες εξαπέλυσε ο Yūsuf το 923⁵⁰⁷. Ο Yūsuf πάντως δεν πήγε αυτοπροσώπως στην Αρμενία, αλλά απέστειλε ως διοικητή των στρατιών του και της χώρας τον Naṣr al-Subukī· ο οποίος εγκαταστάθηκε στο Dwin και ακολουθώντας τακτικές παρόμοιες με αυτές του Bughā του Πρεσβύτερου αιχμαλώτισε πολλούς Αρμένιους nakharar, όπως τον Babek και τον Sahak της Syunik⁵⁰⁸. Μάλιστα, στο πλαίσιο μιας σειράς αντιχριστιανικών μέτρων, ο Naṣr προσπάθησε να συλλάβει και τον ίδιο τον Καθολικό με αυτόν να καταφεύγει αρχικά στην αυλή του sparapet στη Bagaran και έπειτα στο Vaspurakan δίπλα στον Gagik Artsruni. Γενικά η εκστρατεία του Naṣr αναλώθηκε σε αλώσεις και λεηλασίες πλούσιων πόλεων και μοναστηριών, την

⁵⁰⁶ Yovhannes Drasxanakert'ci, σ.558-562(MAKSOUUDIAN, 1987, σ.218-220), βλ. επίσης V. VARDANYAN, 1969, σ.99-102. Ο Ανώνυμος όχι μόνο δεν κάνει λόγο για συγκρούσεις αλλά αναφέρει ότι μετά την αποφυλάκισή του ο Yūsuf έσπευσε να επικυρώσει το βασιλικό τίτλο του Gagik, βλ. Ανώνυμοι Συνεχιστές Tonma Artsruni, σ.287(VARDANYAN, 1978, σ.291.THOMSON,1985, σ.349). Αν, χωρίς καμιά βεβαιότητα, αποδεχθούμε αυτή την πληροφορία, πιθανόν να πρόκειται για μία προσπάθεια να σύρει τον Gagik εκ νέου σε μία συμμαχία στις επιθέσεις που ο ίδιος σχεδίαζε εναντίον του Bagratuni βασιλέα. Κατά τη γνώμη μας πάντως παραμένει πιο πιθανό η αναφορά αυτή να αποτελεί επινόηση του συγγραφέα, προορισμένη να προσφέρει επιπλέον νομικά ερείσματα στο βασιλικό τίτλο του πάτρωνά του την εποχή που στην Αρμενία υπήρχε πλέον ένας shahinshah. Για το τελευταίο αυτό γεγονός φυσικά δεν υπάρχει καμιά αναφορά στο ίδιο έργο.

⁵⁰⁷ H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.79.A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.76.

⁵⁰⁸Βλ. αναλυτικά για τη σύλληψη των δύο ishkhan της Syunik, στο Step'annos Orbēlean, σ.241-242 (BEDROSIAN, 2015, σ.105-106). Επίσης H. UT'MAZYAN, 1958, σ.122. S.M. DIYĀB, 1978, σ.192.

Ίδια στιγμή που ο Bagratuni βασιλέας και οι υπόλοιποι ishkhan της χώρας είχαν αποσυρθεί στην ασφάλεια των δυσπρόσιτων οχυρών τους⁵⁰⁹.

Πάντως το 924, ο Naṣr επέστρεψε στο Αζερμπαϊτζάν, για να βοηθήσει τον Yūsuf στην καταπολέμηση μίας εξέγερσης, αφήνοντας αντικαταστάτη έναν άνδρα με το όνομα Bishr/Bashir (αρμενικά Բշր)⁵¹⁰. Ο Bashir είχε λάβει διαταγές να συνεχίσει τις επιχειρήσεις του Naṣr, με κύριό του στόχο την επικράτηση έναντι των δυνάμεων του Ashot Β'. Ωστόσο ο Bashir αποδείχθηκε ιδιαίτερα αναποτελεσματικός στις επιθετικές του ενέργειες. Ενώ προσπαθούσε να καταλάβει το φρούριο Garni, στο μέσο περίπου της απόστασης Dwin και λίμνης Σεβάν οι δυνάμεις του ηττήθηκαν από τον υπαρχηγό του Ashot iskhan Gēorg⁵¹¹. Μετά την ήττα του και αφού ανασύνταξε τις δυνάμεις του στο Dwin, ο Bashir κατευθύνθηκε προς τη λίμνη Sevan, με επιχειρησιακό στόχο να αιχμαλωτίσει τον Bagratuni βασιλέα, του οποίου η φυγή από τη μικρή νησίδα της λίμνης φάνταζε αδύνατη. Ο στρατός του Bashir προσπάθησε επανειλημμένα να αλώσει το φρούριο, ωστόσο όχι μόνο αυτό δεν επιτεύχθηκε, αλλά τις αραβικές δυνάμεις κατανίκησε ο Αρμένιος ηγεμόνας. Συγκεκριμένα ο Ashot, χρησιμοποιώντας το τέχνασμα της προσποιητής παράδοσης, επιτέθηκε αιφνιδιαστικά στον εχθρό στις όχθες της λίμνης καταγαγόντας μια λαμπρή νίκη⁵¹². Ο ηττημένος Bashir, παρότι καταδιωκόμενος από τον Ashot, σκέφτηκε να ισοφαρίσει την αποτυχία του στρεφόμενος εναντίον του οχυρού που βρισκόταν ο iskhan Gēorg. Ο Gēorg, όμως, νίκησε για δεύτερη φορά τις αραβικές δυνάμεις και τα υπολείμματα του αραβικού στρατού βρήκαν τελικά ασφάλεια πίσω από τα τείχη του Dwin⁵¹³.

⁵⁰⁹ Βλ. αναλυτικά για αυτή την περίοδο, Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.562-576(MAKSOUDIAN, 1987, σ.220-230).

⁵¹⁰Βλ. Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.576(MAKSOUDIAN, 1987, σ.230). Step'annos Orbēlean, σ.243 (BEDROSIAN, 2015, σ.106). Ο Runciman πιθανολογεί ότι ο συγκεκριμένος άνδρας δεν είναι άλλος από τον πρώην διοικητή της Ταρσού, βλ. S. RUNCIMAN, 1929, σ.135. Για αυτόν, βλ. al-Ṭabarī, τ.10 σ.329(ROSENTHAL, 1985, σ.204). Βλ. επίσης A. VASILIEV, 1968, σ.230,244.

⁵¹¹ Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.576-577(MAKSOUDIAN, 1987, σ.230-231).

⁵¹² Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.577-578(MAKSOUDIAN, 1987, σ.231).

⁵¹³ Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.578(MAKSOUDIAN, 1987, σ.231-232). Για τις συγκρούσεις του Ashot με τον Bashir, βλ. γενικά, H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.81. R. GROUSSET, 1973, σ.461-462. A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.76-7. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.245. Ṣ.M. DIYĀB, 1978, σ.193. A. YEGHIAZARYAN, 2015, σ.50-51.

Παράλληλα με τις επιχειρήσεις του *Bashir* στη *Sevan* ο *Nasr* άρχισε να επιτίθεται στη *Siunik*⁵¹⁴. Ο αρχηγός του οίκου *Smbat* αναγκάστηκε να συνάψει μια συνθήκη με το *Nasr*⁵¹⁴ τονώνοντας την ελπίδα του τελευταίου ότι θα κατάφερε να δημιουργήσει, σαν επανάληψη των γεγονότων στα τέλη της βασιλείας του *Smbat Α'*, ένα εσωτερικό μέτωπο εναντίον του *Bagratuni* ηγεμόνα⁵¹⁵. Ωστόσο, για την επιτυχία ενός τέτοιου εγχειρήματος ήταν απαραίτητη η συμμετοχή του ισχυρότερου άνδρα της *Αρμενίας* εκείνο το διάστημα, του *Artsruni* βασιλέα *Gagik Α'*. Ο ηγεμόνας του *Vaspurakan*, όμως, έμεινε ακλόνητος στην αντι-αραβική του θέση. Απόδειξη της ενδυνάμωσης που γνώρισε ο *Gagik* αποτελεί και η απόφαση του *Ιωάννη Καθολικού* να μεταφέρει οριστικά την έδρα του στο νησί *Agthmar*, στην αυλή δηλαδή του *Gagik*⁵¹⁶. Η ψυχρότητα των σχέσεων *Καθολικού* και *Ashot Β'* τα τελευταία χρόνια της βασιλείας του τελευταίου αναμφίβολα έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην απόφαση του *Ιωάννη* να εγκαταλείψει τους *Bagratuni*, ωστόσο η επιλογή του *Vaspurakan* φανερώνει την εκτίμησή του ότι η περιοχή αυτή ήταν ασφαλής από τις αραβικές επιθέσεις.

Όπως και να έχει όμως η νίκη του *Ashot* στη *Sevan* είχε δείξει ότι ο οίκος των *Bagratuni* είχε ακόμη περιθώρια ανάκαμψης. Οι ελπίδες αυτές έγιναν πραγματικότητα, όταν ο αρμενικός στρατός, επικεφαλής του οποίου ήταν ο ίδιος ο *t'agavor*, έφθασε έξω από τα τείχη του *Dwin* καταδιώκοντας τους άνδρες του *Bashir*. Εκείνη τη στιγμή στην πόλη βρισκόταν ο *Nasr*, ο οποίος αναγκάστηκε να ζητήσει από τον *Ashot* κάποιον συμβιβασμό. Αυτός πήρε την μορφή μίας οριστικής ειρηνευτικής συνθήκης. Οι περιοχές του άξονα *Dwin-Nakhchevan* θα παρέμεναν σε αραβικά χέρια, με την προϋπόθεση ότι οι εμίρηδες των περιοχών αυτών θα αναγνώριζαν την επικυριαρχία του *Ashot*. Σε αντάλλαγμα ο *Χαλίφης* θα επανεπιβεβαίωνε τον τίτλο του *shahinshah* που είχε παλαιότερα δοθεί στον *Ashot Β'*. Η συνθήκη αυτή προσέφερε λοιπόν την αναγνώριση εκ μέρους του *Χαλιφάτου*

⁵¹⁴ Step'annos Orbēlean, σ.243-244 (BEDROSIAN, 2015, σ.106-107). Επίσης Η. UT'MAZYAN, 1958, σ.123.

⁵¹⁵ Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.579-580(MAKSOUDIAN, 1987, σ.232-233).

⁵¹⁶ Η. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.82-83. R. MAT'EVOSYAN, 1990, σ.122. A.E. REDGATE, 2006, σ.309.

της επικυριαρχίας των Bagratuni τόσο πάνω στους Άραβες εμίρηδες της χώρας, όσο και πάνω στους Artsruni του Vaspurakan⁵¹⁷.

Εντωμεταξύ η επανέναρξη των εχθροπραξιών του Ashot Β΄ με τους Άραβες έφερε την περαιτέρω ενίσχυση των αρμενο-βυζαντινών σχέσεων. Αυτό φανερώνει άλλωστε η επιστολή υπ' αριθμόν 139 που έλαβε η αρμενική ηγεσία. Το περιεχόμενο της τελευταίας είναι αποκαλυπτικό, αφού σε αυτή ο προκαθήμενος της Βυζαντινής Εκκλησίας εξηγεί στον Αρμένιο βασιλιά τι ακριβώς περιμένουν οι Βυζαντινοί από αυτόν, ενώ αναφέρεται εκτενώς και στο θέμα της ενώσεως των εκκλησιών. Παρότι θα αναφερθούμε εκτενέστερα αργότερα σε αυτές τις επιστολές, εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι οι ιστορικοί ερίζουν περί της χρονολόγησής τους. Ωστόσο, θεωρούμε ότι σωστά τοποθετεί την αποστολή της δεύτερης επιστολής ο Yuzbashyan στο 924-925⁵¹⁸, ιδίως αφού το κύριο επιχείρημα που χρησιμοποιεί ο Μπαρτικιάν για να τοποθετήσει την επιστολή στο 912/913 είναι ότι τη δεκαετία του 920 οι σχέσεις Βυζαντίου και Αρμενίας ήταν πολύ τεταμένες, όπως διαφαίνεται από την πολιορκία του Dwin από τον Κουρκούα⁵¹⁹, για να τοποθετήσουμε την επιστολή σε αυτή την περίοδο. Όμως, έχουμε ήδη καταλήξει στο συμπέρασμα ότι η πρώτη αυτή πολιορκία του Dwin δεν συνέβη ποτέ και έτσι δεν υπάρχει σοβαρός λόγος να αρνηθούμε την περίοδο που προτείνει και ο Yuzbashyan.

Μάλιστα νέες εξελίξεις στο εσωτερικό του Χαλιφάτου θα οδηγούσαν στο οριστικό τέλος της περιόδου της εξάρτησης των Bagratuni από τους Αββασίδες και τους Sajids. Περιέργως αυτό δεν οφείλεται στην πτώση και εκτέλεση του βεζίρη Furāt (924/312)⁵²⁰, αλλά αντίθετα στην πίεση των Qarāmiṭa. Συγκεκριμένα, το 926 ο Χαλίφης al-Muqtadir ή πιο ακριβές ο βεζύρης al-Khaṣībī, πιθανόν λόγω των ψυχρών του σχέσεων με το Mūnis⁵²¹, αποφάσισε να τοποθετήσει αρχιστράτηγο των

⁵¹⁷ Για τη συνθήκη αυτή, βλ. H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.84-85.

⁵¹⁸ Κ. YUZBASHYAN, 1988, σ.112. Την ίδια χρονολόγηση δίνει και ο Runciman, βλ. S. RUNCIMAN, 1929, σ.156 υπ.2.

⁵¹⁹ Χ. ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ, 1966, σ.253-255.

⁵²⁰ Hilāl Aṣ-Ṣābī, σ.60-62. Βλ. επίσης H. KENNEDY, 2001, σ.160. M.A. SHABAN, 2001b, σ.304.

⁵²¹ Ας μην ξεχνάμε ότι ο Mūnis το 927/317, δηλαδή το επόμενο έτος, επιχείρησε αποτυχημένο πραξικόπημα, με στόχο να ρίξει τον ανίκανο Χαλίφη (βλ. al-Hamadānī, σ.58-

επιχειρήσεων εναντίον των Qarāmiṭa, τον Yūsuf που είχε επανειλημμένα αποδείξει τις στρατιωτικές του αρετές, παραχωρώντας του μάλιστα όλο το Ιράν, εκτός από την Fars, ως iqṭā'⁵²². Παρόλα αυτά η εκστρατεία των ορεσίβιων ανδρών των Sajids⁵²³ στο Μπαχρέιν κατέληξε σε πανωλεθρία, με τον Yūsuf να αιχμαλωτίζεται το 927 και να εκτελείται το επόμενο έτος⁵²⁴.

Ο θάνατος, λοιπόν, του Yūsuf σε συνδυασμό με τη σημαντική στρατιωτική νίκη του Ashot Β' στη λίμνη Sevan σηματοδοτούσαν την οριστική έκβαση του αγώνα Sājids-Bagratuni εις όφελος των τελευταίων. Από τη συνθήκη Naṣr-Ashot ξεκινά η πραγματικά ανεξάρτητη από την αραβική ηγεμονία περίοδος του βασιλείου των Bagratuni⁵²⁵. Ο Ashot Β' αφιέρωσε τα υπόλοιπα χρόνια της ηγεμονίας του στην εκδίωξη των υπολειμμάτων των σατζιδικών δυνάμεων από την επικράτειά του, την ώρα μάλιστα που η σατζιδική εξουσία στο Αζερμπαϊτζάν κατέρρεε με ταχείς ρυθμούς⁵²⁶. Η μαρτυρία του Asoghik καταδεικνύει την τελική επιτυχία στο εγχείρημα του Αρμένιου βασιλιά: **«Και εκδίωξε τον στρατό των Μουσουλμάνων από την Αρμενία»**⁵²⁷. Οι κινήσεις αυτές του Ashot Β' επέτρεψαν στο διάδοχό του να ηγεμονεύσει σε μία περίοδο όπου *«οι μουσουλμάνοι εμίρηδες ήταν ανίσχυροι να εδραιώσουν την εξουσία τους στην Αρμενία»*⁵²⁸.

59. Ibn al-Athīr, τ.7, σ.31), ενώ ήταν μία νέα απόπειρα του ίδιου που τελικά έφερε τον θάνατο του μονάρχη το 932/320, βλ. M.A. SHABAN, 2001b, σ.308,310.

⁵²² Miskawayh, τ.5, σ.83(MARGOLIOUTH,1921, σ.165). al-Hamadānī, σ.52. Ibn al-Athīr, τ.7, σ.27.

⁵²³ Η ακαταλληλότητα των ανδρών του Sājīd για αυτό τον πόλεμο είχε αποτελέσει μία από τις κατηγορίες που προσήψαν οι πολιτικοί αντίπαλοι του al-Khasībī όταν αυτός καθαιρέθηκε από το αξίωμα του βεζίρη, βλ. Miskawayh, τ.5, σ.86-87(MARGOLIOUTH,1921, σ.171-172).

⁵²⁴al-Hamadānī, σ.52-54. Ibn Zāfir, σ.117. Miskawayh, τ.5, σ.98-102(MARGOLIOUTH,1921, σ.195-201). Ibn al-Athīr, τ. 7, σ.32. Στο γεγονός αναφέρονται και οι Αρμένιοι ιστορικοί, βλ. Ανώνυμοι Συνεχιστές Tovma Artsruni, σ.289(VARDANYAN, 1978, σ.292-293.THOMSON,1985, σ.351).

⁵²⁵ H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.87-88.

⁵²⁶ Το τέλος της ηγεμονίας των Sājīds ήρθε με τη δολοφονία του Abū al-Musafar από έναν ghilman του. Ο τελευταίος Sājīd εγκατέλειψε την Αρμενία και τον βρίσκουμε ως αξιωματικό στο στρατό του Ibn Raiq, στη Βαγδάτη, βλ. M. CANARD, 1953, σ.454-455. M. DIYĀB, 1984, σ.47.

⁵²⁷ Asoghik, σ.156 (GELZER-BURCKHARDT, 1907, σ.124): «Եւ հալածւիլաւ ւրնիւ զԻսլամիւլադնց զօրն յաշխարհէ շայնց».

⁵²⁸ M.CANARD, 1953, σ.468.

Σύμφωνα με τον Άραβα ιστορικό είναι αυτή τη στιγμή που επιχειρήθηκε μία νέα βυζαντινή επίθεση στο Dwin, το έτος 315/927-928. Αναφέρει σχετικά ο Ibn al-Athīr: «Αυτό το έτος κινήθηκε ο δομέστικος επικεφαλής ενός τεράστιου στρατού από το Βυζάντιο εναντίον της πόλης Dabīl (Dwin). Σε αυτήν βρισκόταν ο Naṣr al-Subukī προστατεύοντάς την με στρατό. Ο δομέστικος είχε μαζί του πολιορκητικούς κριούς και καταπέλτες καθώς και χειροβομβίδες γεμάτες με εύφλεκτο υλικό αρκετό για να κάψουν δώδεκα άνδρες... Ο δομέστικος ήταν καθισμένος σε έναν υψηλό θρόνο, βλέποντας την πόλη και τον στρατό του. Και διέταξε να ξεκινήσει η μάχη μπροστά στα μάτια του. Οι κάτοικοι της πόλης του αντιστάθηκαν. (Οι Βυζαντινοί) υπό την αρχηγεία του έφθασαν μέχρι τα τείχη της πόλης, στα οποία προκάλεσαν μεγάλα ρήγματα. (Έτσι) εισχώρησαν στην πόλη και οι κάτοικοί της μαζί με όσο στρατό βρισκόταν εκεί τους αντιμετώπισαν, σε μία σκληρή μάχη. Τελικά οι μουσουλμάνοι νίκησαν και οι Βυζαντινοί αποχώρησαν από αυτήν (την πόλη), έχοντας σκοτωθεί από αυτούς περίπου δέκα χιλιάδες άνδρες»⁵²⁹.

Είδαμε παραπάνω τη μαρτυρία του Asoghik, για την οποία θεωρούμε ότι ουσιαστικά δεν αναφέρεται σε κάποια ξεχωριστή πολιορκία της πόλης από τους Βυζαντινούς, αλλά ακριβώς σε αυτή την επιχείρηση. Προχωρώντας ένα βήμα παραπέρα ο ιστορικός Yeghiazaryan, ενώ σωστά βλέπει ότι πρέπει να απορρίψουμε τις πληροφορίες του Asoghik σχετικά με τη πολιορκία του Dwin το 921, με κύριο επιχείρημα το γεγονός ότι ο Κουρκουάς ανέλαβε την αρχηγεία των στρατιωτικών δυνάμεων μόλις το 923, από την άλλη αποδέχεται τις πληροφορίες για συνέργεια του Ashot με τους Άραβες⁵³⁰. Ουσιαστικά ο Αρμένιος ιστορικός αποδέχεται την ιστορικότητα του χωρίου του Ασογικ σχετικά όμως με την εκστρατεία του 927. Όμως αν έχουμε σοβαρούς λόγους να αμφισβητήσουμε το γεγονός της ένοπλης συμμαχίας Subuk και Ashot Β', το ίδιο ισχύει σε ακόμη μεγαλύτερο βαθμό για την

⁵²⁹ Ibn al-Athīr, τ.7, σ.35-36 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.175-176):

"وفيها سار الدمستق في جيش عظيم من الروم إلى مدينة دبيل. وفيها نصر السبكي في عسكر يحميها وكان مع الدمستق دبابات ومناجيق ومعه مزارق تزرق بالنار عدة اتى عشر رجلا... وكان الدمستق يجلس على كرسي عال يشرف على البلد وعلى عسكره فأمرهم بالقتال على ما يراه فصبر له أهل البلد - هو ملازم القتال- حتى وصلوا إلى سور المدينة فقبوا فيها نقوبا كثيرة ودخلوا المدينة فقاتلهم أهلها ومن فيها من العسكر قتالا شديدا، فانتصر المسلمون وأخرجوا الروم منها، وقتلوا منهم نحو عشرة آلاف رجل".

Βλ. επίσης A. VASILIEV, 1968, σ.262-263.

⁵³⁰ A. YEGHIAZARYAN, 2015, σ.53-55.

περίπτωση του Naṣr al-Subuki. Όπως είδαμε, ο Naṣr πήρε τη θέση του Subuk αμέσως μετά την απελευθέρωση του Sājīd και απευθείας άρχισαν οι συγκρούσεις με τον Bagratuni ηγεμόνα. Ο Yeghiazaryan θεωρεί πάντως ότι στο έτος που υποτίθεται ο Ashot συνεργάστηκε με το Naṣr (927) βρίσκεται και η λύση του παραπάνω προβλήματος, αφού εκείνη τη χρονιά πέθανε ο Yūsuf και το εμιράτο των Sājīds βρισκόταν σε οριστική παρακμή, καθιστώντας μονόδρομο για το Naṣr την παύση των επιθετικών ενεργειών του εναντίον των Αρμενίων. Αυτό, όμως, δεν απαντάει στο ερώτημα γιατί ο Ashot να δεχθεί να βοηθήσει τον εχθρό του σε αυτή την κρίσιμη στιγμή.

Πιστεύουμε ότι παρότι όντως πρέπει να θεωρήσουμε ότι οι πληροφορίες του Asoghik αφορούν την πολιορκία του 927, πρέπει ωστόσο να απορρίψουμε εξολοκλήρου την πληροφορία που θέλει τον Ashot να μάχεται στο πλευρό των Αράβων. Ιδίως αυτή την περίοδο είναι αδύνατον να ισχύει κάτι τέτοιο, αφού είναι γνωστό ότι μετά τον θάνατο του Yūsuf, το 927-929, ο Αρμένιος βασιλιάς αναλώθηκε σε επιχειρήσεις για την κάθαρση της χώρας από τις τελευταίες δυνάμεις των Sājīds. Το ερώτημα που γεννάται είναι: γιατί λοιπόν ο Asoghik αναφέρει κάτι τέτοιο; Νομίζουμε, αν συγκρίνουμε τη διήγηση του Αρμένιου ιστορικού με αυτή του Ibn al-Athīr, δυνάμεθα να εικάσουμε ότι η αναφορά του Άραβα χρονογράφου σε βοήθεια των Αρμενίων κατοίκων της πόλης στους Άραβες υπερασπιστές της μετατράπηκε, πιθανόν μέσω της προφορικής παράδοσης, σε βοήθεια του ίδιου του Ashot⁵³¹. Άλλωστε μία τέτοια κίνηση είναι πολύ ευκολότερο να ερμηνευθεί: γνωρίζουμε ότι οι Αρμένιοι κάτοικοι των πόλεων ήταν πολύ περισσότερο προσεκτικοί με την αραβική διοίκηση από ότι οι φεουδάρχες συμπατριώτες τους, γεγονός λογικό αφού ζούσαν ανάμεσά τους και η διατήρηση καλών σχέσεων μαζί τους ήταν αναγκαία και όχι θέμα πολιτικής επιλογής⁵³². Η ισχυρή αντίσταση των Αρμενίων του Dwin απέναντι στον βυζαντινό στρατό

⁵³¹ Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι στο Dwin αυτής της περιόδου, παρά την παρουσία μιας πολυάριθμης ισλαμικής κοινότητας, οι χριστιανοί παρέμεναν η πλειονότητα των κατοίκων του, βλ. A.TER-GHEWONDYAN, 1957, σ.86 (TER-GHEWONDYAN, 1965, σ.304). Την ύπαρξη πολυάριθμης χριστιανικής κοινότητας στην πόλη μαρτυρεί και ο Ibn Hāuḳal, βλ. Ibn Hāuḳal, σ.342: "والنصارى بها كثيرة".

⁵³² Για τη στάση των Αρμενίων αστών απέναντι στους Άραβες, βλ. LAURENT-CANARD, 1980, σ.94.

επιβαλλόταν από τις συνθήκες, αφού οι Βυζαντινοί στρατηγοί επιφύλασαν συχνά ιδιαίτερα σκληρή μεταχείριση σε όσους χριστιανούς αιχμαλωτίζονταν υπερασπιζόμενοι πόλεις και κάστρα που βρίσκονταν στα χέρια αλλοθρήσκων. Χαρακτηριστική μαρτυρία περί τούτου αποτελεί η ακόλουθη αναφορά σε μεταγενέστερο στρατιωτικό εγχειρίδιο: «**καὶ τοῦτο δὲ ἵνα προλαλήσης εἰς τὸ κάστρον ὅτι, ἴκαὶ οἱ Μαγαρίται ὅλοι καὶ οἱ Ἀρμένιοι καὶ οἱ Σύριοι τοῦ αὐτοῦ κάστρου ὅσοι οὐ προσφύγωσιν ἄν εἰς ἡμᾶς πρὶν κρατηθῆ τὸ κάστρον, πάντες ἵνα ἀποκεφαλίσθωσι**»⁵³³.

Συνδέοντας, μάλιστα, τις προαναφέρουσες επιστολές του Μυστικού, την επανέναρξη των βυζαντινών επιχειρήσεων στην Ανατολή και ότι η περίοδος που συνέβη η πολιορκία συμπίπτει με την περίοδο που ο Ashot εξαπέλυε επιθέσεις εναντίον των εναπομεινάντων θυλάκων των Sājids στη χώρα, νομίζουμε, δεν είναι καθόλου παρακινδυνευμένο να ισχυριστούμε ότι αυτή η εκστρατεία των Βυζαντινών είχε ακριβώς σκοπό να βοηθήσει τον Ashot σε αυτές τις επιχειρήσεις. Μόνο έτσι θα αποκτούσε νόημα η επίθεση σε μία πόλη τόσο μακριά από τη μεθοριακή γραμμή. Καθ' όλη τη διάρκεια των επιχειρήσεων, τόσο εναντίον του Dwin όσο και εναντίον των Kaysites, ακόμη και αν ο Ashot δεν συμμετείχε ενεργά στις επιχειρήσεις, πρέπει να ήταν αυτός που φρόντιζε για τον ανεφοδιασμό των βυζαντινών δυνάμεων. Έτσι ο Κουρκούας μετά την αποτυχία του κατευθύνθηκε στο εμιράτων των Kaysites και κατέλαβε τη Khlāt. Σύντομα οι Βυζαντινοί κατέλαβαν και λεηλάτησαν και άλλες πόλεις της περιοχής, ακόμη και τη σημαντική Άμιδα, γεγονός που ανάγκασε τους μουσουλμάνους κατοίκους της περιοχής να απευθύνουν έκκληση στον Χαλίφη για βοήθεια⁵³⁴. Ο Χαλίφης, βεβαίως, ήταν ανίκανος εκείνη την εποχή να βοηθήσει οποιονδήποτε, αλλά τελικά

⁵³³ Τακτικά Νικφόρου Ούρανοῦ, σ.158.

⁵³⁴ Στις αραβικές πηγές η έκκληση των κατοίκων για βοήθεια προς την κεντρική κυβέρνηση και η αδυναμία της τελευταίας να ανταποκριθεί σε αυτά τα αιτήματα αναφέρεται συχνά στις διηγήσεις για τις βυζαντινές επιθέσεις στις πόλεις των thughūr αυτή την περίοδο. Αποτελεί ακόμη μια σαφή ένδειξη για τον τρόπο που επηρέασε η κατάρρευση της ισχύος των Αββασιδών τον αραβο-βυζαντινό πόλεμο.

Παρόμοια έκκληση αναφέρεται κατά τη διάρκεια της επίθεσης των Βυζαντινών στη Malatya (Μελιτηνή), βλ Ibn al-Athīr, τ.7, σ.30.

το δομέστικο κατανίκησε ο νέος εμίρης του Αζερμπαϊτζάν Muflih⁵³⁵. Από τη μαρτυρία του Πορφυρογέννητου, που παραθέσαμε παραπάνω, τέλος, γνωρίζουμε ότι κατά την επιστροφή του ο Κουρκούας αναλώθηκε σε καταστροφές στην περιοχή γύρω από την Karin (Φασιανή).

Γενικότερα, η έντονη δραστηριότητα των Βυζαντινών στα ανατολικά τους σύνορα την εποχή του Ρωμανού Α' (920-942), υπό την εμπνευσμένη καθοδήγηση του Ιωάννη Κουρκούα και του αδερφού του Θεοφίλου⁵³⁶ επέτρεψε στον Ashot Β' την τελευταία περίοδο της βασιλείας του, αλλά και στο διάδοχό, του τον αδερφό του Abas, να ασχοληθούν αμέριμνοι με την ανασυγκρότηση και την ενδυνάμωση της Αρμενίας. Ήταν οι αλληπάλληλες βυζαντινές επιθέσεις σε καίριες αραβικές θέσεις που απέκλεισαν το ενδεχόμενο για το Χαλιφάτο ή για τα διάφορα ισλαμικά εμιράτα των thughūr να στρέψουν την προσοχή τους στην ανεξάρτητη, πλέον, Αρμενία⁵³⁷. Είναι χαρακτηριστικό της νέας κατάστασης που άρχισε να διαμορφώνεται στο χώρο του Καυκάσου το γεγονός ότι οι Kaysites, που στο παρελθόν είχαν δημιουργήσει τόσα προβλήματα στους Αρμένιους μονάρχες, υπό το βάρος των συνεχών επιθέσεων των στρατηγών του Ρωμανού Λεκαπηνού υποτάχθηκαν στην αυτοκρατορία πληρώνοντας φόρο υποτέλειας⁵³⁸.

Επιστρέφοντας στην Αρμενία, ο θάνατος του τρίτου Bagratuni βασιλέα ήρθε το 929. Ο Ashot Β' είχε καταφέρει να υπερισχύσει απέναντι σε όλους τους εχθρούς του, εσωτερικούς και εξωτερικούς, γεγονός, που αν λάβουμε υπόψη μας τις συνθήκες υπό τις οποίες ανέλαβε την εξουσία, καθιστά φανερές τις πολιτικές και στρατιωτικές ικανότητες του Αρμένιου ηγεμόνα. Ο άνδρας που είχε αναγκαστεί να καταφύγει σε συνθήκες ανταρτοπόλεμου στις αρχές της βασιλείας του «*αύξησε τη βαγρατιδική δύναμη στο απόγειό της*»⁵³⁹.

⁵³⁵ A. al-SAIYED, 1972, σ.171. A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.82. Ş.M. DIYĀB, 1984, σ.64.

⁵³⁶ Ιωάννης Ζωναράς, σ.477-478: «Καὶ οἱ Ἀγαρηνοὶ δὲ διὰ τοῦ δομεστικοῦ τῶν σχολῶν Ἰωάννου τοῦ Κουρκούα καὶ τοῦ ἀδελφοῦ Θεοφίλου... ἤττηντό τε πολλάκις καὶ τεταπείνωντο καὶ πόλεις οὐκ ἐλαχίστας ἃν κατεῖχον ἀφήρηντο». Βλ. αναλυτικά για τις συγκρούσεις Αράβων-Βυζαντινών αυτή την περίοδο στον A. VASILIEV, 1968, σ.258-266.

⁵³⁷ H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.89.

⁵³⁸ DAI, σ.198-204.

⁵³⁹ M. CANARD, 1986, σ.637.

ιδ') Αποτίμηση του έργου των πρώιμων Bagratuni

Κλείνοντας την αφήγηση για τη δράση των τριών πρώτων Bagratuni βασιλέων οφείλουμε να αναρωτηθούμε κατά πόσο η ηγεμονία τους μπορεί να θεωρηθεί επιτυχημένη ή όχι. Φυσικά τα τελικά συμπεράσματα κάθε ερευνητή διαφέρουν και σε σχέση με το ποιά κριτήρια χρησιμοποιεί για να ορίσει την επιτυχία. Παράγοντες όπως η οικονομική ανάπτυξη, η στρατιωτική επέκταση, η πολιτική σταθερότητα, η ευμάρεια και η πολιτιστική πρόοδος της κοινωνίας είναι δυνατόν να οδηγήσουν σε διαφορετικά και συχνά αντικρουόμενα συμπεράσματα. Για εμάς το κύριο ερώτημα είναι, αν τελικά στο τέλος αυτής της περιόδου οι ηγεμόνες της Αρμενίας κατάφεραν να εκπληρώσουν την κύρια στρατηγική τους επιδίωξη που δεν ήταν άλλη από τη διατήρηση της ανεξαρτησίας τους⁵⁴⁰, παρά τη θέση τους ανάμεσα στις δύο μεγάλες δυνάμεις της εποχής. Με βάση, λοιπόν, το παραπάνω κριτήριο, η βασιλεία των πρώιμων Bagratuni πρέπει να θεωρηθεί ως επιτυχημένη, ίσως μάλιστα πέρα από κάθε προσδοκία. Αντιμετωπίζοντας μία, υπέρτερη γειτονική δύναμη αυτή των Sājids, η οποία μάλιστα είχε πολλούς συμμάχους στο εσωτερικό της χώρας, κατάφεραν με ένα συνδυασμό εσωτερικής και εξωτερικής εξισορρόπησης όχι μόνο να αποτρέψουν την κατάκτηση της χώρας τους από αυτούς, αλλά και να συμβάλουν στην τελική τους αποδυνάμωση και κατάρρευση.

Μάλιστα με το κλείσιμο της περιόδου μελέτης μας -με τον θάνατο του Ashot B'- επήλθε και το τέλος της περιόδου της έστω και τυπικής υποτέλειας της Αρμενίας στην αραβική αρχή. Παρότι η Dadoyan θεωρεί ότι η «αραβική περίοδος» της Αρμενίας διήρκησε τέσσερις αιώνες (έως δηλαδή την εγκατάσταση των Σελτζούκων στην περιοχή) και δεν έληξε το 884⁵⁴¹, νομίζω ότι δύσκολα μπορεί να

⁵⁴⁰ N.TOBIAS, 2007, σ.205.

⁵⁴¹ Τα κύρια επιχειρήματα της Dadoyan για την απόρριψη της άποψης που θέλει την περίοδο των Bagratuni να φέρνει το τέλος της αραβικής περιόδου είναι τρία: 1^{ον}) η στέψη του Ashot A' δεν επέφερε κάποια ριζική αλλαγή στο status quo, 2^{ον}) δεν μπορούμε να θεωρήσουμε ότι η Αρμενία ήταν μια καθορισμένη γεωγραφική περιοχή εκείνη την περίοδο και 3^{ον}) οι Αρμένιοι δεν αποτίναξαν ολοκληρωτικά τον αραβικό έλεγχο, βλ. S. DADOYAN, 2011, σ.87,149. Ωστόσο, θεωρούμε ότι δεν είναι σωστό να αποδεχτούμε μια τέτοια θεώρηση. Ακόμη και πριν το 929 είναι άτοπο να θεωρήσουμε ότι η αυτονομία μιας τόσο ζωτικής περιοχής, όπως η Αρμενία, δεν άλλαξε το status quo στη Μέση Ανατολή, ακόμα και εάν δεν

αγνοηθεί η σημασία του γεγονότος ότι ο Ashot Β΄ ήταν ο τελευταίος Bagratuni βασιλιάς που έλαβε τα σύμβολα της εξουσίας του από ένα Χαλίφη. Ο διάδοχός του ήταν ο πρώτος Αρμένιος βασιλιάς που κυβέρνησε χωρίς η εξουσία του να επικυρωθεί από τους Αββασίδες και έτσι μπορούμε να τον θεωρήσουμε τον πρώτο πραγματικά ανεξάρτητο Αρμένιο βασιλιά⁵⁴².

Αυτό βέβαια το γεγονός δεν αναιρεί ότι σε άλλους τομείς οι Έαγανοι δεν τα είχαν καταφέρει εξίσου καλά. Δεν είχαν καταφέρει, για παράδειγμα, να καταστήσουν την εξουσία τους όσο συγκεντρωτική ήταν η εξουσία των αυτοκρατόρων ή των χαλιφών. Και παρότι τον ένατο και δέκατο αιώνα η προοδευτική συγκέντρωση της εξουσίας σε λίγους οίκους είχε εξαφανίσει μια πληθώρα αρχαίων αριστοκρατικών οικογενειών, ωστόσο κανείς δεν μπορεί να ισχυριστεί ότι η εξουσία των Bagratuni ήταν περισσότερο συγκεντρωτική από αυτή των Αρσακιδών. Παράλληλα και με τα κριτήρια της δυνητικής ισχύος η πορεία του βασιλείου δεν ήταν ανοδική. Ο Ashot Β΄ άφησε στο διάδοχό του μία χώρα μικρότερη σε έκταση⁵⁴³, με λιγότερο πληθυσμό και, αποτέλεσμα των συνεχών συγκρούσεων με το εμιράτο του Αζερμπαϊτζάν, σε χειρότερη οικονομική κατάσταση από ότι η χώρα που παρέλαβε ο πατέρας του Smbat από τον Ashot Α΄. Ακόμη και στα θέματα της εξωτερικής πολιτικής πολλές επιλογές των Bagratuni μπορούν να θεωρηθούν ατυχείς και να αφήσουν τον ερευνητή να αναρωτιέται, γιατί οι διαμορφωτές της εξωτερικής πολιτικής δεν πήραν την άλφα ή τη βήτα απόφαση. Γιατί, για παράδειγμα, ο Smbat αφέθηκε να παρασυρθεί σε μια συμμαχία με την αδύναμη, εκείνο τον καιρό, Βαγδάτη, εναντίον του Yūsuf; Γιατί, τέλος, ο Ashot παρέμενε, αν και τυπικά ουδέτερος, φιλικά προσκείμενος στο Χαλιφάτο σε μια περίοδο που ξεκινούσε η βυζαντινή αντεπίθεση στην Ανατολή;

Οι απαντήσεις στα παραπάνω ερωτήματα, παρότι συμβάλλουν ουσιαστικά στην έρευνα, δεν μπορούν παρά να είναι υποθετικές. Φανερώνουν όμως ένα αδιαμφισβήτητο γεγονός: ότι οι Βαγρατίδες ηγεμόνες δρούσαν σε ένα ταχέως μεταβαλλόμενο διεθνές σκηνικό, στο οποίο έπρεπε να συνυπολογίζουν τις

επρόκειτο για όλη την ιστορική Αρμενία. Ο έλεγχος, επίσης, των Αββασιδών πάνω στην χώρα μετά το 884, όπως ελπίζουμε ότι καταδείξαμε, δεν ήταν ποτέ ισχυρός.

⁵⁴² Κ. YUZBASHYAN, 1988, σ.37,69.

⁵⁴³ Για τη γεωγραφική έκταση της ηγεμονίας του Ashot Β΄, βλ. S. RUNCIMAN, 1929, σ.156.

αντιδράσεις πολλών παραγόντων και όχι μόνο των δύο μεγάλων δυνάμεων. Εκτός από το Χαλιφάτο και την Αυτοκρατορία, υπήρχαν οι Sājids στην Ανατολή, οι Ίβηρες και οι Αλβανοί στα βόρεια και αυτόνομοι μουσουλμάνοι εμίρηδες γύρω, αλλά και μέσα στην επικράτειά τους. Στο πολύπλοκο αυτό σκηνικό δεν θα πρέπει να αγνοούμε τους ishkhani της χώρας, οι περισσότεροι εκ των οποίων είχαν δικές τους πολιτικές φιλοδοξίες που, όπως έδειξε και η περίπτωση του Vaspurakan, μπορούσαν να τους οδηγήσουν στη συνέργεια με εχθρικές δυνάμεις.

Όλα τα παραπάνω φανερώνουν τελικά την αξία που πρέπει να δώσουμε στο κατόρθωμα των Bagratuni να διατηρήσουν ένα ανεξάρτητο βασίλειο, έστω και αν αυτό σταδιακά συρρικνωνόταν. Έτσι δεν μπορούμε παρά να διαφωνήσουμε με την κρίση της Redgate, η οποία αποτιμά αρνητικά τα πεπραγμένα των Bagratuni, επειδή, όπως λέει η ίδια, τελικά δεν κατάφεραν να δημιουργήσουν ένα κράτος που θα μπορούσε να αποκρούσει την επιθετικότητα των Σελτζούκων ή την επεκτατική πολιτική των Βυζαντινών. Μάλιστα, προσπαθώντας να βρει τους λόγους αυτής της αδυναμίας εντοπίζει δύο κύριες αιτίες: α) την έλλειψη των κατάλληλων θεσμών διακυβέρνησης (γραφειοκρατία, κλπ), καθώς και β) την απουσία μίας ενοποιητικής κυρίαρχης ιδεολογίας⁵⁴⁴. Ωστόσο, η ιστορικός παραβλέπει μία καιρία ερώτηση: είχαν τελικά οι Bagratuni τη δυνητική ισχύ που θα τους επέτρεπε να δημιουργήσουν ένα τέτοιο κράτος που αργότερα θα μπορούσε να φράξει τη σαρωτική επέλαση των Σελτζούκων Τούρκων; Η απάντηση είναι με βεβαιότητα πως όχι. Τα αρμενικά εδάφη ήταν σχετικά φτωχά και ο μικρός πληθυσμός της χώρας δεν επέτρεπε στους Αρμένιους να γίνουν κάτοχοι τόσο μεγάλης πραγματικής ισχύος που θα μπορούσε να τους οδηγήσει στην απόκρουση των Τούρκων. Τέτοια ισχύ είχε μόνο η Αυτοκρατορία. Οι Αρμένιοι με αξιοθαύμαστη πολιτική οξύνοια είχαν επίγνωση των παραπάνω και την κρίσιμη στιγμή, οικειοθελώς, αφέθηκαν να απορροφηθούν από το Βυζάντιο. Αν επομένως θέλουμε να μελετήσουμε τους λόγους της εύκολης κατάκτησης της Αρμενίας και όλης της Ανατολής από τους Σελτζούκους, πρέπει να ανατρέξουμε στα λάθη των Βυζαντινών και όχι των Αρμενίων.

⁵⁴⁴ A.E. REDGATE, 2006, σ.299-303.

Κεφάλαιο 4. Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΗΝ ΑΡΜΕΝΙΑ

α') Οι στοχεύσεις.

Η παρακολούθηση της αρμενικής ιστορίας της περιόδου κατέστησε σαφές το ζωτικό ρόλο που είχε η Αυτοκρατορία σε αυτήν. Κάποιος θα μπορούσε να σχηματίσει τη λανθασμένη εντύπωση ότι οι ενέργειές της στο χώρο του Καυκάσου ήταν κυρίως απαντήσεις σε αραβικές κινήσεις, με πρώτο παράδειγμα την αναγνώριση του βασιλικού τίτλου του Ashot. Αντίθετα, εξετάζοντας την αρμενική ιστορία μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι το Βυζάντιο είχε αναπτύξει μία μεγαλοφυή στρατηγική απέναντι στην Αρμενία, η οποία μελλοντικά θα στεφόταν με απόλυτη επιτυχία.

Η έναρξη αυτής της στρατηγικής απέναντι στο νεοσύστατο αρμενικό κράτος εκδηλώθηκε φυσικά πρώτα με την αναγνώριση της πρωτοκαθεδρίας του Ashot Α'. Είναι σημαντικό να εξετάσουμε γιατί ο Βασίλειος Α' αναγνώρισε την επικυριαρχία των Bagratuni στην Αρμενία, μιας δυναστείας που ήταν γνωστή για την πίστη της στην αραβική εξουσία και που, σε αντίθεση με άλλους αριστοκρατικούς οίκους, δεν θα μπορούσε επομένως να χαρακτηριστεί ως φιλοβυζαντινή¹. Επί Βασιλείου οι ιθύνοντες της βυζαντινής εξωτερικής πολιτικής έθεσαν μία μακρόπνοη στρατηγική που στόχευε στην πρόσδεση της Αρμενίας στη σφαίρα επιρροής της Αυτοκρατορίας. Τα κύρια χαρακτηριστικά της που τη διαφοροποιούσαν από την αντιμετώπιση των Βυζαντινών προς τα υπόλοιπα (πρώην) εδάφη του Χαλιφάτου ήταν ότι στρέφονταν προς χριστιανούς ηγεμόνες, στηριζόταν στη συνεργασία τους και στόχευε στην αμυντική θωράκιση της Αυτοκρατορίας και όχι στην επέκτασή της². Ο Αυτοκράτορας και δεν ήθελε και δε μπορούσε να αναλάβει την άμυνα ολόκληρης της περιοχής³. Ήταν αρκετό για

¹ L. JONES, 2007, σ.16.

² J. SHEPARD, 2001, σ.22.

³ J. SHEPARD, 2001, σ.32.

αυτόν να αναγνωρίσει ο *t'aganor* έστω και τυπικά τη βυζαντινή επικυριαρχία και να διατηρεί εχθρικές σχέσεις με τους Άραβες.

Πρέπει να τονιστεί ιδιαίτερα ότι οι Βυζαντινοί δεν στόχευαν σε άμεσες κατακτήσεις στην περιοχή. Η απόρριψη της, προσφιλούς, για τη σύγχρονη αρμενική ιστοριογραφία⁴, άποψης ότι το Βυζάντιο είχε ήδη αναπτύξει επεκτατικές βλέψεις εναντίον των αρμενικών εδαφών εκ μέρους μας δεν πρέπει να εκληφθεί ως πίστη ότι η Αυτοκρατορία ήταν αρκετά «ηθική» για να αποφύγει κάτι τέτοιο. Το Βυζάντιο, όπως και κάθε άλλο κράτος, αποζητούσε όπως είναι φυσικό την αύξηση της ισχύος του, κάτι που επιχειρούσε τις περισσότερες φορές με αξιοθαύμαστα ορθολογιστικό τρόπο. Έτσι, το Βυζάντιο δεν έβλεπε το λόγο να ακολουθήσει επεκτατική πολιτική στο χώρο του Καυκάσου, αφού η διατήρηση ενός ανεξάρτητου και σχετικά ισχυρού αρμενικού βασιλείου στην περιοχή σήμαινε αυτόματα και υποχώρηση της αραβικής δύναμης⁵. Συγχρόνως, σε περίπτωση που η Αυτοκρατορία θα κατάφευγε να προσδέσει την Αρμενία σε μια σταθερή συμμαχία, αυτό θα εξέθετε σε σοβαρό κίνδυνο τη σημαντική χαλιφική επαρχία της Jazira⁶. Το άνοιγμα ενός νέου μετώπου για τους Άραβες, σαφώς, θα διευκόλυνε τη διεξαγωγή

⁴ Ενδεικτικά παραθέτουμε απόσπασμα από ένα σπουδαίο άρθρο του Μπαρτικιάν: «Όλες οι αυτοκρατορίες χωρίς εξαίρεση, συμπεριλαμβανομένης και της Βυζαντινής, με στόχο την επέκτασή τους μεταχειρίζονται μία σειρά μέσων. Ο πρώτος και κύριος είναι ξεκάθαρα η στρατιωτική ισχύς, η απροκάλυπτη επιθετικότητα. Όταν αυτή δεν μπορεί να κάμψει την αντίσταση του εχθρού, χρησιμοποιούνται δύο άλλοι τρόποι. Πρώτον η διασπορά εχθρότητας και διχασμού στην εχθρική περιοχή, η περίφημη ρωμαϊκή αρχή του «διαίρει και βασίλευε». Μετά ο κρατικός εκφοβισμός. Για την πραγματοποίηση της κατάκτησης της Αρμενίας, την εξάλειψη της αρμενικής κρατικής υπόστασης και τη μετατροπή της Αρμενίας σε μία επαρχία της, η Βυζαντινή αυτοκρατορία κατά τους 10^ο-11^ο αι. χρησιμοποίησε και τις τρεις αυτές μεθόδους», βλ. Χ.ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ, 1996, σ.15 («*Բռնըր Կայսրություններն անխտիր, այդ թվում և բրիգանդալանը, իրենց զավթողական նպատակներն իրականացնելու համար գործի էին դնում մի շարք միջոցներ: Առաջինը և հիմնականը, պարզ է, զինական ուժն էր, բացահայտ ագրեսիան: Երբ այն չէր գործում հակառակորդի դիմադրությունը կոտրելու համար, կիրառվում էին երկու այլ միջոցն էր: նախ՝ հակառակորդի շրջանում թշնամանք ու հակասություններն սերմանելը՝ հռոմեական հայտնի «բաժանիր, որ տիրես» սկզբունքը: Ապա՝ պետական ահաբեկչությունը: Հաջատանի նվաճումն իրականացնելու, հայկական պետականությունը վերացնելու և Հայաստանը կայսրության մի նահանգը, դարձնելու գործում Բյուզանդական կայսրությունը X—XI դդ. օգտագործեց բոլոր այս երեք միջոցները»): Βλ. επίσης Χ. ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ, 1981, σ.15-16.*

⁵ A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.88. Όπως με ξεκάθαρο τρόπο έχει ήδη διατυπωθεί: «*Ils tirèrent un profit plus certain de son inertie intéressée qui assura, sans effort militaire de leur part, la sécurité de leur frontière en Haute Arménie*», βλ. LAURENT-CANARD, 1980, σ.310.

⁶ Տ.Մ. ԴԻՅՅԱՆ, 1984, σ.69.

των βυζαντινών επιχειρήσεων στην Ανατολή. Άλλωστε, όταν η Αυτοκρατορία έβρισκε την πολυτέλεια -ας μην ξεχνάμε τη συνεχή απασχόληση με το βουλγαρικό κίνδυνο- να προχωρήσει σε εκστρατείες στο ανατολικό μέτωπο σαφώς και θα προτιμούσε, όπως και έκανε, αυτές να στραφούν ενάντια στους μουσουλμάνους εμίρηδες που βρίσκονταν κοντά στις βασικές οδικές αρτηρίες που οδηγούσαν στη Μικρά Ασία και όχι να αναλώσει τους πόρους της στην Αρμενία⁷. Ακόμη και στην Κιλικία ή σε άλλες περιοχές των thughūr κύριος αντικειμενικός στόχος των βυζαντινών στρατιωτικών επιχειρήσεων, αυτής της πρώιμης περιόδου, υπήρξε η καταστροφή των αραβικών στρατιωτικών βάσεων και όχι η κατάκτησή τους. Θεωρούμε ότι η περιγραφόμενη κατάσταση είναι που οδηγεί το μελετητή των αρμενο-βυζαντινών σχέσεων Greenwood να θεωρεί αμφίβολο το εάν, τελικά, το Βυζάντιο είχε εξ αρχής αναπτύξει επιδιώξεις για την επέκτασή του στο χώρο της Αρμενίας⁸.

Τη φύση της βυζαντινής πολιτικής απέναντι στην Αρμενία συνοψίζει άριστα ο Βρετανός ιστορικός Runciman: «Για την ακεραιότητα του ανατολικού μετώπου, ήταν απολύτως απαραίτητο στους Έλληνες είτε να ελέγχουν οι ίδιοι την Αρμενία ή τουλάχιστον η Αρμενία να βρίσκεται εκτός του αραβικού ελέγχου. Όσο ίσχυε κάτι τέτοιο, οι Άραβες δεν θα μπορούσαν ποτέ να πραγματοποιήσουν μια σοβαρή επίθεση εκτός των νοτιότερων τμημάτων του μετώπου. Συγχρόνως, μια αρμενική συμμαχία θα μπορούσε να είναι πολύ χρήσιμη για βυζαντινές επιθέσεις βορειότερα. Αλλά μία Αρμενία σε αραβικά χέρια ήταν ένας κίνδυνος που κανένας Βυζαντινός πολιτικός δεν θα μπορούσε να επιτρέψει.»⁹.

Πιο αναλυτικά η βυζαντινή εξωτερική πολιτική απέναντι στην Αρμενία είχε δύο στοχεύσεις. Ο βραχυπρόθεσμος στόχος ήταν η δημιουργία μίας σταθερής στρατιωτικής συμμαχίας με τους Αρμένιους, στρεφόμενη φυσικά εναντίον των Αράβων. Ο λόγος αυτής της επιθυμίας των Βυζαντινών διατυπώνεται με σαφήνεια από την Udaltsova: «Οι προσπάθειες της βυζαντινής διπλωματίας κατευθύνονταν,

⁷ N. GARSOÏAN, 2004d, σ.144.

⁸ T.GREENWOOD, 2010, σ.75. Ακόμη πιο χαρακτηριστικά, ο Toumanoff έχει σημειώσει: «*the Empire, faced with the Bulgar and the Saracen, seemed uninterested in dominating it* (τον Καύκασο)», βλ. C. TOUMANOFF, 1966, σ.612.

⁹ S. RUNCIMAN, 1929, σ.130.

εδώ, στην ίδρυση στους πρόποδες του Καυκάσου ενός ιδιόμορφου προκαλύμματος εναντίον των κάθε λογής επιδρομών των Περσών, των Αράβων και των Τούρκων προς τις βυζαντινές κτήσεις στη Μικρά Ασία. Παρόμοιο προκάλυμμα θα μπορούσαν να είναι κάποια συμμαχικά ή υποτελή κράτη...»¹⁰. Αυτός, βέβαια, ο στόχος συνδυαζόταν με μία παράλληλη, μακροπρόθεσμη στόχευση που δεν ήταν άλλη από την επανένταξη των Αρμενίων στην Αυτοκρατορία με την οικειοθελή εκ μέρους τους αναγνώρισης της επικυριαρχίας του Βυζαντινού Αυτοκράτορα¹¹.

Οι αναφορές στις πηγές ότι το Βυζάντιο εξακολουθούσε και έβλεπε την Αρμενία ως μία περιοχή που ανήκε δικαιοματικά στην Αυτοκρατορία και τους Αρμένιους ως υπηκόους της είναι πολλές και αδιαμφισβήτητες. Άλλωστε, ο συχνός χαρακτηρισμός των Αρμενίων ηγεμόνων ως δούλων¹² (=υποτακτικών) του Αυτοκράτορα δεν αφήνει περιθώρια αμφισβήτησης ότι για τους Βυζαντινούς η θέση των Αρμενίων ήταν στην Αυτοκρατορία. Όπως λακωνικά και σωστά εξηγεί ο Yuzbashyan, η απώλεια της Αρμενίας τον έβδομο αιώνα δεν οδήγησε σε αναθεώρηση της πεποίθησης των Βυζαντινών ότι αυτή αποτελούσε κομμάτι της Βυζαντινής κοινοπολιτείας¹³. Από το να περάσουμε, όμως, από αυτό στη θέση ότι το Βυζάντιο είχε αναπτύξει μία επιθετική και επεκτατική στρατηγική απέναντι στους Αρμένιους είναι ένα τεράστιο άλμα και όχι ένα λογικό συμπέρασμα. Η μελέτη των πηγών φανερώνει ότι συνάμα είναι μια λανθασμένη εκτίμηση. Φυσικά και το Βυζάντιο ήλπιζε ότι οι Αρμένιοι θα ξαναγίνουν δούλοι του Αυτοκράτορα, όμως δεν σκόπευε να τους εξαναγκάσει με τη βία να αποδεχθούν τη βυζαντινή επικυριαρχία. Οι Βυζαντινοί πίστευαν, και είχαν λόγους να το κάνουν, ότι και οι ίδιοι οι Αρμένιοι, ή τουλάχιστον μια μεγάλη μερίδα τους, επιθυμούσαν μακροπρόθεσμα να επανέλθουν στην Αυτοκρατορία. Άπλα έπρεπε να δημιουργήσουν τις ευνοϊκές συνθήκες για την επίτευξη του παραπάνω. Πρώτον

¹⁰ Z. UDALTSOVA, 1995, σ.52.

¹¹ T.GREENWOOD, 2010, σ.99: «Byzantium was content to play a very long game when it came to annexing Armenian-held territory».

¹² Για τη χρήση και τη σημασία του όρου, βλ. Κ. YUZBASHYAN, 1988, σ.88-89. Βλ. επίσης Β. MARTIN-HISARD, 2000, σ.419.

¹³ Κ. YUZBASHYAN, 1988, σ.78-79. Βλ. επίσης Α. TOYNBEE, 1973, σ.409 και κυρίως LAURENT-CANARD, 1980,σ.233-235, όπου γίνεται φανερό ότι στις επαφές τους με τον Αυτοκράτορα και οι ίδιοι οι Αρμένιοι, την περίοδο της αραβοκρατίας, απευθύνονταν σε αυτόν ως το νόμιμο επικυρίαρχό τους, παραβλέποντας την πολιτική πραγματικότητα.

και σημαντικότερο έπρεπε να πειστούν οι ηγέτες της χώρας ότι ήταν προς το δικό τους συμφέρον να επανέλθουν στην υποταγή στην αυτοκρατορική αρχή. Έως εκείνη τη στιγμή για τους Βυζαντινούς ήταν αρκετό να είναι σύμμαχοι απέναντι στον κύριο εχθρό της χριστιανικής Αυτοκρατορίας, τους Άραβες. Όπως με απλά λόγια το θέτει ο Vasiliev για την περίπτωση του Βασιλείου Α': «Έτσι, στο τέλος της βασιλείας του, ο Βασίλειος συνειδητοποίησε ότι στον αγώνα εναντίον των Αράβων, θα του ήταν χρήσιμος ένας πιστός σύμμαχος»¹⁴. Φυσικά όλα τα παραπάνω ισχύουν μόνο για τις ανατολικές αρμενικές περιοχές, αυτές δηλαδή που η διοίκησή τους βρισκόταν στα χέρια Αρμενίων. Οι δυτικές αρμενικές περιοχές, οι οποίες είχαν περάσει σε αραβικά χέρια, αποτέλεσαν στόχο επίμονων επιθέσεων και κατακτητικών βλέψεων.

Οι λόγοι που το Βυζάντιο επέλεξε να ακολουθήσει μια τέτοια πολιτική απέναντι στον Καύκασο είναι πολλοί: οι πολιτισμικοί, θρησκευτικοί και φυλετικοί δεσμοί με τους ντόπιους πληθυσμούς, η οικονομική σημασία της περιοχής και η στρατηγική τοποθέτηση της χώρας, η κατοχή της οποίας θα επέτρεπε στα βυζαντινά στρατεύματα να κατευθυνθούν με ευκολία στην καρδιά της ισλαμικής αυτοκρατορίας. Ιδιαίτερα οι πολιτισμικοί και θρησκευτικοί δεσμοί δημιουργούσαν για τους Βυζαντινούς τις κατάλληλες συνθήκες για τη δημιουργία εξωτερικής εξισορρόπησης του αραβικού κίνδυνου. Με απλά λόγια, εκεί ήταν πιο πιθανό από οπουδήποτε αλλού οι Βυζαντινοί να συνάψουν συμμαχίες, με τις οποίες θα μπορούσαν να κινητοποιήσουν ξένους πόρους (κυρίως έμψυχους) προς όφελός τους¹⁵.

Δεν πρέπει να θεωρείται καθόλου τυχαίο ότι ο ουσιαστικός θεμελιωτής της συγκεκριμένης πολιτικής απέναντι στην Αρμενία υπήρξε ο Βασίλειος Α', ο οποίος βέβαια χρωστούσε πολλά -πιθανόν ακόμα και τον σχεδιασμό αυτής της στρατηγικής- στον Καίσαρα Βάρδα. Ο αρμενικής καταγωγής¹⁶ ιδρυτής της

¹⁴ A. VASILIEV, 1968, σ.105.

¹⁵ J. SHEPARD, 2001, σ.22-23. J. SHEPARD, 2008, σ.510.

¹⁶ Η αρμενική καταγωγή του Βασιλείου είναι σήμερα αποδεκτή από την πλειονότητα των ιστορικών, βλ. π.χ. N.ADONTZ, 1934, σ.236-245 και κυρίως 255-259. P. CHARANIS, 1963, σ.34-35. C. SETTIPANI, 2006, σ.246-250. N.TOBIAS, 2007, σ.23-24. Ο Βασίλειος αποτελούσε μέλος της αρμενικής παροικίας στη βυζαντινή Μακεδονία, τη σημερινή Θράκη. βλ. Χ.

Μακεδονικής δυναστείας έχει κατηγορηθεί από ιστορικούς του Μεσαίωνα¹⁷, αλλά και σύγχρονους συναδέλφους τους ότι παραμέλησε την Ανατολή χάρη σε μάταιες επιχειρήσεις στη Δύση¹⁸. Όμως, η αλήθεια είναι ότι στην Ανατολή ακολούθησε διαφορετική στρατηγική, μια στρατηγική της οποίας κύρια σκόπευση ήταν η αμυντική θωράκιση της αυτοκρατορίας. Άλλωστε, όπως σωστά έχει παρατηρήσει ο Tobias, τη στρατηγική που ήθελε η Αυτοκρατορία να διατηρεί σταθερά αμυντική στάση στην Ανατολή, ο Βασίλειος την κληρονόμησε από τους προκατόχους του, αφού αυτή είχε υπάρξει βασικό στρατηγικό δόγμα της αυτοκρατορίας για αιώνες¹⁹. Ακόμη και ο κολοφώνας της στρατιωτικής του δράσης στην Ανατολή, η εκστρατεία εναντίον των Παυλικιανών, πρέπει να ειπωθεί μέσα από το πρίσμα της εμμονής των Βυζαντινών να θωρακίσουν αμυντικά το ανατολικό τους σύνορο²⁰. Η

ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ, 1995, σ.231-232. Για την απόρριψη της σλαβικής καταγωγής του Βασίλειου, αλλά και για μία πολύ ενδιαφέρουσα, αλλά αβάσιμη, θεωρία για το πώς γεννήθηκε αυτή, βλ. Χ. ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ, 1989. Για μία συνολική θεώρηση των σύγχρονων θεωριών περί της εθνικής καταγωγής του Βασίλειου, με παράθεση των κυριότερων επιχειρημάτων κάθε σχολής, βλ. Ν.ΤΟΒΙΑΣ, 2007, σ.1-22.

¹⁷ Βλ. Β. ΒΛΥΣΙΔΟΥ, 1991, σ.39,80

¹⁸ Πρβλ. Μ. CANARD, 1966, 715. Για τις επιχειρήσεις του Βασίλειου στη Δύση, βλ. Ν.ΤΟΒΙΑΣ, 2007, σ.142-201.

¹⁹ Ν.ΤΟΒΙΑΣ, 2007, σ.95.

²⁰ Πρβλ. C. LUDWIG, 1998, σ.35. Έχει άδικο, κατά τη γνώμη μας, ο Tobias που βλέπει τις επιχειρήσεις του Βασίλειου εναντίον των Παυλικιανών ως το σημείο καμπής, κατά το οποίο άλλαξε η υψηλή στρατηγική του Βυζαντίου, περνώντας από μια αμυντική στρατηγική σε μια επιθετική και επεκτατική πολιτική, βλ. Ν.ΤΟΒΙΑΣ, 2007, σ.104,115. Οι ενστάσεις μας οφείλονται σε δύο κυρίως σημεία. Πρώτον είναι λάθος να συνδέουμε με τόσο απόλυτο τρόπο τις στρατηγικές αντιμετώπισης που είχε υιοθετήσει το Βυζάντιο απέναντι σε Άραβες και Παυλικιανούς. Οι δύο αυτοί εχθροί αποτελούσαν τελείως διαφορετικά μεγέθη απειλής για την Αυτοκρατορία. Δε νομίζουμε να χρειάζεται ιδιαίτερη επιχειρηματολογία, για να καταδείξουμε ότι η ανάληψη μιας γενικής επίθεσης εναντίον των Παυλικιανών, παρότι επρόκειτο για μία αξιόλογη κίνηση, απέιχε πάρα πολύ από μία παρόμοια επιχείρηση εναντίον των Αράβων. Ακολούθως, δεν θεωρούμε ότι η νίκη του Βασίλειου εναντίον του Χρυσόχειρος ήταν τόσο διαφορετική από τη νίκη του Πετρωνα εναντίον του Καρβέα. Η απάντηση ότι το πλήγμα του Βασίλειου στο κράτος των Παυλικιανών ήταν οριστικό, σαφώς και δεν αρκεί. Οι πηγές κάνουν ξεκάθαρο ότι ο θάνατος του Χρυσόχειρα ήρθε σαν μία ξαφνική επιτυχία των βυζαντινών δυνάμεων. Οι περιγραφές δεν παρέχουν κανένα στοιχείο που να μας επιτρέπει να τη θεωρήσουμε σαν επιτυχή κατάληξη ενός μακρόπνοου στρατηγικού σχεδιασμού εκ μέρους του Βασίλειου. Είναι άλλωστε χαρακτηριστικό ότι αυτή επιτεύχθηκε σε βυζαντινά εδάφη με τα βυζαντινά στρατεύματα να ακολουθούν τον Παυλικιανό ηγέτη μετά από μία ακόμη εκστρατεία του εναντίον της αυτοκρατορικής επικράτειας. Φυσικά όλα τα παραπάνω δεν αναιρούν τη σημασία της νίκης έναντι των Παυλικιανών, την οποία ωστόσο πιστεύουμε θα ήταν ορθότερο να την τοποθετήσουμε μέσα στις κινήσεις αμυντικής θωράκισης της

παρουσία ενός μικρού, μαχητικού, στρατιωτικού κράτους, το οποίο μάλιστα συνεργαζόταν ενεργά στις αραβικές επιχειρήσεις στην περιοχή²¹, ήταν απαραίτητο να εξαλειφθεί, πριν οι Βυζαντινοί ξεκινήσουν την ανατολική τους επέκταση. Έτσι παρότι η αρνητική κριτική για την ανατολική πολιτική του Βασιλείου δεν είναι τελείως αβάσιμη, θα πρέπει να του αναγνωριστεί ότι τουλάχιστον συνέδραμε στο βυζαντινό έλεγχο ενός μέρους των σημαντικών στρατιωτικών οδών της παραμεθορίου, απαραίτητη προϋπόθεση για τη διενέργεια των μελλοντικών επιθέσεων²².

Ενταγμένη μέσα στα πλαίσια αυτής της υψηλής στρατηγικής, η στρατηγική απέναντι στην Αρμενία ερμηνεύεται ακόμη πιο εύκολα. Για όσο καιρό το ενδιαφέρον των Βυζαντινών ήταν στραμμένο στην αμυντική θωράκιση της Αυτοκρατορίας, η προσπάθεια τους στην Αρμενία ήταν επικεντρωμένη στο βραχυπρόθεσμο στόχο τους, δηλαδή στη σύναψη μιας συμμαχίας με τους Αρμένιους. Μόνο αργότερα, όταν η βυζαντινή στρατηγική άρχισε να αποκτά αναθεωρητικό χαρακτήρα, οι Βυζαντινοί προσπάθησαν να υλοποιήσουν και το μακροπρόθεσμο στόχο τους περί της Αρμενίας. Ο στρατηγικός, αυτός, σχεδιασμός προωθήθηκε από τους Βυζαντινούς με ποικίλους τρόπους, κυριότεροι εκ των οποίων υπήρξαν: α) τα διπλωματικά μέσα, β) η χρήση της εκκλησιαστικής διπλωματίας και γ) η χρήση της στρατιωτικής ισχύος.

αυτοκρατορίας. Βλ. επίσης Β.ΒΛΥΣΙΔΟΥ, 1991, σ.78-79, η οποία τονίζει ότι ιστορικοί, όπως ο Γενέσιος, μεγέθυναν τον πραγματικό κίνδυνο που αποτελούσαν οι Παυλικιανοί για την Αυτοκρατορία, θέλοντας (και) με αυτό τον τρόπο να δηλώσουν την αντίθεσή τους στην ,εστιασμένη στη Δύση, πολιτική του Βασιλείου.

²¹Βλ. ενδεικτικά Qudāma, σ.254 (Α. TER-GHEWONDYAN, 2005, σ.555). Η συμμαχία τους με τους Άραβες προϋπήρχε: ήδη στο πρώτο μισό του 8^{ου} αι. ο Αρμένιος Καθολικός Ιωάννης της Οζμυ παραπονιόταν ότι η συμμαχία αυτών των αιρετικών με τις αραβικές αρχές εμπόδιζε την Αρμενική Εκκλησία να λάβει δραστικά μέτρα εναντίον τους, βλ. Α. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.212-213. S. DADOYAN, 2011, σ.76. Βέβαια η συμμαχία Παυλικιανών-Αράβων δεν ήταν δεδομένη, αφού και οι ίδιοι οι Άραβες είχαν προχωρήσει σε διώξεις εναντίον τους, όταν οι αιρετικοί αντιδρούσαν, ακόμη και ένοπλα, στη βαριά φορολόγηση του Χαλιφάτου, βλ. N.GARSOÏAN, 1967, σ.193. Α. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.214. A.E. REDGATE, 2006, σ.294.

²² Βλ. επίσης M. CANARD, 1966, σ.714. N.TOBIAS, 2007, σ.131,141.

β') Διπλωματικά Μέσα.

Όπως αναφέραμε και παραπάνω σημείο καμπής για τις αρμενο-βυζαντινές σχέσεις αποτέλεσε η βυζαντινή αναγνώριση της εξουσίας του Ashot Α'. Η αναγνώριση του ηγεμονικού τίτλου του Ashot δεν ήταν τίποτα διαφορετικό από την παραδοσιακή βυζαντινή πολιτική να κερδίζει την εύνοια των περιφερειακών ηγεμονίσκων με την παροχή βυζαντινών τίτλων και αξιωμάτων. Ακόμη σημαντικότερο ήταν το γεγονός ότι με την αποδοχή ενός βυζαντινού τίτλου οι ξένοι φορείς τους αποδέχονταν, έστω και ασυνείδητα, τη βυζαντινή ιεραρχία, κεφαλή της οποίας ήταν ο ίδιος ο Αυτοκράτορας. Επιπρόσθετα, η αναγνώριση του πριγκιπικού τίτλου εκ μέρους του Αυτοκράτορα θα μπορούσε να λειτουργήσει ως εκβιαστικό μέτρο πίεσης στον κάτοχό του, ενώ μακροπρόθεσμα θα μπορούσε να προσφέρει και ευκαιρίες επέκτασης της αυτοκρατορικής εξουσίας εναντίον αυτών που δεν αναγνώριζαν την αυτοκρατορική εξουσία στην περιοχή²³.

Είναι, όμως, απαραίτητο να ερευνήσουμε το κατά πόσο αληθεύει το γεγονός ότι ο Βασίλειος Α' αναγνώρισε στον Ashot Α' το βασιλικό τίτλο που του χορήγησε ο Χαλίφης al-Mu'tamid και μάλιστα του απέστειλε ένα βασιλικό στέμμα, κάτι που αναφέρεται συχνά σε σύγχρονα ιστορικά εγχειρίδια²⁴. Η κυριότερη και η πιο αξιόπιστη πηγή που έχουμε για την περίοδο, ο Ιωάννης Καθολικός, δεν αναφέρει καμία τέτοια αναγνώριση, παρότι δεδομένης της συμπάθειας του για τους Bagratuni και τη δεδομένη θέση του υπέρ της ανεξαρτησίας της χώρας του, είχε κάθε λόγο να το κάνει²⁵. Αυτό που αναφέρει, αντίθετα, είναι ότι στάλθηκαν πρεσβευτές στον Ashot εκ μέρους του Βυζαντινού Αυτοκράτορα προσφέροντας ειρήνη και φιλία στον «αγαπημένο του γιό»: **«Ο Βασίλειος, ο μεγάλος αυτοκράτορας των Ελλήνων, προσέφερε, πράγμα όχι μικρό, όρους ειρήνης, αρμονίας και φιλίας στο βασιλιά μας Ashot, αποκαλώντας τον αγαπημένο του**

²³ J. SHEPARD, 2001, σ.28.

²⁴ H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.28. A. TER-GHEWONDYAN, 1958, σ.76 (A. TER-GHEWONDYAN, 1968, σ.326). M. CANARD, 1966, σ.715. C. TOUMANOFF, 1966, σ.612. A. VASILIEV, 1968, σ.104. R. GROUSSET, 1973, σ.395. S. NERSESSIAN, 1973, σ.300. A. TOYNBEE, 1973, σ.403. LAURENT-CANARD, 1980, σ.28-29. Ş.M. DIYĀB, 1984, σ.59. S. COWE, 2000, σ.78.

²⁵ Αντίθετα αναγνωρίζει το καθεστώς υποτελείας όχι μόνο του Ashot Yerkat, αλλά ακόμη και του Smbat Α' προς τον Βυζαντινό Αυτοκράτορα, βλ. V. ARUTJUNOVA-FIDANJAN, 1996, σ.10.

γιο»²⁶. Επομένως, δικαιολογημένα γεννάται το ερώτημα, πού βασίζεται η πεποίθηση ότι ο Βασίλειος αναγνώρισε το βασιλικό τίτλο του Ashot;

Χωρίς άλλο η πηγή αυτής της πεποίθησης είναι οι πληροφορίες ορισμένων μεταγενέστερων αρμενικών πηγών που αναφέρουν ότι αμέσως μετά τη χαλιφική αναγνώριση του βασιλικού τίτλου του Ashot Α' ακολούθησε η αποστολή ενός στέμματος από τον Βασίλειο Α'. Συγκεκριμένα, αναφέρει ο Κυριάκος της Γάνδακος: «έλαβε (ο Ashot) στέμματα από δύο βασιλιάδες, τον Ισμαηλίτη και το Βυζαντινό...(Ο Βασίλειος) επίσης έστειλε ένα στέμμα στον Ashot, μαζί με αυτό που του είχαν στείλει οι Ισμαηλίτες»²⁷. Στο περιστατικό, επίσης, αναφέρεται και ο Vardan: «Και αυτός (ο Χαλίφης) με χαρούμενη καρδιά απέστειλε στέμματα και ενδύματα και άλογα. Και τα ίδια απέστειλε και ο Αυτοκράτορας Βασίλειος»²⁸. Πολύ σωστά επισημαίνει ο Yuzbashyan ότι καμιά σύγχρονη των γεγονότων αρμενική πηγή δεν μνημονεύει το περιστατικό²⁹. Ο συγκεκριμένος ερευνητής, όπως και ο Η. Bartikian, θεωρεί ότι όχι μόνο το Βυζάντιο δεν απέστειλε ποτέ στέμμα σε κάποιον Αρμένιο βασιλιά, αλλά ουδέποτε αναγνώρισε τον Bagratuni ηγέτη ως βασιλιά, ανάγοντας τις αναφορές για αποστολή στέμματος από το Βυζάντιο ως αντανάκλαση της αραβικής πρακτικής³⁰.

Την παραπάνω θέση έχει, σχετικά πρόσφατα, αμφισβητήσει ο έγκριτος αρμενολόγος Mat'evosyan. Σε άρθρο του έχει, με ισχυρά επιχειρήματα, τόσο από τις πρωτογενείς αρμενικές πηγές όσο και από έργα τέχνης, προσπαθήσει να αποδείξει ότι η μαρτυρία του Vardan στηρίζεται σε άλλες όμοιες μαρτυρίες των

²⁶ Yovhannes Drasxanakertci, σ.444 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.129): «Այլ եւ մեծ կայսրն Յովնաց Բարսեղ ո՛չ փոքր ինչ պայման խաղաղութեան եւ հաճութեան եւ սիրոյ հաստատել ընդ արքային մերոյ Աշոտայ ».

²⁷ Kirakos Gangzaketsi, σ.79-80(BEDROSIAN,1986, σ.73): «եւ պա թագաւորաց յերկոցունց թագաւորաց յիսմայելականէն եւ ի յունականէն...սա դարձեալ թագ առաքեաց, Աշոտայ ի վերայ իսմայելականին».

²⁸ Vardan, σ.85 (THOMSON, 1989, σ.187): «և նրա զուարթ արտի առաքե թագս և հանդերձս և երկաթս: Չնչև և կայսրն Վասիլ առաքե.» . Για αποστολή στέμματος από τους δύο μονάρχες μιλάει και ο Samouël Aneci, βλ. Samouël Aneci, σ.94 (M. BROSSET, 1876, σ.427).

²⁹ K. YUZBASHYAN, 1988, σ.89.

³⁰ Τις πληροφορίες για αποστολή ενός βυζαντινού στέμματος απορρίπτει και η Jones, η οποία εύστοχα παρατηρεί, ότι εάν οι Βυζαντινοί ήταν διατεθειμένοι να παραχωρήσουν στέμματα στους Αρμένιους ηγεμόνες, θα το έπρατταν αναμφίβολα και στην περίπτωση του Ashot Β', όταν αυτός επισκέφθηκε την Κωνσταντινούπολη. Κάτι τέτοιο όμως, δεν μαρτυρείται σε καμιά πηγή, βλ. L. JONES, 2007, σ.37-38.

αρμενικών πηγών και τελικά στην πραγματικότητα. Για αυτόν ο Βασίλειος είχε αποστείλει ένα στέμμα στον Ashot A', ο Λέοντας στον Smbat και ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος στον Ashot B'³¹. Όσο για την αναγνώριση του βασιλικού τίτλου ο ίδιος θεωρεί ότι αυτή δεν θα μπορούσε να μην γίνει, καθότι ήταν στρατηγικά απαραίτητο για την Αυτοκρατορία, ώστε να θεμελιώσει καλές σχέσεις με το νεοσύστατο κράτος, αφού η αναγνώρισή του απλώς ως πριγκιπάτο («ισχανάτο») θα ήταν μη ρεαλιστική από τη στιγμή που ο Ashot είχε τον τίτλο του ishkan Hayots' από το 862³². Ο ίδιος, όμως, ιστορικός αναγκάζεται να ομολογήσει ότι ουδέποτε αποδόθηκε ο τίτλος του βασιλέως στον Αρμένιο ηγεμόνα.

Όμως, στη μελέτη του Mat'evosyan είναι εκκωφαντική η απουσία των βυζαντινών πηγών. Σε ποια βυζαντινή πηγή θα μπορούσε άλλωστε να στηριχθεί ο ερευνητής, για να ενισχύσει το επιχειρήμά του για αναγνώριση του βασιλικού κύρους του Αρμένιου Έaganor; Σε καμία είναι η απάντηση. Έτσι θα μπορούσε να ειπωθεί ότι η μελέτη καταλήγει να επιβεβαιώσει κάτι που γνωρίζαμε ήδη: ότι οι ίδιοι οι Αρμένιοι θεωρούσαν ότι οι Βυζαντινοί έβλεπαν τον ηγεμόνα τους ως βασιλιά. Αυτό όμως θα ήταν λάθος. Η αλήθεια είναι, όσο αντιφατικό και να ακούγεται, ότι τόσο ο Mat'evosyan όσο και οι Yuzbashyan/Bartikian έχουν δίκιο. Ακόμη και αν παραμένει αμφισβητήσιμο κατά πόσο ο Ashot A', ή οι άλλοι Αρμένιοι βασιλείς έλαβαν ένα στέμμα από τον Κωνσταντινούπολη, αυτό δεν επιτρέπει να θεωρήσουμε το ίδιο αμφίβολο το γεγονός της βυζαντινής επικύρωσης της ηγεμονίας τους στην Αρμενία. Είναι αλήθεια, βέβαια, ότι ουδέποτε οι Βυζαντινοί στις πηγές αναγνώρισαν βασιλικό τίτλο των Αρμενίων Έaganor' ο Bagratuni παρέμεινε ο *άρχων τών αρχόντων τής μεγάλης Αρμενίας*³³. Ήταν, όμως, ο άρχοντας της Αρμενίας. Είναι πολύ πιθανό, παρότι δυστυχώς απίθανο να αποδειχθεί, ότι το μυστικό κρυβόταν στη "μετάφραση". Ποιος μπορεί να είναι σίγουρος ότι η ίδια η βυζαντινή κυβέρνηση δεν είχε δώσει συγκεκριμένες οδηγίες

³¹R.MAT'EVOSYAN, 1990, σ.97-99. R. MAT'EVOSYAN, 2001, σ.168-177. Την αποστολή ενός βυζαντινού στέμματος στον Ashot δέχονται και οι Laurent-Canard, βλ. LAURENT-CANARD, 1980,σ.324.

³²R. MAT'EVOSYAN, 2001, σ.177.

³³A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.248. K. YUZBASHYAN, 1988, σ.84. K. YUZBASHYAN, 1996, σ.220. N. GARSOÏAN, 1998, σ.116-117. N.TOBIAS, 2007, σ.208. S. TOUGHER, 2008, σ.300. S. DADOYAN, 2011, σ.44.

στους μεταφραστές της να είναι πιο ευέλικτοι στη μετάφραση των όρων; Ποιος θα μπορούσε να αποκλείσει το ενδεχόμενο στην επίσκεψη του Ashot Β' στην Κωνσταντινούπολη, οι Βυζαντινοί αξιωματούχοι να χαιρέτιζαν τον άρχοντα των αρχόντων και ο Ashot να άκουγε από τους μεταφραστές τον τίτλο που περιέμενε, αυτόν δηλαδή του Έαγανορ. Άλλωστε, γνωρίζουμε με βεβαιότητα ότι οι Βυζαντινοί χαιρέτιζαν τους Χαλίφες ως αμερομυμνηδες (δηλαδή Εμίρηδες των Πιστών) τίτλο που φυσικά δεν αποδέχονταν το βαθύτερό του νόημα. Σε αυτό το πλαίσιο η χρήση της λέξης Έαγανορ νομίζουμε δεν θα φάνταζε περίεργη.

Τι όμως μπορεί να προσφέρει στην ιστορική έρευνα το γεγονός ότι οι Βυζαντινοί δεν αναγνώριζαν το βασιλικό τίτλο του Έαγανορ, αλλά μόνο τον πριγκιπικό; Φανερώνει αυτή η άρνηση την επιφύλαξη των Βυζαντινών να αναγνωρίσουν νομικά την εξουσία ενός αλλοδαπού σε περιοχή που θεωρούσαν ότι κατείχαν ισχυρά κυριαρχικά δικαιώματα; Με απλά λόγια, θα πρέπει να ερμηνεύσουμε αυτή την κίνηση ως ακόμη μία ένδειξη μιας βυζαντινής στρατηγικής που στόχευε στην προσάρτηση της χώρας; Την παραπάνω υπόθεση αποδέχονται και σύγχρονοι ιστορικοί. Για παράδειγμα, ο Tobias θεωρεί ότι η κίνηση του Βασίλειου να αναγνωρίσει τη νομική υπόσταση του αρμενικού κράτους και να συνάψει μία συνθήκη φιλίας και ειρήνης με τον Ashot Α' ήταν ντροπιαστική για τους Βυζαντινούς και σε αυτό το αίσθημα ντροπής ανάγει και την απουσία οποιασδήποτε μνείας στις βυζαντινές πηγές για αυτή τη συνθήκη³⁴. Πραγματικά η στάση ταιριάζει με τη βυζαντινή πρακτική: ας μην ξεχνάμε ότι η Κωνσταντινούπολη αναγνώριζε *de jure* ένα βασιλικό τίτλο στους γειτονές της μόνο όταν εξαναγκάζονταν εκ των πραγμάτων να το κάνει³⁵. Όμως, όπως έχει δείξει ο Yuzbasyan, υπάρχουν ενδείξεις, όπως αναφορές του Κεκαυμένου που δείχνουν ότι ανεπίσημα οι Βυζαντινοί χρησιμοποιούσαν τον τίτλο του βασιλιά για τους

³⁴ N.TOBIAS, 2007, σ.208.

³⁵ Αναφερόμαστε στο παράδειγμα του Συμεών της Βουλγαρίας και στην ενδεχόμενη αναγνώριση ενός βασιλικού/αυτοκρατορικού τίτλου από τη βυζαντινή κυβέρνηση. Η παραπάνω υπόθεση έχει προταθεί από αρκετούς ιστορικούς, χωρίς ωστόσο να γίνει κοινώς αποδεκτή από την επιστημονική κοινότητα. Βλέπε ενδεικτικά Α. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, 1972, σ.62-115. Μ. WHITTOW, 1996, σ.282,291-292.

Αρμένιους ηγεμόνες³⁶. Επίσης, σωστά σημειώνει ότι η απροθυμία των Βυζαντινών να αναγνωρίσουν το βασιλικό τίτλο των Αρμενίων πρέπει να θεωρηθεί ως συνέπεια της βυζαντινής ιδεολογικής θεώρησης του κόσμου³⁷. Με άλλα λόγια, η άρνηση των Βυζαντινών να αποκαλέσουν τον ηγεμόνα των Αρμενίων βασιλιά, δεν έχει να κάνει σε τίποτα με την αναγνώριση εκ μέρους τους της ηγεμονικής θέσης του τελευταίου στο εσωτερικό της χώρας του.

Πάντως για τον Αρμένιο βασιλιά, όπως και για την αρμενική ιστοριογραφία, η βυζαντινή αποδοχή της υπεροχής του Bagratuni ηγεμόνα από τους υπόλοιπους ishkhan, μέσω της αναγνώρισης του τίτλου του ishkhanats' ishkhan, αν έγινε ποτέ αντιληπτή με αυτό τον τρόπο, δεν είχε σημαντικές διαφορές από το βασιλικό τίτλο³⁸. Έδειχνε ξεκάθαρα ότι και για τους Βυζαντινούς, όπως άλλωστε και για τους Αββασίδες, ο αληθινός ηγέτης της χώρας ήταν ο ishkhan του οίκου. Και βέβαια ακόμη πιο πρόθυμα ο Λέοντας Στ' αναγνώρισε την ηγεμονία του Smbat Α', του Αρμένιου βασιλιά που προώθησε περαιτέρω την αρμενο-βυζαντινή συνεννόηση³⁹. Ακόμη όμως περισσότερο φάνηκε η αξία της υποστήριξης από την Κωνσταντινούπολη στην περίπτωση του Ashot Β', ο οποίος όταν διαδέχθηκε τον πατέρα του ήταν μόνο ένας από τους τρεις Αρμένιους που έφεραν βασιλικό τίτλο. Μετά την επιστροφή του, όμως, από την Κωνσταντινούπολη μία ομάδα ishkhan έσπευσε να τον αναγνωρίσει ως τον νόμιμο βασιλιά της χώρας. Η πραγματικότητα αυτή μπορεί να αποτελεί και τη λύση στο πρόβλημα της αποστολής βυζαντινών στεμμάτων στους Αρμένιους μονάρχες. Θεωρούμε ότι είναι πολύ πιθανόν οι Αρμένιοι συγγραφείς, μέλη μιας κοινωνίας που είχε υιοθετήσει τις ισλαμικές πρακτικές τόσο για την αναγνώριση⁴⁰ (και οι τρεις πρώτοι Βαγρατίδες βασιλείς λάβανε στέμματα από τους Χαλίφες) όσο και για την

³⁶ Κ. YUZHASHYAN, 1988, σ.84.

³⁷ Κ. YUZHASHYAN, 1988, σ.83-84.

³⁸ Αυτό άλλωστε φαίνεται να υποστηρίζει, έστω και έμμεσα η Redgate, η οποία διαλέγοντας τις κατάλληλες λέξεις μιλάει για παραχώρηση «βασιλικού κύρους», βλ. Α.Ε. REDGATE, 2006, σ.266.

³⁹ Vardan, σ.86 (THOMSON, 1989, σ.187).

⁴⁰ S. COWE, 2000, σ.80-81.

προβολή⁴¹ της βασιλικής τους εξουσίας, να ερμηνεύουν τις αναφορές για βυζαντινή αναγνώριση της αρμενικής ανεξαρτησίας με την αποστολή κάποιου στέμματος. Η προσέγγιση αυτή, πιστεύουμε, μπορεί να εξηγήσει την απουσία οποιασδήποτε μνείας σε βυζαντινές πηγές για την αποστολή κάποιου στέμματος στους Αρμένιους μονάρχες.

Τη ζωτική σημασία της βυζαντινής αναγνώρισης για τους ίδιους τους Αρμένιους αποδέχεται και ο ιστορικός Yeghiazaryan, ο οποίος επιχειρεί να τη συνδέσει με το πρόβλημα της ασυμφωνίας των αρμενικών πηγών για το χρόνο στέψης του πρώτου Bagratuni βασιλέα. Συγκεκριμένα, ο μελετητής πιστεύει⁴² ότι ο Ashot A' στην πραγματικότητα στέφθηκε δύο φορές βασιλιάς της Αρμενίας. Την πρώτη το 884, ένα χρόνο μετά την αποστολή του στέμματος από τον Χαλίφη. Ωστόσο, θεωρεί ότι ο Αρμένιος βασιλιάς φρόντισε αυτή η στέψη να γίνει όσο πιο αθόρυβα γινόταν, καθότι αποζητούσε συγχρόνως τη βυζαντινή αναγνώριση της εξουσίας του και έτσι δεν ήθελε να προκαλέσει την εχθρότητα του Βασιλείου, επειδή κινήθηκε χωρίς την έγκρισή του. Όταν αυτή ήρθε, μετά τις απαραίτητες συνομιλίες, πραγματοποιήθηκε μία δεύτερη στέψη, το 887. Ο παραπάνω ισχυρισμός παραμένει μία υπόθεση που όμως είναι ενδεικτική της αξίας της βυζαντινής αναγνώρισης του τίτλου του Αρμένιου μονάρχη.

Μια άλλη πηγή που ρίχνει φως στη σημασία που είχε η Αρμενία και οι ηγέτες της για την Κωνσταντινούπολη, είναι η μελέτη της βυζαντινής θεώρησης όλων των ηγεμόνων ως μέλη μιας πνευματικής οικογένειας, της οποίας ο πατέρας ήταν ο Αυτοκράτορας⁴³. Όλοι οι υπόλοιποι ηγέτες, ανάλογα με τη σημασία που τους απέδιδαν οι Βυζαντινοί, κατείχαν μία από τις τρεις βαθμίδες: του «αδερφού», του «γιού» και του «φίλου». Στην πρώτη βαθμίδα της κλίμακας τοποθετούσαν τον Χαλίφη της Βαγδάτης καθώς και τους βασιλείς της Γαλλίας και της Γερμανίας⁴⁴ (ενώ για τον Πάπα επιφύλασσόταν η τιμητική θέση του πνευματικού πατέρα του

⁴¹ Για την επιρροή της ισλαμικής τέχνης στις αρμενικές εικονογραφήσεις που σκοπό είχαν την προβολή της κοσμικής εξουσίας, βλ. N. GARSOÏAN, 1994, σ.120. L.JONES, 2001.

⁴² A.YEGHIAZARYAN, 2014b, σ.58-62,66.

⁴³ Ανάλυση αυτής της βυζαντινής πρακτικής με ιδιαίτερη αναφορά στη θέση των Αρμενίων στον Κ. YUZBASHYAN, 1988, σ.79-83. Επίσης βλ. Γ. ΜΩΥΣΕΙΔΟΥ, 1995, σ.54-63. Z. UDALTSOVA, 1995, σ.56. J. PREISER-KAPPELLER, 2010, σ.185-186.

⁴⁴ De Cerimoniis, σ.689.

αυτοκράτορα⁴⁵), δηλαδή δυνάμεις που ήταν ισοδύναμες με την Κωνσταντινούπολη. Ο Αρμένιος ηγεμόνας ανήκε στα πνευματικά τέκνα του αυτοκράτορα μαζί με τον ηγεμόνα της Αλανίας, τον Κουροπαλάτη της Γεωργίας αλλά και τον ηγεμόνα της Βουλγαρίας. Κατατοπιστικές είναι οι αναφορές του De Cerimoniis, όπου στο κεφάλαιο 48 μας πληροφορεί για τον τρόπο με τον οποίο έπρεπε να ξεκινά η κρατική αλληλογραφία με τους διάφορους ηγεμόνες. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι η συγκεκριμένη πρακτική των Βυζαντινών επέζησε και στις αρμενικές πηγές. Για παράδειγμα, Yovhannes Drasxanakertc'i μιλώντας για τον Ashot A' γράφει ότι ο Βασίλειος τον θεωρούσε «αγαπημένο του υιό»⁴⁶, ενώ ομοίως για τον Smbat μας λέει ότι «ο αυτοκράτορας αποκαλούσε τον Smbat ως αγαπημένο του υιό»⁴⁷. Τέλος, ο ίδιος ιστορικός επιβεβαιώνει ότι ως «γιό του» αποκάλεσε ο Αυτοκράτορας τον Ashot B', όταν επισκέφθηκε την Πόλη. Το παραπάνω γεγονός φανερώνει όχι μόνο ότι οι Αρμένιοι είχαν βαθιά γνώση του τυπικού της βυζαντινής εξωτερικής πολιτικής, αλλά ήταν περήφανοι για την υική θέση τους σε σχέση με τον Αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης, τόσο που να θεωρείται άξιο μνείας στο έργο των Αρμένιων ιστορικών.

Σε αυτό το σημείο τα συμπεράσματα της, μη σχετιζόμενης με τις σχέσεις της Αρμενίας με το Βυζάντιο, έρευνας του Mat'evosyan έρχονται να φωτίσουν περαιτέρω αυτές τις αναφορές. Συγκεκριμένα, ο Αρμένιος ιστορικός έχει καταδείξει μελετώντας τα χαρακτηριστικά της φεουδαρχίας στην Αρμενία των Bagratuni ότι η σχέση πατέρα-υιού ήταν ένας συνήθης τρόπος απεικόνισης στη μεσαιωνική αρμενική γραμματεία της σχέσης υποτελείας μεταξύ ενός ishkhan και ενός υποτελή του⁴⁸. Όταν, για παράδειγμα, ο Smbat έστεψε ως βασιλείς τους ηγεμόνες της Αλβανίας και της Γεωργίας, αυτοί αποκαλούνταν από τους Αρμένιους ως γιοί του t'aganor⁴⁹. Το γεγονός αυτό φανερώνει ότι σε ορισμένο βαθμό δεν ήταν μόνο οι Βυζαντινοί αυτοκράτορες που έβλεπαν τους Αρμένιους ως

⁴⁵ De Cerimoniis, σ.686.

⁴⁶ Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.444 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.129).

⁴⁷ Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.455 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.138): «զի որիի ւրբելի Լայար զՍմբատի որ անուանիք».

⁴⁸ R.MAT'EVOSYAN, 1990, σ.54-55. Βλ. επίσης Α. YEGHIAZARYAN, 2011, σ.74.

⁴⁹ A. YEGHIAZARYAN, 2011, σ.68.

υποτελείς τους. Με απλά λόγια, ο Καθολικός γνώριζε πολύ καλά πώς νοσηματοδοτούσαν οι Βυζαντινοί την έκφραση «γιος του αυτοκράτορα» και δεν είχε κανένα πρόβλημα να τονίσει το γεγονός της υποτέλειας των Αρμενίων βασιλιάδων στον Αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης⁵⁰. Πραγματικά η σημασία μιας τέτοιας διαπίστωσης μπορεί να λειτουργήσει καταλυτικά για την κρίση κάποιου για το βαθμό επιτυχίας της βυζαντινής πολιτικής στην Αρμενία.

Στη σπουδαιότητα της Αρμενίας για τη βυζαντινή πολιτική, εκτός από τη θέση των ηγεμόνων της στα πλαίσια της αυτοκρατορικής οικογένειας, αξίζει να προσθέσουμε και ακόμη μία ένδειξη. Σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο τα επίσημα έγγραφα που προορίζονταν για τον Αρμένιο ηγέτη έφεραν βούλα τρισολδία, ενώ το ίδιο ορίζονταν και για τον ηγέτη του Vaspurakan: «εἰς τὸν ἄρχοντα τῶν ἀρχόντων τῆς μεγάλης Ἀρμενίας. βούλλα χρυσῆ τρισολδία „Κωνσταντῖνος καὶ Ῥωμανὸς, πιστοὶ ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ αὐτοκράτορες αὐγουστοὶ μεγάλοι βασιλεῖς Ῥωμαίων, πρὸς ὃ δεῖνα τὸν περιφανέστατον πρῶτον τῆς Ἀρμενίας καὶ πνευματικὸν ἡμῶν τέκνον.“ εἰς τὸν ἄρχοντα τοῦ Ἀσπουρακᾶν, ἡγουν τοῦ Βασπαρακᾶν, ὁ νῦν τιμηθεὶς ἀρχων τῶν ἀρχόντων. βούλλα χρυσῆ τρισολδία...»⁵¹. Μόνο η Βαγδάτη και η Αίγυπτος θεωρούνταν άξιες για βούλα τετρασίδων, ενώ για παράδειγμα στη Χαζαρία τα έγγραφα έφεραν βούλα δισολδία⁵².

Η παροχή, όμως, τιμητικών τίτλων δεν περιορίστηκε, όπως είναι λογικό, μόνο στον Αρμένιο ἑταίρο. Στο φεουδαρχικό πολιτικό σκηνικό της Αρμενίας οι Βυζαντινοί είχαν φροντίσει να συνάψουν σχέσεις με όλους αυτούς, οι οποίοι θεωρούσαν ότι κατείχαν ένα σεβαστό μέρος δύναμης. Το γεγονός, όπως έχει επισημάνει ο Yuzbashyan, ότι οι παροχές τίτλων στην αρμενική αριστοκρατία από την Κωνσταντινούπολη ξανά άρχισε το δεύτερο μίσο του ένατου αιώνα⁵³, μετά από ένα διάλειμμα μισού αιώνα, έχει να πει πολλά για τις νέες συνθήκες που είχαν

⁵⁰ Για την αρμενική αποδοχή του οικουμενικού ρόλου της Αυτοκρατορίας και το πώς εκφράστηκε στην πρώιμη αρμενική ιστοριογραφία, βλ. J. PREISER-KAPPELLER, 2009, σ.58-61.

⁵¹ De Cerimoniis, σ.686-687.

⁵² Βλ. αναλυτικά De Cerimoniis, σ.686-692.

⁵³ Κ. YUZBASHYAN, 1996, σ.218.

διαμορφωθεί στην περιοχή, αυτή την περίοδο. Είναι ενδεικτική η μαρτυρία του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου σχετικά με το με ποιούς διατηρούσε σχέσεις η Αυτοκρατορία: εκτός από τον Bagratuni άρχοντα των αρχόντων, τους άρχοντες των περιοχών του Vaspurakan, Kokovit, Taron, Moks, Andzevatsik, Syunik, Vayot's Dzor και Khachen. Όπως είναι φυσικό, εφόσον υπήρχαν ανοιχτοί δίαυλοι επικοινωνίας με αυτούς τους άρχοντες, το Βυζάντιο δεν αμελούσε να χρησιμοποιεί και σε αυτές τις περιπτώσεις την παροχή τιμητικών τίτλων και άλλων αξιωμάτων.

Βέβαια, οι σχέσεις αυτές λειτούργησαν και ως ένας μοχλός πίεσης προς τον κυρίαρχο αρμενικό οίκο, αυτόν των Bagratuni. Ήταν ένας τρόπος διαρκούς υπενθύμισης ότι το Βυζάντιο αναζητούσε συμμάχους στην περιοχή, και εάν οι Bagratuni δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν στις βυζαντινές απαιτήσεις, τότε οι Βυζαντινοί θα στρέφονταν σε κάποιον άλλον ηγεμόνα της περιοχής, ο οποίος θα εισέπραττε τα οφέλη που θα έφερε η συμμαχία του με τη μεγαλύτερη δύναμη της περιοχής. Η παραπάνω παραδοχή απέχει πολύ από την εξωπραγματική ερμηνεία του Harut'yunyan που θέλει την Αυτοκρατορία με μια «ύπουλη πολιτική» να χρησιμοποιεί τους πάντες στον Καύκασο (Χαζάρους, ανεξάρτητες ορεινές φυλές, Αρμένιους nakharar) με στόχο την παρεμπόδιση δημιουργίας ενός συγκεντρωτικού αρμενικού βασιλείου⁵⁴. Αντίθετα το Βυζάντιο, ακόμη και στην πιο κρίσιμη στιγμή του βασιλείου των Bagratuni, όταν αυτό βρισκόταν στο χείλος της οριστικής κατάρρευσης από το βάρος των αλληπάλληλων επιτυχιών του Yūsuf, δεν έπαψε να βλέπει τους Βαγρατίδες βασιλείς ως τους επικυρίαρχους όλων των χριστιανών ishkhan του Καυκάσου. Αυτό το συμπέρασμα εξάγεται από την επιστολή που απέστειλε ο Πατριάρχης Νικόλαος στον Ιωάννη Καθολικό, όπου ο Bagratuni βασιλιάς χαρακτηρίζεται ως αρχηγός «ολόκληρης της Ανατολής»⁵⁵.

Σταδιακά οι καλές σχέσεις που είχαν αναπτύξει οι Βυζαντινοί με μεμονωμένους nakharar οδήγησαν στην οικειοθελή τους υποταγή στην Αυτοκρατορία, η οποία άλλωστε ήταν και η μακροπρόθεσμη στόχευση της βυζαντινής στρατηγικής. Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα των Bagratuni της Taron, οι ηγέτες των οποίων είχαν λάβει από την Κωνσταντινούπολη τον

⁵⁴ H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.32-33.

⁵⁵ Yovhannes Drasxanakertc'i. Βλ. επίσης, A. YEGHIAZARYAN, 2014, σ.62-63.

αξιοζήλευτο τίτλο του Κουρουπαλάτη⁵⁶. Εκεί μετά την πρόσκαιρη κατάκτηση της περιοχής από τους Shaybānī της Αμίδος, ένας συγγενής του νεκρού Bagratuni ηγέτη, ο Γρηγόριος Bagratuni κατάφερε να την επανακτήσει το 898. Προσκλήσεις στην πρωτεύουσα, παροχές τίτλων και επιδομάτων αποτράβηξαν σταδιακά την περιοχή της Taron από την επιρροή του βασιλείου της Αρμενίας και το ενέταξαν στη βυζαντινή σφαίρα επιρροής⁵⁷. Συν τοις άλλοις σώστα επισημαίνει ο Runciman ότι για την προσέγγιση της Taron με το Βυζάντιο σημαντικό ρόλο πρέπει να έπαιξε η γεωγραφική της θέση, αφού αυτή ήταν όχι μόνο εγγύτερα στα βυζαντινά σύνορα αλλά ήταν και πραγματικά περικυκλωμένη από τους Άραβες, γεγονός που πιθανότατα έπαιξε καταλυτικό ρόλο στις πολιτικές κινήσεις των Ταρωνιτών ηγεμόνων⁵⁸. Οι περιοχές αυτές σύντομα λειτούργησαν ως στρατιωτικές βάσεις των βυζαντινών επιθέσεων στις αραβικές θέσεις, όχι μόνο των thughūr αλλά και πόλεων στα ενδότερα της εχθρικής επικράτειας⁵⁹. Μία ενδιαφέρουσα υπόθεση έχει προταθεί από τον Toumanoff σχετικά με την Taron και την απόδοση από τους Βυζαντινούς του τίτλου του Κουροπαλάτη στον ηγέτη του οίκου. Ο ιστορικός θεωρεί ότι η παραχώρηση αυτού του τίτλου από τον Βασίλειο είχε ως στόχο να αναδείξει απέναντι από τον υποτακτικό του Χαλιφάτου, Ashot, το δικό του ευνοούμενο⁶⁰. Σύμφωνα με τον ίδιο, τα βυζαντινά σχέδια ακύρωσε μονάχα η αιχμαλώτιση του Κουροπαλάτη Ashot από το Derenik Artsruni.

Το ίδιο σημαντικές θα πρέπει να θεωρούνται οι σχετικές επιτυχίες της βυζαντινής διπλωματίας, των οποίων η συμβολή στην αύξηση της βυζαντινής ισχύος γίνεται άμεσα φανερό από τη δημιουργία νέων διοικητικών θεμάτων. Είναι χαρακτηριστικά τα παραδείγματα του Κουρτίκιου της εποχής του Βασιλείου⁶¹, αλλά

⁵⁶ Για το χρόνο απόδοσης του τίτλου, βλ. G. GRIGORYAN, 1979, σ.80.

⁵⁷ Βλ. αναλυτικά, DAI, σ.188-198.

⁵⁸ S. RUNCIMAN, 1929, σ.127,162-163.

⁵⁹ Αναλυτικά για τη πορεία προσάρτησης της Taron στην Αυτοκρατορία, βλ. το εξαιρετικό άρθρο του N. ADONTZ, 1934-1936 και επίσης M.CANARD, 1953, σ, 466-467. Κ. YUZBASHYAN, 1988, σ.117-125. B. MARTIN-HISARD, 2000, σ.376-380.

⁶⁰ C. TOUMANOFF, 1966, σ.612.

⁶¹ Ιωάννης Σκυλίτζης, σ.136: «προσερρῦη δὲ καὶ ὁ Κουρτίκιος, γένος ὦν Ἀρμένιος, ὃς κατεῖχε τὴν Λώκαναν καὶ τὰς ἐσχατίας τῶν Ῥωμαίων συνεχῶς ἐπόρθει καὶ κατεστρέφετο, ἑαυτὸν παραδοὺς τῷ βασιλεῖ καὶ τὴν πόλιν καὶ τὸν ὑπέικοντα αὐτῷ

και του Μανουήλ της Teces επί του Λέοντα Στ'. Η προσφυγή του Μανουήλ, ishkhān της Teces⁶² στο Βυζάντιο, σε αντάλλαγμα της επικράτειάς του, επί Λέοντα Στ', οδήγησε στη δημιουργία του θέματος Μεσοποταμίας⁶³. Πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα των βυζαντινών επιδιώξεων απέναντι στην αρμενική αριστοκρατία, αποτελεί η περίπτωση του Μελία (γνωστός στους Άραβες ως *مليح الأرمني*). Στις αρχές του δέκατου αιώνα ο Αρμένιος Mleh, εγκαταστάθηκε στο φρούριο της Λυκάνδου που δέσποζε σε μία περιοχή μεγάλης στρατηγικής σημασίας, εφόσον όχι μόνο βρισκόταν μέσα στα thughūr, αλλά ήλεγχε τα ορεινά περάσματα προς το εσωτερικό της Αυτοκρατορίας. Ο Μελίας αναγνώριζε την επικυριαρχία της Κωνσταντινούπολης και μάλιστα ενεπλάκη ενεργά στην εξέγερση του Ανδρόνικου Δούκα εναντίον του Λέοντα Στ'⁶⁴. Η βυζαντινή κυβέρνηση, λόγω αυτού του γεγονότος, το 905 αποφάσισε να τον εξορίσει. Φαίνεται ωστόσο ότι η βυζαντινή ηγεσία δεν μπόρεσε να αναπληρώσει το κενό που άφησε η απουσία του, χάνοντας τον έλεγχο της περιοχής. Αυτό οδήγησε τον Λέοντα, το 908, να ανακαλέσει το Μελία και μάλιστα να τον ορίσει ως κλεισουράρχη⁶⁵ της Λυκανδού. Η ερειπωμένη περιοχή εποίκιστηκε με Αρμένιους, ενώ ο Μελίας αποδείχθηκε τόσο χρήσιμος στους αγώνες εναντίον των Αράβων, ώστε η κυβέρνηση της Ζωής προβίβασε τη Λυκανδό σε θέμα, το 916⁶⁶. Για τους Άραβες έγινε γνωστός ως ο «κύριος των

λαόν». Για τον θάνατο αυτού στο πεδίο της μάχης εναντίον των Βουλγάρων, βλ. Theophanes Continuatus, σ.358.

⁶² Η περιοχή αυτή δεν θα πρέπει να συγχέεται με την περιοχή της Tayk'. Πρόκειται ουσιαστικά για την περιοχή της Degik, η οποία βρισκόταν στο δυτικό άκρο της σημερινής επαρχίας Dersim.

⁶³ De Thematibus, σ.73: «Τὸ δὲ θέμα τῆς Μεσοποταμίας οὐ πολυχρόνιον ἔστιν, οὐδὲ μέγα τι ἦν καὶ περιβόητον, ἀλλὰ κλεισοῦρά τις ἀνώνυμος καὶ ἀκατονόμαστος. Ἐπὶ δὲ τῶν ἡμερῶν τοῦ μακαρίου καὶ ἀγίου πατρὸς μου Λέοντος προσέφυγε Παγκρατούκας ἐκεῖνος ὁ Ἀρμένιος καὶ Πουκρίκας καὶ Ταυτούκας οἱ ἀδελφοὶ αὐτοῦ καὶ παρέδωκαν τὰ ἐκεῖσε καστέλλια, καὶ ἐπλατύνθη ὁ τόπος καὶ ἐγένετο εἰς ὄνομα στρατηγίδος». Βλ. επίσης, DAI, σ.238. Ἄς σημειωθεῖ, ὅτι ὁ Bagarat καὶ οἱ ἀδελφοὶ του που αναφέρονται στο κείμενο εἶναι γιοὶ τοῦ Μανουήλ.

⁶⁴ Για την αποσπίρτηση του Ανδρόνικου στους Άραβες, βλ. Συμεών Μάγιστρος, σ.289-291. Ιωάννης Σκυλίτζης, σ.186-188. Ιωάννης Ζωναράς, σ.450-451. Βλ. επίσης Α. VASILIEV, 1968, σ.181. κ.εξ.

⁶⁵ M. CANARD, 1966, 717. M. WHITTOW, 1996, σ.316. Για τις κλεισούρες και το ρόλο τους στη διαφύλαξη των ορεινών διόδων, βλ. Ş.M. DIYĀB, 1984, σ.13. J.HALDON, 2007, σ.143-144.

⁶⁶ Theophanes Continuatus, σ.389. Βλ. επίσης P. CHARANIS, 1963, σ.30.

περασμάτων», ενώ ο Ibn al-Athīr αναφέρεται εκτενώς στη δράση του εναντίον των Αράβων⁶⁷.

Αξίζει, πιστεύουμε, να δούμε πώς περιγράφει ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος τη δράση του Μελία αναφερόμενος στη δημιουργία του θέματος της Λυκανδού: «Ἡ δὲ Λυκανδὸς χθὲς καὶ πρὸ μικροῦ εἰς τάξιν θέματος ἐχρημάτισεν, ἀλλὰ καὶ πόλεως ἐπὶ τῶν χρόνων τοῦ μακαρίτου καὶ ἁγίου μου πατρὸς. Ἐρημος γὰρ ἦν τὸ πρότερον καὶ ἀοίκητος κάκεινη καὶ ἡ Τζαμανδὸς καὶ τὰ συμπαρακείμενα μέρη τῶν Ἀρμενίων... Ὅτε δὲ ὁ μέγας ἐκεῖνος καὶ γιγαντοειδὴς Ἀρμένιος ὁ τῆς Ἀγγουρίνης τῆς Λαικαστρίας γαμβρός, ὁ μακρόχειρ ἐκεῖνος καὶ περιδέξιος, ὃν κατὰ τὴν τῶν Ἀρμενίων διάλεκτον Ἀζάτον ἐκάλουν, ἐκεῖνος γοῦν ἐλθὼν πρὸς τὸν μακαρίτην καὶ ἅγιόν μου πατέρα, εἶτε ὡς πρόσφυξ εἶτε ὡς φίλος οὐκ οἶδα, ἐκεῖνος εἶχε θεράποντα τὸν χθὲς καὶ πρὸ μικροῦ τελευτήσαντα, Μελίαν λέγω τὸν περιβόητον, ὅς καὶ συνεστράτευσεν αὐτῷ πρὸς τὸν δυστυχέστατον πόλεμον, τὸν τοῦ Βουλγάρου λέγω. Τοῦ γοῦν Ἀρμενίου πεσόντος ἐν τῷ προλεχθέντι πολέμῳ... Ὁ γοῦν προλεχθεὶς Μελίας ἐκ τούτου τοῦ πολέμου διασωθεὶς καὶ πρὸς τὴν τῶν Ἀρμενίων χώραν ἀπάρας, εὐφυῆς ὢν καὶ πρὸς ληστουργίαν βαρβαρικήν ἐπιτήδειος, συμμορίαν τινὰ τῶν Ἀρμενίων ἀναλεξάμενος καὶ ταυτησὶ τῆς πόλεως τὴν ἄκραν κατοχυρώσας ὡς ἠδύνατο, καὶ κατὰ μικρὸν προΐων ὅλην, ὡς εἰπεῖν, τὴν πόλιν τοῦ πτώματος ἤγειρε· καὶ προβαίνουσα ἐπὶ τὸ πρόσθεν πᾶσα ἡ χώρα, μεστή γέγονε τῶν Ἀρμενίων, κουροτρόφος οὖσα ἀγαθὴ τε καὶ ἰππόβοτος καὶ παντοίων βοσκημάτων εἰς τροφήν ἐπιτήδειος. Διὸ καὶ θέμα κατωνομάσθη καὶ εἰς στρατηγίδα περιδοξὸν ἀνήχθη σπουδῆ τουτουῖ τοῦ κραταιόφρονος... Αὕτη ἡ πόλις ἐπὶ τοῦ μακαρίου μου πατρὸς διὰ τὴν ἀρετὴν τοῦ προλεχθέντος Μελίου, μᾶλλον δὲ τοῦ ἐμοῦ πατρὸς, τοῦ προμηθῶς τὰ πράγματα διευθύνοντος καὶ σκοποῦντος ἀνδρὸς ἀρετὴν, εἰς ὄνομα θέματος ἐχρημάτισε.»⁶⁸.

Από την περίπτωση του Μελία ο μελετητής μπορεί να εξάγει ποικίλα πολύτιμα συμπεράσματα. Η πολεμική αξία των Αρμενίων στους αγώνες εναντίον

⁶⁷ Βλ. ενδεικτικά, Ibn al-Athīr, τ.7, σ.48.

⁶⁸ De Thematibus, σ.75-76. Βλ. επίσης DAI, σ.238-240.

των Αράβων, ιδίως σε ορεινά εδάφη, τους καθιστούσε αξιόλογους συμμάχους. Επίσης, φαίνεται για ακόμη μια φορά ότι κύρια επιδίωξη των Βυζαντινών δεν ήταν η προσάρτηση εδαφών: ο Μελίας στηρίχθηκε ως αυτόνομος διοικητής του κάστρου για χρόνια. Οι Βυζαντινοί αποφάσισαν να τον εκδιώξουν από την περιοχή όχι για να τη διεκδικήσουν για την Αυτοκρατορία, αλλά επειδή αυτός συμμετείχε σε επανάσταση εναντίον του αυτοκράτορα. Μάλιστα εν τη απουσία του δεν έσπευσαν να προσαρτήσουν την περιοχή στην Αυτοκρατορία αλλά την άφησαν να ερημώσει. Αργότερα, όταν αποφάσισαν να τον ανακαλέσουν από την εξορία, μπορεί η περιοχή να τέθηκε επίσημα στην αυτοκρατορική επικράτεια, αλλά με τον ίδιο το Μελία αρχικά ως κλεισουράρχη και έπειτα στρατηγό θέματος. Ότι ο ίδιος κράτησε τον τίτλο αυτό μέχρι τον θάνατό του αποδεικνύει ότι η εξουσία του ήταν ουσιαστικά αυτόνομη ή τουλάχιστον ημι-αυτόνομη. Εποίκισε με συμπατριώτες του την επικράτειά του και οι κινήσεις του εναντίον των Αράβων δεν φαίνεται να ήταν σχεδιασμένες από την Κωνσταντινούπολη, αλλά αποτελούσαν προσωπικές πρωτοβουλίες⁶⁹. Επομένως, ο Μελίας, αποτελούσε για τους Βυζαντινούς τον ορισμό της επιτυχίας της βυζαντινής πολιτικής απέναντι στις αρμενικές ηγεμονίες. Η επιτυχία αυτή δεν προσμετρούνταν από τις κατακτήσεις εδαφών, παρότι βέβαια αυτές ήταν καλοδεχούμενες, αλλά με την παγίωση σταθερών συμμαχιών απέναντι στους Άραβες. Η έλλειψη, άλλωστε, αυτής της σταθερότητας σε αυτές τις συμμαχίες ήταν που έκανε τον Πορφυρογέννητο να διαμαρτύρεται, και όχι η απροθυμία των Αρμενίων να παραχωρήσουν τα εδάφη τους στην Αυτοκρατορία.

Πάντως η μεγαλύτερη δικαίωση της επιμονής, με την οποία οι Βυζαντινοί διατηρούσαν διπλωματικές σχέσεις με όλους τους μεγάλους οίκους της Αρμενίας, ήρθε στο τέλος της εξεταζόμενης από εμάς περιόδου, όταν και ο Gagik Artsruni συμμετείχε ενεργά στις βυζαντινές στρατιωτικές επιχειρήσεις που ο Ιωάννης Κουρκούας διεξήγαγε εκείνο το έτος εναντίον αραβικών θέσεων στην περιοχή

⁶⁹ Παρότι βέβαια υπήρξαν περιπτώσεις που ο Μελίας μαζί με τους άνδρες του συμμετείχαν σε εκστρατείες του Βυζαντίου, όπως για παράδειγμα στην επίθεση του Ιωάννη Κουρκούα στη Malatya (Μελιτηνή), βλ. Theophanes Continuatus, σ.415-417. Συμεών Μάγιστρος, σ.329. Ιωάννης Σκυλίτζης, σ.224. Ibn al-Athīr, τ.7, σ.30.

βόρεια της λίμνης Van⁷⁰. Παρότι, δεν έχουμε ακριβείς μαρτυρίες για το μέγεθος των στρατιωτικών δυνάμεων με τις οποίες ο Gagik συμμετείχε στις επιχειρήσεις⁷¹, ωστόσο η συμβολή του πρέπει να υπήρξε σημαντική, γεγονός που φανερώνει ότι το 931 ο εμίρης του Αζερμπαϊτζαν, Muflih ανέλαβε μία εκστρατεία εναντίον του Vaspurakan, για να εκδικηθεί τον Artsruni για τη βοήθεια που προσέφερε στους Βυζαντινούς⁷². Το ίδιο διάστημα, όπως είδαμε παραπάνω, και ο Ashot συμμετείχε στις βυζαντινές επιχειρήσεις. Στο τέλος λοιπόν, της εξεταζόμενης περιόδου η κύρια βυζαντινή επιδίωξη για την Αρμενία είχε επιτευχθεί, αφού Bagratuni και Artsruni έστεκαν στο πλευρό των βυζαντινών δυνάμεων σε επιχειρήσεις εναντίον των αραβικών εμιράτων.

Ένας παράγοντας που διευκόλυνε καθοριστικά τη διεξαγωγή της βυζαντινής διπλωματίας στην Αρμενία ήταν η παρουσία μέσα στην ίδια την αυτοκρατορία ενός πανίσχυρου αρμενικού «λόμπι», το οποίο ενδυνάμωνε ολοένα και περισσότερο η συνεχής είσοδος Αρμενίων προσφύγων στο βυζαντινό στράτευμα⁷³. Η παρουσία μιας πλειάδας Αρμενίων που κατέκτησαν υψηλότερες

⁷⁰ A. VASILIEV, 1968, σ.266. Ş.M. DIYĀB, 1984, σ.84.

⁷¹ Παρότι ο Ibn al-Athīr αναφέρει ότι λεγόταν ότι οι στρατιωτικές δυνάμεις του Gagik σε αυτές τις επιχειρήσεις έφθαναν τους 100.000 άνδρες, ο ίδιος ο ιστορικός δεν κρύβει τη δυσπιστία του, προσθέτοντας στο τέλος της πρότασης, τη φράση: «**Και μόνο ο Θεός ξέρει**» (والله أعلم), βλ. Ibn al-Athīr, τ.7, σ.70 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.179).

⁷² Βλ. αναλυτικά Ibn al-Athīr, τ.7, σ.69-70 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.178-180). Βλ. επίσης A. VASILIEV, 1968, σ.266. 'A. JANSŪRI, 1979, σ.136. B. MARTIN-HISARD, 2000, σ.388-389.

⁷³ A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.117. N. GARSOĪAN, 1998, σ.61. Είναι ενδεικτική, για τον ρόλο των Αρμενίων στη βυζαντινή ιστορία της μέσης περιόδου, η ευφυολογία ενός σύγχρονου ιστορικού, ο οποίος περιγράφοντας την εποχή του Μιχαήλ Γ' μιλάει για την ύπαρξη μιας «*Armenian mafia*» στην Κωνσταντινούπολη, βλ. N.TOBIAS, 2007, σ.41. Στη μονογραφία του Codoñer για την ηγεμονία του Θεόφιλου ο αναγνώστης θα συναντήσει επανειλημμένα το χαρακτηρισμό «*αρμενικό κόμμα*», ενώ δεν είναι τυχαίο ότι για τους δολοφόνους του Μιχαήλ ο Adontz παρατηρεί: «*On le voit, tous les compagnons de Basile sont arméniens, comme lui-même*», βλ. N.ADONTZ, 1934, σ.229. J. CODOÑER, 2014. Βλ. επίσης H. GREGOIRE, 1966, σ.115. Η Brousselle τονίζει ότι η σπουδαιότητα της αρμενικής παρουσίας στην Αυτοκρατορία διαφαίνεται από δύο παράγοντες: α') από το γεγονός ότι αποτελούσαν τη δεύτερη μεγαλύτερη πληθυσμιακή ομάδα του Βυζαντίου μετά τους Έλληνες και β') από τη σπουδαιότητα των αξιωμάτων που πολλά μέλη της κοινότητάς τους έφεραν, βλ. I.BROUSSELE, 1996, σ.43. Για τον ρόλο των Αρμενίων στην πολιτική ζωή του Βυζαντίου κατά τον ένατο αιώνα, βλ. M.SHIRINIAN, 2010, σ.54-60, ενώ για το δέκατο αιώνα ενδιαφέρουσες πληροφορίες προσθέτει ο Cheynet, αξιοποιώντας εκτός από τη γραμματεία και τη σιγγιλογραφία, βλ. J-C. CHEYNET, 2014. Για μία συνοπτική λίστα των Αρμενίων αριστοκρατών που κατέφυγαν στην Αυτοκρατορία από τον 6^ο έως τον 9^ο αιώνα,

θέσεις στην κρατική διοίκηση και στον στρατό⁷⁴ είναι εμφανέστατη στις ίδιες τις πηγές και δεν χρήζει καν επιβεβαίωσης⁷⁵. Αξίζει παρόλα αυτά να δούμε το παράδειγμα της ταχείας εξέλιξης στην κρατική ιεραρχία ενός Αρμένιου, του Κωνσταντίνου του Αρμένιου, συγγενή του Ιωσήφ Γενέσιου, για τον οποίο γράφει ο τελευταίος: «Κωνσταντίνου τοῦ ἐξ Ἀρμενίων καὶ τῶ τῶν ἐξκουβίτων ἐμπρέποντος τάγματι. τοῦτον δέ φησιν, ὦ ἀκροαταί, ὁ βδελυκτὸς καὶ παμβέβηλος, τὸν κεχρηματικότα ἀπόγονον Ἀρμενίων, ἐξ ἀρχηγῶν καὶ συναυταδέλφων σταλέντα πρὸς βασιλέα Θεόφιλον ἐπικηρυκεύσεως ὄμηρον, ὃς οὐ μετὰ μακρὸν χρόνον διὰ τε τὴν αὐτοῦ ψυχῆς τε καὶ σώματος εὐκοσμίαν καὶ τὴν ἄλλην περὶ τὰ βέλτιστα φιλόκαλον πρόθεσιν δρουγγάριος τοῦ ἀριθμοῦ ἦτοι τῆς βασιλικῆς βίγλης καθίσταται, ἐντεῦθεν πατρικίος τε καὶ λογοθέτης τοῦ δρόμου γεραίρεται»⁷⁶. Ἴσως η μεγαλύτερη απόδειξη της αξίας της συμβολής των Αρμενίων στις πολεμικές επιχειρήσεις των Βυζαντινῶν αποτελεί η προτροπή του μεγάλου στρατηγού-αυτοκράτορα του δέκατου αιώνα Νικηφόρου Φωκά: «Πρέπον ἄρα καὶ ὀφειλόμενόν ἐστὶν ἀπὸ τε Ῥωμαίων καὶ Ἀρμενίων στρατιώτας ἐκλέξασθαι ἄνδρας ὀπίτας...»⁷⁷.

Μία ακόμη ένδειξη για τη βαρύτητα του παραπάνω παράγοντα αποτελεί το γεγονός ότι ο άνδρας που «άνοιξε τον δρόμο για τις βυζαντινές νίκες (επί των

κατηγοριοποιημένους ανά οίκο, βλ. C. SETTIPANI, 2006, σ.103-105. Για μία αναλυτική αναφορά στις σημαντικές προσωπικότητες αρμενικής καταγωγής της μέσης βυζαντινής ιστορίας, βλ. P. CHARANIS, 1963, σ.21-31. Τέλος θέλοντας να θίξει το πρόβλημα της μετάφρασης στους θρησκευτικούς διαλόγους μεταξύ Βυζαντινῶν και Αρμενίων, ο Dorfmann-Lazarev, διατυπώνει την εξής, σχεδόν παράλογη, θέση: «Il n'y a pas non plus d'indices fiables d'une présence d'Arméniens à Constantinople entre le VIIe et le IXe siècles», βλ. I. DORFMANN-LAZAREV, 2004, σ.81.

⁷⁴ Είναι νομίζουμε δικαιολογημένη η κρίση του Χαράνη ότι : «it was through the army that the Armenian element in the Byzantine empire exerted its greatest influence», βλ. P. CHARANIS, 1963, σ.16.

⁷⁵ Αν και, όπως σωστά σημειώνει η Brousselle, η απόδοση αρμενικής καταγωγής σε ιστορικά πρόσωπα με μόνο κριτήριο τα ονόματά τους, είναι αρκετά επισφαλής, βλ. I.BROUSSELE, 1996, σ.45-46. Βλέπε επίσης N. GARSOÏAN, 1998, σ.65 υπ.55.

⁷⁶ Γενέσιος, σ.58.

⁷⁷ Praecepta militaria, σ.12. Πάντως σε ένα άλλο στρατιωτικό εγχειρίδιο της περιόδου τονίζεται η ακαταλληλότητα των Αρμενίων για τη στελέχωση των σκοπιών, βλ. Περί Παραδρομῆς, σ.152.

Αράβων) το β' μισό του Ι' αι.»⁷⁸, Ρωμανός Λεκαπηνός, και οι σημαντικότεροι των στρατηγών του ήταν αρμενικής καταγωγής (Κουρκουάδες, Μελίας). Όλοι αυτοί οι άνδρες ήταν φυσικά γνώστες του αρμενικού πολιτισμού⁷⁹ και των ηθών της χώρας, γνώσεις που διευκόλυναν, τότε όπως και τώρα, τις διπλωματικές επαφές. Το γεγονός αυτό, μαζί φυσικά με τη σταδιακή αλλαγή της ισορροπίας ισχύος μεταξύ Αυτοκρατορίας και Χαλιφάτου, μπορεί να εξηγήσει, γιατί η βασιλεία του Ρωμανού θεωρείται σταθμός στην ιστορία των αρμενο-βυζαντινών σχέσεων⁸⁰. Έχοντας υπόψη όλα τα παραπάνω μπορούμε να κατανοήσουμε, γιατί στο ερώτημα που θέτει ο ιστορικός Charanis στο άρθρο του «*How Greek was the Byzantine Empire?*» απαντά ότι η αυτοκρατορία του ένατου και του δέκατου αιώνα ήταν στην ουσία *Graeco-Armenian*⁸¹.

Ένα ακραίο παράδειγμα για το πόσα μπορούσε να προσφέρει αυτή η εξοικείωση με την κουλτούρα του άλλου προσφέρει και η διήγηση για το πώς προσπάθησε ο Βασίλειος Α' μαζί με τον Πατριάρχη Φώτιο, να καρπωθούν από τη γνώση της αρμενικής ιστορίας. Το περιστατικό αναφέρει ο Αρμένιος ιστορικός Vardan και έχει να κάνει με την υποτιθέμενη αρσακίδικη καταγωγή του θεμελιωτή της μακεδονικής δυναστείας «**Έπειτα (σταλμένος) από τον ίδιο Αυτοκράτορα Βασίλειο κατέφθασε ένας ευνούχος, κάποιος Νικήτας, κατά το έτος 325 για να ζητήσει από τον Ashot ένα στέμμα φέροντας (μαζί του) πολλά δώρα. Αυτό γιατί κάποιος Vahan, επίσκοπος της Taron, του είχε πει (του Βασίλειου) ότι ήταν Αρσακίδης. Η μητέρα του ήταν Αρμένισα και έτσι πραγματοποιήθηκε το όραμα του αγίου Sahak ότι ένας Αρσακίδης θα βασιλέυε. Έτσι επιθυμούσε να**

⁷⁸ Συγκεκριμένα γράφει ο S.M. DIYĀB, 1984, σ.67.: «ο Ρωμανός Α' Λεκαπηνός ακολούθησε μια επιθετική πολιτική εναντίον των μουσουλμάνων, η οποία άνοιξε τον δρόμο για τις νίκες τις οποίες πέτυχαν οι Βυζαντινοί το β' μισό του δέκατου αιώνα».

"رومانوس الأول ليكابίνوس (919-944م) واصل سياسة بيزنطة العدائية تجاه المسلمين ، مما مهد الطريق للانتصارات التي أحرزها الروم في النصف الثاني من القرن العاشر الميلادي (الرابع الهجري)".

⁷⁹ Δεν θα πρέπει όμως επουδενί να θεωρήσουμε ότι μεταξύ των Αρμενίων της Αυτοκρατορίας και της Αρμενίας δεν υπήρχαν σημαντικές πολιτισμικές-ιδεολογικές διαφορές. Όπως, ενδεικτικά, αναφέρουν οι Laurent-Canard: «*dans l'empire, les Arméniens grécisés ne comprèrent pas mieux que les Grecs les sentiments de leurs compatriotes de Grande-Arménie.*», βλ. LAURENT-CANARD, 1980, σ.239.

⁸⁰ Για παράδειγμα, ο Greenwood χωρίζει τις σχέσεις Βυζαντίου και Αρμενίας σε δύο περιόδους: η πρώτη το 860-920 και η δεύτερη από την βασιλεία του Ρωμανού μέχρι το 976, βλ. T.GREENWOOD, 2010, σ.75.

⁸¹ P. CHARANIS, 1963b, σ.115.

στεφθεί από τον Bagratuni. Αυτό έπραξε ο Ashot, ο οποίος έστειλε επίσης μαζί του (με το Νικήτα) δέκα χιλιάδες (λίτρες;) ασημιού ως δώρο για τη νεόδμητη εκκλησία... »⁸². Οι πληροφορίες του Αρμένιου ιστορικού έρχονται να συμπληρώσουν, όπως θα δούμε, τις βυζαντινές πηγές που αναφέρονται στη γέννηση του θρύλου της αρσακιδικής καταγωγής του Βασίλειου, συγκεκριμένα του Νικήτα Παφλαγώνα, βιογράφου του πατριάρχη Ιγνατίου, αλλά και του Συμεών Μάγιστρου. Ο ίδιος ο εγγονός του Βασίλειου αναφέρει: «τότε δὲ καὶ ἡ πρὸ πεντήκοντα καὶ τριακοσίων ἐτῶν προόρασις καὶ προφητεία τὸ τέλος ἐλάμβανεν Ἰσάκ τοῦ διορατικωτάτου τῶν ἱερέων καὶ μοναχῶν, ὃς, ἐξ Ἀρσακιδῶν καὶ αὐτὸς καταγόμενος, δι' ὄραματος ἔμαθεν ὅτι μετὰ τοσοῦτον χρόνον τὸν μεταξὺ ἐκ τῶν ἀπογόνων Ἀρσάκου μέλλει τις ἐπὶ τὰ τῆς Ῥωμαϊκῆς βασιλείας σκῆπτρα ἀναβιβάζεσθαι »⁸³.

Είναι εμφανές το περιεχόμενο που κρύβεται πίσω από τις λέξεις. Ο Βασίλειος λογάριαζε στην υποτιθέμενη καταγωγή του από τον αρχαίο αρμενικό βασιλικό οίκο των Αρσακιδών, σαν ένα ακόμη μέσο να κάνει τον Ashot στενό του σύμμαχο⁸⁴. Άλλωστε, ας μην ξεχνάμε ότι σύμφωνα με την πρακτική της περιόδου των Αρσακιδών οι Bagratuni ήταν ο οίκος που είχε το προνόμιο της στέψης του βασιλιά⁸⁵. Όπως ο Bagratuni που έστεφε τον Αρσακίδη βασιλιά τον αναγνώριζε ως κύριό του -υποτέλεια άλλωστε που φανερώνει το ίδιο το γεγονός ότι μπορούσε να πράξει την στέψη μόνο ως αξιωματούχος του βασιλιά- έτσι λοιπόν ο Βασίλειος, τονίζοντας στον Ashot την αρσακιδική του καταγωγή, του υπενθύμιζε ότι αυτός όφειλε με τη «φυσική τάξη» να είναι πιστός υποτελής του. Μόνο επιφανειακά,

⁸² Vardan, σ.85 (THOMSON, 1989, σ.186): «Դարձեալ ի նոյն կայսերէ Վասիլէ եկն ներքինի մի Նիկիտ կոչեցեալ յերեքարիւր քանն և հինգ թուին, խնդրել ի յԱշոտի թագ, բերեալ շատ պարգևս. քանզի Վահան ոմն եպիսկոպոս Տարօնոյ աւեր նմա թէ արշակունի իցէ. զի մայրն Հայ էր, և կատարիլ թուեր տեպէանն Սահակայ սրբոյ նստիլ թագաւոր արշակունի. և կամեր պսակիլ ի բարատունւնոյն: Չոր կատարէ Աշոտ, ընդ նմին առարէ և տասն հազար արծաթ ընծայ նորաչէն եկեղեցուին...». Την ιστορικότητα του γεγονότος αρνείται ο Vasiliev, βλ. A. VASILIEV, 1968, σ.2.

⁸³ Βίος Βασίλειου, σ.78. Για το όραμα του Sahak, για την ανασύσταση της εξουσίας των Αρσακιδών που αντικατροπτίζεται στα γραφόμενα του Κωνσταντίνου, βλ. N.ADONTZ, 1934, σ.247-249.

⁸⁴ B. ARAKELYAN, 1976, σ.23. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.238. A.E. REDGATE, 2006, σ.356. H. OHANYAN, 2014, σ.197.

⁸⁵ Βλ. C. TOUMANOFF, 1963, σ.132. S. NERSESSIAN, 1973, σ.293. Տ.Մ. ԴԻՄՅԱՆ, 1978, σ.10. N. GARSOÏAN, 2004, σ.78. A.E. REDGATE, 2006, σ.161 και 265-266. R. THOMSON, 2008, σ.159.

λοιπόν, μπορεί κάποιος να δει αυτή την αναφορά του Βασιλείου ως μία τιμητική υπενθύμιση στον Αρμένιο μονάρχη για τους ιστορικούς δεσμούς των δύο οίκων. Στην πραγματικότητα, ο Βασίλειος προσέφερε στον Ashot και μία ιστορική δικαιολόγηση της βυζαντινής απαίτησης για την υπαγωγή του στη βυζαντινή επικυριαρχία⁸⁶. Στο ίδιο πολιτικό πλαίσιο θεωρούμε ότι πρέπει να ερμηνευθεί και η ανακάλυψη των λειψάνων του Αγίου Γρηγορίου του Φωτιστή από τον Βασίλειο Α', στην οποία αναφέρεται εκτενώς ο Αρμένιος ιστορικός Kirakos Gangzaketsi'i⁸⁷. Είναι, νομίζουμε, ενδεικτικό, ότι αμέσως μετά τη θαυματουργή ανακάλυψη: «**όλα αυτά ήρθε ένας ευνούχος του Αυτοκράτορα και τα αφηγήθηκε στο βασιλιά Ashot. Και αυτός, αφού τον άκουσε, δόξασε το Θεό**»⁸⁸.

Όμως, η επιτυχής παρουσίαση μιας τέτοιας θέσης προϋπέθετε ότι η φήμη για τη βασιλική καταγωγή του χωρικού⁸⁹ Βασιλείου είχε ήδη προπαγανδιστεί στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας⁹⁰ και έτσι ο ευνούχος Νικήτας θα μπορούσε να στοιχειοθετήσει, όσο καλύτερα μπορούσε, τον ισχυρισμό του κυρίου του. Ποιός όμως είχε τις ιστορικές γνώσεις να δημιουργήσει τόσο έντεχνα μία πλαστή

⁸⁶ Όπως απλά το θέτει η Shirinian: «*he (ο Βασίλειος) simply utilized his Armenian origin to achieve political objectives*», βλ. M.SHIRINIAN, 2010, σ.70. Ο Μπαρτικιάν, από την άλλη, θεωρεί ότι με το μύθευμα αυτό ο Βασίλειος αποζητούσε την *de jure* αναγνώριση της βυζαντινής επικυριαρχίας επί των Αρμενίων, βλ. Χ. ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ, 1983, σ.446-447.

⁸⁷ Kirakos Gangzaketsi'i, σ.14 (BEDROSIAN,1986, σ.12).

⁸⁸ Kirakos Gangzaketsi'i, σ.14(BEDROSIAN,1986, σ.12): «Չայս ամենայն էղեալ ներբրինի մի Լաշուէր, ւստմէաց թագաւորին Աշոտայ. եւ նորա լուեալ՝ եւս փառս աստուծոյ».

⁸⁹ Για μία ανάλυση των επιχειρημάτων της θέσης που θέλει τον Βασίλειο απόγονο των Mamikonean, βλ. C. SETTIPANI, 2006, σ.253-254.

⁹⁰ Την εκδοχή του παλατιού για την γενεαλογία του Βασιλείου δίνουν ο «αυλικός» ιστορικός Γενέσιος και ο ίδιος ο Πορφυρογέννητος. Βλ. Γενέσιος, σ.76: «**Υπήρχε δὲ ὁ Βασίλειος ἐκ γένους μὲν πρεσβυτέρου Πάρθου Ἀρσάκου, ἀνχῶν, τοῦ περιθεμένου τὴν Ἀσσυρίων ἀρχὴν ἑαυτῷ ἐκ ψυχικῆς καὶ σωματικῆς καρτερότητος, καθεξῆς δὲ καὶ Τηριδάτου τοῦ βασιλέως τῆς αὐτῆς σειρᾶς ἐξημμένου ἄλλὰ μὴν καὶ Φιλίππου καὶ Ἀλεξάνδρου τῶν ἀρίστων ἡγεμόνων ἐξείχετο**». Βίος Βασιλείου, σ.10: «**αὐτοκράτωρ Βασίλειος, ὠρμάτο μὲν ἐκ τῆς Μακεδόνων γῆς, τὸ δὲ γένος εἴλκεν ἐξ Ἀρμενίων ἔθνους, σειρᾶς δὲ τῶν Ἀρσακιδῶν**». Βλέπε επίσης Ιωάννης Σκυλίτζης, σ.115-116.

Πάντως το γεγονός ότι ο ιστορικός Ιωάννης Ζωναράς απορρίπτει με κατηγορηματικό τρόπο αυτές τις φήμες, δείχνει ότι η επίσημη γενεαλογία του Μακεδόνα βασιλιά δεν είχε πείσει όλη τη βυζαντινή κοινωνία και η γνώση της πλαστότητάς της ήταν τόσο διαδεδομένη, που έφθασε έως το 12^ο αιώνα. Βλ. Ιωάννης Ζωναράς, σ.407-408: «**ὅς ἐκ Μακεδονίας μὲν ἦν, ἔφυ δὲ πατέρων ἀσήμων καὶ ἀφανῶν, εἰ καὶ τις τῶν τὰ περὶ αὐτοῦ ἐξιστορησάντων ἐκ τοῦ τῶν Ἀρσακιδῶν αὐτὸν γένους κατάγεσθαι τερατεύεται**».

γενεαλογία -ώστε να αναμένεται να πειστούν και οι ίδιοι οι Αρμένιοι⁹¹ και πώς το κατάφερε; Την απάντηση μας την δίνουν οι βυζαντινές πηγές. Ο βιογράφος του Ιγνατίου αναφέρει: «**Πάντα δὲ τὸν δεκαετῆ χρόνον τῆς ὑπερορίας (ο Φώτιος) μυρίας κατὰ τοῦ ἁγίου κακονοίας κινῶν, ἐπειδὴ πανταχόθεν ἀνάλωτον αὐτὸν ἐώρα καὶ ἄληπτον, τοῦ βασιλέως ἐφ' ἑαυτὸν τὴν εὐνοίαν ἐπισπᾶσθαι μηχανᾶται καὶ πᾶσαν μὲν βουλήν, πᾶσαν δὲ τριβὴν λογισμῶν πρὸς τοῦτο κινῶν εὗρεν ὁδὸν λοιπὸν δι' ἧς τῆς ἀπλότητος ἦτοι κουφότητος κατωρχήσατο τῆς βασιλικῆς. Καὶ σκοπεῖτε ὡς πιθανὴν καὶ τί γὰρ ἢ τῆς ἐκείνου ψυχῆς ἀξίαν τῶν ὀνομάτων γὰρ ἕκαστον περισκεψάμενος (αὐτοῦ τε, φημί, Βασιλείου τοῦ βασιλέως Εὐδοκίας τε τῆς αὐτοῦ γαμετῆς καὶ τῶν παιδῶν Κωνσταντίνου Λέοντος Ἀλεξάνδρου καὶ Στεφάνου) ἐξ ἑκάστου δὲ τὸ πρῶτον γράμμα λαβῶν καὶ συντιθεὶς ἐντεῦθεν λαμβάνει τῆς ἀπάτης τὴν ἀφορμὴν. Ἱστορίαν γὰρ ἦτοι γενεαλογίαν τὴν μήτ' οὖσαν μήτ' οὖν ποτε γενομένην ἀναπλάσας Τηριδάτην μὲν ἐκεῖνον τὸν μέγαν τῶν Ἀρμενίων βασιλέα, τὸν ἐπὶ τοῦ ἱερομάρτυρος λέγω Γρηγορίου, προπάτορα τίθεται τῷ λόγῳ, ἐξ ἐκείνου δὲ τὴν γενεαλογίαν ὀνόμασιν οἷς ἠθέλησεν ἐπισυνείρων καὶ ἄλλους ἐξ ἄλλων τῆ πλασματώδει κατάγων ἱστορία, ἠνίκα δὴ πρὸς τὸν πατέρα κατήλθε Βασιλείου, τοῦτον ἔγραψεν ὡς ἄνδρα γεννήσει τοιοῦτον οἷος αὐτὸς Βασίλειος ἦν τὸ δὲ ὄνομα εἶναι Βεκλᾶς...»⁹².**

Ο Πατριάρχης, σύμφωνα πάντα με την ίδια διήγηση, φρόντισε αυτή η πλαστή γενεαλογία να εισχωρήσει στην αυτοκρατορική βιβλιοθήκη. Με τη βοήθεια ενός ἐμπιστού του, το έγγραφο ἐφθασε στον Αυτοκράτορα που σύντομα οδηγήθηκε στο Φώτιο για τη λύση του αινίγματος για το ποιος είναι ο Βεκλᾶς. Η βοήθεια του Φώτιου στον αυτοκράτορα σήμαινε την «**πρὸς Βασίλειον τῆς τοῦ Φωτίου φιλίας ἀρχή**»⁹³. Ακόμη και αν αποδεχτούμε τις ενστάσεις του Μπαρτικιάν

⁹¹ Φαίνεται πάντως ότι εκτός από το Vardan οι άλλοι Αρμένιοι ιστορικοί δεν είχαν γνώση ή δεν θεώρησαν καν ἄξιο αναφοράς τον ισχυρισμό των Βυζαντινῶν για αρσακιδική καταγωγή του Βασιλείου. Η απουσία μνείας είναι αξιομνημόνευτη, αφού σε ορισμένα ἔργα αναφέρεται η καταγωγή του Βασιλείου από το χωριό T'il της Taron, βλ. Samouël Aneci, σ.95 (M. BROSSET, 1876, σ.427). Kirakos Gangzakets'i, σ.80(BEDROSIAN,1986, σ.72). Βλ. επίσης N.TOBIAS, 2007, σ.22.

⁹² Vita Ignatii, σ.118-120. Βλ. επίσης (Ψεύδο)Συμεών, σ.689-690.

⁹³ Vita Ignatii, σ.120. (Ψεύδο)Συμεών, σ.690.

για το κατά πόσο ήταν επινοητής του σχεδίου ο πατριάρχης ή απλά «ό Βασίλειος Α΄ κατανάγκασε τὸν Φῶτιο»⁹⁴, βλέπουμε στην πράξη πως η βυζαντινή στρατηγική ωφελούνταν από την πλειάδα των Αρμενίων που είχαν ενταχθεί στη βυζαντινή κοινωνία. Ασχέτως λοιπόν με την πιθανή εμπλοκή ή όχι του Φωτίου, το σημαντικό για εμάς είναι η διαπίστωση ότι υπήρχαν οι κατάλληλοι άνθρωποι στη βυζαντινή αυλή που είχαν τις γνώσεις να χρησιμοποιήσουν το μύθο της αρσακίδικης καταγωγής του αυτοκράτορα⁹⁵, ο οποίος γεννήθηκε με σκοπό να κρύψει την ταπεινή του καταγωγή, στις διπλωματικές σχέσεις με την Αρμενία. Όποιος πάντως και αν ήταν ο εγκέφαλος πίσω από τη δημιουργία της πλαστής γενεαλογίας, αυτή φαίνεται ότι είχε γνωρίσει αρκετή διάδοση στην Κωνσταντινούπολη, τόση τουλάχιστον που επέτρεψε στο γιό του και διάδοχό του, Λέοντα Στ΄ να αναφέρει την αρσακίδική καταγωγή του πατέρα του στον επικηδεύο του για αυτόν⁹⁶.

Αξίζει σε αυτό το σημείο να μνημονεύσουμε τη θέση του μελετητή της αυτοκρατορικής δράσης του Βασίλειου, Ν. Tobias, ο οποίος πιστεύει ότι πρέπει να

⁹⁴ Ο Μπαρτικιάν θεωρεί ότι ο Φώτιος αναγκάστηκε να συμβάλει στη διάδοση και τη στοιχειοθέτηση του θρύλου της καταγωγής του Βασίλειου από τους Αρσακίδες, βλ. Χ. ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ, 1989, σ.33-34. Ο Adontz, πάλι, θεωρεί ότι πρόκειται για μία ανόητη ιστορία που χρησιμοποίησαν οι αντίπαλοι του Φωτίου, για να αμαυρώσουν τη φήμη του, θεωρώντας ότι ούτε ο Φώτιος ήταν τόσο αμαθής για να χρησιμοποιήσει ένα τέτοιου επιπέδου τέχνασμα αλλά ούτε και ο Βασίλειος τόσο ανόητος για να το πιστέψει βλ. Ν. ADONTZ, 1934, σ.232-235. Ο ίδιος ο ιστορικός αρνείται, επίσης, και την περίπτωση της εμπλοκής του Φωτίου στη διάδοση στην βυζαντινή αυλή της προφητείας του Sahak, για ανασύσταση του βασιλείου των Αρσακιδών, βλ. Ν. ADONTZ, 1934, σ.250-255. Από την άλλη, ο Tougher δέχεται ότι η σύνδεση του Βασίλειου με τους Αρσακίδες ήταν επινόηση του Φωτίου, στηριγμένος στην «*Basil's dependence on Photios for literary and ideological matters*», βλ. S. TOUGHER, 1997, σ.70.

Ο Dvornik, τέλος, αν και δεν παίρνει ξεκάθαρη θέση για την πατρότητα της γενεαλογίας (παρότι δείχνει να αποδέχεται τη θεώρηση του Adontz), αρνείται κατηγορηματικά να τη θεωρήσει ως αιτία της επαναπροσέγγισης του Αυτοκράτορα με τον Πατριάρχη: «*We are, of course, not going to look for the true reasons of Basil's change of feelings for Photius in the gossip of Nicetas, the co-called biograpger of Ignatius, or that of Simenon Magister...But the forging of the fabulous genealogy of Basil by Photius had nothing to do with this reconciliation. The real reason was different*», βλ. F. DVORNIK, 1970, σ.164.

⁹⁵ Ακριβώς αυτό το γεγονός, ότι δηλαδή η κατασκευή αυτής της ψεύτικης γενεολογίας απαιτούσε γνώση της αρμενικής ιστορίας, έχει οδηγήσει τη Shirinian στην αποδοχή της θεωρίας που θέλει το Φώτιο να κατασκευάσει όντως τη χαλκευμένη γενεολογία, αρνούμενη ωστόσο τον καθοριστικό ρόλο που είχε στη βελτίωση των σχέσεων μεταξύ του Πατριάρχη και του Αυτοκράτορα, βλ. αναλυτικά M. SHIRINIAN, 2010, σ.65-71.

⁹⁶ Λόγος Ἐπιτάφιος, σ.44-46.

απορρίψουμε τη διήγηση του Vardan ως μία απόκρυφη διήγηση⁹⁷. Ο ιστορικός αυτός στηρίζει την υπόθεση του σε τρία σημεία. Πρώτον ότι το 867, όταν ο Βασίλειος ανέβηκε στο βυζαντινό θρόνο, ο Ashot δεν είχε ακόμη αναγνωριστεί ως βασιλιάς της Αρμενίας. Δεύτερον, υποστηρίζει, ότι αφού για την Αυτοκρατορία η Αρμενία ήταν πάντοτε ένα υποτελές κράτος, ο Αυτοκράτορας δύσκολα θα ζητούσε την αναγνώριση από έναν υφιστάμενό του. Τέλος, οι ομοιότητες μεταξύ των αναφορών του Vardan για αυτό το περιστατικό με την αναφορά του ίδιου για την πρεσβεία του 886, φανερώνουν σύγχυση του ιστορικού. Θεωρούμε όμως ότι αυτά τα επιχειρήματα δεν είναι αρκετά ισχυρά για να απορρίψουμε την ιστορικότητα του γεγονότος, ειδικά όταν αυτό ενισχύεται από βυζαντινές πηγές, οι οποίες αναλυτικά μιλάνε για την αρσακίδικη καταγωγή του Βασιλείου. Σχετικά με τη χρονολογία της αποστολής, δηλαδή αν αυτή έγινε το 867, τίποτα δε μας βοηθάει να αποφανθούμε. Δεν πρέπει όμως να ξεχνάμε ότι Ashot γινόταν δεκτός ως βασιλιάς στην Αρμενία ήδη πριν την επίσημη αραβική αναγνώριση. Όπως και να έχει όμως, νομίζουμε, καταδείξαμε παραπάνω ότι στόχος του Βασιλείου, ούτως ή άλλως, δεν ήταν η αναγνώρισή του. Έχει όμως δίκιο ο Tobias, όταν υποστηρίζει, ότι δεν μπορούσε, σύμφωνα με τη βυζαντινή ιδεολογία, να στεφθεί ένας βασιλιάς από έναν υποτελή του. Αντίθετα όμως, η πρακτική αυτή ήταν ο κανόνας για τους Αρσακίδες. Έτσι μπορούμε να εξηγήσουμε ότι το περιστατικό δεν αναφέρεται στις ελληνικές πηγές. Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι τα κομμάτια του αινίγματος ταιριάζουν πάρα πολύ καλά, ώστε να θεωρήσουμε την εικόνα ψευδή.

Ένας ακόμη τρόπος των Βυζαντινών να προσελκύσουν τους Αρμένιους ήταν η σταθερή επιθυμία που έδειχναν να δεχθούν και να προστατέψουν Αρμένιους πολιτικούς φυγάδες, οι οποίοι προσπαθούσαν να αποφύγουν είτε την αραβική πίεση είτε να γλυτώσουν από εσωτερικές διενέξεις των nakharar⁹⁸. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση του Gurgēn Arupelc Artsruni: ο άνδρας που είχε καταφέρει να ηγηθεί με επιτυχία την αρμενική αντίσταση την περίοδο της εκστρατείας του Bughā, μετά την επιστροφή των αιχμαλώτων ishkan

⁹⁷ N. TOBIAS, 2007, σ.207-208.

⁹⁸ Βλ. ενδεικτικά, P. CHARANIS, 1963, σ.13-14.

βρέθηκε σε δύσκολη θέση, αφού ο αδερφός του Ashot Artsruni, αρχικά συγκρούστηκε πολεμικά μαζί του, ενώ στη συνέχεια του πρότεινε να στραφούν μαζί εναντίον του πρίγκιπα του Vaspurakan και να διαμοιράσουν μεταξύ τους τα εδάφη του. Ο Arupelc, αρνούμενος να λάβει μέρος στη συνωμοσία, επιχείρησε να διαφύγει στην Αυτοκρατορία, ωστόσο συνελήφθη από τον Ashot Bagratuni, παραδόθηκε στους Άραβες, και αφού με βασανιστήρια αναγκάστηκε να αλλαξοπιστήσει, οδηγήθηκε στη Sāmarrā. Βεβαίως το παραπάνω δεν είναι το μόνο περιστατικό. Ήδη από τις αρχές της περιόδου της αραβοκρατίας έχουμε ανάλογα παραδείγματα: επαναστατώντας εναντίον των Αράβων το 703 ο Smbat Bagratuni, αφού κατανίκησε μια αραβική στρατιά, κατέφυγε στην Αυτοκρατορία, όπου σύμφωνα με τα λόγια του Ghewond: **«Και επίσης αυτός (ο Τιβέριος) του παραχώρησε το αξίωμα του Κουροπαλάτη σύμφωνα με τους κανόνες των βασιλέων. Και αυτός (ο Smbat) έχοντας λάβει αυτό το αξίωμα από τον αυτοκράτορα, συγκέντρωσε τον στρατό του και πήγε στην περιοχή της Tayk', εισήλθε στο φρούριο που αποκαλείται T'ukhark και πρόσεχε για τους Ισμαηλίτες (γιούς του Ισμαήλ)»**⁹⁹. Τα παραπάνω φανερώνουν ότι πάντα στη χώρα όσοι βρίσκονταν απέναντι από την ομάδα των ishkhan, οι οποίοι στηρίζανε την εξουσία τους και στην αραβική υποστήριξη, πρόσβλεπαν είτε σε βυζαντινή βοήθεια είτε, στη χειρότερη περίπτωση, στη σωτηρία τους σε βυζαντινά εδάφη. Αυτό ωφελούσε ποικιλοτρόπως τους Βυζαντινούς: από τη μία μεριά η παρουσία ανδρών με τις στρατηγικές ικανότητες του Arupelc θα προσέφερε τα μέγιστα στο βυζαντινό αγώνα εναντίον των Αράβων. Από την άλλη, όταν θα παρουσιάζονταν ευκαιρίες επιστροφής αυτών των ανδρών στην Αρμενία, η Κωνσταντινούπολη είχε κάθε δικαίωμα να διατηρεί ελπίδες για συνέχιση της συνεργασίας τους. Επιπλέον, η προθυμία των Βυζαντινών να προστατέψει όσους Αρμένιους αριστοκράτες επιζητούσαν καταφύγιο προσέθετε στο ηθικό κύρος της εικόνας της Αυτοκρατορίας ως προστάτιδα των χριστιανών της Οικουμένης.

⁹⁹Ghewond, σ.47 (ARZUMANIAN,2007, σ.60-61): «Եւ տայր բերել նմա քառիւ Կիրաքաղաւտութեան ըստ օրինի թագաւորաց: Եւ նորա ընկալեալ զքառիւ ի կայսերէն, առնոր զգօրս իւր եւ երթայր յաշխարհն Տայոց, մտանէր յամրոցն որում թռիխարսն կոչէն, եւ զգուշանայր յորդոսնցն Իսմայէլի:».

Ένα ακόμη χαρακτηριστικό της βυζαντινής διπλωματίας απέναντι στη Αρμενίας είναι η εμμονή των Βυζαντινών με τη νομιμότητα. Ο μελετητής του *De Admiistrando Imperio* θα παρατηρήσει τη σχολαστικότητα του Πορφυρογέννητου στην παροχή των νομικών επιχειρημάτων, βάσει των οποίων η Αυτοκρατορία θα μπορούσε να διεκδικήσει κυριαρχικά δικαιώματα συγκεκριμένων περιοχών ή πόλεων. Πολύ σωστά έχει παρατηρηθεί ότι το ενδιαφέρον του λόγιου αυτοκράτορα πρέπει να ερμηνευθεί με βάση τις ανάγκες της βυζαντινής πολιτικής για τη συνεργασία με τις ντόπιες ελίτ¹⁰⁰. Αυτές έπρεπε να νιώθουν ότι η Αυτοκρατορία και η πολιτική της βασιζόνταν πάνω από όλα στην τάξη και το δίκαιο, και δεν αποτελούσε απλά ένα επεκτατικό κράτος. Η μέριμνα των Βυζαντινών να αποδείξουν τα κυριαρχικά δικαιώματά τους λειτουργούσε ως καθησυχαστικό μέτρο για όλους τους Αρμένιους *nakhharar*, ένας τρόπος εγγύησης ότι τα δικά τους κυριαρχικά δικαιώματα ήταν σεβαστά. Η φροντίδα βέβαια για την επίφαση νομιμότητας των κατακτήσεων δεν συμβάδισε πάντα με την πραγματικότητα· πολλές φορές το Βυζάντιο θα έσπευδε να εκμεταλλευτεί μικρές ευκαιρίες επέκτασης στην περιοχή και τότε έπρεπε να εφευρεθεί ο τρόπος, ώστε αυτές να εμφανιστούν νομότυπες. Ως παράδειγμα μπορούμε να δούμε πώς ο Πορφυρογέννητος παραποίησε την ιστορία του εμιράτου των *Kaysikk'*, για να δικαιολογήσει τη βυζαντινή επέκταση¹⁰¹. Έτσι η παροχή στρατιωτικής βοήθειας

¹⁰⁰ J. SHEPARD, 2001, σ.25.

¹⁰¹ Συγκεκριμένα, ο Πορφυρογέννητος μαρτυρεί ότι ο *Ashot A'* είχε παραχωρήσει στον υποτακτικό του, εμίρη των *Kaysites* τις πόλεις *Arches*, *Khlat* και *Berkri*: «**Ότι Απελβάρτ έκράτει τὸ Μανζικίερτ, καὶ ἦν ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν <Ασωτίου>, τοῦ ἄρχοντος τῶν ἀρχόντων, τοῦ πατρὸς τοῦ Συμβατίου, τοῦ ἄρχοντος τῶν ἀρχόντων, καὶ τὸ κάστρον τὸ Χλιὰτ καὶ τὸ Ἀρζές καὶ τὸ Περκρί...**», βλ. DAI, σ.198.

Βεβαίως εκείνη την εποχή το *Berkri* βρισκόταν στα χέρια των *Ut'manikk'*, ενώ αμφιβολίες πρέπει να διατηρούμε και για τις άλλες δύο πόλεις. Βλ. LAURENT-CANARD, 1980, σ.388. S.M. DIYĀB, 1984, σ.51. A.E. REDGATE, 2006, σ.266. Στόχος του Κωνσταντίνου εδώ ήταν να δώσει νομικά ερείσματα στην υποτελία των *Kaysites*. Βλ. S.M. DIYĀB, 1984, σ.55. K. YUZBASHYAN, 1988, σ.128-129. Το εδάφιο αναλύει με άψογο τρόπο ο Canard, βλ. M. CANARD, 1953, σ.473-476.

Αν πάντως, αντίθετα με ότι πιστεύουν οι περισσότεροι σύγχρονοι ερευνητές, στη μαρτυρία αυτή βρίσκεται κάποια δόση αλήθειας, οι παραχωρήσεις του *Ashot A'* προς τους *Kaysites* θα μπορούσαν να είχαν γίνει ως αντάλλαγμα για το ρόλο που έπαιξε ο εμίρης του *Manazkert* στην εξολόθρευση των *Θονδρακικών*, βλ. N.GARSOĪAN, 1967, σ.193. A.E. REDGATE, 2006, σ.295. Τη διήγηση του Πορφυρογέννητου αποδέχεται ως αυθεντική ο *Runciman*, βλ. S. RUNCIMAN, 1929, σ.152.

στον Ashot θα προσέφερε αργότερα την απόλυτη πανάκεια στις σχετικές ανησυχίες της βυζαντινής διπλωματίας με τον τρόπο που εκφράστηκε ο Κωνσταντίνος Ζ': αφού λοιπόν ο Ashot έλαβε το θρόνο του με βυζαντινή βοήθεια και αυτός και όλοι του οι υποτακτικοί ήταν πλέον υποτακτικοί της Οικουμενικής Αυτοκρατορίας. Πάντως, στο ίδιο έργο ο Πορφυρογέννητος συνιστά ιδιαίτερη προσοχή στη συνειδητοποίηση ότι οτιδήποτε είναι νομικά ορθό να διεκδικηθεί δεν είναι απαραίτητα και πρακτικά σωστό¹⁰².

Θα ήταν χρήσιμο, όμως, να στρέψουμε την προσοχή μας και στην διπλωματία εν πράξει των Βυζαντινών στην Αρμενία. Μετά τον θάνατο του Smbat Α' ο διάδοχός του, Ashot Β' ευρισκόμενος σε μία κατάσταση που του ήταν αδύνατο να επιβάλλει την εξουσία του στη χώρα, η οποία ήταν πλημμυρισμένη από πολεμιστές των Sajids, αποφάσισε να στραφεί για βοήθεια στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Μετά από μία ανταλλαγή επιστολών μεταξύ του Οικουμενικού Πατριάρχη, Νικόλαου Α' Μυστικού και του Καθολικού της Αρμενίας, Ιωάννη Ε', όπου οι δύο άνδρες ουσιαστικά σχημάτιζαν ένα σχέδιο δράσης για τη σωτηρία των χριστιανικών λαών του Καυκάσου από την αραβική μέγγενη, η βυζαντινή κυβέρνηση αποφάσισε ότι για τη σύσταση της συμμαχίας οι διαβουλεύσεις έπρεπε να περάσουν από το επίπεδο των εκκλησιαστικών κεφαλών στους ίδιους τους ηγέτες των κρατών. Έπρεπε επομένως να οργανωθεί μία επίσκεψη του Ashot Β' στην Κωνσταντινούπολη. Για αυτό το σκοπό αποστάλθηκε ένας αξιωματούχος ονόματι Θεόδωρος Βασιλικός. Ο Βυζαντινός διπλωμάτης συναντήθηκε αρχικά με τον Καθολικό στην περιοχή της Taron, ενώ έπειτα πήγε σε φρούριο της περιοχής Shirak, στο οποίο εκείνο τον καιρό βρισκόταν ο τ'aganos. Αμέσως μετά οι δύο άνδρες, πρεσβευτής και βασιλιάς, αναχώρησαν για την Αυτοκρατορία¹⁰³. Δυστυχώς δε γνωρίζουμε το ακριβές περιεχόμενο των συνομιλιών μεταξύ τους, ωστόσο η γρήγορη λήξη τους και η άμεση αναχώρηση για την Κωνσταντινούπολη μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι μέσα στα καθήκοντα του Θεόδωρου ήταν να διασφαλίσει την ασφαλή μεταφορά του Αρμένιου βασιλέα στην Κωνσταντινούπολη, έργο ιδιαίτερα δύσκολο, αν λάβουμε υπ' όψιν μας τις

¹⁰² T.GREENWOOD, 2010, σ.91-92.

¹⁰³ Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.532-533(MAKSOUDIAN, 1987, σ.197-198).

συνθήκες που επικρατούσαν τόσο στην ίδια την Αρμενία όσο και στα αραβο-βυζαντινά *thughūr* της περιόδου.

Ένα προγενέστερο παράδειγμα της βυζαντινής διπλωματικής επέμβασης στην Αρμενία παραδίδει ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος¹⁰⁴. Συγκεκριμένα, όταν ο Bagratuni βασιλέας Smbat συνάντησε προβλήματα με το Γρηγόριο της Taron (ο οποίος είχε συλλάβει δύο ανιψιούς του Έαγανοτ) έστειλε επιστολή στον Λέοντα Στ΄ ζητώντας την επέμβασή του. Η κίνηση του Αρμένιου βασιλιά εξηγείται τόσο από τη συμμαχία του με την Κωνσταντινούπολη, όσο και από την επιρροή που ασκούσε η τελευταία στην Taron. Όπως και να έχει, ο Λέοντας κινήθηκε γρήγορα για την ικανοποίηση του αιτήματος του συμμάχου του: Βυζαντινοί αξιωματούχοι (αρχικά ο ευνούχος Σινούτης και έπειτα ο Κωνσταντίνος του Λιβός) στάλθηκαν στην αυλή του Γρηγορίου, όπου του παρέδωσαν «*τοῦ βασιλέως δῶρα καὶ γράμματα*». Το αποτέλεσμα της αποστολής ήταν θετικότατο: όχι μόνο οι αιχμάλωτοι ελευθερώθηκαν και μεταφέρθηκαν στην Κωνσταντινούπολη, αλλά εκεί τους συνόδευσε και ο Απογάνεμ, αδερφός του Γρηγορίου. Αυτόν, πριν επιστρέψει στην πατρίδα του, η βυζαντινή κυβέρνηση τον τίμησε με τον τίτλο του πρωτοσπαθάρου, κίνηση με προφανή στόχο να δημιουργήσει ένα νέο πόλο εξουσίας στην περιοχή απέναντι στην ηγεμονία του *επαμφοτερίζοντος* Γρηγορίου.

Η σημασία της βυζαντινής κίνησης δεν πέρασε απαρατήρητη από το Γρηγόριο. Ενώ για χρόνια απέφευγε επιμελώς να επισκεφτεί την Κωνσταντινούπολη, φοβούμενος ότι κάτι τέτοιο θα δημιουργούσε υποψίες στους Άραβες συμμάχους του¹⁰⁵, ωστόσο μετά την ανάληψη του αξιώματος από τον αδερφό του, ο Γρηγόριος έσπευσε να αποδεχτεί τη νέα πρόταση του Κωνσταντίνου του Λιβός να επισκεφτεί τη Βασιλεύουσα. Εκεί ο Γρηγόριος με τη σειρά του έλαβε

¹⁰⁴ DAI, σ.188-190.

¹⁰⁵ DAI, σ.188: «ὅς (ο Λέων Στ΄) καὶ πολλάκις αὐτῷ προετρέψατο διὰ γραμμάτων πρὸς τὴν βασιλεύουσαν εἰσελθεῖν καὶ τὸν βασιλέα θεάσασθαι καὶ τῶν παρ' αὐτοῦ φιλοφρονήσεων καὶ τιμῶν μετασχεῖν. Ὁ δὲ δεδοικώς, μὴ πρὸς λύπην καὶ σκάνδαλον τοῦ ἀμερμουμνῆ γένηται τοῦτο, προφάσεις ἐπλάττετο, καὶ τὸ μὴ δύνασθαι τὴν ἑαυτοῦ χώραν ἔρημον τῆς ἐξ' αὐτοῦ βοηθείας καταλιπεῖν, ἵνα μὴ ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν καταληϊσθῆ, μάτην ἐσκήπτετο».

«τῆ τοῦ μαγίστρου καὶ στρατηγοῦ Ταρῶν ἀξία» ἀλλὰ καὶ τὴ ρόγα τῶν εἴκοσι λίτρων χρυσοῦ, στὴν ὁποία ἀναφερθήκαμε παραπάνω¹⁰⁶.

γ') Εκκλησιαστική Διπλωματία¹⁰⁷.

Ἡ Αυτοκρατορία εἶχε τὴν τύχη ἡ περίοδος τῆς κατάρρευσης τοῦ Χαλιφάτου νὰ τὴ βρεῖ με ἰκανότατους ἀνθρώπους στὴ διοίκησή της. Ἄνδρες ὅπως ὁ Βάρδας, ὁ Πετρωνάς καὶ ὁ Βασίλειος ἀπέδειξαν ὅτι κατείχαν τὶς ἀπαραίτητες ἰκανότητες γιὰ νὰ ἐπωφεληθοῦν ἀπὸ τὰ τεκταινόμενα στὴ γειτονική τους χώρα. Ἐπιπρόσθετα, στὸν πατριαρχικό θώκο τῆς Κωνσταντινούπολης, τὴν ἀρχὴ αὐτῆς τῆς περιόδου, βρισκόταν ὁ δραστήριος Φώτιος¹⁰⁸, ὁ ὁποῖος κινήθηκε ἐνεργά γιὰ τὴν ἐνίσχυση τοῦ πνευματικού/ιδεολογικοῦ πυλώνα τῆς βυζαντινῆς δύναμης. Ἡ θητεία τοῦ Φωτίου σημαδεύτηκε κυρίως ἀπὸ τὴ ρήξη με τὴ Ρώμη, ἡ ὁποία κορυφώθηκε με τὸ ἐπονομαζόμενο Φώτειο Σχίσμα¹⁰⁹, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἐντονη ἱεραποστολική δραστηριότητα. Δὲν εἶναι καθόλου τυχαίو ὅτι ἓνας ἀπὸ τοὺς πρῶτους στόχους αὐτῶν τῶν ἱεραποστολικῶν ἀποστολῶν υπῆρξε ἡ Χαζαρία, φυσικὴ σύμμαχος τοῦ Βυζαντίου ἐναντίον τῶν Ἀράβων¹¹⁰. Παρότι τελικὰ ὁ χάγανος ἐπέλεξε νὰ ἀσπασθεῖ τὸν Ἰουδαϊσμό¹¹¹, ἡ προσπάθεια τοῦ Πατριαρχείου φανερῶνει τὴ στενὴ

¹⁰⁶ DAI, σ.190-192.

¹⁰⁷ Ἄς ξεκαθαρίσουμε ὅτι παρὰ τὸν τίτλο τῆς ἐνότητας δὲν ἀσχολούμαστε καθόλου με τὸν πυρήνα τῶν δογματικῶν διαφορῶν τῶν δύο Ἐκκλησιῶν. Μας ἐνδιαφέρει μόνο ἡ «πολιτικὴ χρῆση» τῶν ἐκκλησιαστικῶν σχέσεων στὴν υπηρεσία τῆς βυζαντινῆς ὑψηλῆς στρατηγικῆς. Αὐτὸς εἶναι καὶ ὁ λόγος πού ἀγγίζουμε μόνο ἐπιφανειακά τὶς ἀτέρμονες θεολογικὲς ἐρίδες πού χαρακτηρίζαν αὐτὲς τὶς σχέσεις.

¹⁰⁸ Συνέχεια Θεοφάνη, σ.276: «Φωτίω ἐπὶ σοφία μὲν ὄντι γνωρίμῳ ἀνδρὶ, τῆς κοσμικῆς δὲ τάξεως ἀντιποιομένῳ καὶ τὴν τοῦ πρωτοασηκρῆτις δεδραγμένῳ τιμὴν, τὸν θρόνον ἐδίδου τῆς Κωνσταντινουπόλεως». Γιὰ τὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο ἀνήλθε στὸν πατριαρχικό θώκο τῆς Βασιλεύουσας ὁ Φώτιος, βλ. Vita Ignatii, σ.32.κ.εξ. Ἰωάννης Σκυλίτζης, σ.105-107. Βλ., ἐπίσης, F. DVORNIK, 1970, σ.39-69 ἰδίως 50 κ.εξ.

¹⁰⁹ Γιὰ τὸ Φώτειο Σχίσμα, κλασικὸ ἔργο ἀναφορᾶς παραμένει τὸ ἔργο τοῦ Dvornik, βλ. F. DVORNIK, 1970. Βλ. ἐπίσης F. DVORNIK, 1966, s. 450-454. N.TOBIAS, 2007, σ.236-246.

¹¹⁰ J-C. CHEYNET, 2011, σ.105. Πολιτικὲς ἦταν ἐπίσης οἱ προσπάθειες τῶν Ἀρμενίων τὸν 7^ο αἰῶνα -τὴν περίοδο τῆς ἀνεξαρτησίας ἐπὶ Γρηγορίου Mamikonean- νὰ διαδώσουν τὸ χριστιανισμό στους βόρειους γείτονές τους, βλ. ἀναλυτικὰ Movses Kaghankatvatsi, σ.301-334(R. BEDROSIAN, 2010, σ.106-114.). Βλ. ἐπίσης, A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.50-51. M. JINBASHIAN, 2000, σ.100-103.

¹¹¹ Φαίνεται ὅτι αὐτὸ πραγματοποιήθηκε τὴν ἑβδομὴ δεκαετία τοῦ 9^{ου} αἰῶνα, βλ. J.SHEPARD, 1998b, σ.11-20. Βλ. ἐπίσης M. WHITTOW, 1996, σ.203. J. SHEPARD, 1998, σ.175.

συνεργασία κοσμικής¹¹² και πνευματικής ηγεσίας στην προσπάθεια ενίσχυσης της Αυτοκρατορίας. Η επιμονή μάλιστα της κεντρικής κυβέρνησης σε αυτές τις πολιτικές της εκκλησιαστικής ιεραρχίας ξεπερνούσε κατά πολύ τα πρόσωπα. Προς επίρρωση τούτου αρκεί να αναφέρουμε το παράδειγμα της Βουλγαρίας. Ο ανταγωνισμός Βατικανού και Κωνσταντινούπολης για την πνευματική κυριαρχία στη χώρα¹¹³, οδήγησε στο Φώτειο Σχίσμα: όταν ο Βασίλειος έκρινε σκόπιμη την απομάκρυνση του Φωτίου χάρη στον πολιτικό του σχεδιασμό για επέκταση στη Δύση, δεν έθιξε ούτε αυτός ούτε ο αντίπαλος ιεράρχης Ιγνάτιος την πολιτική του Φωτίου για το βουλγαρικό ζήτημα, αλλά αντίθετα την υπερασπίστηκαν και την συνέχισαν¹¹⁴.

Σαφέστατα η κύρια πρόκληση που είχε να αντιμετωπίσει η Αυτοκρατορία στο χώρο της Αρμενίας ήταν οι δογματικές διαφορές μεταξύ των δύο λαών που είχαν γεννηθεί με την απόρριψη της Δ' Οικουμενικής Συνόδου από την Αρμενική εκκλησία. Την εποχή, όμως, που έλαβε χώρα η Σύνοδος στη Χαλκηδόνα οι Αρμένιοι δεν είχαν πάρει μέρος στις θεολογικές διαφωνίες που τη γέννησαν, αλλά η προσοχή τους είχε επικεντρωθεί στις ένοπλες προσπάθειες προάσπισης της χριστιανικής ταυτότητάς τους απέναντι στις περσικές πολιτικές εκζωροαστριισμού της χώρας¹¹⁵. Στις αρχές μάλιστα του βου αιώνα μια εκκλησιαστική σύνοδος που συγκλήθηκε στο Dwin αποδέχθηκε το Ένωτικό του Ζήνωνα¹¹⁶ και έτσι εκείνη τη στιγμή τίποτα δεν έδειχνε ότι η εκκλησιαστική κοινωνία της Αρμενίας με την Κωνσταντινούπολη θα διαταρασσόταν λόγω των αποφάσεων της Χαλκηδόνας. Όμως, όταν στην Αυτοκρατορία το Ένωτικό αποκηρύχτηκε, στην Αρμενία έλαβαν

Αρκετά νώριτερα, γύρω στο 740, τοποθετεί το γεγονός ο Blankinship, βλ. K. BLANKINSHIP, 1994, σ.173-174.

¹¹²Είναι ενδεικτικό ότι ο αξιωματούχος Πετρωνάς Καματερός είχε λάβει μέρος σε αποστολή στην Χαζαρία μαζί με μια ομάδα εξειδικευμένων τεχνιτών, με σκοπό να βοηθήσουν τους συμμάχους τους να οικοδομήσουν το φρούριο Σαρκέλ, βλ. Συνέχεια Θεοφάνη, σ.176-178. DAI, σ.182-185. Ιωάννης Σκυλίτζης, σ.73. Βλ. επίσης D. OBOLESKY, 1966, σ.492-493. J. SHEPARD, 1998, σ.172-3. J. CODONER, 2014, σ.337-345.

¹¹³Ανταγωνισμό που προσπάθησε, ανεπιτυχώς, να εκμεταλλευθεί ο Βούλγαρος ηγεμόνας Βόρις, με στόχευση τη δημιουργία μιας ανεξάρτητης βουλγαρικής Εκκλησίας, βλ. J. SHEPARD, 1998, σ.177-179. N.TOBIAS, 2007, σ.228. J-C. CHEYNET, 2011, σ.105-6. Γενικά για το θέμα του εκχριστιανισμού της Βουλγαρίας, βλ. N.TOBIAS, 2007, σ.226-231.

¹¹⁴D. OBOLESKY, 1966, σ.500. N. TOBIAS, 2007, σ.229-231.

¹¹⁵W.FREND, 1979, σ.312. R. THOMSON, 2008, σ.162-163.

¹¹⁶A. TOYNBEE, 1973, σ.400. A.E. REDGATE, 2006, σ.235. S. DADOYAN, 2011, σ.35.

χώρα δύο εκκλησιαστικές σύνοδοι, στο Dwin¹¹⁷, οι οποίες απέρριπταν το Νεστοριανισμό, το δόγμα που στήριζαν οι σάχηδες του Ιράν. Πολλοί ιστορικοί, κυρίως Αρμένιοι, έχουν θεωρήσει την πρώτη σύνοδο του Dwin (του 505/506) ως το σημείο που η Αρμενική Εκκλησία αποκήρυξε το δόγμα της Χαλκηδόνας¹¹⁸, ενώ οι δυτικοί συνάδελφοί τους στηρίζουν κυρίως την άποψη που θέλει αυτό το γεγονός να έλαβε χώρα κατά τη σύνοδο του 555¹¹⁹.

Ωστόσο, η Garsoïan σε μία σειρά μελετών της έχει αποδείξει ότι σε αυτές τις συνόδους η καταδίκη του Νεστοριανισμού δεν επέφερε παράλληλα καταδίκη της Χαλκηδόνας και ότι έτσι δε μπορούμε να τοποθετήσουμε σε μία συγκεκριμένη χρονολογία το σχίσμα των δύο Εκκλησιών¹²⁰. Πάντως, εκτός από τις θεολογικές-δογματικές προστριβές, πιθανότατα η θέση της Αρμενίας ανάμεσα σε Βυζάντιο και Περσία να υπέδειξε στην Αρμενική Εκκλησία «τον τρίτο δρόμο»¹²¹. Οι Πέρσες μετά τις διώξεις του πέμπτου αιώνα και ύστερα από την αποτυχία ορισμένων προσπαθειών τους να επιβάλλουν στη χώρα τη νεστοριανή εκδοχή του χριστιανισμού¹²², ενθάρρυναν την Εκκλησία της Αρμενίας στη διατήρηση του σχίσματος, όχι μόνο λόγω του μόνιμου φόβου που επέφερε στην Κτησιφώντα το

¹¹⁷ Για αυτές τις συνόδους, βλ. ενδεικτικά, S. DADOYAN, 2011, σ.33-37.

¹¹⁸ Βλ. ενδεικτικά, K. SARKISSIAN, 1975, σ.196-213. M. WHITTOW, 1996, σ.206.

¹¹⁹ Βλ. ενδεικτικά, C. TOUMANOFF, 1966, σ.604. A. TOYNBEE, 1973, σ.400. K. YUZBASHYAN, 1988, σ.47. A. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, 1990, σ.60. P. BOISSON-CHENORHOKIAN, 1996, σ.39. M. ΚΟΡΑΩΣΗΣ, 2002, σ.126. R. THOMSON, 2008, σ.167. Η άποψη αυτή βασίζεται κυρίως στην κρίση του Garrite, βλ. αναλυτικά, La Narratio, σ.130-175. Για μία κριτική της παραπάνω θεώρησης, βλ. N. GARSOÏAN, 1996, σ.107 κ.εξ.

Μία αρμενική χαλκηδόνια πηγή που έχει σωθεί μόνο σε ελληνική μετάφραση, γνωστή ως *Διήγησις* (La Narratio), αναφέρει για αυτή τη σύνοδο: «Πάλιν οὖν ἠλλατώθησαν οἱ τῆς αἰρέσεως ταύτης ἐπίσκοποι, καὶ ἐπεὶ οὐκ ἠδύναντο χειροτονηθῆναι διὰ τὴν αἵρεσιν αὐτῶν, προσετέθησαν τοῖς τῶν Ἀρμενίων ἐπισκόποις. Διὰ τοῦτο προσφιλεῖς ἐγένοντο τῷ Νερσαπῶ ἐπισκόπῳ Ταρον, ὅστις τῷ ἰθ' ἔτει τοῦ Καβατᾶ ἐκράτησε τῆς ἐπισκοπῆς... Καθὼς ἀνωτέρω εἶπομεν, εὗρον αὐτοὶς ἀποβαλόντας τὴν παράδοσιν τοῦ ἀγίου Γρηγορίου καὶ ἐκ τοῦ θρόνου Καισαρείας ἀπωσθέντας καὶ ἔλαβον πρόσταγμα παρὰ τοῦ βασιλέως Περσῶν ποιεῖν αὐτοὺς ἐκεῖνους τὴν χειροτονίαν... Ἄ ἐπεὶ ἐγνώρισε Νερσαπῶ ὁ ἐπίσκοπος Νερσέση τῷ καθολικῷ τῷ ὄντι ἀπὸ Ἀσταράξ καὶ ἄλλοις ἐπισκόποις καὶ τοῖς Ἀζάτοις ὥρισαν γενέσθαι μεγάλην σύνοδον ἐν πόλει Τιβίν... ὅτε καὶ τὴν ἀγίαν σύνοδον τὴν ἐν Χαλκηδόνι ἀνεθεμάτισαν ὡς νεστοριανὴν κατὰ τὸν λόγον Ἀπτισῶ...», βλ. La Narratio, σ.35-36.

¹²⁰ N. GARSOÏAN, 1996. N. GARSOÏAN, 2004b, σ.111.

¹²¹ Βλ. Sarkissian, 1965. W. FRENDE, 1979, σ.315. Βλ. επίσης A. E. REDGATE, 2006, σ.374. S. DADOYAN, 2011, σ.20.

¹²² S. DADOYAN, 2011, σ.34.

ομόθρησκο, και ιδίως το ομόδοξο, των υπηκόων τους με την αντίπαλη δύναμη, αλλά και για να περιφρουρηθεί η χώρα από την επιρροή των άλλων χριστιανών γειτόνων της, όπως των Ιβήρων. Η σασσανιδική αυτή πολιτική οδήγησε στη σύνοδο του 608/609, όπου η Αρμενική Εκκλησία διαχωρίστηκε οριστικά από την γεωργιανή¹²³.

Όμως, οι πολιτικές συνέπειες του σχίσματος των Εκκλησιών δεν ήταν κατανοητές μονάχα για τους Πέρσες. Οι ίδιοι οι Βυζαντινοί προσπάθησαν επανειλημμένα να άρουν το σχίσμα της ρωμαϊκής και της αρμενικής εκκλησίας. Ήδη από το 572, με τη χώρα να βρίσκεται σε εμπόλεμη κατάσταση με τους Σασσανίδες, οι Βυζαντινοί προσπάθησαν να επιτύχουν την εκκλησιαστική ένωση, η οποία όμως αποδείχθηκε εξαιρετικά βραχύβια¹²⁴. Στη συνέχεια το 591, μετά τη νίκη των Βυζαντινών επί των Περσών, ο Αυτοκράτορας κατάφερε να επιτύχει την εκκλησιαστική ένωση, που όμως αποδείχθηκε επίσης βραχύβια¹²⁵. Αργότερα φάνηκε με το μονοενεργητισμό του Ηρακλείου¹²⁶ ότι οι Βυζαντινοί είχαν επιτέλους καταφέρει να επιλύσουν το ακανθώδες ζήτημα, ιδίως όταν το 632-3 αρμενική σύνοδος αποφάσισε την επανένωση των Εκκλησιών¹²⁷. Η εγκατάλειψη, όμως, του νέου αυτού δόγματος από την Κωνσταντινούπολη, αλλά κυρίως η αραβική κατάκτηση, ακύρωσε και αυτή την επιτυχία. Ακόμη πάντως και μετά από αυτήν, όταν ακόμα φαινόταν σε πολλούς δυνατή η βυζαντινή ανάκτηση της χώρας, οι Βυζαντινοί φρόντισαν να ενισχύσουν το κοινό τους μέτωπο με τους Αρμένιους με την επίτευξη της εκκλησιαστικής ενώσεως. Παρότι οι προσπάθειες του Κώνστα Β' για οριστική επίλυση του δογματικού προβλήματος μπροστά στον αραβικό κίνδυνο, μέσω του Τύπου, δεν οδήγησαν αρχικά σε θετικά αποτελέσματα, αφού

¹²³ A.E. REDGATE, 2006, σ.240-241, 374.

¹²⁴ M. JINBASHIAN, 2000, σ.45.

¹²⁵ Sebeos, σ.91 (THOMSON, 1999, σ.37). La Narratio, σ.39-42. Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.400-401 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.96). Βλ. επίσης W.FREND, 1979, σ.331-333.

¹²⁶ Για τις πολιτικές σκοπιμότητες του νέου δόγματος, βλ. ενδεικτικά, V. ISKANYAN, 1991, σ.443-444.

¹²⁷ Sebeos, σ.131-132 (THOMSON, 1999, σ.91-92). La Narratio, σ.43. Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.404-406 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.98-100). Vardan, σ.61-62 (THOMSON, 1989, σ.174). Step'annos Orbēlean, σ.158-160 (BEDROSIAN, 2015, σ.65-66). Βλ. επίσης W.FREND, 1979, σ.345. M. JINBASHIAN, 2000, σ.45-46. J. MAHÉ, 1997, σ.63.

σύνοδος στο Dwin το 649, αρνήθηκε τις προτάσεις για ένωση των εκκλησιών¹²⁸, ωστόσο το 689, σύμφωνα με τις αποφάσεις μιας συνόδου της Karin, η ενότητα επιτεύχθηκε¹²⁹. Όπως, όμως, το εγχείρημα υπήρξε συνέπεια των πολιτικών εξελίξεων, έτσι όταν η αραβική κυριαρχία στη χώρα επιβεβαιώθηκε με τρόπο οριστικό, η Αρμενική Εκκλησία ακύρωσε τη συγκεκριμένη απόφαση.

Πριν συνεχίσουμε, είναι εξαιρετικής σημασίας να τονίσουμε το γεγονός ότι η Αρμενία δεν ήταν καθολικά ενάντια στη Σύνοδο της Χαλκηδόνας, παρότι συχνά στο παρελθόν γινόταν μία ταύτιση του αντι-χαλκηδονισμού με την αρμενική ταυτότητα¹³⁰. Η εντύπωση που αποκομίζει κάποιος από τις πηγές¹³¹, για μία επίμονη απόρριψη της Χαλκηδόνας εκ μέρους του συνόλου των Αρμενίων είναι επίπλαστη και οφείλεται στην τελική και μεταγενέστερη, επικράτηση του μονοφυσιτικού δόγματος. Ο χωρισμός των αριστοκρατών σε δύο μεγάλες ιδεολογικές ομάδες, με τη μία να προσανατολίζεται στην Αυτοκρατορία και την άλλη στην Ανατολή, δεν ήταν τελείως ασύνδετη με τις δογματικές διαφορές. Η Dadoyan, σωστά, έχει τονίσει ότι το δίπολο Ανατολής-Δύσης στην ιδεολογική τοποθέτηση των Αρμενίων που είχε ήδη δημιουργηθεί από την προϊσλαμική εποχή, υπήρξε ένας παράγοντας που εξακολουθούσε να επηρεάζει τους Αρμένιους και στην περίοδο της αραβοκρατίας¹³². Πιθανότατα είναι αυτό το δίπολο

¹²⁸Sebeos, σ.148-161 (THOMSON, 1999, σ.113-132). Yovhannes Drasxanakert'ci, σ.411 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.103). Asoghik, σ.90-99 (GELZER- BURCKHARDT, 1907, σ.63-70). Ο Dyab αποδεχόμενος τη λανθασμένη χρονολόγηση του Tabari σχετικά με τις αραβικές επιθέσεις εναντίον της Αρμενίας, εικάζει ότι στη Σύνοδο του 649 υπάρχει απόδειξη για την επιστροφή του Θεόδωρου Rshtuni στις αγκαλιές της αυτοκρατορίας, βλ. S.M. DIYAB, 1978, σ.33. Βλ. επίσης R. GROUSSET, 1973, σ.300.

¹²⁹ La Narratio, σ.46-47. Βλ. επίσης M. JINBASHIAN, 2000, σ.111-114.

¹³⁰ J. MAHÉ, 1997, σ.59. A.E. REDGATE, 2006, σ.373.

¹³¹ Αν και πρέπει να επισημανθεί ότι οι πηγές της περιόδου σε καμία περίπτωση δεν δικαιολογούνε την ακραία, αλλά αρκετά διαδεδομένη στη σύγχρονη βιβλιογραφία, θεώρηση, σύμφωνα με την οποία οι Αρμένιοι ήταν καθολικά εχθρικοί απέναντι στην Αυτοκρατορία. Για παράδειγμα, ο Αρμένιος ιστορικός Iskanyan, μιλώντας για τις σχέσεις Αρμενίων και Βυζαντινών το β' μισό του 9^{ου} αιώνα με αρκετή βεβαιότητα ισχυρίζεται ότι: «οι Αρμένιοι και οι Σύριοι μισούσαν τη βυζαντινή τυραννία» («Հայերն ու արաբներն արմատապաշտումը իրենց»), βλ. V. ISKANYAN, 1991, σ.444. Η πραγματικότητα, όμως, είναι ότι οι μαρτυρίες των πηγών της περιόδου δε μπορούν επουδενί να στηρίξουν μία τέτοια θέση.

¹³² S. DADOYAN, 2011, σ.13-18. Σωστά μάλιστα παρατηρεί ο Ghewondyan ότι ακόμη και στις εσωτερικές διενέξεις Mamikonian και Bagratuni ο διαφοροτικός εξωτερικός

που ευθύνεται επίσης για τον τρόπο που οι αρμένιοι ιστορικοί παρουσιάζουν την αυτοκρατορία στα έργα τους με το Βυζάντιο να παρουσιάζεται συγχρόνως, σύμφωνα με τα λόγια ενός σύγχρονου ιστορικού, και ως “*New Jerusalem*” και ως “*Human beast*”¹³³.

Στη σασσανιδική εποχή η Εκκλησία ανήκε τις περισσότερες φορές στην ομάδα των ελληνοφίλων δυνάμεων¹³⁴ και θα ήταν άτοπο να πιστέψουμε ότι με την αραβική κατάκτηση η ιδεολογική της κατεύθυνση άλλαξε συνολικά και αποφασιστικά προς την αντίθετη πλευρά. Προς επίρρωση τούτου, αρκεί να στρέψουμε το βλέμμα μας στη δράση του Καθολικού Νερσή Γ', ο οποίος την περίοδο της αραβικής κατάκτησης είχε αναδειχθεί ηγέτης της φιλο-βυζαντινής παράταξης, προσελκύνοντας με αυτό τον τρόπο την εχθρότητα του Θεόδωρου Rshtuni¹³⁵. Οι φιλοβυζαντινοί *ishkhan* και *nakharar* ήταν αυτοί που δεν θεωρούσαν τις δογματικές διαφορές σημαντικό εμπόδιο για την προσέγγιση με την Κωνσταντινούπολη και επίσης ήταν εκείνοι που στήριζαν, τις περισσότερες φορές, κάθε βυζαντινή προσπάθεια επίλυσης του προβλήματος. Αντίθετα, όσοι ήταν εχθρικά διακείμενοι στο Βυζάντιο χρησιμοποίησαν με εξαιρετικό τρόπο, όπως φανερώνει η πορεία των γεγονότων, το όπλο που τους έδινε η δογματική διαφοροποίηση και στήριξαν την επιθυμία τους για εθνική ανεξαρτησία με την επίμονη στήριξη σε μία ανεξάρτητη, εκκλησιαστικά και δογματικά, Εκκλησία¹³⁶. Πάνω σε αυτό είναι εντελώς καίρια η παρατήρηση του Ghewondyan, ο οποίος πιστεύει ότι το δογματικό ζήτημα στην Αρμενία έλυσε η επιθυμία των

προσανατολισμός μεταξύ των δύο οίκων έπαιζε μεγάλο ρόλο, βλ. A. TER-GHEWONDYAN, 1986, σ.782. Βλ. επίσης, L. AVDOYAN, 2001, σ.78-79.

¹³³ J. PREISER-KAPPELLER, 2009.

¹³⁴ S. DADOYAN, 2011, σ.16.

¹³⁵ Είναι χαρακτηριστική η περιγραφή του Καθολικού από τον Grousset: «*sans doute qu'il avait toujours été grecophile*», βλ. R. GROUSSET, 1973, σ.301. Βλ. επίσης, V. ISKANYAN, 1991, σ.507-508. Ο Jinbashian, χωρίς να αρνείται τη φιλο-βυζαντινή στάση του Νερσή, την αποδίδει στο γεγονός ότι: «*he preferred the known “evil”-viz., Byzantium- from the unknown “good”- viz., the Arabs*», βλ. M. JINBASHIAN, 2000, σ.76.

¹³⁶ Όπως σωστά παρατηρεί η Dadoyan: «*the Chalcedonian dispute became the dividing line between the allies and opponents of the Caliphate*», βλ. S. DADOYAN, 2011, σ.54.

Αρμενίων για μία ανεξάρτητη εκκλησία που πήγαζε από την επιθυμία τους για τη διατήρηση της πολιτικής τους ανεξαρτησίας¹³⁷.

Λαμβάνοντας μάλιστα υπόψη ότι όλοι οι Αρμένιοι ιστορικοί της περιόδου ήταν με τον έναν ή άλλο τρόπο στενά συνδεδεμένοι με την Εκκλησία¹³⁸, θα διακινδυνεύσουμε να ισχυριστούμε ότι το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού είχε δείξει λιγότερο ενδιαφέρον και ζήλο στην προβολή των δογματικών διαφορών με τους Βυζαντινούς¹³⁹. Μάλιστα έχει αποδειχθεί ότι ακόμη και έξω από το στενό ηγετικό κύκλο των *ishkhan* υπήρξαν πληθυσμιακές ομάδες στην Αρμενία που είχαν αποδεχτεί πλήρως το δόγμα της Χαλκηδόνας, οι ονομαζόμενοι αργότερα ως Χάι-Ρούμ¹⁴⁰. Άλλωστε την έντονη παρουσία Χαλκηδόνιων στο οστικανάτο της *Armīnya* φανερώνουν και οι εκκλήσεις της αρμενικής ιεραρχίας στην αραβική κεντρική εξουσία για βοήθεια στην καταπολέμησή τους. Αρκεί εδώ να αναφέρουμε το παράδειγμα του προκαθήμενου της Αρμενικής εκκλησίας αμέσως μετά την καταστολή της επανάστασης του 703, του Καθολικού Ηλία (703-717). Όταν είδε τη στροφή της Αλβανικής Εκκλησίας προς το χαλκηδονισμό, ο Ηλίας κατήγγειλε τον Αλβανό Πατριάρχη στον 'Abd al-Malik, για ύποπτες σχέσεις με το Βυζάντιο και έτσι με αραβική υποστήριξη κατάφερε να τον αντικαταστήσει¹⁴¹. Ο ίδιος ο Φώτιος

¹³⁷ A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.226. Συνοπτική, αλλά εξαιρετικά εύστοχη, είναι η παρατήρηση του Jinbashian: «*Probably theology was more of a political symbol with little doctrinal content*», βλ. M. JINBASHIAN, 2000, σ.51. Ομοίως ο μελετητής του μονοφυσιτισμού Frend, τονίζει: «*The rejection of Chalcedon and the acceptance by the middle of the sixth century of the works of Timothy the Cat and the Henotikon of Zeno as the touchstones of orthodoxy can best be understood within the context of the demands of national survival*», βλ. W.FREND, 1979, σ.308. Επίσης βλ. LAURENT-CANARD, 1980, σ.178. J. MAHÉ, 1997, σ.60 κ.εξ.

¹³⁸ A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.227. V. ARUTJUNOVA-FIDANJAN, 1996, σ.8. Αυτό βέβαια δε σημαίνει ότι και στην Εκκλησία δεν υπήρξαν παραδείγματα ανδρών που υποστήριξαν τη δογματική ένωση των δύο εκκλησιών, βλ. για τον έβδομο αιώνα. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.67-68. Ακόμη όμως και αντίπαλοι της Χαλκηδόνας, όπως ο Μωυσής, δε δίσταζαν να αναφέρουν περιπτώσεις Αρμενίων αριστοκρατών που αποδέχονταν τη θεολογία της Χαλκηδόνας, όπως ο *aspet Smbat*, για τον οποίο κάνει λόγο, βλ. Movses Kaghankatvatsi, σ.396 (R. BEDROSIAN, 2010, σ.132).

¹³⁹ Βλέπε επίσης M. WHITTOW, 1996, σ.207.

¹⁴⁰ M. ΚΟΡΔΩΣΗΣ, 2002, σ.43. Για την ύπαρξη των Χαλκηδονίων στην Αρμενία, βλ. N. GARSOÏAN, 1998, σ.104-111. N. GARSOÏAN, 2004d, σ.174. A.E. REDGATE, 2006, σ.375-378. T. GREENWOOD, 2008, σ.335. Για τις αρχαιολογικές ενδείξεις της διάδοσης του Χαλκηδόνιου δόγματος στην Αρμενία του έβδομου αιώνα, βλ. M. JINBASHIAN, 2000, σ.114-117.

¹⁴¹ Παραθέτουμε το εξαιρετικά ενδιαφέρον περιεχόμενο της επιστολής που απέστειλε ο Καθολικός στον Χαλίφη, σύμφωνα με τον Ιωάννη Καθολικό: «έγραψε ένα γράμμα (ο

σε επιστολή του προς τον Ashot, ισχυριζόταν ότι οι Ταρωνίτες της Τέταρτης Αρμενίας ήταν ορθόδοξοι¹⁴², ενώ υπάρχουν ενδείξεις ότι η συμπάθεια προς τους χαλκηδόνιους ήταν έντονη στο Vaspurakan, αλλά και στη Syunik¹⁴³.

Γίνεται επομένως ξεκάθαρο ότι οι Άραβες ακολούθησαν στην Αρμενία, μετά την πρώτη περίοδο της κατάκτησης της χώρας, όπου εφαρμόσαν πολιτικές τρομοκράτησης των γηγενών που περιλάμβαναν και σκληρές θρησκευτικές

Ηλίας) στον *amirapet* των Ισμαηλιτών (τον Χαλίφη) Όμαρ ενημερώνοντάς τον (ότι): «Υπάρχει ένας επίσκοπος στη χώρα μας και επίσης μία κυρία (πρίγκιπισσα), συνεργός του, οι οποίοι είναι ανυπάκουοι στη μεγαλειότητά σου και δεν συμμετέχουν μαζί μας, οι οποίοι πάντα μνημονεύουμε το όνομά σου, στις τελετές μας. Αντιθέτως αυτοί δημοσίως στις τελετές τους μνημονεύουν το όνομα του βασιλιά των Ελλήνων και μηχανεύονται να επιστρέψουν τη γη μας σε αυτόν. Εάν δε βιαστείς να τους απομακρύνεις από ανάμεσά μας, αυτοί πολύ σύντομα θα αποσπαστούν (από σένα) και θα παραδώσουν στους Έλληνες τους φόρους και όλες τις συναλλαγές τους», Βλ. Yonhannes Drasxanakert'ci, σ.419 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.109-110): «*զիւ թուրք առ ամիրապետն իւմաւելեան Ումար, զելիցաւելիով նա, թէ զի աստ յաշխարհիս վերսմ եպիսկոպոսն մի է ի նոյնգումաւ տիկին մի՝ զուգաւից ընդ եպիսկոպոսին, որք ի բաց բերելաւ եւ ի հնազանդութենէ մեծի տիրութեան ձերն է ոչ միարանին ընդ մեզ, որ միշտ գանուի քն յիշատակելա քարոզէր յաշարս մեր, այլ զբազայնրն Հռոմոց քարոզէ, ի նա զաշխարհս մեր հնարին դարձուցանել: Եթէ ոչ աճապարեցես բանաւ զնսա ի միջոյ աստի մերմէ, ընդ հուլ իւլ հատուածել ի Հռոմս ձեռնաստիր ինին ի սակս հարկաց է յամենայն մասունս քրդոց»*. Μπορούμε εν τάχει να παρατηρήσουμε δύο πολύ ενδιαφέροντα χαρακτηριστικά. Πρώτον την παντελή έλλειψη κάποιας αναφοράς των δογματικών διαφορών μεταξύ του Καθολικού και του αρχιεπισκόπου της Αλβανίας. Γίνεται φανερό ότι η επιστολή του Ηλία είχε μοναδικό στόχο να κάνει χρήση του φόβου των Αράβων για τα φιλο-βυζαντινά αισθήματα των Ορθοδόξων με σκοπό να κερδίσει την άμεση επέμβασή τους, φυσικά υπέρ του εαυτού του, στη διαμάχη των δύο εκκλησιών του Καυκάσου. Το δεύτερο σημείο είναι η αναφορά του Καθολικού στη μνημόνευση του ονόματος του Χαλίφη στις τελετές τους. Η αναφορά δεν γίνεται τύχαια, αλλά σε συνάρτηση με την κυρίαρχη ισλαμική πολιτική ιδεολογία, σύμφωνα με την οποία ο ηγεμόνας είχε το προνόμιο το όνομά του να αναφέρεται στις θρησκευτικές τελετές (*khutbah*) (Αυτός είναι και ο λόγος που θεωρήσαμε ότι το *քարոզ* αποδίδεται καλύτερα από το «τελετές» παρά από το, ορθό πάντως, «προσευχές» που επιλέγει ο Maksoudian). Αναλυτικότερα για αυτό το περιστατικό στον Movses Kaghankatvatsi, σ.364-370 (R. BEDROSIAN, 2010, σ.124-126). Βλ. επίσης Vardan, σ.72 (THOMSON, 1989, σ.179). Βλ. επίσης R. GROUSSET, 1973, σ.312. M. JINBASHIAN, 2000, σ.144-150. J. MAHÉ, 1997, σ.64-65. Για μία συνοπτική επισκόπηση των εκκλησιαστικών σχέσεων της Αλβανίας τόσο με την Αρμενία όσο και με το Βυζάντιο, βλ. LAURENT-CANARD, 1980, σ.52-53.

¹⁴² Φώτιος, *Επιστολές*, 94: «*ή πρὸς τὸν θεοφιλέστατον καὶ ὀσιώτατον ἀδελφὸν καὶ συλλειτουργὸν ἡμῶν Ζαχαρίαν καὶ τῶν Ἀρμενίων τοὺς ὀρθοδοξήσαντας δευτέρᾳ πάλιν ἐπιστολῇ -τοὺς κατοικοῦντας τὴν τετάρτην Ἀρμενίαν Ταρρωνίτας οἶδα σε μὴ ἄγνοεῖν ὅτι λέγω- αὐτὴ τὰ λείποντα προσαναπληρώσει...»*.

¹⁴³ A.E. REDGATE, 2006, σ.334. T.GREENWOOD, 2010, σ.89.

διώξεις¹⁴⁴, μία πολιτική που ευνοούσε τη διατήρηση της Αρμενικής Εκκλησίας και της αυτονομίας της από τη βυζαντινή¹⁴⁵. Η πολιτική αυτή απόφαση των Αράβων ταιριάζει με τις πρωτύστερες στρατηγικές των Σασσανιδών στο χώρο της Αρμενίας και τα κίνητρά της είναι εξαιρετικά ευνόητα¹⁴⁶. Αυτό που πρέπει να τονιστεί εδώ είναι ότι η αραβική υποστήριξη εκδηλωνόταν με ποικίλους τρόπους: από την ενεργή, όπως είδαμε πιο πάνω, υποστήριξη στην καταστολή των χαλκηδόνιων της χώρας, έως τη δημόσια αναγνώριση του κύρους και της ηθικής εξουσίας του Αρμένιου Καθολικού¹⁴⁷. Έχει, για παράδειγμα, διασωθεί η περιγραφή της παράδοσης ενός λαβάρου με το σταυρό από τον ostikan 'Isā b.al-Shaykh στον Καθολικό Ζαχαρία¹⁴⁸, ενώ στο ύστερο έργο του Vardan αναφέρεται ότι ο Καθολικός Ιωάννης της Ojui εκδίωξε τους «Έλληνες» (δηλαδή τους Χαλκηδόνιους) από τη χώρα ύστερα από διαταγή του Χαλίφη Ομάρ¹⁴⁹. Στο παραπάνω περιστατικό αναφέρεται εκτενέστερα ο Kirakos' και αξίζει νομίζουμε να το παραθέσουμε, ώστε να γίνει κατανοητό πώς η συνεργασία του αρμενικού κλήρου της περιόδου με τη Δαμασκό είχε ως κύριο στόχο την εξάλειψη των ορθοδόξων από την Αρμενία: **«Έστειλε ο Hisham (μετά τη συνάντηση με τον Καθολικό) τον Καθολικό πίσω στην Αρμενία με μεγάλες τιμές και μαζί του έστειλε πολύ στρατό. Και αυτός όταν έφθασε κινήγησε όλους τους Έλληνες στην Αρμενία, τόσο αξιωματούχους όσο και στρατιώτες. Και οι Έλληνες έφυγαν τόσο γρήγορα που δεν είχαν χρόνο να πάρουν τους θησαυρούς τους μαζί τους»**¹⁵⁰. Η αποφυγή

¹⁴⁴ Αυτό που ο Jinbashian ονομάζει *shock technique*, βλ. αναλυτικά, Μ. JINBASHIAN, 2000, σ.85-87.

¹⁴⁵ Μ. JINBASHIAN, 2000, σ.118.

¹⁴⁶ Εκτός βέβαια από την καχυποψία των Αράβων για τα φιλο-βυζαντινά αισθήματα των Μελκιδών, υπήρχαν και άλλοι λόγοι που οδηγούσαν στην εχθρότητά τους προς την ορθόδοξη κοινότητα του Χαλιφάτου. Ο Kennedy έχει, εύστοχα, παρατηρήσει ότι κάποιο ρόλο πρέπει να έπαιξε και το γεγονός ότι οι Μελκίτες ήταν στην πλειοψηφία τους εγκατεστημένοι σε αστικά κέντρα και ήταν σε γενικές γραμμές μία πλούσια κοινότητα, βλ. Η. KENNEDY, 1986, σ.334.

¹⁴⁷ Α. TER-GHEWONDYAN, 1986, σ.780-781.

¹⁴⁸ Vardan, σ.85 (THOMSON, 1989, σ.186).

¹⁴⁹ Vardan, σ.73 (THOMSON, 1989, σ.180).

¹⁵⁰ Kirakos Gangzaketsi'i, σ.68 (BEDROSIAN, 1986, σ.61): «Էլ ետ նմա պարգետի բարուն, ել գրւնարեաց զօրս բարունս ընդ նմա, ել առարեաց մեծաւ պատուով յաշխարհս Հայոց: Էլ նրաւ ելիէալ հալածեաց զամենայն յոյնս, որք էին յաշխարհիս Հայոց, եթէ վերալիցառք ել եթէ զհնուորք: Էլ նոցա փախուցեալք աշխարհն շտապով, մինչեւ զգանձս եւս անգամ ոչ ժամանեալ»

της δογματικής επανένωσης με την Κωνσταντινούπολη δεν ήταν το μοναδικό κέρδος που μπορούσαν να αποκομίσουν οι Άραβες με τη «συμμαχία» τους με την Αρμενική Εκκλησία, αφού αυτή είχε εξουσίες σε όλα τα μήκη και πλάτη της χώρας, γεγονός εξαιρετικής σημασίας αν λάβουμε υπόψη τη φεουδαρχική κατάτμηση της Αρμενίας. Και μπορεί να έχει αναγνωριστεί αυτή η ιδιότητα της Αρμενικής Εκκλησίας ως σωτήρια για τη διατήρηση της ιδέας της ενότητας της χώρας¹⁵¹, ωστόσο δεν θα ήταν παράλογο να υποστηρίξουμε ότι οι Άραβες έβλεπαν, λόγω ακριβώς αυτής της καθολικής αποδοχής του θεσμού του Καθολικάτου, την εκκλησία ως ένα συμπληρωματικό μέσο- μαζί με τον *ishkhan*- για την παγίωση της εξουσίας τους στο ντόπιο πληθυσμό. Έχει άλλωστε, σωστά, παρατηρηθεί ότι η φιλο-αραβική θέση της Εκκλησίας την ενίσχυσε αποφασιστικά κατά τον όγδοο αιώνα¹⁵².

Τα παραπάνω αλήθευαν, όταν οι πολιτικές βλέψεις των Αράβων δεν είχαν ως σκοπό την αλλαγή των υφιστάμενων συνθηκών στη χώρα. Όταν αυτές, όμως, άλλαζαν κατεύθυνση και στόχευαν σε πλήρη ενσωμάτωση της Αρμενίας στο Χαλιφάτο, εξελίξεις που θα μελετήσουμε παρακάτω, παρατηρούνταν σοβαρές εντάσεις σε αυτές τις σχέσεις. Και αυτό γιατί σε περιόδους που η αραβική κεντρική κυβέρνηση έπαιρνε μέτρα περιορισμού της αυτονομίας της Αρμενίας, στρεφόταν ενάντια στους δύο κεντρικούς πυλώνες αυτής της αυτονομίας: τους *nakhharar* και τον κλήρο. Έτσι γίνονται ευκολονόητοι οι λόγοι που έκαναν τον *Bughā*, στην περιφέρεια εκστρατεία του εναντίον των Αρμενίων, να αναλώσει χρόνο και άνδρες στη λεηλασία των μοναστηριών του *Vaspurakan*¹⁵³.

Τη δεύτερη δεκαετία του ένατου αιώνα ¹⁵⁴, όταν είχε γίνει ξεκάθαρος στους Βυζαντινούς ο ηγετικός ρόλος των *Bagratuni* στην Αρμενία των Αββασιδών,

«*սիւնի ընդ հիւրէանս*». Φυσικά έχει δίκιο ο *Jinbashian* που αμφιβάλλει για το κατά πόσο είχαν απομείνει Βυζαντινοί στην Αρμενία, βλ. M. JINBASHIAN, 2000, σ.170-171. Δεν είμαστε όμως βέβαιοι ότι είναι ορθό που αντικαθιστά τη λέξη Έλληνες με τις *χαλκηδόνιες πρακτικές* «*Chalcedonian practices*». Νομίζουμε ότι είναι ακριβέστερο να μιλήσουμε απλώς για χαλκηδόνιους.

¹⁵¹ A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.173.

¹⁵² S. DADOYAN, 2011, σ.71.

¹⁵³ Βλ. επίσης, A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.193.

¹⁵⁴ Ο *Ghewondyan* τοποθετεί το γεγονός ανάμεσα στα έτη 811-819, βλ. A. TER-GHEWONDYAN, 1964, σ.129(A. TER-GHEWONDYAN, 1966, σ.194).

υπήρξε μία προσπάθεια προσέλκυσης του ηγέτη του οίκου Ashot Msaker στο δόγμα της Κωνσταντινούπολης. Στάλθηκε σε αυτόν ο περιφημος επίσκοπος της Χαρράν Θεόδωρος Abū Qurrah¹⁵⁵, ο οποίος πρέπει να είχε σημειώσει κάποιες επιτυχίες, αν κρίνουμε από την αγωνιώδη προσπάθεια του αρμενικού κλήρου να απαλλαγεί από αυτόν στρεφόμενος για βοήθεια στους Ιακωβίτες. Τελικά οι ενέργειες των Σύρων ιερωμένων¹⁵⁶ ήταν επιτυχής και σύντομα ο Ashot θα εκδίωκε τον Abū Qurrah από την αυλή του¹⁵⁷. Οι πληροφορίες αυτές προέρχονται από το έργο του Vardan. Αξίζει να παραθέσουμε επακριβώς τη διήγηση: «**Εκείνες τις ημέρες ένας επίσκοπος, κάποιος με το όνομα Epikura, ήρθε στον Ashot προσπαθώντας να τον προσηλυτίσει στη Χαλκηδόνα. Ακούγοντας αυτά, κάποιος βαρδαπέτης στη Μεσοποταμία, ο Buret, απέστειλε το διάκονο Nana που ήρθε, λογομάχησε με τον Apikoura και τον νίκησε με τη βοήθεια του Αγίου Πνεύματος. Και έτσι ο ishkhan τον εκδίωξε και έμεινε ακόμα πιο σταθερός στην πίστη του Αγίου Γρηγορίου**»¹⁵⁸.

Πάντως αυτή η σύντομη «επιχείρηση» της Βυζαντινής εκκλησίας είναι πολύ σημαντική για δύο λόγους: πρώτον, μπορούμε να δούμε τη σημασία που αυτή απέδιδε στην επιστροφή της Αρμενίας στους κόλπους της Ορθοδοξίας από το γεγονός ότι στάλθηκε για αυτό το έργο ένας από τους πιο σημαντικούς θεολόγους του 9^{ου} αιώνα. Επιπρόσθετα, όμως, η επιλογή του Ashot Msaker ως παραλήπτη

¹⁵⁵ Ο Θεόδωρος Abū Qurrah, υπήρξε ένας από τους σημαντικότερους θεολόγους του 9^{ου} αι., με έργα εναντίον των εικονοκλαστών, αλλά και με πολεμικές του Ισλάμ βλ. A. VASILIEV, 1942-1943, σ.214. S. GRIFFITH, 2008, σ.60-63. Μεταξύ των έργων του ξεχωρίζει για το θέμα μας μία πραγματεία που συνέγραψε ο ίδιος εναντίον των μονοφυσιτών Αρμενίων, βλ. Θεόδωρος Άβουκαρά, στ.1503-1522.

¹⁵⁶ Αξίζει να αναφερθεί ότι ο Σύρος ιερωμένος Νόννος ή Nana που συμμετείχε στην υπεράσπιση του μονοφυσιτικού δόγματος στην αυλή του Msaker το 812 ως νεαρός άνδρας, αργότερα φέρεται ότι συμμετείχε και στη Σύνοδο του Sirakawan, βλ. K.MAKSOUDIAN, 1988-9, σ.336-337. Για την περίοδο αιχμαλώτισής του από τους Άραβες, βλ. Kirakos Gangzaketsi'i, σ.79(BEDROSIAN,1986, σ.72). Αναλυτικά για αυτόν, βλ. I. DORFMANN-LAZAREV, 2004, σ.71-79.

¹⁵⁷ R. GROUSSET, 1973, σ.346-347. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.129. A.E. REDGATE, 2006, σ.288.

¹⁵⁸ Vardan, σ.78 (THOMSON, 1989, σ.183): «Յաւուրսն յայնսիկ գայր եպիսկոպոս մի Եպիկուրա անուն առ Աշոտ, և ջանայր դարձուցանել զնա Քաղեդոնի. գոր լուեալ Բուրետ ոսն վարդապետ ի Միջագետս, առաքէ զսարկաւազն Նանա, որոյ եկեալ մարտնչի ընդ Ապիկուրայ, և յարթէ ննա զօրորեալսք և հալածէ զնա ի շխանն և հաստատի ևս առաւել ի հաւատս սրբոյն Գրիգորի».

αυτής της αποστολής φανερώνει ότι η Βυζαντινή Εκκλησία δεν κινούνταν ξέχωρα από την κυβέρνηση. Εάν οι Βυζαντινοί έπρεπε να πείσουν έναν και μόνο ishkan να ασπαστεί το δόγμα της Χαλκηδόνας, αυτός δεν ήταν άλλος από τον Ashot Msaker, ηγέτη των ishkan της Αρμενίας. Τέλος, η ανικανότητα του αρμενικού κλήρου να διαχειριστεί την πρόκληση που αποτελούσε ο Abū Qurrah αποδεικνύει ότι το αντιχαλκηδόσιο πνεύμα στην Αρμενία δεν ήταν τόσο ισχυρό όσο υποστηρίζουν οι αρμενικές πηγές. Αυτό άλλωστε φανερώνει η σχετική διήγηση του Μιχαήλ Σύρου για το ίδιο περιστατικό, στην οποία τονίζεται δύο φορές ότι ο Ashot Msaker φαινόταν ευνοϊκός απέναντι στα χαλκηδόσια διδάγματα του Θεόδωρου¹⁵⁹. Όταν η στάση του έγινε εμφανής στον κλήρο του, αποφασίστηκε η αποστολή του Nana διακόνου της Νίσιβις.

Ποιός ήταν λοιπόν ο λόγος που ένας ιεράρχης -των αιρετικών δυοφισιτών- μπορούσε να παραμείνει για ένα τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα στην αυλή του Αρμένιου ishkan; Η απάντηση σε αυτή την περίπτωση πρέπει να αναζητηθεί εκτός των πολύπλοκων και συχνά δυσνόητων, θεολογικών ερίδων¹⁶⁰. Για τους Βυζαντινούς, η επιστροφή των Αρμενίων στο δόγμα της Χαλκηδόνας σήμαινε κυρίως την εκούσια υποταγή των Αρμενίων στην εξουσία της Οικουμενικής Αυτοκρατορίας, την αποδοχή της επικυριαρχίας του ηγεμόνα της Πόλης. Πιθανότατα η καλύτερη πολιτική για την επούλωση των θρησκευτικών διαφορών δεν ήταν κάποια θεολογική πραγματεία ή ένας εκτεταμένος θεολογικός διάλογος: οι καλύτεροι πρεσβευτές της ορθότητας του βυζαντινού δόγματος ήταν τα βυζαντινά όπλα και η αξία ή απειλή που αυτά αντιπροσώπευαν για τους Αρμένιους αριστοκράτες και βασιλείς.

¹⁵⁹ Μιχαήλ ο Σύρος, τ.3, σ.32-33: «**Il arriva près de Asôd, le patrice, et dès la première rencontre, il le séduisit et se le rendit favorable...Quand Nonnus arriva, il vit que Asôd inclinait vers l'hérésie de Pygla** (του Θεόδωρου)». Σοβαρές, πάντως, επιφυλάξεις για το αν ο Μιχαήλ Σύρος μιλάει εδώ για το Θεόδωρο έχει εκφράσει ο Dorfmann-Lazarev, βλ. I. DORFMANN-LAZAREV, 2004, σ.68-71.

¹⁶⁰ Μία συνοπτική, αλλά άκρως κατατοπιστική, αναφορά στα κύρια σημεία διαφωνίας Χαλκηδονίων και Μονοφυσιτών θεολόγων προσφέρει ο Mahé, βλ. J. MAHÉ, 1997, σ.71-75.

Η στενή συνεργασία Κράτους και Εκκλησίας¹⁶¹ στον τομέα της Αρμενίας φάνηκε ακόμα πιο ξεκάθαρα την έβδομη δεκαετία του 9^{ου} αι. Εκείνη την περίοδο που στο Χαλιφάτο κυριαρχούσε αναρχία -αποτέλεσμα της δολοφονίας του Al-Mutawakkil από τους Τούρκους στρατηγούς- και ishkan της Αρμενίας ήταν ο Ashot Bagratuni. Παρότι ακόμη δεν είχε αναγνωριστεί ως βασιλέας από τους Αββασίδες, ωστόσο υπάρχουν μαρτυρίες ότι στο εσωτερικό της χώρας ήδη αναγνωριζόταν ως τέτοιος. Το παραπάνω αποτελούσε σαφή ένδειξη ότι το μέλλον της αραβικής κυριαρχίας στην Αρμενία ήταν τουλάχιστον αμφίβολο, κάτι που σε συνδυασμό με την ανανεωμένη δραστηριότητα των Βυζαντινών στα ανατολικά τους σύνορα την ίδια περίοδο, οδήγησε τους τελευταίους σε ακόμη μία προσπάθεια επούλωσης των δογματικών διαφορών. Αυτή τη φορά τις επαφές ανέλαβε ο ίδιος ο επικεφαλής της Βυζαντινής Εκκλησίας, ο Πατριάρχης Φώτιος. Ο δραστήριος, λόγιος Πατριάρχης απέστειλε μία σειρά επιστολών τόσο στην πολιτική κεφαλή της Αρμενίας όσο και στους δύο Καθολικούς της περιόδου, Ζαχαρία και Γεώργιο.

Είναι ανάγκη, πριν αναφερθούμε στο περιεχόμενο αυτών των επιστολών, να παρατηρήσουμε ότι οι αρμενολόγοι, ακόμη και σήμερα, δεν έχουν συμφωνήσει ούτε για τη γνησιότητα του συνόλου τους ούτε για την ακριβή τους χρονολόγηση¹⁶². Εμείς υιοθετούμε τη χρονολογική κατάταξη των επιστολών που έχει προταθεί από τον Greenwood. Σύμφωνα με αυτή τη *reconstruction* το σύνολο των επιστολών και των έργων αυτών των συνομιλιών είναι οι εξής:

1)Επιστολή του Φωτίου στον Καθολικό Ζαχαρία¹⁶³ (δεν έχει διασωθεί)-γύρω στο 858.

2)Απάντηση του Ζαχαρία στον Φώτιο (δεν έχει διασωθεί).

¹⁶¹ Παρότι υπερβολική η διατύπωση του Toynbee, ωστόσο δύσκολα μπορεί κάποιος να διαφωνήσει με αυτή: «By this time, as has been noted, the Ecumenical Patriarch had been virtually reduced to the status of an official of the East Roman state...», βλ. A. TOYNBEE, 1973, σ.364.

¹⁶² Βλ. ενδεικτικά, T. GREENWOOD, 2008, σ.351.

¹⁶³ Μια ενδιαφέρουσα λεπτομέρεια των επαφών Φωτίου-Ζαχαρία είναι ότι και οι δύο άνδρες ήταν κοσμικοί, πριν οι πολιτικές ηγεσίες αποφασίσουν να τους κάνουν κεφαλές των αντίστοιχων εκκλησιών. Ο τρόπος εκλογής του Φωτίου είναι γνωστός. Από την άλλη ο Samouël Aneci μας ενημερώνει ότι ο Ζαχαρίας μετά τον θάνατο του Καθολικού Ιωάννη ανήλθε σε μια μέρα όλους τους βαθμούς της ιεροσύνης, από διάκονος μέχρι Καθολικός, βλ. αναλυτικά Samouël Aneci, σ.94 (M. BROSSET, 1876, σ.425).

- 3) Δεύτερη επιστολή του Φωτίου στο Ζαχαρία- 861 (έχει σωθεί σε αρμενική μετάφραση).
- 4) Πραγματεία του Vahan και Κανόνες του Shirakavan-862 (έχουν σωθεί στα αρμενικά)¹⁶⁴.
- 5) Η επιστολή «Περί της γεννήσεως του Χριστού» από τον επίσκοπο Νίκης¹⁶⁵ στον Καθολικό Ζαχαρία-μεταξύ 862 και 867 (έχει σωθεί στα ελληνικά)¹⁶⁶.
- 6) Επιστολή του Ashot στον Φώτιο- πριν τον Οκτώβριο του 877 (δεν έχει σωθεί)
- 7) Πρώτη επιστολή του Φωτίου στον Ashot- 877¹⁶⁷ (έχει διασωθεί στα αρμενικά)¹⁶⁸.
- 8) Πρώτη επιστολή του Φωτίου στον Καθολικό Gēorg- 877- (δεν έχει σωθεί)
- 9) Επιστολή του Γεώργιου στον Φώτιο- περ.878 (δεν έχει σωθεί)
- 10) Δεύτερη επιστολή του Φωτίου στον Γεώργιο-περ.878 (έχει σωθεί στα ελληνικά)¹⁶⁹.
- 11) Επιστολή από το βαρδαπέτη, Sahak Mīut εκ μέρους του Ashot στον Φώτιο- περ. 878/9 (έχει σωθεί στα αρμενικά)¹⁷⁰.
- 12) Δεύτερη επιστολή του Φωτίου στον Ashot, με την οποία απαντά στην επιστολή του Sahak Mīut- γύρω στο 879 (έχει σωθεί στα ελληνικά)¹⁷¹.

¹⁶⁴ Το κείμενο αυτό έχει μεταφραστεί στα γαλλικά. Βλ. I. DORFMANN-LAZAREV, 2004, σ.1-23.

¹⁶⁵ Ο Grumel σε σχετικό του άρθρο έχει αποδείξει ότι πρέπει να μιλάμε για τον Ιωάννη επίσκοπο Νίκης και όχι τον Ιωάννη Νίκαιας, βλ. V. GRUMEL, 1956, σ.169-173 ιδίως 172-173.

¹⁶⁶ Ιωάννης Νίκαιας, στ. 1435-1450.

¹⁶⁷ Ο Dorfmann-Lazarev, με βάση την αναφορά στον Πάπα στην επιστολή, τοποθετεί την αποστολή της, πιθανότατα ορθά, μετά τον Αύγουστο του 879, το 881-882 βλ. I. DORFMANN-LAZAREV, 2004, σ.83-84.

¹⁶⁸ Μεταφρασμένη στα λατινικά, Φώτιος, *Επιστολές*, σ.167-172. Στα γαλλικά: I. DORFMANN-LAZAREV, 2004, σ.24-32.

¹⁶⁹ Έκδοση και μετάφραση της επιστολής στη γαλλική, βλ. J. DARROUZÈS, 1971, σ.154-181. Επίσης Φώτιος, *Επιστολές*, τ.3, σ.97-112. Ας σημειωθεί ότι ο Darrouzès θεωρεί ότι παραλήπτης της δεύτερης επιστολής είναι ο Καθολικός Ζαχαρίας και όχι ο Gēorg, βλ. J. DARROUZÈS, 1971, σ.138.

¹⁷⁰ Γαλλική μετάφραση: I. DORFMANN-LAZAREV, 2004, σ.33-53.

¹⁷¹ Η επιστολή αυτή έχει εκδοθεί και μεταφραστεί τμηματικά στα γαλλικά, βλ. J. DARROUZÈS, 1971, σ.140-153. Αργότερα εκδόθηκε ολόκληρη από τους Laurda και Westernik, βλ. Φώτιος, *Επιστολές*, τ.3, σ.1-97.

13) Η *Refutatio et Eversio* του Νικήτα Βυζάντιου προς τον Ashot, με την οποία απαντάει στην επιστολή του Sahak M̄tut-γύρω στο 880 (έχει σωθεί στα ελληνικά)¹⁷².

Παρά την αμφίβολη γνησιότητα της πρώτης σωζόμενης επιστολής του Φωτίου¹⁷³, αξίζει να τονίσουμε ότι οι επαφές έγιναν όντως και σκόπευαν στην αποδοχή εκ μέρους των Αρμενίων της συνόδου του 451. Στην επιστολή, αναγνωρίζονταν τόσο η ορθοδοξία της Αρμενίας όσο και η αποστολική προέλευση της Εκκλησίας της. Οι επαφές αυτές οδήγησαν σε μια εκκλησιαστική σύνοδο του αρμενικού κλήρου το 862¹⁷⁴ στο Shirakavan με την παρουσία του ίδιου του Ashot, όπου πάρθηκε η απόφαση να απορριφθούν οι εκκλήσεις του Φωτίου, πάρα την υπεράσπιση της ορθοδοξίας από τον επίσκοπο της Νίκης Ιωάννη¹⁷⁵. Από την άλλη, η Σύνοδος αποφάσισε ότι δεν ήταν απαραίτητος ο καθολικός αναθεματισμός της Χαλικηδόνας, επιδεικνύοντας ουσιαστικά μία στάση ανοχής¹⁷⁶. Η σημασία των

¹⁷² T.GREENWOOD, 2006, σ.150-151,164. Για να γίνει κατανοητή η διχογνωμία περί αυτών των επιστολών, παραθέτουμε και τη χρονολογική αρίθμηση των επιστολών σύμφωνα με τους Laurent-Canard:

1) η «αρμενική» επιστολή του Φωτίου στον Ashot Α΄

2) επιστολή του Φωτίου στον Καθολικό Ζαχαρία. Είναι και η επιστολή που αναγνώστηκε στη Σύνοδο του Shirakavan.

3) η επιστολή του βαρδαπέτη Sahak Apikirēsh (δηλαδή του Mrut). [Η πρώτη μορφή του ονόματος εμφανίζεται στον Asoghik, ενώ η δεύτερη στον Vardan. Βλ. Asoghik, σ.145 (GELZER-BURCKHARDT, 1907, σ.116). Vardan, σ.85 (THOMSON, 1989, σ.186).]

4) η δογματική πραγματεία του Νικήτα Βυζάντιου.

5)μία επιστολή σχετικά με τον εορτασμό της Γέννησης του Κυρίου και των Επιφανίων, γραμμένη από τον αρχιεπίσκοπο της Νίκαιας Ιωάννη. Βλ. LAURENT-CANARD, 1980,σ.345.

¹⁷³ Για το θέμα, βλ. K. YUZBASHYAN, 1988, σ.262-264. T.GREENWOOD, 2006, σ.126-128. Ας σημειωθεί εδώ ότι η πρώτη επιστολή έχει σωθεί μόνο σε αρμενική μετάφραση και στην έκδοση του 1985 παρατίθεται σε λατινική μετάφραση. Ο Laurent θεωρεί δεδομένη τη γνησιότητα της επιστολής, βλ. LAURENT-CANARD, 1980,σ.345. Ο Garitte από την άλλη θεωρεί (La Narratio, σ.370-375) την επιστολή πλαστή, θεωρία που δέχεται και ο Toumanoff, βλ. G. TOUMANOFF, 1966, σ.612. Ο Greenwood έχει πρόσφατα καταδείξει, νομίζουμε οριστικά, ότι η επιστολή πρέπει να θεωρείται γνήσια, βλ. T. GREENWOOD, 2006, σ.134-142,163-164.

¹⁷⁴ Αυτή είναι η χρονολογία στην οποία τοποθετούν τη Σύνοδο οι περισσότεροι ιστορικοί, βλ. ενδεικτικά, I. DORFMANN-LAZAREV, 2004, σ.66. Ωστόσο, παλιότερα είχαν προταθεί άλλες χρονολογίες: για παράδειγμα, ο Arakelyan θεωρεί ότι η Σύνοδος έλαβε χώρα το 869, βλ. B. ARAKELYAN, 1976, σ.19.

¹⁷⁵ Η ταύτιση του επισκόπου Νίκης με τον *Vahan nikioy* γίνεται αποδεκτή από τον Grumel, βλ. V. GRUMEL, 1956, σ.169. Αντίθετα ο Dorfmann-Lazarev θεωρεί την ταύτιση αυτή λανθασμένη, βλ. I. DORFMANN-LAZAREV, 2004, σ.66-68. Για το κείμενο της ομιλίας, βλ. I. DORFMANN-LAZAREV, 2004, σ.1-19.

¹⁷⁶I. DORFMANN-LAZAREV, 2004, σ.233-240, ιδίως 235 κ.εξ. N. GARSOÏAN, 2004d, σ.146-147. T. GREENWOOD, 2006, σ.148. A.E. REDGATE, 2006, σ.266,377.

αποφάσεων της Συνόδου για το μέλλον των αρμενο-βυζαντινών σχέσεων αποτυπώνεται άριστα στην ακόλουθη κρίση του Daghabaschean: «Και η στενή φιλία, η οποία κυριάρχησε στις σχέσεις των τριών πρώτων Βαγρατιδών με τους Έλληνες Αυτοκράτορες, οφειλόταν ουσιαστικά σε αυτή τη Σύνοδο»¹⁷⁷. Το ότι η Σύνοδος αυτή προώθησε περαιτέρω τις σχέσεις Αρμενίων και Βυζαντινών διαφαίνεται και από το γεγονός ότι ο αρχιεπίσκοπος της Νίκης Ιωάννης ξεκινούσε την επιστολή του προς το Ζαχαρία αναγνωρίζοντας την αποστολική παράδοση της έδρας του: «**Ω και σὺ ἠκολούθησας, ὦ μακάριε Ζαχαρία, ὁ διάδοχος τοῦ μεγάλου ἀποστόλου Θαδδαίου γενόμενος, καὶ σύνθρονος τοῦ ἁγίου Γρηγορίου...**»¹⁷⁸.

Παρά τις αποφάσεις στη Shirakavan, ο Φώτιος μετά την επάνοδό του στον πατριαρχικό θώκο (877) συνέχισε τις προσπάθειες για προσέλευση των Αρμενίων στην ορθόδοξη θεολογία. Σχεδόν μόλις επανήλθε στο Πατριαρχείο, ο Φώτιος έστειλε επιστολή στην κοσμική κεφαλή των Αρμενίων, Ashot με σκοπό να τον πείσει για την ορθοδοξία της Χαλκηδόνας, όπως και στον Καθολικό Georg. Η επιστολή παρότι σε φιλικό, ή καλύτερα πατρικό, τόνο, ήταν σε αυστηρό ύφος, με τον Βυζαντινό Πατριάρχη να μην διστάζει να παρομοιάσει τους μονοφυσίτες με τους μανιχαϊστές¹⁷⁹. Είχε προηγηθεί επιστολή του Ashot στον Πατριάρχη, η οποία παρότι δεν έχει φθάσει ως τις ημέρες μας, ήταν σύμφωνα με το Βυζαντινό ιεράρχη επιστολή στην οποία ο Ashot έγραφε σε αυτόν σε φιλικό και θερμό τόνο¹⁸⁰. Ο Ashot, ύστερα από το Shirakavan, μέσω της γραφίδας του βαρδαπέτη Sahak, έστειλε μία απάντηση όπου παρότι υπερασπιζόταν τις μονοφυσιτικές θέσεις της Αρμενικής Εκκλησίας, ωστόσο η επιστολή ήταν γεμάτη με σεβασμό τόσο για τον Αυτοκράτορα όσο και για τον Πατριάρχη¹⁸¹. Η επιστολή του Sahak είχε ως αποτέλεσμα ο Νικήτας ο Βυζάντιος να γράψει μία δριμυιά κριτική στα επιχειρήματα του Saak, υπό τον τίτλο Έλεγχος και Ανατροπή της σταλείσης

¹⁷⁷ H. DAGHBASCEAN, 1893, σ.69.

¹⁷⁸ Ιωάννης Νίκαιας, στ. 1436.

¹⁷⁹ I. DORFMANN-LAZAREV, 2004, σ.30.

¹⁸⁰ I. DORFMANN-LAZAREV, 2004, σ.26.

¹⁸¹ I. DORFMANN-LAZAREV, 2004, σ.33-53. Στην αποστολή αυτής της επιστολής αναφέρονται επίσης οι Asoghik, σ.145 (GELZER-BURCKHARDT, 1907, σ.116). Vardan, σ.85 (THOMSON, 1989, σ.186).Βλ. επίσης LAURENT-CANARD, 1980,σ.344. K. YUZBASHYAN, 1988, σ.265.

επιστολής εκ του Αρχόντος της Αρμενίας¹⁸². Σε αυτή την επιστολή δε γίνεται καμία προσπάθεια να πεισθεί ο Ashot με διπλωματικό τρόπο για την ορθοδοξία της Χαλκηδόνας. Αντίθετα ο Νικήτας γράφει μία θεολογική υπεράσπιση της Ορθοδοξίας, με κύριο πυλώνα την προσπάθεια αποσαφήνισης μεταξύ χαλκηδόνας θεολογίας και νεστοριανισμού, αφού η σύγκυση μεταξύ των δύο ήταν συχνή σε έργα Αρμενίων θεολόγων.¹⁸³

Από την πλειάδα αυτών των επιστολών ο μελετητής μπορεί να εξάγει πολύτιμα συμπεράσματα. Μερικά σημεία που πρέπει να προσεχθούν είναι τα ακόλουθα: 1^{ον}) Το «αρμενικό θέμα» βρισκόταν ψηλά στην ατζέντα του Πατριαρχείου, παρότι ο ιεράρχης της πρωτεύουσας είχε αυτή την περίοδο μια πληθώρα άλλων πιεστικών προβλημάτων (βλ. Φώτειο Σχίσμα, Βουλγαρία, σχέσεις με Βασίλειο Α' και Λέοντα Στ'). 2^{ον}) Η άρνηση τόσο του προκαθήμενου της Αρμενικής Εκκλησίας, όσο και της πολιτικής κεφαλής της Αρμενίας, Ashot δεν ήταν κατηγορηματική, ώστε να αποτρέψει περαιτέρω συνομιλίες. Αυτό φαίνεται όχι μόνο από τις αποφάσεις της Συνόδου του Shirakavan, αλλά και από το γεγονός ότι ο Ashot φρόντισε να γνωστοποιήσει στο συνομιλιτή του το σεβασμό τον οποίο έτρεφε για τον ίδιο και το ρόλο του. 3^{ον}) Όπως φαίνεται από την περίπτωση του Νικήτα του Βυζάντιου (αλλά και αργότερα από τον Αρέθα Καισαρείας), δεν είχαν όλοι οι Βυζαντινοί την ίδια επιθυμία για διάλογο με τους αιρετικούς μονοφυσίτες. Προφανώς για αυτούς η αποδοχή της πλάνης εκ μέρους των Αρμενίων έπρεπε να προηγηθεί της έναρξης μιας προσπάθειας ένωσης των εκκλησιών, απαίτηση βέβαια που δεν ήταν πολιτικά ρεαλιστική. 4^{ον}) Ο τόνος των συνομιλιών γίνεται σταδιακά πιο εχθρικός κατά τη δεύτερη πατριαρχεία του Φωτίου, με τους Ashot και Georg να επιδεικνύουν λιγότερη ζέση για τη διατήρηση φιλικών σχέσεων με τη Βυζαντινή Εκκλησία.

¹⁸² Νικήτας Βυζάντιος, στ.587-667.

¹⁸³ Νικήτας Βυζάντιος, στ.597: «τῆς αὐτῆς συνόδου εἰς δύο φύσεις κεχωρισμένας λεγούσης, καὶ ἐνεργείας, καὶ θελήσεις, ὁμοφωνίσασα τῷ Νεστορίῳ, πλὴν εἰς τὰ δύο πρόσωπα· ἐκείνου μὲν λέγοντος δύο πρόσωπα, αὐτῆς δὲ δοξαζούσης ἓν, καὶ διὰ τοῦτο τοὺς ὀρθοδόξους χλευάσασα, ὅτι οὐ συμφωνεῖ τῷ Νεστορίῳ. Θαυμάζειν μοι ἔπεισι τοιαῦτα γράφοντός σου· οὐδὲ γὰρ συνῆκας, ὡς γέ μοι δοκεῖ ἐκ τῶν σῶν ῥημάτων, τῆς ἀγίας τετάρτης συνόδου τό τε βούλημα καὶ τὴν πραγματείαν».

Θα μπορούσαμε βλέποντας την τελική αποτυχία των επαφών Φωτίου-Αρμενίων να χάσουμε σημαντικές πληροφορίες που ανακύπτουν από αυτά τα γεγονότα. Πρώτον ότι μετά από πολλά χρόνια, η βυζαντινή δύναμη άρχισε να εμπνέει εκ νέου το σεβασμό στις αρμενικές ελίτ. Αυτό γίνεται ξεκάθαρο από το ότι μετά από αιώνες οι Αρμένιοι θεώρησαν απαραίτητη την σύγκληση μιας εκκλησιαστικής συνόδου, για να πραγματοποιηθούν, για ακόμη μια φορά, τις βυζαντινές δογματικές θέσεις. Μία γενιά νωρίτερα παρόμοια προσπάθεια είχε λήξει με την αποπομπή του Βυζαντινού απεσταλμένου. Όμως, τώρα ο ισχυρότερος άνδρας της Αρμενίας θεώρησε ότι ήταν προς όφελός του να δείξει στους Βυζαντινούς, ότι, αν κάποιος μπορούσε να ενώσει τους Χριστιανούς του Καυκάσου, αυτός δεν ήταν άλλος από τον ίδιο. Ορισμένοι μάλιστα ερευνητές θεωρούν πιθανόν ότι ο Ashot δεν ήταν αντίθετος στην ένωση των εκκλησιών και ότι ευελπιστούσε πως επιτυγχάνοντάς την θα μπορούσε να κερδίσει την εύνοια και την επιδοκιμασία των Βυζαντινών¹⁸⁴. Ακόμη σημαντικότερο για τον Αρμένιο ηγεμόνα ήταν ότι στη Σύνοδο του Shirakavan είχε διακρίνει έναν τρόπο να δυναμώσει την εξουσία του στην επικράτειά του, επιτυγχάνοντας τους όρους μιας αρμονικής συμβίωσης μεταξύ χαλκηδονίων και μονοφυσιτών, ομάδες που όπως είδαμε συνυπήρχαν στην Αρμενία και των οποίων οι συγκρούσεις μόνο αδυναμία θα μπορούσαν να προκαλέσουν στην κεντρική εξουσία¹⁸⁵. Ένα ακόμη σημαντικό στοιχείο που ανακύπτει από την επιστολογραφία του Φωτίου, και που θα συναντήσουμε αργότερα και στις επιστολές του Νικόλαου Μυστικού είναι το γεγονός ότι οι ίδιοι οι Βυζαντινοί ιεράρχες φρόντισαν πρώτοι να συσχετίσουν τη θρησκεία με την πολιτική¹⁸⁶. Το γεγονός ότι αφήναν να εννοηθεί ότι η ευπείθεια στις συμβουλές της βυζαντινής ιεραρχίας θα έφερνε την αυτοκρατορική εύνοια, καθιστά ξεκάθαρο το γεγονός ότι αυτή ήταν ποθητή για τους Αρμένιους ηγεμόνες.

Οι λόγοι, πάντως της τελικής αποτυχίας πρέπει να θεωρούνται ξεκάθαροι. Ο Ashot δεν είχε ακόμη την πολυτέλεια να αγνοήσει τον αραβικό παράγοντα. Η δογματική ένωση των δύο εκκλησιών στη Βαγδάτη θα σήμαινε στροφή του

¹⁸⁴ K.MAKSOUDIAN, 1988-9.. Βλ. επίσης A.E. REDGATE, 2006, σ.266.N.TOBIAS, 2007, σ.207. Πρβλ. LAURENT-CANARD, 1980,σ.312.

¹⁸⁵ K.MAKSOUDIAN, 1988-9, σ.333-334.

¹⁸⁶ T.GREENWOOD, 2006, σ.153.

Αρμένιου ishkhane στην Κωνσταντινούπολη. Η σύγκρουση με τους Αββασίδες μπορεί να μη φόβιζε πραγματικά τον Ashot, όμως δε συνέβαινε το ίδιο με τους μουσουλμάνους εμίρηδες της Αρμενίας, οι οποίοι (όπως έδειξαν και οι συνωμοσίες εναντίον του) μία ενδεχόμενη απόσυρση της αββασιδικής υποστήριξης στους Bagratuni θα την ερμήνευαν ως ελευθερία σύγκρουσης μαζί του. Συγχρόνως, όπως είδαμε και στο τρίτο κεφάλαιο, η εξουσία του στη χώρα απείχε πολύ από το να θεωρηθεί στέρεη και συγκεντρωτική. Ο Αρμένιος πρίγκιπας γνώριζε ότι το να δυσαρεστήσει τον αρμενικό κλήρο θα έκανε την επιβολή της εξουσίας του στη χώρα ακόμη πιο δύσκολη¹⁸⁷. Το ότι τελικά ο Αρμένιος βασιλιάς έπραξε ορθολογικά αποδεικνύει το γεγονός ότι λίγο αργότερα οι Αββασίδες αποφάσισαν να του παραχωρήσουν το βασιλικό τίτλο, ώστε να απομακρύνουν ακόμη περισσότερο το ενδεχόμενο συνεργασίας του με τους Βυζαντινούς. Από την άλλη, όμως, ο Ashot δεν ήθελε να αποκλείσει οριστικά το ενδεχόμενο συμμαχίας και συνεργασίας με τους Βυζαντινούς. Έτσι μπορεί να εξηγηθεί ότι η άρνηση της Συνόδου ήταν όσο πιο διπλωματική μπορούσε.

Σχετικά με τον ρόλο του Ashot στις επαφές του Φωτίου με την Αρμενία δύο, τουλάχιστον φαινομενικά, διαμετρικά αντίθετες απόψεις έχουν εκφραστεί στη σύγχρονη έρευνα. Από τη μία, όπως ήδη αναφέραμε, έχουμε την άποψη του Maksoudian, ο οποίος θεωρεί ότι ο Ashot ήταν υποστηρικτής των επαφών και ήλπιζε στην πολιτική τους εκμετάλλευση με στόχο την ενδυνάμωση της δικής του εξουσίας. Στον αντίποδα βρίσκονται τα πορίσματα της έρευνας του Greenwood, ο οποίος όχι μόνο αρνείται τον ρόλο του Αρμένιου πρίγκιπα στην πραγματοποίηση της Συνόδου¹⁸⁸, θεωρώντας ότι πραγματική κεφαλή των Αρμενίων σε αυτήν ήταν ο Καθολικός, αλλά βλέπει τον Ashot ως υπέρμαχο μίας σκληρότερης αντι-χαλκηδόνιας στάσης, γεγονός που, όπως υποστηρίζει, φαίνεται από τον τόνο και

¹⁸⁷ Ακόμη και η Garsoïan (η οποία δεν υποστηρίζει την υπόθεση που θέλει τον Ashot ευνοϊκά διακείμενο στις βυζαντινές προτάσεις) σημειώνει: «...the new legitimacy bestowed on Ashot by his coronation at the hands of kat'olikos rested upon the continuing goodwill and collaboration of the Armenian Church, thus raising potential questions of mutual relations of church and state and limiting the king's freedom of action in various areas such as Armenian religious concessions to Byzantium», βλ. N. GARSOÏAN, 2004d, σ.150.

¹⁸⁸ T.GREENWOOD, 2006, σ.147-148.

το περιεχόμενο των επιστολών της δεύτερης πατριαρχείας του Φωτίου¹⁸⁹. Αυτές αναμφίβολα φανερώνουν την υποχώρηση από τα θετικά βήματα που είχαν γίνει με τις επαφές του Φωτίου και του Ζαχαρία. Ήταν όμως αυτές οι θέσεις του Ashot ήδη από τη Σύνοδο του Shirakavan; Νομίζουμε η απάντηση δε μπορεί να είναι θετική. Ας μην ξεχνάμε ότι η Σύνοδος έγινε στην έδρα (*ostan*) του Bagratuni περίκιπα. Γνωρίζοντας μάλιστα την πολιτική εξάρτηση του Αρμενίου Καθολικού από τον, *ishkhanats' ishkhan*¹⁹⁰ πιστεύουμε είναι παρακινδυνευμένο να ισχυριστούμε ότι ο Ζαχαρίας μπορούσε, σε αντίθεση από τις επιθυμίες της πολιτικής κεφαλής του τόπου, να αποτολμήσει από δική του πρωτοβουλία μία τέτοια προσέγγιση. Το συμπέρασμα που μπορούμε να εξαγάγουμε είναι ότι ο Ashot είχε στην πραγματικότητα άλλη θέση τη δεκαετία του 860 και άλλη την επόμενη. Είδαμε παραπάνω πού μπορούμε να αποδώσουμε αυτή την αλλαγή.

Το σημαντικό ερώτημα όμως που ανακύπτει δεν είναι οι λόγοι που οι Αρμένιοι απορρίψανε τις βυζαντινές προτάσεις, αλλά τι προσδοκούσαν οι Βυζαντινοί από αυτές τις επαφές. Πιθανότατα η πλήρης συμφωνία του Ζαχαρία με το Φώτιο ήταν ένας μαξιμαλιστικός στόχος. Είχαν λόγους οι Βυζαντινοί να ελπίζουν ότι οι συνθήκες ευνοούσαν την επίτευξη του; Και ο Βάρδας, ο αληθινός ηγέτης της Κωνσταντινούπολης εκείνο τον καιρό και ο Φώτιος είχαν στενές σχέσεις με την Αρμενία¹⁹¹ και ίσως ελπίζανε ότι αυτές θα μπορούσαν να λειτουργήσουν θετικά. Από την άλλη όμως και οι ίδιοι γνώριζαν ότι ενδεχόμενη επίλυση των δογματικών διαφορών σήμαινε στην ουσία υποταγή του Ashot και της Αρμενικής Εκκλησίας στον Αυτοκράτορα της οικουμένης. Δεν έχουμε κανένα λόγο να πιστεύουμε ότι ο Φώτιος ήταν τόσο αιθεροβάμων, ώστε να πιστεύει ότι οι Αρμένιοι θα εγκατέλειπαν, τόσο εύκολα, την ανεξαρτησία τους. Περί τούτου είναι εξαιρετικά εύστοχη η παρατήρηση του Mahé: «Ο Φώτιος είχε τη σοφία να καταλάβει ότι η απόρριψη της Χαλκηδόνας είχε γίνει, για τους Αρμένιους της

¹⁸⁹ T.GREENWOOD, 2006, σ.151,159,162. T. GREENWOOD, 2008, σ.351-352.

¹⁹⁰ Βλέπε N. GARSOÏAN, 2004d, σ.171.

¹⁹¹ H M. Shirinian, ερευνώντας την αλληλογραφία του Φωτίου με τους Αρμένιους, αλλά και τις βυζαντινές πηγές, έχει καταλήξει στο συμπέρασμα ότι όχι μόνο ο Φώτιος ήταν αρμενικής καταγωγής, αλλά και ότι κατά τη διάρκεια της εξορίας του στην Αρμενία είχε την ευκαιρία να τελειοποιήσει τα αρμενικά του, βλ. M.SHIRINIAN, 2010, σ.63-72. Για μία ανάλυση της γενεαλογίας της οικογένειας του Φωτίου, βλ. C. SETTIPANI, 2006, σ.175-183.

εποχής του, ένα σύμβολο της θρησκευτικής τους ταυτότητας και της εθνικής τους τιμής»¹⁹².

Επομένως σε κάτι άλλο στόχευε η προσέγγιση. Αυτό δεν ήταν άλλο από τη σύσφιξη των σχέσεων των δύο κρατών: η υποχώρηση της αραβικής δύναμης στον Καύκασο αποτελούσε ούτως ή άλλως βυζαντινή νίκη. Έπρεπε όμως να διασφαλιστεί ότι το διάδοχο κράτος δεν θα είχε, τουλάχιστον, εχθρικές βλέψεις. Αυτό με τη σειρά του απαιτούσε σύσφιξη των σχέσεων. Η βυζαντινή κυβέρνηση θεώρησε ότι ο κατάλληλος άνθρωπος να φέρει σε πέρας αυτό το έργο δεν ήταν άλλος από το Φώτιο, και λόγω της λογιουσύνης του, αλλά και γιατί εκπροσωπούσε τη Βυζαντινή Εκκλησία, έναν από τους κύριους φορείς εξωτερικής πολιτικής των Βυζαντινών σε ότι αφορούσε τουλάχιστον τους χριστιανικούς λαούς. Όμως ακριβώς αυτή η ιδιότητα του Φωτίου τον ανάγκασε να στραφεί στο ζήτημα των δογματικών διαφορών. Η οικουμενική πολιτική του Βυζαντίου, με τον απαραίτητα πατερναλιστικό της χαρακτήρα, δεν θα επέτρεπε τις σχέσεις με ένα τέκνο του αυτοκράτορα, αν έστω και τυπικά, δεν τον καλούσε πίσω στην Ορθοδοξία. Δεν είμαστε οι πρώτοι που έχουμε καταλήξει στο παραπάνω συμπέρασμα. Σε σχετικό με τη Σύνοδο του Sirakwan άρθρο του, ο Αρμένιος ιστορικός Maksoudian παρατηρεί: «Πρέπει να σημειώσουμε ότι σε αντίθεση με ορισμένες συνόδους της Αρμενικής Εκκλησίας κατά τον έκτο, έβδομο και δωδέκατο αιώνα, η σύνοδος του Širakawan δεν συγκλήθηκε για την εγκαθίδρυση της ενώσεως μεταξύ Βυζαντινής και Αρμενικής Εκκλησίας. Σε μία εποχή κατά την οποία η βυζαντινή παρουσία κατά μήκος της μεθορίου του Ευφράτη δεν ήταν ακόμη ισχυρή, η αυτοκρατορική αυλή και Εκκλησία δεν ήταν σε θέση να επιβάλουν τη θέλησή τους στους Αρμένιους σχετικά με θεολογικά ζητήματα... απλώς αφορά μια συμφωνία μεταξύ Χαλκηδόνιων και μη-Χαλκηδόνιων Χριστιανών του Καυκάσου να συνυπάρχουν αρμονικά»¹⁹³.

¹⁹² J. MAHÉ, 1997, σ.67.

¹⁹³ Κ.ΜΑΚΣΟΥΔΙΑΝ, 1988-9, σ.339. Βλέπε επίσης Β. MARTIN-HISARD, 2000, σ.421: «*les principes de coexistence énoncés par les Arméniens lors du concile de Sirakawan en 862 portaient heureusement leurs fruits: l'empereur chalcédonien eut ainsi un «fils bien-aimé» qui se trouvait être monophysite*». Πολιτικά κίνητρα πίσω από τις επαφές Φωτίου και Ζαχαρία βλέπει και ο Μπαρτικιάν, βλ. Χ. ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ, 1983, σ.446.

Πάντως δεδομένης της τροπής των γεγονότων παραμένει δυσνόητος ο λόγος του Φωτίου ότι είχε καταφέρει να επαναφέρει την Αρμενία οριστικά στους κόλπους της ορθοδοξίας. Συγκεκριμένα, ο Βυζαντινός Πατριάρχης σε ένα χωρίο επιστολής προς τους πατριάρχες της Ανατολής γράφει τα εξής: **«Καὶ γὰρ οἱ τὴν Ἀρμενίαν οἰκοῦντες, τῶ τῶν Ἰακωβιτῶν ἐνισχημένοι δυσσεβήματι, καὶ πρὸς τὸ ὀρθὸν τῆς εὐσεβείας ἀπαυθαδιαζόμενοι κήρυγμα... συνεκροτήθη σύνοδος, τῶν ὑμετέρων εὐχῶν ἡμῖν ἐπαμυνόντων τὴν μακρὰν ἐκείνην πλάνην ἀποθέσθαι ἐνεδυναμώθησαν · καὶ λατρεύει σήμερον καθαρῶς καὶ ὀρθοδόξως»**¹⁹⁴. Ωστόσο, η σύγχρονη έρευνα έχει καταδείξει ότι ο Φώτιος αναφερόταν συγκεκριμένα στις περιοχές της δυτικής Αρμενίας και ιδίως στην Taron, όπου αυτή την περίοδο ενισχύθηκε η θέση της αυτοκρατορικής εκκλησίας¹⁹⁵. Ας μην ξεχνάμε τον επίσκοπο της Taron Vahan, ο οποίος προσχώρησε στην Ορθόδοξη εκκλησία, του δόθηκε η έδρα της Νίκαιας και έπαιξε καθοριστικό ρόλο στις επαφές του Φωτίου με τους Αρμένιους¹⁹⁶. Ο Greenwood, μάλιστα, θεωρεί ότι ο κλάδος των Bagratuni που εξουσίαζε την Taron είχε μέχρι τα τέλη της όγδοης δεκαετίας του 9^{ου} αιώνα αποδεχτεί στο σύνολό του το δόγμα της Χαλκηδόνας¹⁹⁷. Πάντως οι υποστηρικτές του Φωτίου γρήγορα μεγαλοποίησαν αυτές τις επιτυχίες, όπως ο Χαλκηδόνης Ζαχαρίας, ο οποίος στη σύνοδο για την επαναφορά του Φωτίου στον πατριαρχικό θώκο δήλωνε: **«καὶ μάρτυς ἡ Ἀρμενίων χώρα, ἦτε Μεσοποταμία, καὶ ἔθνη ὀλόκληρα βαρβαρικόν καὶ ὠμόν τό πρίν διαζῶντα βίον ταῖς αὐτοῦ διδασκαλίαις τῆς παλαιᾶς ἀπαλλαγέντα πλάνης»**¹⁹⁸.

Παρόλα αυτά θα ήταν υπερβολικό να απορρίψουμε ολοκληρωτικά την επιθυμία των Βυζαντινών για εξεύρεση μίας λύσης στο δογματικό πρόβλημα. Πιστεύουμε ότι σε αντιστοιχία και ως συμπλήρωμα του βυζαντινού σχεδιασμού για την Αρμενία πρέπει να εξετάσουμε και τις εκκλησιαστικές επαφές. Ο πρώτος (βραχυπρόθεσμος) στόχος ήταν να αρθούν οι παρανοήσεις μεταξύ των δύο

¹⁹⁴ Φώτιος, *Επιστολές*, τ.1, σ.41.

¹⁹⁵ G. GRIGORYAN, 1979, σ.81-82. K. YUZBASHYAN, 1988, σ.121-122.

¹⁹⁶ Βλ. για αυτόν, N.ADONITZ, 1934, σ.96.

¹⁹⁷ T.GREENWOOD, 2006, σ.161. T. GREENWOOD, 2008, σ.352.

¹⁹⁸ *Sacrorum conciliorum*, στήλη 460. Ο Ζαχαρίας είχε χειροτονηθεί μητροπολίτης από τον ίδιο το Φώτιο και ανήκε στο στενό κύκλο του Πατριάρχη, βλ. *Vita Ignatii*, σ.76.

εκκλησιών και μέσω ενός επίσημου διαλόγου να αρθεί το χάσμα μεταξύ τους, το οποίο είχε εντείνει περαιτέρω η περίοδος της αραβοκρατίας. Άλλωστε αυτή η προσέγγιση από μόνη της, έστω και αν δεν επιτυγχανόταν η ένωση, θα διευκόλυne την πραγμάτωση της βραχυπρόθεσμης στόχευσης της βυζαντινής πολιτικής, που δεν ήταν άλλη από την παγίωση μιας συμμαχίας μεταξύ Βυζαντινών και Αρμενίων. Και αυτό θα το επιτύγχανε μέσω της «ακύρωσης» των ιδεολογικών εμποδίων που πιθανότατα να δημιουργούσε η Αρμενική Εκκλησία σε πιθανές κινήσεις των Αρμενίων πολιτικών ηγετών προς αυτή την κατεύθυνση. Υπό αυτή τη σκοπιά η Σύνοδος του Shirakavan αποτέλεσε μία ανέλπιστα επιτυχία των Βυζαντινών. Σε αντιστοιχία πάλι με το μακροπρόθεσμο σκοπό του Βυζαντίου για την Αρμενία υπήρχε και η επιθυμία για επανένωση των Εκκλησιών. Νομίζουμε ότι δε χρειάζεται να εξηγήσουμε, γιατί ήταν αυτονόητο για τους Βυζαντινούς, ότι αυτά τα δύο πήγαιναν μαζί. Εάν κάποιος αναγνώριζε εαυτόν υποτελή μιας εκ των δύο κεφαλών (πολιτική και πνευματική) της ρωμαϊκής πολιτείας, αναμενόταν και όφειλε να αναγνωρίσει και την άλλη.

Σε ένα χωρίο στη δεύτερη επιστολή του Φωτίου στον Καθολικό Ζαχαρία, στο οποίο αναφέρεται μία βυζαντινή απόκρυφη προφητεία για τις τελευταίες ημέρες της ανθρωπότητας, γίνεται με έμμεσο, αλλά ξεκάθαρο τρόπο η διάκριση των δύο αυτών στοχεύσεων της βυζαντινής πολιτικής. Αναφέρεται συγκεκριμένα: **«Και τότε θα εγερθεί κάποιος από την κόρη της Σιών, από αυτή τη νέα Ιερουσαλήμ, το κράτος δηλαδή των Ρωμαίων, από την Κωνσταντινούπολη...και θα συντρίψει το ζυγό των Αράβων από τον τράχηλο της Αγίας Εκκλησίας και θα συγκαλέσει μία μεγάλη οικουμενική σύνοδο...και θα αλλάξει όλους τους αιρετικούς σε ακόλουθους του ορθού δόγματος (ορθοδόξους)»¹⁹⁹. Ακόμη και σε ένα τέτοιο κείμενο που αντικατοπτρίζει τους πόθους του Νέου Ισραήλ, η νίκη εναντίον των Αράβων θεωρούνταν ως προαπαιτούμενο για την οριστική επούλωση των δογματικών διαφορών των Χριστιανών. Όταν ακόμη και σε μια απόκρυφη προφητεία είναι εμφανής ο**

¹⁹⁹ Т'uit' P'otay, σ.99-100: «Արդ յարիցէ ի դաւերէ Միակն իրոյն Երուսաղէմ, այսինքն ի Հռովմէցոց իշխանութենէ եւ ի Կոստանդնուպոլսե...եւ քակեցէ զլուծն Տաճկաց ի պարանցէ սրբոյ եկեղեցոյ եւ յայնժամ արացէ տիեզերական մեծ եւ արանչելի ժողով: քանզի փոխէ զամէլայն հերձուածոց յուղիղ հաւատս».

πολιτικός ρεαλισμός των Βυζαντινών, είναι άτοπο να θεωρήσουμε ότι ο Φώτιος πίστευε ότι οι επαφές του θα επέλυαν το μονοφυσικό ζήτημα οριστικά στην Αρμενία. Ωστόσο, εκπληρώνοντας το βραχυπρόθεσμο στόχο του (ένα *modus vivendi* μεταξύ ορθοδόξων και μονοφυσικών στο χώρο του Καυκάσου), έθετε τις βάσεις για την εκπλήρωση του τελικού στόχου που δεν ήταν άλλος από την ένωση των εκκλησιών. Και αυτό θα επιτυγχανόταν μόνο μετά τη συντριπτική νίκη επί των Αράβων, νίκη στην οποία οι Βυζαντινοί ήλπιζαν ότι οι Αρμένιοι θα παίξουν κάποιο ρόλο. Για την ώρα ήταν αρκετό για τους Βυζαντινούς να πραγματοποιηθεί η παράκληση με την οποία κλείνει ο Φώτιος τον κύκλο των συνομιλιών του με τους Αρμένιους (στη δεύτερη και τελευταία επιστολή του στον Ashot): «**Ἄλλὰ γὰρ τὰ μὲν τῆς εὐχῆς - ὅτι μηδ' ἄλλο τι προσεπινοεῖν σωτηρίας φάρμακον, καίτοι πολλὰ μελετήσας, μὴ γέγονα δυνατὸς ἐξευρεῖν ἐν τούτοις - τὸ μέντοιγε τὴν κοινὴν τῶν χριστιανῶν ἐπίστασθαι βασιλείαν καὶ ὑποκλίνειν αὐτῇ ἐκούσιον τὸν αὐχένα καὶ ποιεῖσθαι τοῦτο σεμνολόγημα, μάλιστα γὰρ νῦν ὅτε περιφανέστατον αὐτῆς τὸ κράτος ὁ τοῦ παντὸς βασιλεὺς καὶ κηδεμῶν διὰ τῆς τοῦ φιλοχρίστου βασιλέως ἡμῶν καθαρᾶς λατρείας καὶ εὐσεβείας εἰς πάντα τὰ πέρατα τῆς οἰκουμένης ἐξήπλωσε · καὶ μὴν καὶ τὸ πείθεσθαι τοῖς προστάγμασιν αὐτῆς ἀγαλλίαμα ψυχῆς καὶ εὐφροσύνης πρόξενον τίθεσθαι τῆς σῆς ἀρετῆς ἀληθῶς τὸ μεγαλεῖον καὶ τῆς συνέσεως τὸ εὖστοχον παρίστησι καὶ δραστήριον. Τὸ γὰρ ἅμα τε θεσμοῖς καὶ χρησιμοῖς πειθαρχεῖν θείοις καὶ τὸ οἰκεῖον καρποῦσθαι συμφέρον καὶ τῇ κοινῇ πάντων συνάπτεσθαι κεφαλῇ, ἐπικρατέστερόν τε τῶν ἐχθρῶν καὶ τοῖς φίλοις αἰδεσιμώτερον διὰ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς μεθοδεύειν ἐπιδείκνυσθαι πράξεως, πῶς οὐχὶ μαρτύριόν ἐστιν ἀπαράγραπτον πολιτικῆς ἀγχινοίας καὶ ἀρετῆς, συνέσεως δὲ τῆς εἰς ἄκρον ἠκούσης ἀπόδειξις»²⁰⁰.**

Όμως, πουθενά αλλού δε φαίνεται διαυγέστερα η χρησιμοποίηση της εκκλησίας στην υπηρεσία της υψηλής στρατηγικής του Βυζαντίου, από την περίπτωση των επαφών του πατριάρχη Νικόλαου Μυστικού με τον Καθολικό της Αρμενικής Εκκλησίας και σπουδαίο ιστορικό Ιωάννη Ε'. Σε εμάς έχουν φθάσει

²⁰⁰ J. DARROUZÈS, 1971, σ.150-153. Φώτιος, *Επιστολές*, τ.3, σ.97.

συνολικά τρεις επιστολές από αυτές τις συνομιλίες, οι δύο σώζονται στο έργο του Καθολικού και η τρίτη στα ελληνικά. Αρκετοί μελετητές δέχονται και μία τέταρτη (την επιστολή υπ' αριθμόν 101)²⁰¹, εμείς όμως θεωρούμε ορθή την επιλογή των εκδοτών (πιθανόν του Westernik) να απορρίψουν το ενδεχόμενο αυτή να απευθύνεται στον Αρμένιο βασιλιά, εικάζοντας ότι πρόκειται για επιστολή προς κάποιον Ιταλό άρχοντα²⁰². Η χρονολόγηση των επιστολών έχει επίσης προκαλέσει τη διχογνωμία των ιστορικών.

Οι συνομιλίες αυτές, οι οποίες άρχισαν από πρωτοβουλία του Βυζαντινού ιεράρχη, έλαβαν χώρα σε μία στιγμή που ο νέος Bagratuni βασιλιάς Ashot Β' βρισκόταν σε οικτρή κατάσταση, λόγω των επιθέσεων του Yūsuf Sājīd. Ο μαρτυρικός θάνατος του πατέρα του στα χέρια του Sājīd εμίρη τον είχε αφήσει να εξουσιάζει ένα ελάχιστο μέρος της επικράτειας του βασιλείου -ουσιαστικά μονάχα τις πατρικές του κτήσεις. Η ίδια πλέον η ύπαρξη του αρμενικού κράτους ετίθετο υπό αμφιβολία, ενώ γινόταν ορατό το ενδεχόμενο να αντικαταστήσει τους Bagratuni ένα φιλοπόλεμο, ισλαμικό εμιράτο στα σύνορα της Αυτοκρατορίας.

Δε θα πρέπει να αγνοήσουμε την ιδιαίτερη σημασία που είχε ο ρόλος αυτού του Πατριάρχη στη διακυβέρνηση της Αυτοκρατορίας την περίοδο αμέσως μετά τον θάνατο του Αλεξάνδρου²⁰³. Και αν συνήθως ερμηνεύουμε τις επαφές του με τον Συμεών²⁰⁴ ως κινήσεις έκτακτης ανάγκης, στις επαφές του Νικόλαου με τον Καθολικό Ιωάννη, βλέπουμε διαυγέστατα την συνειδητοποίηση των προσταγών της βυζαντινής εξωτερικής πολιτικής από την κεφαλή της Βυζαντινής Εκκλησίας.

Εκείνη τη στιγμή ο Νικόλαος ερχόμενος σε επαφές με τον Καθολικό του υπενθύμισε ότι η Αυτοκρατορία μπορούσε να προσφέρει σημαντική στρατιωτική

²⁰¹ Βλ. κυρίως, R. JENKINS, 1961. Και ο Μπαρτικιάν δέχεται ότι η επιστολή απευθύνονταν σε Αρμένιους, διαφωνώντας ωστόσο με τον Jenkins ως προς τον παραλήπτη της και τη χρονολογία: Συγκεκριμένα, ο Αρμένιος ιστορικός θεωρεί ότι η επιστολή απευθύνονταν μόνο στον Αρμένιο Καθολικό και ότι στάλθηκε το 914-915, βλ. Χ. ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ, 1966, σ.252-253. Είναι ενδεικτικό πάντως, για τα προηγούμενα συμπεράσματά μας, ότι ο Μπαρτικιάν αρνείται να τοποθετήσει την επιστολή το 922, όπως ο Jenkins, επειδή πιστεύει ότι εκείνο το διάστημα οι σχέσεις Βυζαντινών-Αρμενίων ήταν εχθρικές, όπως φανερώνει η πολιορκία του Dwin.

²⁰² Νικόλαος Μυστικός, σ.566-567. Πρβλ. R. JENKINS, 1961, σ.77.

²⁰³ Βλ. ενδεικτικά, S. RUNCIMAN, 1929, σ.48.

²⁰⁴ Βλ. για παράδειγμα τον ρόλο Νικόλαου στην πρώτη απόπειρα του Συμεών να καταλάβει την Κωνσταντινούπολη, Theophanes Continuatus, σ.385.

βοήθεια. Του αναλύθηκε επίσης η ανάγκη δημιουργίας ενός κοινού μετώπου των χριστιανικών δυνάμεων του Καυκάσου²⁰⁵, προτροπή που οδήγησε τον Καθολικό σε πολλές πρωτοβουλίες προς αυτή την κατεύθυνση, με την ανάληψη διευρυντικών συνομιλιών με τον βασιλιά της Γεωργίας Atrnerseh, τον ishkhān της Αμπχαζίας Gurgēn και πολλά σημαίνοντα μέλη της αρμενικής αριστοκρατίας²⁰⁶. Ολόκληρο πάντως το πνεύμα της επιστολής μπορεί να συνοψιστεί σε αυτό το χωρίο της: «**Και όσο εσύ εκτελείς αυτά τα ζητήματα** (δηλαδή τη δημιουργία μιας πανκαυκάσιας αντι-ισλαμικής συμμαχίας), **ο Βασιλιάς μας, ο οποίος είναι εστεμμένος από το Θεό, θα στείλει μεγάλες δυνάμεις προς βοήθειά σας, όπως απαιτούν οι καιροί, έτσι ώστε ο Κουροπαλάτης σας, όπως και ο κύριος της Αμπχαζίας μαζί με τους πρίγκιπες και τους ευγενείς της Αρμενίας να ενωθούν με τις δυνάμεις μας...**»²⁰⁷.

Οι κεφαλές, λοιπόν, των δύο εκκλησιών στις επιστολές τους δε συζητούν καθόλου για δογματικά θέματα, αλλά το κύριο μέλημά τους είναι η διαπραγμάτευση των όρων υπό τους οποίους θα παγιωνόταν αυτή η συμμαχία, μια «*ιερή συμμαχία*»²⁰⁸ όλων των χριστιανικών λαών του Καυκάσου με τους Βυζαντινούς για την οριστική απομάκρυνση των Αράβων από την περιοχή.

Ακολούθησε επιστολή του Καθολικού στον ίδιο τον Αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Ζ'. Η επιστολή αυτή αποτελεί μαρτυρία τεράστιας σημασίας όχι μόνο για την ιστορία των βυζαντινο-αρμενικών σχέσεων, αλλά και επειδή φανερώνει ότι η βυζαντινή θεώρηση του κόσμου, σύμφωνα με την οποία ο αυτοκράτορας της Κωνσταντινούπολης ήταν ο προστάτης των χριστιανών της

²⁰⁵ Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.523(MAKSOUDIAN, 1987, σ.190). Βλ. επίσης A.E. REDGATE, 2006, σ.307. Όπως αναφέραμε και στο κεφάλαιο 2, θεωρούμε ότι αυτή η επιστολή στάλθηκε λίγο πριν την επίσκεψη του Ashot στην Κωνσταντινούπολη, το 913-914. Ότι συμπεριλάβαμε το 913 σαν πιθανή χρονολογία δικαιολογείται, δεδομένου ότι έχουμε τοποθετήσει τον θάνατο του Smbat στις αρχές του 914. Και αυτό γιατί τίποτα δε μπορεί να αποκλείσει το ενδεχόμενο η επιστολή να στάλθηκε όσο ο Smbat ήταν ζωντανός, ως είδος απάντησης στην αίτηση βοήθειας του Αρμένιου μονάρχη.

²⁰⁶H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.70-71. K. YUZBASHYAN, 1988, σ.108. A. YEGHIAZARYAN, 2014, σ.62.

²⁰⁷ Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.523(MAKSOUDIAN, 1987, σ.191): «Եւ մինչ այդ այդպէս ի ձեռք կազմիցի, ապա եւ ինքնակալ եւ աստուածապաշտեալ թագաւորս մեր ի դէպ ժամանակի պիտոյից արարեցի զայն բարուն յազնակաւանդիւն ձեզ զի եւ կորսապաշտող եւս եւ այդպէս Ափխազաց եւ իշխանք եւ մեծամեծք Հայոց միաբանեալք մերոյն զարից».

²⁰⁸ S.M. DIYĀB, 1978, σ.184.

οικουμένης, δεν περιοριζόταν στα σύνορά της²⁰⁹. Το γεγονός ότι το περιεχόμενο της επιστολής του Καθολικού αποτελεί ουσιαστικά μια ανοιχτή πρόσκληση στον Αυτοκράτορα του Βυζαντίου να επέμβει στρατιωτικά στην Αρμενία εναντίον των δυνάμεων του Sājīd και να επαναφέρει τη χώρα στην εξουσία του, μπορεί να χρησιμεύσει, για να διαλύσει οριστικά πολλά από τα στερεότυπα που έχουμε για τις σχέσεις των δύο κρατών κατά τον πρώιμο δέκατο αιώνα. Ο Yonhannes Drasxanakertc'i όχι μόνο δεν αναφέρεται στο δογματικό ζήτημα, αλλά δηλώνει ότι ο αυτοκράτορας είναι εστεμμένος από το Θεό. Ακόμη, χωρίς κανένα δισταγμό, γράφει ότι ήταν σφάλμα των Αρμενίων που απομακρύνθηκαν από τις αυτοκρατορικές αγκαλιές, σφάλμα που τώρα πληρώνουν με τις κακουχίες που έχουν υποστεί από τις ισλαμικές στρατιές. Το περιεχόμενο, γενικά, είναι τόσο φιλο-βυζαντινό, που χωρίς κανένα δισταγμό θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι αν δεν το παρέθετε ο ίδιος ο Καθολικός στο έργο του, και το βρίσκαμε σε κάποια βυζαντινή πηγή, θα το απορρίπταμε ως πλαστό. Αξίζει να παραθέσουμε ορισμένα σημεία της επιστολής: **«Στον υπέρτατο αυτοκράτορα των Ρωμαίων, τον Αύγουστο Κωνσταντίνο, εστεμμένο και δοξασμένο από το Θεό... υπηρέτη του Θεού, ευεργέτη μας, απόλυτε μονάρχη και εστεμμένη από το Χριστό Αυτοκράτορα των Ρωμαίων...Όσο καιρό όλα τα έθνη έβλεπαν το φόβο για εσένα ως προστατευτική περίφραξη έναντι των εχθρών, ζούσαμε ασφαείς υπό την αυτοκρατορική σου αιγίδα... Αλλά μόλις αμελήσαμε τα καθήκοντά μας προς εσένα...δεν υπήρχε κανείς να πάρει εκδίκηση από το σφαγέα μας...Τώρα τι θα μπορούσα να πω σχετικά με τον Smbat Bagratuni, τον αρχηγό όλων στην Ανατολή και υπηρέτη σου, που πνευματικά έγινε άξιος να αποκαλείται «γιος μου» από εσένα...Αλλά ο συνετός θετός υιός σου (δηλαδή ο Smbat) δεν είναι πλέον ανάμεσά μας για να μας συμβουλεύει και να δίνει βοήθεια στους πολεμιστές στη μάχη...Με τη μεγάλη βοήθειά σου και μέσω της δόξας σου και της μεγαλειότητάς σου εμείς θα προετοιμάσουμε το αρμενικό**

²⁰⁹ Όπως σημειώνει ο PREISER-KAPPELLER: «*in their letters to the Emperor, the leading men of Armenia of course had to acknowledge his rule over the Christian world at large and over Armenia in particular*», βλ. J. PREISER-KAPPELLER, 2010, σ.182.

έθνος κάνοντάς το πρώτα λαό του Κυρίου και έπειτα με τη θέληση του Θεού, λαό δικό σου».²¹⁰

Η υπόσχεση του Καθολικού ήταν τόσο δελεαστική που δεν θα πρέπει να έχουμε πλέον καμιά αμφιβολία γιατί οι Βυζαντινοί, μέσα σε μία περίοδο που απειλούνταν από τον Συμεών, στερήθηκαν στρατευμάτων που απέστειλαν στην Αρμενία. Για τι ένωση, όμως, μιλούσε ο Ιωάννης: θρησκευτική ή πολιτική; Ο Ιωάννης ήταν αρκετά έξυπνος, ώστε να αφήσει τους Βυζαντινούς να καταλάβουν αυτό που οι ίδιοι ήθελαν. Με λίγα λόγια, ο Ιωάννης μιλούσε για μία πολιτική ένωση, όπου θα βρισκόταν κάποιος τρόπος να διατηρηθεί η δογματική ανεξαρτησία της Αρμενικής Εκκλησίας. Εδώ δε μας ενδιαφέρει, αν αυτό ήταν ρεαλιστικό ή όχι. Το σημαντικό είναι ότι παρά το σκόπιμο αινιγματικό ύφος του Ιωάννη, οι Βυζαντινοί συμφώνησαν μαζί του, γιατί για την ώρα, δεν τους ενδιέφερε τόσο μία θρησκευτική ένωση, αλλά, όπως τονίσαμε πολλές φορές, μία συμμαχία. Πιστεύουμε μάλιστα ότι οι Βυζαντινοί και συγκεκριμένα ο Νικόλαος Μυστικός, δεν αμέλησαν να υπενθυμίσουν στον Καθολικό, έστω και με έναν έμμεσο τρόπο, ότι τα δογματικά ζητήματα δεν ήταν αυτά που τους ενδιέφεραν τη δεδομένη στιγμή. Τι άλλο θα μπορούσε να υποβόσκει πίσω από τη διαβεβαίωση ότι για τη Βασιλεύουσα ο Αρμένιος Καθολικός, έστω και αν δεν ήταν Χαλκηδόνιος, ήταν «της Αρμενίας, της Γεωργίας και της Αλβανίας των ποιμνίων ο ηγέτης»²¹¹; Αποτελεί σαφέστατα μία ξεκάθαρη δήλωση εκ μέρους του Βυζαντίου για την αναγνώριση της πνευματικής ηγεσίας του Αρμένιου Καθολικού στον χώρο του Καυκάσου, σε

²¹⁰ Yovhannes Drasxanakert'ci, σ.525-532(MAKSOUDIAN, 1987, σ.192-197): «Գերարուն եւ ինքնակալ կայսր Հռովմայեցոց, այգոսոսոս Կոստանդինոս, յԱստուածուստ պսակեալ եւ պերճացեալ...Աստուծոյ սպասաւոր եւ մեզ ի բարիս բարեացապարտ եւ ինքնակալ քրիստոսապսակեալ կայսր Հռովմայեցոց...եւ քանզի յայտնի էր ամենայն ազգաց պահպանական պարիսպ անրութեան երկիւղի ձերոյ ընդդէմ թշնամեաց, եւ ի հովանի թելոց ինքնակալացոյ պատրաստարեակութեամբ կայաք...իսկ իբրեւ անվոյթ գտաք ի ջատագով լինելոյ ձեր...եւ ոչ ինդրեցաւ պարտապանութիւն վրիժուց չարախաւսին մերոյ...Ձի՞նչ բան ապա աստ յառաջ բերից յաղագս Սմբատայ Բագրատունոյ եւ բոլորից արեւելեացոս գլխաւորի, որ հոգեւորապէս արժանացաւ անուանիլ ի ձէնջ որդի ձեզ...եւ խորհրդական որդիացեալն ձեր չէ ի միջի, որ իրատէրն եւ յարարէրն ի մարտս զամենայն ձեռն պատերազմողաց...Եւ ազնականութեամբ ձերով մեծաւ եւ փառաւք եւ շնորհաւք պատրաստեցոք զՀայաստանեայցոս ժողովուրդ, կազմեալ նախ Տեառն եւ ապա ձեզ կամայրն Աստուծոյ».

²¹¹ Yovhannes Drasxanakert'ci, σ.522(MAKSOUDIAN, 1987, σ.189-190): «Հայոց եւ Վրաց եւ Աղուանից միահամուռ քոյղ հաւատացեալ հայտից».

αντιστοιχία με την πολιτική πρωτοκαθεδρία που αναγνώρισε στον Bagratuni βασιλέα πάνω στον ίδιο χώρο²¹².

Τη στένη σύνδεση δογματικής-πολιτικής φανερώνει και η δεύτερη επιστολή του Νικόλαου Μυστικού, για την οποία ήδη μιλήσαμε παραπάνω. Σε αυτήν ο Πατριάρχης κάνει ξεκάθαρο στον Αρμένιο βασιλιά²¹³ τι σημαίνει η συμμαχία (φιλία) με τον Αυτοκράτορα: «Ὡσπερ γὰρ τῇ ὁμολογίᾳ τῆς φιλίας προσφκειωμένος ὑπάρχεις τῷ τε φιλοχρίστῳ ἡμῶν βασιλεῖ καὶ τῇ καθ' ἡμᾶς ἀγιωτάτῃ τοῦ θεοῦ ἐκκλησίᾳ, οὕτω δέον ἐστὶν συνοικειούμενον εἶναι καὶ τῇ τῆς πίστεως ὁμολογίᾳ καὶ τῷ φρονήματι τῶν ὀρθῶν δογμάτων...καὶ ἡ πρὸς τὸν ὑψηλὸν καὶ μέγαν ἡμῶν βασιλέα κατὰ πάντα ἐνότης καὶ συνάφεια, ἀσφαλιζομένη, ὡσπερ τῇ ὑποταγῇ καὶ τῇ σχέσει, οὕτω καὶ τῇ τῶν εὐσεβῶν δογμάτων συμφωνίᾳ»²¹⁴. Βλέπουμε λοιπόν ότι δύο είναι τα κύρια σημεία της επιστολής: πρώτον η πολιτική υποταγή του βασιλιά στον αυτοκράτορα και δεύτερον το ζήτημα της ένωσης των εκκλησιών²¹⁵. Το ένα θα έφευγε το άλλο. Μάλιστα ο Βυζαντινός ιεράρχης καλούσε τον ἔαγονο να στείλει στην Πόλη τον Αρμένιο Καθολικό, ώστε αυτός να λάβει τον τίτλο του εκεί και να λάβει έτσι τέλος το σχίσμα των δύο εκκλησιών. Ότι ο παραλήπτης της επιστολής του Μυστικού ήταν ο ίδιος ο Αρμένιος βασιλιάς, δεν μας επιτρέπει να αμφισβητήσουμε το γεγονός ότι όντως για μία περίοδο ο Αρμένιος βασιλιάς είχε συμφωνήσει στην ένωση των εκκλησιών. Παρότι δεν έχουμε κανένα στοιχείο που να υποδεικνύει ότι ο διάδοχος του Καθολικού Ιωάννη όντως επισκέφτηκε την Κωνσταντινούπολη, ωστόσο πρέπει να είμαστε σίγουροι ότι οι επαφές του Βυζαντίου με τον Ashot Β΄

²¹² Α. YEGHIAZARYAN, 2014, σ.63-64.

²¹³ Πάντως η Garsoïan βλέπει ως παραλήπτη αυτής της επιστολής του Μυστικού τον Gagik και όχι τον Ashot Β΄, βλ. Ν. GARSOÏAN, 2004d, σ.162,174. Το ίδιο αποδέχεται και ο Greenwood, ο οποίος μάλιστα τη συνδέει με την σύσφιξη των σχέσεων μεταξύ Artsruni και Βυζαντινών, βλ. Τ. GREENWOOD, 2008, σ.355. Εμείς, προφανώς, απορρίπτουμε αυτήν την υπόθεση, βασιμμένοι και στην προσφώνηση του Μυστικού «τέκνον ἡμῶν» (Νικόλαος Μυστικός, σ.448), τιμητική προσφώνηση που φαίνεται δεν έλαβε ποτέ ο Gagik. Μια τελείως διαφορετική θεώρηση έχει ο Μπαρτικιάν, ο οποίος θεωρεί ότι η επιστολή στάλθηκε το 912-923 προς τον βασιλιά Smbat Α΄ στο πλαίσιο των συνομιλιών για τη βοήθεια που σκόπευαν οι Βυζαντινοί να στείλουν στο δεύτερο Βαγρατιδίδη βασιλιά, βλ. Χ. ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ, 1966, σ.253-254.

²¹⁴ Νικόλαος Μυστικός, σ.448-450.

²¹⁵ Κ. YUZBASHYAN, 1988, σ.111.

για την ένωση των εκκλησιών, είχαν φθάσει σε πολύ προχωρημένο επίπεδο. Αυτό το γεγονός επέφερε, εκτός των άλλων, την επικριτική στάση του Αρέθα της Καισαρείας για την επιθυμία του Νικόλαου να δεχθεί τους Αρμένιους, δεδομένων των δογματικών τους διαφορών με τη Βυζαντινή Εκκλησία²¹⁶. Φαίνεται ότι ο αρχιεπίσκοπος Καισαρείας, σε αντίθεση με το Νικόλαο Μυστικό, δεν έδινε προτεραιότητα στις πολιτικές σκοπιμότητες.

Ωστόσο, νομίζουμε, είναι απαραίτητο να γίνουν ορισμένες επισημάνσεις για αυτήν την επιστολή. Αναφέραμε στο κεφάλαιο 3 ότι εμείς τη θεωρούμε ως απόδειξη της φιλο-βυζαντινής στάσης του Αρμένιου βασιλιά ακόμη και στην τελευταία περίοδο της βασιλείας του και προσπαθήσαμε να συνδέσουμε αυτό το γεγονός με την κρίση στις σχέσεις Ashot-Καθολικού. Την υπόθεσή μας μπορεί φαινομενικά να αποδυναμώσει η απλή παρατήρηση ότι η επιστολή του Μυστικού στάλθηκε μετά τον θάνατο του Καθολικού²¹⁷. Το γεγονός, όμως, αυτό στην πραγματικότητα δεν ακυρώνει την υπόθεση ότι ο Ashot είχε πάρει την απόφαση να αποδεχθεί τη χαλκηδόνια θεολογία, παρά μόνο βοηθάει στη χρονολόγηση της επιστολής στην περίοδο 925-926. Σημαντικό στοιχείο στη διαλεύκανση της υπόθεσης αποτελεί η φυγή του Καθολικού Ιωάννη από την αυλή των Bagratuni και η εγκατάστασή του στην αυλή του Gagik (924²¹⁸). Τα δύο αυτά γεγονότα: α) η φυγή του Καθολικού και β) η επιθυμία του Ashot να λύσει το δογματικό πρόβλημα, πρέπει να έχουν μεταξύ τους μία δεδομένη σχέση αιτίου-αιτιατού, ακόμη και αν είμαστε ανίκανοι να απαντήσουμε στο ερώτημα, ποιο ήταν το αίτιο. Θα μπορούσε

²¹⁶ Αρέθας, σ.46-58. Βλ. επίσης, Κ. YUZBASHYAN, 1988, σ.112-113.

²¹⁷ Νικόλαος Μυστικός, σ.448: «τῆς ενταῦθα ἐκκλησίας τὸν εἰς ἀρχιερέα ὑμῶν καταστήσεσθαι μέλλοντα λαβεῖν τὴν προχείρισιν καὶ θεοῦ εὐδοκία... ὥστε κατὰ πάντα ἠνωμένον γενέσθαι τῷ θεοφρουρήτῳ ἡμῶν βασιλεῖ». Το έτος του θανάτου του Ιωάννη Καθολικού δε μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια, ωστόσο είναι σίγουρα προγενέστερο από το 931, στο οποίο τον τοποθετεί ο Grousset, βλ. R. GROUSSET, 1973, σ.461. Αν εμπιστευτούμε τον Samouël Aneci, ο Καθολικός Ιωάννης ανήλθε στον θώκο του το 899 και κράτησε τη θέση του για 28 χρόνια, κάτι που μας δίνει ως έτος θανάτου του το 927, βλ. Samouël Aneci, σ.95 (M. BROSSET, 1876, σ.431): «899: Ο Ιωάννης (γίνεται Καθολικός), έτη 28» («ՊՂԹ : Տեր Յովհաննիսի ամս ԻԸ»). Πάντως ο ίδιος ιστορικός δίνει ως εναρκτήριο έτος της θητείας του διαδόχου του Ιωάννη, Στέφανου το 928, βλ. Samouël Aneci, σ.99 (M. BROSSET, 1876, σ.435).

²¹⁸ Στο 927 τοποθετεί τη μετακίνηση του Καθολικού ο Vardanyan, ενώ την επίσημη μεταφορά της έδρας του Καθολικαίου μόνο μετά τον θάνατο του Ashot Β', βλ. V. VARDANYAN, 1969, σ.102-103

η ακραιφνής φιλο-βυζαντινή πολιτική του Ashot να είχε δυσαρεστήσει τον Καθολικό και αυτός να ήταν ο κύριος λόγος που επέλεξε να προσφύγει στον Gagik ή αντίθετα δεν θα ήταν απίθανο η ρήξη στις σχέσεις Shahinshah-Καθολικού να έφερε την απόφαση του Αρμένιου βασιλιά να στραφεί στην Κωνσταντινούπολη, ίσως με έναν τρόπο που θυμίζει πολύ την προσφυγή των Αυτοκρατόρων του Βυζαντίου της μέσης περιόδου στη Ρώμη, όταν οι σχέσεις τους με το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως κλονίζονταν.

Κλείνοντας σε αυτό το σημείο περί του ρόλου που διαδραμάτισαν ο Βυζαντινός Πατριάρχης και ο Αρμένιος Καθολικός στις συνομιλίες που διεξήχθησαν μεταξύ της βυζαντινής κυβέρνησης και του Ashot Β', νομίζουμε ότι οφείλουμε να ξεκαθαρίσουμε μία διαστρέβλωση που μπορεί ο μελετητής να συναντήσει σε μία κατά τα άλλα αξιόπιστη και σύγχρονη μελέτη της αρμενική ιστορίας και της σύνδεσής της με την ισλαμική. Συγκεκριμένα η Dadoyan αναφέρει ότι «Αυτός ο Καθολικός ήταν συνεχώς απασχολημένος με την πολιτική, και ακόμη πήγε ο ίδιος στην Κωνσταντινούπολη για βοήθεια, όμως ο βυζαντινός όρος για υιοθέτηση του δόγματος της Χαλκηδόνας άφησε μικρά περιθώρια για την επιτυχία(των επαφών)»²¹⁹. Με αρκετή βεβαιότητα μπορούμε να διευκρινίσουμε ότι στην παραπάνω πρόταση το μοναδικό αληθές στοιχείο είναι η συνεχής ανάμειξη του Καθολικού Ιωάννη στα πολιτικά ζητήματα της χώρας. Όπως έχουμε δει παραπάνω και όπως βεβαιώνουν οι αρμενικές πηγές, ο Αρμένιος Καθολικός δεν επισκέφθηκε ποτέ προσωπικά την Βασιλεύουσα, ακριβώς επειδή φοβόταν την πίεση που ενδεχομένως θα ασκούσαν οι Βυζαντινοί προς αυτήν την κατεύθυνση. Ας δούμε αναλυτικά τι λέει ο ίδιος ο Καθολικός: «**Παρότι κατά τη διάρκεια αυτή της περιόδου (όσο δηλαδή ο Ashot Β' βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη) δέχτηκα συχνές και ευγενείς προσκλήσεις να πάω στην αυτοκρατορική αυλή, ωστόσο αποφάσισα να μην πάω σκεπτόμενος ότι μπορεί να υπήρχαν άνθρωποι...που να υπέθεταν ότι επιζητώ την κοινωνία με τους Χαλκηδόνιους**»²²⁰. Από την άλλη, οι διπλωματικές αυτές κινήσεις ήταν

²¹⁹ S. DADOYAN, 2011, σ.117.

²²⁰ Yonhannes Drasxanakertc'i, σ.533-534(MAKSOUDIAN, 1987, σ.198): «Եւ ամսարեւայ ամիրս ինչ ի նմա զեւեղեալ, թելիւ եւ ստեպ ստեպ հրաւիրակն կոչէր սիրարիւ կամար երթալ ի

πραγματικά επιτυχείς, σε αντίθεση με ότι ισχυρίζεται η συγγραφέας, αφού τελικά επιτεύχθηκε ο σκοπός των συζητήσεων που δεν ήταν άλλος από την παροχή βυζαντινής βοήθειας στον Αρμένιο διάδοχο.

Στην παραπάνω πρόταση η ιστορικός δε βασίζεται σε καμιά πρωτογενή πηγή, αλλά στο άρθρο του J. Mahe. Αυτός ο ιστορικός στη μελέτη του *Le rôle et la fonction du Catholikos d'Arménie du VIIe au XIe siècle* και στην σελίδα που παραπέμπει η Dadoyan αναφέρει σχετικά με τον Καθολικό: «Οι Καθολικοί συμμετείχαν ενεργά στις διπλωματικές σχέσεις με το Βυζάντιο. Υπό το πνεύμα των αυτοκρατόρων και των πατριαρχών της Κωνσταντινούπολης, κάθε πρόταση για συμμαχία συνεπάγονταν μια συμφωνία περί της πίστης ή για την επαναπροσέγγιση των εκκλησιών, έτσι πολιτική και θρησκεία ήταν στενά συνυφασμένες. Μπροστά στους Βυζαντινούς, ο Καθολικός δεν εμφανιζόταν ως ο υπερασπιστής των ζωτικών συμφερόντων του έθνους του, αλλά ως θρησκευτική κεφαλή που εγγυόταν την ορθή πίστη ενός ανεξάρτητου χριστιανικού λαού»²²¹. Έτσι η μόνη λογική εξήγηση είναι ότι η Dadoyan στη δική της μελέτη εννοεί ότι ο Καθολικός στράφηκε (και όχι πήγε) στην Κωνσταντινούπολη, γεγονός όμως που δεν αναιρεί το λανθασμένο της κρίσεώς της, όταν σημειώνει ότι οι δογματικές διαφορές καθιστούσαν την αποδοχή των αιτημάτων του Ιωάννη άκαρπη.

Βλέπουμε, λοιπόν, πως οι άνδρες της Βυζαντινής Εκκλησίας συνέβαλλαν τα μέγιστα στην προσπάθεια των Βυζαντινών να προσεγγίσουν τους Αρμένιους. Τείνουμε στην άποψη ότι το ζήτημα της δογματικής ένωσης το έβλεπαν και οι δύο πλευρές συνυφασμένο με την αναγνώριση ή όχι της πολιτικής επικυριαρχίας της Κωνσταντινούπολης. Οι Βυζαντινοί είχαν τουλάχιστον καταφέρει η στάση ανοχής απέναντι στη Χαλκηδόνα που αποφάσισε επίσημα η Αρμενική Εκκλησία στη Σύνοδο του 862, να άρει κατά μεγάλο μέρος τα ιδεολογικά εμπόδια για τη

պիւլիսիւն առ Կայսր, սաիւայն էս ոչ Կաթողոս, զմնաւ ւճեալ թէ գոցի գոցի որ...ի քաղկեդոնիսնսն յարալցել ինձ հաւարեալ»». Βλέπε επίσης P. BOISSON-CHENORHOKIAN, 1996, σ.38.

Ο Maksoudian υποθέτει ότι η αποφυγή κριτικής για τη σταθερότητα της αντι-χαλκηδόνιας θέσης του Καθολικού ήταν επίσης ο λόγος που αυτός απέφυγε στο ιστορικό του έργο να αναφέρει τα σχετικά με τη συνόδου του 862, βλ. K. MAKSOUDIAN, 1988-9, σ.341.

²²¹ J. MAHÉ, 1997b, σ.100.

συνεργασία των Αρμενίων με τους Βυζαντινούς. Ακόμα και όταν τη δεύτερη δεκαετία του δέκατου αιώνα ο Καθολικός Yovhannes φοβόταν μπροστά σε ενδεχόμενες επικρίσεις να επισκεφτεί την Κωνσταντινούπολη, δεν ίσχυε το ίδιο για τον Ashot Β'. Παράλληλα πάντως πρέπει να υπήρξε ακόμη και μία άνοδος του αριθμού των Αρμενίων που αποδέχονταν το δόγμα της Χαλκηδόνας, αν κρίνουμε από τα μέτρα που πήρε εναντίον τους ο διάδοχος του Ashot Β', Abas²²².

Αναφερθήκαμε παραπάνω στην πιθανότητα η θετική πορεία των συνομιλιών Ashot Β' και Βυζαντίου περί του εκκλησιαστικού ζητήματος να αποτέλεσε την πραγματική αιτία της μεταγενέστερης αποστασιοποίησης του Καθολικού από τον Bagratuni βασιλιά και τη φυγή του στο Vaspurakan. Ο Runciman, μάλιστα, θέλει την επιδίωξη των Αρμενίων ηγετών για εκκλησιαστική ένωση με την Κωνσταντινούπολη να πηγάζει από την επιθυμία τους να μειώσουν την τεράστια δύναμη και επιρροή της Αρμενικής Εκκλησίας²²³. Παρότι εμείς δε μπορούμε να θεωρήσουμε ότι το παραπάνω υπήρξε ο καθοριστικός παράγοντας στις κινήσεις των Έαγανοι σχετικά με αυτό το ζήτημα, παραμένει ωστόσο γεγονός ότι η ηγεσία της Αρμενικής Εκκλησίας ήταν ένα σοβαρό εμπόδιο στην επίτευξη της οριστικής επούλωσης του χάσματος με την Κωνσταντινούπολη.

Τέλος, τα συμπεράσματα της έστω και συνοπτικής μελέτης των διπλωματικών και των εκκλησιαστικών σχέσεων αυτοκρατορίας και Αρμενίας πιστεύουμε ότι αρκούν, για να απορριφθεί οριστικά μία άλλη διαδεδομένη θέση στα έργα της σύγχρονης ιστοριογραφίας, σύμφωνα με την οποία το δογματικό ζήτημα αποτελούσε τροχοπέδη για τις σχέσεις των δύο πλευρών και από τις σημαντικότερες αιτίες που οι Αρμένιοι «προτιμούσαν τους Άραβες από τους Βυζαντινούς». Ακόμη και ο μεγάλος Runciman έγραψε: «Παρότι υπήρχαν πολλοί Αρμένιοι στα εδάφη και τις υπηρεσίες της Αυτοκρατορίας, στην ίδια την Αρμενία, η αραβική επιρροή ήταν καθολικά επικρατούσα και πιο αρεστή στους Αρμένιους, οι οποίοι σύμφωνα με την τότε τάση του δογματισμού θα χαιρέτιζαν έναν ολοκληρωτικά άπιστο πιο πρόθυμα από έναν ομόθρησκο Χριστιανό με τον οποίο τους

²²² A.E. REDGATE, 2006, σ.334.

²²³ S. RUNCIMAN, 1929, σ.164.

χώριζε το χάσμα της Χαλκηδόνας»²²⁴. Όμως οι αποφάσεις της Συνόδου του Shirakavan, οι επαφές του Καθολικού Ιωάννη με το Νικόλαο Μυστικό, καθώς και οι πολιτικές επιλογές των Smbat και Ashot Β' φανερώνουν ότι το χάσμα μεταξύ των εκκλησιών δεν είχε καταλυτική επίδραση στις αρμενο-βυζαντινές σχέσεις και ούτε οδηγούσε *a priori* τους Αρμένιους σε συμμαχία με τους Άραβες. Σωστά έχει τονίσει η Garsoïan ότι οι επαφές Βυζαντινών και Αρμενίων τον ύστερο ένατο αιώνα και το πρώτο μισό του δέκατου είχαν ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός *modus vivendi* μεταξύ των δύο εκκλησιών²²⁵.

Νομίζουμε, η στενή σύνδεση πολιτικής και θρησκείας έγινε καταφανής. Πιθανότατα η μεγαλύτερη απόδειξη για αυτήν ήταν το γεγονός ότι από τους τρεις πρώτους Bagratuni αυτός ο οποίος υπήρξε ο πιο ακραιφνώς φιλο-βυζαντινός, σε αντίθεση με ό,τι πιστεύεται, ήταν ο Ashot Β', ο οποίος ήταν ταυτόχρονα και αυτός ο οποίος προχώρησε το διάλογο για ένωση των εκκλησιών περισσότερο από όλους. Είναι πραγματικά αξιοπερίεργο ότι κανείς από τους μελετητές δεν συνδυάζει τις πολιτικές του Ashot, τα μέτρα εναντίον των Χαλκηδόνιων του Abas και την απόσυρση της βυζαντινής υποστήριξης στους Bagratuni. Για ακόμη μία φορά γίνεται φανερό το πόσο έχει συσκοτίσει την έρευνα η αναφορά του Asoghik για την πολιορκία του Dwin.

δ') Χρήση Στρατιωτικής Ισχύος

Οι στρατιωτικές δυνάμεις του Βυζαντίου ήταν ακόμα ένας, για να παραφράσουμε την πασίγνωστη ρήση του Κλάουζβιτς, φορέας εξωτερικής πολιτικής. Η χρησιμότητα της στρατιωτικής ισχύος στη διενέργεια εξωτερικής πολιτικής κάθε μεγάλης δύναμης είναι αυτονόητη και δεν χρήζει περισσότερων αναφορών. Όμως, ποιοί ήταν ακριβώς οι τρόποι που το Βυζάντιο χρησιμοποίησε τις στρατιωτικές του δυνάμεις, ώστε να υλοποιήσει το στρατηγικό του σχέδιο για την Αρμενία, να την φέρει δηλαδή στο στρατόπεδο της «βυζαντινής

²²⁴ Βλ. S. RUNCIMAN, 1929, σ.126 (την ίδια άποψη εκφράζει και σε άλλα σημεία του έργου του, βλ. π.χ. S. RUNCIMAN, 1929, σ.153,165).

²²⁵ N. GARSOÏAN, 1998, σ.73-74.

κοινοπολιτείας»; Θα δούμε ότι αυτό έγινε με δύο διακριτούς τρόπους: ο πρώτος ήταν η άμεση στήριξη των Bagratuni βασιλέων με στρατιωτικές δυνάμεις. Ο δεύτερος ήταν οι επιθέσεις σε αραβικές θέσεις στην περιοχή, οι οποίες εκτός των πληγμάτων στον εχθρό, θα δημιουργούσαν στις τοπικές ελίτ τον απαραίτητο σεβασμό στην αυτοκρατορική εξουσία. Το παραπάνω είχε σαφώς ευεργετικές συνέπειες για τη βυζαντινή διπλωματία στην περιοχή και τη συνεχή της προσπάθεια να προσελκύσει τους Αρμένιους αριστοκράτες, και όχι μόνο τον Bagratuni βασιλέα, στην σφαίρα επιρροής της Αυτοκρατορίας²²⁶.

Σημαντική παράμετρος της χρήσης της πολεμικής μηχανής της αυτοκρατορίας στον Καύκασο ήταν η πάγια πολιτική της Κωνσταντινούπολης για αποφυγή οποιασδήποτε σύγκρουσης με τους χριστιανικούς λαούς της περιοχής²²⁷. Εάν, άλλωστε, φανερώνει κάτι το περιστατικό με το κάστρο του Αρδανουτζίου κατά την ηγεμονία του Ρωμανού, είναι ότι η αποφυγή συγκρούσεων ανάμεσα σε Βυζαντινούς και Καυκάσιους ήταν τόσο κρίσιμη για τους πρώτους που δεν δίστασαν να καθυστερήσουν, για αυτό το λόγο, την προέλασή τους στο ανατολικό μέτωπο²²⁸.

Εδώ βέβαια πρέπει να αναφερθεί ότι και μονάχα το γεγονός ότι το Βυζάντιο ήταν το ισχυρότερο χριστιανικό κράτος και συγχρόνως γειτόνευε με την Αρμενία οδηγούσε όσους Αρμένιους ονειρεύονταν την αποτίναξη του αραβικού ζυγού να βλέπουν τη δημιουργία ενός κοινού μετώπου με την Αυτοκρατορία ως μονόδρομο. Αυτός άλλωστε ήταν και ο λόγος που ο Yovhannes Drasxanakertc'i προσέβλεπε στην Αυτοκρατορία με τόση μεγάλη ελπίδα²²⁹. Όμως ο Ιωάννης δεν ήταν ο μόνος που το Βυζάντιο έπρεπε να πείσει. Ο κύριος στόχος του ήταν οι μεγάλοι αριστοκρατικοί οίκοι, και μάλιστα οι Bagratuni. Αυτούς έπρεπε να πείσει ότι η Αυτοκρατορία είχε την ισχύ να αποτρέψει οποιαδήποτε αραβική ενέργεια σε βάρος αυτών που θα εγκατέλειπαν το Χαλιφάτο.

²²⁶ J. SHEPARD, 2001, σ.20-21.

²²⁷ Όπως απλά το θέτει ο Greenwood: «Direct military action against either an Armenian or Georgian prince was ruled out», βλ. T.GREENWOOD, 2010, σ.93.

²²⁸ DAI, σ.214 κ. εξ. Βλ. επίσης για αυτό το θέμα, A. TOYNBEE, 1973, σ.407-408.

²²⁹ V. ARUTJUNOVA-FIDANJAN, 1996, σ.16-17.

Σχετικά με την πρώτη οδό, φυσικά κυριαρχεί η επιτυχία της στρατιωτικής στήριξης που προσέφεραν οι Βυζαντινοί στο βασιλιά Ashot Β', ώστε να ανταπεξέλθει στις δυσχέρειες που είχαν φέρει οι καταστρεπτικές εκστρατείες του Yūsuf Sājid στην Αρμενία. Οι Βυζαντινοί θέλοντας να αποσοβήσουν το ενδεχόμενο η Αρμενία να επανέλθει ολοκληρωτικά σε αραβικά χέρια, απαγκίστρωσαν ορισμένες στρατιωτικές δυνάμεις, παρά τις συγκρούσεις στα Βαλκάνια, για τη βοήθεια του Ashot. Η αλήθεια είναι ότι δε γνωρίζουμε το μέγεθος της βυζαντινής δύναμης που κλήθηκε να συνοδεύσει τον Bagratuni βασιλιά πίσω στη χώρα, ούτε καν το όνομα του διοικητή της. Η απουσία στις πηγές οποιασδήποτε μνείας για συμμετοχή των Βυζαντινών στις στρατιωτικές επιχειρήσεις του Ashot Β' οδήγησαν το διαπρεπή ιστορικό Ghewondyan στο συμπέρασμα ότι επρόκειτο για μικρή δύναμη που η παρουσία της είχε μοναχά ηθικά οφέλη στο στρατόπεδο του Αρμένιου βασιλιά²³⁰. Είναι όμως όντως έτσι;

Ο ίδιος ο Καθολικός μιλώντας για την επιστροφή του Ashot Β' στην πατρίδα του γράφει ξεκάθαρα: «Του έδωσε (ο αυτοκράτορας) υπό τη διοίκησή του πολλούς Ρωμαίους στρατηγούς και δυνάμεις και τον έστειλε πίσω στη γη του. Έχοντας διανύσει πολλά στάδια ο Ashot έφθασε στη γη του, όπου καθυπόταξε πολλούς...Όμως η μεγάλη επαρχία της Κοϊβ του αντιστεκόταν και δε μπορούσε αυτός με κανέναν τρόπο να τους πείσει να συμφωνήσουν να υποτάξουν τους εαυτούς τους σε αυτόν. Έτσι ο Ashot τους άφησε για να τους πάρουν αιχμαλώτους οι Έλληνες»²³¹. Επομένως, έχουμε τουλάχιστον μία μαρτυρία που φανερώνει ότι τα βυζαντινά στρατεύματα έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην πάλη του Ashot, ώστε να σταθεροποιήσει την εξουσία του, ακόμη και αν

²³⁰ A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.244. Πρβλ. K. YUZBASHYAN, 1988, σ.109.

²³¹ Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.538(MAKSOUDIAN, 1987, σ.202): «Եւ քաղով զաւրաւարս եւ զաւրս Հռովմայեցիս ի ձեռս նորա զովարեալ, յուղարկէ յիրական աշխարհս: Որոյ շուեալ, երթեալ, անցեալ զքաղով աւրեւանայք, եւ եկեալ հասեալ յաշխարհ իւր, զքաղովս նուաճեալ ի հնազանդութիւն ինքեան կացուցանէր...իսկ վասն զի սեճ դաստակերսն Կորբ դիմագրաւ ընդդէմ նորա գտանէին չարութեամբ, ոչ երբեք հաւանական միտս ի հնազանդութեան սակի ստացեալ, վասն այնորիկ իսկ ի գերութիւն յունականացն զնոսս մատնէր:». Αξίζει να αναφερθεί ότι από τη διήγηση του Καθολικού προκύπτει ότι ο Ashot μαζί με το Βυζαντινό στρατηγό είχαν επιλέξει να κινηθούν στον οδικό άξονα Dwin-Τραπεζούντας, μέσω της Basen. Για αυτό τον δρόμο, όπως και για τη δεύτερη κύρια οδό που ένωνε την Αρμενία με το Βυζάντιο, βλ. H. MANANDYAN, 1965, σ.155. A. YEGHIAZARYAN, 2011, σ.326-329.

πρόκειται για συμβολή στον εμφύλιο αγώνα εναντίον του sparapet Ashot και όχι εναντίον των Αράβων. Άλλωστε, δεν είναι τυχαίο ότι αυτός ο εμφύλιος πόλεμος μεταξύ των δύο Ashot έχει θεωρηθεί ως σύγκρουση των «*Βυζαντινών και φιλελλήνων από τη μία πλευρά, και Αράβων και φιλαράβων από την άλλη*»²³². Γνωρίζουμε επιπλέον ότι την ίδια περίοδο που επέστρεψε ο Ashot από την Κωνσταντινούπολη, δηλαδή το καλοκαίρι του 915, σημειώθηκαν μεγάλες βυζαντινές επιθέσεις εναντίον αραβικών θέσεων των thughūr (Γερμανικεία, Σαμόσατα και Hisn Al-Mansūr)²³³. Αξίζει να αναφέρουμε ότι στην επίθεση εναντίον της Mar'ash, το 915, εξέχοντα ρόλο διαδραμάτισε ο Μελίας, γεγονός που αναφέρει ο Αραβας ιστορικός Ibn al-Athīr: «**Και αυτό το έτος επιτέθηκε ο Μελίας ο Αρμένιος τη Mar'ash (Γερμανικεία) επέδραμε και αιχμαλώτισε ομάδες που ήταν γύρω από αυτήν και επέστρεψε (στο Βυζάντιο)**»²³⁴. Είναι σίγουρα ελκυστική η υπόθεση²³⁵ ότι ο Αρμένιος κλεισουράρχης βοήθησε το συμπατριώτη του να αντιμετωπίσει τους εχθρούς του, ωστόσο είναι πιθανότερο να ισχύει η υπόθεση του Runciman που θέλει τον επικεφαλής της επιχείρησης να είναι ο Λέοντας Φωκάς, βασισμένος στην αναφορά του αρμενικού κειμένου για ένα «δομέστικο». Πάντως και ο ίδιος ο ιστορικός δεν παραλείπει να θεωρήσει τις επιχειρήσεις του Μελία το 915, ως υποστηρικτικές στην πορεία της κύριας στρατιωτικής αποστολής²³⁶.

Υπάρχουν όμως και άλλες ενδείξεις πως τα βυζαντινά στρατεύματα δεν έμειναν στη μεθόριο, αλλά μέρος τους τουλάχιστον προχώρησε μαζί με τον Ashot στις συγκρούσεις με τα στρατεύματα των Sājids. Ο Yeghiazaryan προσπαθώντας να αποδείξει ότι το έτος που επέστρεψε ο Ashot από την Κωνσταντινούπολη είναι

²³² S. DADOYAN, 2011, σ.117.

²³³ Ibn al-Athīr, τ.6, σ.489-490.

²³⁴ Ibn al-Athīr, τ.6, σ.490 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.173):

"وفيهما خرج مليح الأرمني إلى مرعش، فعانث في بلدها، وأسر جماعة ممن حولها وعاد".

Βλ. επίσης M. CANARD, 1966, σ.717.

²³⁵ Ο Cheynet όχι μόνο θεωρεί δεδομένη τη συμμετοχή του Μελία σε αυτήν την επιχείρηση, αλλά παραδίδει ότι διακρίθηκε στη μάχη. Δε διευκρινίζει σε ποιά ακριβώς μάχη αναφέρεται, βλ. J-C. CHEYNET, 2011b, σ.113. Όπως και να έχει, οι πηγές, τουλάχιστον από όσο γνωρίζουμε, δε μας επιτρέπουν τη βεβαιότητα για τη συμμετοχή του Μελία.

²³⁶ Βλ. S. RUNCIMAN, 1929, σ.131. Τον Λέοντα Φωκά θεωρεί ως αρχηγό της επιχείρησης και ο Shepard, βλ. J. SHEPARD, 2008, σ.505.

το 916 και όχι το 915 παρατηρεί ότι ο Καθολικός κάνει λόγο για μία επταετή περίοδο που διήρκησε η αναρχία και οι επιθέσεις του Yūsuf στην Αρμενία²³⁷. Γνωρίζοντας ότι αυτές οι επιθέσεις ξεκίνησαν το 909 θα πρέπει να τοποθετήσουμε το τέλος της επταετίας στο 916. Ο ίδιος πολύ σωστά τονίζει ότι αυτό θα πρέπει να αποτελεί συνέπεια της επιστροφής του Ashot με μία ισχυρή, βυζαντινή, στρατιωτική βοήθεια. Βέβαια, όπως είδαμε παραπάνω, είναι πιθανότερο ο Ashot να επέστρεψε το 915 και όχι το 916, κάτι τέτοιο όμως ενισχύει περαιτέρω το συμπέρασμα για την αξία της βυζαντινής βοήθειας, εφόσον αυτό το ενάμισι έτος είναι, πιο εύλογη περίοδος μέσα στην οποία ο στρατός των Bagratuni μαζί με το βυζαντινό θα μπορούσαν να δράσουν σε όλα τα ανοιχτά μέτωπα εναντίον των δυνάμεων του Αζερμπαϊτζάν, αλλά και του sparapet Ashot.

Πάντως από την άλλη, δεν πρέπει να υπερβάλλουμε για το μέγεθος της βυζαντινής βοήθειας. Έτσι η κρίση του Runciman ότι οι Βυζαντινοί μπορούσαν να γυρίσουν στην πατρίδα τους, διαισθανόμενοι ότι είχαν σώσει την ανεξαρτησία της Αρμενίας²³⁸, πρέπει να εκληφθεί ως υπερβολική. Το βυζαντινό απόσπασμα πρέπει να περιορίστηκε σε δράσεις μοναχά στην Κεντρική Αρμενία και δε μπορούμε να διαφωνήσουμε με τον τρόπο που ο Yeghiazaryan ερμηνεύει τις πληροφορίες του Καθολικού. Σύμφωνα με τον τελευταίο ο Ashot, έπειτα από την κυρίευση των κεντρικών περιοχών της χώρας, στράφηκε στη Gugark με μόνο 250 άνδρες²³⁹. Ο παραπάνω ιστορικός βλέπει τη μαρτυρία ως απόδειξη ότι ο Αρμένιος βασιλιάς είχε κατευθυνθεί βόρεια χωρίς τη συνοδεία βυζαντινών δυνάμεων και πιστεύει ότι οι τελευταίες είχαν αποχωρήσει από τη χώρα μετά την ασφαλή εγκαθίδρυση του Ashot στις κεντρικές περιοχές της Αρμενίας²⁴⁰. Πληροφορίες των αραβικών πηγών πιθανόν να εξηγούν και το γιατί επέστρεψε εσπευσμένα η βυζαντινή δύναμη: κατά το έτος 916 σημειώθηκαν δύο αραβικές επιθέσεις εναντίον της Αυτοκρατορίας: μία με επικεφαλής το γνώστο Mūnis από τη Μαλάτια και μία που

²³⁷ A. YEGHIAZARYAN, 2014, σ.66. Για την επταετία αναρχίας, βλ. επίσης Samouël Aneci, σ.98-99 (M. BROSSET, 1876, σ.435). Vardan, σ.87 (THOMSON, 1989, σ.187).

²³⁸ S. RUNCIMAN, 1929, σ.132. Παρότι δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι ίδιοι οι Βυζαντινοί το πίστευαν αυτό.

²³⁹ Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.539(MAKSOUDIAN, 1987, σ.203).

²⁴⁰ A. YEGHIAZARYAN, 2015, σ.39.

ξεκίνησε από την Ταρσό υπό την ηγεσία του Abu-I-Kasma. Αν μάλιστα αποδεχθούμε ότι αρχηγός της βυζαντινής αποστολής στην Αρμενία ήταν ο Λέοντας Φωκάς, δεν πρέπει να προκαλεί έκπληξη η επιλογή του να επιστρέψει άμεσα στην αυτοκρατορία υπό αυτές τις συνθήκες. Άλλωστε ήταν αυτό το διάστημα που η Ζωή, αφού έκλεισε ειρήνη με τους Άραβες, αποφάσισε να δώσει ένα συντριπτικό χτύπημα στο βασιλιά της Βουλγαρίας. Για να το επιτύχει, η έξυπνη αυτοκράτειρα είχε αποφασίσει να συγκεντρώσει κάθε διαθέσιμη δύναμη: «*διαπεραῖσαι δὲ πάντα τὸν τῆς ἀνατολῆς στρατὸν πρὸς τὸ καταπολεμηῆσθαι καὶ ἀφανίσαι τὸν Συμεών...Ρωμανὸς δὲ ὁ Ἀργυρὸς ἐστρατήγει καὶ Λέων ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ καὶ Βάρδας ὁ Φωκάς, οἷς συνῆν καὶ ὁ Μελίας μετὰ τῶν Ἀρμενίων...*»²⁴¹. Βλέποντας τους δύο άνδρες που οι ιστορικοί έχουν δικαιολογημένα προτείνει ως αρχηγούς της βυζαντινής εκστρατευτικής δύναμης στην Αρμενία, στη μάχη εναντίον του Συμεών, είναι εύκολο να καταλάβουμε γιατί η βυζαντινή παρουσία στο πλευρό του Bagratuni βασιλιά δεν ήταν μακρύτερη.

Πάντως η επιτυχής παρέμβαση του Βυζαντίου, μέσω των στρατιωτικών του δυνάμεων, αλλά και των διπλωματικών του ενεργειών, είχε δίχως άλλο καταφέρει να αυξήσει κατακόρυφα το κύρος της Κωνσταντινούπολης στο χώρο του Καυκάσου και να επιβεβαιώσει για πρώτη φορά ύστερα από αιώνες τον κυρίαρχο ρόλο της στην περιοχή. Με εύγλωττο τρόπο περιγράφει τις συνέπειες της επιτυχίας αυτής ο βυζαντινολόγος Grégoire: «*Το 915 η Ζωή μπόρεσε να τον αποκαταστήσει στο θρόνο του. Τίποτα δεν μπορούσε να γίνει για να αυξήσει περισσότερο το κύρος του Βυζαντίου: με αυτήν την αποφασιστική και επιτυχημένη επέμβαση, ένας ευνοούμενος του Βυζαντίου, ο γιός ενός περίφημου μάρτυρα, είχε αποκατασταθεί...*»²⁴².

Όπως και να έχει, η απασχόληση των Βυζαντινών με τον Συμεών δεν τους επέτρεψε να βοηθήσουν περαιτέρω τον Ashot. Το θετικό για τον τελευταίο ήταν ότι την περίοδο αυτή, λόγω της επανάστασης και της ήττας του Yūsuf, ο Ashot δεν αντιμετώπισε για αρκετό καιρό προβλήματα με τους Άραβες. Αυτό του έδωσε την ευκαιρία και τη δυνατότητα να ανταπεξέλθει επιτυχώς σε μία σειρά

²⁴¹ Συμεών Μάγιστρος, σ.304.

²⁴² H.GREGOIRE, 1966, σ.136 (η έμφαση δική μας).

επαναστάσεων που εκδηλώθηκαν στην Αρμενία. Όταν αργότερα οι εχθροπραξίες μεταξύ Αρμένιων και Sājids άρχισαν ξανά, ο Ashot κατάφερε να τις αντιμετωπίσει με σχετική ευκολία, ενώ με τον θάνατο του Yūsuf ο Αρμένιος ηγεμόνας άρχισε την εκκαθάριση της χώρας από τους θύλακες των Sājids. Σε αυτές τις επιχειρήσεις του Ashot πρέπει αναμφίβολα να εντάξουμε και τις στρατιωτικές επιχειρήσεις του Ιωάννη Κουρκούα, τόσο εναντίον του Dwin όσο και εναντίον των Kaysites. Ήταν η δεύτερη φορά που οι Βυζαντινοί άπλωναν χέρι βοήθειας στον Yerkat, δυστυχώς όμως η σημασία αυτής της βοήθειας δεν έχει γίνει έως σήμερα ξεκάθαρη λόγω της έλλειψης πληροφοριών των πηγών.

Η περίπτωση του Ashot Β΄ δεν είναι το μοναδικό παράδειγμα μιας τέτοιας πολιτικής²⁴³. Αν και αποτυχημένη τελικά, δε θα πρέπει να λησμονείται η βοήθεια που προσέφερε ο Ιουστινιανός Β΄ στην επιχείρηση του Smbat Bagratuni στις αρχές του όγδοου αιώνα. Για αυτή την εκστρατεία πηγή είναι ο Ghewond, ο οποίος αναφέρει: «έγραψε (ο Smbat Bagratuni) στο βασιλιά των Ελλήνων, ζητώντας βοήθεια από τις δυνάμεις του. Ο Αυτοκράτορας αποδέχτηκε το αίτημα και απέστειλε για ενίσχυσή του μία μεγάλη στρατιωτική δύναμη με ένα διοικητή επικεφαλής. Και αφού ενώθηκε ο Smbat με τον Έλληνα διοικητή, μαζί κατευθύνθηκαν προς ένα χωριό γνωστό ως Drashpet στην περιοχή της Vanand, όπου στρατοπέδευσαν. Όταν άκουσε τα καθήκαστα ο αρχηγός του στρατού των Ισμαηλιτών Μαχμέντ (ο Muḥammad b. Marwān) συγκέντρωσε, με μεγάλη μέριμνα τον στρατό του και ξεκίνησε για να τους αντιμετωπίσει σε μάχη...Σύντομα ο θυμός του Κυρίου έπεσε πάνω τους και αποθαρρυσμένοι οι Έλληνες πολεμιστές υποχώρησαν στο στρατόπεδό τους. Έτσι ενδυναμωμένος ο εχθρός προχώρησε σε εκτεταμένες σφαγές με το ξίφος του, από τις οποίες λέγεται ότι περισσότερα από πενήντα χιλιάδες άτομα σκοτώθηκαν.»²⁴⁴. Σε αυτή

²⁴³ Μιλάμε φυσικά αποκλειστικά για τον χώρο της Αρμενίας. Και στην ευρύτερη περιοχή του Καυκάσου, πάντως, υπάρχουν παρόμοιες βυζαντινές κινήσεις. Βλ. για παράδειγμα, τη στρατιωτική βοήθεια που προσέφερε το καθεστώς του Βασιλείου Α΄ στον Bagarat της Αμπχαζίας, βλ. LAURENT-CANARD, 1980, σ.322-323 ή τις ενδείξεις ότι οι επιχειρήσεις των Χουρραμιτών του Θεόφιλου στόχευαν στην προστασία των Βαγρατιδών της Ιβηρίας από τον εμίρη της Τιφλίδας, βλ. J. CODONER, 2014, σ.250-256.

²⁴⁴ Ghewond, σ.55 (ARZOUMANIAN, 2007, σ.64): «գրէր ւր արքայն Յունաց եւ ինչորք օրս ի նիւակէ յօգնակաւութիւն: Եւ հաւաքեալ լալաւերն զինչորն: Տայր բարուն օրսս ի ձեռն

την επιχείρηση αναφέρεται και ο Άραβας ιστορικός Khalīfah, με λιγότερες βέβαια πληροφορίες, αλλά βοηθώντας σημαντικά στη χρονολόγησή της, αφού την τοποθετεί στο έτος που οι Άραβες κατέκαψαν τους Αρμένιους αριστοκράτες μέσα στις εκκλησίες: «**Επιτέθηκαν οι Βυζαντινοί στο Muḥammad b. Marwān στην Αρμενία και ο Θεός τους συνέτριψε και αυτό έγινε το έτος της πυρπόλησης**»²⁴⁵. Τέλος, θεωρούμε ότι δεν είναι καθόλου παρακινδυνευμένο να θεωρήσουμε ότι σε αυτήν ακριβώς τη μάχη αναφέρεται το εξής λακωνικό απόσπασμα στο έργο του Movses Kaghankatvatsi: «**Και διατρέχοντας την Αρμενία συνέτριψε τους Βυζαντινούς και τους Αρμένιους**»²⁴⁶. Ο τρόπος που ο Bedrosian μεταφράζει το παραπάνω χωρίο²⁴⁷ φανερώνει ότι ο ίδιος θεωρεί ότι πρόκειται για μία επίθεση του Ομεΰάδη πρίγκιπα στα εδάφη της Τέταρτης Αρμενίας, υπόθεση που φυσικά δεν είναι αδύνατη. Ωστόσο, λαμβάνοντας υπόψη την αλληλουχία των γεγονότων που αναφέρονται στο κεφάλαιο 16 του τρίτου βιβλίου²⁴⁸ μπορούμε να δούμε ότι η πιθανότητα να αναφέρεται στη μάχη του Drashpet είναι μεγαλύτερη.

Μία ακόμη σημαντική μαρτυρία περί της ενεργής στρατιωτικής βόηθειας που προσέφεραν οι Βυζαντινοί στους Bagratuni υπάρχει στη συριακή πηγή του Bar Hebraeus. Ο ιστορικός μας πληροφορεί ότι κατά την περίοδο της επανάστασης που προηγήθηκε της εκστρατείας του Bughā, στις συγκρούσεις που οδήγησαν στη

գորավարի միոյ, եւ առաքել նմա ի թիկունս օգնականութեան: Եւ միաբանեալ Սմբատայ ընդ գորավարին Յունաց՝ եկեալ հասանէին ի գաւառն Վանանդայ ի գիւղն Դրաշպետն կոչէն: Անդ հարկանէին գրանալս իւրեանց: Եւ իբրեւ լուսա Մահմետ՝ իշխան գորուն Իսմայէլի, ժողովեալ զգօրս իւր՝ մեծաւ պատրաստութեամբ ել ընդդէմ նոցա ի մարտ պատերազմի... Անդ վաղվաղակի բարկութիւն ի Տեանդէ հասեալ ի վերայ նոցա լքաւ սիրտ պատերազմողաց արանց Յունաց, ի փախուստ դարձեալ անկան յամրոց բանակին իւրեանց: Եւ գորացեալ թշնամեացն՝ հարին գրագունս կոտորմամբ սրոյ, զորոց ասէն զթիւ անկելոցն աւելի քան զհինգ բիւր արանց սուլտերամերկաց:».

²⁴⁵ Khalīfah, σ.290 (A. TER-GHEWONDYAN, 2005, σ.147):

"زحفت الروم إلى أرمينية إلى محمد بن مروان فهزمهم الله وهي سنة الحريق".

²⁴⁶ Movses Kaghankatvatsi, σ.393: «եւ անտի անցեալ ի Հայս եհար զՀռոմստայն եւ զՀայն».

²⁴⁷ R. BEDROSIAN, 2010, σ.130: «*Then, crossing [westward] through Armenia, he struck at Byzantium and the Armenians [living under Byzantine rule]*».

²⁴⁸ Η οποία είναι: α) Επίθεση του Muḥammad στην Αρμενία (έτος 697-8), β) μέσω της Αλβανίας κατευθύνεται προς τη χαζαρική μεθόριο, γ) επανάσταση Αρμενίων και επίθεση στην αραβική φρουρά στο Dwin, δ) επιστροφή του Muḥammad στην Αρμενία και τριετής πολιορκία του φρουρίου στο νησάκι Σεβάν, ε) μετά την κατάληψή του κατευθύνεται δυτικά όπου και κατανικά Βυζαντινούς και Αρμένιους, στ) Η πυρπόληση των Αρμενίων αριστοκρατών στις εκκλησίες και ζ) επιστροφή του Muḥammad στη Συρία και θάνατός του.

δολοφονία του Άραβα διοικητή Yūsuf συμμετείχαν και βυζαντινά στρατεύματα²⁴⁹. Ακόμη όμως και κατά τη διάρκεια της εκστρατείας του Bughā, όπως είδαμε παραπάνω, ήταν οι Βυζαντινοί οι οποίοι, παρά τις όποιες προστριβές είχαν με τον πρίγκιπα της Sper Grigor Ishkhanik, τον βοήθησαν να αποκρούσει μία αραβική επίθεση εναντίον της επικράτειάς του.

Πάντως η Αυτοκρατορία, είτε λόγω εσωτερικών προβλημάτων είτε λόγω της απασχόλησής της σε άλλα μέτωπα, δε μπόρεσε να σταθεί πάντα συνεπής και επιτυχής στην προσπάθεια προστασίας των Αρμενίων από την αραβική επιθετικότητα. Το πρώτο μισό του ένατου αιώνα, όταν στο χώρο του Καυκάσου δρούσε ο αρχηγέτης των Djahhāfides, ο Vardan μαρτυρεί ότι ο ηγέτης των Bagratuni της Γεωργίας Ashot στράφηκε στον Αυτοκράτορα του Βυζαντίου ζητώντας στρατιωτική βοήθεια. Ο αυτοκράτορας που είχε δεχθεί το αίτημα ήταν ο Λέων Ε', του οποίου η δολοφονία από το Μιχαήλ δεν επέτρεψε την πραγματοποίηση κάποιας επιχείρησής²⁵⁰. Προφανώς, η μεγαλύτερη αποτυχία της Αυτοκρατορίας ήταν η αδυναμία των Βυζαντινών να προστατέψουν τον Bagratuni βασιλιά, Smbat από τις επιθέσεις του Sājid εμίρη, Yūsuf.

Σε αυτό το σημείο όμως πρέπει να επιστήσουμε την προσοχή του αναγνώστη στην πολύτιμη μαρτυρία του Καθολικού που φανερώνει ότι ουσιαστικά το Βυζάντιο είχε φθάσει ένα βήμα πριν την αποστολή ενός μεγάλου στρατιωτικού σώματος για την απελευθέρωση του βασιλιά Smbat. Παραθέτουμε αυτούσιο το χωρίο: «**Αλλά όταν ο Βασίλειος, ο βασιλιάς των Ελλήνων, άκουσε για τις συμφορές που είχαν πέσει πάνω μας, συγκέντρωσε πολυάριθμες δυνάμεις, με σκοπό να έρθει σε αρωγή του Smbat, αλλά ξαφνικά συνάντησε**

²⁴⁹ Bar Hebraeus, σ.156: «**Then the troops of the Rhomaye and the Armenians gathered together to attack Taron, the city wherein Yusef was; and when he went forth to fight he and all the warriors who were with him were killed**». Την αξία της συγκεκριμένης, έστω και αμφίβολης, μαρτυρίας τονίζει και ο Yuzbashyan, βλ. Κ. YUZBASHYAN, 1988, σ.97. Οι Laurent-Canard την αποδέχονται ολοκληρωτικά, βλ. LAURENT-CANARD, 1980, σ.253.

²⁵⁰ Vardan, σ.77 (THOMSON, 1989, σ.182): «**Και όταν το είδε αυτό (την κατάληψη του Dwin από το Djahhāf) ο Κουροπαλάτης Ashot απέστειλε στον Αυτοκράτορα Λέοντα (ζητώντας του) να τον βοηθήσει. Αλλά αυτός δε μπορούσε, επειδή κάποιος Μιχαήλ είχε προσπαθήσει να τον σκοτώσει...**» («**Եւ իբրև Էսկու զայն Լիւրապաղաւան Էջնս, առաքլր առ Լաւրաբն Լիւն օգնել նմաշ և նա չէր պարապ զի Միքայել ոմն ջախաջեալ սպաննաւ զնա...**»).

τον θάνατό του...και τον διαδέχθηκε ο αδερφός του Αλέξανδρος, του οποίου η βασιλεία ήταν γεμάτη από αναταραχές που δημιουργήθηκαν από επαναστάτες και λόγω αυτού αυτός δε μπόρεσε επίσης να έρθει σε βοήθεια»²⁵¹. Ορισμένες παρατηρήσεις είναι ευνόητες: ο Αυτοκράτορας για τον οποίο γίνεται λόγος δεν είναι ο Βασίλειος, αλλά ο Λέοντας, καθώς και το πρόβλημα με τον Αλέξανδρο δεν ήταν κάποιες επαναστάσεις, αλλά η εξαιρετικά σύντομη διάρκεια της βασιλείας του. Ωστόσο οι μικρές αυτές παραβλέψεις δε μειώνουν την αξία της αναφοράς. Προκύπτει ξεκάθαρα ότι οι Βυζαντινοί επί Λέοντα είχαν αποφασίσει να βοηθήσουν τον Αρμένιο βασιλιά με μία μεγάλη εκστρατεία, και αν αυτή δεν πραγματοποιήθηκε, αυτό οφείλεται μόνο στον θάνατο του Λέοντα²⁵². Η πληροφορία αυτή που συχνά αγνοείται και που δε μπορεί με κανέναν τρόπο να θεωρηθεί αναξιόπιστη, πρέπει από τη μία να μας οδηγήσει σε αναθεώρηση της κρίσης μας για την εξωτερική πολιτική του Λέοντα και από την άλλη μας βοηθάει ακόμη μία φορά να κατανοήσουμε την αξία που είχε η διατήρηση ενός ανεξάρτητου αρμενικού κράτους για τη βυζαντινή κυβέρνηση. Τέλος, την πληροφορία αυτή αναμφίβολα δεν τη γνώριζε μόνο ο Καθολικός αλλά και ο πρίγκιπας Ashot, κάτι που καθιστά ευκρινές το γιατί αυτός με τόση μεγάλη ευκολία στράφηκε για βοήθεια στην Αυτοκρατορία, παρά την παταγώδη αποτυχία της να προστατεύσει τον πατέρα του. Όπως και να έχει, οι Βυζαντινοί και λόγω των πολιτικών ανωμαλιών που ακολούθησαν τον θάνατο του Λέοντα Στ', αλλά πολύ περισσότερο λόγω των επιθέσεων του επικίνδυνου Συμεών και της αύξησης των αραβικών επιθέσεων από θάλασσα και στεριά, δε μπόρεσαν να αποστείλουν κάποια στρατιωτική αρωγή στον Smbat. Έτσι χάθηκαν, εν τοις πράγμασι, τα όποια οφέλη είχαν αποκομίσει οι Βυζαντινοί από τη σύναψη της συνθήκης μεταξύ Λέοντα Στ' και Smbat Α' το 893.

²⁵¹ Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.502(MAKSOUDIAN, 1987, σ.174): «Բայց եւ արքայն Հռոմոնց Բարսեղ իբրեւ լուսւ զայն ոճիրս չարի գնեալք մաճեալ, բազում զարուս հրդան տուեալ զալ յազնաւիանութիւն Սմբատայ, յանկարծակի ժամանեալ նմա ելք ... թագաւորէ ընդ նրաւ եղբայր նորին Աղեքսանդր: Եւ ապա շքեթ աղմիկ զնովաւ շուրջ պատեալ յապստաւթնդ արանց, եւ նա եւս ոչ կարաց ժամանել յազնաւիանութիւն:».

²⁵² Βλ. επίσης, A. VASILIEV, 1968, σ.119.

Ωστόσο, σε προηγούμενες περιπτώσεις το Βυζάντιο φαίνεται ότι είχε κινηθεί για την υπεράσπιση του ευνοούμενού του. Για παράδειγμα, ο Canard συνδέει δύο βυζαντινές στρατιωτικές επιχειρήσεις (901 και 902) σε Φασιανή και Karin με προσπάθειες να αποσυμπιεστεί ο Αρμένιος βασιλιάς²⁵³. Τέτοιες επιχειρήσεις αποτελούσαν την ουσία του δεύτερου τρόπου, με τον οποίο ο βυζαντινός στρατός μπορούσε να συμβάλει στην επιτυχία της αυτοκρατορικής εξωτερικής πολιτικής. Οι επιτυχίες εναντίον αραβικών θέσεων από τη μία ενστάλαζαν στους Αρμένιους το σεβασμό και την εκτίμηση για τη βυζαντινή ισχύ, τονώνοντας παράλληλα την εικόνα της Αυτοκρατορίας ως προστάτιδας δύναμης των Χριστιανών. Υπήρχαν επιπλέον πιο πραγματιστικοί λόγοι που έκαναν αυτές τις επιθέσεις αρεστές στους Αρμένιους. Χτυπώντας αραβικές θέσεις, οι οποίες για πάνω από έναν αιώνα λειτουργούσαν ως στρατιωτικές βάσεις, οι Βυζαντινοί, όπως είναι φυσικό, ωφελούσαν και το Αρμενικό βασίλειο, το οποίο από τον θάνατό του Ashot Α' και έπειτα βρισκόταν σε μία, σχεδόν, συνεχή, εμπόλεμη κατάσταση με κάποιο από τα γειτονικά του εμιράτα. Σε αυτές τις συγκρούσεις πολλές από αυτές τις πόλεις είχαν χρησιμοποιηθεί ως βάσεις για τα εχθρικά στρατεύματα, ενώ υπάρχουν ενδείξεις²⁵⁴ ότι ακόμη και δυτικότερες αραβικές θέσεις των thughūr - όπως η Μαλάτια, η Karin και η Ταρσός- είχαν κατά καιρούς βοηθήσει με άνδρες τα ισλαμικά εμιράτα της Αρμενίας.

Σε αυτό το πλαίσιο μπορούμε να εξηγήσουμε τις επίμονες βυζαντινές επιχειρήσεις εναντίον της Karin. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Αρμένιος ιστορικός Ghewondyan αναλύοντας τις φάσεις της βυζαντινής επιθετικότητας εναντίον των αρμενικών περιοχών θεωρεί ότι η βυζαντινή στρατηγική άρχισε να στοχεύει σε κατακτήσεις στην Αρμενία και όχι σε καταστροφές αραβικών θέσεων μόνο μετά το 949, έτος που τελικά επιτεύχθηκε η κατάκτηση της Karin²⁵⁵.

Μια σαφής χρονολογική τομή για την ένταση χρήσης των δύο αυτών τρόπων χρησιμοποίησης της στρατιωτικής ισχύος εκ μέρους των Βυζαντινών θα ήταν άτοπη, ωστόσο μπορούμε με βεβαιότητα να ισχυριστούμε ότι το σημείο

²⁵³ M. CANARD, 1966, σ.715. Για τις επιθέσεις αυτές, βλ. DAI, σ.206-208.

²⁵⁴ Αναφερόμαστε στη μαρτυρία του Tonma Artsruni για συμμετοχή στρατευμάτων των thughūr στον στρατό των Kaysites.

²⁵⁵ A. TER-GHEWONDYAN, 1976, σ.109.

καμπής ήταν η οριστική αποσόβηση του βουλγαρικού κινδύνου στα Βαλκάνια. Έως τότε η Αυτοκρατορία έτεινε να περιορίζεται κυρίως στην προσπάθεια υπεράσπισης των Αρμενίων συμμάχων της με παράλληλες επιθέσεις μικρής κλίμακας στις κύριες αραβικές θέσεις της περιοχής. Όταν όμως επί Ρωμανού Λεκαπηνού η σύγκρουση με τη Βουλγαρία έληξε ευνοϊκά για την Αυτοκρατορία, οι επιχειρήσεις του βυζαντινού στρατού στην Ανατολή ήταν πλέον μεγαλύτερης έντασης, πιο οργανωμένες και με σαφείς επιδιώξεις προσάρτησης εδαφών²⁵⁶. Είναι αυτή την περίοδο που ο Ρωμανός Β', στέλνει σύμφωνα με τις αραβικές πηγές, ένα τελεσίγραφο στους Άραβες των thughūr: **«Και αυτό το έτος (313/924-925) έγραψε ο Βασιλιάς των Ρωμαίων προς τους κατοίκους των thughūr προστάζοντάς τους να του καταβάλουν χαράτσι. Και τους είπε, αν δεν το πράξετε αυτό υπάκουα, θα σας επιτεθώ και ήδη έχω επίγνωση της αδυναμίας σας»**²⁵⁷. Δεν προτείνουμε βέβαια ότι οι επιθέσεις αυτές είχαν ως κύριο στόχο την προσέλκυση των Αρμενίων. Εξυπηρετούσαν πρωτίστως βυζαντινές στοχεύσεις και απόπειρες επέκτασης. Ωστόσο αυτό δε σημαίνει ότι δεν μπορούσαν και δε χρησιμοποιούνταν σε ένα δεύτερο επίπεδο και για αυτό το λόγο.

Ένα αξιοσημείωτο χαρακτηριστικό αυτής της δεύτερης περιόδου αποτελεί η ενεργή συμμετοχή αρμενικών στρατευμάτων στις επιχειρήσεις εναντίον των Αράβων (όπως του Gagik Artsruni κατά τις βυζαντινές επιθέσεις του 929 και του 931²⁵⁸), γεγονός που φανερώνει την επιτυχή, σε ορισμένο βαθμό, πραγμάτωση του

²⁵⁶ Η στρατηγική αυτή επιλογή ήταν με άλλα λόγια, επιβεβλημένη από το μέγεθος της βουλγαρικής απειλής. Είναι χαρακτηριστική η σημείωση του Vasiliev ότι: *«Jusqu'à 927, le principal et le plus terrible ennemi de Byzance fut l'état bulgare de Syméon, dont les victoires menacèrent l'existence même de Constantinople»*, βλ. A. VASILIEV, 1968, σ.222.

²⁵⁷ Miskawayh, τ.5, σ.82(MARGOLIOUTH,1921, σ.164):

"وفيهما كتب ملك الروم إلى أهل الثغور يرسم لهم أداء الخراج إليه ويقول: إن فعلتم ذلك طائعين وإلا قصدتكم فقد صح عندي ضعفكم".

²⁵⁸ Η συμμετοχή του Gagik Artsruni στις βυζαντινές επιχειρήσεις θα έπρεπε να λειτουργεί καταλυτικά στις κρίσεις που θέλουν τους Αρμένιους να μην τείνουν χέρι βοήθειας στους Βυζαντινούς, διαισθανόμενοι τις επεκτατικές βλέψεις τους για την Αρμενία, άποψη που όπως τονίσαμε πολλές φορές είναι λανθασμένη σχετικά με αυτή την περίοδο και οφείλεται κυρίως στο έργο του Ματθαίου Εδέσσης, ο οποίος όμως έγραψε απογοητευμένος από την τροπή των πραγμάτων κατά τον ενδέκατο αιώνα. Για την επιρροή όμως που έχει αφήσει στη σύγχρονη ιστορική ανάλυση, παραθέτουμε ενδεικτικά το ακόλουθο απόσπασμα από το έργο του αραβολόγου Diyāb, βλ. Ş.M. DIYĀB, 1984, σ.84.: *«Και πρέπει να αναφερθεί ότι, παρά τη μεσολάβηση των Βυζαντινών και τον ισχυρισμό τους περί προστασίας των συμφερόντων του αρμενικού λαού, σαν δικαιολογία για την ανάμειξή τους στα ζητήματα της Αρμενίας και τις εκστρατείες τους που στόχευαν εναντίον της ισλαμικής παρουσίας σε αυτή*

βυζαντινού στρατηγικού σχεδιασμού για την Αρμενία. Άλλωστε, όπως έχει σωστά παρατηρήσει ο Kaegi, για τους Βυζαντινούς ήταν τακτική αναγκαιότητα η ύπαρξη φίλιων δυνάμεων στην περιοχή εξαιτίας των προβλημάτων εφοδιασμού των στρατών τους στον Καύκασο²⁵⁹.

Οι Βυζαντινές επιχειρήσεις από το 926 και έπειτα άρχισαν να στοχεύουν όλο και ανατολικότερα προσέχοντας όμως πάντοτε να μην έρθουν σε αντιπαράθεση με τους Αρμένιους. Το 926 ο βυζαντινός στρατός πολιόρκησε τη Malatya, το 927 οι Βυζαντινοί επιτέθηκαν στα Σαμόσατα²⁶⁰, το 928 στη Malatya, στη Khlāt και στη Bitlis²⁶¹, το 929 σε Arzan και Malatya και το επόμενο έτος τα βυζαντινά όπλα προωθήθηκαν τόσο πολύ, φθάνοντας να επιχειρούν στην περιοχή της λίμνης Van²⁶². Η τελευταία αυτή επιχείρηση είχε σαρωτική επιτυχία με τους κατοίκους των αραβικών πόλεων να στρέφονται εκ νέου για βοήθεια στον Χαλίφη²⁶³, ενώ τελικά η βυζαντινή ισχύς οδήγησε σε πρωτοφανείς συμβιβασμούς για τους αραβικούς πληθυσμούς της περιοχής. Η βυζαντινή κατάκτηση της Malatya το 934 πρέπει να κατέστησε πλέον σαφές σε όλους -Αραβες, Βυζαντινούς και Αρμένιους- ότι η ισορροπία ισχύος ήταν απαρεγκλίτως προς όφελος των Βυζαντινών. Οι επιτυχίες του Κουρκούα συνοψίζονται άριστα στην παρακάτω μαρτυρία του κύκλου του Λογοθέτη: «ἐπεὶ δὲ ὁ ὄυθεις Ἰωάννης μάγιστρος, ὁ Κουρκούας, ἄριστος τις ἐγένετο τὰ πολεμικὰ καὶ πολλὰ ἀνέστησε τρόπαια καὶ τὰ ῥωμαϊκὰ ἐπλάτυνεν ὄρια πλείστας τε πόλεις ἐπόρθησε τῶν Ἀγαρηνῶν»²⁶⁴. Οφείλουμε να επιστήσουμε την προσοχή του αναγνώστη, καθώς η συνοπτική αναφορά στις επιχειρήσεις των Βυζαντινών ίσως δημιουργήσει τη λανθασμένη

τη χώρα, ωστόσο ο αρμενικός λαός δεν αγνοούσε τους απώτερους στόχους του βυζαντινού επεκτατισμού. Και για αυτό δεν έτειναν στους Βυζαντινούς χέρι βοήθειας ή δεν παρείχαν κάθε είδους βοήθεια σε αυτούς κατά τους πολέμους τους με τους εκεί μουσουλμάνους».

Περί τούτου είναι χαρακτηριστικό το συμπέρασμα του Preiser-Kapeller, ο οποίος σε άρθρο του που μελατά την εικόνα της αυτοκρατορίας στην αρμενική γραμματεία της περιόδου Ε'-Η' αι., γράφει: «*What we do not find is a "promounced anti-Chalcedonian" and often anti-Byzantine spin as strong as in some works of the later historiography beginning from the 10th century, when the breach of Chalcedon had deepened*», βλ. J. PREISER-KAPPELLER, 2009, σ.84.

²⁵⁹ W.KAEGI, 1993, σ.48.

²⁶⁰ A. JANSŪRI, 1979, σ.136.

²⁶¹ Ibn al-Athīr, τ.7, σ.48 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.176-177).

²⁶² Αναλυτικά για αυτές τις συγκρούσεις, βλ. A. VASILIEV, 1968, σ.258-266.

²⁶³ Ibn al-Athīr, τ.7, σ.57 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.177).

²⁶⁴ Συμεών Μάγιστρος, σ.337.

εντύπωση ότι οι Βυζαντινοί συνάντησαν μικρή ή και μηδαμινή αντίσταση. Όμως αυτό απέχει πολύ από την πραγματικότητα. Το ίδιο συνοπτικά ας αναφέρουμε εδώ τις αραβικές δράσεις της περιόδου 927-929: το '27 ο Smul εκστράτευσε εναντίον της Αυτοκρατορίας από την Ταρσό επιστρέφοντας με πλούσια λάφυρα²⁶⁵, ενώ όπως είδαμε, το 929 ο Muflih-as-Sadjid, διάδοχος του Yūsuf, κατάφερε να κατανικήσει τον Κουρκούα και να επιτεθεί κατά του Βυζαντίου²⁶⁶.

Αναλύοντας τις δύο περιόδους σε σχέση με την ένταση χρήσης της στρατιωτικής ισχύος από την αυτοκρατορία στο πεδίο της Αρμενίας, αξίζει να τη συνδέσουμε με τη γενικότερη διπλωματική δραστηριότητα του Βυζαντίου στη χώρα. Όπως είδαμε, πριν από τα μέσα της δεκαετίας του 920 και λόγω κυρίως της απασχόλησης με τη βουλγαρική απειλή στα Βαλκάνια, οι επιχειρήσεις των Βυζαντινών στα ανατολικά τους σύνορα ήταν αραιές και χωρίς κάποιο πρόγραμμα. Οι ίδιες αιτίες μπορούν να εξηγήσουν, όμως, και τη μη σταθερότητα των διπλωματικών επαφών μεταξύ των δύο χωρών, γεγονός που δικαιολογεί το χαρακτηρισμό της περιόδου, σε σχέση με αυτές τις επαφές, από τον Greenwood ως την περίοδο των «σπάνιων επαφών»²⁶⁷.

Γενικότερα, με τη μελέτη των επιθέσεων αυτής της περιόδου ο ερευνητής δύναται να εξάγει πολύτιμα συμπεράσματα που επιβεβαιώνουν τη θέση μας για το περιεχόμενο της βυζαντινής στρατηγικής αναφορικά με την Αρμενία. Οι επιθέσεις έδειξαν να επικεντρώνονται στη δυτική Αρμενία των thughūr και στην περιοχή της βόρειας όχθης της λίμνης Van. Σαφέστατα η επιλογή των στόχων δεν ήταν τυχαία²⁶⁸. Ειδικά για την Arahuniq μαρτυρεί ο Πορφυρογέννητος: «**Ὅτι τὰ τρία ταῦτα κάστρα, τὸ τε Χλιὰτ καὶ τὸ Ἀρζές καὶ τὸ Περκρί, εἰ κρατεῖ ὁ βασιλεύς, Περσικὸν φοσσᾶτον κατὰ Ῥωμανίας ἐξελθεῖν οὐ δύναται, ἐπειδὴ μέσον τυγχάνουσιν τῆς τε Ῥωμανίας καὶ Ἀρμενίας, καὶ εἰσὶν φραγμὸς καὶ ἀπλίκτα τῶν φοσσάτων**»²⁶⁹. Όμως δεν πρέπει να αγνοηθεί το γεγονός ότι οι

²⁶⁵ Ibn al-Athīr, τ.7, σ.36 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.176).

²⁶⁶ Ibn al-Athīr, τ.7, σ.58 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.178).

²⁶⁷ ΒΛ.Τ. GREENWOOD, 2010, σ.79-82.

²⁶⁸ Βλ. και J. SHEPARD, 2008, σ.509-510.

²⁶⁹ DAI, σ.204. Για τη στρατηγική σημασία της περιοχής για τους Βυζαντινούς, βλ. E. JANSSENS, 1972, σ.389-393.

Βυζαντινοί απέφυγαν επιμελώς τη σύγκρουση με τον Αρμένιο βασιλιά. Η αποδυνάμωση των Kaysites, μέσω των συνεχόμενων βυζαντινών επιθέσεων, σαφέστατα συνέφερε τους Αρμένιους βασιλείς (τόσο της Μεγάλης Αρμενίας όσο και του Vaspurakan), όμως η Αυτοκρατορία προόριζε την περιοχή για άμεση ενσωμάτωση στην Αυτοκρατορία. Συγχρόνως όμως, όπως φανερώνει και η γραφίδα του Πορφυρογέννητου, πάσχιζαν, ώστε αυτές οι προσαρτήσεις να μην αποτελέσουν σημείο που θα δημιουργούσε κρίση στις σχέσεις της με τους Αρμένιους.

ε') Αποτίμηση της βυζαντινής εξωτερικής πολιτικής στον τομέα της Αρμενίας

Έχοντας μελετήσει τους τρόπους με τους οποίους οι Βυζαντινοί προσπάθησαν να επιτύχουν τις στρατηγικές τους επιδιώξεις στο χώρο της Αρμενίας, οφείλουμε να σταθούμε και στο τελικό ερώτημα: αν δηλαδή οι διπλωματικές τους προσπάθειες απέδωσαν και σε πιο βαθμό; Όλα αυτά έχοντας πάντα ως κριτήριο την κύρια στρατηγική στόχευση των Βυζαντινών που μπορούμε να τη διακρίνουμε σε δύο σκέλη: α) βραχυπρόθεσμα οι Βυζαντινοί αποζητούσαν τη δημιουργία μιας στέρεης συμμαχίας με τους Αρμένιους και β) μακροπρόθεσμα στόχος ήταν να επιστρέψουν οι Αρμένιοι στην οικογένεια των υπηκόων του Βυζαντινού Αυτοκράτορα. Αναγκαστικά για να απαντήσουμε στο εξής ερώτημα θα πρέπει να ξαναδούμε, έστω και συνοπτικά, τις διπλωματικές σχέσεις της Κωνσταντινούπολης με τους τρεις πρώτους Έαγανοι.

Με τον πρώτο αυτών των ηγεμόνων, τον Ashot Α' ασχολήθηκε η κυβέρνηση του πρώτου με τη σειρά του μακεδόνα Αυτοκράτορα, του Βασίλειου Α'. Πρέπει όμως να αναφερθεί ότι το έδαφος για τη διενέργεια των διπλωματικών επαφών είχε ήδη προλειάνει ο προκάτοχός του Μιχαήλ Γ' μαζί με την ομάδα αξιωματούχων που είχε γύρω του. Προς επίρρωση τούτου αρκεί να υπενθυμίσουμε το έτος που έλαβε χώρα η Σύνοδος του Shirakavan (το 862). Σε αυτή τη σύνοδο, που ήρθε σαν επιστέγασμα της κοπιώδους ενασχόλησης του Φωτίου, συζητήθηκε το ζήτημα της ενώσεως των εκκλησιών. Η Ένωση, τελικά, δεν επιτεύχθηκε αν και όπως δείξαμε και παραπάνω δε θα πρέπει να είμαστε σίγουροι ότι αυτή ήταν η κύρια επιδίωξη των Βυζαντινών. Αυτό όμως που κέρδισαν οι Βυζαντινοί ήταν η

επίσημη δήλωση της Αρμενικής Εκκλησίας ότι πλέον υιοθετούσε μία στάση ανοχής απέναντι στους χαλκηδονίους. Μα στάση θα τολμούσαμε να πούμε που λίγο μόνο διέφερε από το Ενωτικό του Ζήνωνα. Το καίριο όμως σε αυτή την απόφαση ήταν ότι απομάκρυνε τα όποια ιδεολογικά εμπόδια υπήρχαν για τους Αρμένιους κοσμικούς σχετικά με τη συνεργασία με τους Βυζαντινούς.

Υπό αυτές τις ευνοϊκές συνθήκες είχε λοιπόν να διεξάγει τις διπλωματικές του επαφές ο Βασίλειος. Η πρώτη του σοβαρή ενέργεια ήταν να αναγνωρίσει τον ηγεμονικό ρόλο του Ashot στη χώρα, μετά την επίσημη ανακήρυξή του ως Βασιλιά της Αρμενίας από το αποδυναμωμένο Χαλιφάτο. Παρότι η βυζαντινή κοσμοθεωρία δεν του επέτρεψε να του δώσει έναν ξεκάθαρα βασιλικό τίτλο, ωστόσο είναι αμφισβητήσιμο αν η διαφορά αυτή έγινε κατανοητή από την αρμενική αυλή. Στη συνέχεια, ο Βασίλειος προσπάθησε με την επίκληση της επίπλαστης αρσακίδικης του καταγωγής να φέρει ακόμη πιο κοντά στην Κωνσταντινούπολη τον Ashot. Παρότι ο Vardan μας πληροφορεί ότι όντως ο Bagratuni ηγεμόνας έστειλε ένα στέμμα στον Αυτοκράτορα, είναι πολύ πιθανόν να μη συμεριζόταν τις ιδεολογικές προεκτάσεις που σηματοδοτούσε μία τέτοια κίνηση, τουλάχιστον σύμφωνα με τον ίδιο τον Βασίλειο. Παρότι υπάρχουν ενδείξεις για περαιτέρω ενδυνάμωση των αρμενο-βυζαντινών σχέσεων, όπως για παράδειγμα η σύναψη μιας συνθήκης²⁷⁰, ωστόσο όπως θέλουμε να πιστεύουμε, ότι αποδείξαμε και παραπάνω, ο Ashot, κινούμενος από πραγματιστικά κίνητρα, παρέμενε φιλο-Αββασίδης. Ο ίδιος πρέπει να ένιωθε ότι τήρησε στο ακέραιο τις υποχρεώσεις του. Η έλλειψη οποιασδήποτε αρνητικής μνείας του ονόματός του από τις αραβικές πηγές μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι και οι Άραβες επικυρίαρχοί του δεν είχαν παράπονα για τη δράση του.

Όλα τα παραπάνω όμως δεν πρέπει να μας οδηγήσουν στο συμπέρασμα ότι η πολιτική του Βασιλείου απέτυχε. Αντίθετα, σε έναν περιορισμένο βαθμό μπορούμε να την χαρακτηρίσουμε επιτυχή. Και αυτό γιατί παρότι ο Ashot όφειλε τη θέση του στους Άραβες και συνέχισε να τους αναγνωρίζει ως επικυρίαρχους, σε καμιά, από την πληθώρα εκείνης της εποχής, αραβο-βυζαντινών στρατιωτικών

²⁷⁰ S. DADOYAN, 2011, σ.114.

συγκρούσεων δεν χρειάστηκε οι Βυζαντινοί να αντιμετωπίσουν Αρμένιους πολεμιστές. Ας μην ξεχνάμε ότι η εποχή που οι Αρμένιοι πολιορκούσαν μαζί με τους Άραβες βυζαντινές πόλεις, όπως το Αμόριο, δεν ήταν μακρινή. Παρότι και άλλοι λόγοι, με κυριότερο την πολιτική και οικονομική αδυναμία του ίδιου του Χαλιφάτου, συνέβαλαν στην ευχέρεια του Ashot να μείνει ουδέτερος μπροστά στις συγκρούσεις, δε θα πρέπει να παραβλέπουμε και το ρόλο που έπαιξε η «επίθεση φιλίας» που δέχθηκε από τον Βασίλειο Α'. Υπό αυτό το πρίσμα ήταν λοιπόν επιτυχημένη η πολιτική του Μακεδόνα Αυτοκράτορα, αφού κατάφερε να «ουδετεροποιήσει» μια γειτονική δύναμη, υποτελή του Χαλίφη, όπου υπήρχε το ενδεχόμενο να συμβάλλει στρατιωτικά στον αγώνα των Αράβων.

Αντίθετα, περισσότερα αποτελέσματα παρουσίασε το έργο της κυβέρνησης του διαδόχου του Βασίλειου, Λέοντα Στ', του οποίου η βασιλεία σχεδόν συμπίπτει με τη βασιλεία του γιού του Ashot, Smbat Α'. Ο Λέοντας κατάφερε να συνάψει μία συμμαχία, με επιθετικό μάλιστα προσανατολισμό με τον Bagratuni ηγεμόνα²⁷¹. Το τελευταίο αυτό χαρακτηριστικό της συνθήκης δεν αναφέρεται ρητά από καμιά πηγή. Όμως υπάρχουν δύο σοβαρές ενδείξεις που μας οδηγούν εκεί. Πρώτον, αυτή η συμμαχία εξόργισε τον εμίρη του Αζερμπαϊτζάν. Ο Καθολικός αναφέρει ότι ο Smbat τον έπεισε ότι η συνθήκη ήταν κυρίως οικονομικής υφής και έτσι ο Afshīn ακύρωσε την εκστρατεία του. Είναι όμως πιθανότερο τον Afshīn να έπεισε ο αρμενικός στρατός που είχε συνάξει τη δεδομένη χρονική στιγμή ο Αρμένιος βασιλιάς, παρά οι δικαιολογίες του τελευταίου. Αυτό τουλάχιστον φανερώνει το γεγονός ότι την επίθεση τελικά ο εμίρης του Αζερμπαϊτζάν δεν την ακύρωσε, αλλά την ανέβαλε για ένα έτος. Μία δεύτερη ισχυρή ένδειξη ότι η συμφωνία μεταξύ Smbat και Λέοντα δεν ήταν αποκλειστικά οικονομικής φύσεως αποτελεί το γεγονός της αποστολής δύο αιχμάλωτων Αράβων διοικητών του Dwin από τον Smbat στον Λέοντα. Η κίνηση αυτή θα ήταν αδύνατο να ερμηνευθεί, αν δεν υπήρχε μία συνθήκη στρατιωτικής συνεργασίας μεταξύ των δύο ανδρών. Ο Λέοντας, λοιπόν, είχε καταφέρει να φθάσει παρά πολύ κοντά στην ολοκληρωτική επίτευξη του βυζαντινού στόχου και να δέσει γερά την Αρμενία σε μία συμμαχία

²⁷¹ M. CANARD, 1966, 715.

με την Αυτοκρατορία που μελλοντικά θα στρεφόταν εναντίον των Αράβων. Για τον ίδιο όμως τον Αρμένιο βασιλιά η συμμαχία δε σήμαινε ότι εγκατέλειπε το αββασιδικό στρατόπεδο. Ο σύμμαχος των Βυζαντινών εξακολουθούσε να στρέφεται στη Βαγδάτη κάθε φορά που αντιμετώπιζε προβλήματα με τον επικίνδυνο γείτονά του στην Ανατολή. Η ίδια άλλωστε η συμμαχία με την Κωνσταντινούπολη ήταν για αυτόν ένα μέτρο εξωτερικής εξισορρόπησης απέναντι στην απειλή που αποτελούσαν για το βασίλειο των Bagratuni, οι Sājids του Αζερμπαϊτζάν.

Τα επακόλουθα γεγονότα διέψευσαν τις όποιες βυζαντινές προσδοκίες. Όταν ο Smbat δέχτηκε την αναμενόμενη, και λόγω της φιλο-βυζαντινής στροφής του, επίθεση από τους Άραβες, η απασχόληση των Βυζαντινών με τον επικίνδυνο Συμεών δεν τους επέτρεψε να τον βοηθήσουν στρατιωτικά. Ακόμη και όταν ο Smbat την ύστατη στιγμή, πολιορκημένος από τον Yūsuf Sājīd, ζητούσε τη βυζαντινή επέμβαση, η πολιτική αναρχία στην Κωνσταντινούπολη μετά τον θάνατο του Λέοντα δεν επέτρεψε οποιαδήποτε βυζαντινή παρέμβαση. Με το μαρτυρικό θάνατο του συμμάχου τους, οι Βυζαντινοί αναμφίβολα είχαν δεχτεί ένα ισχυρό πλήγμα γοήτρου, το οποίο ακόμη χειρότερα θα δικαίωνε τις αμφιβολίες των Καυκάσιων γειτόνων τους σχετικά με το πόσο αξιόπιστοι ήταν.

Το ευτυχές όμως για την Κωνσταντινούπολη ήταν ότι ο διάδοχος του Smbat, Ashot Β' βρέθηκε σε ένα αδιέξοδο στο οποίο δε χωρούσαν τέτοιες αμφιβολίες. Η βυζαντινή βοήθεια ήταν μονόδρομος, αν ήθελε να αποκαταστήσει το χάος που είχε επιφέρει η σατζιδική επίθεση και κατοχή. Ακόμη πιο επιτακτική έκανε τη βυζαντινή βοήθεια για το νεαρό διάδοχο του Smbat το γεγονός ότι ο Yūsuf είχε σπεύσει να στέψει έναν άλλον Αρμένιο ishkhan ως βασιλιά, τον Gagik Artsruni ενώ μέλη του βασιλικού οίκου, όπως ο sparapet Ashot, είχαν προσδεθεί στην αυλή του. Το Βυζάντιο αυτή τη φορά άδραξε την ευκαιρία. Ο Πατριάρχης της Κωνσταντινούπολης προσπάθησε να οργανώσει μαζί με τον Αρμένιο Καθολικό ένα κοινό μέτωπο των χριστιανικών δυνάμεων του Καυκάσου, ενώ η έξυπνη Ζωή κάλεσε κοντά της τον Ashot. Η επαναφορά της Ζωής από το μάγιστρο Ιωάννη και η ταυτόχρονη απομάκρυνση του Νικόλαου Μυστικού από την κεφαλή της

αντιβασιλείας²⁷² δεν ακύρωσε τα βυζαντινά σχέδια για την Αρμενία, γεγονός που φανερώνει ότι οι κινήσεις του Μυστικού δεν πήγαζαν από προσωπικές πολιτικές επιλογές, αλλά βασιζόνταν σε ένα μακρόπνοο στρατηγικό σχεδιασμό. Η αυτοκρατορία Ζωή, μάλιστα, της οποίας η σύντομη διακυβέρνηση είχε θετικότατο αντίκτυπο στην εξωτερική πολιτική της αυτοκρατορίας²⁷³, έδωσε καταλυτική ώθηση στην πραγμάτωση της συμμαχίας με τους Bagratuni. Αυτή υποδέχθηκε το νεαρό Bagratuni στη Βασιλευούσα και διηύθυνε τις διαπραγματεύσεις μαζί του. Από το Βυζάντιο ο Ashot γύρισε με ένα βυζαντινό στράτευμα που τον βοήθησε να σταθεροποιήσει τη θέση του και με μία αναγνώριση του τίτλου, η οποία οδήγησε στην αποδοχή της πρωτοκαθεδρίας του από τους υπόλοιπους αριστοκράτες του Καυκάσου, ακόμα και από τον Gagik Artsruni.

Οι Βυζαντινοί κατάφεραν να κάνουν ένα βήμα εμπρός από τα επιτεύγματα του Λέοντα. Η Αρμενία όχι μόνο ήταν συμμαχική χώρα, αλλά για πρώτη φορά εδώ και αιώνες βυζαντινά και αρμενικά στρατεύματα επιχείρησαν από κοινού. Η επιτυχής βοήθεια του Βυζαντίου στον Ashot Β' πρέπει να θεωρείται μία σημαντική επιτυχία των Βυζαντινών που μαζί με τη νίκη στο Garigliano²⁷⁴ αρκούν και με το παραπάνω για να χαρακτηρίσουμε με τα θετικότερα λόγια την ηγεμονία της Ζωής.

Ο Ashot Β', παρά τα όσα ισχυρίζονται πολλοί ιστορικοί, παρέμενε καθ' όλη τη διάρκεια της βασιλείας του πιστός σύμμαχος των Βυζαντινών. Άλλωστε η προσέγγισή του με τους Άραβες όχι μόνο δε δυσαρέστησε τους Βυζαντινούς, αλλά πιθανότατα υπαγορεύτηκε από αυτούς. Όταν αργότερα οι συγκρούσεις των Αρμένιων και των Sājids άρχισαν εκ νέου, ο Ρωμανός Α' συνεχίζοντας το έργο της Ζωής βοήθησε στρατιωτικά τον Αρμένιο ηγεμόνα στην οριστική επικράτηση των Bagratuni επί του εμιράτου του Αζερμπαϊτζάν. Η ισχυρή συμμαχία οδήγησε, μάλιστα, ένα βήμα πριν την επανένωση των εκκλησιών. Επιπρόσθετα, αυτές οι

²⁷² Theophanes Continuatus, σ.386. Ιωάννης Σκυλίτζης, σ.201. Ιωάννης Ζωναράς, σ.462.

²⁷³ Παρότι συχνά αγνοείται η συμβολή της Ζωής στην αναγέννηση των Μακεδόνων, η αλήθεια είναι ότι αποτέλεσε χαρismaticή φυσιογνωμία. Συμφωνούμε απολύτως με την άποψη του Grégoire: «*the diplomatic and military successes of the years 915-7 can thus be credited to the Augusta herself*», βλ. H. GREGOIRE, 1966, σ.136.

²⁷⁴ Για αυτήν, βλ. M. CANARD, 1966, σ.730.

επιθέσεις έφεραν το Βυζάντιο εγγύτερα στο Vaspurakan και ανέδειξαν ακόμη έναν σύμμαχο της Αυτοκρατορίας.

Ήταν όμως τελικά επιτυχημένη η αυτοκρατορική πολιτική; Αναμφίβολα η απάντηση μπορεί να είναι μόνο θετική. Οι Βυζαντινοί ηγεμόνες, παρά τα εμπόδια, κατάφεραν να δημιουργήσουν και να διατηρήσουν μία ενεργή στρατιωτική συμμαχία με τους Bagratuni. Γενικά, η πρόοδος που επιτεύχθηκε από την εποχή του Ashot ήταν αλματώδης. Ας μην ξεχνάμε ότι το αρμενικό κράτος ξεκίνησε τον πολιτικό του βίο ως ένα υποτελές βασίλειο του Χαλιφάτου και σε λιγότερο από μισό αιώνα οι Βυζαντινοί είχαν καταφέρει να δημιουργήσουν μία στέρεη συμμαχία με τον Bagratuni μονάρχη φθάνοντας μάλιστα πολύ κοντά στην οριστική επίλυση του δογματικού προβλήματος. Παρότι κανείς δε μπορεί να αρνηθεί το ζωτικό ρόλο που έπαιξε η παρακμή του Χαλιφάτου σε αυτή την επιτυχία, η αλήθεια είναι ότι τίποτε δε χαρίστηκε στους Βυζαντινούς. Άλλωστε η περίπτωση του Smbat απέδειξε ότι υπήρχαν ακόμα ισλαμικές δυνάμεις που είχαν τα μέσα και την επιθυμία να τερματίσουν την αρμενική ανεξαρτησία. Το λάθος της αδράνειας που επέδειξαν οι Βυζαντινοί σε εκείνη την περίπτωση τούς έγινε μάθημα και ήταν η βυζαντινή επέμβαση που έσωσε τελικά την ανεξαρτησία των Bagratuni. Και οι τρεις Αρμένιοι βασιλιάδες έφεραν με υπερηφάνεια το χαρακτηρισμό του «υιού του αυτοκράτορα» και κανείς, όπως προαναφέρθηκε, δε μπορεί να αμφιβάλλει ότι γνωρίζαν επακριβώς τη σημασία αυτού του τίτλου.

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι τα αποτελέσματα της βυζαντινής προσπάθειας ήταν προοδευτικά όλο και πιο θετικά. Ο Βασίλειος Α΄ κατάφερε να συνάψει φιλικές σχέσεις με τον Ashot Α΄, παρά το φιλο-αββασιδικό προσανατολισμό του τελευταίου. Ο Λέοντας Στ΄ κατόρθωσε να αναβαθμίσει τις σχέσεις αυτές σε μία συμμαχία οικονομικής και πολιτικής φύσεως, αν και ο θάνατός του και η αποτυχία του διαδόχου του Αλέξανδρου να συνδράμει τον Smbat την ώρα που αυτός είχε ανάγκη της βυζαντινής προστασίας, κινδύνευσε να ακυρώσει τα όποια θετικά βήματα. Όμως, η αντιβασιλεία της Ζωής, με την πολύτιμη συμβολή του Νικόλαου Μυστικού, όχι μόνο κατάφερε να ξεπεράσει αυτές τις δυσκολίες, αλλά με τη στρατιωτική αρωγή που προσέφεραν στον Ashot Β΄ κατάφεραν να στερεώσουν τη συμμαχία σε ισχυρές βάσεις. Οι συνθήκες ήταν λοιπόν ιδανικές με την άνοδο του

Ρωμανού Α'. Οι στρατοί του αυτοκράτορα, που υπήρξε ένας από τους ηγεμόνες που συνέβαλαν καθοριστικά στην επιτυχία της βυζαντινής αντεπίθεσης, θα είχαν την πολυτέλεια να επιχειρούν σε περιοχές όπου Αρμένιοι ηγεμόνες θα τον ενισχύαν τόσο με πολεμιστές όσο και φροντίζοντας τον ανεφοδιασμό του.

Έχοντας αναλύσει την πολιτική των Βυζαντινών αυτοκρατόρων είναι ανάγκη να μελετηθεί η άποψη που πολλοί σύγχρονοι ιστορικοί αποδέχονταν και η οποία θέλει την Κωνσταντινούπολη να στοχεύει σε μία εκ νέου επιβολή της αυτοκρατορικής εξουσίας επί της Αρμενίας. Ας αναφέρουμε εδώ ενδεικτικά ένα απόσπασμα του έργου του Tobias: *«Η Αυτοκρατορία, ωστόσο, ποτέ δεν παραιτήθηκε από τις αξιώσεις της για την Αρμενία, διατηρώντας παράλληλα διπλωματικές σχέσεις με τα άλλα κράτη του Καυκάσου. Τόσο η Αυτοκρατορία όσο και η Αρμενία έβρισκαν σαφή πλεονεκτήματα σε αυτές τις αξιώσεις. Για την πρώτη παρείχε αφορμές για επεμβάσεις στα αρμενικά ζητήματα, με την ελπίδα της επανάκτησης της αυτοκρατορικής κυριαρχίας. Οι Αρμένιοι χρησιμοποίησαν αυτές τις αξιώσεις για «παίξουν» με τους Αραβικούς φόβους, απειλώντας με επιστροφή στο αυτοκρατορικό στρατόπεδο»²⁷⁵.*

Νομίζουμε ότι η έως τώρα μελέτη μας έχει καταδείξει ότι στην παραπάνω σωστή διατύπωση πρέπει να γίνει η επισήμανση ότι ουδέποτε αυτές οι αυτοκρατορικές στοχεύσεις είχαν, στο μυαλό των Βυζαντινών ιθυνόντων της εξωτερικής πολιτικής, πάρει τη μορφή επιθετικών και επεκτατικών σχεδίων εναντίον των αρμενικών πριγκιπάτων. Άλλωστε, οι ποικίλοι δεσμοί των Αρμενίων με την Αυτοκρατορία επέτρεπε την πίστη ότι η οικειοθελής υποταγή τους σε αυτήν ήταν δυνατή, σε αντίθεση για παράδειγμα με τις περιπτώσεις της Συρίας ή της Κιλικίας. Με λίγα λόγια οι Βυζαντινοί δε σκόπευαν να καταφύγουν στη χρήση βίας για να πετύχουν το στόχο τους.

Όσο περίεργη και αν ακούγεται η παραπάνω θέση (της ταυτόχρονης, δηλαδή, επιθυμίας για επέκταση αλλά και για αποφυγή συγκρούσεων) υπάρχουν σοβαροί λόγοι για να την αποδεχτούμε. Η πλειονότητα των σημαντικών αραβικών πόλεων των thughūr δεν είχε κατακτηθεί μέχρι τότε, κάτι που θα καθιστούσε κάθε

²⁷⁵ N.TOBIAS, 2007, σ.205.

υπερέκταση των βυζαντινών δυνάμεων επικίνδυνη. Συγχρόνως, προσπάθειες προσάρτησης της Αρμενίας θα οδηγούσαν αναμφίβολα αν όχι όλους τους Αρμένιους, τουλάχιστον μία σημαντική μερίδα στην επανασυσφίξη των σχέσεων τους με το Χαλιφάτο. Σε μία εποχή που η βυζαντινή υπεροχή στην Ανατολή δεν ήταν δεδομένη, ακόμα και με την κατάρρευση της ισχύος των Αββασιδών, η μετατροπή ενός *buffer state* σε εχθρό θα ήταν ένα ανόητο λάθος για τους Βυζαντινούς. Δεν είναι τυχαίο λοιπόν που οι Βυζαντινοί καθ' όλη τη διάρκεια της αντεπίθεσής του στην Ανατολή έδειξαν ιδιαίτερη μέριμνα, ώστε να μην λάβουν μέρος συγκρούσεις Βυζαντινών και Αρμενίων. Αν μάλιστα αποδεχτούμε, όπως νομίζουμε οφείλουμε, ότι η βυζαντινή επίθεση στο Dwin το 922 δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ, τότε ο ερευνητής θα παρατηρήσει, ίσως με έκπληξη, ότι για την περίοδο 886-929 καμιά βυζαντινο-αρμενική σύγκρουση δεν έλαβε χώρα.

Σαν στήριξη της υπόθεσής μας μπορούμε απλά να υπενθυμίσουμε ότι, όταν ο Καθολικός ζητούσε τη βοήθεια της Κωνσταντινούπολης, το έκανε υποσχόμενος, χωρίς καμία υπεκφυγή, ότι αν ο αυτοκράτορας έσπευδε σε βοήθεια των Αρμενίων, η χώρα τους θα επανερχόταν υπό την αυτοκρατορική προστασία. Η βυζαντινή βοήθεια δόθηκε, όμως οι Βυζαντινοί ποτέ δεν απαίτησαν την «πληρωμή» τους. Είδαμε με πόσο κόπο παραποίησε ο Πορφυρογέννητος την ιστορία του εμιράτου των Kaysites, ώστε οι διάδοχοί του να γνωρίζουν σε τι νομικά ερείσματα μπορούσαν να στηρίξουν τη διεκδίκηση της επικράτειας του Manazkert. Ο ίδιος Αυτοκράτορας δεν θεώρησε απαραίτητο να κάνει αναφορά, όμως, στην επιστολή του Καθολικού. Το στοιχείο αυτό και η σημασία του διαφεύγει από όσους με ευκολία χαρακτηρίζουν τη βυζαντινή πολιτική απέναντι στην Αρμενία ως επεκτατική.

Έτσι η απροθυμία των Βυζαντινών να έρθουν σε συγκρούσεις με τους Αρμένιους έχει περάσει, κατά ένα εκπληκτικό τρόπο, σχεδόν απαρατήρητη από πολλούς ιστορικούς²⁷⁶. Σε ένα εξαιρετικό του άρθρο στο οποίο μελετάει τη

²⁷⁶ Όχι φυσικά από όλους. Ενδεικτικά παραθέτουμε το ορθότατο, κατά τη γνώμη μας, σχόλιο της Garsoïan: «...the main concerns of Byzantium through much of the tenth century were, first, to secure the main points of communication toward the east: the Euphrates crossing near Melitene and the pass of the Cilician plain and the eastern Mediterranean coast; then to reconquer the former imperial territories of Mesopotamia, Cilicia, and Syria. Consequently, Armenia was increasingly involve

στρατηγική των Βυζαντινών περί της περιοχής της λίμνης Van, ο ερευνητής Janssens, παρατηρεί το φαινομενικά παράδοξο ο Πορφυρογέννητος να συμβουλεύει την κατάκτηση της Arahuniq, αλλά να μη λέει τίποτα για το γειτονικό Vaspurakan: «Είναι, ωστόσο, εκπληκτικό, με μια πρώτη ματιά, ότι ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος δεν φέρνει στην προσοχή του περιγικιπικού αναγνώστη τη σπουδαιότητα περιοχών, όπως το Van ή το Agthmar, η πρωτεύουσα των Artsruni σε ένα νησάκι της λίμνης»²⁷⁷. Στην εξήγηση που ο ίδιος παραθέτει (η οποία βασίζεται στη διαφορετική γεωστρατηγική σημασία της Arahuniq και του Vaspurakan), το γεγονός ότι η μία περιοχή βρίσκεται στα χέρια Αράβων και η άλλη στα χέρια Αρμενίων δεν αναφέρεται καν.

Κλείνοντας μπορούμε, για ακόμη μία φορά, να τονίσουμε με βεβαιότητα ότι στο στρατηγικό σχεδιασμό της Κωνσταντινούπολης για την Αρμενία δεν περιλαμβάνονταν η βίαιη καθυπόταξη του βασιλείου των Bagratuni. Σε αυτούς η Αυτοκρατορία προόριζε το ρόλο του πιστού συμμάχου και του κυματοθραύστη των αραβικών επιθέσεων εναντίον της. Η εναλλακτική λύση, αρκετά ρεαλιστική με τα μάτια των ίδιων των Βυζαντινών, ήταν οι Αρμένιοι να αποφασίσουν ειρηνικά να επανέλθουν στην υποταγή στον Αυτοκράτορα.

with the Byzantine Empire during this period, but it was not yet the primary target of the imperial policy», βλ. N. GARSOÏAN, 2004d, σ.144. Με τη σειρά του ο Ghewondyan έχει τονίσει ότι για βυζαντινά επεκτατικά σχέδια εις βάρος της Αρμενίας, μπορούμε να μιλάμε μόνο από το α' μισό του ΙΑ' αι, βλ. A. TER-GHEWONDYAN, 1981, σ.148.

²⁷⁷ E.JANSSENS, 1972, σ.393.

**Κεφάλαιο 5.
Η ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΑΡΑΒΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΣΤΗΝ ΑΡΜΕΝΙΑ.**

α') Χαλιφικές πολιτικές απέναντι στην αραβοκρατούμενη Αρμενία: Η μεγάλη αποτυχία

Ένα βασικό ερώτημα που ανακύπτει από τη μελέτη της μεσαιωνικής ιστορίας της Αρμενίας είναι το γιατί απέτυχαν τα δύο διάδοχα αραβικά Χαλιφάτα να ενσωματώσουν πλήρως τη χώρα στο αραβικό κράτος. Φυσικά δε μιλούμε για την πολιτική-διοικητική ενσωμάτωση, η οποία επιτεύχθηκε οριστικά από τις αρχές του όγδοου αιώνα, αλλά το γιατί σε αντίθεση με τις άλλες κατακτημένες περιοχές (όπως Συρία, Αίγυπτος, Παλαιστίνη και σε μικρότερο βαθμό και το Ιράν) η Αρμενία ουδέποτε «αραβοποιήθηκε», πόσο μάλλον «ισλαμοποιήθηκε». Γιατί, με λίγα λόγια, οι Άραβες Χαλίφες απέτυχαν παταγωδώς να εντάξουν τη χώρα στον ισλαμικό κόσμο; Η αποτυχία αυτή, την οποία έχουν ήδη σημειώσει οι Laurent-Canard¹, γίνεται ακόμη πιο ενδιαφέρουσα, όταν ο ερευνητής αναλογιστεί την ειδική πολιτική και διοικητική μεταχείριση που επιφύλαξαν οι Άραβες ηγεμόνες στην Αρμενία. Η πικρία των ηγετικών κύκλων του Χαλιφάτου για την «αγνωμοσύνη» των Αρμενίων εκφράζεται άριστα από το Θωμά Artsruni, ο οποίος βάζει στο στόμα του Χαλίφη al-Mutawakkil τα ακόλουθα: «Εδώ και πολύ καιρό, από τους βασιλικούς προγόνους μας μέχρι και την εποχή μας, πολλά έθνη και βασιλιάδες κατακτήσαμε και υποτάξαμε στην εξουσία μας και σε κανέναν άλλον δε δείξαμε το ενδιαφέρον και φροντίδα, όπως (δείξαμε) σε εσάς και τη χώρα σας. Εσείς, όμως, μονίμως σκέφτεστε εχθρικά εναντίον μου και δεν κάνετε αποδεκτούς όσους έρχονται κοντά σας από τους κυβερνήτες της χώρας, τους διοικητές και τους βασιλικούς επιστάτες, τους οποίους εμείς αποστέλλουμε. (Αλλά) μαζεύετε στρατό, σχηματίζετε ιππικό και προχωρείτε σε μάχες και πολέμους και καταστρέφετε με το ξίφος τα στρατεύματά μας»².

¹ LAURENT-CANARD, 1980, σ.217-218.

² Tovma Artsruni, σ.155 (VARDANYAN, 1978, σ.169. THOMSON, 1985, σ.221) : « ի քաղաւ ժամանակաց լեալ թագաւոր նախնեաց մերոց և մինչ առ մեզ հասեալ, և քաղաւ ազգք և թագաւորք են գոր նուաճեալ ունիմք ընդ ձեռամբ մերոյ տէրութեանս. և ոչ առ մի որ այդչափ

Δεν υπάρχουν σοβαρές αμφιβολίες για τους λόγους που γέννησαν αυτή την πολιτική. Η Αρμενία κατακτήθηκε, όπως είδαμε, στα τέλη της εκπληκτικής ισλαμικής προέλασης εναντίον των βυζαντινών και των σασσανιδικών θέσεων. Όταν οι επιθέσεις σε αυτήν άρχισαν, το Βυζάντιο είχε συνέλθει από το πρώτο σοκ και έδειχνε αποφασισμένο να δώσει έναν αποφασιστικό αγώνα, για να μη χάσει τον έλεγχο του Καυκάσου. Συγχρόνως, το πρώτο Χαλιφάτο άρχισε να κλυδωνίζεται από εσωτερικές συγκρούσεις. Όπως πολύ εύστοχα έχει λεχθεί³, οι Άραβες γρήγορα κατάλαβαν ότι τη χώρα θα κέρδιζε όποια από τις δύο δυνάμεις ήταν διατεθειμένη να αποδεχθεί τη διατήρηση της αυτόνομης εξουσίας των Αρμενίων αριστοκρατών. Η επιτυχία αυτή πρέπει να χρεωθεί στο Muawiyah, του οποίου την έξυπνη πολιτική διαχείρισης του γεγονότος ότι η πλειονότητα των υπηκόων του δεν ήταν μουσουλμάνοι δικαίως επαινούν οι σύγχρονοι ιστορικοί⁴.

Η χαλάρωση της πίεσης του πρώτου αραβικού κύματος κατακτήσεων, η ισχυρή αντίσταση των Αρμενίων απέναντι στις πρώτες αραβικές επιδρομές, η αποφασιστικότητα του Βυζαντίου για τη διατήρηση του ελέγχου πάνω στη χώρα, η απειλή των Χαζάρων και τέλος οι εσωτερικές αραβικές διαμάχες βοήθησαν δίχως άλλο την αραβική αντίληψη. Όπως άλλωστε έχει επισημάνει ο Kaegi, η αραβική στρατηγική αυτή την περίοδο περιλάμβανε μία σταθερή αποφυγή του «πολέμου φθοράς»⁵, είδος πολέμου που το ορεινό έδαφος της Αρμενίας επέτρεπε στους πολεμιστές της να ασκήσουν επί μακρόν⁶. Δεν προκαλεί λοιπόν εντύπωση ότι ήδη από τις πρώτες συνθήκες μεταξύ Αρμενίων και Αράβων η βάση τους ήταν ο

խնամ և հոգաբարձություն անկար, որչափ ընդ ձեզ և ընդ աշխարհ ձեր. որք աստիկ զընդհանն ինձ խոլայիք միշտ, և անընդունակք լինեիք՝ որ ի մեզ աստիցեպարն հաղարապետք և վերակացոք աշխարհիս մերոյ և խնամատարք արքունի հոգաբարձութան գային աս ձեզ. զօրս գունարեիք, այրուծի կազմեիք, մարտս և պատերազմունս զրգռեիք, ճակատ դնեիք և զգրս մեր ի սաստկունն սրոյ մատնեիք».

³ Ş.M. DIYĀB, 1978, σ.65. Παρόμοια θέση εκφράζει και ο al-SAĪYED, ο οποίος θεωρεί ότι ο Muawiyah είχε κατανοήσει ότι δεν μπορούσε ο αραβικός στρατός να κρατήσει υποταγμένη δια παντός αυτή την ορεινή χώρα, γεγονός που τον ανάγκασε να αποδεχθεί την εξουσία ενός έμπιστου Αρμένιου τοποτηρητή των αραβικών συμφερόντων, βλ. A. al-SAĪYED, 1972, σ.71. Βλ. επίσης, V. ISKANYAN, 1991, σ.492-493. M. JINBASHIAN, 2000, σ.71-74.

⁴ Βλ. ενδεικτικά, R. HOYLAND, 2015, σ.130-131.

⁵ W. KAEGI, 2008, σ.368.

⁶ Τη φύση του εδάφους της Αρμενίας, ως έναν από τους λόγους που γέννησαν αυτή την ιδιότυπη πολιτική των Αράβων, έχει επισημάνει πολύ σωστά και ο Toynbee, βλ. A. TOYNBEE, 1973, σ.395.

σεβασμός της αρμενικής αυτονομίας. Όμως το ερώτημα δεν αφορά αυτή την περίοδο, αλλά την περίοδο της παγίωσης της αραβικής κυριαρχίας στην Αρμενία, από τις αρχές δηλαδή του όγδοου αιώνα. Όταν δηλαδή το ενδεχόμενο μιας βυζαντινής ανακατάληψης της χώρας φάνταζε ανέφικτο, με τους Βυζαντινούς να έχουν αποτραβηχτεί πίσω από τις οροσειρές του Ταύρου και οι εμφύλιες διαμάχες έδωσαν στους ίδιους τους Άραβες ένα ακόμη πιο συγκεντρωτικό κράτος από το πρώιμο Χαλιφάτο. Ακόμη και τότε η κατάσταση λίγο άλλαξε στη χώρα και δικαιολογημένα ο αραβολόγος Kennedy τη χαρακτηρίζει μία «περιβόητα δύσκολη, μεθοριακή επαρχία»⁷. Και είναι εδώ που ο ερευνητής χρειάζεται να στρέψει το βλέμμα του, ώστε να προσπαθήσει να κατανοήσει τις αιτίες αυτής της πραγματικότητας.

Αναμφίβολα κάποιος μπορεί να δώσει πολλές πιθανές απαντήσεις. Θα μπορούσε να εστιάσει στις ίδιες τις αραβικές πολιτικές που είχαν την τάση να παραχωρούν αρκετά περιθώρια αυτονόμησης στους Αρμένιους υπηκόους του Χαλίφη⁸. Όμως η αλήθεια είναι ότι παρότι βέβαια υπήρξαν παρόμοιες πολιτικές, ωστόσο υπήρξαν Άραβες ηγεμόνες που ακολούθησαν με επιμονή μία πολιτική που στόχευε στην πλήρη ενσωμάτωση της χώρας στο ισλαμικό κράτος. Όπως είναι φυσικό, τέτοιες πολιτικές είχαν ως κύριο άξονα τον τερματισμό της δύναμης των αριστοκρατών και της Αρμενικής Εκκλησίας⁹, των δύο δηλαδή παραγόντων που

⁷ H. KENNEDY, 2007, σ.86.

⁸ Πρβλ. τη θέση των Laurent-Canard, οι οποίοι θεωρούν ότι οι Άραβες ακολουθούσαν μία συστηματική πολιτική για την καταστολή και την καταστροφή της αρμενικής δύναμης, βλ. LAURENT-CANARD, 1980, σ.215.

⁹ Αντίθετα, σύμφωνα με την ανάλυση του Jinbashian, οι τρόποι με τους οποίους επιχειρήθηκε ο εξαραβισμός της Αρμενίας ήταν 1^{ον}) η καταστροφή του συστήματος των nakharar και 2^{ον}) η απομόνωση της Αρμενικής Εκκλησίας από τη Βυζαντινή, M. JINBASHIAN, 2000, σ.124-125. Γίνεται φανερό ότι οι αναλύσεις μας διαφέρουν μόνο στο δεύτερο σκέλος, σε σχέση δηλαδή με τις επιθυμίες των Αράβων σχετικά με την Εκκλησία. Εμείς θεωρούμε ότι η επιθυμία των Αράβων να κρατήσουν την Αρμενική Εκκλησία μακριά από βυζαντινές επιρροές δεν πρέπει να συνδέεται με την επιθυμία για εξαραβισμό της χώρας, αφού αφ' ενός την πολιτική αυτή ακολουθούσαν και οι ηγεμόνες που δεν έδειξαν την επιθυμία να αναιρέσουν την αυτονομία της χώρας και αφ' έτερου η επιτυχία ενός τέτοιου εγχειρήματος δεν είχε στην πραγματικότητα τίποτα να προσφέρει στη διαδικασία εξαραβισμού ή εξισλαμισμού της χώρας, αντίθετα μάλιστα μπορεί να λεχθεί ότι θωράκιζε την αρμενική ταυτότητα απέναντι σε τέτοιες απόπειρες.

Συμπερασματικά, θα πρέπει να δούμε τις δύο πολιτικές απέναντι στην Αρμενική Εκκλησία (επιθετική ή πολιτική ανοχής) σε αντιστοιχία με τη γενικότερη αραβική πολιτική

διατηρούσαν αλώβητη την εθνική συνείδηση του αρμενικού λαού, παρά την πολιτική κυριαρχία των Αράβων. Ο πρώτος, για παράδειγμα, ostikan της χώρας, Abū Shaykh ibn ‘Abdullah, ακολούθησε μία πολιτική, που σύμφωνα με τον Ghewond, είχε στόχο να τερματίσει την αυτονομία των Αρμενίων αριστοκρατών. Οι σκληρές αυτές τακτικές του ibn ‘Abdullah οδήγησαν, όπως είδαμε παραπάνω, μάλιστα στην επανάσταση του 703. Παρότι όμως ο Muḥammad b. Marwān κατέστειλε την επανάσταση, η κατάσταση ουσιαστικά δεν άλλαξε: ο διάδοχος του ‘Abd al-Malik (Χαλίφη την εποχή αυτής της εξέγερσης), al-Walīd, βλέποντας ότι ακόμη και άνδρες όπως ο Smbat Bagratuni συμμαχούσαν με τους Βυζαντινούς¹⁰: **«στο πρώτο έτος της ηγεμονίας του σχεδιάσε να ξεριζώσει τους πριγκιπικούς οίκους και το ιππικό τους από τη γη της Αρμενίας...Αυτός έλεγε ότι αυτοί (οι Αρμένιοι ishkhan) αποτελούσαν εμπόδιο και σκάνδαλο για το βασίλειό μας (το Χαλιφάτο)»¹¹**, γεγονός που φανερώνει τόσο τη συνειδητοποίηση της κατάστασης εκ μέρους της αραβικής κεντρικής κυβέρνησης, όσο όμως και την αποτυχία των αρχικών πολιτικών επιδιώξεων του ‘Abd al-Malik σχετικά με τη χώρα¹².

Με βάση το παραπάνω παράδειγμα, όπως και των μεταγενέστερων αρμενικών εξεγέρσεων, θα μπορούσε επίσης να ειπωθεί ότι το Χαλιφάτο δίσταζε

απέναντι στην Αρμενία: σεβασμός της αυτονομίας ή προσπάθεια οριστικής κυριαρχίας, που όπως θα δούμε υπήρξαν οι δύο αντιθετικές όψεις της αραβικής πολιτικής απέναντι στη χώρα. Πρβλ. Μ. JINBASHIAN, 2000, σ.133, όπου θέλει την αραβική πολιτική απέναντι στην Εκκλησία να μένει ουσιαστικά αναλλοίωτη από την εποχή του Muawiyah. Νομίζουμε όμως ότι έχει δίκιο ο Shahinyan, όταν σχετίζει την παύση της οικοδόμησης νέων εκκλησιών στην Αρμενία κατά τον 8^ο αιώνα, αλλά και την παράλληλη οικοδόμηση μουσουλμανικών τεμενών στην περιοχή με τη γενικότερη αραβική πολιτική, βλ. Α. SHAHINYAN, 2014, σ.161-163.

¹⁰ Η σύνδεση της κοινής επιχείρησης Βυζαντινών και Smbat με την απόφαση του Walid έχει προταθεί και από τον Grousset, βλ. R. GROUSSET, 1973, σ.313.

¹¹ Ghewond, σ.54 (ARZUMANIAN,2007, σ.64):«Սա յառաջումս ամի իշխանութեան իրոյն հրհեցաւ բարնալ յաշխարհէ շայն զոռնիս նախարարաց նոցին հեծելովք... զի ասէր էրէ վիշտ խոց էլ գայթակրիւն ինէլոցն իշխանութեանս վերոյ»: Επίσης Vardan, σ.72 (THOMSON, 1989, σ.179): **«Πέθανε ο Abdlmelik και ο γιος του Vlit’ πήρε τη θέση του. (Αυτός) διέταξε τον Mahmet (τον Muḥammad ibn Marwān) να καταστρέψει τους Αρμένιους ευγενείς (azat)»** («Մեռաւ Ամըրլմէլիք, և ան զտէրին Վլիթ որոյն նրա, որ հրամայէ Մահմէտի բարնալ գաղատսն շայն»): Ο Toumanoff θεωρεί ως επινοητή αυτού του σχεδίου τον περιφερειάρχη Muḥammad ibn Marwān, βλ. C. TOUMANOFF, 1966, σ.607.

¹² Οι οποίες μπορεί να συνοψιστούν άριστα ως εξής: *«‘Abd al-Malik did not like the autonomy granted to the Armenians...he wanted to put an end to this autonomy and bring the land under firm Arab control»*, βλ. Μ. JINBASHIAN, 2000, σ.123.

να επιμείνει στις δυσάρεστες αυτές πολιτικές, φοβούμενο ότι θα προκαλούσαν αποσταθεροποίηση της περιοχής και συνεχείς εξεγέρσεις, των οποίων την καταστολή δυσχέραινε σημαντικά το γεωγραφικό ανάγλυφο της χώρας¹³. Όμως, αυτό το επιχείρημα αποδυναμώνεται, όταν λάβουμε υπόψη, ότι ακόμη και μετά από οριστικές καταστολές των αρμενικών επαναστάσεων, Άραβες ηγεμόνες, που αρχικά είχαν φανερώσει πολιτικές στοχεύσεις για πλήρη τερματισμό της αυτονομίας της χώρας, δε δίστασαν να συμβιβαστούν με τους Αρμένιους. Αναφερθήκαμε παραπάνω στην επιθυμία του Ομεϋάδη Χαλίφη al-Walīd για την ανάγκη καταστροφής της δύναμης των *ishkhan*, ωστόσο ήταν αυτός ο ίδιος Χαλίφης που μετά τα γεγονότα του 705 (πυρπόληση *nakhharar* σε εκκλησίες) αναγκάστηκε να αποσύρει από τη διοίκηση της Βόρειας Περιφέρειας το *Muhammad b. Marwān*, λόγω των παραπόνων των Αρμενίων αριστοκρατών και βέβαια της επιθυμίας του να ομαλοποιήσει την κατάσταση στην επαρχία¹⁴.

Μία άλλη πιθανή ερμηνεία αποτελεί αναμφίβολα η επιφυλακτικότητα των αραβικών αρχών για την αλλαγή ισορροπιών στην περιοχή, τη στιγμή που οι Αρμένιοι χριστιανοί αποτελούσαν τη συντριπτική πλειοψηφία των κατοίκων της. Κανείς δεν μπορεί να αρνηθεί τη σημασία του παραπάνω στοιχείου, ωστόσο όπως έχουμε δει, ήδη από τον 8^ο αιώνα, ξεκίνησε μία αθρόα εισροή Αράβων εποίκων στη χώρα. Όμως εκτός από λίγες περιπτώσεις, και ιδίως αυτή του *Hārūn*, οι Άραβες ηγεμόνες έδειξαν μία γενικότερη απροθυμία για τη στήριξη τέτοιων πολιτικών. Εκτός από τους πολιτικούς λόγους (φόβος για ανυπακοή των *mutaghalliba*) που προκαλούσαν τέτοιες προσεγγίσεις, γενικά το παραπάνω αποτελεί περισσότερο ένα ακόμα σύμπτωμα της αποτυχίας της αραβικής πολιτικής, παρά εξήγησή της. Μία διαφορετική, και λιγότερο πειστική, απάντηση θα μπορούσε να αποτελέσει απλά η γεωγραφική θέση της Αρμενίας δίπλα στη βυζαντινή μεθόριο, η οποία οδήγησε τους Χαλίφες στην προσπάθεια αποφυγής κάθε κίνησης που θα έθετε σε κίνδυνο την κυριαρχία τους σε αυτή την ευαίσθητη στρατηγικά περιοχή. Αλλά και αυτή η θέση δεν μπορεί να απαντήσει πλήρως την αραβική αποτυχία στην Αρμενία, ειδικά, αν την συγκρίνουμε με το παράδειγμα των εγγύτερων στα

¹³ S.M. DIYĀB, 1984, σ.48.

¹⁴ Ghewond, σ.58-59 (ARZOUNIAN,2007, σ.66).

βυζαντινά σύνορα περιοχών της τέταρτης Αρμενίας ή και της Κιλικίας, περιοχές που εξαραβίστηκαν και εξισλαμίστηκαν με σχετικά γοργούς ρυθμούς.

Ακόμη ένας παράγοντας που θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι λειτούργησε ως τροχοπέδη στην απόπειρα ενσωμάτωσης της Αρμενίας στο Χαλιφάτο ήταν η αραβική πρακτική της παραχώρησης γραπτών συμφωνιών-συμβολαίων στους Αρμένιους αριστοκράτες την εποχή της κατάκτησης της χώρας¹⁵. Βάσει αυτών διασφαλιζόνταν στους nakharar οι θρησκευτικές τους ελευθερίες και τα κυριαρχικά/κληρονομικά δικαιώματά τους επί των κτήσεων τους¹⁶ με αντάλλαγμα κυρίως την πληρωμή φόρων, τη νομιμοφροσύνη τους προς το Χαλιφάτο και τη συνδρομή τους, μέσω του αρμενικού ιππικού, στους πολεμικούς αγώνες των Αράβων. Με αυτό τον τρόπο, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι το Χαλιφάτο είχε δέσει τα χέρια του, αφού η επιτυχία των πολιτικών ενσωμάτωσης της χώρας ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με την εξάλειψη της δύναμης των Αρμενίων αριστοκρατών. Η αλήθεια, όμως, είναι ότι η νομική ισχύς αυτών των συμφωνιών ακυρωνόταν, όταν ένα από τα δύο συμβαλλόμενα μέρη δεν τηρούσε τις υποχρεώσεις και τα καθήκοντά του¹⁷. Φυσικά αυτό που ακύρωνε αυτοστιγμεί την ισχύ αυτών των συμφωνιών ήταν οι εκδηλώσεις εξεγέρσεων και επαναστάσεων από τους Αρμένιους. Ακόμη όμως και από τις παταγώδεις αποτυχίες αυτών των επαναστάσεων δεν επωφελήθηκε η αραβική ηγεσία. Με αυτό τον τρόπο γίνεται φανερό ότι δε μπορούμε να αποδώσουμε τη μη-αποτελεσματικότητα των αραβικών πολιτικών στην ύπαρξη αυτών των νομικών συμβάσεων.

Γιατί λοιπόν το Χαλιφάτο αναγκαζόταν ακόμη και ύστερα από τις σκληρές καταστολές των αρμενικών επαναστάσεων να συμβιβάζεται με τους Αρμένιους

¹⁵Η καλύτερη μέχρι σήμερα μελέτη αυτών των συμφωνιών μεταξύ Αράβων και Αρμενίων και των υποχρεώσεων και δικαιωμάτων που αυτές όριζαν για κάθε πλευρά παραμένει σχετικό άρθρο του Ghewondyan, βλ. A. TER-GHEWONDYAN, 1974. Οι συνθήκες αυτές δεν περιορίζονταν βέβαια στις σχέσεις με τους Αρμένιους. Αποτελούσαν πάγια πρακτική των Αράβων να ρυθμίζουν τις λεπτομέρειες της αραβικής κυριαρχίας επί των μη-μουσουλμάνων υπηκόων τους (dhimmī) με τέτοιες συνθήκες, εξ ου και η παράλληλη ονομασία των dhimmī ως *ahl al-ahd* (λαό των συνθηκών), βλ. ενδεικτικά, A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.186. K. YUZBASHYAN, 1988, σ.38-42. S. DADOYAN, 2011, σ.58-61.

¹⁶ Για τη σύνδεση αυτών των συμφωνιών με τα κληρονομικά δικαιώματα των nakharar, βλ. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.185-187.

¹⁷ A. TER-GHEWONDYAN, 1975, σ.76. K. YUZBASHYAN, 1988, σ.41.

ishkhan; Γιατί θεωρούσε την κατοχή της χώρας τόσο σημαντική¹⁸; Γιατί ακόμη και στο ζενίθ της δύναμής τους οι Αββασίδες (επί Hārūn) συνέχισαν να δίνουν διοικητικές θέσεις σε Αρμένιους αριστοκράτες που μάλιστα στη συγκεκριμένη περίπτωση είχαν υπηρετήσει για χρόνια ως ανώτατοι αξιωματούχοι στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία;

Θεωρούμε ότι η λύση βρίσκεται, ίσως παραδόξως, κυρίως στη μεγάλη πολεμική ικανότητα του αρμενικού ιππικού και την αξία του για τους Άραβες στρατηγούς. Οι Αρμένιοι, σε αντίθεση με τους Σύρους και τους Αιγύπτιους, είχαν μία ανεξάρτητη από την Αυτοκρατορία πολεμική δύναμη, την οποία ήδη από την πρώτη συμφωνία των Αράβων με το Rshtuni, είχαν προσφέρει για υπηρεσία στους αραβικούς σκοπούς. Φυσικά η πρακτική του πρώιμου Χαλιφάτου να συμφωνήσει με τους Αρμένιους για την παροχή στρατιωτικών υπηρεσιών δεν αποτελούσε καινοτομία. Υπήρξε συνέχεια της ίδιας ακριβώς πρακτικής των Σασσανιδών, τους οποίους άλλωστε οι Άραβες αντικατέστησαν ως η κυρίαρχη δύναμη της Εγγύς Ανατολής¹⁹. Και αυτοί λοιπόν, όπως οι προκάτοχοί τους, είχαν να επιλέξουν από τη μια την αύξηση της ισχύος τους και από την άλλη την πλήρη καθυπόταξη της χώρας. Η Nersessian έχει, με ξεκάθαρο τρόπο, διατυπώσει το ίδιο πρόβλημα της Αρμενίας για Βυζαντινούς και Πέρσες: «Δεδομένης της σπουδαιότητας του στρατού των ιππέων που είχαν σχηματίσει οι *nakhharar* και της δεδομένης ανδρείας αυτών των πολεμιστών, κάποιος μπορεί εύκολα να καταλάβει γιατί και το Βυζάντιο και η Περσία αποζητούσαν εναγωνίως να κερδίσουν τον έλεγχο της Αρμενίας και να χρησιμοποιήσουν τα αρμενικά αποσπάσματα στην άμυνα των συνόρων τους, όπως και στους πολέμους τους. Αλλά γίνεται εξίσου σαφές γιατί ο έλεγχος της γης δεν θα μπορούσε ποτέ να είναι ολοκληρωτικός, όσο οι *nakhharar* διατηρούσαν τις

¹⁸Είναι χαρακτηριστικά τα γραφόμενα του Wellhausen, ο οποίος αναφερόμενος στα πρώιμα χρόνια της διακυβέρνησης του 'Abd al-Malik σημειώνει: «*It is striking that 'Abd al-Malik did not then remove his hand entirely from Armenia, even though Mesopotamia and Mosul were not yet in his power*», βλ. J. WELLHAUSEN, 2004, σ.47.

¹⁹LAURENT-CANARD, 1980,σ.106.Έχει διασωθεί μάλιστα ένα αρχείο, πιθανότατα της εποχής του Χοσρόη Α', που ανέφερε λεπτομερώς πόσους ακριβώς άνδρες όφειλε ο κάθε αριστοκρατικός οίκος να συνεισφέρει στο αρμενικό σώμα ιππικού, το οποίο υπηρετούσε το βασιλικό στέμμα, βλ. C. TOUMANOFF, 1963, σ.135-136, 234-239. A.E. REDGATE, 2006, σ.160. Για τις στρατιωτικές υποχρεώσεις των Αρμενίων αριστοκρατών απέναντι στον επικυρίαρχό τους, βλ. C. TOUMANOFF, 1963, σ.117-118.

φεουδαρχικές τους δυνάμεις. Περιχαρακωμένοι (οι *nakharar*) με το ιππικό τους στις οχυρωμένες πόλεις και στα ορεινά φρούρια, σχημάτιζαν σημαντικά κέντρα αντίστασης»²⁰. Αυτοί οι 15.000 ιππείς ήταν που, έστω και ασυνείδητα, όχι μόνο διατήρησαν τη σχετική αυτονομία της *Armīnya*, αλλά συνέβαλαν τα μέγιστα ακόμη και στη διατήρηση της αρμενικής εθνικής ταυτότητας.

Κάθε ένας λοιπόν που στέκεται μπροστά σε αυτό το παράδοξο πρέπει να έχει κατά νου ότι δεν είχαν -και δεν έχουν- όλοι οι ηγέτες την πολιτική οξύνοια να μειώσουν την πραγματική ισχύ για χάρη μίας μελλοντικής αύξησης της δυναμικής ισχύος. Αυτό ακριβώς συνέβαινε και στην περίπτωση της Αρμενίας. Το σώμα του αρμενικού ιππικού ήταν αρκετά μεγάλο και αξιόμαχο, ώστε να κάνει κάθε Χαλίφη διστακτικό στο να περιπλέξει τα πράγματα στη χώρα, εφαρμόζοντας μία πολιτική αφομοίωσης και εξαραβισμού, διακινδυνεύοντας να χάσει την υπηρεσία του. Πρέπει να σημειωθεί ότι η ύπαρξη του αρμενικού στρατιωτικού αποσπάσματος ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με το ιδιότυπο φεουδαρχικό σύστημα της χώρας, γεγονός που ουσιαστικά του παρείχε εγγυήσεις ασφάλειας για τη διατήρησή του. Με απλά λόγια, ο Χαλίφης που θα ήθελε να προωθήσει την πλήρη αραβοποίηση της χώρας θα έπρεπε πρώτα να καταστρέψει την κοινωνία των *nakharar*²¹, κάτι που όμως ταυτόχρονα θα σήμαινε και τον τερματισμό της ζωής του αρμενικού στρατού.

Ακόμη όμως και όταν κάποιος Άραβας ηγέτης αποφάσισε να πάρει το ρίσκο με πολιτικές εξόντωσης των Αρμενίων αριστοκρατών²², η μορφολογία του εδάφους της χώρας καθιστούσε την οριστική επιτυχία τέτοιων πρακτικών χρονοβόρα. Ο μελετητής θα παρατηρήσει ότι αυτό δεν ήταν άγνωστο στους ίδιους τους Χαλίφες: οι περίοδοι που παρατηρούνται τέτοια μέτρα ήταν χρόνια σχετικής ειρήνης ανάμεσα στους Άραβες και τους εχθρούς τους. Όμως όταν σημειώνονταν κάποια

²⁰ S. NERSESSIAN, 1973, σ.293-294.

²¹ Αυτό άλλωστε φανερώνει και η μόνη επιτυχής απορρόφηση αρμενικών εδαφών από το Βυζάντιο κατά την ηγεμονία του Ιουστινιανού, ο οποίος σύμφωνα με ένα δυτικό ιστορικό: «*In thus destroying the historic structure of Armenian society on the Roman side of the partition-line, Justinian had deprived the Armenian people of its survival-power within these limits*», βλ. A. TOYNBEE, 1973, σ.404. Βλ. επίσης, J. PREISER-KAPPELLER, 2010, σ.141.

²² Οι αραβικές πολιτικές πάντως που στρέφονταν εναντίον της δύναμης των *nakharar* δεν αποτελούσαν, όπως θα δούμε, τον κανόνα. Πρβλ. H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.128,130-131.

ένταση στις σχέσεις με το Βυζάντιο ή τους Χάζαρους, γρήγορα αυτές οι πολιτικές ακυρώνονταν και αναζητούνταν κάποιος συμβιβασμός με τους Αρμένιους αριστοκράτες, έτσι ώστε οι Αρμένιοι να επανέλθουν στις τάξεις του χαλιφικού στρατού. Προς επίρρωση τούτου αρκεί να δούμε ξανά τα μέτρα των αραβικών κυβερνήσεων που οδήγησαν στις τέσσερις μεγάλες αρμενικές επαναστάσεις, την εξέλιξη αυτών καθώς το τελικό αποτέλεσμα της αραβικής καταστολής.

Η πρώτη μεγάλη επανάσταση στην αραβοκρατούμενη Αρμενία εκδηλώθηκε ήδη στις απαρχές αυτής τις περιόδου, όταν και ο πρώτος κυβερνήτης της επαρχίας σχεδίαζε, όπως υποστηρίζεται, τη δήμευση των επικρατειών των nakharar και τον αναδασμό της γης μεταξύ της αραβικής ελίτ. Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία του Ghewond: **«Αυτός (ο ostikan Abdullah) είχε καταστρώσει το διαβολικό σχέδιο για την εξάλειψη των αριστοκρατικών οίκων της αρμενικής γης μαζί με το ιππικό τους»**²³. Συγχρόνως ο Καθολικός μαζί με μία ομάδα ευγενών αποστάληκαν αιχμάλωτοι στη Δαμασκό, κίνηση που μαζί με τις λεηλασίες εκκλησιών δείχνει ότι ο ostikan θεωρούσε ότι για την επιτυχία του σχεδίου του ήταν απαραίτητη η οριστική αποδυνάμωση της Αρμενικής Εκκλησίας.

Αυτές οι κινήσεις οδήγησαν τελικά στην εκδήλωση της πρώτης αρμενικής επανάστασης, το 703, η αποτυχία της οποίας οδήγησε σε ένα μαζικό κύμα μετανάστευσης των Αρμένιων αριστοκρατών στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Για τον Ghewondyan η επανάσταση αυτή σε συνδυασμό με την στρατηγική θέση της Αρμενίας ήταν που οδήγησε στην ακύρωση των αραβικών σχεδίων²⁴. Η ερμηνεία αυτή αποδεικνύεται ισχυρή, όταν αναλογιστούμε ότι το Χαλιφάτο δεν προχώρησε ούτε καν στη δήμευση των κτήσεων αυτών των αριστοκρατών που διέφυγαν στο Βυζάντιο, αλλά απεναντίας, το 709, έσπευσε να τους καλέσει πίσω -μέσω του ostikan ‘Abd al-Azīz- δίνοντάς τους εγγυήσεις για την ασφάλεια των ιδίων και των

²³ Ghewond, σ.43 (ARZOUMANIAN,2007, σ.59): «Որոշ խորհուրդ վաս իմէջ արեւել բարնալ զարաւսախաւսիւր սոսնիմ յաշխարհէ շայնց հաւնէրձ նոցին հեծելովք». Βλ. επίσης Vardan, σ.71 (THOMSON, 1989, σ.179). Αναλυτικά για την πολιτική του Abu Shaykh ibn ‘Abdallah, βλ. M. JINBASHIAN, 2000, σ.128-131.

²⁴ A. TER-GHEWONDYAN, 1982, σ.44-45 (μτφρ: A.TER-GHEWONDYAN, 2008, σ.413).

περιουσιών τους²⁵. Οι ενδείξεις επομένως μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι ακόμη και αν αρχική επιδίωξη των Αράβων ήταν η οριστική κατάλυση της δύναμης των ishkan, ωστόσο νέες εξελίξεις ή υπολογισμοί οδήγησαν τους κατακτητές να αναθεωρήσουν αποδεχόμενοι, πλέον, το ρόλο αυτών των αριστοκρατών στη διοίκηση της χώρας. Την αιτία τη διατυπώνει με σαφή τρόπο η Garsoïan: «οι Άραβες είχαν ακόμη ανάγκη τη συνεργασία με τους Αρμένιους μπροστά στην απειλή των Χαζάρων»²⁶.

Ιδιαίτερα ανεκτική ήταν και η διακυβέρνηση του «εусεβούς» Χαλίφη ‘Umar B’ (717-720) απέναντι στους dhimmī, γεγονός που αντικατοπτρίζεται και στις θετικές περιγραφές αυτού του Χαλίφη στα έργα των Αρμενίων ιστορικών²⁷, αλλά κυρίως στις άριστες σχέσεις του Χαλίφη με τον Καθολικό Ιωάννη της Ojun²⁸. Υπό αυτές τις συνθήκες δε μπορεί να θεωρηθεί τυχαίο ότι ο μητροπολίτης Syunik και ιστορικός του 13^{ου} αιώνα, Step’annos Orbēlean θεωρεί, λανθασμένα βέβαια, ότι ήταν επί των ημερών αυτού του Ιωάννη που η Αρμενία «καθάρισε» από την αίρεση

²⁵ Ghewond, σ.58-59 (ARZUMANIAN,2007, σ.66). Για τη χρονολογική τοποθέτηση του γεγονότος, βλ. A. TER-GHEWONDYAN, 1964, σ.124 (A. TER-GHEWONDYAN, 1966, σ.189). Για την τοποθέτηση του ‘Abd al-Azīz στο οστικανάτο, βλ. Khalīfa, σ.291 (A. TER-GHEWONDYAN, 2005, σ.148).

²⁶ N. GARSOÏAN, 2004c, σ.127. Βλ. επίσης C. TOUMANOFF, 1966, σ.607.

²⁷ Ο Ghewond αναφέρει για αυτόν: «**Λέγεται ότι αυτός ήταν ο πιο ευγενής από όλους τους άνδρες του έθνους του**» («Ձուս ւսւկն ազնւալիւնազնյն քան զամէնայն արւ ազգասնիւի իրոյ»), βλ. Ghewond, σ.66 (ARZUMANIAN,2007, σ.70). Η εικόνα αυτή διαφέρει αισθητά από τις πληροφορίες βυζαντινών και συριακών πηγών, στις οποίες ο ίδιος ηγεμόνας επικρίνεται για τη σκληρή του στάση απέναντι στους χριστιανικούς πληθυσμούς, βλ. Θεοφάνης, σ.614. Μιχαήλ ο Σύρος, τ.2, σ.488-489. Bar Hebraeus, σ.117.

Αναμφίβολα ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αφήγηση του Kirako Gangzaketsi’i, ο οποίος συνδέει τη συμπεριφορά αυτού του Χαλίφη απέναντι στους Χριστιανούς με τη θρυλική αλληλογραφία του με τον Λέοντα Γ’. Βλ. Kirakos Gangzaketsi’i, σ.66 (BEDROSIAN,1986, σ.60): «**Μετά τον Σουλεϊμάν, την εξουσία κατείχε ο Ομάρ. Ήταν ο Ομάρ που έγραψε στον αυτοκράτορα Λέοντα για να λάβει πληροφορίες για το δόγμα των Χριστιανών. Ο αυτοκράτορας έγραψε μία απάντηση γεμάτη σοφία, γελοιοποιώντας την πίστη του Ομάρ. Όταν ο Ομάρ τη διάβασε, ντράπηκε πολύ...και έκτοτε ήταν ευνοϊκός απέναντι σε όλους τους Χριστιανούς και ιδίως απέναντι στους Αρμένιους**». («Եւ զկնի Սուլէյման արքայ զիշխանութիւնն Օմար: Սա գրեաց ար Լեւոն կայր տէրէկանայ վասն քրիստոնէական ռուսանցս: Եւ կայրն գրէ պատասխանի ի իսաստութեամբ՝ կարի ձաղերով զօրէնս նոցա: Եւ իրրէ ընթերցաւ Օմար, ամաշեաց զամօթ մեծ...եւ այնտիկտե քարենտութեամբ կայր ար ամէնայն քրիստոնէայն, եւ առաւել ար ազգս հայոց:»).

²⁸ M. JINBASHIAN, 2000, σ.166-170. N. GARSOÏAN, 2004c, σ.128. S. DADOYAN, 2011, σ.71-73.

του Καθολικού Έζρα, της σύμπλευσης δηλαδή με τη Βυζαντινή Εκκλησία²⁹. Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι επί των ημερών του 'Umar B', δόθηκε γενική αμνηστία σε όλους τους αιχμάλωτους και εξόριστους Αρμένιους, ενώ η αραβική διοίκηση της χώρας κάλεσε τους εναπομείναντες πρόσφυγες που είχαν καταφύγει στο Βυζάντιο μετά την επανάσταση του 703-705 να επιστρέψουν στις εστίες τους³⁰.

Πάντως μετά τον θάνατό του 'Umar B' τα μέτρα των διαδόχων του, αυτά των Ομεϊιάδων Χαλίφων Yazīd (720-4) και Hishām (724-43), κινήθηκαν προς την αντίθετη κατεύθυνση³¹. Ο Yazīd εφήρμοσε μία σειρά μέτρων με στόχο την αποδυνάμωση του χριστιανισμού στη χώρα³², ενώ παράλληλα αυξήθηκε η φορολόγηση της χώρας, ιδίως το διάστημα που ostikan ήταν ο Harith b. 'Amr al-Tai³³. Η απόφαση της οριστικής παύσης του ιδιότυπου συστήματος διοίκησης που ίσχυε στην Αρμενία μέχρι τότε φάνηκε ξεκάθαρα κατά την ηγεμονία του διαδόχου του, Hishām, κατά την οποία μάλιστα για 5 χρόνια η θέση του ishkhan Hayots'

²⁹ Step'annos Orbēlean, σ.180 (BEDROSIAN, 2015, σ.71): «Και επίσης πέθανε ο ευλογημένος Καθολικός της Αρμενίας Ιωάννης Ojnedji, ο οποίος είχε καθαρίσει τη γη (της Αρμενίας) από την αίρεση του Ezr» («Եւ իր լաբրորիկոս Հայոց երանելի Յովհանն օճնեճի սրբաւ զաշխարհս յաղանդեալ Եզրաւ եւ ինքն վախճանեալ»): Είναι νομίζουμε χαρακτηριστική η κρίση του Mahé, ο οποίος μιλώντας για την οριστική επικράτηση της αντιχαλκηδόνιας θεολογίας στην Αρμενία, γράφει: «*Deux types de facteurs déterminent cette évolution, les uns, externes, sont liés à la domination arabe; les autres, internes, résultent essentiellement de la politique religieuse du catholicos Yovhannes III Awjnec'i*», βλ. J. MAHÉ, 1997, σ.63.

³⁰ Ghewond, σ.66,128 (ARZOUMANIAN, 2007, σ.70,105-106). Kirakos Gangzakets'i, σ.66 (BEDROSIAN, 1986, σ.60). Η πρόσκληση αυτή των αραβικών αρχών συνέπεσε με μία περίοδο που στην Αυτοκρατορία είχαν ξεκινήσει από το Φιλιππικό-Vardandh διωγμοί εναντίον των Αρμενίων μονοφυσιτών. Βλ. Bar Hebraeus, σ.114: «**And in the sixth year of Walid, which is the year ten hundred and twenty-two of the Greeks, Philipicus rebelled and killed Justinianus, the king of the Rhomaye, and Tiberius his son, and he himself reigned. And he also drove out the Armenians who were in his dominion, and the Arabs settled them in Melitene and the district thereof and in 'Arman of 'Arba. And the Armenians became allies of the Arabs, and enemies of the Rhomaye**». Η τελευταία αναφορά σε Αρμένιους που έγιναν σύμμαχοι των Αράβων και εχθροί των Βυζαντινών καθρεφτίζει αναμφίβολα τον Smbat Bagratuni, του οποίου την επιστροφή στην Αρμενία ο Grousset τοποθετεί ανάμεσα στο 711-717, βλ. R. GROUSSET, 1973, σ.314. Βλ. επίσης M. JINBASHIAN, 2000, σ.157-159.

³¹ H.NALBADYAN, 1954, σ.77-78. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.89-90.

³² Ghewond, σ.129-130 (ARZOUMANIAN, 2007, σ.106). Vardan, σ.74 (THOMSON, 1989, σ.180). Ας σημειωθεί ωστόσο η ορθή παρατήρηση των Laurent-Canard, ότι γενικότερα στην Αρμενία δεν τέθηκαν ποτέ σε πλήρη ισχύ τα κατά καιρούς εκδιδόμενα αντι-χριστιανικά διατάγματα, σε αντίθεση με άλλες επαρχίες του Χαλιφάτου, όπου το χριστιανικό στοιχείο αποτελούσε τη μειοψηφία, βλ. LAURENT-CANARD, 1980, σ.208. Για το διάταγμα του Yazīd εναντίον των χριστιανικών εικονισμάτων, βλ. Θεοφάνης, σ.617-618.

³³ H. MANANDYAN, 1965, σ.131. K. YUZBASHYAN, 1988, σ.43. A.E. REDGATE, 2006, σ.262.

υπήρξε κενή, ενώ δεν πληρώθηκαν οι μισθοί του σώματος των ιππέων³⁴. Και αυτό παρότι η ηγεμονία του Hishām χαρακτηρίζονταν από μεγάλη ενεργητικότητα στις συγκρούσεις εναντίον των Βυζαντινών, τους οποίους οι Άραβες σφυροκοπούσαν με συστηματικές ετήσιες προελάσεις³⁵. Είναι ενδεικτικό της αραβικής πίεσης της περιόδου το γεγονός ότι ο Καθολικός Δαυίδ Α΄(728-741)³⁶ αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την έδρα του Καθολικάτου στο Dwin -το οποίο βέβαια ήταν και έδρα της αραβικής διοίκησης- και να εγκατασταθεί βορειότερα σε ένα χωριό στην περιοχή του Ερεβάν³⁷. Γενικότερα, πρέπει να σημειωθεί ότι οι αραβικές πολιτικές που αποσκοπούσαν στην πλήρη ενσωμάτωση της χώρας, όπως ήδη έχουμε τονίσει, στρέφονταν τόσο εναντίον της κοσμικής αριστοκρατίας όσο και εναντίον της Αρμενικής Εκκλησίας³⁸. Ήταν επομένως απολύτως φυσική η στενή συνεργασία του κλήρου με τους Αρμένιους κοσμικούς που εκδηλωνόταν κάθε φορά που στη χώρα έπνεε επαναστατικός άνεμος³⁹, παρότι αυτή η παρατήρηση φαινομενικά θα ήταν δύσκολο να συνδυαστεί με την προηγούμενη αναφορά μας στις γενικά καλές σχέσεις της αραβικής κεντρικής εξουσίας με την Αρμενική Εκκλησία. Ήταν τόσο έντονη η παρουσία του αρμενικού κλήρου στις εξεγέρσεις εναντίον της αραβικής

³⁴ Τα μέτρα πάντως του Hishām δεν πήγαζαν από θρησκευτικό ζήλο, αφού είναι γνωστό ότι υπήρξε ιδιαίτερα μετριοπαθής απέναντι στις θρησκευτικές μειονότητες, βλ. ενδεικτικά M. JINBASHIAN, 2000, σ.187-188.

³⁵ M. CANARD, 1966, 698-699.

³⁶ Για την περίοδο δράσης αυτού του Καθολικού, βλ. M. JINBASHIAN, 2000, σ.188-191, με την επιφύλαξή μας ωστόσο περί της ορθότητας της θέσης του συγγραφέα ότι η αραβική πολιτική ήταν σταθερή και σχεδόν αναλλοίωτη καθ' όλη την πρώτη περίοδο της αραβοκρατίας(δηλαδή επί της δυναστείας των Ομεϋαδών). Ο ιστορικός ακόμη και σχετικά με την απόφαση του Καθολικού να εγκαταλείψει το Dwin σχολιάζει: «*Even if the Catholicos was disturbed in Dvin, it seems that it was a local issue and did not represent the inauguration of a new ecclesiastical policy*», βλ. M. JINBASHIAN, 2000, σ.91.

³⁷ Samouēl Aneci, σ.87 (M. BROSSET, 1876, σ.413). Γενικότερα, μπορεί να ειπωθεί ότι σε περιόδους που το Χαλιφάτο ακολουθούσε τέτοιες πολιτικές υπήρχε ένταση των αντί-εκκλησιαστικών μέτρων. Είναι χαρακτηριστικό ότι παρά το γεγονός ότι ο κλήρος εξαιρούνταν της πληρωμής φόρων, ωστόσο τις περιόδους καταστολών των επαναστάσεων γίνεται συχνά λόγος από τους Αρμένιους ιστορικούς για την υποχρέωση ακόμη και των ιερέων να πληρώσουν μέρος των φόρων, βλ. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.193.

³⁸ Για τα περιστατικά θρησκευτικής βίας στην Αρμενία, βλ. LAURENT-CANARD, 1980, σ.199-200, 208. K. YUZBASHYAN, 1988, σ.47-50.

³⁹ A.E. REDGATE, 2006, σ.282-283.

αρχής, που οδήγησε τους Laurent-Canard στην πεποίθηση ότι επρόκειτο για μία σαφή εκδήλωση του αρμενικού ιερού πολέμου⁴⁰.

Όμως αυτή τη χρονική στιγμή είχαν ενταθεί οι αραβο-χαζαρικές συγκρούσεις, με τους Άραβες να αδυνατούν να συγκρατήσουν τις επιδρομές των Χαζάρων⁴¹, γεγονός που έκανε ξεκάθαρο στον Χαλίφη ότι εάν επιθυμούσε τη βοήθεια των Αρμενίων πολεμιστών, θα έπρεπε να ακυρώσει αυτά τα μέτρα και να επιστρέψει σε αυτό που ο Jınbashian ονομάζει παραδοσιακή πολιτική⁴², δηλαδή την πολιτική σεβασμού της αρμενικής αυτονομίας. Ήταν μάλιστα ο νέος περιφερειάρχης του βορρά Marwān b. Muḥammad -τον οποίο ο Hishām είχε τοποθετήσει σε αυτή τη θέση ακριβώς για την αντιμετώπιση των Χαζάρων⁴³- που σε μία μεγαλοπρεπή τελετή διόρισε νέο ishkhān Hayots', τον Ashot Bagratuni, το 732. Με τον παρακάτω τρόπο περιγράφει ο Ghewond τα παραπάνω γεγονότα: «Εκείνο το διάστημα ο Χαλίφης (Ishkhān Ismayeli) Hisham απέστειλε στο έθνος των Αρμενίων το Marwan, γιο του Muhammad στη θέση του Sa'id, τον οποίο αποκαλούσαν Harash (al-Harashi). Όταν κατέφθασε ο Marwan στην πόλη του Dwin, ήρθαν να τον συναντήσουν οι Αρμένιοι nakharars. Αυτός τους μίλησε με ειρηνική διάθεση και κάλεσε τον Ashot, υιό του Βάσακ του οίκου των Bagratuni, και του έδωσε την εξουσία του πατρικού πάνω στη γη της Αρμενίας, σύμφωνα με εντολές του Hishām, μαζί με υψηλές τιμές»⁴⁴.

⁴⁰ LAURENT-CANARD, 1980, σ.209.

⁴¹ Για τους αγώνες του Hishām εναντίον των Χαζάρων μιλάει και ο Ghewond, βλ. Ghewond, σ.131-132 (ARZOUMANIAN, 2007, σ.107-108), αλλά και ο Θεοφάνης, βλ. Θεοφάνης, σ.626. Αναλυτικά για τις συγκρούσεις Αράβων και Χαζάρων αυτήν την περίοδο, βλ. Κ. BLANKINSHIP, 1994, σ.121-125, 149-154, 170-175.

⁴² M. JINBASHIAN, 2000, σ.193.

⁴³ Miskawayh, τ.2, σ.388: «Σε αυτό το έτος (114/732) τοποθέτησε ο Hishām bn Abd al-Malik το Marwan bn Muḥammad bn Marwan - και αυτός ήταν ξάδερφός του- ως διοικητή της Jazira και του Αζερμπαϊτζάν...Και τον έστειλε ως wali της Arminiya. Ο Hishām συγκέντρωσε για αυτόν (το Marwan) 120.000 στρατιώτες από τα στρατεύματα της Συρίας, του Ιράκ, της Jazira και από εθελοντές».

"وفي هذه السنة استعمل هشام بن عبد الملك، مروان بن محمد بن مروان- وهو ابن عمه- على الجزيرة، وأذربيجان ... فودعه وسار إلى أرمينية واليا عليها. وسير هشام الجنود من الشام، والعراق، والجزيرة، فاجتمع عنده من الجنود، والمنطوعة مائة وعشرون ألفاً".

Για τον διορισμό του Marwan b. Muḥammad το ίδιο έτος (114/732-733), βλ. al-Tabarī, τ.7 σ.60 (BLANKINSHIP, 1994, σ.98). Khalifa, σ.345 (A. TER-GHEWONDYAN, 2005, σ.166-167). Miskawayh, τ.2, σ.388. Ibn al-Athīr, τ.4, σ.406 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.83).

⁴⁴ Ghewond, σ.143 (ARZOUMANIAN, 2007, σ.113): «Յայնմ ժամանակի արարէ իշխանն Իսմայելի շէշն՝ ի վերայ ազգիս Հայոց զՄրվան՝ որի Մահմետի փոխանակ Մերայ որում

Τη μαρτυρία αυτή έρχεται να συμπληρώσει, παρότι φαινομενικά αντικρούει, η μαρτυρία του al-Kūfī, ο οποίος μιλώντας για τη μεγάλη εκστρατεία του Marwān το 732 σημειώνει: «Και ξεκίνησε ο Marwān από τη Συρία με 120 χιλιάδες άνδρες μέχρι που έφθασε στην Αρμενία... άρχισε να πολεμά με τους άρχοντες (muluk) και τους ishkhan της Αρμενίας μέχρι που αυτοί του πρόσφεραν υπακοή και υποταγή. Έπειτα αυτός άρχισε να κυριεύει το ένα κάστρο μετά το άλλο, έως ότου κυριάρχησε πάνω σε όλα τα φρούρια της Arminyah»⁴⁵. Σε αυτό το σημείο είναι νομίζουμε απαραίτητο να θυμίσουμε την επικράτεια της αραβικής Arminiya. Στην πραγματικότητα ο Marwān επιχείρησε στα βόρεια της Αρμενίας στρεφόμενος ενάντια στους ανυπότακτους ishkhan της Αλβανίας, με σκοπό να διασφαλίσει τα νώτα του για τις επιχειρήσεις εναντίον των Χαζάρων⁴⁶.

Η σύνδεση των δύο αυτών γεγονότων, της εντατικοποίησης του πολέμου με τους Χάζαρους και της παύσης των σκληρών μέτρων στην Αρμενία, δε μαρτυρείται σε καμιά πηγή. Εντούτοις το γεγονός ότι η πρώτη κίνηση του Ashot ήταν να επισκεφθεί τη Δαμασκό και να ρυθμίσει το ζήτημα της πληρωμής των μισθών των ιππέων με τον Χαλίφη Hishām⁴⁷, όπως και η φροντίδα που έδειξε ο Marwān b. Muḥammad για τη διατήρηση καλών σχέσεων με τους ishkhan⁴⁸, φανερώνει το βάσιμο της υπόθεσής μας. Η επίτευξη συμφωνίας μεταξύ των δύο πλευρών είχε ως αποτέλεσμα στη νικηφόρο εκστρατεία του Marwān εναντίον των Χαζάρων το 737 να συμμετάσχει ενεργά και το αρμενικό ιππικό με επικεφαλής τον Ashot

Հարաշ կոչէին: Իբրևի հասանէր Մրվան ի քաղաքն Դուին՝ յանգիման լինէին նմա նախարարք Հայոց: Եւ խօսի ընդ նոսա բանիք խաղաղութեան. եւ կոչէ առ ինքն զԱշոտ՝ որդի Վասակայ ի սանէ Բագրատունւոյ, եւ սարք նմա իշխանութիւն պատրկութեան ի վերայ աշխարհիւ Հայոց հրամանաւ Հեղմայ, եւ բարով պատուով պատուէր զնա:»*Βλ. επίσης Vardan, σ.74 (THOMSON, 1989, σ.180-181).*

⁴⁵ al-Kūfī, τ.4 σ.260-261:

"وأقبل مروان من الشام في عشرين ومائة ألف حتى صار إلى أرمينية... ثم جعل يقاتل ملوك أرمينية ويطارقتها حتى أذعنوا له بالسمع والطاعة. ثم إنه بقدم فجعل يفتح قلعة بعد قلعة حتى فتح قلاع أرمينية كلها".

⁴⁶ *Βλ. επίσης, K. BLANKINSHIP, 1994, σ.151.*

⁴⁷ Ghewond, σ.144 (ARZOUMANIAN,2007, σ.114).

⁴⁸ H. KENNEDY, 2004, σ.109. S. DADOYAN, 2011, σ.74.

Bagratuni⁴⁹. Αργότερα και ενώ ο Marwān είχε ανέλθει στο θρόνο των Ομεϋαδών, πάλι η στρατιωτική βοήθεια που προσέφερε ο Ashot Bagratuni στον πρώτο ήταν που επιβεβαίωσε τη θέση του ως ishkan Hayots' απέναντι στις επιδιώξεις των Mamikonean και επιβράδυνε προσωρινά την επανάσταση που ξέσπασε τελικά το 747.

Το τέλος αυτής της επανάστασης ήρθε λόγω της επικράτησης μιας άλλης επανάστασης, αυτής των Αββασιδών. Η εγκαθίδρυση της νέας δυναστείας στον ισλαμικό κόσμο έφερε ορισμένες αλλαγές στη φύση του Χαλιφάτου, οι οποίες θα είχαν άμεση επίπτωση στον πολιτικό και κοινωνικό βίο της Αρμενίας⁵⁰. Το Χαλιφάτο έγινε από αραβικό ισλαμικό, ενώ ακόμη σημαντικότερο ήταν το γεγονός ότι οι νέοι ηγεμόνες προσπάθησαν και το κατάφεραν να δημιουργήσουν ένα ακόμη πιο συγκεντρωτικό κράτος από το καθεστώς της Δαμασκού⁵¹. Θεωρητικά, λαμβάνοντας υπόψη το ιδεολογικό υπόβαθρο των μαυροντυμένων επαναστατών⁵² και το γεγονός ότι η Αρμενία βρισκόταν εξεγερμένη, ήταν η καλύτερη στιγμή για τη νέα αραβική εξουσία να θέσει ένα οριστικό τέλος στην αυτονομία της χώρας. Άλλωστε υπήρχαν σημαντικοί λόγοι για τον πρώτο Αββασίδα Χαλίφη να βλέπει καχύποπτα την αρμενική αριστοκρατία. Τη στιγμή που αυτός ανέβηκε στην εξουσία, ο ένας από τους δύο μεγάλους οίκους της χώρας (Bagratuni) ήταν στενός σύμμαχος των μισητών Ομεϋαδών, ενώ ο αντίπαλος οίκος (Mamikonean) βρισκόταν επικεφαλής μίας γενικευμένης αντιαραβικής και φιλο-βυζαντινής επανάστασης. Όμως και πάλι η παρουσία του αρμενικού ιππικού σώματος υπήρξε καθοριστικής σημασίας: οι Αββασίδες μέσα στο χάος που είχε φέρει η αραβική fitna και οι βυζαντινές επιθέσεις δεν είχαν την πολυτέλεια να απολέσουν τη συνδρομή αυτών των ανδρών. Τους αρκούσε μόνο να επαναφέρουν τη διοίκηση του στρατού αυτού από τους φιλο-βυζαντινούς Mamikonean στους Bagratuni, που αν και είχαν πολεμήσει στο πλευρό των Ομεϋαδών κατά τη διάρκεια του εμφυλίου,

⁴⁹ Ghewond, σ.144-145 (ARZOUNIAN,2007, σ.114-115). Για την εκστρατεία αυτή, βλ. επίσης al-Tabarī, τ.7 σ.95 (BLAKNINSHIP, 1989, σ.167). Khalīfa, σ.349 (A. TER-GHEWONDYAN, 2005, σ.168).

⁵⁰ Συνοπτικά οι αλλαγές που έφερε η εναλλαγή της δυναστείας στην πολιτική ζωή της Αρμενίας, στον M. JINBASHIAN, 2000, σ.227-228. A. SHAHINYAN, 2014, σ.163.

⁵¹ A. TER-GHEWONDYAN, 1986, σ.782.

⁵² Βλ. M. CANARD, 1966, σ.700.

ωστόσο οι ηγέτες του οίκου τους είχαν αποδείξει έμπρακτα την αντίθεσή τους με την επανάσταση του 747, αλλά και τη χρησιμότητά τους στα πεδία των μαχών. Το γεγονός άλλωστε ότι ο διορισμός του νέου *sparapet*, Sahak Bagratuni έγινε το 753-754⁵³, ένα χρόνο μετά τις σοβαρές επιθέσεις του Κωνσταντίνου Ε', έχει να πει πολλά.

Ο Άραβας ηγεμόνας που έφθασε πιο κοντά από κάθε άλλον στην ουσιαστική εξάλειψη της δύναμης των *ishkhan* ήταν αναμφίβολα ο πρώτος πραγματικός Αββασίδης Χαλίφης, ο *al-Mansūr*, παρότι και αυτός είχε να αντιμετωπίσει την επιθετικότητα των Χαζάρων⁵⁴. Είναι ενδεικτικό της αποφασιστικότητάς του το γεγονός ότι επί της ηγεμονίας του σταμάτησαν οι πληρωμές των ανδρών του αρμενικού ιππικού με το βάρος να μεταφέρεται στους Αρμένιους *ishkhan*⁵⁵. Η επιμονή του να μην έρθει σε συμβιβασμό με τα ταραχοποιά στοιχεία στην Αρμενία διαφαίνεται και στο παρακάτω περιστατικό, το οποίο παραδίδει στο έργο του ο Ibn al-Athīr: «Και έγραψε στον *al-Mansūr* ο διοικητής της Αρμενίας (*sāhib Armīnya*) πληροφορώντας τον ότι ο στρατός είχε εξεγεθεί εναντίον του και είχαν λεηλατήσει οτιδήποτε βρισκόταν στο θησαυροφυλάκιο. Και έγραψε στην επιστολή του (ο *Mansūr*): απομάκρυνε από τη θέση του οποιονδήποτε ντροπιασμένο και ηττημένο, γιατί αν αυτός ήταν έξυπνος, δεν θα επαναστατούσαν (εναντίον του) και εάν ήταν ισχυρός, αυτοί δε θα λεηλατούσαν (το κρατικό θησαυροφυλάκιο)»⁵⁶.

⁵³Ghewond, σ.160 (ARZUMANIAN,2007, σ.123): «Και ο Yazid (Yazib b. Usayd) ανέθεσε την ηγεσία των *ishkhan* και των *nakharar* της Αρμενίας στον Ishak, γιο του Bagarat» («Եւ Եղիս Լիցուցանէր ի վերայ աշխարհիս ի շխանի ի նախարարացն Հայոց զԻսահակ՝ որդի Բագարատայ»). Για τη χρονολόγηση του γεγονότος, βλ. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.101. S.M. DIYĀB, 1978, σ.69. LAURENT-CANARD, 1980,σ.246. N. GARSOÏAN, 2004c, σ.130. S. DADOYAN, 2011, σ.78.

⁵⁴ Για παράδειγμα, βλέπε την επίθεση των Χαζάρων στην Αρμενία το έτος 147/764-765, κατά την οποία μάλιστα ο Άραβας στρατηγός Harb b. Abdallah al-Rawandi έχασε τη ζωή του, βλ. al-Ṭabarī, τ.8, σ.78 (KENNEDY, 1990, σ.14-15). Ibn al-Athīr, τ.5, σ.180 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.105).

⁵⁵M. GHAZARIAN, 1903, σ.60-61. A. TER-GHEWONDYAN, 1986, σ.783. M. JINBASHIAN, 2000, σ.205.

⁵⁶ Ibn al-Athīr, τ.5, σ.223 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.106-107):

"وكتب إلى المنصور صاحب أرمينية يخبره أن الجند قد شغبوا عليه، ونهبوا ما في بيت المال، فوقع في كتابه : اعتزل عملنا مذموما مدحورا فلو عقلت لم يشغبوا ولو قويت لم ينهبوا".

Με πολιτικές που στόχευαν να πλήξουν την οικονομία της χώρας, μέσω της υπερφορολόγησης, αλλά και την πραγματοποίηση μιας σειράς άνευ προηγουμένου αντιχριστιανικών διώξεων⁵⁷, οδήγησε -ίσως και εσκεμμένα- τους Αρμένιους αριστοκράτες ουσιαστικά στο μονόδρομο της επανάστασης. Την ένοπλη αυτή εξέγερση των Αρμενίων, καθοδηγούμενη από τους δυτικόφιλους Mamikonean, συνέτριψε ο αθέρας των αββασιδικών δυνάμεων, οι Χορασανίτες⁵⁸. Όχι μόνο οι ηγετικές φυσιογνωμίες των αριστοκρατικών οίκων είχαν πέσει νεκροί στο πεδίο της μάχης, αλλά πλέον η Αρμενία είχε βρεθεί χωρίς κάποιον εγκεκριμένο ishkhān Hayots' ή sparapet⁵⁹. Την αραβική νίκη ακολούθησε η σύλληψη αρκετών ακόμη nakharar, ενώ εντάθηκαν οι αντι-χριστιανικές ενέργειες⁶⁰. Δεν είναι επίσης τυχαίο ότι με το τέλος αυτής της επανάστασης παρατηρήθηκε για πρώτη φορά σε τόσο μεγάλο βαθμό στην Αρμενία η δήμευση των κτήσεων της αριστοκρατίας και η μεταφορά τους σε αραβικά χέρια⁶¹. Το τελευταίο αυτό γεγονός ακυρώνει τον ισχυρισμό του Grousset⁶², τον οποίο επαναλαμβάνει και ο Diyāb⁶³, σύμφωνα με τον οποίο η καταστολή της επανάστασης του 774-775 και η επακόλουθη εξασθένιση σημαντικών αρμενικών, φεουδαρχικών οίκων είχε το απρόσμενο αποτέλεσμα οι Άραβες να μη μπορούν πια να χρησιμοποιήσουν την τακτική «του διαίρει και βασιλεύει» στο χώρο της Αρμενίας, προσπαθώντας δηλαδή να ισορροπήσουν την αύξηση της ισχύος ενός οίκου με την επίδειξη εύνοιας σε έναν άλλο. Αντίθετα, η αντικατάσταση αρμενικών κρατιδίων με αραβικά εμιράτα στο χώρο της Αρμενίας όχι μόνο διευκόλυνε τη διεξαγωγή μιας παρόμοιας πολιτικής για τους Αββασίδες, αλλά έθετε στέρεες βάσεις για την οριστική εκρίζωση της ιδιότυπης κατάστασης της χώρας, της αυτονομίας δηλαδή χριστιανών αριστοκρατών μέσα στα εδάφη του

⁵⁷Ghewond, σ.158-160,166-168(ARZUMANIAN,2007, σ.122-123,127-128). Βλ. επίσης, H.NALBADYAN, 1954, σ.80. S. DADOYAN, 2011, σ.81.

⁵⁸ Αναλυτικά για την επανάσταση αυτή, βλ. Ghewond, σ.169-184 (ARZUMANIAN,2007, σ.129-138).

⁵⁹ Ο sparapet (και de facto ishkhān Hayots') Smbat Bagratuni έπεσε επίσης νεκρός στη μάχη της Bagrevand, βλ. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.108.

⁶⁰ Ghewond, σ.185 (ARZUMANIAN,2007, σ.138-139).

⁶¹ A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.178.

⁶² R. GROUSSET, 1973, σ.333.

⁶³ Ş.M. DIYĀB, 1978, σ.86.

χαλιφάτου. Την αποφασιστικότητα του νέου καθεστώτος να αλλάξει την πολιτική των Ομεϋαδών φανερώνει το γεγονός ότι είναι αυτή την περίοδο, και συγκεκριμένα το 767, όταν για πρώτη φορά ο νέος Καθολικός της Αρμενικής Εκκλησίας εκλέχθηκε κατόπιν προσωπικής επιλογής ενός Άραβα αξιωματούχου⁶⁴.

Όμως, ακριβώς αυτή τη στιγμή πέθανε ο al-Manṣūr και ο γιος του και διάδοχός του, al-Mahdi, επέλεξε να ομαλοποιήσει εκ νέου την κατάσταση στην Αρμενία. Ακολουθώντας την πεπατημένη, επέλεξε ως ishkhan έναν Bagratuni, τον Ashot γιο του δολοφονημένου Sahak. Το γιατί όμως ο al-Mahdi φέρθηκε με αυτό τον τρόπο είναι ένα ερώτημα που χρήζει διερεύνησης, με απλά λόγια γιατί ο νέος Χαλίφης δεν αποτελείωσε το σχεδιασμό του πατέρα του περί της Αρμενίας, ιδίως αφού το νερό είχε μπει ήδη στο αυλάκι; Η ερμηνεία του Ghewondyan, ο οποίος ισχυρίζεται ότι ο al-Mahdi κινήθηκε έτσι λόγω της πίεσης που δεχόταν από τις επαναστάσεις εναντίον του Χαλιφάτου⁶⁵, πρέπει να απορριφθεί, αφού η επανάσταση του Muqana δεν είχε σε καμιά στιγμή καταστεί απειλητική για την αββασιδική εξουσία και μόνο ως μία ιρανική αντίδραση στον ταχύ εξισλαμισμό της Περσίας μπορούμε να τη δούμε.

Μία πιθανή ερμηνεία θα μπορούσε να είναι ότι ο al-Mahdi δεν πίεσε περαιτέρω την κατάσταση, καθότι αρκέστηκε στην εξάλειψη της δύναμης των Mamikonean, του κύριου φορέα στη χώρα της φιλο-βυζαντινής ιδεολογίας. Από την άλλη δεν επιθυμούσε- ή τουλάχιστον δεν έβρισκε επείγον- να καταρρακώσει τη δύναμη των φιλο-ανατολικών οίκων, δηλαδή των Bagratuni, των Syunik και των Artsruni. Παρότι θεωρούμε ότι αυτός ο παράγοντας υπήρχε πάντα στους υπολογισμούς των Αράβων ιθυνόντων, ωστόσο οφείλουμε να επιστήσουμε την προσοχή στην πολιτική αξία του χαρακτηρισμού ως φιλο-Αράβων των οίκων που ενισχύθηκαν επί της αραβικής περιόδου. Δε χρειάζεται να γίνει ιδιαίτερη αναφορά στο γεγονός ότι δε μοιράζονταν όλα τα μέλη του οίκου τις ίδιες απόψεις, ότι πολλές φορές αυτοί οι ίδιοι οίκοι ηγήθηκαν επαναστάσεις εναντίον της αραβικής

⁶⁴ Βλ. αναλυτικά, M. GHAZARIAN, 1903, σ.63. M. JINBASHIAN, 2000, σ.209-210.

⁶⁵ A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.110.

αρχής⁶⁶, καθώς και ότι σημαντικό ρόλο στο χαρακτηρισμό αυτών των οίκων ως φιλο-ανατολικών διαδραμάτισε η ρεαλιστική ανάγκη να συνδιαλαγούν με την αραβική αρχή. Με τα παραπάνω δεν προσπαθούμε φυσικά να αρνηθούμε την πολιτική πραγματικότητα του χωρισμού της αρμενικής αριστοκρατίας σε δύο ομάδες ανάλογα με την υποστήριξή τους σε Βυζάντιο και σε Χαλιφάτο, αλλά θέλουμε να καταδείξουμε ότι η φιλο-ανατολική ταυτότητα ενός οίκου δεν αποτελούσε εχέγγυο για την αραβική εξουσία ότι αυτός θα λειτουργούσε προς τα συμφέροντα του Χαλιφάτου⁶⁷.

Η εξήγηση, λοιπόν, είναι ίσως πιο πολύπλοκη, αλλά και πάλι κύριος παράγοντας για την απόφασή αυτή ήταν η ύπαρξη του αρμενικού ιππικού. Ο al-Mahdi είναι γνωστός ως ο πρώτος Χαλίφης που αποφάσισε να χρησιμοποιήσει την *jihād* ως το ιδεολογικό υπόβαθρο που θα νομιμοποιούσε την αρχή των Αββασιδών στον ισλαμικό κόσμο⁶⁸, ενάντια σε κάθε διαφωνία, όπως αυτή των Αλιδών. Αυτός ήταν και ο λόγος που ο χαλίφης τοποθέτησε τον γιο του, Hārūn, περιφερειάρχη του Βορρά και που ο τελευταίος αναλώθηκε με τέτοια ζέση στον αγώνα εναντίον των Βυζαντινών. Εδώ, όμως, θα ήταν άστοχο και λανθασμένο να ισχυριστούμε ότι οι Αββασίδες ήλπιζαν σε βοήθεια του βαριά εξασθενημένου -από τη συντριβή της πρόσφατης επανάστασης- αρμενικού ιππικού. Εντούτοις αυτό, όσο υπήρχαν *nakhharar*, εξακολουθούσε να υφίσταται και η παρουσία του στα μετόπισθεν των *thughūr* καθιστούσε τους αγώνες του Αββασίδη *prigikipta* στη Δύση εξαιρετικά επικίνδυνους. Έτσι ήρθε η επιλογή της συμφιλίωσης με τους Αρμένιους άρχοντες. Με λίγα λόγια, ο al-Mahdi μπροστά στο δίλημμα της πλήρους υπόταξης της Αρμενίας ή της ενίσχυσης της νομιμότητας της αββασιδικής εξουσίας, μέσω του

⁶⁶ Ακόμη και για τους Βαγρατίδες ο ισχυρισμός του Whittow ότι μετά την επανάσταση του 775 και μέχρι τη δεκαετία του 860 οι ηγέτες του οίκου απείχαν από κάθε επαναστατική ενέργεια είναι λανθασμένος, όπως αποδεικνύει η συμμετοχή του Smbat στην επανάσταση του Sawada. Βλ. M. WHITTOW, 1996, σ.215.

⁶⁷ Έτσι έχουμε σοβαρές επιφυλάξεις περί της παρακάτω θέσης: «*both houses (Bagratuni και Artsruni) were looked upon (από τους Αραβες) as bulwarks against the Greeks*», βλ. S. DADOYAN, 2011, σ.89.

⁶⁸ M. BONNER, 1996, σ.69. W. KAEGI, 2008, σ.388. Τη ζέση του al-Mahdi για τον αγώνα εναντίον των Βυζαντινών αναφέρει και ο Ghewond: «**Και αυτός ο Muhammad (Muhammad al-Mahdi) ξεκίνησε να επιτίθεται εναντίον του κράτους των Ελλήνων**» («*Եւ ինքն Մահմէտ սկսաւ գրաւի ընդդէմ իշխանութեան Յունաց*»), βλ. Ghewond, σ.188 (ARZOUMANIAN, 2007, σ.140).

πολέμου εναντίον των απίστων, επέλεξε το δεύτερο. Η επιλογή αυτή δεν έμεινε απαρατήρητη από τον αραβικό κόσμο, ο οποίος μάλιστα θεώρησε ότι η πολιτική του al-Mahdī και του al-Hādī σήμαινε αδυναμία της Βαγδάτης να κατανικήσει ολοκληρωτικά τους Αρμένιους επαναστάτες του 774. Συγκεκριμένα ο Ya'qūbī γράφει: «**Και η εξουσία στην Αρμενία είχε καταρρεύσει μετά τον θάνατο του al-Mahdī και δε σταμάτησε η κατάρρευση τον καιρό του Mūsa (al-Hādī)**»⁶⁹.

Ο γιος του al-Mahdī, Hārūn, πάλι ακολούθησε μία έξυπνη πολιτική με την οποία ευελπιστούσε ότι θα κατάφερε να «αραβοποιήσει» την Αρμενία με μία αργή, αλλά σταθερή διαδικασία, χωρίς όμως να ξεσηκώσει τους Αρμένιους αριστοκράτες. Την πολιτική αυτή ήδη είχε αποφασίσει, όπως φανερώνουν τα πράγματα και βάλει σε ενεργεία από την εποχή που είχε διατελέσει περιφερειάρχης του βορρά⁷⁰. Αυτό θα το πετύχαινε πρωτίστως στηρίζοντας και ενθαρρύνοντας τη μετοίκιση αραβικών φυλών στα εδάφη της χώρας⁷¹, ενώ συγχρόνως οδήγησε τον πατέρα του, στο να χρίσει ως ishkhān Hayots' τον Tačat Andzevatsi⁷², έναν άνδρα του οποίου ο οίκος δεν ανήκε στην ομάδα των ισχυρών αρμενικών οίκων και ο οποίος θα διοικούσε τη χώρα ως απόλυτα αφοσιωμένος στη Βαγδάτη, εφόσον ο ίδιος ο Χαλίφης ήταν το μοναδικό έρεισμά του. Και παρά τις μανιασμένες αντιδράσεις εκ μέρους των ostikan, αλλά και των υπόλοιπων ishkhān της χώρας, και ιδίως των Artsruni⁷³, ο Hārūn ενέμεινε στη στήριξη του Tačat. Ο

⁶⁹ Ya'qūbī, τ.2, σ.515:

"وكانت أرمينية قد انتقضت بعد وفاة المهدي، فلم تزل منتقضة أيام موسى".

⁷⁰ Ο al-Mahdī τοποθέτησε τον Hārūn σε αυτή τη θέση το έτος 163μ.Ε. (779-780), βλ. al-Ṭabarī, τ.8, σ.179 (KENNEDY, 1990, σ.215). Ibn al-Athīr, τ.5, σ.245 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.108-109).

⁷¹ A.E. REDGATE, 2006, σ.263.

⁷² Ο Tačat Andzevatsi υπήρξε Αρμένιος στρατηγός στην υπηρεσία της Αυτοκρατορίας, ο οποίος είχε εγκαταλείψει τη χώρα του γύρω στο 760. Ωστόσο, επί της ηγεμονίας της Ειρήνης δημιουργήθηκαν τριβές μεταξύ αυτού και της αυτοκρατορίας. Ο Tačat, κατά τη διάρκεια μιας επίθεσης του Hārūn, αυτομόλησε στον αραβικό στρατό και ο Hārūn Al-Rashīd τον αντάμειψε με τη θέση του ishkhān της Αρμενίας. Για αυτόν, βλ. Ghewond, σ.192-193 (ARZOUMANIAN, 2007, σ.142-143). Θεοφάνης, σ.706-707.

⁷³ Για την αντίδραση που συνάντησε ο Tačat στην Αρμενία, βλ. Ghewond, σ.193-194 (ARZOUMANIAN, 2007, σ.143-144). Οι Artsruni ήταν αυτοί που αντέδρασαν πιο έντονα από όλους τους Αρμένιους στην αραβική στήριξη του Tačat, γιατί η επικράτεια του οίκου Anjevac'ί ήταν στα νοτιο-ανατολικά της λίμνης Van, δηλαδή στον ίδιο χώρο με αυτούς που θεωρούνταν ως επικυρίαρχοι όλων των οίκων, τους Artsruni, βλ. R. GROUSSET, 1973, σ.335.

λόγος αυτής της κίνησης φαίνεται ξεκάθαρα από τον τρόπο θανάτου του ishkhani: ο Tačat, μαζί με τον sparapet Bagarat Bagratuni έπεσαν νεκροί σε εκστρατεία εναντίον των Χαζάρων, το 785, ηγούμενοι του αρμενικού ιππικού⁷⁴.

Ο θάνατος του Tačat, όσο και ορισμένα μέτρα περιστολής της δύναμης των nakharar επί της ηγεμονίας του αδερφού του al-Hadi⁷⁵, έπεισαν τον Hārūn ότι θα ήταν ανώφελο για την κυβέρνηση να προσπαθεί, υπό αυτές τις συνθήκες, να πολεμήσει τους ishkhani. Για παράδειγμα, όταν το 786 ο ostikan Huzeima bn Khāzim συνέλαβε και αργότερα εκτέλεσε τις κεφαλές των Artsruni⁷⁶, το μόνο που κατάφερε ήταν να αποδυναμώσει προσωρινά τον οίκο. Ο Hārūn, πιθανότατα δικαιολογημένα, πίστευε ότι η ίδια κίνηση θα είχε πολύ μεγαλύτερα οφέλη, αν υπήρχαν Άραβες έποικοι να εκμεταλλευτούν τις εκτελέσεις αυτές αποσπώντας εδάφη από τους ishkhani. Έτσι λοιπόν αποφασίστηκε να εντατικοποιηθεί η αραβική εποίκηση, η οποία σαφώς προσέφερε και άλλα στρατηγικά πλεονέκτημα, ιδίως αναφορικά με τις συγκρούσεις με Βυζαντινούς και Χαζάρους. Έτσι τον ostikan Huzeima bn Khāzim, ακολούθησε ο ostikan Yūsuf b. Rāshid al- Sulamī, ο οποίος σύμφωνα με τον Ya'qūbī μετέφερε στην Αρμενία μία μεγάλη ομάδα από Άραβες της φυλής των Νιζαριτών: **«Και τοποθέτησε ο Rashīd κυβερνήτη (της Αρμενίας)**

Πάντως, μετά τον θάνατο του Tačat, οι Artsruni με ευκολία κατάφεραν να υποτάξουν τους διαδόχους του, βλ. C. TOUMANOFF, 1963, σ.199. LAURENT-CANARD, 1980, σ.130-131, 248.

Το γεγονός ότι επιλέχθηκε ο Tačat ενδεχομένως ενισχύει περαιτέρω την υπόθεση αρκετών μελετητών ότι η εύνοια των Αββασιδών στους Βαγρατίδες αποτέλεσε, μεταξύ των άλλων, συνειδητή πολιτική επιλογή της Βαγδάτης, με σκοπό την αποδυνάμωση των περισσότερο επίφοβων Artsruni, βλ. ενδεικτικά για αυτή την υπόθεση, C. TOUMANOFF, 1966, σ.610. R. GROUSSET, 1973, σ.341-342. S. NERSESSIAN, 1973, σ.299. F. AMABE, 1995, σ.114. N. GARSOÏAN, 2004c, σ.137.

Η επιλογή του Tačat ως ανάχωμα στην αύξηση της δύναμης των Artsruni επέζησε μάλιστα στην κοινή συνείδηση του αρμενικού λαού και αποτέλεσε την ιστορική βάση του θρύλου που αναφέρει ο Pseudo-Sapuh. Σε αυτόν ο Άραβας Χαλίφης προειδοποιεί έναν Artsruni πρίγκιπα (του οποίου η ιστορική βάση αποτελεί ο Derenik Artsruni του επόμενου αιώνα) ότι θα δώσει τη γη του στον Tačat με τον οποίο έχει φιλικές σχέσεις, βλ. Pseudo-Sapuh, σ.209.

⁷⁴ Ghewond, σ.194-195 (ARZOUMANIAN, 2007, σ.144). Βλ. επίσης S.M. DIYĀB, 1978, σ.89. K. YUZBASHYAN, 1988, σ.54. Το γεγονός ότι ο Αρμένιος ιστορικός υποστηρίζει ότι ο θάνατός τους οφείλεται στον δόλο του ostikan Οσμάν, δεν ακυρώνει το γεγονός ότι τα αρμενικά στρατεύματα είχαν σημαντικό ρόλο στις συγκρούσεις με τους Χαζάρους.

⁷⁵ A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.112-113.

⁷⁶ Ghewond, σ.195-200 (ARZOUMANIAN, 2007, σ.144-147). Βλ. επίσης, M. JINBASHIAN, 2000, σ.217-219.

τον **Yūsuf bn Rāshid al-Sulamī** στη θέση του **Huzeīma bn Khāzim** και αυτός (ο Yūsuf) **μετέφερε στη χώρα μία ομάδα** (της φυλής) **των Νιζαριτών»⁷⁷**. Παράλληλα, για προφανείς λόγους, ανέβηκαν στα ύψη οι φορολογικές απαιτήσεις⁷⁸ και σημειώθηκαν σοβαρές πιέσεις των Αράβων προς την Εκκλησία της Αρμενίας⁷⁹. Όπως μαρτυρεί ο Ghewond, οι κινήσεις αυτές είχαν τα θετικά μέτρα που μάλλον ανέμενε ο ίδιος ο Hārūn: αυξήθηκε το μεταναστευτικό ρεύμα προς τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία⁸⁰.

Παραπάνω αναφερθήκαμε εκτενώς στην περιγραφή της αραβικής εποίκησης και στα οφέλη, αλλά και τα αρνητικά της για το Χαλιφάτο. Συνοπτικά εδώ θα αναφέρουμε ότι πολύ σύντομα η αραβική κυβέρνηση, ήδη από την εποχή του Hārūn, ανακάλυψε ότι οι Άραβες *mutaghalliba* της Αρμενίας δεν αποτελούσαν μικρότερη απειλή από τους Αρμένιους *ishkhan* για την ασφάλεια της αραβικής διοίκησης της χώρας⁸¹. Η χρονική περίοδος που επιλέχθηκε και εφαρμόστηκε αυτή η πολιτική υπήρξε καθοριστική για την τελική της έκβαση. Σε μία περίοδο (τέλη 8ου-9ου αι.) που ο θεσμός της *iqṭa'* διαδόθηκε ευρέως ως εργαλείο της κεντρικής κυβέρνησης, και που συγχρόνως στο χαλιφάτο οι πολιτικές κρίσεις και οι εμφύλιες διαμάχες διαδέχονταν η μία την άλλη, τελικά τα αραβικά εμιράτα ακολούθησαν ιδιοτελείς πολιτικές, οι οποίες πολλές φορές ήταν αντίθετες με τις επιθυμίες της Βαγδάτης. Οι συνεχιζόμενες εξεγέρσεις των Αράβων της Αρμενίας εναντίον της χαλιφικής διοίκησης, σε συνδυασμό με την πολιτική κρίση που προκάλεσε η

⁷⁷Ya'qūbī, τ.2, σ.515:

"ولى الرشيد يوسف بن راشد السلمي مكان خزيمه بن خازم، فنقل إلى البلد ججاعة من الزارية".

⁷⁸ H.NALBADYAN, 1954, σ.82.

⁷⁹ M. JINBASHIAN, 2000, σ.222-224.

⁸⁰Ghewond, σ.202 (ARZOUMANIAN,2007, σ.149): «Έτσι χωρίς περιουσία και φαγητό, γυμνοί και ξυπόλυτοι (οι Αρμένιοι), μην μπορώντας να συντηρηθούν και λιμοκτονώντας, έφυγαν μακριά από τη χώρα τους αναζητώντας καταφύγιο στην επικράτεια των Ελλήνων» («Իսկ ապա իբրև այնպես թափուրթ ի ստացուածց՝ մնալին մերթ եւ բոլր և սովամահք, և ոչ գտաւէին ապրուստ անձանց, զիւ եգեալ տարալիւ գնալին փախստուէալ յաշխարհն Յունաց»).

⁸¹ Για τις αραβικές εξεγέρσεις εναντίον του Hārūn και των διοικητών του στην Αρμενία, βλ. A. al-SAĪYED, 1972, σ.111-112. R. GROUSSET, 1973, σ.342. LAURENT-CANARD, 1980,σ.133. F. AMABE, 1995, σ.111-112. Για παράδειγμα, την εποχή του Hārūn στην Αρμενία είχε δράσει και ο Χαριτζίτης επαναστάτης al-Walīd b. Ṭarīf, βλ. al-Ṭabarī, τ.8 σ.254 (BOSWORTH, 1989, σ.143), Ya'qūbī, τ.2, σ.495. Τον επαναστάτη τελικά κατανίκησε σε μάχη στη Hit ο Yazīd b. Mazyad al-Shaybānī, βλ. al-Ṭabarī, τ.8 σ.258 (BOSWORTH, 1989, σ.153).

εξόντωση των Μπαρμακιδών από τον Hārūn, ανάγκασαν τον Αββασίδη Χαλίφη να προσφέρει, το 804-806 το αξίωμα του ishkhan Hayots' στον Ashot Msaker⁸², κίνηση που σηματοδοτούσε την αποτυχία της προηγούμενης του πολιτικής⁸³. Άλλοι ιστορικοί προσθέτουν στην εξίσωση δύο ακόμα συνισταμένες: την επιθυμία των Αββασίδων να σταματήσει η μεταναστευτική ροή των Αρμενίων προς το Βυζάντιο, αλλά και την ανησυχία για την αυξημένη ισχύ των Artsruni⁸⁴. Παράλληλα, λίγα χρόνια αργότερα(813) ο συμβιβασμός του Χαλίφη με τους Καυκάσιους εκδηλώθηκε και στην Ιβηρία με παρόμοιο τρόπο: εκεί σε έναν άλλο Bagratuni, επίσης Ashot, παραχωρήθηκε ο τίτλος του ishkhan της Γεωργίας⁸⁵.

Πλέον ο κάθε Χαλίφης είχε για το ζήτημα της Αρμενίας τις εξής επιλογές: ή θα επέτρεπε σε κάποιον από τους Άραβες εμίρηδες να υπερισχύσει όλων των άλλων αριστοκρατών της χώρας ή θα έγερνε το βλέμμα του σε κάποιον από τους αρμενικούς αριστοκρατικούς οίκους. Φυσικά, όπως θα δούμε, δεν απάντησαν όλοι οι Άραβες ηγεμόνες με τον ίδιο τρόπο. Όμως εμείς από τώρα θα πρέπει να εξηγήσουμε τους λόγους για τους οποίους η δεύτερη επιλογή δε φάνταζε παράλογη για τους ηγεμόνες της Βαγδάτης, όπως μοιάζει ίσως σε εμάς σήμερα. Ένας κυρίαρχος Αρμένιος ishkhan Hayots' είχε πολλούς λόγους να φαντάζει μία λιγότερο κακή λύση: σαν χριστιανός η δύναμη που μπορούσε να αποκτήσει μέσα στα πλαίσια της ισλαμικής αυτοκρατορίας, ήταν περιορισμένη και για τη διατήρησή της θα έπρεπε να στηρίζεται συνεχώς στη Βαγδάτη. Και επειδή ακριβώς ήταν κάποιος ξένος, δε θα μπορούσε ποτέ να προσαρτήσσει τις αραβικές, πλέον, επαρχίες της βόρειας Μεσοποταμίας, ώστε να γίνει επικίνδυνος για το κέντρο του αραβικού βασιλείου. Συγχρόνως, η ύπαρξη της αραβικής γραμμής των

⁸² A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.126. A.E. REDGATE, 2006, σ.264. Σύμφωνα με τον Samouēl Aneci, ο Ashot Msaker ανήλθε στην εξουσία το 804 και κυβέρνησε στη χώρα για είκοσι χρόνια, βλ. Samouēl Aneci, σ.91 (M. BROSSET, 1876, σ.421): «ՊԴ: Աշոտ արքայ Մսակերի արքայի Ի»: Ο Arakelyan από την άλλη τοποθετεί το γεγονός στα τέλη του 8ου αιώνα, βλ. B. ARAKELYAN, 1976, σ.14.

⁸³ Είναι χαρακτηριστικό για τη σπουδαιότητα της ανάδειξης του Ashot σε αυτή τη θέση (την οποία ο ίδιος τοποθετεί στο 806) το γεγονός ότι ο Γάλλος ιστορικός Grousset το θεωρεί γεγονός, τομή ανάμεσα σε δύο περιόδους της αρμενικής ιστορίας, αυτή της αραβικής ηγεμονίας στη χώρα και της περιόδου του «*principat des bagratides*», βλ. R. GROUSSET, 1973, σ.341 κ. εξ.

⁸⁴ Βλ. ενδεικτικά, S.M. DIYĀB, 1978, σ.96-97.

⁸⁵ C. TOUMANOFF, 1963, σ.416.

thughūr στα δυτικά του, όπως και ότι επί της αβέβαιης φεουδαρχικής του εξουσίας θα υπήρχαν και μουσουλμάνοι εμίρηδες, καθιστούσε λιγότερο επίφοβη μία πιθανή συνεργασία με την Αυτοκρατορία. Σε αυτούς τους υπολογισμούς δε θα ήταν άτοπο να προσθέσουμε τη σημασία των 15.000 Αρμενίων ιππέων, το μέγεθος των οποίων, καθώς και την πολεμική τους αξία δύσκολα θα μπορούσε να ανταγωνιστεί ο στρατός κάποιου εμίρη της Αρμενίας. Από την άλλη, τα πράγματα ήταν τελείως διαφορετικά για τους Άραβες mutaghalliba. Το γεγονός ότι αυτοί ήταν Άραβες και Μουσουλμάνοι καθιστούσε τα όρια της δυνητικής τους επέκτασης, πολύ μεγαλύτερα από κάποιο αρμενικό κράτος. Όπως θα δούμε με το παράδειγμα των Sajids παρακάτω, μια τέτοια δύναμη αν κατάφερε να εξασφαλίσει τα νώτα της αποδυναμώνοντας τους ishkhan, ήταν πολύ πιθανό να ανταγωνιζόταν ευθέως το ίδιο το Χαλιφάτο. Απέναντι σε τέτοιες δυνάμεις οι Αρμένιοι θα αποτελούσαν πολύτιμους συμμάχους, γεγονός που είχε διαφανεί ήδη από την περίοδο του Hārūn, όταν αρμενικές δυνάμεις βοήθησαν στην καταστολή της εξέγερσης του μουσουλμάνου εμίρη της Τιφλίδος, Ισμαήλ μπιν Σουγιάμπ⁸⁶. Είναι ευνόητο πάντως ότι ο συνήθης τρόπος επιλογής πολιτικής για κάθε Χαλίφη ήταν η επιθυμία του να αποδυναμώσει τον ισχυρότερο, εκείνη τη στιγμή, παράγοντα στην Armīniya. Με αυτό το δεδομένο απλοποιείται εξαιρετικά η προσπάθεια ερμηνείας των μελλοντικών πολιτικών επιλογών της αραβικής κεντρικής κυβέρνησης σχετικά με αυτή την περιοχή. Όπως συνοπτικά εξηγεί ο ισλαμολόγος Diyaḅ, για την αραβική κυβέρνηση στη Βαγδάτη, οι Άραβες εμίρηδες της χώρας ήταν ακριβώς το ίδιο επικίνδυνοι με τους Αρμένιους ishkhan της χώρας⁸⁷.

Με τον θάνατο του Hārūn και τον εμφύλιο που ακολούθησε, η αββασιδική θέση στην Αρμενία αποδυναμώθηκε περαιτέρω. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Χαλίφης al-Amin είχε αναγκαστεί να αποπέμψει από τη θέση του τον ostikan Asad b. Yazīd al-Shaybānī, επειδή αυτός είχε απελευθερώσει δύο επαναστάτες mutaghalliba⁸⁸, ενώ κατά τη διάρκεια των συγκρούσεων Amin και Mamun οι Άραβες πολέμαρχοι της περιοχής κινήθηκαν με μόνο στόχο την προάσπιση των

⁸⁶ S.M. DIYĀB, 1984, σ.57.

⁸⁷ S.M. DIYĀB, 1978, σ.65.

⁸⁸ Ya'qūbī, τ.2, σ.528. Βλ. επίσης, A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.127.

δικών τους συμφερόντων, όπως φανερώνει και το παράδειγμα του Nasr ibn Shabath⁸⁹. Ο εμφύλιος μεταξύ των δύο γιων του Hārūn, η παραμονή του νικητή al-Ma'mūn για μεγάλο χρονικό διάστημα στην Ανατολή (Μεσβ) μακριά από το παραδοσιακό κέντρο των Αββασιδών⁹⁰, καθώς και η γενικευμένη επανάσταση των Χουρραμιτών στο γειτονικό Αζερμπαϊτζάν δεν άφησαν περιθώρια για ανάκαμψη της αραβικής διοίκησης στην Αρμενία. Ο ίδιος ο Al-Ma'mūn αναγκάστηκε να κάνει κυβερνήτη της χώρας έναν Άραβα τυχοδιώκτη, τον 'Abd al-Malik b. Djahhāf, ο οποίος είχε καταλάβει το Dwin. Οι συνεχιζόμενες αποτυχίες των ostikan της Armīnya να καταστείλουν το κίνημα του Bābak, σε συνδυασμό με τις εξεγέρσεις των Αράβων εναντίον του Χαλιφάτου, έκλιναν πλέον αποφασιστικά στο να κάνουν τον al-Ma'mūn να απαντήσει στο παραπάνω καιρίο δίλημμα με σαφή τρόπο: επέλεξε ως το λιγότερο κακό την περαιτέρω ενίσχυση των Bagratuni, ελπίζοντας ότι αυτοί θα μπορούσαν να θέσουν φρένο στα κινήματα των mutaghalliba⁹¹.

Βέβαια, η πολιτική των Αββασιδών ενείχε τον κίνδυνο οι Αρμένιοι αριστοκράτες να ενώσουν τις δυνάμεις τους με τους mutaghalliba εναντίον της ίδιας της αραβικής αρχής. Ήταν αναμενόμενο κάποια στιγμή οι δύο αυτές δυνάμεις να θεωρήσουν ότι αποτελούσε μία κίνηση αμοιβαίας ωφέλειας να εκδιώξουν τους εκπροσώπους του Χαλίφη από τη χώρα. Το μόνο που εμπόδιζε μία τέτοια συνεργασία ήταν το χάσμα μεταξύ δύο πλευρών, το οποίο όμως μπορούσε να γεφυρωθεί από μία συμμαχία. Όταν τελικά αυτή η συμμαχία έλαβε σάρκα και οστά, μεταξύ του Djahhāfid Sawāda και του sparapet Smbat, ήταν επόμενο να υπάρξει μία σύγκρουση μεταξύ των συμμάχων και του ostikan. Πολύ σωστά έχει παρατηρηθεί ότι η κίνηση του ostikan Khālid b. Yazīd al-Shaybānī να προσπαθήσει να λύσει την κρίση με διπλωματικό τρόπο, στρεφόμενος μάλιστα στον Αρμένιο

⁸⁹ Βλ. για τη δράση του ενδεικτικά, Μιχαήλ ο Σύρος, τ.3, σ.22 κ.εξ.

⁹⁰ Θα πρέπει να γίνει ξεκάθαρο ότι η λήξη της εμφύλιας διαμάχης μεταξύ al-Amin και al-Ma'mūn δεν έφερε την ειρήνη στο Χαλιφάτο. Είναι ενδεικτική της γενικευμένης κρίσης και ανασφάλειας που χαρακτήριζε τα πρώτα χρόνια της διακυβέρνησης του al-Ma'mūn, ότι μια από τις ειρηνικότερες περιοχές της επικράτειάς του ήταν τα βυζαντινά thughūr, βλ H. KENNEDY, 2004, σ.150-151.

⁹¹ A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.129-130.

Καθολικό, φανερώνει την αδυναμία της αραβικής θέσης στη χώρα⁹². Παρότι, πάντως, ο ostikan συνέτριψε τις ενωμένες δυνάμεις Αρμενίων και Djahhāfides, ωστόσο η Βαγδάτη επέμενε στην πολιτική της επιλογή, χωρίς να κάνει βήμα πίσω από την υποστήριξη του οίκου των Bagratuni και χωρίς, το σημαντικότερο, να επιδιώξει την επιβολή αντιποίνων για την επανάσταση των Αρμενίων⁹³.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο δεν προκαλεί έκπληξη η αναφορά του Yakubi ότι μετά τον θάνατο του διάδοχου του Khālid άρχισαν εκ νέου οι αναταραχές στη χώρα. Ο λόγος, βέβαια, που το αραβικό Χαλιφάτο παρέβλεψε την παρασπονδία των Bagratuni και τη συμμαχία τους με τους mutaghalliba, δεν ήταν άλλος από την συνεχιζόμενη έκρυθμη κατάσταση στο Αζερμπαιτζάν. Μία αλλαγή πολιτικής απέναντι στην Αρμενία και συγκεκριμένα στους Bagratuni, προαπαιτούσε την καταστολή της επανάστασης του Bābak⁹⁴. Έως τότε ήταν επικίνδυνο για την αραβική πολιτική να προκαλέσει μία νέα επανάσταση στην Αρμενία, που θα έωνε τους επαναστάτες του Αζερμπαιτζάν με τους επίδοξους συμμάχους τους, τους Βυζαντινούς. Επομένως, έπρεπε να ληφθούν τα απαραίτητα μέτρα, ώστε να διασφαλιστεί η πίστη των Bagratuni στο Χαλιφάτο, τουλάχιστον μέχρι αυτό να είχε τη δυνατότητα να μειώσει εκ νέου την ισχύ των Αρμενίων nakharar: σε αυτό το πλαίσιο καλό θα ήταν να ερμηνεύσουμε και την παραχώρηση από τον Χαλίφη προς τον Bagarat Bagratuni του τίτλου ishkhanats' ishkhan, τίτλο την ύπαρξη του οποίου γνωρίζαν και οι Βυζαντινοί.

Ο διάδοχος του al-Ma'mūn, al-Mu'tasim, όντας ένας από τους πιο ενεργούς χαλίφες στο στρατιωτικό τομέα, επέλεξε και αυτός τη στήριξη στους Αρμένιους

⁹² H. DAGHBASCEAN, 1893, σ.8. H. UT'MAZYAN, 1958, σ.62.

⁹³ Βέβαια πρέπει να αναφερθεί ότι ο επίσημος (αφού αυτός έφερε τον τίτλο του ishkhan) ηγέτης του οίκου, Bagarat Bagratuni δεν ένωσε τις δυνάμεις του με αυτές των επαναστατών. Παρόλα αυτά δε βοήθησε και τον ostikan, κρατώντας ουσιαστικά μία τελείως ουδέτερη στάση, βλ. A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.135.

⁹⁴ Ακόμα περισσότερο αυτό ήταν αλήθεια για τις αραβο-βυζαντινές συγκρούσεις. Στη συνειδητοποίηση αυτής της παραμέτρου πρέπει να αποδώσουμε εν μέρει την απόφαση του διαδόχου του al-Ma'mūn, al-Mu'tasim να ακυρώσει την εκστρατεία του αδερφού του (παρότι μόλις είχαν κατακτηθεί τα Τύανα) και να επιστρέψει στο Χαλιφάτο. Και αυτή η μικρή λεπτομέρεια επιβεβαιώνει τον ισχυρισμό ότι από τα δύο αδέρφια αυτός που είχε στρατηγικό μυαλό ήταν ο al-Mu'tasim, βλ. M. BONNER, 1996, σ.149. Για την ακύρωση της εκστρατείας του Al-Ma'mūn από τον Al-Mu'tasim, βλ. al-Tabarī, τ.9 σ.159 (BOSWORTH, 1991, σ.2).

ishkhan έναντι των Αράβων mutaghalliba. Ακόμη μία φορά σημαντικό ρόλο στην επιλογή αυτής της πολιτικής διαδραμάτισε η ισχύς του αρμενικού στρατού: στη μεγάλη στρατιωτική εκστρατεία της ηγεμονίας του, ο al-Mu'tasim συνοδεύονταν από αρμενικά στρατεύματα με επικεφαλής τους Bagarat Bagratuni και τον Ashot Artsruni⁹⁵. Πάντως, η πολιτική του al-Mu'tasim δημιουργεί ένα καίριο ερώτημα και αυτό δεν είναι άλλο από το γιατί δεν επέλεξε να χρησιμοποιήσει τον νεοσύστατο στρατό του εναντίον των Αρμενίων; Το ερώτημα γίνεται ακόμη πιο ουσιώδες, αν αναλογιστούμε ότι ο al-Mu'tasim, παρά του ότι έμεινε περισσότερο φημισμένος για την καταστροφή του Αμορίου, ωστόσο οι πραγματικές του επιτυχίες αφορούσαν επιχειρήσεις «εσωτερικής επέκτασης», εναντίον δηλαδή περιοχών που παρότι βρίσκονταν στα σύνορα του Χαλιφάτου, ωστόσο η ισλαμική εξουσία εκεί ήταν αναποτελεσματική και οι τοπικοί άρχοντες δρούσαν στην ουσία ανεξάρτητοι⁹⁶. Δύσκολα ένας Άραβας της περιόδου, όπως άλλωστε απέδειξε ο Baladhuri, θα μπορούσε να σκεφτεί μία περιοχή που ταίριαζε σε αυτήν την περιγραφή περισσότερο από την Αρμενία. Γιατί λοιπόν δεν έλαβε χώρα μία τέτοια επιχείρηση; Η αλήθεια σε αυτή την περίπτωση είναι εξαιρετικά απλή και αρκεί να αποδώσουμε το γεγονός στον πραγματικά πρόωγο θάνατο του al-Mu'tasim. Ο al-Mu'tasim ανέβηκε στο θρόνο το 833 και μέχρι το 836 είχε μεταφέρει την πρωτεύουσα στη Sāmarrā, ένα εύλογο χρονικό διάστημα για να ισχυριστούμε ότι παράλληλα είχε προχωρήσει και στην οργάνωση των δυνάμεών του. Τον επόμενο

⁹⁵ Γράφει για τη συμμετοχή των Αρμενίων στο αραβικό στράτευμα κατά τη διάρκεια της εκστρατείας του Αμορίου ο Γενέσιος: «**μετὰ πάσης τῆς ἐξ Ἀρμενίων στρατιᾶς, τοῦ τε Βεσπαρακανίτου, καὶ αὐτοῦ τοῦ ἄρχοντος τῶν ἀρχόντων**». βλ. Γενέσιος, σ.47. Στη Συνέχεια του Θεοφάνη, ωστόσο, δε γίνεται αναφορά στον πρίγκιπα του Vaspurakan, βλ. Συνέχεια Θεοφάνη, σ.182: «**μετὰ πάσης τῆς ἐξ Ἀρμενίων στρατιᾶς καὶ τοῦ ἄρχοντος τῶν ἀρχόντων**».βλ. επίσης, Ιωάννης Σκυλίτζης, σ.75.

Μία πολύ πιθανή υπόθεση για τον τακτικό ρόλο των αρμενικών στρατευμάτων κατά τη διάρκεια της εκστρατείας του 838 διατυπώνει ο Bury, βλ. J. BURY, 1909, σ.120 νπ.4.

⁹⁶ Ως τέτοια επιχείρηση μπορούμε να δούμε, εκτός από την εκστρατεία εναντίον του Babak, και τις συγκρούσεις για τη συντριβή του Māzyār b. Qārin του Ταμπαριστάν, βλ. al-Ṭabarī, τ.9 σ.208-222 (BOSWORTH, 1991, σ.135-174). Η. KENNEDY, 2004, σ.164-165. Η σημασία αυτής της εκστρατείας είναι πολύ μεγάλη για το θέμα μας, επειδή το Ταμπαριστάν, όπως και η Αρμενία, είναι μία ορεινή περιοχή. Αυτό, τουλάχιστον, φανερώνει ότι θα πρέπει να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο ο έμπειρος al-Mu'tasim, να μην ανέλαβε κάποια δράση εναντίον των Αρμενίων nakharar, λόγω του φόβου του ότι ο στρατός των ιπποτοξοτών του δε θα ήταν αποτελεσματικός στον ορεινό αγώνα.

χρόνο ήρθε η επιτυχής κατάληξη της τριετούς εκστρατείας εναντίον του Bābak, ενώ το 838 έχουμε φυσικά την επιχείρηση εναντίον του Αμορίου. Ο επαναστάτης Māzyār b. Qārīn αιχμαλωτίστηκε το 839⁹⁷, επομένως μέχρι τον θάνατο του al-Mu'tasim, στις αρχές του 842, μένουν δύο χρόνια τα οποία πέρασαν χωρίς κάποια σοβαρή απασχόληση του στρατού. Η απάντηση ωστόσο βρίσκεται σε δύο γεγονότα: πρώτον στη δίκη-και τελικά εκτέλεση-του στρατηγού Afshīn, το 840⁹⁸ και δεύτερον στην επανάσταση του al-Mubārqa', το 841 στην Παλαιστίνη⁹⁹. Ο πρόωρος θάνατος του al-Mu'tasim¹⁰⁰, τον Ιανουάριο του 842 και η σύντομη ηγεμονία του διαδόχου του, al-Wathīq, ωφέλησαν ακόμη περισσότερο την ενδυνάμωση των Αρμενίων αριστοκρατών και ιδίως του οίκου των Bagratuni.

Όπως και να έχει όμως, ρεαλιστικά η διαδοχή του al-Mu'tasim λίγες αλλαγές έφερε στην πολιτική ζωή της Αρμενίας. Η νίκη επί των Χουρραμιτών απείχε πολύ από το να αποτελέσει ορόσημο για την επαναφορά του Καυκάσου στην πλήρη εξουσία των Αράβων. Παρότι αναφερθήκαμε εκτενώς στο Κεφάλαιο 2 για την αυτονομία που απολάμβαναν οι Αρμένιοι αριστοκράτες, σε αυτό το σημείο ας παραθέσουμε μόνο μία μικρή αναφορά του Ya'qūbī στην πολιτική ενός ostikan απέναντι στους Αρμένιους: **«Αυτός δεν τους φερόταν αυστηρά (δεν τους ενοχλούσε), φοβούμενος μην επαναστατήσουν εναντίον του»**¹⁰¹. Η συγκεκριμένη μαρτυρία έρχεται μετά την εξιστόρηση της νίκης επί του Χουρραμίτη και πριν από την αφήγηση των συγκρούσεων του Θεόφιλου με τον al-Mu'tasim, ανάμεσα σε μερικά άλλα παραδείγματα ostikan που δεν είχαν πραγματική δύναμη στα χέρια τους. Το χωρίο με χαρακτηριστικό τρόπο φανερώνει ότι για τους Αρμένιους η ηγεμονία του al-Mu'tasim δεν έφερε κάποια πραγματική υποχώρηση στη δύναμή τους, αλλά αντίθετα με τον Χαλίφη-πολέμαρχο να στρέφεται από τον έναν εχθρό στον άλλον, η αραβική πολιτική έγινε ακόμη πιο κατευναστική απέναντί τους.

⁹⁷ LAURENT-CANARD, 1980, σ.279.

⁹⁸ al-Ṭabarī, τ.9 σ.224-228 (BOSWORTH, 1991, σ.180-193).

⁹⁹ al-Ṭabarī, τ.9 σ.232-233 (BOSWORTH, 1991, σ.202-206).

¹⁰⁰ Δε διατηρώ καμιά αμφιβολία ότι σε περίπτωση που αυτός ζούσε περισσότερο, θα υπήρχε κάποια δραστηριότητα εναντίον της Αρμενίας.

¹⁰¹ Ya'qūbī, τ.2, σ.580: "فكان لا يهيجهم خوفاً من أن يعلوا عليه".

Φαίνεται όμως ότι σε αυτό το σημείο οι Bagratuni είχαν αρχίσει να υπερεκτιμούν τις δυνάμεις τους. Αυτό γίνεται ξεκάθαρο από την άρνηση του Bagarat Bagratuni να επιτρέψει στον αποσταλμένο από τη Sāmarrā ostikan να εισέλθει στη χώρα. Η αρμενική ιστοριογραφία μάλιστα θεωρεί ότι ο Bagarat δε δίστασε να απαιτήσει από τον Yūsuf την ίδια τη διοίκηση της Αρμενίας, δηλαδή να στεφθεί ostikan της Armīnya¹⁰². Η εκδοχή αυτή βασίζεται στην ακόλουθη μαρτυρία του al-Ṭabarī: «Όταν αυτός (ο Yūsuf) πήγε ως διοικητής στην **Arminyah**, εξεγέρθηκε ένας από τους πατρικίους(ishkhan), ο οποίος ονομαζόταν **Buqrāt b. Ashūt**, ο οποίος λεγόταν **baṭīq al-baṭāriqa (ishkhanots' ishkhan)**, ο οποίος αποζητούσε την εξουσία»¹⁰³. Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί ότι ο Ibn al-Athīr παραθέτοντας σχεδόν αυτολεξεί την ίδια πρόταση αλλάζει την τελευταία λέξη (εξουσία إمارَة) στο γνωστό aman (أمان). Θεωρούμε ότι είναι ορθότερο να αποδεχτούμε αυτή τη δεύτερη ανάγνωση, αφού όχι μόνο η λέξη aman χρησιμοποιούνταν πολύ συχνά με το ρήμα *dalaba*, όπως και στην προκειμένη περίπτωση, αλλά κυρίως γιατί ταιριάζει με το νόημα της πρότασης, όπως ακολουθεί: «και τον συνέλαβε ο Yūsuf αυτόν και το γιό του και τους απέστειλε στον Χαλίφη»¹⁰⁴. Σε κάθε περίπτωση, φαίνεται ότι αρχικά ο Bagarat πίστευε ότι το Χαλιφάτο δεν είχε ανακτήσει πλήρως τις δυνάμεις του, ώστε να αναλάβει μία νέα εκστρατεία στην Αρμενία. Όμως στο θρόνο, τώρα, βρισκόταν ο al-Mutawakkil, ο οποίος και ήταν αποφασισμένος να χαλιναγωγήσει τις φυγόκεντρες τάσεις που είχαν εκδηλωθεί στο Χαλιφάτο και επιπλέον είχε κληρονομήσει ως όργανο επιβολής των πολιτικών του επιδιώξεων τον αήττητο τουρκικό στρατό από τον al-Mu'tasim. Όπως εξηγήσαμε πιο πάνω, οι Αββασίδες σχετικά με την Αρμενία είχαν να επιλέξουν μεταξύ ishkhan ή mutaghalliba, δηλαδή των Αράβων εμιρηδων. Δε θα πρέπει λοιπόν να προκαλεί εντύπωση ότι αρχικά ο al-Mutawakkil πρότεινε στον

¹⁰² A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.140. A. YEGHIAZARYAN, 2011, σ.31.

¹⁰³ al-Ṭabarī, τ.9 σ.281 (KRAEMER, 1989, σ.113-114):

"لَمَّا صَارَ إِلَى عَمَلِهِ مِنْ أَرْمِينِيَّةٍ، خَرَجَ رَجُلٌ مِنَ الْبِطَارِقَةِ يُقَالُ لَهُ بِقَرَاطٍ مِنْ أَشْوَطٍ، وَكَانَ يُقَالُ لَهُ: بِطَرِيقِ الْبِطَارِقَةِ، يُطَلَّبُ الْإِمَارَةَ".

¹⁰⁴ Ibn al-Athīr, τ.6, σ.111 (A. TER-GHEWONDYAN, 1981b, σ.157):

"فَأَخَذَهُ يُوسُفُ وَابْنَهُ نَهْمَةَ فَسَبَّرَهُمَا إِلَى بَابِ الْخَلِيفَةِ".

Yūsuf να κατακτήσει την Αρμενία και ως αντάλλαγμα να εγκαθιδρύσει εκεί δικό του εμιράτο¹⁰⁵.

Όμως η αποτυχία και ο θάνατος του Yūsuf μαζί με την απείθεια των Αράβων mutaghalliba προς την αραβική κυβέρνηση¹⁰⁶, που φάνηκε μετά την αιχμαλώτιση του Bagarat, κατέστησε ξεκάθαρη στον al-Mutawakkil την αναποτελεσματικότητα και των δύο έως τότε αντικρουόμενων στρατηγικών σχετικά με την Αρμενία. Ο Χαλίφης απολαμβάνοντας σχετική ειρήνη με την Αυτοκρατορία αποφάσισε ότι είχε τις δυνάμεις να σαρώσει με το χαλιφικό στρατό κάθε ανυπότακτο στοιχείο της χώρας, είτε επρόκειτο για Αρμένιο είτε για Άραβα και να καταστήσει την Αρμενία πλήρως υποταγμένη επαρχία του Χαλιφάτου. Η επιλογή του εκτελεστικού οργάνου του σχεδίου του έχει πολλά να πει για τη σημασία που έδινε ο Χαλίφης στο ζήτημα της Αρμενίας: ως αρχιστράτηγος των χαλιφικών δυνάμεων επιλέχθηκε ο Bughā, ο οποίος σύμφωνα με τα λόγια ενός σύγχρονου ιστορικού ήταν: «ο πιο σημαντικός στρατηγός των χαλιφάτων των *Wathiq* και *Mutawakkil*»¹⁰⁷. Αξίζει τέλος να αναφερθεί ότι ο Mutawakkil είχε ακριβή επίγνωση του τι χρειαζόταν για να επιτευχθεί η οριστική καθυπόταξη της Αρμενίας: «Έδωσε αυστηρές εντολές να αλυσοδεθούν όλοι οι *ishkhan* και οι γαιοκτήμονες της χώρας μας και να σταλθούν σε αυτόν και ιδίως να θανατωθούν όλοι οι *ramik* ιππείς που τολμούσαν να φέρουν ξίφη στους μηρούς τους ή να σηκώσουν όπλα»¹⁰⁸. Από το παραπάνω απόσπασμα που

¹⁰⁵ Tonma Artsruni, σ.115-116(VARDANYAN, 1978, σ.133-THOMSON,1985, σ.182-183).

¹⁰⁶ Εξαίρεση ο Djahhāfid που ήταν με το μέρος του Yūsuf, βλ. al-Ṭabarī, τ.9 σ.281 (KRAEMER, 1989, σ.114-115). Οι Άραβες εμίρηδες της χώρας με λίγα λόγια αποφάσισαν ότι η απόλυτη εξουσία της κεντρικής κυβέρνησης στην Αρμενία ήταν το ίδιο επικίνδυνη για τα δικά τους συμφέροντα, όσο ήταν για τους Αρμένιους αριστοκράτες. Με αυτό τον τρόπο πρέπει να ερμηνεύσουμε την συμμαχία ορισμένων εξ αυτών κατά της Sāmarrā, όπως και το γεγονός ότι μεγάλο μέρος των επιχειρήσεων του Bughā αναλώθηκε εναντίον Αράβων mutaghalliba της περιοχής.

¹⁰⁷ F. AMABE, 1995, σ.154.

¹⁰⁸ Yovhannes Draxanakertc'i, σ.430-431 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.119): «Էւ ւալա հրաւան անշուշտ ի վերայ երեսլ զի զիշխանս աշխարհիս եւ զսէարս համազունի ի կալանս ընթնէալ առ ինքն սարցէ, եւ զայլ եւս ռաւիկ հեծալազարս, որ սար յազդեր ունել սարթացեալ եւ կամ զգէն շարժել զամենեւին սասալեցցէ». Επίσης βλ. Asoghik, σ.109 (GELZER-BURCKHARDT, 1907, σ.77): «Και τον διέταξε να φέρει τους *ishkhan* της χώρας σε αυτόν και τους στρατούς τους να τους αφανίσει» («հրաւանի էւս զիշխանս աշխարհին առ ինքն ածել եւ զզորս նոցա կոտորել»).

σύμφωνα με τον Ιωάννη Καθολικό είναι οι διαταγές του Mutawakkil στον Bughā μπορούμε να συναγάγουμε το εξής συμπέρασμα. Ο Mutawakkil όχι μόνο αδιαφορούσε μπροστά στο ενδεχόμενο η επίθεσή του στην Αρμενία να έφερε το τέλος του συμμαχικού σώματος ιππέων, αλλά πολύ σωστά το θεωρούσε αναγκαία προϋπόθεση για την επιτυχή καταστολή κάθε κίνησης αμφισβήτησης της χαλιφικής εξουσίας. Το παραπάνω γίνεται πιο ευκρινές από τον τρόπο με τον οποίο περιγράφει την εκστρατεία ένας άλλος Αρμένιος ιστορικός, ο Samouël Aneci (η έμφαση δική μας): «Έτσι ο απόλυτος κακούργος Bughā αποστάλθηκε από τον κακούργο Jabr μαζί με πλήθος στρατού στην Αρμενία, για να εκδικηθεί τον θάνατο του Abusef' και να φέρει τον πόνο, την καταστροφή και την αγωνία του θανάτου σε όλους τους Αρμένιους, ιδίως στους ευγενείς και τον στρατό των ιππέων τους»¹⁰⁹.

Ωστόσο, όπως είδαμε και στο κεφάλαιο 2, παρά το μέγεθος της εκστρατείας ο Bughā δεν κατόρθωσε να επιβάλει οριστικά την κυριαρχία του Χαλιφάτου στην περιοχή. Παρότι οι περισσότεροι Αρμένιοι ishkhans βρίσκονταν αλυσοδεμένοι στη Sāmarrā, ωστόσο ο Bughā είχε γνωρίσει ήττες, η σημαντικότερη εκ των οποίων προήλθε από τον Gurgēn Arupelch, στο Vaspurakan, στον οποίο μάλιστα αναγνωρίστηκε η κυριαρχία του στην περιοχή. Μπορεί οι κεφαλές των μεγάλων οίκων να είχαν αιχμαλωτιστεί, όμως πίσω στην Αρμενία είχαν γρήγορα αντικατασταθεί από διαδόχους. Με λίγα λόγια, κανένα αρμενικό πριγκιπάτο δεν εξαλείφθηκε λόγω αυτής της εκστρατείας, γεγονός που μας επιτρέπει να αμφιβάλλουμε για την κρίση του Laurent, την οποία αποδέχεται και ο Grousset ότι «τα αρμενικά πριγκιπάτα βρισκότουσαν στο έλεος των Αράβων»¹¹⁰. Η κατάσταση αυτή εξηγεί ως ένα βαθμό γιατί τελικά, παρά τη θριαμβευτική αποτύπωση της εκστρατείας στις αραβικές πηγές, αμέσως μετά το τέλος της εκστρατείας, το 855,

¹⁰⁹ Samouël Aneci, σ.93 (M. BROSSET, 1876, σ.425): «Իսկ չարագործն քան զալիսեանն Բուխայ՝ էլիէալ քարուն գորն ի չարագործէն Չարրայ յաշխարհս Հայոց՝ վրիժախնիւն ի սահուանն Արարիւթայ և աղէսս և հարաւանս և վրշտս՝ սպանման հասոց աւէնեցուն մանաւանդ ազատաց և հեծելագունն»։ Βλ. επίσης Step'annos Orbélean, σ.213-214 (BEDROSIAN, 2015, σ.90).

¹¹⁰ R. GROUSSET, 1973, σ.370. Βλ. επίσης, H. OHANYAN, 2014, σ.189-190, ο οποίος ορθά τονίζει τη σημασία του γεγονότος ότι το Χαλιφάτο άφησε ανενόχλητους τους διαδόχους των επαναστατών.

αναγνωρίστηκε νέος ishkhan Hayots', ο γιος του sparapet Smbat, Ashot Bagratuni. Είναι πάντως εύλογο το ερώτημα, γιατί ο al-Mutawakkil, μετά από τόση σπατάλη πόρων, επέλεξε να επιστρέψει στην προηγούμενη πολιτική και δεν επιχείρησε τουλάχιστον να περάσει την εξουσία αυτή σε κάποιον από τους Άραβες εμίρηδες της χώρας. Η απάντηση όμως κρύβεται στο συνδυασμό τριών γεγονότων: η βαγρατιδική ισχύς είχε μείνει εν πολλοίς ανέπαφη από την εκστρατεία του Bughā, ενώ συγχρόνως εστίες εξέγερσης είχαν παραμείνει ζωντανές στη χώρα. Συγχρόνως, οι συνεχιζόμενες επιτυχίες του Μιχαήλ Γ' στην Ανατολή καθιστούν πλέον εντονότερη τη βυζαντινή απειλή¹¹¹. Θεωρούμε ότι αυτή η επιρροή του βυζαντινού παράγοντα στη χαλιφική πολιτική της Αρμενίας αντικατοπτρίζει άριστα ένα εδάφιο στο έργο του Ya'qūbī, το οποίο περιέργως έχει αμεληθεί από τους σύγχρονους ιστορικούς. Συγκεκριμένα ο Άραβας ιστορικός κλείνει τη διήγηση της εκστρατείας του Bughā στην Αρμενία με τον ακόλουθο τρόπο: «**Και ξεκίνησε (ο Bughā) να καταδιώκει όποιον είχε παραχωρήσει (προηγουμένως) το amān και τους συνέλαβε. Και ξέφυγε μία ομάδα από αυτούς, οι οποίοι έγραψαν (επιστολές) στον ηγεμόνα των Βυζαντινών, τον ηγεμόνα των Χαζάρων και τον ηγεμόνα των Σλάβων. Και συγκεντρώθηκε ένας τεράστιος αριθμός (από αυτούς τους φυγάδες). (Ο Bughā) έγραψε στον al-Mutawakkil σχετικά με αυτά και αυτός διόρισε (διοικητή) στη χώρα τον Muhammad bn Khālid bn Yazīd bn Mazīad al-Shayabāni. Όταν αυτός έφθασε, οι κάτοικοι ηρέμησαν και τους ανανέωσε το amān**»¹¹². Τα συμπεράσματα που μπορούμε να εξαγάγουμε από αυτό το εδάφιο είναι πολύτιμα και θα μπορούσαν να συνοψιστούν ως εξής: α) η εκστρατεία του Bughā δεν είχε καταφέρει να συντριψει όλους τους θύλακες της αρμενικής επανάστασης. Αυτό άλλωστε κάνει ξεκάθαρο η αναφορά στη συγκέντρωση ενός «τεράστιου αριθμού» επαναστατών λίγο πριν την αποχώρηση του Τούρκου στρατηγού από τη χώρα. β) Η απειλή για τη συνεργασία των Αρμενίων με μία εχθρική του Χαλιφάτου γειτονική δύναμη (Βυζάντιο ή Χάζαροι) ήταν άμεση. γ) Μάλιστα αυτή η απειλή ήταν που οδήγησε στον τερματισμό των

¹¹¹ C. TOUMANOFF, 1966, σ.611.

¹¹² Ya'qūbī, τ.2, σ.598-599:

" وتتبع من كان أعطاه الأمان، فأخذهم، وهرب منهم جماعة، وكتبوا صاحب الروم وصاحب الخزر وصاحب الصقالبة، واجتمعوا في خلق عظيم، وكتب بذلك إلى المتوكل فندب للبلاد محمد بن خالد بن يزيد بن مزيد الشيباني، فلما قدم سكن المتحركون، وجد لهم الأمان".

επιχειρήσεων του στρατού και στην αλλαγή πολιτικής σχετικά με την Αρμενία, όπως δηλώνει ξεκάθαρα η αντικατάσταση του Bughā από το γνώστη της πολιτικής πραγματικότητας της χώρας, τον Shaybanī εμίρη¹¹³. Η αποτυχία, της πολιτικής του Mutawakkil δηλώνεται εμμέσως, πλην σαφώς, από τον ιστορικό: οι επαναστάτες τελικά ησύχασαν, δε νικήθηκαν.

Παρά τη ζημιά που είχε προκαλέσει ο Bughā στην ισχύ των Αρμενίων nakharar, δεν είχε καταφέρει μετά το πέρας της πολύχρονης εκστρατείας του να κατατροπώσει οριστικά τις αρμενικές ηγεμονίες και τις στρατιωτικές δυνάμεις τους¹¹⁴. Όπως σωστά έχει παρατηρηθεί, οι προσπάθειες του Mutawakkil δεν κατάφεραν να σταματήσουν την ενδυνάμωση των Bagratuni, παρά μόνο να την καθυστερήσουν¹¹⁵. Ίσως η σημαντικότερη συνέπειά τους ήταν ότι μετέφεραν το κέντρο ισχύος στη χώρα από την Taron στη Shirak. Από την άλλη, κανένας Άραβας εμίρης δε μπορούσε να εγγυηθεί στη Sāmarrā ότι θα ήταν σε θέση να συγκρατήσει το φούντωμα μιας νέας δυνατώτερης εξέγερσης, αυτή τη φορά, ιδίως αφού είχε γίνει αντιληπτή η αραβική αδυναμία από τους Αρμένιους. Άλλωστε, η εκστρατεία του Bughā είχε προκαλέσει σοβαρές φθορές και στις αραβικές δυνάμεις της περιοχής¹¹⁶. Αντίθετα ένας Αρμένιος ishkhan με επαρκή δύναμη μπορούσε να εγγυηθεί κάτι τέτοιο.

Για μια στιγμή υπήρξε η ελπίδα στο μυαλό των Αράβων ιθυνόντων ότι θα μπορούσαν τουλάχιστον να εκμεταλλευτούν την αιχμαλωσία των Αρμενίων αριστοκρατών με άλλον τρόπο: αν αυτοί αναγκάζονταν να εξισλαμιστούν και επέστρεφαν στην πατρίδα τους, αυτό θα έθετε σε κίνηση μία διαδικασία εξισλαμισμού «εκ των άνω»¹¹⁷. Όντως το δίλημμα τέθηκε στους Αρμένιους

¹¹³ Όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Canard: «*Al-Mutawakkil renounced his hostile policy only when he had need of his troops to fight the Byzantines and in order to prevent a new uprising fomented by the latter*», βλ. M. CANARD, 1986, σ.637. M. GHAZARIAN, 1903, σ.54.

¹¹⁴ Ο Martin-Hisard εύστοχα σχολιάζει για αυτή την εκστρατεία: «*elle ne transforma pas vraiment la carte des formations politiques*», βλ. B. MARTIN-HISARD, 2000, σ.363. Βλ. επίσης H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.12. LAURENT-CANARD, 1980, σ.150.

¹¹⁵ A. YEGHIAZARYAN, 2011, σ.32.

¹¹⁶ H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.9.

¹¹⁷ Στο χώρο της Μέσης Ανατολής, τότε -αλλά και σήμερα- η θρησκευτική ταυτότητα είναι έντονα πολιτικοποιημένη. Ιδίως αφού μεταξύ άλλων καθορίζει τον τρόπο που ο καθένας βλέπει τα μέλη των άλλων θρησκευτικών ομάδων, ως φίλους του ή εχθρούς.

nakharar και οι περισσότεροι επέλεξαν να αρνηθούν το χριστιανισμό με αντάλλαγμα τη ζωή και την ελευθερία τους¹¹⁸. Το δίλημμα στην πραγματικότητα δεν ήταν τόσο αποκρουστικό όσο μπορεί να φαντάζει σήμερα: οι Αρμένιοι πρίγκιπες ήταν επαναστάτες εναντίον της εξουσίας της Βαγδάτης, και όπως σε όλες τις μεσαιωνικές κοινωνίες η τιμωρία για την επανάσταση ήταν ο θάνατος. Η προστασία που έχαιραν ως dhimmī θεωρούνταν άκυρη από τη στιγμή που αυτοί δεν είχαν τηρήσει τη δική τους υποχρέωση: δηλαδή τη νομιμοφροσύνη απέναντι στην κεντρική εξουσία¹¹⁹. Αντί λοιπόν να εκτελεστούν απευθείας, τους προσφέρθηκε η επιλογή να σωθούν με τον ασπασμό του Ισλάμ. Όσοι από αυτούς επέλεξαν να μείνουν πιστοί στο Χριστό θανατώθηκαν, ενώ την ίδια τύχη είχαν, πίσω στην Αρμενία, και όσοι έκαναν την ίδια επιλογή μπροστά στον Bughā¹²⁰. Πιθανότατα το παράδειγμα του Ashot Artsruni, ο οποίος για μία περίοδο μετά τον εξισλαμισμό του συμμετείχε στις στρατιωτικές επιχειρήσεις του Χαλιφάτου, να δημιουργούσε βάσιμες προσδοκίες για τις προοπτικές επιτυχίας μιας τέτοιας πολιτικής. Παρόλα αυτά με τον θάνατο του al-Mutawakkil οι περισσότεροι από αυτούς επέστρεψαν στην πατρίδα τους. Η απουσία ισχυρής αραβικής δύναμης στη χώρα και οι δυσκολίες που θα συναντούσαν στη διατήρηση της εξουσίας τους στις κτήσεις τους ως μουσουλμάνοι, οδήγησαν το σύνολο αυτών των ανδρών να επιστρέψουν μετανοημένοι στη χριστιανική πίστη¹²¹. Και έτσι, συμπτωματικά, η όλη απόπειρα ωφέλησε ακόμη περισσότερο την εξουσία των

¹¹⁸ Tovma Artsruni, σ.156-158 (VARDANYAN, 1978, σ.170-172. THOMSON, 1985, σ.221-223). Yovhannes Drasxanakert'ci, σ.437 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.123-124). Step'annos Orbēlean, σ.215 (BEDROSIAN, 2015, σ.91).

¹¹⁹ Όπως γράφει ο Jinbashian: «According to Islamic law, any protected people (ahl al-dhimma) that breaks its covenant by rebelling or joining the enemy is to be treated like an enemy, the menfolk are to be massacred, women and children driven into captivity, and all their belongings become war booty to be divided among the Muslims», βλ. M. JINBASHIAN, 2000, σ.156.

¹²⁰ Tovma Artsruni, σ.159-162 και 168-172 (VARDANYAN, 1978, σ.173-17 και 182-185. THOMSON, 1985, σ.224-227 και 233-236)., Yovhannes Drasxanakert'ci, σ.431 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.119). Samouēl Aneci, σ.93 (M. BROSSET, 1876, σ.425). Vardan, σ.80 (THOMSON, 1989, σ.183). Βλ. επίσης, A. SHAHINYAN, 2014, σ.169-170.

¹²¹ Άλλωστε ο Tovma Artsruni, παρότι ιδιαίτερα επικριτικός απέναντι σε όλους τους Αρμένιους που επέλεξαν να αλλαξοπιστήσουν, μας πληροφορεί ότι ο εξισλαμισμός τους ήταν εξαρχής υποκριτικός, βλ. Tovma Artsruni, σ.157 (VARDANYAN, 1978, σ.172. THOMSON, 1985, σ.223). Βλ. επίσης, Yovhannes Drasxanakert'ci, σ.440-441 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.126).

Bagratuni στη χώρα, αφού με το μαρτύριο του sparapet Smbat¹²² οι Bagratuni κέρδισαν σε ηθικό κύρος πολύ περισσότερα από ότι είχαν χάσει με τη συνεργασία του sparapet με τις στρατιές του Bughā ή ακόμη και με την αποστασία του Bagarat Bagratuni¹²³.

Συνοπτικά, η θέση για τη σημασία της στρατιωτικής ισχύος στη διατήρηση της αρμενικής ανεξαρτησίας έχει διατυπωθεί με άριστο τρόπο από τους Laurent και Canard: «Εάν οι Άραβες, δεν επέφεραν αλλαγές στα στρατιωτικά έθιμα των Αρμενίων, αυτό έγινε δίχως αμφιβολία για να μην αφεθεί η χώρα ανυπεράσπιστα μπροστά στις επιχειρήσεις των Ελλήνων ή τις επιδρομές των Χαζάρων και άλλων εισβολέων του Καυκάσου ή της περιοχής της Κασπίας. Αλλά ήταν, επίσης, επειδή είχαν παραιτηθεί από την ιδέα της ολοκληρωτικής και βιαίας καθυπόταξης ενός λαού τόσο καλά οπλισμένου. Και αυτό δεν το πέτυχαν ποτέ, παρότι για δύο αιώνες είχαν χρησιμοποιήσει, ανάλογα με την περίπτωση, βία ή φιλοφρονήσεις»¹²⁴. Ευελπιστούμε ότι όχι μόνο καταδείξαμε την ορθότητα αυτής της θέσης, αλλά επιπροσθέτως αποδείξαμε το γεγονός ότι οι Άραβες είχαν κατανοήσει το συσχετισμό της στρατιωτικής δύναμης με τους φεουδαρχικούς θεσμούς της Αρμενίας και πως οι κατά καιρούς προσπάθειές τους να διαλύσουν τη δύναμη της αρμενικής γαιοκτησίας γίνονταν με απώτερο σκοπό τη διάλυση της αρμενικής στρατιωτικής δύναμης.

β') Χαλιφικές πολιτικές απέναντι στο βασίλειο των Bagratuni

¹²² Tonnma Artsruni, σ.208 (VARDANYAN, 1978, σ.218-219. THOMSON, 1985, σ.271-272). Yovhannes Drasxanakert'ci, σ.437-438 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.124). DAI, σ.198. Την ίδια τύχη με τον Smbat είχαν επίσης οι nakharar Στέφανος Κονέ, ο Γρηγόριος Artsruni, καθώς και η αδερφή του Smbat Hrrip'sime, βλ. Asoghik, σ.109-110 (GELZER-BURCKHARDT, 1907, σ.78-79). Step'annos Orbēlean, σ.214 (BEDROSIAN, 2015, σ.90).

¹²³ A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.149. N. GARSOĪAN, 2004c, σ.142. L. JONES, 2007, σ.17. Αν και ο Tonnma, για ευνόητους λόγους, καταδικάζει εντονότατα την αποστασία του Bagarat θεωρώντας ότι σαν πρώτος μεταξύ των Αρμενίων έδωσε το κακό παράδειγμα σε όλους τους υπόλοιπους Αρμένιους nakharar, βλ. Tonnma Artsruni, σ.158 (VARDANYAN, 1978, σ.172. THOMSON, 1985, σ.223). Γενικότερα για τη σημασία του χριστιανικού «μαρτυρίου» στην αρμενική πολιτική ιδεολογία, βλ. N. GARSOĪAN, 1994, σ.130-134.

¹²⁴ LAURENT-CANARD, 1980, σ.91.

Η επακόλουθη εννιάχρονη περίοδος αναρχίας στη Sāmarrā άφησε λιγοστά περιθώρια στους Χαλίφες να ασχοληθούν με την Αρμενία. Με το κράτος να ταλανίζεται από συνεχείς αυτονομήσεις διοικητών του και τους ίδιους τους Χαλίφες ουσιαστικά φυλακισμένους από τους Τούρκους πραιτοριανούς, υπήρξε μία οριστική μετατόπιση του διακύβευματος στο ζήτημα της Αρμενίας. Με πολύ απλά λόγια, το ζητούμενο δεν ήταν πλέον η ισχυροποίηση ή όχι της αραβικής εξουσίας στη χώρα, αλλά η αποτροπή της ένταξης της Αρμενίας στο βυζαντινό στρατόπεδο. Αυτό για τη χαλιφική πολιτική έπρεπε να αποφευχθεί πάση θυσία, ακόμη και αν σήμαινε την οριστική παραδοχή της αρμενικής ανεξαρτησίας. Συγχρόνως η εντατικοποίηση των βυζαντινών επιθέσεων αυτή την περίοδο καθιστούσε περισσότερο πολύτιμη οποιαδήποτε στρατιωτική βοήθεια από τους υποταγμένους λαούς και έτι περισσότερο των Αρμενίων, στων οποίων τη χώρα πολλές πόλεις μπορούσαν να λειτουργήσουν ως στρατιωτικές βάσεις για τις επιχειρήσεις εναντίον των Βυζαντινών¹²⁵. Η αλλαγή πολιτικής σχεδόν επιβλήθηκε στους ηγέτες της Βαγδάτης, για τους οποίους η εξακολούθηση της κατοχής της χώρας με τη χρήση στρατιωτικών δυνάμεων κόστιζε πολύ περισσότερο σε αυτούς από ότι στους Χαλίφες της προηγούμενης περιόδου. Ας μην ξεχνάμε ότι το Χαλιφάτο της περιόδου είχε απολέσει μεγάλο μέρος της δυνητικής του ισχύος: μελετώντας την κρίση του Χαλιφάτου κατά τον τρίτο αιώνα Εγίρας ο Waines παραθέτει ενδιαφέροντα στοιχεία για τα φορολογικά έσοδα της Βαγδάτης, τα οποία δείχνουν ότι τα 479 εκατομμύρια dirham που εισέπραττε η Βαγδάτη το 788, έγιναν 351 στα μέσα του ένατου αιώνα για να φθάσουν το 915 στα 217 εκατομμύρια¹²⁶. Όλα αυτά ανάγκασαν τους χαλίφες να γίνουν πιο διαλλακτικοί¹²⁷.

Έτσι, λίγο μετά τη δολοφονία του Mutawakkil¹²⁸ αναγνωρίζεται ο τίτλος του ishkhans' ishkhans στον Ashot, τίτλος που ουσιαστικά του έδινε τις αρμοδιότητες

¹²⁵ H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.11,13.

¹²⁶ Βλ. αναλυτικότερα, D. WAINES, 1977, σ.284.

¹²⁷ A.E. REDGATE, 2006, σ.265.

¹²⁸ Παραδοσιακά η ανάδειξη του Ashot A' σε ishkhans' ishkhans τοποθετείται από τους ιστορικούς ανάμεσα στο 861-863, βλ. ενδεικτικά, R. GROUSSET, 1973, σ.371 υπ.5. Τείνουμε στην άποψη ότι είναι ορθότερο να μιλάμε για την περίοδο 862-3, μετά δηλαδή τη δολοφονία του Mutawakkil. Την εκδοχή αυτή ενισχύει άλλωστε το γεγονός ότι η ανάδειξη του Ashot σε

του ostikan¹²⁹. Ίσως πρόκειται για τη σαφέστερη απόδειξη της ολικής αποτυχίας της αραβικής πολιτικής στην περιοχή της Αρμενίας, αφού οι Χαλίφες όχι μόνο απέτυχαν να εντάξουν πλήρως τη χώρα στο Χαλιφάτο τους, αλλά υποχρεώθηκαν να παραχωρήσουν σε έναν dhimmī νομικά αναγνωρισμένη, εξουσία πάνω σε μουσουλμάνους υπηκόους του¹³⁰. Όλα αυτά φυσικά έγιναν στα πλαίσια της προσπάθειας να κρατηθεί η Αρμενία από τη δημιουργία ενός κοινού μετώπου με τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία¹³¹. Οι σειρήνες του κινδύνου πιθανότατα ακούστηκαν στα αυτιά των Αράβων ιθυνόντων, όταν πληροφορήθηκαν ότι ο Ashot Α΄ είχε προχωρήσει σε μία σύνοδο που είχε στόχο την ένωση της Αρμενικής Εκκλησίας με τη βυζαντινή. Μία τέτοια εξέλιξη θα ήταν πραγματικά επικίνδυνη για το Χαλιφάτο, αφού θα σήμαινε ότι η ανανεωμένη βυζαντινή επιθετικότητα θα έβρισκε διέξοδο στις ζωτικές επαρχίες της Jazira και του Ιράκ, ενώ συγχρόνως θα ακυρωνόταν στην πράξη η χρησιμότητα των δυτικών thughūr. Τα τελευταία, σε περίπτωση μιας στέρεας στρατιωτικής συμμαχίας Αρμενίων και Βυζαντινών, θα μετατρέπονταν από αμυντική ζώνη, σε έναν αραβικό θύλακα αποκλεισμένο από εχθρικές δυνάμεις. Η νομιμοφροσύνη του Ashot προς την κεντρική κυβέρνηση, αλλά κυρίως ο συσχετισμός των δυνάμεων στην περιοχή, απέτρεψε από την άλλη τους Αββασίδες να προτιμήσουν να δώσουν την εξουσία της χώρας σε κάποιον Άραβα εμίρη της. Έχουν μάλιστα γίνει υποθέσεις που προσπαθούν να συνδέσουν την ανακήρυξη του Ashot ως ishkanats' ishkan με τις αραβικές επιθέσεις που σημειώθηκαν το 863¹³². Παρότι δε μπορούμε να θεωρήσουμε τις επιθέσεις τόσο μεγάλης κλίμακας -είναι, νομίζουμε, περισσότερο γνωστές για τις βυζαντινές επιτυχίες και για τους θανάτους των Αράβων στρατηγών- ή σχεδιασμένες από την κεντρική κυβέρνηση, ωστόσο ακόμη και αυτή η πρόταση αναδεικνύει τη στενή σύνδεση των εξελίξεων στο αραβο-βυζαντινό μέτωπο με αυτές της Αρμενίας.

αυτό το αξίωμα ήταν χρονικά μεταγενέστερη της συνόδου του Shirakwan, που σύμφωνα με τον Dorfmann έγινε το «Σεπτέμβρη-Οκτώβρη του 862», I. DORFMANN-LAZAREV, 2004, σ.66.

¹²⁹ A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.234. Ο Vardan τοποθετεί το γεγονός κατά τη διάρκεια της ηγεμονίας του Mutawakill, βλ. Vardan, σ.82 (THOMSON, 1989, σ.184).

¹³⁰ N. GARSOÏAN, 2004d, σ.147.

¹³¹ H. OHANYAN, 2014, σ.190.

¹³² A. YEGHIAZARYAN, 2011, σ.33.

Εδώ όμως τίθεται ένα ερώτημα η απάντηση του οποίου έχει ιδιαίτερη σημασία για την ανάλυση της πολιτικής ιστορίας της Αρμενίας της περιόδου: ήταν τελικά η αραβική πολιτική αναγνώρισης και συνεργασίας με τον Ashot που βοήθησε τους Bagratuni να εξασφαλίσουν την κυρίαρχη θέση στο πολιτικό σκηνικό της χώρας ή απλά η απόδοση του νέου αυτού τίτλου, του ishkhanats' ishkhan, ήταν απλά μια ρεαλιστική αποδοχή μιας de facto κατάστασης από τους Άραβες · η αναγνώριση, με άλλα λόγια, της ήδη ηγεμονικής θέσης του Ashot στη χώρα; Την απάντηση στο ερώτημα μπορεί να μας τη δώσει η μελέτη του τρόπου με τον οποίο ο Ashot επέβαλε τη νεοπαγή του εξουσία πάνω στους υπόλοιπους ishkhan του Καυκάσου. Είναι ευνόητο ότι αν χρειάστηκε η αραβική ισχύς (με την απειλή ή με την πραγματική χρήση βίας) εναντίον των υπόλοιπων ishkhan τότε θα έπρεπε να τείνουμε στην πρώτη θέση. Όμως, στην πραγματικότητα ο Ashot έσπευσε με δικές του δυνάμεις, χωρίς καμιά βοήθεια από τους Αββασίδες, να κατοχυρώσει τα δικαιώματα επικυριαρχίας πάνω στους υπόλοιπους πρίγκιπες¹³³. Το παραπάνω άλλωστε επιβεβαιώνει και η μαρτυρία του Θωμά Artsruni: **«Αφού η επίβλεψη της Αρμενίας είχε ανατεθεί στον Ashot, ο οποίος ήταν ishkhanats' ishkhan, αυτός ανέλαβε να υποτάξει τους ishkhan της Αρμενίας, της Γεωργίας και της Αλβανίας και το κατάφερε»**¹³⁴. Έτσι μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η απόδοση του τίτλου του ishkhanats' ishkhan -ακόμη και του βασιλικού αργότερα- δε συνετέλεσε με άμεσο τρόπο στην αύξηση της βαγρατιδικής ισχύος, αλλά μόνο με έμμεσο: οι Αββασίδες στην ουσία έδωσαν το πράσινο φως στον Ashot να χρησιμοποιήσει τη δική του ισχύ, ώστε να επιβληθεί πολιτικά πάνω στους υπόλοιπους αριστοκρατικούς οίκους της περιοχής. Ενδεικτικό παράδειγμα των παραπάνω είναι η σύγκρουση του Ashot με τους Αμπχαζούς σχετικά με την επικυριαρχία της Γεωργίας, η οποία ξεκίνησε το 881¹³⁵. Με αυτό το σκεπτικό δεν είναι καθόλου λανθασμένη η κρίση του Ohanyan ότι «η στρατιωτική δράση του Ashot Bagratuni είχε

¹³³ Βλ. επίσης, R.MAT'EVOSYAN, 1990, σ.93.

¹³⁴ Tonma Artsruni, σ.206(VARDANYAN, 1978, σ.217.THOMSON,1985, σ.270): «բանաղի հաւատարմեալ էր վերախոսնութիւն աշխարհիս Հայոց Աշոտի, որ իշխանաց իշխան՝ ձեռն ի գործ արկեալ նուսձել զիշխանս Հայոց, զՎրաց և զԱղուանից, որ էրև իսկ:».

¹³⁵ A. YEGHIAZARYAN, 2011, σ.37-41.

ως αποτέλεσμα την ανασύσταση του αρμενικού βασιλείου»¹³⁶. Βέβαια, τα παραπάνω δεν ακυρώνουν ότι χωρίς αυτή τη συγκατάθεση ο Ashot δε θα αποτολούσε να προβεί σε μία τέτοια κίνηση. Όπως και να έχει, η αναγνώριση του τίτλου του Ashot από τους Άραβες, όπως άλλωστε και από τους Βυζαντινούς, σήμαινε ότι τα δύο κράτη ομολογούσαν ότι ο Αρμένιος ishkhan πλέον θα θεωρούνταν ότι ανήκε στους «μεγάλους παίκτες»¹³⁷.

Όμως, το γεγονός ότι ο Ashot είχε μία σημαντική στρατιωτική δύναμη βοηθάει να συνειδητοποιήσουμε ακόμη μία αιτία που οδήγησε τους Άραβες στην απόφαση να επιτρέψουν την αυτονομία της χώρας¹³⁸. Δεν ήταν, μόνο ο παράγοντας του Βυζαντίου που έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην απόφαση των Αράβων να επιτρέψουν την αυτονομία της χώρας. Η περίοδος της αναρχίας στη Sāmarrā είχε φέρει μαζί της εξεγέρσεις και επαναστάσεις σε όλη την αββασιδική επικράτεια και η Αρμενία δεν αποτέλεσε εξαίρεση. Για παράδειγμα, ας αναφέρουμε την εξής μαρτυρία από το έργο του al-Ṭabarī: **«Στις είκοσι πέντε του Muḥarram αυτού του έτους (251/865-866) κατέφθασε (στη Βαγδάτη) μία επιστολή από τον al-ʿAlāʾ b. Aḥad, τον υπεύθυνο του Bughā al-Sharābī για τους φόρους και τα κτήματα στην Αρμενία, σχετικά με την εξέγερση δύο ανδρών σε αυτή την περιοχή τους οποίους κατονόμαζε. Και ανέφερε την επίθεσή του εναντίον τους, μετά από την οποία αυτοί κατέφυγαν σε ένα φρούριο. Αυτός χρησιμοποίησε καταπέλτες, ασκώντας πίεση στο φρούριο έως ότου δραπέτευσαν οι δύο άνδρες από το κάστρο και χάθηκαν τα ίχνη τους...»**¹³⁹. Εξεγέρσεις όπως η παραπάνω μπορούν δικαιολογημένα να οδηγήσουν στο συμπέρασμα ότι η αναγνώριση του ρόλου του Bagratuni στην Αρμενία από την αραβική κεντρική εξουσία πηγάζει και από την επιθυμία να χρησιμοποιήσουν την ισχύ του Αρμένιου ishkhan προς όφελος του Χαλιφάτου, αφού το βάρος για την

¹³⁶H. OHANYAN, 2014, σ.189: «Աշոտ Բագրատունին, որի րազմաքաղաքական գործունեության արդյունքն էր հանդիսանում հայկական թագավորության վերականգնումը».

¹³⁷B. MARTIN-HISARD, 2000, σ.421.

¹³⁸LAURENT-CANARD, 1980,σ.217.

¹³⁹al-Ṭabarī, τ.9 σ.362 (SALIBA, 1985, σ.64):

" ولخمس بقين من المحرم من هذه السنة، ورد كتاب العلاء بن أحمد، عامل بغا الشرابي على الخراج والضياح بأرمينية، بما كان من خروج رجلين بتلك الناحية سمّاهما، وذكر إيقاعه بهما، وأنهما التجنا إلى قلعة، فوضع عليها المجانيق حتى جهدها، وأنهما خرجا من القلعة هاربين، وخفي أمرهما..."

καταστολή τέτοιων ενεργειών θα έπεφτε στους ώμους των Bagratuni. Παρόμοια περιστατικά έρχονται να μας υπενθυμίσουν ότι οι Άραβες της Αρμενίας δεν ήταν για το Χαλιφάτο μία *a priori* καλύτερη λύση, σχετικά τουλάχιστον με τη νομιμοφροσύνη τους απέναντι στην κεντρική εξουσία.

Ακόμη και όταν επήλθε κάποια σταθερότητα στην εσωτερική πολιτική σκηνή του Χαλιφάτου με την άνοδο του al-Mu'tamid, η εξέγερση των Zanj, όπως και οι συγκρούσεις με διάφορους ανεξάρτητους, πλέον, μουσουλμάνους εμίρηδες, δεν άφησε περιθώρια για την ακύρωση της προηγούμενης καινοφανούς πολιτικής. Και έτσι, με τα thughūr να ταλανίζονται από τις συγκρούσεις Αββασιδών και Τουλουνιδών¹⁴⁰ και το Βυζάντιο να έχει επιτύχει την καταστροφή του συμμαχικού κρατιδίου των Παυλικιανών, ο al-Muwaffaq πήρε την απόφαση να επισημοποιήσει την ανεξαρτησία του Ashot, αποστέλλοντάς του ένα βασιλικό στέμμα και προσφέροντάς του το βασιλικό τίτλο του Βασιλιά των Αρμενίων¹⁴¹. Το αντάλλαγμα που ζητούσε ο al-Muwaffaq ήταν ένα μικρό ποσό ως ετήσιο φόρο υποτέλειας, κυρίως ως απόδειξη της νομικής επικυριαρχίας του πάνω στον t'aganor και κυριότερα τη μη συμμετοχή του στους αραβο-βυζαντινούς αγώνες στο πλευρό των ομόθρησκών του. Αυτές οι δύο απαιτήσεις ίσως θυμίσουν στον αναγνώστη τους όρους των πρώτων συνθηκών που υπέγραψαν οι Άραβες κατακτητές με τους Αρμένιους nakharar. Όμως, η θέση του Ashot ήταν ακόμη καλύτερη: όχι μόνο δεν αναμενόταν από αυτόν η οποιαδήποτε παροχή στρατιωτικής βοήθειας στο Χαλιφάτο, αλλά του αναγνωριζόταν ένας βασιλικός τίτλος. Έτσι, θα μπορούσαμε με βεβαιότητα να ισχυριστούμε ότι έχει άδικο ο Harut'yunyan, αλλά και άλλοι ιστορικοί, όταν ισχυρίζονται ότι ένας από τους βασικούς λόγους που ανάγκασε τον al-Muwaffaq να παραχωρήσει το βασιλικό τίτλο στον Ashot, ήταν η επιθυμία του να μη στερήσει το Χαλιφάτο από τις υπηρεσίες των Αρμενίων στρατιωτών και να έχει την Αρμενία σύμμαχο στον αγώνα εναντίον των Βυζαντινών¹⁴². Θεωρούμε ορθότερο να λεχθεί ότι ο al-Muwaffaq αυτό το οποίο προσπαθούσε να αποφύγει είναι αυτές οι δυνάμεις να περάσουν στα χέρια των Βυζαντινών. Και για να το

¹⁴⁰ Για την κατάσταση των thughūr της περιόδου αυτής, βλ. F.AMABE, 2005, σ.175-177.

¹⁴¹ Φυσικά είναι λανθασμένη η πληροφορία του Toynbee, σύμφωνα με τον οποίο στον Ashot Α' δόθηκε ο τίτλος του shahanshah, βλ. A. TOYNBEE, 1973, σ.403.

¹⁴² H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.27. S.M. DIYĀB, 1984, σ.58.

επιτύχει αυτό επέλεξε να παραχωρήσει την εκτελεστική εξουσία επί της χώρας στον οίκο, του οποίου οι παραδοσιακές φιλο-αραβικές θέσεις τον καθιστούσαν άξιο εμπιστοσύνης. Όπως και να έχει πάντως, γίνεται φανερό, για ακόμη μια φορά, η σπουδαιότητα που είχε η αρμενική στρατιωτική ισχύς στις αποφάσεις της αραβικής κεντρικής κυβέρνησης.

Πριν συνεχίσουμε, θεωρούμε ότι πρέπει να σταθούμε στην άποψη της Dadoyan σχετικά με την αναγνώριση του βασιλικού τίτλου από τους Αββασίδες. Η ίδια επιχειρηματολογώντας για τη θεώρησή της σχετικά με το τέλος της «αραβικής περιόδου» της Αρμενίας, υποστηρίζει ότι η χρήση του τίτλου malik-που μπορεί να σημαίνει απλά κύριος, κάτοχος- από τους Άραβες καταδεικνύει ότι και αυτοί, όπως οι Βυζαντινοί, στην πραγματικότητα αρνούσαν να αναγνωρίσουν τους Bagratuni ως αληθινούς βασιλείς και κυρίαρχους ηγεμόνες¹⁴³. Υπάρχουν, όμως, σοβαροί λόγοι να απορρίψουμε αυτή την ομολογουμένως πρωτότυπη άποψη. Πρώτον, η χρήση του τίτλου του malik δεν ήταν στην πραγματικότητα τίτλος για κάποιον ηγεμονίσκο που οι Άραβες αρνούσαν να δουν ως ανεξάρτητο ηγεμόνα. Ήταν - μεταξύ άλλων- ένας κοσμικός βασιλικός τίτλος που αποδίδονταν σε χριστιανούς ηγεμόνες, σε αντίθεση με τους Χαλίφες της κλασικής ισλαμικής περιόδου¹⁴⁴. Αν μη τι άλλο οι αναφορές των αραβικών πηγών στο malik ar-Rum (Βυζαντινό αυτοκράτορα) καταδεικνύουν το λάθος της σύνδεσης του τίτλου με την αναγνώριση της κυριαρχικής και ανεξάρτητης εξουσίας του κατόχου του. Επιπλέον, πρέπει να τονίζουμε ότι σαφές δείγμα της αναγνώρισης των Bagratuni ως βασιλιάδων, ακόμη και την περίοδο της υποτέλειας, είναι ότι οι Χαλίφες δεν απέστειλαν το στέμμα σε άτομο της επιλογής τους¹⁴⁵. Απλά επικύρωναν την επιλογή του Αρμένιου ηγεμόνα. Τέλος, αν αποδεχόμασταν την οπτική της

¹⁴³ S. DADOYAN, 2011, σ.44,113-114.

¹⁴⁴ Είναι ενδεικτική η διατύπωση του δεύτερου Χαλίφη, 'Umar, ο οποίος διαβεβαίωνε τους Άραβες: «**Μα τω θεώ, δεν είμαι κάποιος βασιλιάς για να σας υποτάξω, είμαι μόνο ένας υπηρέτης του Θεού...**», βλ. al-Ṭabarī, τ.3, σ.364 (FRIEDMANN, 1992, σ.151):

"إني والله ما أنا بملك فأستعبدكم ، وإنما أنا عبد الله".

Με τα λόγια της ερευνήτριας της ισλαμικής πολιτικής ιδεολογίας, Crone: «*Thanks to Islam, kingship came to be seen as both infidel and a non-Arab institution*», βλ. P. CRONE, 2004, σ.46. Υπό αυτό το πρίσμα μπορεί να γίνει κατανοητή η επιμονή πολλών αντιπάλων των Ομεϋαδών να τους περιγράψουν ως *al-mulk*. Βλ. επίσης, Χ. ΜΠΑΝΤΑΟΥΗ, 2003, σ.202.

¹⁴⁵ R.MAT'EVOSYAN, 1990, σ.89.

Dadoyan, θα έμενε αναπάντητο το εξής ερώτημα: γιατί, εφόσον οι Αββασίδες δεν επιθυμούσαν την αναγνώριση του βασιλικού τίτλου των Αρμενίων, δεν εξακολούθησαν να τους αποκαλούν *baṭrīq al-baṭāriqa*, σε αντιστοιχία δηλαδή με τη βυζαντινή πρακτική της ονομασίας του Αρμένιου βασιλιά ως άρχων των αρχόντων; Άλλωστε, ο τίτλος του *malik* δεν ήταν ο μόνος με τον οποίο αποκαλούσαν οι Άραβες τον Αρμένιο βασιλιά. Αποκαλυπτική είναι περί τούτου η μαρτυρία του Πέρση γεωγράφου Ibn Khurdādhbeh, ο οποίος αφιερώνει ειδικό χώρο στο έργο του *Kitāb al-masālik wa al-mamālik*, για να πληροφορήσει τον αναγνώστη του για τους τίτλους που έφεραν οι βασιλείς των εθνών που γειτνιάζαν με το Χαλιφάτο. Ανάμεσα σε αυτούς, λοιπόν, κάνει την εμφάνισή του και ο βασιλιάς «της μεγάλης Αρμενίας, ο οποίος αποκαλείται Shah»¹⁴⁶. Γίνεται, πιστεύουμε, φανερό ότι δεν είναι ορθό να αρνηθούμε την αραβική αναγνώριση του αρμενικού βασιλικού κύρους.

Από την άλλη πάντως, δεν πρέπει να παραβλέψουμε ότι ο Ashot A', όπως και οι άμεσοι διάδοχοί του, παρέμενε υποτελής της Βαγδάτης. Αυτό, άλλωστε, γινόταν ξεκάθαρο από το γεγονός ότι οι Αρμένιοι βασιλείς λάμβαναν τα σύμβολα της εξουσίας τους από τη Βαγδάτη. Ο Yuzbhashian έχει αποδείξει τη σπουδαιότητα που είχε για τους Άραβες η πρακτική αυτή για τον έλεγχο της Αρμενίας, ενώ η Jones έχει μελετήσει το πόσο επηρέασαν αυτές οι ισλαμικές τελετουργίες στέψης τις αντίστοιχες αρμενικές, καθώς και τον τρόπο προβολής του βασιλικού κύρους¹⁴⁷. Ενδεικτικά, εμείς, ας θυμίσουμε ότι και στους δύο Αρμένιους *ishkhan* (Gagik Artsruni και *sparapet* Ashot Bagratuni) που οι Άραβες προσπάθησαν να χρησιμοποιήσουν για να πλήξουν τον Bagratuni βασιλέα, παραχωρήθηκαν, επίσης, παρόμοια σύμβολα, με τα οποία ανακηρύχθηκαν βασιλείς. Ο Mat'evosyan, επίσης, έχει ερμηνεύσει τη στέψη και των τριών Bagratuni βασιλέων με αραβικά στέμματα ως μία σαφή δήλωση της νομικής εξάρτησης του Αρμένιου βασιλιά από τον Χαλίφη της Βαγδάτης¹⁴⁸.

¹⁴⁶ Ibn Khurdādhbeh, σ.17 (TER-GHEWONDYAN, 2005, σ.437):

"بزرگ ارمنیان شاه".

¹⁴⁷ K. YUZBASHYAN, 1988, σ.69-71. L. JONES, 2007, σ.16-34.

¹⁴⁸ R. MAT'EVOSYAN, 1990, σ.87-88.

Είναι γνωστός ο χωρισμός της οικουμένης, κατά την ισλαμική σκέψη, σε *dār al-islām* και σε *dār al-harb*, δηλαδή στον κόσμο του Ισλάμ και στον «κόσμο του πολέμου», εκεί που δηλαδή την κοσμική εξουσία κατείχαν άπιστοι¹⁴⁹. περιοχές που οι μουσουλμάνοι είχαν το χρέος να καθυποτάξουν και να τις προσθέσουν στην επικράτεια των πιστών. Ποια ήταν, όμως, η θέση της Αρμενίας σε αυτό το θεωρητικό μοντέλο; Η Αρμενία, μετά τη στέψη του Ashot Α', μαζί φυσικά με τη Μακουρία, ήταν πιθανότητα τα καλύτερα παραδείγματα περιοχών που πρέπει να ενταχθούν σε μία τρίτη κατηγορία περιοχών: αυτή των *dār al-'ahd* (επικράτεια της συνθήκης). Σχετικά με την τελευταία γράφει η Crone: «Οι πολιτείες των απίστων, μπορούσαν, επίσης να συνδεθούν με τον μουσουλμανικό κόσμο μία σχέση κατά την οποία θα ήταν φόρου υποτελείς σε μακροπρόθεσμη βάση, οδηγώντας κάποιους νομικούς να υποθέσουν την ύπαρξη μίας ενδιάμεσης κατηγορίας αυτής της *dār al-'ahd*, του κόσμου της συνθήκης»¹⁵⁰.

Η πορεία των γεγονότων έδειξε ότι αυτή τη φορά η αραβική πολιτική πέτυχε, προσωρινά, το σκοπό της, αφού ουδέποτε επιχειρήθηκε στρατιωτική συμμαχία του Ashot Α' με τους Βυζαντινούς, παρά το δεδομένα καλό κλίμα στις διμερείς τους σχέσεις. Και ενώ φυσικά πολλοί θα δείξουν, δικαιολογημένα, ως υπαίτια τη σταθερή επιθυμία των Αρμενίων να διατηρήσουν την ανεξαρτησία τους, κάποιος θα μπορούσε εύλογα να αναρωτηθεί, εάν αυτή θα συνέχιζε να καθορίζει την πολιτική τους, σε περίπτωση που οι Αββασίδες αποφάσιζαν να καταστείλουν με τη βία την αρμενική ανεξαρτησία. Η απάντηση στο παραπάνω ερώτημα δε χρειάζεται υποθέσεις, αφού πρόκειται, ουσιαστικά, για τις συνθήκες στις οποίες βρέθηκαν οι διάδοχοι του Ashot Α'.

Ο γιος του και διάδοχός του, Smbat Α' έπρεπε να νικήσει στρατιωτικά το θείο του, sparapet Abas, ώστε να διαδεχθεί τον πατέρα του στην εξουσία. Αυτή η διαμάχη έδωσε μία νέα ευκαιρία στους Αββασίδες να ενισχύσουν τα κυριαρχικά τους δικαιώματα στην Αρμενία, αφού για ακόμη μία φορά η στέψη έγινε με ένα στέμμα που αποστάλθηκε από τη Βαγδάτη. Φυσικά, η κίνηση αυτή υποδήλωνε την επικυριαρχία του Χαλίφη πάνω στον 'agavor. Τη στέψη, όμως, παρακολουθούσε

¹⁴⁹ Βλ. ενδεικτικά, Ε. ΚΟΝΔΥΛΗ-ΜΠΑΣΟΥΚΟΥ, 2008, σ.226.

¹⁵⁰ P. CRONE, 2004, σ.359.

και ο εμίρης του Αζερμπαϊτζάν, Afshīn, του οποίου η δυναστεία έμελε να παίξει σημαντικό ρόλο στην ιστορία της Αρμενίας.

Γενικά, πρέπει να λεχθεί ότι το Χαλιφάτο εξακολουθούσε να έχει ως κύρια προτεραιότητά του, πάντα σε σχέση με την Αρμενία, την αποτροπή δημιουργίας μιας συμμαχίας Αρμενίων και Βυζαντινών. Ο στόχος αυτός, άλλωστε, ήταν εφικτός και ταίριαζε στις ρεαλιστικές πολιτικές στοχεύσεις του al-Mu'tadid¹⁵¹. Όταν, όμως, υπήρξαν ενδείξεις για φιλο-βυζαντινές διαθέσεις του Smbat, ο Χαλίφης al-Mu'tadid έπρεπε να βρει ένα νέο τρόπο πίεσης. Και ο εμπειροπόλεμος Χαλίφης δεν άργησε να χρίσει ως εγγυητή της καλής συμπεριφοράς των Αρμενίων, τον εμίρη του Αζερμπαϊτζάν, Afshīn. Για να κάνει ξεκάθαρο τον ρόλο του εμίρη, ο Χαλίφης τον τοποθέτησε διοικητή του Αζερμπαϊτζάν και της Armīniyah συγχρόνως¹⁵². Με αυτό τον τρόπο ο Afshīn θα μπορούσε να ελέγχει τόσο τους πάντοτε ανυπότακτους πολέμαρχους του Αζερμπαϊτζάν, όσο και τις κινήσεις του Bagratuni βασιλιά¹⁵³. Ουσιαστικά, επανέφερε στη ζωή το οστικανάτο της Armīniyah (ενωμένο διοικητικά με το Αζερμπαϊτζάν), με μία, όμως, θεμελιώδη διαφορά: στη θέση του ishkhan Hayots', υπήρχε πλέον ένας βασιλιάς.

Η κατάσταση αυτή, φυσικά, δεν άργησε να φέρει τη σύγκρουση Bagratuni-Sajids. Όμως, οι Sajids γρήγορα έδειξαν ότι ενδιαφέρονταν κυρίως για τη δική τους ενίσχυση και δεν επρόκειτο να είναι απλά πιόνια της χαλιφικής πολιτικής στον Καύκασο. Σωστά τους έχει χαρακτηρίσει ο Mottahedeh: «επικίνδυνους συμμάχους» των Αββασιδών¹⁵⁴. Η αυτόνομη πολιτική των Sājids δεν είναι τυχαία: η συσσωρευμένη αντίδραση του τοπικού αραβικού παράγοντα στις πολιτικές στήριξης των Αρμενίων από την αββασιδική κεντρική κυβέρνηση¹⁵⁵ ήταν φυσικό να οδηγήσει στη διαπίστωση εκ μέρους των εμίρηδων ότι με τη Βαγδάτη δεν υπήρχε πάντα κοινότητα συμφερόντων. Όταν, όμως, η κρατική πολιτική συνέκλινε

¹⁵¹ Γράφει χαρακτηριστικά ο Kennedy για τον al-Mu'tadid: «*He was prepared to leave eastern and northern Iran, Syria and Egypt to their own rulers as long as these acknowledged 'Abbasid sovereignty, but he was determined to assert real control over Iraq, the Jazīra, the Byzantine frontier and western Iran including Isfahān and Fārs*», βλ. H. KENNEDY, 2004, σ.181.

¹⁵² A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.241. R.MAT'EVOSYAN, 1990, σ.89.

¹⁵³ W. MADELUNG, 1999, σ.228.

¹⁵⁴ R. MOTTAHEDEH, 1999, σ.82.

¹⁵⁵ Ş.M. DIYĀB, 1984, σ.59.

στην πάγια επιδίωξή τους για ανάγκη περιορισμού της δύναμης των nakharar, είχε έρθει η ώρα μιας αναπόφευκτης σύγκρουσης. Από την άλλη μεριά, ο Smbat, μπροστά στην απειλή των Sajids, έσπευσε να ενδυναμώσει τις σχέσεις του με το Βυζάντιο, συνάπτοντας μία συνθήκη με τον Αυτοκράτορα Λέοντα Στ'¹⁵⁶. Έτσι, το αποτέλεσμα ήταν ο Smbat να στραφεί στο Βυζάντιο, ενώ οι Sajids είχαν αποτύχει καταφανώς να φέρουν σε πέρας το έργο τους, ως εγγυητές της καλής συμπεριφοράς των Bagratuni. Τη διαταγή του Χαλίφη να επέμβει στρατιωτικά στην Αρμενία, ο Afshīn την παράκουσε βασισμένος στις δικαιολογίες του Smbat ότι επρόκειτο για μία συμφωνία με οικονομική, κυρίως, υφή. Είχε στα αλήθεια πειστεί ο Sājīd emīr; Το πιθανότερο είναι ότι όχι. Περίμενε να επέμβει, όταν οι συνθήκες θα ήταν ευνοϊκότερες. Επέμβαση, όμως, που θα ωφελούσε τον ίδιο και όχι τον Χαλίφη.

Με αυτό τον τρόπο συνεχίστηκε η σειρά των αραβικών αποτυχημένων πολιτικών και διπλωματικών επιλογών στο πεδίο της Αρμενίας. Στα τέλη του ένατου αιώνα, την Αρμενία διοικούσε ένας Αρμένιος βασιλιάς, αναγνωρισμένος από τη Βαγδάτη, ο οποίος είχε συνάψει μία ξεκάθαρη συμμαχία με τους Βυζαντινούς, ενώ ο emīr στον οποίο είχαν αναθέσει οι Άραβες να διασφαλίσει την αποτροπή ενός τέτοιου ενδεχομένου, όχι μόνο είχε μείνει άπραγος, αλλά είχε εκδηλώσει σαφείς τάσεις ανεξαρτητοποίησης.

Ο Afshīn τελικά, προσπάθησε να εκμεταλλευθεί ένα μεγάλο σεισμό που συνέβη στο Dwin το 893/4, αλλά τελικά κατατροπώθηκε από τον Smbat. Παρόλα αυτά, είχε καταφέρει μία σημαντική επιτυχία: είχε, με κατάλληλες διπλωματικές κινήσεις, προξενήσει την αμοιβαία καχυποψία των Artsruni με τους Bagratuni. Αυτή η επιδείνωση των σχέσεων κόστισε στον Smbat μία οδυνηρή ήττα από τους Shaybānī της Jazira, οι οποίοι είχαν εκμεταλλευθεί τις συγκρούσεις Sajids-Bagratuni, για να καταλάβουν την επαρχία της Taron¹⁵⁷. Επωφελούμενος από την ήττα του Smbat, ο Afshīn κινήθηκε ακόμη μία φορά εναντίον του, τώρα με μεγαλύτερη επιτυχία, κατακτώντας μάλιστα το Dwin, πριν αποχωρήσει για το Αζερμπαϊτζάν. Δύο χρόνια αργότερα, εκδηλώθηκε μία νέα επανάσταση των μουσουλμάνων

¹⁵⁶ A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.241.

¹⁵⁷ A. TER-GHEWONDYAN, 1977, σ.242.

υποτακτικών του *ʿagavor*, των *Kaysikkʿ* της *Arahuniq*, την οποία, ωστόσο, ο *Smbat* κατάφερε να συντρίψει.

Είναι δελεαστικό να δούμε αυτές τις εξελίξεις ως αποτέλεσμα ενός κεντρικού σχεδιασμού από τη Βαγδάτη, που κινώντας κάθε διαθέσιμη γειτονική δύναμη αποζητούσε την αποδυνάμωση των *Bagratuni*¹⁵⁸. Ωστόσο, ούτε οι πηγές, ούτε πολύ περισσότερο τα ίδια τα γεγονότα δε στηρίζουν μία τέτοια υπόθεση. Τα γειτονικά μουσουλμανικά εμιράτα είχαν όντως συγκρουστεί με τους *Bagratuni*, αλλά όλα έδειξαν ότι το έπραξαν για ίδιον όφελος. Αν κύρια επιδίωξη του *Shaybānī* εμίρη ήταν να πλήξει τον Αρμενιο βασιλιά, σίγουρα θα εκμεταλλευόταν τη νίκη του στην *Taron*, προχωρώντας στα ενδότερα της χώρας. Αντί αυτού, ο *Aḥmad b. ʿIsā* προτίμησε να παραμείνει στην περιοχή, για να σταθεροποιήσει την εξουσία του στη νεο-αποκτηθείσα περιοχή. Ομοίως και ο ίδιος ο *Afshīn* αποχώρησε από τη χώρα έχοντας καταλάβει το *Dwin*, χωρίς να επιδιώξει περαιτέρω συγκρούσεις με τον αρμενικό στρατό. Τέλος, ότι αυτές οι επιχειρήσεις δεν αποτελούσαν μέρος ενός κεντρικού σχεδιασμού φαίνεται ακόμη πιο ξεκάθαρα από το γεγονός ότι κανείς, εκτός από ορισμένους εθελοντές της *jihād*, δε στάθηκε στο πλευρό του εμιράτου των *Kaysites*, όταν αυτό επαναστάτησε εναντίον της αρμενικής αρχής. Αλλωστε, το γεγονός ότι το Χαλιφάτο συγκρούστηκε στη συνέχεια τόσο με τους *Shaybānī* όσο και με τους *Sajids*, καθιστά ακόμη πιο δύσκολο να δούμε τα δύο εμιράτα ως πιστά όργανα της χαλιφικής πολιτικής. Μάλιστα, σχετικά με τους πρώτους, τους *Shaybānī*, ήδη πριν τη σύγκρουσή τους με τον *Smbat*, ο χαλίφης *al-Muʿtaḍid* είχε αναλάβει μία εκστρατεία εναντίον του *Aḥmad b. ʿIsā b. Shaykh*, λόγω των κινήσεών του εναντίον του έμπιστου της Βαγδάτης κυβερνήτη της Μοσούλης, *Muḥammad b. Ishāq b. Kundājīq*¹⁵⁹.

¹⁵⁸ Όπως ακριβώς κάνει ο *Ghewondyan*, βλ. *A. TER-GHEWONDYAN*, 1977, σ.241-242.

¹⁵⁹ *Miskawayh*, τ.4, σ.361. Βλ. επίσης *H. THOPDSCHIAN*, 1904, σ.25. *H. KENNEDY*, 2004, σ.182. Οι συγκρούσεις μεταξύ του *Ibn Kundājīq* και των *Shaybānī* της Αμιδας είχαν ήδη ξεκινήσει από το 266/879-880, όταν και κατά τον *al-Ṭabarī* το θέμα διευθετήθηκε ειρηνικά καθώς ο *ʿIsā b. al-Shaykh* πλήρωσε ένα τεράστιο χρηματικό πόσο, ώστε να αναγνωριστεί η εξουσία του στην επικράτεια που ήλεγχε, βλ. *al-Ṭabarī*, τ.10 σ.146 (*FIELDS*, 1987, σ.7). Πάντως τον επόμενο χρόνο οι συγκρούσεις συνεχίστηκαν, βλ. *Ibn al-Athīr*, τ.6, σ.307 (*A. TER-GHEWONDYAN*, 1981b, σ.169). Για τις κινήσεις του *Aḥmad b. ʿIsā* εναντίον του *Ibn Kundājīq*, βλ. *al-Ṭabarī*, τ.10 σ.242 (*ROSENTHAL*, 1985, σ.3).

Το συμπέρασμα που μπορούμε να εξαγάγουμε από τις παραπάνω εξελίξεις είναι ότι το Χαλιφάτο είχε παύσει να αποτελεί ένα σημαντικό παράγοντα στη διαμόρφωση της κατάστασης στην Αρμενία. Τη θέση του είχαν πάρει τα γειτονικά ισλαμικά εμιράτα, με κυριότερο αυτό των Sajids, τα οποία είχαν, σαφώς μία πιο επιθετική πολιτική απέναντι στους Bagratuni. Η επέκταση, άλλωστε, των Sajids δυτικότερα αποτελούσε μία εύκολη λύση, αφού δεν τους έφερνε σε απευθείας σύγκρουση με τους Αββασίδες. Από τις αρχές του δέκατου αιώνα και μέχρι το 929, ο ρόλος του Χαλίφη περιορίστηκε σε ευκαιριακές συμμαχίες με τους Αρμένιους εναντίον των Sajids, οι οποίοι σταδιακά άρχισαν να αποτελούν ολοένα και μεγαλύτερη απειλή για τη Βαγδάτη, αλλά και για τους Bagratuni.

Μόνο έτσι θα μπορούσε να ερμηνευθεί και η συμφωνία που ακολούθησε μεταξύ Smbat και al-Muktafi, με την οποία ο Χαλίφης όχι μόνο του επέτρεπε να προωθεί απευθείας τον ετήσιο φόρο υποτέλειας στη Βαγδάτη, παρακάμπτοντας τον τυπικά επικυρίαρχό του Sājīd εμίρη, αλλά του απέστειλε ένα νέο στέμμα φανερώνοντας έτσι την οριστική αποδοχή εκ μέρους των Αββασιδών του βασιλικού του τίτλου. Αυτό πράγματι σήμαινε η αποστολή ενός νέου στέμματος, αυτή τη φορά δίχως τη μεσολάβηση των Sajids. Η περιγραφή του συμβάντος από τον Ιωάννη Καθολικό είναι, νομίζουμε, χαρακτηριστική: «Όταν ο βασιλιάς Smbat έμαθε ότι ο Yūsuf διαδέχθηκε τον αδερφό του Afshīn..., έγραψε μία επιστολή και την απέστειλε με πρεσβευτές με τα κατάλληλα δώρα στον Ισμαηλίτη χαλίφη στη Βαβυλώνα. Ζητούσε να ελευθερωθεί από την κυριαρχία της προαναφερόμενης δυναστείας (δηλαδή των Sājids)...Όταν ο Χαλίφης διάβασε την επιστολή και κατάλαβε τις απαιτήσεις του Smbat, αμέσως και με χαρά ικανοποίησε τις επιθυμίες του και μειώνοντας το ποσό του βασιλικού φόρου κέρδισε την καρδιά του βασιλιά, στον οποίο απέστειλε μια πρόσκληση να έρθει σε εκείνον. Έπειτα έστειλε στον Smbat ένα πολύτιμο βασιλικό ένδυμα, ένα στέμα...Λαμβάνοντας αυτά ο Smbat ευφράνθηκε. Συνεπώς, όπως όλοι οι φόρου υποτελείς, αυτός επίσης έβαλε το λαιμό του κάτω από τον Χαλίφη. Έτσι, υποτάχθηκε ολοκληρωτικά στη θέληση του Χαλίφη»¹⁶⁰. Γίνεται φανερό

¹⁶⁰ Yovhannes Draxanakertc'i, σ.477 (MAKSOUDIAN, 1987, σ.155): «Բայց Թագաւորն Սմբատ իրրէւ լիւաւ, երէ Յուլուիք քայազարսէ զԿէտուրիւնն զայն փոխանակ Սիշնի երարը

ότι χωρίς ο Χαλίφης να δώσει τίποτα (η μείωση του φόρου ήταν στην πραγματικότητα η αφαίρεση από το συνολικό πόσο του μεριδίου των Sājids) κατάφερε να συσφίξει τη συμμαχία του με τον Αρμένιο βασιλιά, ο οποίος λίγα χρόνια πριν είχε συνάψει συνθήκη με τη Βυζαντινή αυτοκρατορία, ενώ συγχρόνως αποδυνάμωνε τους Sājids, η σύγκρουση με τους οποίους φάνταζε αναπόφευκτη.

Ο νέος εμίρης του Αζερμπαϊτζάν δεν αγνόησε την πραγματική αιτία αυτών των επαφών. Σύντομα, ανέλαβε με μία νέα εκστρατεία εναντίον του Smbat να αναγκάσει τον Bagratuni να ακυρώσει τη νέα συμφωνία, στόχος που τελικά επιτεύχθηκε χωρίς να σημειωθούν συγκρούσεις μεταξύ των δύο πλευρών. Ωστόσο, σύντομα ο ανταγωνισμός Αββασιδών-Sajids εξελίχθηκε σε ανοιχτή σύγκρουση, στην οποία ο Χαλίφης είχε κερδίσει, μετά από σκληρές διαπραγματεύσεις, την υπόσχεση του Smbat να συμβάλει στον αγώνα με το συμβολικό αριθμό των χιλίων ανδρών. Φαίνεται ότι ο Αρμένιος βασιλιάς ήταν διστακτικός να δεσμευτεί στον επικείμενο αγώνα εναντίον των Sajids, αμφιβάλλοντας για την επιμονή που θα έδειχναν οι Αββασίδες στην απόφασή τους να συγκρουστούν με τον Yūsuf. Τελικά, πάντως, ο Bagratuni συμμάχησε με τον al-Muktafi, αλλά ακόμη και τότε θεώρησε σάφρον να αποστείλει επιστολή στον Yūsuf, με την οποία τον πληροφορούσε ότι οι 1.000 άνδρες που αυτός σκόπευε να στείλει στην εκστρατεία θα προσπαθούσαν μυστικά να τον βοηθήσουν¹⁶¹. Οι εσωτερικές συνθήκες στο Χαλιφάτο συνηγορούσαν σε μία επικράτηση των Αββασιδών. Το 905/292 ο al-Muktafi είχε καταφέρει να συντρίψει τη δυναστεία των Τουλουνιδών στην Αίγυπτο

իրոյն...Ապա գրէ հրովարտալս եւ անաբէ դեսպալս եւ ընծայս գեղեցկայարմարս իսմայելեան ամիրապետի ի Բաբելոն եւ հայցէ ի բաց զինքն հատանել յագգէ յայնմանէ...Ձոր իբրև ընթերցեալ զնամակն եւ լուեալ զպայման պատգամացն, վաղվաղալի ինդուրեամբ գոր ինդրեացն՝ կատարէր. եւ թերեւաբեռն զսակն արքունի արարեալ եւ յինքն իսկ հրաւիրեալ կացուցանել, առ ինքն զմիտս թագաւորին յանգուցանէր: Եւ ապա երեւելի զգեստ արքունական եւ թագ արքայական...Ձոր իբրև առընկալաւ, յոյժ ուրախ լեալ, զուարթացեալ զուարճացաւ: Եւ այնուիկտեւ ի կարգս այլոց եւս հնազանդելոց եւ նա եւս մտանէր ի կապուածս լծոյ ամիրապետին. եւ այսպէս անտարրապէս եւ անշուշտ ի կամս արքունականս զկամս իւր բերեալ նուաճէր».

¹⁶¹ Yovhannes Draxanakertc'i, σ.484(MAKSOUDIAN, 1987, σ.160). Step'annos Orbēlean, σ.228 (BEDROSIAN, 2015, σ.98).

επαναφέροντας την πλούσια επαρχία στο Χαλιφάτο¹⁶², ενώ τα επόμενα χρόνια σημειώθηκαν σημαντικές νίκες εναντίον των Qarāmiṭa επαναστατών¹⁶³.

Οι φόβοι του Smbat, όμως, θα δικαιώνονταν πολύ γρηγορότερα από ότι ο ίδιος μπορούσε να φανταστεί και αυτό γιατί ο al-Muktafi πέθανε, πριν προλάβει να πραγματοποιήσει την εκστρατεία εναντίον του Yūsuf. Οι άνδρες γύρω από τον ανήλικο διάδοχό του, Muqtadir, όχι μόνο δε θεώρησαν αναγκαία τη συνέχιση της διαμάχης με τον Sājīd, αλλά αντίθετα τον επιβεβαίωσαν στη θέση του ως διοικητή του Αζερμπαϊτζάν¹⁶⁴. Παραδίδει ο Miskawayh σχετικά με αυτή την κίνηση: **«Και διόρισε (ο βεζύρης) τον Yūsuf bn. Abī al-Sāj κυβερνήτη της Αρμενίας¹⁶⁵ και του Αζερμπαϊτζάν, παραχωρώντας του τα φορολογικά έσοδα, (σε αντάλλαγμα για) 120.000 δηνάρια που κάθε χρόνο θα έπρεπε να πληρώνονται στο κρατικό θησαυροφυλάκιο»¹⁶⁶**. Φαίνεται ότι στη Βαγδάτη είχαν πλέον αποδεχτεί πλήρως το γεγονός ότι η Αρμενία ήταν χαμένη για την κεντρική κυβέρνηση και έτσι από απόσταση δεν είχαν πρόβλημα να διοχετεύσουν την επιθετικότητα του Yūsuf απέναντί της. Από την άλλη, με τον θάνατο του al-Muktafi, έληξε μία περίοδος ιδιαίτερα φιλικών σχέσεων μεταξύ Αυτοκρατορίας και Χαλιφάτου, γεγονός που έκανε πιο πειστικά τα επιχειρήματα που χρησιμοποιούσε ο Sājīd, για να πείσει το Χαλιφάτο να τον στηρίξει σε μία σύγκρουση με τον Bagratuni βασιλιά. Αυτά επικεντρώνονταν κυρίως στο γεγονός ότι μία ανεξάρτητη Αρμενία αποτελούσε διαρκή εστία δυνητικού κινδύνου για την ασφάλεια του Χαλιφάτου¹⁶⁷. Έτσι, ο Yūsuf, εκμεταλλευόμενος την ένταση στις σχέσεις Bagratuni-Artsruni, έσπασε το κοινό τους μέτωπο παραχωρώντας ένα δεύτερο βασιλικό τίτλο στον ηγέτη του

¹⁶²M. WHITTOW, 1996, σ.332. H. KENNEDY, 2004, σ.310-311.

¹⁶³ H. KENNEDY, 2004, σ.185,286.

¹⁶⁴ W. MADELUNG, 1999, σ.230.

¹⁶⁵ Ο Vardanyan βλέπει στην ύπαρξη της Αρμενίας στον τίτλο τη συγκατάθεση τη Βαγδάτης στην επίθεση που εξαπέλυσε το ίδιο έτος ο Sājīd εμίρης στην Αρμενία, βλ. V. VARDANYAN, 1969, σ.81. Παρότι δεν έχουμε λόγους να αμφιβάλλουμε για αυτή τη στάση του Χαλίφη, θεωρούμε ότι στην προκειμένη περίπτωση ο τίτλος δε μπορεί να εκληφθεί ως απόδειξη, αφού στην πραγματικότητα ήταν ο ίδιος τίτλος με αυτόν που είχε λάβει και ο αδερφός του.

¹⁶⁶ Miskawayh, τ.5, σ.11(MARGOLIOUTH,1921, σ.17-18):

"وقد يوسف بن أبي الساج أعمال أرمينية وأذربيجان وعقد له عليها وضمنه إياها بمائة ألف وعشرين ألف دينار في كل سنة محمولة إلى بيت مال العامة بالحضرة".

¹⁶⁷ H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.53.

οίκου Gagik Artsruni και με τη βοήθειά του νίκησε πολλάκις τον Αρμένιο βασιλιά, ο οποίος υπέστη μαρτυρικό θάνατο στα χέρια του μουσουλμάνου εμίρη, το 914.

Ο Sājīd εμίρης κατόρθωσε με αυτό τον τρόπο να επιφέρει ένα αποφασιστικό πλήγμα στο αρμενικό βασίλειο, από το οποίο οι διάδοχοι του Smbat δε θα κατάφεραν να αναρρώσουν ποτέ πλήρως. Αυτό ακριβώς περιέγραφε σχεδόν εβδομήντα χρόνια αργότερα ο Άραβας γεωγράφος Ibn Haukal: «Και στις παλιές ημέρες ανήκε ολοκληρωτικά η βασιλεία της Αρμενίας στον Smbat ibn Ashot και στους προγόνους του. Και δεν έπαψε να βρίσκεται στα χέρια των ηγετών τους μέχρι που τους την απέσπασε ο Abū al-Qasīm Yūsuf bin Abī al-Sāj και χάθηκε από τα χέρια τους, στα οποία βρισκόταν από την παλιά εποχή έχοντας εγκριθεί (από τους Άραβες), σε αντάλλαγμα της πληρωμής της *jizya*, με βάση αυτά που είχαν συμφωνηθεί. Οι Ομεϊάδες και οι Αββασίδες τους είχαν επιβεβαιώσει στη θέση τους συλλέγοντας τους φόρους που τους είχαν επιβληθεί. Ωστόσο, ο Yūsuf τους εχθρεύτηκε και τους επιτέθηκε και από τότε μέχρι και σήμερα δεν ευδοκίμησαν και δεν υψώθηκαν ξανά τα λάβαρα τους»¹⁶⁸.

Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Ashot Β', το παραπαίον Χαλιφάτο έμεινε εν πολλοίς αμέτοχο στα ζητήματα της Αρμενίας, αφήνοντας την πρωτοβουλία των κινήσεων στον Sājīd εμίρη. Ωστόσο, όταν οι σχέσεις μεταξύ Αζερμπαϊτζάν και Βαγδάτης επιδεινώθηκαν και κατέληξαν στην ένοπλη σύγκρουση, το Χαλιφάτο αναγκάστηκε εκ των πραγμάτων να αναλάβει εκ νέου πρωτοβουλίες στην περιοχή¹⁶⁹. Ενώ ο Yūsuf βρέθηκε στην ανάγκη να συμβιβαστεί με τον Ashot Β', αποκηρύσσοντας μάλιστα τη δική του μαριονέτα, τον sparapet Ashot (ο οποίος παρόλα αυτά κατάφερε να αντισταθεί για λίγο ακόμη καιρό), το Χαλιφάτο στράφηκε στον αντίπαλο του Yūsuf, τον Gagik Artsruni. Σχετικά με το χρόνο της σύγκλισης Χαλιφάτου και Gagik, ο Yeghiazaryan πιστεύει ότι πρέπει να εμπιστευθούμε τον Ibn al-Athīr και όχι τον Καθολικό και να την τοποθετήσουμε

¹⁶⁸ Ibn Haukal, σ.343:

"وكانت في قديم الأيام لشنباط بن اشوط ملك الأرمن قاطبة ولأجداده ولم تنزل في أيدي الكبراء منهم فأزالها أبو القسيم يوسف بن أبي الساج عنهم وأخرجها من أيديهم وبأيديهم عهد للصدر الأول بإقرارهم على حالهم وأخذ الجزية منهم على ما حرت به مقاطعتهم وكانوا بنو أمية وبنو العباس قد أقرّوهم على سكناتهم ويقبضون الرسوم عليهم من جباياتهم فنحيفهم وفصدهم فلم يُفلح بعد عذرهم ولا ارتقعا له راية الى اليوم".

¹⁶⁹ W. MADELUNG, 1999, σ.230-231.

αμέσως μετά τη σύλληψη του Yūsuf¹⁷⁰. Όμως, παρότι έχει δίκιο για το χρόνο αποστολής του al-Fariqī στην Αρμενία¹⁷¹, όλες οι ενδείξεις μας επιτρέπουν να θεωρήσουμε ότι οι συνεννοήση των δύο πλευρών είχε ξεκινήσει πριν την αββασιδική επιτυχία εναντίον του Yūsuf¹⁷². Άλλωστε, έπειτα από αυτήν οι Αββασίδες είχαν λίγους λόγους να έρθουν σε μία τέτοια συνεννόηση με τον ηγέτη του Vaspurakan.

Η τελευταία πράξη στις χαλιφικές επεμβάσεις στα ζητήματα της Αρμενίας ήρθε μετά τη φυλάκιση του Yūsuf Sājīd, επιτυχία στην οποία είχε συμβάλλει ο Gagik, επιτρέποντας στα στρατεύματα της Βαγδάτης να περάσουν από τα εδάφη του Vaspurakan, στην πορεία τους για το Αζερμπαϊτζάν. Το διάστημα που αυτός βρισκόταν σιδηροδέσιμος στις φυλακές, διάδοχός του στο εμιράτο του Αζερμπαϊτζάν υπήρξε ο μαμελούκος του Subuk, ο οποίος κυβέρνησε ακολουθώντας τις πολιτικές του Sājīd, μένοντας απόλυτα πιστός σε αυτόν. Η στάση του αυτή φυσικά είχε, αρχικά, ως συνέπεια ένα κλίμα εχθρότητας στις σχέσεις του με την κεντρική κυβέρνηση¹⁷³, αλλά και τη συνέχιση των εχθρικών σχέσεων με τον οίκο των Artsruni, οι οποίοι, όπως έχουμε δει, μετά το μαρτυρικό θάνατο του Smbat Α', τήρησαν μία σταθερή αντι-σατζιδική πολιτική. Η στάση αυτή των Artsruni οδήγησε τη Βαγδάτη στην απόφαση να αναγνωρίσει ως βασιλιά της χώρας τον Gagik¹⁷⁴, με τον Subuk αντίστοιχα να στηρίζει τον Ashot Β'.

¹⁷⁰ A. YEGHIAZARYAN, 2015, σ.42-43.

¹⁷¹ Άλλωστε, περί τούτου οι μαρτυρίες των αραβικών πηγών είναι σαφείς. Βλ. ενδεικτικά, Miskawayh, τ.5, σ.29(MARGOLIOUTH,1921, σ.54): «Όταν ο Mu'nis έφυγε από το Αζερμπαϊτζάν και επέστρεψε στη Βαγδάτη παίρνοντας τον Yūsuf b. Dīwadādh μαζί του, η επαρχία καταλήφθηκε από το Subuk, ghulam του Yūsuf. Εναντίον του ο Mu'nis απέστειλε τον Muḥammad bin 'abd-al alāh al-Fariqī, στον οποίο ανέθεσε και τη διακυβέρνηση της περιοχής».

"ولما بعد مونس من أذربيجان وانكفأ راجعاً إلى مدينة السلام ومعه يوسف بن ديوداد غلب سبك غلام يوسف عليها. فأفند مونس إليه محمد بن عبد الله الفارقي وقلده البلد".

Βλ. επίσης al-Hamadānī, σ.18-19.

¹⁷² Έτσι ο Canard τοποθετεί τις δύο αποστολές στέμματος από τη Βαγδάτη στον Gagik στο 916 και στο 919, μία δηλαδή πριν από τη σύγκρουση Sadjids-Αββασιδών και μία κατά τη διάρκειά της, βλ. M.CANARD, 1953, σ.469.

¹⁷³ Ibn al-Athīr, τ.6, σ.494. Βλ. επίσης, W. MADELUNG, 1999, σ.231.

¹⁷⁴ Σε αυτό αναφέρεται και ο Ανώνυμος που παρότι δεν είναι αρκετά σαφής, ωστόσο η σειρά με την οποία αφηγείται τα γεγονότα (Στέψη του Gagik από Yūsuf-Επανάσταση Yūsuf-Αποστολή χαλιφικού στέμματος) δεν αφήνει περιθώρια να αμφιβάλλουμε ότι αναφέρεται σε αυτό ακριβώς το περιστατικό. Βλ. Ανώνυμοι Συνεχιστές Tonma Artsruni, σ.286

Ακολούθησε η σύγκρουση του Subuk με τον στρατηγό al-Fariqī, στον οποίο η Βαγδάτη είχε αναθέσει τη διοίκηση της περιοχής, καθώς και την παράδοση ενός νέου βασιλικού στέμματος στον Gagik. Η ήττα του al-Fariqī από τις δυνάμεις του Subuk¹⁷⁵ ήταν και ο ουσιαστικός επίλογος της αραβικής παρεμβατικότητας στην πολιτική σκηνή της χώρας. Ο Subuk, όχι μόνο αναγνωρίστηκε έπειτα ως ο νόμιμος ostikan του Αζερμπαιτζάν¹⁷⁶, αλλά γρήγορα δέχθηκε τις προτάσεις του Gagik για κατάπαυση των εχθροπραξιών¹⁷⁷.

Η αυλαία ωστόσο έπεσε, όταν το Χαλιφάτο αποφάσισε, κατά τη διάρκεια της φυλάκισης του Sājīd, να αναγνωρίσει νομικά την ανωτερότητα του Ashot Β' έναντι των άλλων Αρμενίων βασιλέων. Με λίγα λόγια, το Χαλιφάτο επικύρωσε τον τίτλο του Shahinshah που είχε ήδη προσφέρει ο Subuk στον Ashot. Το γεγονός αυτό έλαβε χώρα, όταν οι συγκρούσεις μεταξύ Subuk και Αββασιδών είχαν λάβει τέλος. Το Χαλιφάτο αναγνώρισε τον Ashot ως βασιλέα των βασιλέων, αποστέλλοντας μέσω του Subuk, στον Bagratuni ένα βασιλικό στέμμα, μαζί με άλλα πολύτιμα δώρα¹⁷⁸. Αργότερα με την απελευθέρωση του Yūsuf, το Χαλιφάτο άφησε ξανά την πρωτοβουλία των κινήσεων περί της Αρμενίας στον Sājīd εμίρη,

(VARDANYAN, 1978, σ.289-290. THOMSON, 1985, σ.348): «Όταν ο αρχηγός των Αράβων, ο οποίος στα βιβλία τους είναι γνωστός ως Jar' r (εδώ συγγέει το Mutawakkil με το Muqtadir) και επίσης αποκαλείται Muqtadir, έμαθε ότι ο Gagik βασιλεύει στην Αρμενία, του απέστειλε ένα στέμμα και πανέμορφα ενδύματα και του ανατέθηκε (η συλλογή) των βασιλικών φόρων» («Եւ զիւսւղիւրիւ Տաճկաց, զիրոյ զաւնիւն Ջափր զիւսւղիւրի ի նշոննց զրոց, ի զիւրիւ եւ վերադրեալ աւնիւն Սոկրորի, իրրի զիւսաց զԹաւաղարիւրի զազկաց ի վերայ Հայաստանեայց՝ առաքէ նմա թագ ի հաւիտերձու զարդարաց զարմանալիւ ի յաւննս առնէ նմա զհարկս առքրնիւ»):

Μία ενδιαφέρουσα παρατήρηση σχετικά με αυτά τα γεγονότα κάνει ο Mat'evosyan, ο οποίος σημειώνει ότι δε θα πρέπει να δούμε τη χαλιφική αναγνώριση του Gagik ως μία κίνηση εναντίον της εξουσίας του Ashot Β', αλλά ως μία διόρθωση του σφετερισμού της εξουσίας της Βαγδάτης που είχε λάβει χώρα με την αναγνώριση του Artsruni ως βασιλιά από έναν υπήκοο του Χαλίφη, χωρίς την έγκριση του τελευταίου, βλ. R. MAT'EVOSYAN, 1990, σ.90 Έτσι, πρέπει να απορρίψουμε αναφορές σύγχρονων ιστορικών που θέλουν τον τίτλο του 908 ο Gagik να τον έλαβε με τη συγκατάθεση του Χαλίφη, βλ. ενδεικτικά, S. NERSESSIAN, 1973, σ.300-301.

¹⁷⁵Miskawayh, τ.5, σ.29(MARGOLIOUTH, 1921, σ.54). Ibn al-Athīr, τ.6, σ.494.

¹⁷⁶ Με την υποχρέωση να καταβάλλει στη Βαγδάτη 120 χιλιάδες δηνάγια ετησίως, βλ. Ibn al-Athīr, τ.6, σ.494.

¹⁷⁷ Yovhannes Drasxanakertc'i, σ.551-552(MAKSOUDIAN, 1987, σ.212-213). Πρέπει να κρίνουμε ως λανθασμένη την πληροφορία του Runciman, ο οποίος αναφέρει ότι ο Gagik ησύχασε από τις αραβικές επιθέσεις μοναχά το 924, βλ. S. RUNCIMAN, 1929, σ.158.

¹⁷⁸ H. HARUT'YUNYAN, 1959, σ.77.

κλείνοντας με αυτό τον τρόπο ήσυχα την περίοδο της αραβικής διοίκησης της χώρας.

Συμπεράσματα

Ανακεφαλαιώνοντας τα συμπεράσματα της έρευνάς μας οφείλουμε να στραφούμε εκ νέου στα ερευνητικά μας ερωτήματα. Πρόθεση μας ήταν να μελετήσουμε: α) Ποιές ήταν οι στοχεύσεις της εξωτερικής πολιτικής των δύο μεγάλων δυνάμεων, καθώς και της Αρμενίας των Βαγρατιδών την περίοδο 850-929; β) Ποιες ήταν οι στρατηγικές που ακολούθησαν οι παραπάνω δυνάμεις για την επίτευξή τους; γ) Ποιος ήταν ο βαθμός επιτυχίας τους; Συνοψίζοντας εδώ τα πορίσματά μας, ας μας επιτραπεί η παρακάτω ανακεφαλαίωση.

α) Αρμενία:

Αναμφίβολα η κύρια στρατηγική επιδίωξη των Αρμένιων βασιλιάδων ήταν η διατήρηση της ανεξαρτησίας του νεοσύστατου βασιλείου τους. Αυτή απειλήθηκε στην πραγματικότητα επί της ηγεμονίας του Smbat και του Ashot Β' μόνο από την επιθετικότητα των Sadjids και όχι από τις δύο μεγάλες δυνάμεις. Το μέγεθος της απειλής πολλαπλασίαζαν οι φυγόκεντρες τάσεις των Αρμένιων αριστοκρατών, οι οποίοι με μεγάλη ευκολία συμμαχούσαν με τους εχθρούς των Bagratuni, αλλά και η ύπαρξη των αραβικών εμιράτων στο εσωτερικό της επικράτειάς τους.

Ο Smbat επιχείρησε ποικιλοτρόπως να αποφύγει τη σύγκρουση με το εμιράτο του Αζερμπαϊτζάν:

α) με την αύξηση της αποτρεπτικής δύναμης του βασιλείου των Bagratuni.

β) με τη σύναψη συμμαχίας με τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία.

γ) με το αίτημά του στη Βαγδάτη να πάψει η πληρωμή του φόρου υποτέλειας μέσω του διαύλου των Sājids και αντίθετα ο φόρος να προωθείται άμεσα στη Βαγδάτη.

δ) με την απόφασή του να συμμετάσχει ενεργά στη χαλιφική εκστρατεία εναντίον του Yūsuf, η οποία ωστόσο ακυρώθηκε, λόγω του πρόωγου θανάτου του Χαλίφη Muktafi.

ε) με τις δραστικές του κινήσεις στο εσωτερικό εναντίον όσων αριστοκρατών ανέπτυσαν φιλικές σχέσεις με το εμιράτο του Αζερμπαϊτζάν.

Κανείς επομένως δε μπορεί να καταλογίζει στον Smbat αδιαφορία ή απραξία μπροστά στην απειλή των Sājids. Εντούτοις, όπως είδαμε, αυτός

εκτελέστηκε από τον Yūsuf, την ίδια στιγμή που η χώρα του λεηλατούνταν από τον στρατό του τελευταίου, ενώ το Vaspurakan είχε ανακηρυχθεί από τον Sājīd, ως ανεξάρτητο βασίλειο. Ποιοι ήταν λοιπόν οι λόγοι της αποτυχίας;

Προφανώς, ο φεουδαρχικός τρόπος οργάνωσης του βασιλείου έπαιξε σημαντικό ρόλο σε αυτή την εξέλιξη. Από την άλλη, κάποιος μπορεί να καταλογίσει στον Αρμένιο βασιλιά λανθασμένες αποφάσεις, πριν ή κατά τη διάρκεια της επίθεσης του Yūsuf. Ιδίως η απόφασή του να μην ακολουθήσει την πάγια τακτική των Bagratuni αποσυρόμενος στη βυζαντινή μεθόριο, όπου θα μπορούσε τουλάχιστον να αναδιοργανώσει τις δυνάμεις του έχοντας τα νώτα του ασφαλή, ήταν ένα σοβαρό λάθος. Αντίθετα κλείστηκε στο φρούριο Karuit, όπου σύντομα περικυκλώθηκε από τις εχθρικές δυνάμεις, κάτι που τον εξανάγκασε να παραδοθεί.

Ο διάδοχός του Smbat, Ashot B', είχε ακόμη πιο δύσκολο έργο να επιτελέσει, αφού στην πραγματικότητα δική του επιδίωξη δεν ήταν απλά η διατήρηση της ανεξαρτησίας της χώρας του, αλλά : 1)η ανάκτηση της εξουσίας του, 2) η εκκαθάριση της χώρας από τις στρατιές των Sājīds και 3) η εμπέδωση της εξουσίας του πάνω στους ανυπότακτους Αρμένιους αριστοκράτες. Οι τακτικές που χρησιμοποίησε μπορούν να αναλυθούν ως εξής:

α)Καταφυγή στη μέθοδο του ανταρτοπόλεμου, όταν οι περιορισμένες δυνάμεις του δεν του επέτρεπαν την ανοιχτή αντιπαράθεση με τους Sājīds.

β) Περαιτέρω σύσφιξη των σχέσεών του με τους Βυζαντινούς.

γ)Σκληρή και παραδειγματική αντιμετώπιση όσων αριστοκρατών αμφισβητούσαν την εξουσία του.

Η πορεία της βασιλείας του Ashot αποδεικνύει ότι οι τακτικές αυτές ήταν άκρως επιτυχημένες και τον βοήθησαν να πραγματοποιήσει και τις τρεις στρατηγικές του επιδιώξεις. Συγκεκριμένα, η τακτική του ανταρτοπόλεμου του επέτρεψε να επιτύχει με μικρότερες δυνάμεις κάποιες τεράστιας συμβολικής αξίας νίκες επί των δυνάμεων των Sājīds. Οι μικρές αυτές νίκες βοήθησαν στην εκδήλωση μιας μαζικής αντίδρασης των Αρμενίων εναντίον των Sājīds, με τους αριστοκράτες της Syunik και του Vaspurakan να στρέφονται εναντίον του Yūsuf. Από την άλλη, η σύσφιξη των σχέσεων με το Βυζάντιο εκδηλώθηκε από την

επίσκεψη του Ashot στην Κωνσταντινούπολη. Η βυζαντινή βοήθεια ήταν ανεκτίμητη. Όχι μόνο του δόθηκε στρατός για να τον βοηθήσει στην καταπολέμηση των Sājids και των ανυπότακτων αριστοκρατών, αλλά η βυζαντινή κρατική διοίκηση και ο Πατριάρχης Νικόλαος Μυστικός κινήθηκαν για τη δημιουργία μιας καυκάσιας παν-χριστιανικής συμμαχίας. Οι κινήσεις αυτές επέτρεψαν στον Ashot να στεφθεί βασιλιάς της Αρμενίας κατά την επιστροφή του. Παρότι οι βυζαντινές δυνάμεις χρησιμοποιήθηκαν, όπως μαρτυρούν οι ενδείξεις, μόνο εναντίον του επαναστάτη sparapet Ashot, τον οποίο ο Yūsuf είχε στέψει βασιλιά της Αρμενίας, ωστόσο βοήθησαν τον Αρμένιο βασιλιά να στερεώσει τη θέση του στις κτήσεις του οίκου του, στη Σιζάκ.

Συγχρόνως, οι διεθνείς συνθήκες βοήθησαν το νεαρό μονάρχη. Οι επεκτατικές βλέψεις του Yūsuf οδήγησαν αναπόφευκτα στην έναρξη συγκρούσεων με το Χαλιφάτο. Υπό αυτές τις συνθήκες ο Yūsuf αποφάσισε ότι δεν είχε τις δυνάμεις να πολεμήσει σε δύο μέτωπα και αποφάσισε να αναγνωρίσει την εξουσία του Ashot. Όταν μάλιστα ο Sājīd αιχμαλωτίστηκε από τον αββασιδικό στρατό, ο Ashot κατάφερε να συγκεντρωθεί στην καταπολέμηση των αποσχιστικών τάσεων στο βασίλειό του. Ο διάδοχός του Yūsuf, Subuk, παράλληλα συγκρουόμενος και αυτός αρχικά με τις χαλιφικές δυνάμεις, βρέθηκε μπροστά στην ανάγκη να διασφαλίσει ένα *modus vivendi* με τον Αρμένιο βασιλιά. Έτσι του παραχωρήθηκε ο τίτλος του shahinshah, τίτλος που δήλωνε απεριφράστα την υπεροχή του Bagratuni βασιλέα απέναντι σε κάθε άλλο βασιλιά της Αρμενίας. Την ειρήνευση αυτή χρησιμοποίησε ο Ashot, για να συντρίψει κάθε εσωτερική αντίσταση στη χώρα. Οι ιδιαίτερα σκληρές τιμωρίες μπορεί να γέννησαν την αύξηση της δυσαρέσκειας εναντίον του, όμως ο Ashot κατέφερε όχι μόνο να σιγήσει κάθε αντιπολιτευόμενη φωνή, αλλά να αυξήσει την επικράτεια του βασιλείου του. Πολλοί επιστήμονες δέχονται τη μαρτυρία του Asoghik που θέλει τον Ashot να υπερασπίζεται το Dwin, μαζί με τον Subuk, από μία επίθεση των Βυζαντινών, κάτι όμως που θα ερχόταν σε αντίθεση με τη στρατηγική επιδίωξη της εκκαθάρισης της χώρας από τους αραβικούς θύλακες.

Στην πραγματικότητα αυτή η μαρτυρία αφορά μία μεταγενέστερη βυζαντινή επίθεση στο Dwin. Όπως και να έχει, η απελευθέρωση του Yūsuf έφερε

την επανέναρξη των εχθροπραξιών Bagratuni-Sājids. Σύντομα ο Yūsuf ανέλαβε την ηγεσία των χαλιφικών στρατιών που επιχειρούσαν εναντίον των Qarāmiṭa και το βάρος του αγώνα εναντίον του Ashot B' πέρασε στους ώμους των στρατηγών του Naṣr al-Subuki και Bashir. Η τακτική ιδιοφυΐα του Ashot φάνηκε για ακόμη μια φορά, αφού κατάφερε να συντρίψει τις δυνάμεις των επιτιθέμενων. Μετά από αυτές τις νίκες που συνέπεσαν με την εκτέλεση του Yūsuf από τους Qarāmiṭa, ο Ashot στράφηκε εναντίον των τελευταίων θέσεων των Sājids στη χώρα. Καθ' όλη τη διάρκεια αυτών των επιχειρήσεων ο Ashot παρέμεινε στενός σύμμαχος των Βυζαντινών, οι επιθέσεις των οποίων σε καίριες αραβικές θέσεις του Καυκάσου, μετά το 926, τον βοήθησαν στο έργο του. Οι σχέσεις αυτές μαζί με τις ενδείξεις που τον θέλουν αποφασισμένο να άρει το δογματικό χάσμα μεταξύ Αρμενίας και Βυζαντίου, όπως είναι αναμενόμενο, γέννησαν τη δυσαρέσκεια του Καθολικού Ιωάννη, ο οποίος αναγκάστηκε έτσι να καταφύγει στο Vaspurakan. Ο Καθολικός πέθανε πριν προλάβει να δει και το νέο του κύριο να πολεμά στο πλευρό των Βυζαντινών.

Αυτές ήταν οι εξελίξεις στην περίοδο του Ashot B' που φανερώνουν την ανέλπιστη επιτυχία της διακυβέρνησής του. Παρότι στην αρμενική ιστοριογραφία είναι συνηθισμένο ο τίτλος του Μέγα να δίνεται στον Ashot A', θεωρούμε ότι κανείς Bagratuni δεν τον αξίζει περισσότερο από τον εγγονό του τελευταίου.

β) Χαλιφάτο

Για όσο διάστημα το Χαλιφάτο ήλεγχε την Αρμενία, αυτή διατήρησε σε μεγάλο βαθμό την αυτονομία της. Είδαμε παραπάνω το σημαντικό ρόλο που έπαιξε σε αυτή την εξέλιξη η παρουσία του σώματος των 15.000 πολεμιστών που είχε στη διάθεσή της η χώρα και τις υπηρεσίες των οποίων θα έπρεπε να στερηθεί όποιος Χαλίφης αποφάσιζε να καταστρέψει τη δύναμη των ishkhans, αναγκαία προϋπόθεση για την οριστική εξάλειψη της αρμενικής αυτονομίας.

Όμως, υπό τελείως διαφορετικές συνθήκες κλήθηκε να χειριστεί το ζήτημα της Αρμενίας το Χαλιφάτο από το 885 και έπειτα. Όπως είδαμε, στην απόφαση του al-Mu'tamid να αναγνωρίσει το βασιλικό τίτλο στον Αρμένιο ishkanats' ishkan συνέλαβαν διάφοροι παράγοντες:

α) Η αδυναμία των Αββασιδών να προχωρήσουν σε μία μεγάλη εκστρατεία εναντίον των Αρμενίων ανάλογη της επιχείρησης του Bughā.

β) Ο φόβος που γέννησε η προσέγγιση Βυζαντινών και Αρμενίων, η οποία είχε ως αποτέλεσμα τη σύγκληση της Συνόδου στο Shirakavan. Το ενδεχόμενο της σύμπραξης Αρμενίων-Βυζαντινών προκάλούσε, δικαιολογημένα, σοβαρές ανησυχίες στους πολιτικούς ιθύνοντες του Χαλιφάτου, αφού όχι μόνο θα επέκτεινε τη ζώνη επιχειρήσεων των Βυζαντινών, αλλά θα απέκοπτε τη γραμμή Βαγδάτης-thughūr.

γ) Ο Ashot Α' είχε δώσει με την πολιτική του τις απαραίτητες εγγυήσεις νομιμοφροσύνης στη Βαγδάτη, γεγονός που σίγουρα καθιστούσε ευκολότερη την απόφαση του Χαλίφη.

Με αυτό τον τρόπο επιτεύχθηκε η ανασύσταση της αρμενικής βασιλείας. Ποίες ήταν όμως οι στρατηγικές επιδιώξεις του Χαλιφάτου απέναντι σε αυτήν; Σύμφωνα με τη μελέτη μας, αυτές ήταν:

α) Η αποφυγή της συμμετοχής των Bagratuni στους βυζαντινο-αραβικούς αγώνες στο πλευρό των ομόθρησκών τους.

β) Η δημιουργία ενός αναχώματος στην ανάπτυξη των ημι-ανεξάρτητων εμιράτων της περιοχής (Sadjids, Shaybani).

γ) Η αντίστοιχη προσπάθεια να αποφευχθεί η υπερβολική ενίσχυση των Bagratuni με τη χρήση των ισλαμικών εμιράτων.

Τα μέσα με τα οποία οι Αββασίδες προσπάθησαν να πετύχουν τις στοχεύσεις τους ήταν στην πραγματικότητα περιορισμένα, γεγονός απόλυτα αναμενόμενο, αν αναλογιστούμε τη δραματική μείωση ισχύος του Χαλιφάτου. Στην πραγματικότητα το Χαλιφάτο περιοριζόνταν στην αναγνώριση της βασιλικής εξουσίας στους Βαγρατίδες βασιλείς, με σκοπό να τους καταστήσει σαφές ότι η ανεξαρτησία τους δεν κινδύνευε από τη Βαγδάτη. Με αυτό τον τρόπο ήλπιζε να απαλείψει κάθε ενδεχόμενη αιτία που θα μπορούσε να οδηγήσει τους Αρμένιους στην αγκαλιά της Αυτοκρατορίας. Συγχρόνως προσπάθησε να χρησιμοποιήσει τους Αρμένιους στον αγώνα εναντίον των Sājids, όταν ο τελευταίος πραγματικός Αββασίδης Χαλίφης, al-Muktafi, συμφώνησε με τον Αρμένιο βασιλιά να κινηθούν μαζί εναντίον του Yusuf. Δυστυχώς, για το Χαλιφάτο

ο θάνατος του Muktafi ακύρωσε όχι μόνο αυτή την εκστρατεία, αλλά και όποια βήματα αναβίωσης της χαλιφικής δύναμης είχαν επιτευχθεί μετά τη λήξη της περιόδου αναρχίας στη Sāmarrā. Ήταν τελικά η στήριξη στους Sājids, όμως, που οδήγησε τη χαλιφική πολιτική στην οριστική της αποτυχία. Ο Yūsuf αποδείχθηκε πιο επίφοβος αντίπαλος για τη Βαγδάτη. Οι επιτυχίες του εναντίον της Αρμενίας τον ισχυροποίησαν αρκετά, ώστε να στραφεί εναντίον της κεντρικής κυβέρνησης, ενώ οδήγησαν τον Bagratuni μονάρχη σε μία στρατιωτική συμμαχία με την Αυτοκρατορία. Αν και ο Mūnis κατάφερε, με δυσκολία είναι αλήθεια, να αιχμαλωτίσει τον Yūsuf, αυτό δε σήμαινε ότι το παρηκμασμένο Χαλιφάτο ξανά ανέλαβε κάποιο ρόλο στα ζητήματα της Αρμενίας.

γ) Βυζάντιο:

Η στρατηγική επιδίωξη της Αυτοκρατορίας σχετικά με την Αρμενία ήταν διττή: α) Ως βραχυπρόθεσμη στόχευση μπορούμε να ορίσουμε την επιθυμία των Βυζαντινών να δημιουργήσουν μία συμμαχία με τους Αρμένιους, αν ήταν δυνατόν με επιθετικό προσανατολισμό. β) Μακροπρόθεσμα, βυζαντινή επιδίωξη ήταν η απορρόφηση της Αρμενίας στην Αυτοκρατορία.

Οι στόχοι αυτοί επιχειρήθηκαν να επιτευχθούν μέσω τριών δίοδων: α) της πολιτικής διπλωματίας (της βυζαντινής εξωτερικής πολιτικής) β) των εκκλησιαστικών επαφών και γ) μέσω της χρήσης του βυζαντινού στρατού.

Στην πρώτη κατηγορία μία πλειάδα μέσων χρησιμοποιήθηκαν από τους Βυζαντινούς για την ευόδωση των πολιτικών τους:

1) Η αναγνώριση της εξουσίας του Βασιλιά της Αρμενίας, έστω και αν αυτή έγινε υπό τον τίτλο του «άρχοντα των αρχόντων».

2) Η τοποθέτηση του Βασιλιά της Αρμενίας υψηλά στην κλίμακα ιεραρχίας της «πνευματικής οικογένειας του αυτοκράτορα», συγκεκριμένα στη θέση του υιού του αυτοκράτορα. Οι Αρμένιοι γνώριζαν το καθεστώς υποτέλειας που συνεπαγόταν ο τίτλος, σύμφωνα με τη βυζαντινή κοσμοθεωρία, ήταν όμως περήφανοι για την απόδοσή του.

3) Η παροχή τίτλων και αξιωμάτων και έξω από τον στενό κύκλο του Bagratuni βασιλεία. Αυτό βοήθησε από τη μία στην εξάπλωση της βυζαντινής επιρροής στην περιοχή και από την άλλη λειτούργησε ως μέσο πίεσης στους Βαγρατίδες. Μία διαρκής υπενθύμιση, ότι, αν αυτοί δεν μπορούσαν να σταθούν στο ύψος των απαιτήσεων που έφερε ο τίτλος του αυτοκρατορικού συμμάχου, θα αναζητούνταν κάποιος άλλος Αρμένιος αριστοκράτης. Οι σχέσεις αυτές, μάλιστα, οδήγησαν πολύ γρήγορα στην εδαφική επέκταση της Αυτοκρατορίας, ιδίως στα εδάφη της Δυτικής Αρμενίας.

4) Η συνετή χρησιμοποίηση της μεγάλης παρουσίας Αρμενίων στην Αυτοκρατορία. Η εκτίμηση που είχαν οι Βυζαντινοί για τις πολεμικές ικανότητες των Αρμενίων είναι γνωστές, όπως γνωστός είναι και ο ρόλος των τελευταίων στις πολεμικές επιχειρήσεις κατά τη διάρκεια της βυζαντινής αντεπίθεσης. Όμως αυτοί οι άνδρες και οι γνώσεις τους περί της αρμενικής ιστορίας χρησιμοποιήθηκαν και με άλλους τρόπους από την αυτοκρατορία. Χαρακτηριστική είναι η κατασκευή στη βυζαντινή αυλή του μυθεύματος περί της αρσακιδικής καταγωγής του Βασίλειου Α' και η χρήση του στην υπηρεσία της εξωτερικής πολιτικής.

5) Η φροντίδα των Βυζαντινών να δείξουν ότι σέβονται τα κυριαρχικά δικαιώματα της αρμενικής αριστοκρατίας. Με αυτό τον τρόπο οι Βυζαντινοί προσπαθούσαν να καταστήσουν σαφές στους Αρμένιους, ότι δεν έπρεπε να ανησυχούν για βίαιη ενσωμάτωσή τους στην Αυτοκρατορία. Η πολιτική αυτή συνοδεύτηκε από τη σταθερή πολιτική αποφυγής στρατιωτικών συγκρούσεων με τους Αρμένιους αριστοκράτες και ιδίως με τους Bagratuni.

Σε αναλογία με την εξωτερική πολιτική και στις εκκλησιαστικές επαφές του Βυζαντίου με την Αρμενία είχαν οριστεί δύο παράλληλοι στόχοι. Ο μαξιμαλιστικός ήταν η γεφύρωση του δογματικού χάσματος και η ένωση των δύο εκκλησιών. Ο βραχυπρόθεσμος πάλι σκοπός των επαφών των Πατριαρχών Φωτίου και Νικόλαου Μυστικού ήταν η δημιουργία ενός *modus vivendi* μεταξύ των δύο δογμάτων στο χώρο του Καυκάσου που θα επέτρεπε την ομαλή διεξαγωγή της βυζαντινής πολιτικής.

Πώς όμως χρησιμοποίησαν οι Βυζαντινοί την πολεμική τους μηχανή, για να βελτιώσουν τις σχέσεις τους με τους Αρμένιους; Αυτό έγινε μέσω δύο τρόπων:

α) οι βυζαντινές επιθέσεις και επιτυχίες εναντίον αραβικών θέσεων στη μεθόριο εξυπηρετούσαν, μεταξύ άλλων, την ενστάλαξη του σεβασμού των ντόπιων αριστοκρατών για τη δύναμη της Αυτοκρατορίας. Ιδιαίτερα οι επιτυχίες του βυζαντινού στρατού, στο τέλος της περιόδου, εναντίον του εμιράτου των Kaysik', πρέπει να έκαναν αντιληπτό στους Αρμένιους της περιοχής ότι η Αυτοκρατορία ήταν σε θέση να αναλάβει μία γενική επίθεση εναντίον του παρηκμασμένου Χαλιφάτου.

β) πολύ σπουδαιότερη ήταν, φυσικά, η στρατιωτική βοήθεια που προσέφεραν οι Βυζαντινοί στους Αρμένιους σε περιπτώσεις ανάγκης. Αν και δε λείπουν προγενέστερα παραδείγματα, στην περίοδο μελέτης μας μοναδικό ίσως περιστατικό, αναμφίβολα όμως τεράστιας σημασίας, είναι η αποστολή ενός βυζαντινού εκστρατευτικού σώματος με σκοπό να επαναφέρει τον Ashot στο θρόνο του πατέρα του.

Ήταν όμως επιτυχημένη η βυζαντινή πολιτική; Η απάντηση, νομίζουμε, είναι προφανέστατα θετική. Στο τέλος της περιόδου είχε επιτευχθεί μία στερεή συμμαχία Βυζαντινών και Bagratuni, η οποία μάλιστα είχε φέρει κοινές στρατιωτικές επιχειρήσεις. Παράλληλα, όπως δείχνει η περίπτωση της Taron, είχαν πραγματοποιηθεί τα πρώτα μικρά βήματα προς την επίτευξη του μακροπρόθεσμου στόχου της βυζαντινής πολιτικής. Συγχρόνως, ο βραχυπρόθεσμος στόχος της θρησκευτικής πολιτικής επιτεύχθηκε από νωρίς χάρη στο Φώτιο, ενώ υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις ότι ο Ashot Β' επιθυμούσε, ομοίως, την οριστική επίλυση του δογματικού προβλήματος. Αν τελικά η οριστική επιτυχία της βυζαντινής πολιτικής καθυστέρησε να επιτευχθεί, αυτό οφείλεται στην εμφάνιση ενός επικίνδυνου αντιπάλου, του Χαμδανίδη Seyf ad-Dawla. Ήταν όμως αυτή την περίοδο που μελετήσαμε, στην οποία μπήκαν τα θεμέλια της μεταγενέστερης επιτυχίας της Αυτοκρατορίας, δηλαδή της ειρηνικής απορρόφησης της Αρμενίας.

Βιβλιογραφία

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

BΣ= Βυζαντινά Σύμμεικτα

BGA= Bibliotheca Geographorum Arabicorum

BSOAS= Bulletin of the school of Oriental and African studies

Byz= Byzantion. Revue internationale des études Byzantines

ByzF= Byzantinische Forschungen

CFHB= Corpus Fontium Historiae Byzantinae (Series Berolinensis)

CSHB= Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae

GRBS= Greek, Roman and Byzantine Studies

JHS= The Journal of Hellenic Studies

ODB= The Oxford Dictionary of Byzantium

Or= Oriens

PG= Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca

PmbZ= Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit

REA= Revue des Études Arméniennes

REB= Revue des Études Byzantines

TM= Travaux et Mémoires

Լրաբեր= Լրաբեր հասարակական գիտությունների (Herald of the Social Sciences)

ՄՀ= Մատենագիրք Հայոց (Armenian Classical Authors)

ՊԲՀ= Պատմա-քանասիրական հանդես (Historical-Philological Journal)

ՎԷՄ= ՎԷՄ համահայկական հանդես (VEM Pan-Armenian Journal)

ՏԵՂ= ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների (Bulletin of the Academy of Sciences of the Armenian SSR: Social Sciences)

ΠΗΓΕΣ

α)αραβικές:

- Ibn al-Athīr**– Ibn al-Athīr, *Al-Kāmil fī al-Ta'rikh*, 11 τόμοι (ο τελευταίος τόμος αποτελεί ευρετήριο), έκδ: Abdullah al-Qādi & Muḥammad al-Daqqāq, Βυρητός, 2006. [αποσπασματική μετάφραση Α. TER-GHEWONDYAN, 1981b.].
- Ibn Ḥauḳal**– Ibn Ḥauḳal, *Ṣūrat al-arḍ*, έκδ: J.H. KRAMERS, BGA v.II, Frankfurt am Main, 1992 (επανεκδοση της έκδοσης του Leiden, 1939).
- Ibn Khurdādhbeh**– Ibn Khurdādhbeh, *Al-masālik wa al-mamālik*, BGA VI, έκδ: M.J. De GOEJE, Lugduni Batavorum, 1889 [αποσπασματική μετάφραση στην αρμενική: Α. TER-GHEWONDYAN, 2005, σ.433-457].
- Ibn Zāfir**– Ibn Zāfir, *Akhbār al-duwal al-munqaṭi'ah*, τ.1, έκδ: 'Isām Mustafā Hazāyimah κ.ά., Irbid, 1999.
- Balādhurī**– al-Balādhurī, *Futūh al-Buldan*, έκδ: M.J. De GOEJE, Leiden, 1866. [αγγλική μετάφραση: P.HITTI, 1916].
- al-Jāhiz**– al-Jāhiz, «Risāla ilā al-Fath ibn Khāqān fī manāqib al-Turk wa 'āmmat jund al-Khilāfa», έκδ: Muhammad Effendi al-Sasy al-Maghriby, στο *Majm'at rasā'il*, Κάιρο 1906, σ.2-53. [μετάφραση HARLEY WALKER, 1915].
- Khalīfa**– Khalīfa b. Khayyaṭ, *Ta'rikh*, έκδ: Akram D. al-Umari, Ριάντ, 1985. [αποσπασματική μετάφραση στην αρμενική: Α. TER-GHEWONDYAN, 2005, σ.135-190].
- al-Ṭabarī**– al-Ṭabarī, *Ta'rikh al-umam wa al-mulūk*, τόμοι 10, έκδ: Muḥammad Abū al-Faḍl Ibrāhīm, Βυρητός 2008. [αποσπασματικές μεταφράσεις: G. SALIBA, 1985. J. WILLIAMS, 1985. κ.ά].
- Qudāma**– Qudāma b. Ja'far, *Kitāb al-Kharāj*, BGA VI, έκδ: M.J. De GOEJE, Lugduni Batavorum, 1889 [αποσπασματική μετάφραση στην αρμενική: Α. TER-GHEWONDYAN, 2005, σ.543-568].
- al-Kūfī**– Aḥmad Ibn A'tham al-Kūfī, *Kitāb al-futūh*, τόμοι 5, έκδ: 'Alī Shīrī, Βυρητός, 1991.
- al-Muqaddasī**– al-Muqaddasī, *Aḥsan al-taqāsīm fī Ma'rifat al-Aqālīm*, έκδ: M.J. De GOEJE, Φρανκφούρτη, 1992 (ανατύπωση της έκδοσης του 1906). [αγγλική μετάφραση: B.COLLINS, 2001. αποσπασματική μετάφραση στην αρμενική: Α. TER-GHEWONDYAN, 2005, σ.650-660].

- Munejjim Bashī** – Munejjim Bashī, *Kitāb Jāmi‘a al-duwal*, έκδ: (αποσπασματική) και μτφρ: V. MINORSKY, στον V. MINORSKY, 1953, σ.1*-18*.
- Miskawayh**– Miskawayh, *Tajārib al-Umam*, τόμοι 7, έκδ: Sayyid Kasrawī Ḥasan, Βυρητός, 2003 [αποσπασματική μετάφραση: D. Margoliouth, 1921].
- al-Hamadānī**– al-Hamadānī, *Takmila Ta‘rīkh al-Ṭabarī*, τ.1, έκδ: A. Yūsuf Kan‘ān, Βηρυτός, 1961.
- Hilāl Al-Ṣābī**– Hilāl Aṣ-Ṣābī, *First part of Kitāb al-Wazara (Gotha Ms.1756) and fragment of his History (389-393 A.H)*, έκδ: H. F. AMEDROZ, Leiden, 1904.
- Ya‘qūbī**– *Ibn Wadhih qui dicitur al-Jacubi*, τ.2, έκδ: M.Th. HOUTSMA, Lugduni Batavorum, 1883.
- Ya‘qūbī, Kitāb al-Buldān**– Ahmed ibn abī Jakūb ibn Wādhih al-Kātib al-Jakūbī, *Kitāb al-Buldān*, BGA VII, έκδ: M.J. De GOEJE, Lugduni Batavorum, 1892.
- Yāqūt al-Hamawī**– Yāqūt al-Hamawī, *Mu‘ajam al-buldān*, τ.1, έκδ: Dār Ihya’ al-Turāth al-‘Arabī, Βηρυτός, 1997.

β)αρμενικές:

- Ανώνυμοι Συνεχιστές Tovma Artsruni**– T’ovmayi Vardapeti Artsruniots’, *Patmut’iwn Tann Artsruneats’*, έκδ: K. PATKANEAN, St. Petersburg, 1887, σ.262-325 [αγγλική μετάφραση: Robert THOMSHON, 1985,σ.325-387. Απόδοση στη νέα αρμενική Vrezh VARDANYAN, 1978, 267-328].
- Asoghik**– Stephanos Ashoghik, *Tiezerakan patmut’iwn*, έκδ: Karapet SHAHNAZAREANTS’, Paris, 1854. [γερμανική μετάφραση: GELZER-BURCKHARDT, 1907].
- Ghewond** – Ghewond, *Arshavang Arabats’ i Hays*, έκδ: Karabed V. SHAHNAZARIAN, Paris, 1857. [αγγλική μετάφραση: Zaven ARZOUMANIAN, 2007].
- Kirakos Gangzaketsi’i**– Kirakos Gandzekets’i, *Patmuti’iwn hayots’*, έκδ: K.A. MELIK-OHANJANYAN, Erevan, 1961. [μετάφραση στην αγγλική BEDROSIAN, R. 1986].
- La Narratio**– *La Narratio de rebus Armeniae*, έκδ: Gérard GARITTE, Louvain, 1952.
- Movses Kaghankatvatsi** -Movses Kaghankatvatsi, *Patmut’iwn Ałuanic’*, έκδ: Varag ARRAKELIAN, στο *Už 15*, σ. 32-437, Antelias, 2010. [αγγλική μετάφραση: R. BEDROSIAN, 2010].

Pseudo-Sapuh– «The Anonymous Story-teller also known as ‘Pseudo-Sapuh’», μτφρ: R.W. THOMSON, στο *REA* 21(1988), σ.171-232.

Samouēl Aneci– Samouēl Aneci, *Haṣwak‘munk‘ i Grots‘ Patmagrats‘*, έκδ: Arshak TER-MIK‘ELEANI, Wagarshapat, 1893 [γαλλική μετάφραση: M. BROSSET, 1876, σ. 339-483].

Sebeos – Sebeos, *Patmut‘iwn Sebeosi*, έκδ: G.Y. ABGARYAN, Erevan, 1979. [αγγλική μετάφραση R. THOMSON, 1999].

Step‘annos Orbēlean– Step‘annos Orbēlean, *Patmuti‘iwn tann Sisakan*, έκδ: K.V. CHANZARIAN, Paris, 1859. [αγγλική μετάφραση: R. BEDROSIAN, 2015].

Tovma Artsruni – T‘ovmayi Vardapeti Artsruniots‘, *Patmut‘iwn Tann Artsruneats‘*, έκδ: K. PATKANEAN, St. Petersburg, 1887 (αγγλική μετάφραση: Robert THOMSON, 1985- απόδοση στη νέα αρμενική Vrezh VARDANYAN, 1978).

T‘ult‘ P‘otay – «T‘ult‘ P‘otay patriark‘i aī Zak‘aria kat‘olikos hayoc‘ mecac‘», έκδ: N. AKINEAN & P. TER- POGHOSEAN, στο *Handēs Amsōreay* 82(1968), σ.65-100 και 129-156.

Vardan– Vardanay Vardapeti, *Haṣwak‘umn Patmut‘ean*, έκδ: G. ALISHAN, Venice, 1862. [αγγλική μετάφραση: R. THOMSON, 1989].

Yovhannēs Draskhanakertts‘i– Yovhannēs Draskhanakertts‘i, *Hayots‘ Patmut‘iwnē*, έκδ: Gēorg Ter-Vardanean, στο *Už* 11.1, σ. 317-630, Antelias, 2010. [αγγλική μετάφραση Krikor H. Maksoudian, 1987].

γ)βυζαντινές:

Αρέθας- «Αρέθα ἀρχιεπισκόπου Καισαρείας Καπαδοκίας πρὸς τὴν ὑπὸ τῶν Ἀρμενίων γραφεῖσαν ἐπιστολήν», στο *Arethae Archiepiscopi Caesariensis, Scripta Minora*, τ.1, έκδ: L. G. WESTERINK, Leipzig, 1968, σ.47-58.

Βίος Βασιλείου – *Chronographiae Quae Theophanis Continuati nomine fertur liber quo vita Basilii imperatoris amplectitur*, έκδ: I. ŠEVCENKO, *CFHB* 42, Berlin, 2011.

Vita Ignatii– Νικήτας-Δαυίδ, *Vita Ignatii*, έκδ και μτφρ: Andrew SMITHIES, σχλ: John M. DUFFY, *CFHB* 51, Washington D.C.,2013.

Γενέσιος– Iosephi Genesii, *Regum Libri Quattuor*, έκδ: A. LESMÜLLER-WERNER & H. THURN, (*CFHB sb v.14*),Berlin, 1973.

- Θεόδωρος Ἀβουκαρᾶ-** Θεόδωρος Ἀβουκαρᾶ, «Ἐπιστολή περιέχουσα τὴν ὀρθὴν καὶ ἀμώμητον πίστην, πεμφθεῖσα παρὰ τοῦ μακαρίου πάππα Θωμᾶ πατριάρχου Ἱεροσολύμων, πρὸς τοὺς κατὰ τὴν Ἀρμενίαν αἰρετίζοντας, Ἀραβιστὶ μὲν ὑπὸ Θεοδώρου τοῦ τὸ ἐπίκλην Ἀβουκαρᾶ...», ἐκδ: J.-P. MIGNE, PG 97, Paris, 1865, σσ.1503-1522.
- Θεοφάνης** – Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, ἐκδ: I.E. WEBER, (CSHB), Bonn, 1839.
- Theophanes Continuatus-** Theophanes Continuatus, ἐκδ: E. WEBER, CSHB, Bonn, 1838.
- Ιωάννης Ζωναράς-** Ioannis Zonaras, *Epitomae Historiarum. Tomus III libri XII-XVII*, ἐκδ: Theodorus BÜTTNER-WOBST, (CSHB), Bonn, 1897.
- Ιωάννης Νίκαιας-** Ιωάννου Αρχιεπισκόπου Νίκαιας, «Περὶ τῆς γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ πρὸς Ζαχαρίαν τὸν Καθολικὸν τῆς μεγάλης Ἀρμενίας», στο PG 96, σσ. 1435-1450.
- Ιωάννης Σκυλίτζης-** Ιωάννης Σκυλίτζης, *Synopsis Historiarum*, ἐκδ: Ioannes THURN, (CFHB sb v.5), Berlin, 1973.
- Λόγος Ἐπιτάφιος-** *Oraison Funèbre de Basile I par son fils Léon VI le Sage*, ἐκδ και μτφρ: A. VOGT & J. HAUSHERR, Rome, 1932.
- Νικήτας Βυζάντιος-** Νικήτας Βυζάντιος, «Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς σταλείσης ἐπιστολῆς ἐκ τοῦ Ἄρχοντος τῆς Ἀρμενίας ἐπὶ διαβολῇ τῆς ὀρθοδόξου ἡμῶν πίστεως καὶ τῆς Ἀγίας καὶ Οἰκουμενικῆς τέταρτης Συνόδου», στο PG 15, σσ.587-667.
- Νικόλαος Μυστικός-** Nicholas I Patriarch of Constantinople, *Letters*, ἐκδ. και μτφρ: R.J.H. JENKINS & L.G. WESTERINK, CFHB 6, Washington D.C., 1973.
- DAI-** Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, ἐκδ: Gyula MORAVCSIK, μτφρ: Romilly J.H. Jenkins, CFHB 1, Washington, 1967.
- De Thematibus-** Costantino Porfirogenito, *De Thematibus*, ἐκδ: A. PERTUSI, Vaticano, 1952.
- De Cerimoniis-** Constantinus Porphyrogenitus, *Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως*, ἐκδ: Johan Jakob REISKE, 2 τόμοι (με συνεχὴ ἀρίθμηση), CSHB, Bonn, 1829-1830.
- Περὶ Παραδρομῆς-** Περὶ Παραδρομῆς τοῦ κυροῦ Νικηφόρου τοῦ βασιλέως, ἐκδ κ' μτφρ: G. DENNIS, στο *Three Byzantine Military treatises*, CFHB, Washington D.C., 1985, σσ.137-240.

- Praecepta militaria**– Νικηφόρος Β΄ Φώκας, Στρατηγική Ἐκθεσις καὶ Σύνταξις Νικηφόρου Δεσπότη, ἐκδ κ' μτφρ: McGEER, στο E. McGEER 2008, σ.12-78.
- Συμεών Μάγιστρος**– Symeonis Magistri et Logothetae, *Chronicon*, ἐκδ: Stéphane WAHLGREN, CHFB 44/1, Berlin, 2006.
- (Ψεύδο)Συμεών**– Συμεών Μαγίστρου και Λογοθέτου, *Χρονογραφία*, ἐκδ: E. WEBER, CSHB, Bonn, 1838.
- Συνέχεια Θεοφάνη**– *Chronographiae quae Theophanis Continuati nomine fertur Libri I-IV*, ἐκδ: M.FEATHERSTONE & J.S. CODONER, (CFHB sb v.53), Berlin, 2015.
- Σύνοψις Χρονική**– Θεόδωρος Σκουταριώτης, Σύνοψις Χρονική, στο Κ.Ν. ΣΑΘΑΣ, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τόμος Ζ', Paris, 1894.
- Tactica**– Λέων Στ', *Tactica*, ἐκδ και λατινική μετάφραση: J. MEURSIUS-J.LAMIUS, στο PG(107), στήλες 669-1116, Paris, 1863.
- Τακτικά**– Λέων Στ', *Tactica*, 2 τόμοι, ἐκδ: Rezső VÁRI, Βουδαπέστη, 1917-1922.
- Τακτικά Νικφόρου Ούρανοῦ**– Ἐκ τῶν τακτικῶν Νικηφόρου τοῦ Ούρανοῦ, ἐκδ κ' μτφρ: McGEER, στο E. McGEER 2008, σ.88-167.
- Φώτιος, Ἐπιστολές**– Photii Patriarchae Constantinopolitani, *Epistulae et Amphilochia*, τ.ΙΙΙ, ἐκδ: B. LAOURDAS & L.G. WESTERINK (*Bibl. Teubneriana.*), Leipzig, 1985.

δ)άλλες:

- Μιχαήλ ο Σύρος**– Michel le Syrien, *Chronique*, τόμοι 4, ἐκδ και μτφρ: J-B. CHABOT, Paris, 1899-1910.
- Bar Hebraeus**– Bar Hebraeus (Ibn al-'Ibrī), *Chronography*, τ.1, ἐκδ και μτφρ: E.A. Wallis BUDGE, London, 1932.
- Sacrorum conciliorum**– Sacrorum conciliorum nova et amplissima collection, τ.17, ἐκδ: Joannes Dominicus MANSI, Venetia, 1772.

ΑΡΘΡΑ-ΜΕΛΕΤΕΣ

- ΒΛΥΣΙΔΟΥ, Β. 1991** – Βασιλική ΒΛΥΣΙΔΟΥ, *Εξωτερική πολιτική και εσωτερικές αντιδράσεις την εποχή του Βασίλειου Α΄. Έρευνες για τον εντοπισμό των αντιπολιτευτικών τάσεων στα χρόνια 867-886*, Αθήνα, 1991.

- Βυζαντινός Κόσμος, 2011** – *Ο Βυζαντινός Κόσμος τ.Β' Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία (641-1204)*, εκδ: Jean-Claude CHEYNET, μτφρ: Αναστασία ΚΑΡΑΣΤΑΘΗ, Αθήνα, 2011.
- ΚΟΝΔΥΛΗ-ΜΠΑΣΟΥΚΟΥ, Ε. 2008**– Ελένη ΚΟΝΔΥΛΗ-ΜΠΑΣΟΥΚΟΥ, *Αραβικός Πολιτισμός*, Αθήνα, 2008.
- ΚΟΡΔΩΣΗΣ, Μ. 2002**– Μιχαήλ Σ. Κορδώσης, *Το Βυζάντιο και ο δρόμος προς την Ανατολή. Πρωτόβυζαντινή περίοδος (324-610 μ.Χ.)*, Αθήνα, 2002.
- ΚΟΡΔΩΣΗΣ, Σ. 2012**– Στέφανος Κόρδωσης, *Οι Τούρκοι ανάμεσα στην Κίνα και το Βυζάντιο (552-659 μ.Χ). Ο ρόλος τους στην ευρασιατική πολιτική, διπλωματία και στρατηγική*, Αθήνα, 2012.
- ΜΠΑΝΤΑΟΥΗ, Χ. 2003**– Χ. ΜΠΑΝΤΑΟΥΗ, *Εισαγωγή στην ιστορία του ισλαμικού κόσμου, τ.Α'*, Θεσσαλονίκη, 2003.
- ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ, Χ. 1966**– Հ.Մ. ԲԱՐԹԻՎՅԱՆ, «Կոստանդնուպոլսի 101-րդ և 139-րդ թղթերը ուղղված Հրապարակաբերուն և Սիրաու Ս թագավորին», στο *ՊԷՀ* no.4 1966, σ. 251-256. [«Οι επιστολές 101 και 139 του πατριάρχη Κωνσταντινούπολης Νικολάου Μυστικού στον Ιωάννη Draskhanakertsi και στο βασιλιά Smbat Α'»].
- ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ, Χ. 1981** – Χράτς Μ. ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ, *Το Βυζάντιον εις τας αρμενικάς πηγάς*, Θεσσαλονίκη 1981.
- ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ, Χ. 1983**– Χράτς Μ. ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ, «Βυζάντιον και Αρμενία», *Βυζαντινά* 12 (1983), σ.429-462 [ανατύπωση στο Χ. ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ, 2007, σ.29-60].
- ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ, Χ. 1989** – Χράτς Μ. ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ, «Για τη λύση του αινίγματος περί της «σλαυϊκής» καταγωγής του Βασιλείου Α'», *Βυζαντινός Δόμος* 3 (1989), σ. 27-36 [ανατύπωση στο: Χ. ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ, 2007, σ. 131-140].
- ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ, Χ. 1989b** – Χράτς Μ. ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ, «Το κίνημα των Θονδρακιτών στο Βυζάντιο», *Βυζαντινός Δόμος* 3 (1989), σ. 37-50 [ανατύπωση στο: Χ. ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ, 2007, σ. 141-154].
- ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ, Χ. 1993**– Χράτς Μ. ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ, «Ονοματοδοσίες λαών στις αρμενικές μεσαιωνικές πηγές, στο *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συμποσίου Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών Ε.Ι.Ε: Η επικοινωνία στο Βυζάντιο*, επιμέλεια: Ν. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, Αθήνα, 1993, σ.729-746 [ανατύπωση στο: Χ. ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ, 2007, σ. 193-210].

- ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ, Χ. 1994**– Χρατς Μ. ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ, «Οι “Βυζαντινοί” Χουρραμίτες και η Αρμενία», στο *Σύμμεικτα* 9Α (1994), Μνήμη Δ.Α. Ζακυθηνού, σ.115-132 [ανατύπωση στο Χ. ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ, 2007, σ. 211-229].
- ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ, Χ. 1995** – Χρατς Μ. ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ, «Η αρμενική παρουσία στη βυζαντινή Μακεδονία», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου: Βυζαντινή Μακεδονία 324-1430 μ.Χ.*, Θεσσαλονίκη, 1995, σ. 33-43. [ανατύπωση στο: Χ. ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ, 2007, σ. 229-239].
- ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ, Χ. 1996**– Հ. Մ, ԲԱՐՏԻԿԻԱՆ, «Բյուզանդիանի և հայ պետականությունը X–XI դդ», στο *Հրաբեր Հասարակական Փիլոսոֆիաների* 2 (1996), σ. 15-25.[=Χ. Μ. ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ, «Το Βυζάντιο και η αρμενική κρατική υπόσταση I-IA' αι.»].
- ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ, Χ. 2007**– Χρατς Μ. ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ, *Αρμενοβυζαντινά. Σχέσεις του Αρμενικού Έθνους με το Μεσαιωνικό Ελληνισμό*, Θεσσαλονίκη, 2007.
- ΜΩΥΣΕΙΔΟΥ, Γ. 1995**– Γιασμίνα ΜΩΥΣΕΙΔΟΥ, *Το Βυζάντιο και οι βόρειοι γείτονες τον δέκατο αιώνα*, Αθήνα, 1995.
- ΣΑΒΒΙΔΗΣ, Α. 1990**- Αλέξης Γ.Κ. Σαββίδης, *Το οικουμενικό βυζαντινό κράτος και η εμφάνιση του Ισλάμ 518-717 μ.Χ.*, Αθήνα, 1990.
- ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, Α. 1972** – Αλκμήνη ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, *Η συνάντηση του Συμεών και Νικόλαου Μυστικού (Αύγουστος 913) στα πλαίσια του Βυζαντινοβουλγαρικού ανταγωνισμού*, Θεσσαλονίκη, 1972.
- ΤΑΚΙΡΤΑΚΟΓΛΟΥ, Κ. 2015**– Κωνσταντίνος ΤΑΚΙΡΤΑΚΟΓΛΟΥ, «Οι πόλεμοι μεταξύ του Νικηφόρου Φωκά και των Αράβων», στο *ΒΣ* 25(2015), σ.57-114.
- ADONTZ, N. 1934** – Nicolas ADONTZ, «L’age et l’origine de l’empereur Basile I (867-886). Part II», στο *Byz* 9(1934), σ. 223-260. [ανατύπωση στο N.ADONTZ, 1965, σ.223-260].
- ADONTZ, N. 1934-1936** – Nicolas ADONTZ, «Les Taronites en Arménie et à Byzance», στο *Byz* 9(1934), σ. 715-738, *Byz* 10(1935), σ. 531-555, *Byz* 11(1936), σ. 21-42 [ανατύπωση στο N.ADONTZ, 1965, σ.197-264].
- ADONTZ, N. 1935**– Nicolas ADONTZ, «Ašot Erkat’ ou de fer, roi d’Arménie de 915 à 929», στο *Annuaire de l’Institut de Philologie et d’Histoire Orientales (Melanges Jean Capart)* [ανατύπωση στο N.ADONTZ, 1965, σ.265-284].

- ADONTZ, N. 1965**– Nicolas ADONTZ, *Études Armeno-Byzantines*, Lisbonne, 1965.
- ADONTZ, N. 1970**– Nicholas ADONTZ, *Armenia in the period of Justinian. The political conditions based on the naxarar system*, translated with partial revisions, a bibliographical note and appendices by Nina G. GARSOÏAN, Lisbon, 1970.
- AMABE, F. 1995**– Fukuzo AMABE, *The Emergence of the 'Abbasid Autocracy: the 'Abbasid Army, Khurasan and Adharbayjan*, Kyoto, 1995.
- AMABE, F. 2005** – Fukuzo AMABE, *State-Building and Autonomy in 'Abbāsīd Frontiers. Ifrīqīya, Thughūr, Mosul, Ṭabaristān and Sijistān*, Tokyo, 2005.
- Arab-Byzantine Relations, 2004** – *Arab-Byzantine Relations in early Islamic times*, εκδ: M. BONNER, Aldershot, 2004.
- ARAKELYAN, B. 1976**- Բ. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ, «Հայկական պետականություն վերականգնումը», στο *Hay Zoghovordi Patmut'yun* 1976, σ.12-24. [«Η ανασύσταση του αρμενικού κράτους»].
- ARAKELYAN, B. 1976b**- Բ. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ, «Երկիրը միավորելու ձգտում և պայքար օսար ներխուժման դեմ», στο *Hay Zoghovordi Patmut'yun* 1976, σ.25-46. [«Η επιδίωξη για την ενοποίηση της χώρας και ο αγώνας εναντίον των ξένων εισβολών»].
- Armenian Constantinople, 2010**– *Armenian Constantinople*, εκδ: Richard G. HOVANNISIAN & Simon PAYASLIAN, California, 2010.
- Armenian Van, 2000**– *Armenian Van/Vaspurakan*, εκδ: Richard G. HOVANNISIAN, California, 2000.
- ARUTJUNOVA-FIDANJAN, V. 1996** – Viada ARUTJUNOVA-FIDANJAN, «L'image de l'empire byzantin dans l'historiographie arménienne médiévale (xe-xie s.)», στο *L'Arménie et Byzance*, σ. 7-17.
- ARZOUMANIAN, Z. 2007** – *History of Ghevond. The eminent vardapet of the Armenians (VIII Century)*, μτφρ: Zaven ARZOUMANIAN, Burbank, 2007.
- ASA EGER, A. 2015** – A. ASA EGER, *The islamic-byzantine frontier. Interaction and exchange among Muslim and Christian communities*, London, 2015.
- AVDOYAN, L. 2001**- Levon AVDOYAN, «Feudal Histories: Paying court to the Mamikonians and Bagratunis of Taron», στο *Baghesh and Taron*, 2001, σ.71-90.
- Baghesh and Taron, 2001**- *Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush*, εκδ: Richard G. HOVANNISIAN, California, 2001.

- BEDROSIAN, R. 1983** – Robert BEDROSIAN, «The Sparepetut’iwn in Armenia in the fourth and fifth centuries», στο *Armenian Review* 36.2(1983), σ.6-46.
- BEDROSIAN, R. 1986**– Kirakos Gandzkets’i’s, *History of the Armenians*, μτφρ: R. BEDROSIAN, New York, 1986.
- BEDROSIAN, R. 2010**– Movses Dasxurants’i’s, *History of the Aghuans*, μτφρ: Robert BEDROSIAN, New Jersey, 2010.
- BEDROSIAN, R. 2015**– Step’annos Orbelean, *History of the state of Sisakan*, μτφρ: Robert BEDROSIAN, New Jersey, 2015.
- BENNISON, A. 2009**– Amira K. BENNISON, *The Great Caliphs. The golden age of the ‘Abbasid Empire*, New Haven & London, 2009.
- BIT’ARYAN, M. 1989** – Մ. Բիթարյան, «Արմինիայի արաբ ոստիկանների ժամանակագրությունը», στο *Լրաբեր* no.6, σ.93-97. [M, BIT’ARYAN, «Χρονολόγηση των Αράβων ostikan της Arminiya»].
- BLANKINSHIP, K. 1989** – *The history of al- Ṭabarī ,v.25 The end of Expansion*, μετάφραση Khalid Yahya BLANKINSHIP, New York, 1989.
- BLANKINSHIP, K. 1994**- Khalid Yahya Blankinship, *The end of the Jihād State. The reign of Hishām ibn ‘Abd al-Malik and the Collapse of the Umayyads*, New York, 1994.
- BOISSON-CHENORHOKIAN, P. 1996** -Patricia BOISSON-CHENORHOKIAN, «Vision Chalcedonienne et non Chalcedonienne de la liste des Patriarches de l’Église Arménienne jusqu’au Xe siècle», στο *L’Arménie et Byzance*, σ. 37-41.
- BONNER, M. 1996** – Michael BONNER, *Aristocratic violence and holy war. Studies in the Jihad and the Arab-Byzantine Frontier*, Connecticut, 1996.
- BONNER, M. 2006** – Michael BONNER, *Jihad in Islamic History. Doctrines and Practice*, New Jersey, 2006.
- BOSWORTH, C. 1987**– *The history of al-Ṭabarī ,v.32 The Reunification of the ‘Abbāsīd Caliphate in Equilibrium*, μετάφραση C.E. BOSWORTH, New York, 1987.
- BOSWORTH, C. 1989** – *The history of al-Ṭabarī ,v.30 The ‘Abbāsīd Caliphate in Equilibrium*, μετάφραση C.E. BOSWORTH, New York, 1989.
- BOSWORTH, C. 1991** – *The history of al-Ṭabarī ,v.33 Storm and Stress along the northern frontiers of the ‘Abbāsīd Caliphate*, μετάφραση C.E. BOSWORTH, New York, 1991.

- BOSWORTH, C. 1992-** C.E. BOSWORTH, «The city of Tarsus and the Arab-Byzantine Frontiers in Early and Middle 'Abbāsid Times», *Or* 33(1992), σ.268-286.
- BOSWORTH, C. 2006-** C.E. BOSWORTH, *Οι Ισλαμικές Δυναστείες. Χρονολογικό και Γενεαλογικό Εγχειρίδιο*, μτφρ: Στέφανος Π. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Αθήνα, 2006.
- BROOKS, E. 1898-** E.W. BROOKS, «The Arabs in Asia Minor (641-750), from Arabic sources», στο *JHS* 18(1898), σ.182-208.
- BROSSET, M. 1876-** M. BROSSET, *Collection d'historiens Arméniens*, τ.2, S. Pétersbourg, 1876.
- BROUSSELE, I. 1996** – Isabelle BROUSSELLE, «L'intégration des Arméniens dans l'aristocratie Byzantine au IXe siècle», στο *L'Arménie et Byzance*, σ. 43-54.
- BURY, J. 1909-** J.B. BURY, «Mutasim's march through Cappadocia in A.D. 838», στο *JHS* 29(1909), σ.120-129.
- Byzantine Court Culture, 1997* – *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*, εκδ: Henry MAGUIRE, Washigton D.C, 1997.
- Byzantine Culture, 2014-* *Byzantine Culture. Papers from the conference 'Byzantine Days of Istanbul' May 21-23 2010*, εκδ: Dean SAKEL, Ankara, 2014.
- Byzantine Warfare, 2007* – *Byzantine Warfare*, εκδ: John HALDON, Hampshire, 2007.
- Byzantium in the ninth century, 1998* - *Byzantium in the ninth century. Dead or Alive?*, εκδ: Leslie BRUBAKER, Hampshire, 1998.
- Cambridge History of Byzantine Empire, 2008-* *The Cambridge History of the Byzantine Empire c.500-1492*, εκδ: Jonathan SHEPARD, Cambridge, 2008.
- CANARD, M. 1942-7** – Marius CANARD, «L'impérialisme des Fatimides et leur propagande», *A.I.E.O.* 6(1942-7), σ. 156-193 [ανατύπωση στο Canard, M. 1973].
- CANARD, M. 1953-** Marius CANARD, *Histoire de la Dynastie des H'amdānides de Jazīra et de Syrie*, Paris, 1953.
- CANARD, M. 1962-** Marius CANARD, «Bagdād au IVe siècle de l'hégire», στο *Arabica volume publié à l'occasion du Mille deux centième anniversaire de la fondation de Bagdad* (1962), σ.267-187 [ανατύπωση στο Canard, M. 1973].
- CANARD, M. 1965-** Marius CANARD, «L'expansion arabe: le problème militaire», *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo*, XII. Spoleto 1965, σ.37-63 [ανατύπωση στο Canard, M. 1974].

- CANARD, M. 1966**– Marius CANARD, «Byzantium and the Muslim world to the middle of the eleventh century», στο *CMH IV.I*, σ.696-735.
- CANARD, M. 1971**– Marius CANARD, «Les impôts en nature de l'Arménie à l'époque 'abbāside», στο *REA* 5(1971), σ.359-363[ανατύπωση στο Canard, M. 1974].
- CANARD, M. 1973**– M. CANARD, *Miscellanea Orientalia*, London, 1973.
- CANARD, M. 1974**– Marius CANARD, *L'expansion arabo-islamique et ses répercussions*, London, 1974.
- CANARD, M. 1986**– Marius Canard, λήμμα «Armīniya», *EP*, σ.634-638.
- CAPPEL, A. 1994**– Andrew J. CAPPEL, «The Byzantine Response to the 'Arab(10th-11th centuries), στο *ByzF* 20(1994), σ.113-132.
- CHARANIS, P. 1963**- Peter CHARANIS, *The Armenians in the Byzantine Empire*, Lisbon, 1963.
- CHARANIS, P. 1963b**– Peter CHARANIS, «How Greek was the Byzantine Empire?», στο *Buckell Review* 11.3 (1963), σ.101-116.
- CHEYNET, J-C. 2011** – Jean-Claude CHEYNET, «Το Βυζάντιο σε άμυνα: Η σταθεροποίηση των συνόρων (από τον έβδομο έως τα μέσα του ένατου αιώνα)», *Βυζαντινός Κόσμος τ.Β'*, σ. 83-106.
- CHEYNET, J-C. 2011b** – Jean-Claude CHEYNET, «Η Βυζαντινή επέκταση στα χρόνια της δυναστείας των Μακεδόνων (867-1057)», *Βυζαντινός Κόσμος τ.Β'*, σ. 107-130.
- CHEYNET, J-C. 2011c** – Jean-Claude CHEYNET, «Ο Στρατός και το Ναυτικό», *Βυζαντινός Κόσμος τ.Β'*, σ. 255-283.
- CHEYNET, J-C. 2014**- Jean-Claude CHEYNET, «Les Arméniens dans l'armée Byzantine au Xe siècle», στο *TM* 18 (2014), σ.175-192.
- CMH IV.I, 1966** – *The Cambridge Medieval History. Volume IV The Byzantine Empire. Part I Byzantium and its Neighbours*, επιμέλεια J.M. HUSSEY, Cambridge, 1966.
- CODOÑER, J. 2014**– Juan Signes CODOÑER, *The emperor Theophilos and the East, 829-842. Court and Frontier in Byzantium during the last phase of Iconoclasm*, Farnham, 2014.
- COLLINS, B. 2001** – al-Muqaddasī, *The best divisions for Knowledge of the Regions*, μετάφραση: Basil COLLINS, Reading, 2001.
- COWE, S. 2000**- S. Peter COWE, «Relations between the kingdoms of Vaspurakan and Ani», στο *Armenian Van* 2000, σ.73-85.

- CRONE, P. 1980** – Patricia CRONE, *Slaves on Horses. The evolution of the islamic polity*, Cambridge, 1980.
- CRONE, P. 2004**– Patricia CRONE, *Medieval Islamic political thought*, Edinburgh, 2004.
- DADOYAN, S. 2011** – Seta B. DADOYAN, *The Armenians in the medieval Islamic world. Paradigms of interaction seventh to fourteenth centuries, τ.1 The Arab period in Armīnya seventh to eleventh centuries*, New Jersey, 2011.
- DAGHBASCEAN, H. 1893**– H. DAGHBASHEAN, *Gründung des Bagratidenreiches durch Aschot Bagratuni*, Berlin, 1893.
- DANIELYAN, E. 1987**– Էդուարդ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ, «640-641 թթ. արաբական արշավանքների շախմատ», στο *Լրաբեր* 1987 no.5, σ.63-71. [= «Οι αραβικές επιθέσεις στην Αρμενία το 640-641»].
- Dark Ages, 1965**- *The Dark Ages*, εκδ: David TALBOT RICE, London, 1965.
- DARROUZÈS, J. 1971** – Jean DARROUZÈS, «Deux lettres inédites de Photius aux Arméniens», στο *REB* 29(1971), σ.137-181.
- DIGNAS-WINTER, 2007**- Beate DIGNAS & Engelbert WINTER, *Rome and Persia in Late Antiquity. Neighbours and Rivals*, Cambridge, 2007.
- DIYĀB, Ş.M. 1978** – (Şābir Muḥammad Diyāb, *Η Αρμενία από την ισλαμική κατάκτηση έως τις αρχές του πέμπτου αιώνα Εγίρας*, Κάιρο, 1978).
- صابر محمد دياب، أرمينية من الفتح الإسلامي إلى مستهل القرن الخامس الهجري ، القاهرة، 1978.
- DIYĀB, Ş.M. 1984** – (Şābir Muḥammad Diyāb, *Οι Μουσουλμάνοι και ο αγώνας τους εναντίον των Βυζαντινών στην Αρμενία και τα thughūr al-Jazarīyah και Shāmīyah κατά τη διάρκεια του τέταρτου αιώνα Εγίρας*, Κάιρο, 1984)
- صابر محمد دياب ، المسلمون و جهادهم ضد الروم في أرمينية و الثغور الجزرية و الشامية خلال القرن الرابع الهجري ، القاهرة، 1984 .
- DONNER, F. 1981**– Fred McGraw DONNER, *The early Islamic conquests*, New Jersey, 1981.
- DORFMANN-LAZAREV, I. 2004**– Igor DORFMANN-LAZAREV, *Arméniens et Byzantins à l'époque de Photius: Deux débats théologiques après le triomphe de l'Orthodoxie*, Lovanii, 2004.
- DVORNIK, F. 1966**–Francis DVORNIK, «Constantinople and Rome», στο *CMH IV.I*, σ.431-472.

- DVORNIK, F. 1970**– Francis DVORNIK, *The Photian Schism. History and Legend*, Cambridge, 1970.
- Eastern Approaches, 2001* - *Eastern Approaches to Byzantium*, εκδ: Antony EASTMOND, Aldershot, 2001.
- FIELDS, P. 1987** – *The history of al- Ṭabarī, v. 37 The ‘Abbāsid Recovery*, μετάφραση Philip M. FIELDS, New York, 1987.
- FREND, W. 1979** – W.H.C. FREND, *The rise of the monophysite movement. Chapters in the history of the church in the fifth and sixth centuries*, Cambridge, 1979.
- FRIEDMANN, Y. 1992** – *The history of al- Ṭabarī, v.12 The battle of al-Qādisiyyah and the conquest of Syria and Palestine*, μετάφραση Yohanan FRIEDMANN, New York, 1992.
- GARSOÏAN, N. 1967** – Nina G. GARSOÏAN, *The Paulician Heresy. A study of the origin and development of Paulicianism in Armenia and the eastern provinces of the Byzantine empire*, New York, 1967.
- GARSOÏAN, N. 1984-5**– Nina G. GARSOÏAN, «The early-medieval Armenian city: an alien element», στο *Journal of the Ancient Near Eastern Society 16-17 (1984-1985)*, *Ancient Studies in Memory of Elias Bickerman*, σ.67-83. [ανατύπωση στο N. GARSOÏAN, 1999].
- GARSOÏAN, N. 1994**– Nina G. GARSOÏAN, «Reality and myth in Armenian history», στο *Studi Orientali dell’Università di Roma ‘la Sapienza 13=The East and the Meaning of History. International Conference (23-27 November 1992)*, Rome, 1994, σ. 117-145. [ανατύπωση N. GARSOÏAN, 1999].
- GARSOÏAN, N. 1996** – Nina G. GARSOÏAN, «Quelques précisions préliminaires sur le schisme entre les églises Byzantine et Arménienne au sujet du concile de Chalcédoine II. La date et les circonstances de la rupture», στο *L’Arménie et Byzance*, σ. 99-112.
- GARSOÏAN-MAHE, 1997**– Nina G. GARSOÏAN & Jean-Pierre MAHÉ, *Des Parthes au Califat. Quatre leçons sur la formation de l’identité arménienne*, Paris, 1997.
- GARSOÏAN, N. 1998**– Nina G. GARSOÏAN, «The problem of Armenian integration into the Byzantine empire», στο *Internal Diaspora 1998*, σ.53-124.
- GARSOÏAN, N. 1999**– Nina GARSOÏAN, *Church and Culture in Early Medieval Armenia*, Hampshire, 1999.
- GARSOÏAN, N. 2004** – Nina G. GARSOÏAN, «The Aršakuni Dynasty (A.D. 12-[180?]-428)», στο *The Armenian People* τ. 1, σ. 63-94.

- GARSOÏAN, N. 2004b** – Nina G. GARSOÏAN, «The Marzpanate (428-652)», στο *The Armenian People* τ. 1, σ. 95-115.
- GARSOÏAN, N. 2004c** – Nina G. GARSOÏAN, «The Arab invasions and the rise of the Bagratuni (640-884)», στο *The Armenian People* τ. 1, σ. 117-142.
- GARSOÏAN, N. 2004d** – Nina G. GARSOÏAN, «The independent kingdoms of Medieval Armenia», στο *The Armenian People* τ. 1, σ. 143-185.
- GELZER-BURCKHARDT, 1907**– Heinrich GELZER-August BURCKHARDT, *Des Stephanos von Taron Armenische geschichte*, Leipzig, 1907.
- GHAZARIAN, M. 1903**– Mkrtitsch GHAZARIAN, *Armenien unter der arabischen Herrschaft bis zur Entstehung des Bagratidenreiches. Nach arabischen und armenischen quellen*, Marburg, 1903.
- GOLDEN, P. 1980**– Peter B. GOLDEN, *Khazar Studies. An historico-philological inquiry into the origins of the Khazars*, τ.1, Budapest, 1980.
- GOLDEN, P. 2004**– Peter GOLDEN, «Khazar Turkic Ghulāms in Caliphal Service», στο *Journal Asiatique* CCXCII (2004), σ. 279-309. [ανατύπωση στο *Turks in Early Islamic World*, 2006, σ.135-166].
- GORDON, M. 2001**– Matthew S. GORDON, *The breaking of a thousand Swords. A History of the Turkish military on Samarra (A.H. 200-275/ 815-889 C.E.)*, New York, 2001.
- GREENWOOD, T. 2006** – Timothy GREENWOOD, «Failure of a Mission? Photius and the Armenian Church», στο *Le Museon*, vol.19 no.1-2(2006), σ.123-168.
- GREENWOOD, T. 2008**– Timothy GREENWOOD, «Armenian neighbours (600-1045)», στο *Cambridge History of Byzantine Empire* 2008, σ. 333-364.
- GREENWOOD, T. 2010** – Timothy GREENWOOD, «Patterns of contact and Communication: Constantinople and Armenia, 860-976», στο *Armenian Constantinople*, σ.73-99.
- GREGOIRE, H. 1966**–H. GREGOIRE, «The Amorians and Macedonians 842-1025», στο *CMH IV.I*, σ.105-192.
- GRIFFITH, S. 2008**– Sidney H. GRIFFITH, *The Church in the shadow of the mosque. Christians and muslims in the world of Islam*, New Jersey, 2008.

- GRIGORYAN, G. 1979-** Գնել ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ, «Տարոնի Բագրատունիների իշխանությունը IX դարի 50-70-ական թվականներին», στο *Հրաբեր* 1979 no.2, σ.74-82. (= «Το περιγικιάτο των Bagratuni της Taron κατά τις δεκαετίες 50-70 του 9^{ου} αιώνα»).
- KRIKORIAN, M. 2008-** Mesrob K. KRIKORIAN (**GRIGORYAN**), «Des armenische Königreich der Bagratiden», στο *Hypermachos. Studien zu Byzantinistik, Armenologie und Georgistik*, ed: STAURAKOS-WASSILIOU-KRIKORIAN, Wien, 2008, σ. 187-198.
- GRIGORYAN, M. 2010-** Գրիգորյան Մ. (Mariam), «Բագրատունիների ծագման հարցի շուրջ», στο *ՊԲՀ* no.2 2010, σ.116-129. [«Σχετικά με το θέμα της καταγωγής των Bagratuni»].
- GRIGORYAN, M. 2012-** Մ.Գ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ, «Բագրատունյաց թագավորության սկզբնավորման թվագրության շուրջ», στο *Հրաբեր* 2012 no.2-3, σ.114-125. (= «Σχετικά με το εναρκτήριο έτος του βασιλείου των Bagratuni»).
- GROUSSET, R. 1973-** René GROUSSET, *Histoire de l'arménie des origines à 1071*, Paris, 1973.
- GRUMEL, V. 1956-** V. GRUMEL, «L'envoyé de Photius au Catholicos Zacharie: Jean de Nikè», στο *REB* 14 (1956), σ. 169-173.
- HALDON-KENNEDY, 1980** – J.F. HALDON- H. KENNEDY, «The Arab-Byzantine frontier in the eighth and ninth centuries: military organisation and society in the borderlands», *Zbornik Radova* 19 (1980), σ. 79-116 [ανατύπωση στο: *Arab-Byzantine Relations* σ. 141-178].
- HALDON, J. 1992** – John HALDON, «The army and the economy: the allocation and redistribution of surplus wealth in the Byzantine State», στο *Mediterranean Historical Review* 72(1992), σ. 133-153 [ανατύπωση στο J. HALDON, 1995].
- HALDON, J. 1995** – John HALDON, *State, Army and Society in Byzantium. Approaches to military, social and administrative history, 6th-12th centuries*, Hampshire, 1995.
- HALDON, J. 2007** – John HALDON, *Βυζάντιο. Μια Ιστορία*, μτφρ: Σοφία Ν. ΣΦΥΡΟΕΡΑ, Αθήνα, 2007.
- HARLEY WALKER, 1915** – C.T. HARLEY WALKER, «Jahiz of Basra to al-Fath ibn Khaqan on the "Exploits of the Turks and the army of the Khalifate in general"», στο *Journal of the Royal Asiatic Society* 47 τ. 4 (1915), σ. 631-697.

- HARUT'YUNYAN, H. 1959** – Հմայակ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, *Հայաստանը IX-XI դարերում*, Երեվան, 1959(= Hmayak HARUT'YUNYAN, *Η Αρμενία από τον 9^ο έως τον 11^ο αιώνα*, Erevan, 1959).
- HAWTING, G. 1989** – *The history of al-Ṭabarī*, v.20 *The collapse of Sufyānid authority and the coming of the Marwānids*, μετάφραση G. R. HAWTING, New York, 1989.
- Hay Zoghovordi Patmut'yun, 1976**- *Հայ ժողովրդի Պատմություն* (Ιστορία του Αρμενικού Έθνους), τ.3, εκδ: Tsatur AGHAYAN κ.ά., Yerevan, 1976.
- HEWSEN, R. 2001**- Robert H. Hewsen, «The historical geography of Baghesh/Bitlis and Taron/ Mush», στο *Baghesh and Taron* 2001, σ.41-58.
- HEWSEN, R. 2004**- Robert H. HEWSEN, «The geography of Armenia», στο *The Armenian People* τ. 1, σ. 1-17.
- HINDS, M. 1990**- *The history of al-Ṭabarī*, v.23 *The zenith of the Marwanid House*, μετάφραση Martin HINDS, New York, 1990.
- History of Iran, 1999**- *The Cambridge History of Iran*, τ.4, επιμ: R.N.FRYE, Cambridge, 1999 (πρώτη έκδοση 1975).
- HITTI, P. 1916** – Philip HITTI, *The origins of the Islamic state, being a translation from the Arabic, accompanied with annotations, geographic and historic notes of the Kitāb fitūh al-buldān of al-Imām abu-l Abbās Ahmad ibn-Jâbir al-Balâdhuri*, Columbia, 1916.
- HITTI, P. 1970**- Philip HITTI, *History of the Arabs. From the earliest times to the present*, London, 1970 (πρώτη έκδοση 1937).
- HOYLAND, R. 2015**- Robert G. HOYLAND, *In God's path. The Arab conquests and the creation of an Islamic Empire*, Oxford, 2015.
- HÜBSCHMANN, H. 1904**- Heinrich HÜBSCHMANN, *Die altarmenischen Ortsnamen. mit Beiträgen zur historischen Topographie Armeniens und einer Karte*, Straßburg, 1904.
- HUDGSON, M. 1974** – Marshall G.S. HODGSON, *The Venture of Islam. Conscience and History in a World Civilization*. τ.1 *The Classical age of Islam*, Chicago, 1974.
- HUMPHREYS, R. 1990** – *The history of al-Ṭabarī*, v.15 *The crisis of the early Caliphate*, μετάφραση R. Stephen HUMPHREYS, New York, 1990.
- HUMPHREYS, R. 2006**- R. Stephen HUMPHREYS, *Mu'awiya ibn Abi Sufyan. From Arabia to Empire*, Oxford, 2006.

- HUXLEY, G. 1975**– George HUXLEY, «The emperor Michael III and the Battle of Bishop’s Meadow (A.D. 863)», στο *GRBS* 16 (1975), σ.443-450.
- Internal Diaspora, 1998**– *Studies on the internal diaspora of the Byzantine Empire*, εκδ: Helene AHRWEILER-Angeliki E. LAIOU, Washington D.C, 1998.
- ISKANYAN, V. 1991**–Վ.Վ. ԻՍԿԱՆՅԱՆ, *Հայ-բյուզանդական հարաբերությունները IV-VII դարերում*, Երևան 1991 [«Αρμενο-βυζαντινές σχέσεις τους ΙΔ’-Ζ’ αι.»].
- ISMAIL, O. 1966**– Osman S.A. ISMAIL, «Mu’taşim and the Turks», στο *BSOAS* 29 (1966), σ.12-24. [ανατύπωση στο *Turks in Early Islamic World*, 2006, σ.261-274].
- ISMAIL, O. 1968**– Osman S.A, ISMAIL, «The founding of a new capital:Sāmarrā’», στο *BSOAS* 31 no.1 (1968), σ.1-13.
- JANSSENS, E. 1972** – Emile JANSSENS, «Le lac de van et la stratégie Byzantine», στο *Byz* 42 (1972), σ. 388-404.
- JANSŪRI, ‘A. 1979**– ‘Alīyah ‘Abd al-Samī’ al-Janžūrī, *Τα χερσαία ισλαμικά thughūr στα σύνορα με το Βυζάντιο κατά το Μεσαίωνα*, Κάιρο, 1979.
 علية عبد السميع الجنزوري، الثغور البرية الإسلامية على حدود الدولة البيزنطية في العصور الوسطى، القاهرة،
 1979
- JENKINS, R. 1961**- Romily J.H. JENKINS, «Letter 101 of the Patriarch Nicholas Mysticus», στο *Byz* 31(1961), σ. 75-80. [ανατύπωση στο R. JENKINS, 1970].
- JENKINS, R. 1965**- Romily J.H. JENKINS, «A “ consolatio” of the Patriarch Nicholas Mysticus», στο *Byz* 35 (1965), σ.159-166. [ανατύπωση στο R. JENKINS, 1970].
- JENKINS, R. 1965b**- Romily J.H. JENKINS, «The Chronological accuracy of the “Logothete” for the years A.D. 867-913», στο *DOP* 19(1965), σ. 91-112.
- JENKINS, R. 1970**- Romily J.H. JENKINS, *Studies on Byzantine history of the 9th and the 10th centuries*, London, 1970.
- JINBASHIAN, M. 2000**- Manuel M. JINBASHIAN, *Church-State relations in Armenia during the Arab domination. From the first Invasion to the time of the early ‘Abbasids*, Lisbon, 2000.
- JOLIVET-LÉVY, C. 1997** – Catherine JOLIVET-LÉVY, «Presence et figures du souverain à Sainte-Sophie de Constantinople et à l’église de la Sainte-Croix d’Aghtamar», στο *Byzantine Court Culture*, σ.231-246.

- JONES, L. 2001** – Lynn JONES, «The visual expression of power and piety in medieval Armenia: The palace and palace church at Aghtamar», στο *Eastern Approaches*, σ. 221–242.
- JONES, L. 2007**– Lynn JONES, *Between Islam and Byzantium. Aghtamar and the visual construction of medieval Armenian Rulership*, Hampshire, 2007.
- JUYNBOLL, G. 1989** – *The history of al- Ṭabarī, v.13 The conquest of Iraq, Southwestern Persia, and Egypt*, μετάφραση Gautier H. A. JUYNBOLL, New York, 1989.
- KAEGI, W. 1964**– Walter E. KAEGI, «The contribution of Archery to the Turkish conquest of Anatolia», *Speculum* 39 (1964), σ. 96-108 [ανατύπωση στο *Byzantine Warfare*, σ. 237-250].
- KAEGI, W. 1993**–Walter E. KAEGI, «Byzantine Logistics: Problems and Perspectives», στο *Logistics in Western Warfare from the Middle Ages to the Present*, επιμέλεια: J.A. LYNN, Oxford, 1993, σ.39-55 [ανατύπωση στο *Byzantine Warfare*, σ.391-408].
- KAEGI, W. 2000** – Walter E. KAEGI, *Byzantium and the Early Islamic Conquests*, Cambridge, 2000.
- KAEGI, W. 2008**– Walter E. KAEGI, «Confronting Islam: emperors versus caliphs (641-c.850)», στο *Cambridge History of Byzantine Empire* 2008, σ.365-394.
- KARLIN-HAYTER, P. 1967**– P. KARLIN-HAYTER, «When military affairs were in Leo's hands. A note on Byzantine Foreign Policy (886-912)», στο *Traditio* 23(1967), σ. 15-40.
- KENNEDY, H. 1986**– Hugh KENNEDY, «The Melkite church from the Islamic conquest to the Crusades: continuity and adaptation in the Byzantine legacy», στο *The 17th International Byzantine Congress: Major Papers*. Scarsdale, NY: Aristide D. Caratzas, Melissa International Ltd., 1986, σ.325-343. [ανατύπωση στο H. KENNEDY, 2006].
- KENNEDY, H. 1990** – *The history of al- Ṭabarī, v.29 Al-Manṣūr and al-Mahdī*, μετάφραση Hugh Kennedy, New York, 1990.
- KENNEDY, H. 2001** – Hugh KENNEDY, *The Armies of the Caliphs. Military and Society in the Early Islamic State*, [Warfare and History], London, 2001.
- KENNEDY, H. 2002**– Hugh KENNEDY, «Military pay and the economy of the early Islamic state», στο *Historical Research* 75 (2002), σ.155-169. [ανατύπωση στο H. KENNEDY, 2006].

- KENNEDY, H. 2003**– Hugh KENNEDY, «Caliphs and their chronicles in the middle Abbasid period (third/ninth century)», στο *Texts, Documents and Artefacts: Islamic Studies in Honour of D.S. Richards*, εκδ: C.F. ROBINSON, Leiden, 2003, σ.17-35. [ανατύπωση στο H. KENNEDY, 2006].
- KENNEDY, H. 2004** – Hugh KENNEDY, *The prophet and the age of the caliphates: The Islamic Near East from the Sixth to the Eleventh Century*, Harlow, 2004.
- KENNEDY, H. 2004b**– Hugh KENNEDY, «Byzantine-Arab diplomacy in the Near East from the Islamic conquests to the mid eleventh century», στο *Arab-Byzantine Relations*, 2004, σ.81-91.
- KENNEDY, H. 2006**– Hugh KENNEDY, *The Byzantine and Early Islamic Near East*, Hampshire, 2006.
- KENNEDY, H. 2007**– Hugh KENNEDY, *Η αυλή των Χαλίφηδων. Η άνοδος και η πτώση της μεγαλύτερης Ισλαμικής δυναστείας*, μτφρ: Θεοδώρα ΔΑΡΒΙΡΗ, Αθήνα, 2007.
- KENNEDY, H. 2007b**– Hugh KENNEDY, *The great Arab conquests. How the spread of Islam changed the world we live in*, London, 2007.
- KODER, J. 2005** – Johannes KODER, *Το Βυζάντιο ως χώρος. Εισαγωγή στην ιστορική γεωγραφία της ανατολικής Μεσογείου στη βυζαντινή εποχή*, μετάφραση Δ.Χ. ΣΤΑΘΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Θεσσαλονίκη, 2005.
- KRAEMER, J. 1989**– *The history of al- Ṭabarī, v.34 Incipient Decline*, μετάφραση Joel L. KRAEMER, New York, 1989.
- L'Arménie et Byzance, 1996* – *L'Arménie et Byzance: histoire et culture*, Centre de recherches d'histoire et de civilisation byzantines, Paris, 1996.
- LAIYOU-MORRISSON, 2011** – Angeliki E. LAIYOU & Cécile MORRISSON, *Η Βυζαντινή Οικονομία*, μτφρ: Δημήτρης ΚΥΡΠΙΤΣΗΣ, Αθήνα, 2011.
- LAURENT, J. 1919** - Joseph LAURENT, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquete Arabe jusqu'en 886*, Paris, 1919.
- LAURENT, J. 1922**- Joseph LAURENT, «Un féodal arménien au IXe siècle: Gourgen Ardzrouni, fils d'Abou Beldj', *REA* 2 (1922), σ.157-188.

- LAURENT-CANARD, 1980** – J. LAURENT (nouvelle édition revue et mise à jour par M. CANARD), *L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête Arabe jusqu'en 886*, Lisbonne, 1980.
- LEFORT, J. 2011** – Jacques LEFORT, «Πληθυσμός και Δημογραφία», στο *Βυζαντινός Κόσμος τ.Β'*, σ. 319-338.
- Legacy of Jihad, 2008** – *The Legacy of Jihad. Islamic holy war and the fate of non-Muslims*, εκδ: Andrew G. BOSTOM, New York, 2008.
- LE STRANGE, G. 1905** –G. LE STRANGE, *The lands of the Eastern Caliphate*, New York, 1905.
- LUDWIG, C. 1998** – Claudia LUDWIG, «The Paulicians and ninth-century Byzantine thought», στο *Byzantium in the ninth century*, σ.23-35.
- LUTTWAK, E. 2009** – Edward N. LUTTWAK, *Η υψηλή στρατηγική της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, μτφρ: Μάριος ΜΠΛΕΤΑΣ, Αθήνα, 2009.
- MADELUNG, W. 1999**– W. MADELUNG, «The minor dynasties of Northern Iran», στο *History of Iran 1999*, σ.198-249.
- MAHÉ, J. 1997**- Jean-Pierre MAHÉ, «Confession religieuse et identité nationale dans l'église arménienne du VIIe au XIe siècle», στο GARSOÏAN-MAHE 1997, σ.59-78.
- MAHÉ, J. 1997b**- Jean-Piere MAHÉ, «Le rôle et la fonction du Catholicos d'Arménie du VIIe au XIe siècle», στο GARSOÏAN-MAHE 1997, σ.79-105.
- MAKSOUDIAN, K. 1987** – Hovhannes Catholicos of Armenia, *History of Armenia*, μετάφραση: Krikor H. MAKSOUDIAN, Atlanta, 1987.
- MAKSOUDIAN, K. 1988-9** – Krikor MAKSOUDIAN, «The Chalcedonian issue and the early Bagratids. The council of Širakawan», στο *REA 21(1988-1989)*, σ.333-334.
- MANANDYAN, H. 1932a**– Hakob MANANDYAN, «Արարական արշավանքները Հայաստանում (ժամանակագրական դիտարկումներ)», στο MANANDYAN, H. 1933b, σ. 22-64. (γαλλική μετάφραση στο MANANDYAN, H. 1964). [«Οι αραβικές επιθέσεις στην Αρμενία. Χρονολογικές παρατηρήσεις»].
- MANANDYAN, H. 1932b**– Hakob MANANDYAN, *Մանր հետազոտություններ*, Ερεβάν, 1933. [Hakob MANANDYAN, *Μικρές Μελέτες*].
- MANANDYAN, H. 1948** – Hakob MANANDYAN, «Les Invasions Arabes en Arménie (Notes chronologiques)», μετάφραση H. BERBÉRIAN, στο *Byz 17(1948)*, σ. 163-195.

- MANANDYAN, H. 1965**– Hakob MANANDYAN, *The Trade and Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade*, μτφρ: N.G. GARSOIAN, Lisbon, 1965.
- MARGOLIOUTH, D. 1921**– Miskawaihi, *The concluding portion of the experiences of the nations. vol.1 Reigns of Muqtadir, Qahir and Radi*, μτφρ: D.S. MARGOLIOUTH, London, 1921.
- MARTIN-HISARD, B. 2000**- Bernadette MARTIN-HISARD, «Constantinople et les archontes caucasiens dans le Livre des cérémonies,II, 48», στο *TM* 13 (2000), σ.359-592.
- MARTIN-HISARD, B. 2011** – Bernadette MARTIN-HISARD, «Η Ανατολία και η Βυζαντινή Ανατολή», στο *Βυζαντινός Κόσμος τ.Β'*, σ. 551-603.
- MAT'EVOSYAN, R. 1990** – Ռաֆայել ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ, *Բագրատունյաց Հայաստանի պետական կառուցվածքն ու վարչական կարգը*, Երևան, 1990 (=Rafael MAT'EVOSYAN, *Η κρατική δομή και η διοικητική οργάνωση των Bagratuni της Αρμενίας*, Γερεβάν, 1990).
- MAT'EVOSYAN, R. 2001** – Ռաֆայել ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ, «Բագրատունի թագավորների (Աշոտ I, Սմբատ I, Աշոտ II) Բյուզանդական թագը», *ՊԲՀ* 2001 (1),σ. 168-180 (=Rafael MAT'EVOSYAN, «Το βυζαντινό στέμμα των Bagratuni βασιλέων (Ashot A', Smbat A', Ashot B')», *ՊԲՀ* 2001 (1),σ. 168-180).
- McAULIFFE, J. 1995** – *The history of al- Ṭabarī ,v.28 'Abbasid authority affirmed*, μετάφραση Jane Dammen McAULIFFE, New York, 1995.
- McCORNICK, M.1991**– λήμμα «De Ceremoniis», στο *ODB* v.1, σ.595-597, Oxford, 1991.
- McGEER, E. 2008**– Eric McGEER, *Sowing the Dragon's Teeth. Byzantine Warfare in the tenth century*, Washington D.C., 2008.
- MEARSHEIMER, J. 2006**– John J. MEARSHEIMER, *Η τραγωδία της πολιτικής των μεγάλων δυνάμεων*, μτφρ: Κωνσταντίνος Κολιόπουλος, Αθήνα, 2006.
- Memoriam Haïg Berberian*– *Études arméniennes in memoriam Haïg Berberian*, εκδ: Dickran KOUYMJIAN, Lisboa,1986.
- MINORSKY, V. 1953** – V. Minorsky, *Studies in Caucasian History*, London, 1953.
- MINORSKY, V. 1958**– V. Minorsky, *A History of Sharvān and Darband in the 10th-11th centuries*, Cambridge, 1958.

- MORONY, M. 1987**– *The history of al- Ṭabarī ,v.18 Between Civil Wars: The Caliphate of Mu‘āwiyah*, μετάφραση Michael G. MORONY, New York, 1987.
- MOTTAHEDEH, R. 1999**– Roy MOTTAHEDEH, «The ‘Abbāsid Caliphate in Iran», στο *History of Iran* 1999, σ. 57-89.
- NALBADYAN, H. 1954**– Հ. ՆԱԼԲԱԴՅԱՆ, «Արարների հարկային քաղաքականությունը Հայաստանում (640-862)», στο *ՏԵՂ* n.12 (1954), σ. 73-84. [NALBADYAN, «Η αραβική φορολογική πολιτική στην Αρμενία»].
- NERSESSIAN, S. 1965**– Sirarpie Der Nersessian, «Armenia and its divided history», στο *Dark Ages* 1965, σ.73-82. [ανατύπωση στο: S. NERSESSIAN, 1973, σ. 291-308].
- NERSESSIAN, S. 1973**– Sirarpie Der Nersessian, *Byzantine and Armenian Studies*, τ.1, Louvain, 1973.
- OBOLESKY, D. 1966**– D. OBOLENSKY, «The empire and its northern Neighbours», στο *CMH IV.1*, σ.473-518.
- OHANYAN, H. 2014**– Հ. ՕՀԱՆՅԱՆ, «Աշոտ Ա Բագրատունու միագործիչ գործունեությունը եվ հայկական թագավորության վերականգնումը», στο *Բանբեր Մատենադարանի* 20(2014), σ. 189-201. [«Η ενοποιητική δράση του Ashot Α΄ Bagratuni και η ανσύσταση του αρμενικού βασιλείου»].
- OIKONOMIDES, N. 1988** – Nikos OIKONOMIDES, «Middle-Byzantine Provincial Recruits: Salary and Armament», στο *Gonimos: Neoplatonic and Byzantine Studies presented to Leendert G. Westerink at 75*, εκδ: J. DUFFY-J. PERADOTTO, New York, 1988, σ. 121-136 [ανατύπωση στο *Byzantine Warfare*, 2007, σ.83-150].
- PEETERS, P. 1933**– Paul PEETERS, «ΠΙΑΣΑΓΝΑΘΗΣ-ΠΕΡΣΟΓΕΝΗΣ», στο *Byz* 8(1933), σ.405-423.
- POURSHARIATI, P. 2008**– Parvaneh POURSHARIATI, *Decline and Fall of the Sasanian Empire. The Sasanian-Parthian Confederacy and the Arab conquest of Iran*, New York, 2008.
- POWERS, D. 1989**– *The history of al- Ṭabarī ,v.24 The Empire in Transition*, μετάφραση David Stephan POWERS, New York, 1989.
- PREISER-KAPPELLER, J. 2009**– Johannes PREISER-KAPPELLER, «Between “New Jerusalem” and the “Beast in Human Form”. The picture of the Later Roman and Early Byzantine state in the Armenian historiography of the 5th to 8th century», στο *Pro Georgia* 19(2009), σ. 51-95.

- PREISER-KAPPELLER, J. 2010-** Johannes PREISER-KAPPELLER, «Erdumn, uχt, carayut'iwñ. Armenian Aristocrats as diplomatic partners of eastern Roman emperors 387-884/885 A.D.», στο *Armenian Review* v.52 n.1-2(2010), σ. 139-215.
- RAPP, S. 2014-** Stephen H. RAPP, «Caucasia and Byzantine Culture», στο *Byzantine Culture* 2014, σ. 217-234.
- REDGATE, A.E. 2006** – A.E. REDGATE, *Οι Αρμένιοι, μετάφραση Μπάμπης ΚΟΛΩΝΙΑΣ*, Αθήνα, 2006 (πρώτη έκδοση 1998).
- REKAYA, M. 1974** – Mohamed REKAYA, «Mise au point sur Théophobe et l'alliance de Bâbek avec le Théophile (833/34-839/40)», στο *Byz* 44 (1974), σ.43-67.
- ROBINSON, C. 2000-** Chase F. Robinson, *Empire and Elites after the Muslim Conquest. The transformation of Northern Mesopotamia*, Cambridge, 2000.
- ROSENTHAL, F. 1968-** Franz ROSENTHAL, *A history of Muslim Historiography*, Leiden, 1968.
- ROSENTHAL, F. 1985** – *The history of al- Ṭabarī, v.38 The return of the Caliphate to Bagdad*, μετάφραση Franz ROSENTHAL, New York, 1985.
- RUBIN, Z. 2008-** Zeev RUBIN, «Persia and the Sasanian monarchy(224-651)», στο *Cambridge History of Byzantine Empire* 2008, σ.130-155.
- RUNCIMAN, S. 1929** – Steven RUNCIMAN, *The emperor Romanus Lecapenus and his reign. A study of tenth-century Byzantium*, Cambridge, 1929.
- RUSSELL, J. 1987-** James R. RUSSELL, *Zoroastrianism in Armenia*, Cambridge MA, 1987.
- al-SAIYED, A. 1972** - (Adīb al-SAIYED, *Η Αρμενία στην αραβική ιστορία*, Χαλέπι, 1972).
- أديب السيد، أرمنية في التاريخ العربي ، حلب، 1972.
- SALIBA, G. 1985** – *The history of al- Ṭabarī, v.35 The crisis of the 'Abbāsid Caliphate*, μετάφραση George SALIBA, New York, 1985.
- al-SALWĀDĪ, 'A. 2007-** ('Abd al-Raḥīm Muḥammad al-SALWĀDĪ, *Οι Shaḡwātī και οι ḡawā'if* στο *Ισλάμ*, Αμμάν, 2007).
- عبد الرحم محمد السلوادي، الشواتي والصوائف في الإسلام، عمان، 2007.
- SARKISSIAN, K. 1975-** K. SARKISSIAN, *The council of Chalcedon and the Armenian Church*, New York, (2^η εκδ)1975.

- SETTIPANI, C. 2006**– Christian SETTIPANI, *Continuité des élites à Byzance durant les siècles obscurs. Les princes Caucasiens et l’empire du VIe au IXe siècle*, Paris, 2006.
- SHABAN, M.A. 2006a** – M.A. SHABAN, *Ισλαμική Ιστορία. Μια νέα ερμηνεία*. Τόμος Ι (600-750/ε.ε.1-132), μετάφραση Στέφανος Π. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Αθήνα, 2006.
- SHABAN, M.A. 2006b** – M.A. SHABAN, *Ισλαμική Ιστορία. Μια νέα ερμηνεία*. Τόμος ΙΙ (750-1055/ε.ε.132-448), μετάφραση Στέφανος Π. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Αθήνα, 2006.
- SHAHINYAN, A. 2014**- Արսեն ՇԱՀԻՆՅԱՆ, «Իսլամը Արարական Արմինիայում», στο *Բանբեր Մատենադարանի* 21(2014), σ.159-172. [«Το Ισλάμ στην αραβική Arminya»].
- SHBOUL, A. 2004**– Ahmad M.H. SHBOUL, «Byzantium and the Arabs: the image of the Byzantines as mirrored in Arabic literature», στο *Arab-Byzantine Relations*, σ.235-260.
- SHEPARD, J. 1998** – Jonathan SHEPARD, «Byzantine relations with the outside world in the ninth century: an introduction», στο *Byzantine in the ninth century*, σ.167-180.
- SHEPARD, J. 1998b**- Jonathan SHEPARD, «The Khazars’ Formal Adoption of Judaism and Byzantium’s Northern policy», *Oxford Slavonic Papers* n.s. 31(1998), σ. 11-34.
- SHEPARD, J. 2001** – Jonathan SHEPARD, «Constantine VII, Caucasian openings and the road to Aleppo», στο *Eastern Approaches*, σ. 19–40.
- SHEPARD, J. 2008**– Jonathan SHEPARD, «Equilibrium to expansion (886-1025)», στο *Cambridge History of Byzantine Empire* 2008, σ.493-536.
- SHIRINIAN, M. 2010** – Manea Erna SHIRINIAN, «Armenian Elites in Constantinople: Emperor Basil and Patriarch Photius», στο *Armenian Constantinople*, σ.53-72.
- SMITH, R. 1994** – *The history of al- Tabarī, v.14 The conquest Iran*, μετάφραση Rex SMITH, New York, 1994.
- STEPHENSON, P. 2004**- Paul STEPHENSON, *Byzantium’s Balkan frontier. A political study of the northern Balkans 900-1204*, Cambridge, 2004.
- SYPIAŃSKI, J. 2013**– Jakub SYPIAŃSKI, «Arabo-Byzantine Relations in the 9th and 10th centuries as an area of cultural rivalry», στο *Proceedings of the International Symposium, Byzantium and the Arab World: Encounter of Civilisations (University of Thessalonike 16-18 December 2011)*, Θεσσαλονίκη, 2013, σ.465-478.

- TER-GHEWONDYAN, A. 1957**– Արամ ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆՂԻՅԱՆ, «Դվին քաղաքի ժամանակագրությունը 9-11րդ դարերում», στο *ՏԵՂ* 1957n.10, σ. 85-98. [μετάφραση: TER-GHEWONDYAN, A. 1965].
- TER-GHEWONDYAN, A. 1958**–Արամ ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆՂԻՅԱՆ, «Քուստ-ի կապևհ վարչական միավորի վերապրուկները խալիֆայություն ժամանակ», στο *ՏԵՂ* 1958 n.9, σ. 73-77. [μετάφραση στο TER-GHEWONDYAN, A. 1968].
- TER-GHEWONDYAN, A. 1960**– А.Н. ТЕР-ГЕВОНДЯН, «К вопросу о возникновении Двинского эмирата в Армении», στο *Сборник в честь И.А Орбели*, Л., 1960, σ.133-139 (=A.N. TER-GHEWONDYAN, «Το ζήτημα της καταγωγής των εμιράτων του Dwin στην Αρμενία», στο *Collection in honor of I.A. Orbeli*).
- TER-GHEWONDYAN, A. 1961**–Արամ ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆՂԻՅԱՆ, «Հայաստանի վարչական բաժանումները ըստ Արաբ աշխարհագիրների», στο *ՏԵՂ* 1961 n.5, σ. 63-72. (= «Οι διοικητικές διαιρέσεις της Αρμενίας σύμφωνα με τους Άραβες γεωγράφους»).
- TER-GHEWONDYAN, A. 1962**–Արամ ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆՂԻՅԱՆ, «Դիստորություններ Ոստիկան քաղաքի մասին», στο *ՊԲՀ* 1962 no.4, σ.243-248. (= «Σημειώσεις σχετικά με τη λέξη “ostikan”»).
- TER-GHEWONDYAN, A. 1964**– Արամ ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆՂԻՅԱՆ, «Հայոց իշխանը արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում», στο *ՊԲՀ* 1964 no.2, σ.121-134. [μετάφραση: TER-GHEWONDYAN, A. 1966].
- TER-GHEWONDYAN, A. 1965**– Aram TER-GHEWONDYAN, «Chronologie de la ville de Dwin (Duin) aux 9e et 11e siècles», στο *REA* 2(1965),σ. 303-318.
- TER-GHEWONDYAN, A. 1966**– Aram TER-GHEWONDYAN, «Le «Prince d’Arménie» a l’époque de la domination arabe», στο *REA* 3(1966),σ. 185-200.
- TER-GHEWONDYAN, A. 1967**– Արամ ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆՂԻՅԱՆ, «Արաբական խալիֆայության Հյուսիսային փոխարքայություն», στο (սυλλογικό) *Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ և՛3 Արաբական երկրներ*, Երևան, 1967, σ.162-174 («Η βόρεια περιφέρεια του αραβικού Χαλιφάτου»).
- TER-GHEWONDYAN, A. 1968**– Aram TER-GHEWONDYAN, «La survivance de la division administrative de K’ust-i Kapkoh sous le califat», στο *REA* 5(1968),σ. 323-328.

- TER-GHEWONDYAN, A. 1969**– Արամ ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆ, «Հայաստանի բնահարկը արաբական ժամանակաշրջանում», στο *Լրաբեր* 1969 no.2, σ.52-60. [μετάφραση: TER-GHEWONDYAN, A. 1976b] .
- TER-GHEWONDYAN, A. 1971**– Արամ ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆ, «Կարին-Թեոդուպոլիսը ավանդության և պատմության մեջ», στο *Լրաբեր* 1971 no.3, σ.63-69. («*Η Karin-Θεοδοσιούπολη στην παράδοση και στην ιστορία*»).
- TER-GHEWONDYAN, A. 1974**– Արամ ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆ, «Հայ նախարարների հողատիրական իրավունքները 7-9-րդ դարերում, ըստ Խալիֆայության պայմանագրերի», στο *ՊԲՀ* 1974 no.4, σ.20-34. (= «*Τα δικαιώματα γαιοκτησίας των Αρμενίων nakharar, 7^{ος}-9^{ος} αιώνας σύμφωνα με τις συμφωνίες (παράδοσης) με το Χαλιφάτο*»).
- TER-GHEWONDYAN, A. 1975**– Aram TER-GHEWONDYAN, «Հայ ժողովրդի իրավական վիճակը Խալիֆայության տիրապետության ներքո», στο *Լրաբեր* 1975 no.4, σ. 74-88. («*Η νομική θέση του αρμενικού λαού στο κράτος του Χαλιφάτου*»).
- TER-GHEWONDYAN, A. 1976**– Aram TER-GHEWONDYAN, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*. μετάφραση Nina G. GARSOIAN, Lisbon, 1976.
- TER-GHEWONDYAN, A. 1976b**– Aram TER-GHEWONDYAN, «*Les impôts en nature en Arménie à l'époque arabe*», μτφρ: M. Léon HATCHIKIAN, στο *REA* 11(1975-1976),σ. 313-321.
- TER-GHEWONDYAN, A. 1977**– А.Н. ТЕР-ГЕВОНДЯН, *Армения и арабский халифат*, Ереван, 1977 (=«*Η Αρμενία και το αραβικό χαλιφάτο* , Erevan, 1977).
- TER-GHEWONDYAN, A. 1977b**– Արամ ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆ, «Արմինիայի ոստիկանների ժամանակագրությունը», στο *ՊԲՀ* 1977 no.1, σ.117-128. («*Χρονολόγηση των ostikan της Arminya*»).
- TER-GHEWONDYAN, A. 1981**– Արամ ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆ, «Արաբական սահմանային ամրությունների գոտին (սոդուր)», στο *ՊԲՀ* 1981 no.2, σ.134-149. («*Η αραβική μεθοριακή οχυρωματική ζώνη (Thughūr)*»).
- TER-GHEWONDYAN, A. 1981b**– Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, շ. 11, Արաբական Աղբյուրներ Բ Իբն Ալ-Ասիր, μτφρ και σχολιασμός: A. TER-GHEWONDYAN, Yerevan, 1981. [«*Οι ξένες πηγές για την Αρμενία και τους Αρμένιους τ.11.*]

- TER-GHEWONDYAN, A. 1982** – Արամ ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴԻՅԱՆ, «703 թվականի ապստամբությունը Հայաստանում Խալիֆայության դեմ», *ՊԲՀ* 3 (1982), σ. 33-45 [ανατύπωση: TER-GHEWONDYAN, A. 2003, σ. 518-530. μετάφραση: TER-GHEWONDYAN, A. 2008, σ.405-418].
- TER-GHEWONDYAN, A. 1984**– Aram TER-GHEWONDYAN, «Observations sur la situation politique et économique de l'Arménie aux VII-IX siècles», στο *REA* 18(1984), σ.197-213.
- TER-GHEWONDYAN, A. 1986**– Aram TER-GHEWONDYAN, «L'Arménie et la conquête arabe», στο *Memoriam Haïg Berbérian*, σ.773-792.
- TER-GHEWONDYAN, A. 1987**– Արամ ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴԻՅԱՆ, «Մահմեդական ամիրությունների բացասական դերը միջնադարյան Հայաստանի ճակատագրում», στο *Գիտական աշխատություններ միջրևուստյան ժողովածու*, 3-4, Երևան, 1987, σ.130-149. («Օ αρνητικός ρόλος των ισλαμικών εμιράτων στην μοίρα της μεσαιωνικής Αρμενίας»).
- TER-GHEWONDYAN, A. 2003** – Արամ ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴԻՅԱՆ, *Հողվածների ժողովածու*, Երևան, 2003 (Aram TER-GHEWONDYAN, *Συλλογή Αρθρων*, Երեβան, 2003).
- TER-GHEWONDYAN, A. 2005** – Aram TER-GHEWONDYAN, *Արաբ մատենագիրներ Թ-Շ դարեր*, Երևան, 2005 (Aram TER-GHEWONDYAN, *Արաբես սյγγραφείս 9^{ος}-10^{ος} αι*, Երեբան 2005).
- TER-GHEWONDYAN, A. 2008** – Aram TER-GHEWONDYAN, «The Armenian Rebellion of 703 against the Caliphate», μετάφραση: Marina A. ARAKELIAN, στο *Legacy of Jihad*, σ. 405-418.
- The Armenian People v. 1 – The Armenian People from Ancient to Modern Times, v. 1 The Dynastic Periods: From antiquity to the fourteenth century*, εκδ: Richard G. HOVANNISIAN, New York, 2004.
- THOMSON, Robert W. 1984** – Robert W. THOMSON, «T'ovmay Arcruni's dept to Elišē», *REA* 18(1984), σ. 227-235.
- THOMSON, R. 1985** – Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik'*, μετάφραση και σχόλια: Robert W. THOMSON, Detroit, 1985.
- THOMSON, R. 1989**– Robert W. THOMSON, «The historical compilation of Vardan Arewelc'i», στο *DOP* 43(1989), σ.125-226.

- THOMSON, R. 1999** – *The Armenian History attributed to Sebeos*, μτφρ: R.W. THOMSON, σχόλια: J. HOWARD- JONSTON, Liverpool, 1999.
- THOMSON, R. 2000**- Robert W. THOMSON, «Tovma Artsruni Historian of Vaspurakan», στο *Armenian Van* 2000, σ. 57-72.
- THOMSON, R. 2001** – Robert W. THOMSON, «The concept of ‘history’ in medieval Armenian historians», στο *Eastern Approaches*, σ.89-99.
- THOMSON, R. 2008**- Robert W. THOMSON, «Armenia (400-600)», στο *Cambridge History of Byzantine Empire* 2008, σ.156-172.
- THOPDSCHIAN, H. 1904**- Hagob THOPDSCHIAN, *Die inneren Zustände von Armenien unter Asot I: ausgenommen die Geschichte der armenischen Naxararowt ‘iwns und der armenischen Kirche*, Halle, 1904.
- TOBIAS, Norman 2007** – Norman TOBIAS, *Basil I founder of the Macedonian Dynasty. A study of the political and military history of the Byzantine Empire in the ninth century*, New York, 2007.
- TOUGHER, S. 1997**- Shaun TOUGHER, *The reigh of Leo VI (886-912). Politics & People*, Leiden, 1997.
- TOUGHER, S. 1998** – Shaun TOUGHER, «The imperial thought-world of Leo VI, the non-campaigning emperor of the ninth century», στο *Byzantium in the ninth century*, σ.51-60.
- TOUGHER, S. 2008**- Shaun TOUGHER, «After iconoclasm(850-866)», στο *Cambridge History of Byzantine Empire* 2008, σ.292-304.
- TOUMANOFF, G. 1963**- G. TOUMANOFF, *Studies in Christian Caucasian History*, Washington D.C, 1963.
- TOUMANOFF, G. 1966**- G. TOUMANOFF, «Armenia and Georgia», στο *CMH IV.I*, σ.593-638.
- TOYNBEE, A. 1973**- Arnold TOYNBEE, *Constantine Porphyrogenitus and his world*, London, 1973.
- TREADGOLD, W. 1982** – Warren T. TREADGOLD, *The Byzantine state finances in the eighth and ninth centuries*, New York, 1982.
- TREADGOLD, W. 1988** – Warren TREADGOLD, *The Byzantine Revival 780-842*, California, 1988.

- TREAGOLD, W. 1995-** Warren TREADGOLD, *Byzantium and its army 284-1081*, California, 1995.
- TREADGOLD, W. 2013-** Warren TREADGOLD, *The Middle Byzantine Historians*, Hampshire, 2013.
- Turks in Early Islamic World, 2006-* *The Turks in the early Islamic world*, εκδ: C.E. BOSWORTH, Aldershot, 2006.
- UDALTSOVA, Z. 1995-** Zinaida Vladimirovna UDALTSOVA, «Η διπλωματία από τον 7^ο έως το 13^ο Αιώνα», στο UDALTSOVA-LITAVRIN-MEDVEDIEV, *Βυζαντινή Διπλωματία*, μτφρ: Παναγιώτα ΜΑΤΕΡΗ-Δημήτρης ΠΑΤΕΛΗΣ, Αθήνα, 1995, σ. 49-108.
- UT'MAZYAN, H. 1958** – Հ. Մ. ՈՒԹՄԱԶՅԱՆ, *Մյուհրը IX-X դարերում*, Երեվան 1958. (=H. UT'MAZYAN, *Η Σιουνία τους 9^ο-10^ο αι.*, Yerevan, 1958).
- VACCA, A. 2015-** Alison VACCA, «Nisbas of the North: Muslims from Armenia, Caucasian Albania, and Azerbaijan in Arabic Biographical Dictionaries (4th-7th centuries AH)», στο *Arabica* 62(2015), σ.521-550.
- VARDANYAN, A. 2014-** Aram VARDANYAN, «Where the mint “Arminiyya” located? A case for provincial mint organization», στο *Journal of the Oriental Numismatic Society* 221(2014), σ.9-14.
- VARDANYAN, V. 1969-** Վ. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ, *Վասպուրականի Արծրունյաց քաղաքները 908-1021 թթ*, Yerevan, 1969. [«Το βασίλειο των Artsruni στο Vaspurakan 908-1021 μ.Χ.»].
- VARDANYAN, V. 1969b-** Վ. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ, «Վասպուրականի քաղաքների սահմանները IX-XI դարերում», στο *ՊԲՀ* 4 (1969), σ.228-236. [= «Τα σύνορα του βασιλείου του Vaspurakan 9^ο-11^ο αι»].
- VARDANYAN, V. 1978** – Թովմա Արծրունի եվ Անանուն, *Պատմություն Արծրունյաց Տանի*, քարգնանություն Վրեժ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ, Երևան, 1978. (=Tonma Artsruni και Ανώνυμος, *Ιστορία του Οίκου των Artsruni*, μετάφραση Vrezh VARDANYAN, Yerevan, 1978).
- VASILIEV, A. 1942-1943-** Alexander VASILIEV, «The life of St. Theodore of Edessa», *Byz* 16 (1942-1943), σ.165-225.

- VASILIEV, A. 1968-** Alexander A. VASILIEV, *Byzance et les Arabes. Tome II: Les relations politiques de Byzance et des Arabes à l'époque de la Dynastie Macédonienne (Les empereurs Basile I, Léon le Sage et Constantin VII Porphyrogénète 867-959. Première partie*, μτφρ: Marius CANARD, Bruxelles, 1968.
- VRYONIS, S. 1962** – Speros VRYONIS, «The question of the Byzantine mines», *Speculum* 37.1 (1962), σ. 1-17.
- WAINES, D. 1977-** David WAINES, «The third century internal crisis of the Abbasids», στο *Journal of the Economic and Social history of the Orient*, 20.3(1977), σ.282-306.
- WAINES, D. 1992** – *The history of al- Ṭabarī ,v.36 The revolt of the Zanj*, μετάφραση David WAINES, New York, 1992.
- WELLHAUSEN, J. 1927-** Julius WELLHAUSEN, *The Arab Kingdom and its fall*, μτφρ: Margaret Graham WEIR, Calcuta, 1927.
- WELLHAUSEN, J. 2004-** Julius WELLHAUSEN, «Arab wars with the Byzantines in the Umayyad Period», μτφρ: M. BONNER, στο *Arab-Byzantine Relations* 2004, σ.31-64.
- WHITTOW, M. 1996** – Mark WHITTOW, *The making of Orthodox Byzantium, 600-1025*, Hampshire & London, 1996.
- WILLIAMS, J. 1985** – *The history of al- Ṭabarī ,v.27 The 'Abbāsid Revolution*, μετάφραση John Alden WILLIAMS, New York, 1985.
- YEGHIAZARYAN, A. 2010-** Արման ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ, *Արաբական խալիֆայության Արմինիա վարչական շրջանը: Պատմաաշխարհագրական ուսումնասիրություն*, Երեվան, 2010. [= Η περίοδος της διοίκησης του αραβικού Χαλιφάτου στην Αρμενία. Ιστορικο-γεωγραφική μελέτη].
- YEGHIAZARYAN, A. 2010b-** Արման Ս. ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ, «Հայոց Սմբատ Ա թագավորի արևազանյա արշավանքը», στο *Հրաբեր* no 1-2 (2010), σ.119-130. [= «Η επίθεση του Αρμένιου βασιλιά Smbat A' στην Αμπχαζία»].
- YEGHIAZARYAN, A. 2011-**Արման Ս. ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ, *Հայ Բագրատունիների Տերությունը (885-908 թթ.)*, Երեվան, 2011. [= *Το κράτος των Αρμενίων Bagratuni (885-908 μ.Χ.)*].
- YEGHIAZARYAN, A. 2014** – Արման Ս. ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ, «Աշոտ Երկաթի դարաշրջանը: Մաս առաջին. Հայոց թագավորության պահպանման հիմնախնդիրը»,

ՎԷՄ 48.1 (2014), σ.40-70. [=Arman S. YEGHIAZARYAN, «Η περίοδος του Ashot Yerkat. Μέρος πρώτο: Το ζήτημα της διατήρησης του αρμενικού βασιλείου», *VEM* 48.1 (2014), σ.40-70].

YEGHIAZARYAN, A. 2014b – Արման Ս. ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ, *Աշոտ Ա Բագրատունի: Թագավորի շայն (թագադրության թվականը և գահակալության տարիները)*, Երևան, 2014. [=Arman S. YEGHIAZARYAN, Ashot A' Bagratuni. Βασιλιάς της Αρμενίας (η χρονολογία της στέψης και της ενθρόνισης), *Երեβան*, 2014].

YEGHIAZARYAN, A. 2015 – Արման Ս. ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ, «Աշոտ Երկաթի դարաշրջանը: Մաս երկրորդ. շայն թագավորության վերահաստատումը», *ՎԷՄ* 49.1 (2015), σ.36-60. [=Arman S. YEGHIAZARYAN, «Η περίοδος του Ashot Yerkat. Μέρος δεύτερο: Η επανεγκαθίδρυση του αρμενικού βασιλείου», *VEM* 49.1 (2015), σ.36-60].

YUZBASHYAN, K. 1988 – Карен ЮЗБАШЯН, *Армянские государства эпохи Багратидов и Византия в IX–XI вв.*, Москва, 1988 (=Karen YUZBASHYAN, *Το αρμενικό κράτος την περίοδο των Bagratuni και το Βυζάντιο 9^{ος}-11^{ος} αι.*, Μόσχα, 1988).

YUZBASHYAN, K. 1996– Karen YUZBASHIAN, «Les titres Byzantins en Arménie», στο *L'Arménie et Byzance*, σ. 213-221.

Χάρτης

